UNIVERSITAT DE BARCELONA

Els colors de la Catalunya altmedieval. Estudi lèxic

Anahí Alvarez Aguado

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (**www.tdx.cat**) i a través del Dipòsit Digital de la UB (**diposit.ub.edu**) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (**www.tdx.cat**) y a través del Repositorio Digital de la UB (**diposit.ub.edu**) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (**www.tdx.cat**) service and by the UB Digital Repository (**diposit.ub.edu**) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Els colors de la Catalunya altmedieval

Estudi lèxic

Tesi presentada per optar al grau de Doctor

2023

Doctoranda:

ANAHÍ ÁLVAREZ AGUADO

Directores:

Dra. ANA GÓMEZ RABAL

Dra. MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA

Tutora:

Dra. MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA

Programa de doctorat: *Estudis Lingüístics, Literaris i Culturals*

Línia de recerca: *Cultures i llengües del món antic i la seva pervivència*

Secció de Filologia Llatina i Lingüística Indoeuropea

Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica

Facultat de Filologia i Comunicació

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Resum

Aquesta tesi doctoral, escrita en el marc del projecte del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC), és un estudi lexicogràfic dels noms de color testimoniats a la documentació llatina dels segles IX al XII del domini lingüístic del català. El corpus, de caire eminentment notarial, està format per més de 24.500 documents, el buidatge dels qual ha permès registrar 68 veus, que hem distribuït en diversos àmbits cromàtics. La informació de cadascun d'aquests vocables es recull en fitxes, introduïdes per un lema, en què es tracten i s'estudien els aspectes etimològics, semàntics, morfològics i evolutius pertinents.

El lèxic del color d'aquests textos i diplomes està representat principalment per la categoria lèxica de l'adjectiu, per bé que també s'hi inclouen alguns substantius i participis. Es tracta d'un corpus lèxic format per mots heretats d'altres períodes de la llengua llatina, així com per algunes innovacions semàntiques i lèxiques. Pel que fa a aquestes darreres, l'element germànic hi tingué un paper fonamental, al costat de la influència i presència de la llengua vernacla que es parlava en aquest territori, el català.

Així doncs, l'estudi lingüístic del lèxic del color ens permet no solament testimoniar la primera aparició dels mots del català preliterari, sinó també comprendre algunes característiques culturals i socials de l'època. A més d'aquestes qüestions, i sempre des del punt de vista del lèxic, aportem igualment algunes notes sobre la pervivència d'aquests mots i sobre l'esdevenir del fenomen del color al llarg dels segles.

Abstract

This doctoral dissertation, carried out within the *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) project, consists in a lexicographic study of the color names attested in Latin documents written between the 9th and the 12th centuries in the Catalan linguistic domain. The corpus, eminently notarial, is made of more than 24,500 documents. The analysis of these sources allowed us to record 68 terms, distributed along chromatic groups. The linguistic information about these words is systematically presented in entries, introduced by a *lemma*, in which we discuss and develop the relevant etymological, semantic, morphological, and evolutionary aspects.

The color names that can be found in these documents are mainly represented by the lexical category of the adjective, as well as some nouns and participles to a lesser extent. The lexis compiled consists of terms inherited from different stages of the Latin language, along with some semantic and lexical innovations. As for the latter, the Germanic element played a fundamental role, together with the influence and presence of the Romanic language that was spoken in this territory, that is, Catalan.

Thus, the linguistic study of the color names enables us not only to witness the earliest date of some Catalan words, but also to understand several cultural and social characteristics of that period. Likewise, and always from a linguistic perspective, we provide some notes on the survival of these words and on the evolution of the phenomenon of color over the centuries.

Zusammenfassung

Diese Doktorarbeit, die im Rahmen des Projekts *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) entwickelt wird, besteht aus einer lexikographischen Studie der Farbnamen in lateinischen Texten, die im katalanischen Sprachraum zwischen dem 9. und 12. Jahrhundert entstanden sind. Der Korpus greift auf ca. 24.500 Dokumente zurück, die im katalanischen Sprachgebiet entstanden sind. Die Analyse dieser Quellen ermöglicht es, 68 Wörter zu erfassen, die nach chromatischen Kapiteln geordnet sind. Die linguistischen Angaben zu diesen Wörtern werden systematisch nach Eintragen dargelegt, die durch ein *Lemma* (Stichwort) eingeleitet werden und besondere etymologischen, semantischen, morphologischen und evolutionären Aspekte behandeln.

Die in diesem mittelalterlichen Quellen auftretenden Farbnamen sind hauptsächlich Adjektive, in geringerem Umfang auch Substantive und Partizipien. Unser Korpus besteht aus Begriffen, die aus verschiedenen Phasen des Lateinischen übernommen worden sind, sowie aus einigen semantischen und lexikalischen Neuerungen stark vom germanischen Element beeinflusst, zusammen mit dem Einfluss und dem Vorhandensein vom Katalanisch, das in diesem Gebiet gesprochen wurde.

Außerdem erlaubt uns die philologische Analyse dieses Wortschatzes nicht nur das früheste Datum einiger katalanischer Wörter zu bezeugen, sondern auch einige kulturelle und soziale Merkmale jener Zeit zu verstehen. Aus linguistischer Sicht geben wir auch einige Hinweise auf das Weiterleben dieser Wörter und die Entwicklung des Farbphänomens im Laufe der Jahrhunderte.

Sumari

Agraïments 15

I. Introducció 21

1. Presentació 23

2. Objecte d'estudi 26

3. Metodologia i objectius 28

4. Estructura del treball 35
   4.1. Estructura general 35
   4.2. Estructura de les veus 37

5. Criteris formals i abreviatures 47

II. Estudi preliminar 49

1. El corpus documental de la Catalunya altmedieval 51

2. La llengua de la documentació catalana altmedieval 54

3. El lèxic del color 61
3.1. El concepte de «color» 61
3.2. L'estudi del color. De la matèria a les paraules 64
3.2.1. Antiguitat 66
3.2.2. Els tractats medievals 80
3.2.3. De Newton al segle XXI 88
3.2.4. L'estudi del color en fonts documentals medievals 105

4. Els colors a la documentació llatina medieval de Catalunya 109
4.1. Contingut dels àmbits cromàtics 109
4.2. L'onomàstica: noms propis i noms de lloc 116

III. Estudi lèxic 123

Legenda 125

Primera part: Colors 127

1. Denominacions genèriques 129
2. Blanc 159
3. Negre 205
4. Fosc 237
5. Vermell 299
6. Groc 393
7. Blau 449
8. Verd 473
9. Gris 503
10. Multicolor 539

Segona part: Colors? 579

1. Significat incert 583
2. Ús abstracte i metafòric 603
3. Desplaçaments semàntics 611

III. Conclusions 633

1. Corpus lèxic 635
   1.1. Descripció general 635
   1.2. Freqüència d'aparició de veus 638
   1.3. Les formes onomàstiques 644
   1.4. Veus testimoniades en altres corpus documentals d'àmbit hispànic 645

2. Tipologia documental 648
   2.1. Testaments, compravendes i inventaris 651
   2.2. Substrat literari: ecos clàssics i cites bíbliques 654

3. Cronologia de les veus testimoniades 658
   3.1. Primeres aparicions, avançament de datacions i addicions 658
   3.2. El segle XII 660

4. Característiques lingüístiques 664
   4.1. Mots heretats de la llatinitat antiga 664
   4.2. Innovacions semàntiques 665
   4.3. Innovacions lèxiques 669
   4.4. Formació d'adjectius 673
      4.4.1. Base de derivació semàntica 674

4.4.2. Base de derivació morfològica 677
4.5. Variants gràfiques 678

5. La semàntica del color 678
5.1. Els colors dels animals en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval .. 680
5.1.1. Estudi del color a cada espècie 686
5.1.2. Adjectius de color com a nom propi dels animals 694
5.1.3. Notes finals sobre els adjectius de color aplicats als animals 696
5.2. Peces de vestir, teixits i pells 698
5.3. Arbres fruiters i aliments 707
5.4. Antroponímia 711
5.5. Cromotoponímia del paisatge català medieval 715
5.5.1. Topònims 716
5.5.2. Hidrònims 723
5.5.3. Notes finals sobre la cromotoponímia 727
5.5.4. Recull de noms genèrics referits a la toponímia i a la hidronímia, i termes de color registrats 731

6. Estabilitat lèxica, pervivència i diversificació semàntica a les llengües romàniques 735

7. Usos estilístics dels mots de color al llatí del domini lingüístic del català 741

V. NOTES CONCLUSIVES 759

V. SCHLUSSBEMERKUNGEN 769

BIBLIOGRAFIA 779

1. Fonts documentals 779
2. Obres lexicogràfiques..... 789
3. Estudis..... 797
4. Edicions i traduccions 818

Índex de veus **821**

Index uerborum **825**

Agraïments

Aquest apartat és un dels que he redactat amb més acontentament, perquè il·lustra perfectament el que ha estat aquesta tesi doctoral: un treball acadèmic que s'ha nodrit de l'acompanyament, bon consell i afecte de moltes persones. Espero que en les línies que segueixen hi trobin l'agraïment més sincer.

Seria inconcebible per a mi no començar donant gràcies a les meves directores de tesi, les doctores Mercè Puig i Ana Gómez Rabal, pel bon criteri i recolzament que m'han brindat, de manera incansable, durant aquests anys. Aquesta tesi és fruit del seu assessorament, juntament amb el mestratge i bon saber del Dr. Pere J. Quetglas, a qui dec gran part de la gènesi d'aquest treball. També amb molt d'afecte vull donar les gràcies als altres membres de l'equip del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*: el Salvador Iranzo, la Catalina Monserrat, la Maria Antònia Fornés i el Joan Maria Jaime.

D'ençà que vaig començar el doctorat he tingut la immensa sort d'estar rodejada de bons professors i investigadors de diversos centres i institucions, i haver fet la tesi a la Universitat de Barcelona, la meva *alma mater,* m'ha il·lusionat d'especial manera. Per aquest motiu agraeixo a tots els professors, companys i col·legues del Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica, i sobretot als de la Secció de Filologia Llatina i Lingüística Indoeuropea, pel tracte proper i les oportunitats de què he gaudit en aquesta casa des d'un bon principi. Al Dr. Ignasi Adiego i al Dr. Ernest Emili Marcos, per l'ajuda sol·lícita que m'han prestat en tot moment, i als col·legues de la Secció de Filologia Grega, en particular al Dr. Xavier Riu i al Dr. Cristian Tolsa.

Gràcies a la vinculació del *Glossarium* amb la Institució Milà i Fontanals del CSIC de Barcelona he tingut l'oportunitat de participar de les activitats científiques que es duen a terme en aquesta institució. Sens dubte ha estat per a

mi una de les experiències més enriquidores, no només per l'aprenentatge adquirit, sinó també per la companyia que m'ha rodejat. Vull fer una menció afectuosa als amics i col·legues de la IMF: l'Ivan Armenteros, l'Esther Tello, la Carla Ferrerós, la Martina Del Popolo, el Pere Verdés, la Laura Miquel, la Victòria Burguera, l'Alessandro Silvestri, l'Alessandro Rizzo i la Marta Ezpeleta.

Una part de la meva formació prèvia al doctorat es va desenvolupar a la Universitat de Salamanca, on vaig tenir el primer contacte amb el món del llatí medieval a les classes del Dr. José Carlos Martín Iglesias. A ell li dec l'haver-me assabentat de l'oportunitat de fer la tesi doctoral al si del GMLC, i sempre li agrairé la seva atenció, generositat i amabilitat. Tampoc no em puc oblidar de les meves amigues del màster de la Universitat de Salamanca, la María Oliva Sánchez i la Marina Díaz.

Tot rememorant algunes anècdotes del transcurs de la present tesi doctoral, penso que l'inici d'aquesta etapa va estar marcada per l'estada a Roma, on vaig cursar el *Diplôme Euroéen d'Études Médiévales*. En aquest sentit, vull donar les gràcies a la professora Marta Pavón, per haver-me assessorat amablement en tot moment. Un temps després, i malgrat les dificultats sobrevingudes per la situació de pandèmia, durant la primavera de l'any 2021 vaig poder dur a terme la meva primera estada internacional de recerca al Centro de Estudos Clássicos de la Universitat de Lisboa, on el Dr. Rodrigo Furtado em va acollir; a ell vull agrair-li l'haver-me facilitat aquesta oportunitat en un moment tan convuls. A Munic vaig tenir l'oportunitat d'anar-hi en dues ocasions. En la primera, sota l'amable supervisió de la Dra. Adelheid Wellhausen, gràcies a una beca concedida pel Deutscher Akademischer Austauschdienst. En la segona ocasió vaig estar-me uns mesos a la Ludwig-Maximilians-Universität, sota la càtedra del Dr. Marc-Aeilko Aris, qui em va permetre gaudir d'un interesantíssim intercanvi acadèmic.

Els meus companys de la Universitat de Barcelona es mereixen un apartat propi en aquesta secció, perquè m'han aportat l'*otium* dins d'un *negotium* compartit. Gràcies a tots ells per l'exemple i l'amistat que m'han brindat durant

aquests anys, i per la incansable paciència que han tingut amb mi, sobretot els darrers mesos: a la Sandra Muñoz, la Mariona Pérez, l'Elena Martínez, l'Anna Cortadelles, el Gem Ferrer i el Víctor Sabaté; a la Mar Castillo i l'Iker Pasqual, que m'han ajudat enormement amb la correcció de l'apartat redactat en alemany. A l'Eloi Creus, amb qui compartim l'amor per la filologia clàssica des de fa més de tretze anys, no puc agrair-li prou com m'ha ajudat i acompanyat aquest curs. Brindo per haver-nos retrobat. I, amb una especial tendresa, crec que mai no tindré suficients paraules per donar les gràcies al Carlos Prieto –que, per cert, ha brindat la seva estètica a la coberta d'aquest treball–. Ha estat per a mi, des del principi, un suport incondicional, constant i indispensable: el millor dels companys, el millor dels amics.

Igualment, també vull esmentar els meus amics de fora de l'acadèmia. Ells, que viuen entre Barcelona, Lisboa i Munic, ja saben qui són.

Si sento aquest afecte per la cultura clàssica és gràcies als meus pares, la Núria i l'Alfredo. A ells, que m'han acompanyat durant tot aquest camí, els agraeixo que acollissin amb un somriure la meva il·lusió d'estudiar el món antic, especialment en un moment en què sembla que això de dedicar-se a coses "inútils" no hi tingui cabuda.

Espero que el lector d'aquesta tesi trobi en les pàgines següents no només les paraules, sinó també els colors d'un temps que, sovint i erròniament, imaginem massa obscur.

* * *

La realització d'aquesta tesi doctoral ha estat possible gràcies a un contracte FPI (BES-2017-081474) de l'antic Minsiteri d'Economia, Indústria i Competitivitat.

sed in his tamen coloribus ...
denominandis non proinde inopes sumus, ut tibi uidemur.

GELL. 2, 26, 7

Beiläufig gesprochen: die Gegenstände sind farblos.

L. WITTGENSTEIN, *Eine existenzielle Deutung* 2.0232

Introducció

Introducció

1. Presentació

Els colors de la Catalunya altmedieval és un treball que s'inscriu en el marc de recerca del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC), projecte d'investigació del llatí medieval i del lèxic romànic contingut a les fonts llatines de la Catalunya altmedieval durant els segles IX-XII. El GMLC és el resultat de la col·laboració entre tres institucions: la Universitat de Barcelona, el Consell Superior d'Investigacions Científiques i l'Institut d'Estudis Catalans, i hi participen també professors de la Universitat de les Illes Balears. Entre 1961 i 2006 es van publicar en paper els fascicles corresponents al primer volum (lletres A-D), i els fascicles de la F i la G. Actualment s'estan publicant, digitalment, la nova edició de les entrades lexicogràfiques publicades prèviament en paper, i lemes nous de les lletres E i H-Z[1]. El projecte forma part, a més, del projecte europeu de la Union Académique Internationale, que té per objectiu la publicació del *Nouum Glossarium Mediae Latinitatis* (NGML), diccionari de llatí medieval conegut com el "Nou Du Cange". En aquesta xarxa hi participen també altres projectes dedicats al llatí medieval de diferents dominis lingüístics d'arreu d'Europa, tots ells amb objectius i metodologies similars.

La història del GMLC manifesta una llarga i sòlida trajectòria que ja ha estat explicada acuradament en d'altres llocs[2], alhora que es tracta d'un projecte ben

[1] *GMLC digital* v. 2 (2022).

[2] Vegeu Quetglas 2002 i Quetglas 2021. Vid. etiam Gómez Rabal 2008, i Punsola & Quetglas & Allés 2017.

viu amb múltiples perspectives de futur. De totes maneres, ens sembla oportú donar-ne ara algunes pinzellades, especialment pel que fa al seu naixement i als objectius que persegueixen els seus editors.

El projecte fou endegat a mitjan segle XX, quan es va fundar el centre del CSIC a Barcelona, pel professor Marià Bassols de Climent, catedràtic de Filologia Llatina a la Universitat de Barcelona, i posteriorment passà a dirigir-lo Joan Bastardas i Parera, catedràtic de la mateixa disciplina també en aquesta universitat. Per exposar l'objecte i contingut d'aquest glossari, ens sembla adient reproduir les paraules del professor Bastardas, recollides pels editors de la versió digital:

> El GMLC constitueix un instrument per a l'estudi del lèxic del llatí medieval propi del domini català durant els segles IX a XI, però ensems és també un diccionari del primer període del català preliterari. En efecte, en textos de redacció llatina, al costat del lèxic llatí més o menys culte, més o menys escolaritzat, apareixen cert nombre de veus pròpies del lèxic romànic que, tot sovint, ni tan sols no han estat llatinitzades d'una manera superficial. En determinats documents, no només trobem textos que no estan totalment en llatí, sinó que tampoc no ho pretenen: en els convenis i en els juraments de fidelitat sovintegen les clàusules de clara intenció romànica, constituïdes generalment per frases i girs formularis[3].

En efecte, el lector trobarà, en les pàgines següents, uns textos que no estan totalment redactats en llatí, sinó que hi sovintegen frases, girs i mots romànics. El lèxic d'aquests diplomes, doncs, és resultat de la combinació dels termes del llatí literari en les seves diverses etapes, així com termes procedents del llatí vulgar, d'altres propis del llatí dels cristians i, en definitiva, d'innovacions

[3] *GMLC digital* v. 2 (2022), "Objecte i contingut".

pròpies de l'Edat Mitjana[4]. Tot plegat fa que la documentació conservada hagi esdevingut la font principal d'informació per a juristes, filòlegs, historiadors i, en definitiva, per a qualsevol persona interessada en el domini lingüístic català de l'Alta Edat Mitjana. Certament, la Catalunya altmedieval va ser molt prolixa en la producció de documents de caire notarial, en contraposició a l'escassedat d'obres de caràcter literari, historiogràfic, científic i tècnic. Tal riquesa documental s'explica per la rellevància que es donava en aquell temps al testimoni escrit, en estreta relació amb la memòria i l'expressió personal[5].

Com dèiem, la llengua amb què estan redactats aquests diplomes té unes característiques particulars que responen al fet, sobretot, que el llatí era una llengua apresa a l'escola, de cultura, vigent en l'àmbit administratiu i eclesiàstic, però que ja no es parlava com a llengua materna. Això no obstant, es pot afirmar que el llatí d'aquests diplomes gaudeix de certa vitalitat, pel fet que la llengua va haver d'adaptar-se a les noves realitats de l'època, de manera que els escrivans havien de recórrer a diferents mecanismes per tal d'anomenar-les. De les característiques més representatives d'aquest llatí és l'aparició freqüent de neologismes, sovint provinents de la mateixa llengua romànica, que en el cas del nostre domini lingüístic es tracta del català, així com de canvis semàntics de mots ja existents en etapes prèvies de la llengua llatina. Per tot això, i tal com s'especifica al propi GMLC, aquest glossari comprèn l'estudi del lèxic llatí medieval i del romànic, dins dels límits geogràfics del domini lingüístic del català, des de l'any 800 al 1100.

La riquesa documental, d'una banda, i les particularitats lèxiques de la llengua, de l'altra, han motivat la redacció de diverses tesis doctorals en el si el

[4] En paraules de Gràcia i Quetglas (2005: 209), «a grans trets, podem dir que el llatí medieval es forma, d'una banda, mitjançant l'aportació morfològica, sintàctica i lèxica del llatí tardà i, per l'altra, mitjançant unes innovacions pròpies, especialment, lèxiques.»

[5] Així ho exposa Zimmermann (2003: 2): «la Catalogne n'est pas seulement un espace privilégié où s'apprécient et se transmettent les connaissances ; elle est aussi un lieu où les hommes écrivent, beaucoup et précocement. [...] L'importance de l'écriture est d'abord fidélité à une tradition, soumission à une exigence juridique et morale. L'acte écrit entretient la mémoire humaine, mais il n'est pas simple support : il est espace et moyen d'expression personnalisée».

GMLC, amb enfocaments ben diversos. Aquesta llarga tradició va començar amb la tesi de Joan Bastardas, qui va oferir, l'any 1953, un estudi de les particularitats sintàctiques del llatí medieval dels cartularis espanyols dels segles VIII a XI[6]; uns anys després, i ja enfocat plenament en el lèxic, Eulàlia Rodón va escriure la seva tesi doctoral sobre el llenguatge tècnic del feudalisme a la Catalunya del segle XI[7]. Cal destacar, a més, les tesis centrades en l'estudi del lèxic del corpus documental, entre les quals es compten la d'Eva Lope[8], sobre el desenvolupament del vocabulari tècnic feudal en els documents de l'arxiu comtal de Barcelona; la de Laura Trias, que analitzà el lèxic tèxtil del corpus documental[9]; la de Joan Maria Jaime Moya, que se centrà en els termes d'origen germànic[10]; la d'Adelaida Terol, que estudià el lèxic de l'alimentació[11]; la de Marta Punsola[12], que analitzà els hel·lenismes i la seva relació amb els glossaris; i la de Carlos Prieto, que al 2020 proposà un estudi sobre el lèxic dels oficis en la documentació en qüestió[13].

La realització de tots aquests treballs acadèmics evidencia, d'una banda, el valor dels diplomes de la Catalunya medieval i la seva riquesa lingüística i filològica, i alhora posa en relleu el context favorable que, des de fa dècades i fins a dia d'avui, proporciona el GMLC per a la recerca.

2. Objecte d'estudi

Amb la present tesi tenim l'objectiu d'oferir un estudi complet del lèxic del color que es troba en les fonts catalanes altmedievals, representat principalment per la categoria lèxica de l'adjectiu, però també per alguns substantius i participis.

---

[6] BASTARDAS 1953.
[7] RODÓN 1957.
[8] LOPE 2008.
[9] TRIAS 2012.
[10] JAIME MOYA 2015.
[11] TEROL 2016.
[12] PUNSOLA 2017.
[13] PRIETO 2020.

Les fonts documentals corresponen als diplomes redactats en llatí en el territori del domini lingüístic del català dels segles IX a XII, tot seguint els criteris establerts pel GMLC. Aquest treball es nodreix d'un total de 68 mots testimoniats en les fonts documentals citades, els quals constitueixen una bona representació de la situació del lèxic del color en els diplomes altmedievals de Catalunya. La finalitat, doncs, és la de proporcionar un nou estudi que pugui contribuir a un millor coneixement d'aquesta matèria.

Gràcies a la nostra vinculació amb el GMLC des de setembre de l'any 2018, en aquesta tesi s'ha adoptat la gran majoria de criteris establerts en aquest diccionari. En primer lloc, s'ha mantingut el límit geogràfic marcat per aquest diccionari, això és, la Catalunya comtal, domini original de la llengua catalana[14].

Quant als límits cronològics establerts pel GMLC, hem respectat el punt de partida inicial, això és, l'any 800, data molt representativa del renaixement carolingi, un moment en què, a més, és possible assenyalar ja una clara divisió entre el llatí tardà i el medieval. Alhora, tal com assenyalen els editors del GMLC, els diplomes més antics de la Catalunya altmedieval que ens han arribat ja pertanyen al segle IX, motiu pel qual aquest punt d'inici esdevé idoni. Per contra, el límit temporal final establert al GMLC, el de l'any 1100, el nostre treball el sobrepassa d'un segle, decisió que s'ha pres també entre els treballs precedents realitzats per altres membres del grup. Els autors del GMLC justifiquen aquesta data com a límit final perquè permet estudiar conjuntament el que és llatí i el que és català, sense haver de fer una distinció entre fonts llatines i fonts romàniques. La documentació del segle XII, segons assenyalen, pot fer-se així més independent de l'estudi del lèxic del llatí medieval. Tanmateix, en algunes ocasions el GMLC inclou testimonis que ultrapassen aquesta data, sempre que una determinada

[14] Cal matisar que els editors de la documentació també recullen diplomes que foren escrits en d'altres indrets, però que afecten els territoris de la zona geogràfica esmentada. En aquests casos, s'ha pres la decisió d'incloure i analitzar testimonis d'aquest tipus sempre que el terme referit al color que s'hi documenta aparegui també en altres diplomes que sí que pertanyen al territori del domini del català.

paraula o l'accepció d'un vocable aparegui representada en textos anteriors a l'any 1100. Aquesta darrera explicació ha motivat la nostra decisió d'incloure també els testimonis del segle XII, la qual cosa ens ha permès, d'una banda, registrar altres formes i variants d'un terme, així com poder precisar-ne el significat, quan els testimonis anteriors a l'any 1100 eren, a parer nostre, insuficients.

En fi, l'objecte d'estudi d'aquesta tesi és el lèxic format pels adjectius, participis i substantius referents al camp semàntic dels colors, que es registra en la documentació llatina del domini lingüístic del català des del 800 fins al 1200. Aquest corpus reuneix la confluència de vocables llatins presents en tots els períodes de la llengua, d'innovacions medievals (algunes de les quals, exclusives dels nostres diplomes), així com els primers testimonis de la llengua catalana.

3. Metodologia i objectius

Des d'un bon començament, la nostra adscripció al projecte del GMLC ens ha permès d'orientar la recerca a partir de dues bases diferenciades: d'una banda, el buidatge lèxic dels textos de la documentació objecte d'estudi, a partir de les eines i recursos pròpies del grup de recerca; de l'altra, l'estudi i anàlisi dels termes recollits. Quant al buidatge lèxic referit als noms de color, aquesta tasca s'ha dut a terme a partir dels recursos següents, estretament vinculats al projecte:

- Els fascicles del GMLC ja publicats, corresponents a les lletres A-D (a través, sobretot, de la seva reedició), F i G. A més, s'ha tingut accés a les veus de la lletra E ja redactades, però encara no publicades, relacionades amb el lèxic estudiat.
- El fitxer intern del GMLC, en el cas de les lletres no publicades. Format per més de 50.000 fitxes que es començaren a recopilar d'ençà de la fundació del grup, aquest fitxer avui dia es va nodrint de noves incorporacions.
- La base de dades digital del GMLC, que conté al voltant de 80 edicions de

documents escanejades, la qual cosa es tradueix en un total de més de 24.500 diplomes i textos d'altre tipus digitalitzats. Aquests textos editats i tractats es van incorporant gradualment al *Corpus Documentale Latinum Cataloniae*, el CODOLCAT, la base de dades lèxica de consulta interna i externa.

Cal remarcar que la nostra recerca ha partit de les edicions ja existents de cartularis i diplomataris, de manera que s'analitza un corpus de documentació editada, que és el que serveix de base per a la redacció del GMLC. Aquest corpus es publica gradualment al *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT), la base de dades lèxica que hem esmentat unes línies més amunt. L'any 2000 es va endegar la tasca de digitalització del corpus de textos que forneix el GMLC, i l'any 2012 sortí a la llum la primera versió del CODOLCAT[15], tot posant-lo a l'abast al públic general. Des d'aquell moment s'han anat publicant noves versions, ampliades i enriquides cada any amb la incorporació de nous diplomataris[16]. Aquesta eina, juntament amb el treball amb les edicions, ha estat essencial per a la nostra recerca, perquè ens va permetre entrar en contacte des d'un primer moment amb el ric corpus documental. Des d'aleshores, hem col·laborat en les tasques de digitalització i introducció de textos i d'edició de les versions 8 (2019) a 11 (2022) del CODOLCAT. En la línia de l'edició digital d'eines lexicogràfiques, hem d'esmentar la recent

[15] PUNSOLA 2012.

[16] Durant les 11 versions successives de publicació del CODOLCAT (2012-2022), s'han anat incorporant anualment al voltant de 1000 documents nous. Així, la darrera versió, l'onzena, publicada al gener del 2022, permet realitzar cerques lèxiques en un corpus d'aproximadament 12.000 diplomes, accessibles per a la consulta externa. QUETGLAS, Pere J. (dir.); GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.): CODOLCAT, v. 11 (2022): https://gmlc.imf.csic.es/codolcat; Barcelona, CSIC – UB – IEC. [ISSN: 2255-0615].

publicació de la versió digital del GMLC (v. 2, 2022)[17], que permet la consulta, des d'una mateixa plataforma, a tots dos recursos: glossari i CODOLCAT.

Val a dir que, a banda del seu valor com a eina filològica i lingüística, el llegat que constitueixen avui dia el GMLC i el CODOLCAT esdevé un instrument indispensable per a qualsevol recerca que vulgui iniciar-se en aquest àmbit.

Igualment cal tenir present que, atès que generalment treballem amb fonts documentals editades, aquesta pràctica comporta el risc d'acceptar com a bones possibles lectures inexactes dels editors. Per aquest motiu, quan s'ha considerat oportú hem acudit als originals corresponents per comprovar lectures d'algunes veus que resultaven dubtoses per causes diverses, però sobretot perquè un mot estava molt poc testimoniat[18], o bé per l'aparició d'un terme en una variant[19] o forma sospitosa[20]. Val a dir que totes les comprovacions dutes a terme

[17] QUETGLAS, Pere J. (dir.); GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.); PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè (ed.): *GMLC digital* v. 2 (2022): https://gmlc.imf.csic.es/glossarium Barcelona, CSIC – UB – IEC. [ISSN: 2696-841X; e-NIPO: 833-21-181-8].

[18] Com dèiem, de vegades ha calgut comprovar lectures de mots poc testimoniats als nostres diplomes. Aquest és el cas de l'adjectiu *fuscus*. El GMLC inclou, en l'entrada corresponent a aquesta veu, un diploma en què es llegeix la variant *foxum*, tot indicant-ne el següent: «interpretem que la forma *foxum* del doc. de 1020 (ed. d'Udina: *bouem uno, foxum et tonnam nouam*), per la grafia i la pertinença del color, pot ésser considerada una lectura de *foscum*». Vam considerar oportú comprovar el pergamí original, que es tracta d'una còpia de l'any **1060**, conservada a l'ACA (ACA, ORM, Monacales, Pergaminos, Sant Llorenç del Munt, 82), i, en efecte, hi vam poder corroborar la lectura *foxum*.

[19] De vegades, les dissemblances entre diverses edicions provenen de les còpies emprades per a la transcripció i no s'hi detecta cap error. En aquests casos, en l'estudi lèxic de cada veu s'ha optat per oferir les dues lectures d'un terme, tot indicant-ne l'edició corresponent.

[20] Pel que fa a lectures dubtoses de les veus estudiades, per exemple, de l'adjectiu *faluus* es testimonieja una forma *falauum*, que es troba al diploma de l'any **908** (Junyent-Ordeig, *DipVic* 41, p. 93). Hem consultat el pergamí conservat a l'Arxiu Capitular de Vic (Vic, AC, cal. 9, episc. I, núm. 22), i, a parer nostre, es confirma la lectura de la forma *falauum*. Semblantment, es constata una sola aparició de l'adjectiu *ceruunus*, presumiblement una variant del llatí *ceruinus*. El document en què es troba, de l'any **1012** (CSCugat II 442, p. 89), registra l'establiment d'un alou per part de l'abat Guitard, i s'hi llegeix el següent: *et per singulos annos dent censum rofia I obtima ceruuna ad prefato cenobio*. D'altra banda, segons Trias (2012: 211), la forma *rofia* seria un error de lectura del mot *cofia*. Tanmateix, segons la informació de la fitxa corresponent

directament als arxius o bé a partir de les digitalitzacions d'alguns pergamins han servit per corroborar les lectures proposades pels editors[21].

Arribats a aquest punt, cal advertir que la nostra recerca presenta una diferència essencial respecte als criteris establerts pel glossari: en el nostre corpus lèxic hem decidit incloure mots propis d'altres etapes de la llengua llatina que no presenten innovacions de cap mena. En efecte, en voler donar coneixement de la totalitat de termes de color registrats als nostres diplomes, vam optar per analitzar i tractar no només les innovacions lèxiques i semàntiques (d'entre les quals hi ha les corresponents a les lletres publicades als diferents volums del GMLC i les recollides als fitxers), sinó també aquells mots que precisament a causa d'una llarga tradició són presents en la llengua d'aquests segles, tot i que no presenten en aparença cap particularitat lèxica o semàntica. En efecte, veus com *albus*, *ater* i *ruber* són incloses al nostre estudi; tot i que no han patit cap canvi morfològic o semàntic rellevant respecte del llatí clàssic, tanmateix són interessants, precisament, pels usos que tenen en el context de la nostra documentació, i perquè constaten llur pervivència en època altmedieval al nostre domini lingüístic, tot i amb diferències pel que fa a la seva preeminència.

Per tal d'afinar el corpus lèxic i poder incloure tots els mots relacionats amb l'esfera semàntica del color, doncs, hem fet una lectura atenta dels documents que formen part del corpus, especialment d'aquells que inclouen testaments, inventaris o llistats de béns mobles, tipologies en què solen aparèixer més mots de color. D'altra banda, quan ha estat oportú s'han consultat diversos diccionaris per tal de trobar els vocables que no apareixen ni al GMLC ni al fitxer intern. En aquesta línia, s'ha recorregut freqüentment als diccionaris de llatí medieval de

d'aquest mot preservada al GMLC, *rofia* podria estar relacionat amb el mot *rufia* 'pell del *rufius*' (?). Hem comprovat el pergamí original (ACA, Cart. Sant Cugat, f. 202, núm. 631) i es corroboren tant la lectura de *ceruuna* com de *rofia*, motiu pel qual ens ha semblat oportú mantenir ambdues lectures i considerar que *ceruunus* qualifica, doncs, la *rofia*, un tipus de pell.

[21] Per posar-ne alguns exemples, de l'adjectiu *blancus*[21] hem registrat una variant *blango*, que es pot llegir al testament del sacerdot Miró (**1048** Baraut, *DocUrgell* 618, Urgellia 5, p. 140). D'aquest diploma es conserva una còpia, del segle XII, a l'Arxiu Capitular d'Urgell (ACU, còpia del segle XII, LDEU, f. 216v), i, en efecte, s'hi corrobora la lectura *blango*.

tota Europa, per localitzar veus i accepcions que no havien estat incorporades al fitxer. Amb el mateix objectiu, hem fet cerques en el *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* (CODOLGA)[22], en el *Corpus Documentale Latinum Legionis* (CODOL-LEG) [23] i en el *Corpus Documentale Latinum Hispaniaurm* (CODOLHisp)[24], quan s'ha volgut obtenir una visió de conjunt del terme consultat i de la seva presència als corpus documentals de Catalunya, Galícia i Lleó. Igualment, en algunes ocasions s'ha consultat la base de dades digital del corpus lèxic de Portugal, això és, el *Corpus Documentale Latinum Portucalense* (CODOLPOR)[25].

De la mateixa manera, s'han examinat les principals obres lexicogràfiques de la llengua catalana, això és, el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Coromines (DECat), el *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover i Moll (DCVB), i el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC). Finalment, ha estat cabdal la consulta de l'obra de Jacques André, *Étude sur les termes de couleur dans la langue latine*[26], que constitueix un excel·lent recull dels mots de color que es testimoniegen en llatí d'època romana.

[22] CODOLGA = *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*, v. 18 (2021), Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, http://corpus.cirp.es/codolga. Els testimonis que hem inclòs al nostre treball extrets d'aquest corpus s'han citat tal com es fa en aquesta base de dades lèxica. A l'apartat de la Bibliografia hem inclòs les referències de les edicions i cartularis pertinents.

[23] CODOL-LEG = *Corpus Documentale Latinum regni Legionis*, v. 1.0 (2019), http://www.codolleg.es. Els testimonis que hem inclòs al nostre treball extrets d'aquest corpus s'han citat tal com es fa en aquesta base de dades lèxica. A l'apartat de la Bibliografia hem inclòs les referències de les edicions i cartularis pertinents.

[24] CODOLHisp (2019-): Pere J. Quetglas (dir.), *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum*, Barcelona: CSIC. En línia a: http://codolhisp.imf.csic.es/codolhisp. Les cerques fetes amb aquesta base de dades s'han indicat de la manera següent: *cit.* CODOLHisp, s. q*. Per a la història d'aquest corpus, vid. PRIETO 2022: 204-207.

[25] CODOLPOR = Alberto, P. (dir.). 2015–. *Corpus Documentale Latinum Portucalense*, Lisboa, Universidade de Lisboa. En línia a: https://codolpor.letras.ulisboa.pt/. Els testimonis que hem inclòs al nostre treball extrets d'aquest corpus s'han citat tal com es fa en aquesta base de dades lèxica. A l'apartat de la Bibliografia hem inclòs les referències de les edicions i cartularis pertinents.

[26] ANDRÉ 1949.

I especialment important ha estat l'estudi de Quetglas, dedicat als mots de color en la documentació llatina medieval d'àmbit hispànic, intitulat "Para problemas, los colores. Variación e innovación en la terminología cromática de la latinidad medieval hispánica"[27].

La segona fase de la recerca ha consistit en l'anàlisi exhaustiva dels vocables recollits, tot parant atenció en l'etimologia, la semàntica, la morfologia i la pervivència del mot dins del territori romànic. En aquest sentit, ha esdevingut fonamental, de nou, la consulta de les principals obres lexicogràfiques del llatí clàssic i medieval i de la llengua catalana. Per constatar l'evolució d'un terme i els seus derivats romànics, hem accedit igualment a les obres lexicogràfiques d'altres llengües, que també ens han servit per afinar alguns aspectes de la veu tractada. Així, l'accés a bases de dades digitals o a recursos lexicogràfics en línia ha facilitat i agilitzat en gran manera la recerca.

Com s'ha dit més amunt, el principal propòsit d'aquesta recerca és el de revelar, en un estudi aprofundit, el lèxic del color en la documentació llatina altmedieval de Catalunya. Aquest objectiu principal s'ha assolit a partir d'una sèrie de propòsits paral·lels:

– Establir un corpus lèxic exhaustiu dels termes referits al color o que s'hi relacionen semànticament i que es testimoniegen en les fonts documentals llatines, eminentment notarials, de la Catalunya altmedieval, per tal de proporcionar als especialistes de diverses disciplines que s'interessin per aquest àmbit un estudi útil i efectiu.

– Reunir les variants i les formes que presenta cada mot en els textos.

– Identificar els primers testimonis de cadascun dels vocables, en la línia del que es proposen tant el GMLC com la resta de glossaris i diccionaris de llatí medieval. Aquest aspecte esdevé especialment important en el cas dels

[27] Quetglas 2019.

les innovacions lèxiques i semàntiques.

– Registrar els primers testimonis dels mots catalans, per tal de determinar si les datacions més antigues que es proposen al DECat i al DCVB continuen essent vigents.

– Proporcionar la informació rellevant de cadascuna de les veus recollides a propòsit de l'aspecte etimològic, morfològic, semàntic, evolutiu, etc. Quan ha estat possible s'han inclòs aspectes de *realia* i s'ha complementat la informació amb la reproducció de passatges de textos de tota la llatinitat, així com d'altres de medievals corresponents a altres zones geogràfiques, per tal d'il·lustrar, aclarir o ampliar els aspectes pertinents.

Al costat de les qüestions ara esmentades, que responen a la recerca pròpiament lexicogràfica, pretenem amb el nostre estudi determinar els aspectes següents, relacionats amb l'aspecte semàntic, lingüístic i estilístic pròpiament dit:

– Identificar quins són els colors més presents esmentats en els diplomes de la Catalunya altmedieval i a quina funció responen els mots que els representen. Semblantment, individuar els àmbits de qualificació semàntica més representatius.
– Determinar si l'ús d'un tipus de mots de color queda circumscrit o restringit a una tipologia documental específica o, almenys, a un estil de redacció més solemne i erudit.
– Distingir els termes que són més propers a la llengua parlada d'aquells que són més estranys als parlants, l'ús dels quals respondria a una motivació erudita o literària.
– Constatar quin són els mots que tenen més estabilitat lèxica en els diferents períodes de la llengua llatina i mirar si això es veu reflectit en la seva pervivència.
– Determinar els orígens etimològics d'aquests vocables que designen el

color i veure quin és el paper dels manlleus, especialment dels germanismes i de la llengua vernacla, el català.

– En fi, registrar els procediments de formació d'adjectius, la categoria més representativa del lèxic del color.

4. Estructura del treball

4.1. Estructura general

L'estructura d'aquest treball respon als criteris i models emprats en estudis precedents de caire similar. En efecte, la majoria d'estudis del lèxic del color s'han estructurat de dues maneres: o bé de manera monogràfica al voltant d'un mot concret, o bé tot establint diversos àmbits cromàtics en què s'hi agrupa la majoria de termes de color. Aquest segon model ha estat el que ha inspirat el nostre treball.

Es proposa, per tant, la divisió d'aquest estudi en dues grans parts, titulades "Colors" i "Colors?". Per bé que sembli una broma tipogràfica, en realitat es tracta d'un acte d'honestedat; en el primer cas, sota aquest epígraf es recullen els nou capítols dedicats a cada color, incloent-hi el grup anomenat "Multicolor", en què s'agrupa una sèrie d'adjectius que al·ludeixen a la característica de quelcom de tenir dos o més colors barrejats, distribuïts de maneres diverses. La segona part, en canvi, esdevé un apartat miscel·lani en què s'han volgut agrupar tots aquells mots que presenten una característica comuna: en el context dels nostres diplomes, no es pot afirmar amb certesa que al·ludeixin a un color o, si ho fan, no hem arribat a escatir-ne el significat. Queden, doncs, algunes qüestions per resoldre en el futur.

Cada capítol s'obre amb un breu repàs, de caràcter lingüístic, a la història d'aquell color, des del moment en què en tenim notícies, fins arribar a la nostra documentació. En aquests preàmbuls s'ha volgut posar èmfasi al lèxic específic per al·ludir a aquell color en grec i en llatí. Semblantment s'han esmentat

qüestions relatives al lèxic del color del llatí medieval, de vegades a propòsit de mots que no es testimonien directament al nostre corpus (com ara *pardus* o *maurus*), però que tanmateix guarden una estreta relació amb altres termes que sí que es registren. A banda d'aquesta contextualització lingüística, s'han donat algunes notes sobre l'aspecte cultural del color, sempre que s'ha considerat oportú.

Després de la Introducció, segueix un estudi preliminar on es descriuen alguns aspectes essencials a manera de contextualització. Així, s'hi presenten les característiques del corpus documental i del llatí dels nostres diplomes, dos punts essencials per aproximar-se a l'estudi lèxic posterior. Finalment, es dedica un apartat al concepte del color i al seu paper com a matèria de recerca al llarg de la història. En efecte, el color ha suscitat estudis de tota mena, de caire lingüístic, filològic, històric i antropològic. És objecte d'aquest apartat, doncs, fer una anàlisi succinta d'alguns d'aquests aspectes. Com a colofó, aprofundim en la decisió de dividir el treball en àmbits cromàtics i exposem l'estat de la qüestió.

Tot seguit, el lector trobarà l'estudi lèxic, nucli de la nostra recerca, que s'encapçala amb el llistat d'abreviatures i expressions llatines emprades en la redacció d'aquest treball. Finalment, oferim les conclusions, seguides d'un darrer apartat amb les notes conclusives [28] en què se sintetitzen les principals característiques del corpus estudiat i els resultats obtinguts de la recerca a partir dels diversos paràmetres analitzats (etimològic, semàntic, evolutiu, morfològic, etc.).

Després de l'apartat bibliogràfic, clouen aquest treball dos índexs diferents, que permeten una consulta directa del contingut: el primer exposa de manera esquemàtica les veus incloses en cada capítol (organitzades, com explicarem tot seguit, a partir d'arxilemes i lemes), mentre que el segon és un *index uerborum*, en què es recullen alfabèticament les veus amb entrada pròpia, les seves variants més destacables i les formes romàniques presents als textos.

[28] Aquest apartat s'ofereix en català (Notes conclusives) i en alemany (Schlussbemerkungen).

4.2. Estructura de les veus

L'eix vertebrador d'aquest estudi són les 68 veus que designen colors o es relacionen semànticament amb l'esfera del color. Les veus es presenten a manera de fitxa lexicogràfica, amb una estructura fixa que segueix, amb algunes dissemblances, el patró establert en els darrers anys pels companys que han escrit tesis doctorals sobre lexicografia al si del GMLC.

El primer punt que cal aclarir és que al nostre estudi s'han inclòs dues categories de mots, que hem identificat com a *arxilemes* i *lemes*. Els arxilemes són termes que des del punt de vista semàntic o etimològic inclouen l'estudi d'altres mots. Així, per exemple, el primer arxilema que hom troba en el nostre estudi és *albus*, que encapçala la fitxa lexicogràfica homònima; després de la informació pertinent, i sota l'epígraf "Termes de color relacionats etimològicament", es desplega una nova fitxa lexicogràfica, corresponent, en aquest cas, a la veu *albicans*. En els casos, doncs, en què es presenta un arxilema i els mots que s'hi relacionen, es desdoblen (o es tripliquen) les diverses categories lexicogràfiques, que tot seguit presentarem. D'altra banda, es fa un tractament conjunt dels àmbits de qualificació semàntica, així com del comentari dels mots, en els apartats corresponents, amb la finalitat d'oferir una visió més completa sobre els diversos aspectes, especialment semàntics, que atenyen aquests termes[29].

Així doncs, hi ha dues menes de fitxes: les més habituals són les simples, és a dir, aquelles en què es tracta un sol lema (amb el qual s'enuncia el mot) i les seves variants i formes, així com la informació etimològica pertinent, les formes romàniques que ha donat, el significat, els testimonis documentals, els àmbits de qualificació semàntica i, finalment, el comentari de la paraula. I, d'altra banda, trobem les fitxes que presenten un arxilema i un o més lemes:

[29] La idea de fer-ne aquest tractament diferenciat i, alhora, d'incloure més d'un mot en una mateixa fitxa ha partit de l'estudi de Maria Grossmann, que molt encertadament va parlar d'*arcilessemi* i *lemi*. Vid. GROSSMANN 1988: 32. Per al cas concret del llatí, pp. 105-112.

ARXILEMA	LEMA
color	*colorius*
albus	*albicans*
blancus	*blancardus, blanchарius*
badius	*baietus*
brunus	*brunellus*
fuscus	*fuscatus*
ruber	*rubens*
rubeus	*rubianus, rubicundus*
uiridis	*uerdale*

Fetes aquestes consideracions, s'exposen a continuació les característiques i els criteris adoptats en cadascun dels apartats, en l'ordre en què apareixen a la fitxa lexicogràfica:

(ARXI)LEMA

Cadascuna de les fitxes lexicogràfiques està encapçalada pel lema (o arxilema), que es presenta sempre en lletra rodona i en negreta. En la majoria dels casos, les veus tractades són adjectius, i s'introdueixen amb la forma de nominatiu masculí singular. El mateix s'aplica als participis. Com a excepció, cal esmentar el cas de *parduca*[30], mot lematitzat d'aquesta manera en tant que d'aquest mot no es té constància en etapes anteriors de la llengua llatina, ni tampoc és recollit en cap altre diccionari de llatí medieval. Per aquest motiu, l'hem lematitzat tal com apareix al nostre corpus.

Pel que fa a la lematització dels mots, quan es tracta de vocables propis del llatí clàssic s'han lematitzat segons la forma que presenten al *Thesaurus linguae Latinae* (ThLL). Per a les lletres que encara no estan tractades en aquesta obra, s'ha optat per emprar el lema proposat a l'*Oxford Latin Dictionnary* (OLD). En

[30] Vid. Estudi lèxic, s. v. *parduca*.

el cas de les innovacions del llatí medieval i de les llatinitzacions de catalanismes, s'han seguit les directrius del GMLC i del *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* del Du Cange.

VARIANTS

Sota aquest segon epígraf s'ofereixen, en rodona i en ordre alfabètic, totes les variants ortogràfiques i fonètiques que es testimoniegen al corpus, que difereixen del lema atorgat a la veu a què es dedica la fitxa. Les variants es lematitzen en nominatiu singular tant si apareixen així com si no, per tal de facilitar i homogeneïtzar la cerca en l'*index uerborum*. Quant a les veus romàniques, aquestes es recullen en l'apartat següent.

FORMES

També en lletra rodona, en aquest bloc es mostren totes les formes documentades d'una paraula i de les seves variants, si s'escau, que se separen en files. Les femenines i les neutres van després de les masculines i, en darrer lloc, s'exposen les formes catalanes, encapçalades per l'abreviatura *cat.* Les característiques d'aquestes formes s'examinen a l'apartat "Comentari".

ONOMÀSTICA

Aquesta categoria és un element nou respecte dels models de les tesis desenvolupades en el si del GMLC. L'objectiu d'aquest apartat és el de poder incloure de manera succinta tota una sèrie de variants i formes de la veu tractada que, tanmateix, es conserven només en l'antroponímia (*Antr.*) i en la toponímia (*Top.*). En alguns casos, el vocable està escassament testimoniat com a mot de color, mentre que l'abundància de formes onomàstiques n'evidencien una gran vitalitat en la llengua de l'època. Per aquest motiu ens ha semblat adient mostrar aquesta realitat lingüística en la fitxa lexicogràfica. Els noms propis dels animals, en canvi, són tractats com a termes de color per tal com guarden una estreta relació amb el color del pelatge de l'animal.

L'estudi de la toponímia formada a partir de noms de color és complexa, i cal fer dues advertències per tal de poder interpretar-lo correctament. En primer lloc, en termes generals podem dir que tenim dos tipus de noms de lloc: els "pretopònims"[31], això és, formacions compostes d'un genèric (del tipus *mons*, *riuus*, *lacuna*, etc.) i d'un adjectiu de color que es manté separat de l'altre terme. En general, aquesta mena de formacions s'han inclòs en l'apartat de l'Onomàstica, exceptuant-ne casos comptats, explicats al comentari pertinent.

En segon lloc, tenim ben documentats topònims en què l'adjectiu de color ha quedat integrat juntament amb el nom genèric, del tipus *Queralbs* (format a partir de *cheros albos*), o *Gualba* (d'*aqua alba*). En tot cas, en l'apartat de les Conclusions dedicat a l'estudi de la cromotoponímia, s'han recollit tots aquests casos i s'han explicat.

Així doncs, el criteri principal que s'ha seguit per incloure o no un adjectiu de color en la categoria "Onomàstica" i, concretament, en el llistat de topònims, és la següent: si s'ha pogut identificar el topònim o si es veu de manera prou clara que es tracta d'un nom de lloc, l'hem inclòs en aquest apartat. Ens hem servit, en primer lloc, dels criteris i indicacions de l'editor del document, així com d'una sèrie d'obres que tracten la qüestió, com ara l'*Onomasticon* de Coromines, l'obra de Aebischer (*Estudis de toponímia catalana*), i el treball de Roca Garriga (*Los términos de color en la toponimia catalana*)[32]. Quan, en canvi, el mot genèric i l'adjectiu de color estan ben diferenciats i sembla que fan referència a un element del paisatge, sense que allò hagi esdevingut un nom de

[31] Aquesta denominació i conceptualització és presa de Joan Bastardas, la definició del qual es troba a la Introducció del GMLC (p. XXIV), així com als "Criteris de selecció" al *GMLC digital* v. 2 (2022). També s'ha seguit de prop l'article de Maria Reina Bastardas (2015: 149-162). La informació desenvolupada sobre el tractament d'aquest concepte es troba a l'Estudi preliminar, apartat 4 (Els colors a la documentació llatina altmedieval de Catalunya), subapartat 4.3.2. (L'onomàstica: noms propis i noms de lloc).

[32] Aquest darrer dedica un apartat als topònims antics de color els derivats moderns dels quals no han pogut ser identificats, alguns dels quals hem esmentat al nostre estudi. Tanmateix, cal advertir que de vegades resulta problemàtic desxifrar si una construcció d'aquesta mena es tracta d'un adjectiu que qualifica el paisatge, d'un pretopònim o d'un topònim.

lloc específic, se n'ha fet el tractament habitual, això és, s'han inclòs a la fitxa com a adjectius de color referits a elements del paisatge o de la natura.

Etimologia

Aquí s'ofereixen les notes etimològiques necessàries sobre l'origen de la paraula, tot fent èmfasi en la formació derivativa dels mots. Igualment s'indica la primera documentació del mot en el context de les etapes de la llengua llatina (arcaica, clàssica, postclàssica, tardana o medieval), informació que generalment s'acompanya d'algun passatge del primer autor que la testimonieja. Si el mot és una innovació lèxica també s'indica en aquest apartat.

Significat(s)

En aquesta secció donem, entre cometes simples, el significat (o significats) del mot, ja sigui per mitjà d'una definició o a través d'un terme sinònim. Si una paraula presenta més d'un significat, l'ordre d'aparició de les accepcions el marca el primer testimoni que es registra de cadascuna. En alguns casos, s'indica que una accepció es correspon només a l'ús d'un terme en un sintagma específic i s'inclou aquest en la definició, en cursiva.

En les veus ja recollides al GMLC, generalment s'ha mantingut la definició que s'hi proporciona, amb la introducció de modificacions quan s'ha considerat necessari. Igualment, en alguns casos s'han tingut molt en compte les definicions que registra el DCVB.

Algunes qüestions sobre el significat del mot les desenvolupem de manera més exhaustiva en l'apartat "Comentari".

Formes romàniques

Sota aquest epígraf, es recullen, en lletra cursiva, les formes del mot pervingudes al català, espanyol, francès, gallec i portuguès (dissociades quan ha estat necessari), italià, occità i romanès. A més a més, es diferencien, quan s'escau, els continuadors romànics medievals (afegint l'abreviatura *med.*) dels moderns

(indicats tan sols amb l'abreviatura de la llengua corresponent). Si s'ha detectat una forma romànica d'especial interès pertanyent a una llengua o dialecte romànic diferent dels citats, s'ha afegit i se'n fa esment a l'apartat "Comentari".

Testimonis documentals

Aquesta secció acull els testimonis de cada veu que s'han documentat en el corpus textual estudiat, els quals es mostren sota una ordenació cronològica. La presentació dels testimonis segueix l'estructura següent:

1. Els testimonis van encapçalats per un número entre parèntesi que serveix per xifrar el nombre de concurrències del vocable que s'està tractant.

2. Segueix la datació del document en negreta, que de vegades pot anar acompanyada de parèntesis, claudàtors o interrogants que expressen hipòtesis o dubtes dels editors. Si s'ha de fer alguna esmena o esclariment sobre la datació, aquest es fa en nota a peu de pàgina.

3. A continuació es presenta l'abreviatura de l'obra on es troba publicat o citat el document, o bé l'abreviatura i la signatura de l'arxiu o biblioteca en el qual es conserva; si el document també ha estat publicat en una altra edició i se'n vol donar notícia, es recull igualment entre parèntesis. En cas que alguna altra edició presenti dissemblances respecte de la citada, això s'especifica també entre parèntesi, en el cos del text. Les abreviatures utilitzades són les pròpies del GMLC i es troben citades en l'apartat bibliogràfic.

4. A continuació s'ofereix, entre parèntesi i en cursiva, una breu referència al contingut del text o, si és menys rellevant, s'indica només la tipologia del document.

5. En darrer lloc, es presenta, en lletra rodona, el testimoni pròpiament dit. En la seva reproducció ha regit la norma d'intervenir el mínim possible

> en el text, de manera que aparegui tal i com es llegeix en l'edició. Les variacions, de tipus formal, han estat introduïdes amb l'objectiu de facilitar la lectura dels textos i segueixen els criteris indicats més avall. Finalment, els tres punts suspensius marquen els passatges omesos, com succeeix al ThLL i, a la seva imatge, al GMLC. S'ofereix el mot que és del nostre interès diferenciat mitjançant un espaiat més ampli, i amb un context textual significatiu.

Com s'ha dit anteriorment, s'han mirat de recollir els testimonis més antics documentats de cadascun dels termes. En aquesta línia, és especialment del nostre interès poder consignar la forma catalana més antiga d'un terme. La selecció de testimonis oferta per a cada mot intenta recollir-ne la totalitat, a excepció d'alguns casos, en què el nombre de testimonis era sensiblement elevat, ocasions en les quals s'ha optat per recollir una selecció dels testimonis, incloent-hi sempre el de datació més antiga, així com totes les variants i formes; s'ha procurat igualment seguir un balanç cronològic i geogràfic que fos el més representatiu possible. L'exclusió d'alguns testimonis, doncs, no afecta la informació que es pugui extreure del terme. En aquests casos, s'indica al lector per mitjà de l'expressió *et al.* que el que s'està presentant és tan sols una selecció.

En darrer terme, s'ha procurat no incloure els documents falsos. Amb tot, si les falsificacions són de l'època no s'ha descartat fer-ne un estudi lingüístic.

Àmbits de qualificació semàntica

Aquest apartat constitueix una innovació pròpia del nostre estudi respecte de les tesis doctorals precedents fetes al si del GMLC. Inspirats, doncs, per la proposta de distribució en àmbits cromàtics duta a terme per Quetglas[33], un dels aspectes en què ens hem fixat més en estudiar el lèxic del color ha estat el tipus d'atribucions que s'estableixen entre el mot de color (generalment, un adjectiu) i el substantiu a què fa referència, això és, el referent lèxic. Per aquesta raó, ens ha

[33] Quetglas 2019.

semblat interessant recollir, des del punt de vista semàntic, aquests substantius en diversos àmbits. Això ens permet constatar quina mena de mots reben més sovint la qualificació d'un terme de color i, d'altra banda, corroborar els usos d'aquests termes al·lusius al color en el context dels nostres textos. Tot plegat ha portat a l'establiment de tretze àmbits de qualificació semàntica, amb algunes variacions menors respecte de la proposta de Quetglas: *èquids*, *bovins*, *altres animals*, *peces de vestir*, *teixits i pells*, *materials*, *objectes*, *vi*, *arbres fruiters*, *natura / paisatge*, *persones*, *conceptes abstractes* i *altres*[34].

Amb aquests epígrafs s'ha intentat recollir la diversitat de substantius que es llegeixen en les atribucions cromàtiques esmentades. Ara bé, és cert que en algunes ocasions ha estat difícil atorgar una categoria a un referent lèxic específic, especialment en els casos en què es fa referència a un element que pot designar tant un material com un objecte. D'altra banda, en el cas del grup *natura / paisatge* s'ha distingit aquesta mena d'atribucions de les formacions ja pròpiament toponímiques.

Termes de color relacionats etimològicament[35]

Aquesta secció, com hem explicat unes línies més amunt, s'inclou en les fitxes que contenen un arxilema i un o més lemes. Després d'aquest epígraf segueix el lema, en rodona, i es tornen a enunciar les categories lexicogràfiques

[34] La descripció detallada d'aquests tretze àmbits es troba explicada a l'Estudi preliminar, a l'apartat 4.1 (Contingut dels àmbits cromàtics). Quetglas, al seu torn, establí nou grups per incloure els referents a què s'apliquen els adjectius citats al seu treball (2019: 52-54): èquids-bovins, altres animals, fruiters, objectes d'orfebreria, teixit / pell, peces de vestir, peces de vestir litúrgiques, accidents geogràfics, i altres. Al nostre estudi hem diferenciat els apartats dels èquids i bovins, sempre mantenint, però, la denominació de bovins, i no de bòvids, car, com ja assenyalà Quetglas (2019: 53), «digo bovino y no bóvido, porque los bóvidos, además de las vacas y toros incluyen también las cabras».

[35] Per bé que hi hagi altres maneres de presentar la informació, ens ha semblat que aquesta permetia fer un tractament de conjunt d'alguns mots que estaven estretament relacionats des del punt de vista etimològic i semàntic, d'una banda. De l'altra, a parer nostra era difícil de justificar el tractament d'alguns d'aquests mots de manera aïllada (per exemple, dels adjectius *blancardus* o *rubianus*).

esmentades, corresponents a la veu tractada. Cada lema que forma part d'aquesta secció va introduït amb una numeració (1, 2, etc.). Després de l'última secció (testimonis documentals), es fa un tractament conjunt dels àmbits de qualificació semàntica i del comentari de totes les veus que conté la fitxa en qüestió.

COMENTARI

A diferència dels apartats anteriors, que presenten la informació de manera succinta i en un ordre més o menys fixe, en aquesta secció es desenvolupen diferents aspectes del mot des d'un punt de vista més extens i ampli. Habitualment se segueix un ordre pel qual s'ofereix la informació essencial del mot, atenent-nos a l'etimologia, la semàntica, la morfologia i la pervivència en les diferents llengües romàniques.

En primer lloc, doncs, es dona el context de la presència i l'ús de la veu tractada en la llatinitat antiga, sempre que sigui possible. S'hi inclouen igualment apunts sobre l'etimologia, si s'escau. Finalment, es fa un repàs dels possibles derivats o mots relacionats, tot aportant passatges d'autors d'etapes prèvies de la llengua llatina que testimoniegen el mot.

Tot seguit es repassa la seva presència i concurrència en el nostre corpus documental. S'analitzen de manera més minuciosa els testimonis que presenten alguna particularitat, ja sigui des del punt de vista morfològic o semàntic. Igualment, sempre que sigui possible s'esmenten aspectes de *realia*.

A continuació es du a terme un repàs de la presència del vocable en altres corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic, ja sigui de Galícia o del regne de Lleó. En alguns casos s'ha acudit a les bases de dades lèxiques del CODOLGA, que conté documents de la Galícia dels segles VI al XV. En d'altres casos, hem optat per fer una cerca de conjunt dels corpus documentals de Catalunya, Galícia i Lleó, per a la qual cosa s'ha emprat la base de dades lèxica del CODOLHisp, que ens ha permès fer cerques en el CODOLCAT, el CODOLGA i el CODOL-LEG.

En la línia del punt anterior, s'ha procedit a mostrar la presència del vocable en altres diccionaris de llatí medieval europeu. Juntament amb el GMLC, s'ha consultat de manera sistemàtica els diccionaris que recullen els mots llatins d'altres zones d'Europa de l'Edat Mitjana. Aquestes eines es troben disponibles a la biblioteca de la Institució Milà i Fontanals del CSIC. A continuació mostrem el domini lingüístic o territorial a què corresponen, el període temporal que abracen i el seu estat actual de publicació:

DICCIONARI[36]	DOMINI	CRONOLOGIA	PUBLICACIÓ
GMLC	Català	800-1100	A-D, F, G (en paper)
DuCange	General	800-1600	Obra finalitzada
NGML	General	800-1200	L-P
Niermeyer	General	550-1150	Obra finalitzada
DMLBrit	Anglès	500-1600	Obra finalitzada
MLW	Alemany	500-1280	A-I
LELMAL	Astúries i Lleó	700-1230	A-Z
LItalicaeMAL	Itàlia	*ante* 1022	A-Z
LMILPolonorum	Polonès	1000-1600	A-S
LLMAIugoslaviae	Antiga Iugoslàvia	800-1526	Obra finalitzada
LLMAHungariae	Hongarès	1000-1526	A-H

A partir de la revisió d'aquestes fonts s'ha pogut comprovar la situació de cada vocable en diversos territoris, així com constatar la presència d'altres formes i, fins i tot, de derivats i de sinònims propis del llatí medieval, absents en les nostres fonts, que també s'esmenten.

[36] Utilitzem les abreviatures que farem servir al llarg de tot el treball, que es troben desenvolupades a l'apèndix bibliogràfic.

En darrer terme, si s'escau, es comenten aspectes relacionats amb les datacions més antigues, ofertes per Coromines i Alcover i Moll. Finalment, es fa un repàs als derivats romànics del vocable i les seves particularitats.

5. Criteris formals i abreviatures

El criteri que hem seguit quant a l'edició dels textos llatins citats, tant dels textos de l'Antiguitat clàssica com dels pertanyents als documents del nostre domini lingüístic, així com els d'altres corpus medievals, ha estat el de fer la mínima intervenció possible. Els passatges, doncs, s'han inclòs tal com es llegeixen a les edicions de què s'ha partit. Els criteris d'unificació que hem dut a terme coincideixen en termes generals amb els que s'apliquen al GMLC:

– S'empren sistemàticament les grafies *I*/*i* (i no *J*/*j*) i *V*/*u* (en comptes d'*U*/*v*), així com *e* en lloc de *ę*. Es manté l'alfabet grec, la grafia *ç* i el grup *uu*/*vv*/*vu* dels mots d'origen germànic, que en alguns casos es reflecteix amb la grafia *w*.

– S'eliminen accents i dièresis, el punt mig i els punts entre números romans.

– Quant als signes especials, només es manté el signe + (molt freqüent davant o enmig de la paraula *signum*).

– En l'apartat dedicat als testimonis documentals així com en els passatges citats al llarg dels comentaris s'ha expandit l'espai entre caràcters dels vocables que volem destacar.

– Els passatges omesos es marquen amb tres punts suspensius.

Igualment seguim els criteris del GMLC pel que fa a les indicacions bibliogràfiques i arxivístiques, de la mateixa manera que per a les abreviatures de

redacció i als signes convencionals. Al final d'aquest treball oferim la relació completa d'abreviatures i signes emprats.

Les citacions d'autors antics s'han fet tot seguint les abreviatures del ThLL en el cas dels autors llatins, i del *Liddell-Scott-Jones* (LSJ) per als grecs. Els textos medievals d'altres territoris s'han identificat amb les abreviatures indicades en els diccionaris corresponents, els quals s'indiquen entre parèntesis.

Pel que fa a les traduccions de textos d'altres llengües, s'han ofert versions en català de les citacions en alemany d'una extensió considerable. Generalment les traduccions són pròpies, si no s'indica el contrari. Pel que fa a les traduccions de textos en grec i en llatí, s'ha seguit el mateix criteri, per facilitar-ne la comprensió, i s'ha partit de les traduccions de referència, principalment en català. Igualment, en alguns casos s'han traduït passatges breus del llatí i del grec, si la traducció d'un mot era d'especial interès.

En darrer terme, com s'ha dit anteriorment, les citacions de passatges extrets d'altres corpus documentals d'àmbit hispànic s'han fet seguint els criteris indicats pels corpus pertinents. Si s'hi ha accedit, de manera conjunta, a través del CODOLHisp, s'ha indicat de la forma deguda.

Estudi preliminar

Estudi preliminar

1. El corpus documental de la Catalunya altmedieval

Gràcies a la importància que es dona al testimoni escrit a la Catalunya altmedieval ha arribat fins a nosaltres un ampli llegat escrit, format pels textos redactats durant els segles IX-XII en el domini del català, que constitueix el testimoni de la llengua escrita d'aquests segles, un llenguatge que en aquest context es pot anomenar "oficial" i en què abunden les innovacions lèxiques i els trets fonètics propis de la llengua romànica, el català. El fet que el llatí medieval no fos una llengua materna no vol dir que no gaudís de molta vitalitat i fos partícip dels accidents propis d'una llengua viva. En efecte, els documents redactats durant aquests segles en el domini lingüístic del català constitueixen una font molt interessant per als estudis lingüístics, per tal com estan influïts i impregnats notòriament de formes i matisos romànics, de manera que esdevenen el testimoni de tots els fenòmens i accidents que patí la llengua escrita per influència de la llengua vernacla.

Ja Zimmermann feu notar, a l'inici de la seva obra *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*, cabdal per al nostre estudi, la importància d'aquesta rica producció escrita:

> Il est aujourd'hui convenu de s'extasier sur la richesse de la documentation catalane; aucun historien travaillant sur les Xe et XIIe siècles n'omet de

> souligner l'aridité de sa recherche, comparée à la profusion documentaire dont disposent ses collègues méridionaux[1].

L'abundant producció documental conservada als arxius s'explica, en part, gràcies a la importància que es dona al testimoni escrit en aquesta època. Les prescripcions de la llei gòtica s'estenen a la totalitat de les transaccions, de manera que, al llarg d'aquest període, es generalitza l'obligació d'escripturar. En paraules de Zimmermann,

> le soin avec lequel un individu conserve ses titres de propriété s'explique pour une raison ontologique: l'écriture n'est pas une simple transcription de la réalité ou un véhicule de la mémoire. En effet, grâce à sa conformité aux prescriptions de la loi et à la pérennité qu'elle assure à une transaction ou à une rencontre, elle parachève et accomplit la réalité: postérieur à l'action, l'acte écrit se substitue à celle-ci et la couvre de l'autorité de son nom[2].

El testimoni escrit esdevingué, doncs, prioritari, i els acords o transaccions tingueren efecte un cop se'n deixava constància escrita. Aquesta voluntat de deixar-ho per escrit es fa manifesta en la diversitat de tipologies notarials, tant d'àmbit civil com eclesiàstic. El corpus de la Catalunya altmedieval, eminentment notarial, es caracteritza per contenir una àmplia i variada tipologia documental, en què hi predominen les donacions, les compravendes, les permutes de terres i possessions, i els contractes agraris. S'hi poden trobar també múltiples convenis, actes judicials i juraments de fidelitat. Els testaments constitueixen també un interessant conjunt que dona notícia de la vida personal dels atorgants, i són també una rica font d'informació dels béns mobles dels testamentaris, a mode d'inventaris. En aquest sentit, tenim constància també d'alguns inventaris de béns mobles i immobles, per mitjà dels qual de vegades és possible resseguir la història de les possessions d'un monestir o església a través

[1] ZIMMERMANN 2003: 9.
[2] ZIMMERMANN 2003: 1264.

dels segles. En darrer terme, hi ha també les actes de consagració d'esglésies, d'elecció i consagració de bisbes i abats, així com decrets sinodals i relacions de greuges rebuts, preceptes reials carolingis i butlles pontifícies, entre d'altres[3].

Aquesta riquesa és remarcable davant de la pràctica inexistència d'altres tipus de textos, els de creació legislativa, llevat dels textos legals i consuetudinaris locals inspirats en el *Liber Iudicum* visigot, l'edició ordenada pel jutge barceloní Bonsom del *Liber Iudicum*, els *Vsatici Barchinonae* o el *Liber feudorum*[4]. De la mateixa manera, són escassos els textos de tipus literari, si bé en aquest corpus documental tan extens s'hi compten algunes obres d'aquesta mena, com ara les poesies i les epístoles de l'abat Oliba, i algunes obres de caràcter científic i tècnic, com ara els tractats sobre l'ús de l'astrolabi[5]. En aquest sentit, doncs, cal entendre el concepte de "literatura" en un sentit ampli, i no exclusivament com a sinònim de "belles lletres".

L'edició de la majoria d'aquests diplomes i textos descansa en una llarga tradició de més de tres segles, i alguns dels repertoris més antics es troben estudiats ja al segle XVII[6], però va ser sobretot a partir de la dècada de 1980 que va proliferar la tasca d'edició dels documents, fet que ha comportat que, en alguns casos, un mateix document sigui editat repetidament, de manera que en el corpus un diploma pot haver estat publicat o reproduït en diversos repertoris. Alguns d'aquests textos es troben no tan sols en edicions pròpiament dites, sinó també en assajos o estudis històrics en què apareixen editats, reproduïts o transcrits, de vegades en el cos de la redacció, altres, en apèndix apart[7].

En la línia de les edicions és necessari esmentar, a banda de la publicació del GMLC, la tasca de digitalització endegada per l'equip del GMLC de tots aquests documents ja editats. Iniciada l'any 2000, aquesta empresa ha donat com a fruit

[3] Al CODOLCAT hi ha fins a 47 tipologies documentals definides i etiquetades. Vid. CODOLCAT v. 11 (2022).
[4] GÓMEZ RABAL 2008a: 216.
[5] Ens referim al *De astrolabio* o les *Regulae de astrolabio*. Vid. MILLÀS 1931.
[6] GÓMEZ RABAL 2008b: 358-360.
[7] GÓMEZ RABAL 2008b: 357-358.

el *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT), la primera versió del qual es va publicar l'any 2012. Aquesta eina lexicogràfica és una base de dades lèxica, de consulta interna (amb una sèrie de possibilitats d'accés restringit) i externa, i d'accés obert, amb la finalitat de posar a l'abast de qualsevol persona interessada el corpus documental digital incorporat. Mitjançant aquesta plataforma es poden realitzar cerques lèxiques simples i avançades sobre els documents que s'hi van incorporant gradualment. El 2017 es va iniciar la integració del CODOLCAT en la xarxa del *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (CODOLHisp). Aquesta plataforma, presentada públicament al juliol del 2019[8], és una eina d'accés conjunt a les diferents bases de dades lligades al treball dels equips que s'ocupen de l'estudi del llatí medieval d'àmbit hispànic, això és, del *Corpus Documentale Latinum Galaeciae* (CODOLGA), que conté la documentació de Galícia dels segles VI al XV; el *Corpus Documentale Latinum Legionis* (CODOL-LEG), que recull la documentació llatina generada al regne d'Astúries i Lleó entre els segles VIII i el 1230; i, finalment, el CODOLCAT mateix.

2. La llengua de la documentació catalana altmedieval

Quan parlem de llatí medieval ens referim, amb una mateixa denominació, a totes les variants d'una llengua de cultura apresa, sense parlants espontanis, que proliferaren al llarg de tota Europa des del segle VI fins el XVI, aproximadament. Per aquest motiu segurament seria més correcte parlar de *llatins medievals*, que no pas d'un únic i estable *llatí medieval*[9]. Bastardas definí molt bé la qüestió: el

[8] Vid. ÁLVAREZ AGUADO 2020: 616-617.

[9] La qüestió ha estat assenyalada i desenvolupada per Pérez González (2008: 49): «¿Cuál es el fondo de la cuestión? El problema reside, según creemos, en que *no hay un único latín medieval, sino diversos latines medievales*, de acuerdo con los distintos aspectos fundamentales que desde el punto de vista lingüístico se deben tener en cuenta de forma simultánea». Aquests aspectes fan referència, sobretot, a les zones geogràfiques en què el llatí medieval es desenvolupà, als diferents moments de la seva evolució, diferenciant-lo així per segles, als diversos estaments socials i usos

llatí medieval és el llatí que s'escriu o es parla quan allò que el comú de la gent parla ja no es llatí[10], la qual cosa explica moltes de les seves particularitats i peculiaritats. Es tracta, doncs, d'una llengua morta, però també variable.

La llengua de Roma no només va perviure en les llengües romàniques de cada regió, sinó que va continuar existint, de manera ininterrompuda, com una preservació erudita[11], en els àmbits de la literatura, la ciència, l'Església i el dret. El predomini del llatí en la pràctica escrita medieval va seguir vigent durant centenars d'anys i va esdevenir així l'entitat lingüística pròpia dels afers administratius i culturals; de fet, fins ben entrats els temps moderns es van continuar produint abundosament obres en llatí. De fet, en l'àmbit científic, concretament, fins el segle XVII i fins i tot al segle XIX. Una bona metàfora per definir el concepte de «llatí medieval» ens l'ofereix el llatinista i paleògraf alemany Ludwig Traube, segons el qual el llatí medieval s'assembla a una mena de cadàver al qual, segons la dita popular, li segueixen creixent els cabells i les ungles:

> Die beste Charakteristik der lateinischen Sprache des Mittelalters ist vielleicht ein Bild, das ich einmal gelesen habe. In diesem Bilde wurde die lateinische Sprache als das, was sie ist, als eine tote bezeichnet; aber wie nach dem Glauben des Volkes Haare und Nägel des toten Menschen noch weiter wachsen, so meine man auch an dieser toten Sprache noch eine gewisse Weiterbildung zu spüren[12].

És difícil fixar una cronologia exacta per la diferenciació de les llengües romàniques respecte del que és llatí a cada domini lingüístic. Aquesta gènesi, a més, varia d'un territori a un altre. Sembla que, en aquest sentit, en el panorama

del llatí, així com al nivell de coneixement dels escrivents i, en definitiva, als diferents registres lingüístics en què llenguatge apareix.

[10] BASTARDAS 1995: 75.

[11] TRAUBE 1911: 45.

[12] TRAUBE 1911: 44.

de la Romània són més fàcils de determinar alguns aspectes en el cas del domini francès, sobretot pel que fa a la seva formació i als factors que hi influïren[13], i hi ha consens a l'hora de fixar almenys el moment en què sorgeix la consciència que el que la gent parla ja no és llatí. Se sol remetre, doncs, a una disposició del Concili de Tours, de l'any 813, en què s'ordena que els bisbes tradueixin clarament les homilies en la llengua romana rústica i en la llengua germànica, a fi que tothom pugui entendre fàcilment el que s'hi diu: *et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intellegere dicuntur*[14]. Així, en aquest decret no solament es dona testimoni de l'existència d'una nova llengua, designada amb un nom propi (*rustica romana*), sinó que també li és reconegut un primer dret enfront del llatí: és la llengua de la predicació[15].

Per a la resta de territoris, generalment es postula una època de transició del llatí a les llengües romàniques d'uns dos segles, entre els anys 600 i 800, tot i que és difícil fixar amb exactitud el moment en què es pren consciència d'aquesta evolució[16]. Són múltiples i diversos els estudis que han tractat aquesta qüestió, motiu pel qual no podríem ara estendre'ns a detallar o resumir tots aquests aspectes. Alguns autors, especialment a partir del segle XX, han dirigit llurs treballs a l'estudi del llatí medieval. A tall d'exemple, en paraules de Menéndez Pidal,

[13] BASTARDAS 1995: 45.

[14] Segons VÄÄNÄNEN (1981: 13-14), «le Concile de Tours de l'an 813 confirme l'existence d'une *rustica Romana lingua*, en laquelle les évêques seront dorénavant tenus de faire traduire les homélies, et qui sera placée, de ce point de vue sur le même plan que la *Theotisca lingua*, langue allemande». Vid. etiam BASTARDAS 1995: 82. Però fins i tot aquest text i el seu significat han estat qüestionats per autors com Rogert Wright, que en la seva obra proposà una interpretació diversa del verb *transferre*, segons la qual aquest verb no indicaria que cal traduir el discurs, sinó canviar-ne la modalitat, és a dir, com si dues modalitats d'una mateixa llengua convisquessin i s'anessin intercanviant segons el context.

[15] PUIG 2013: 17.

[16] *Ibid.*

> el latín era en los siglos primitivos la sola lengua que se usaba en público, en las manifestaciones solemnes; era la lengua de la comunicación distinguida entre todas las personas cultas; era, por lo tanto, la única, o al menos la principal norma del bien hablar. El romance no era más que familiar; sólo los indoctos lo tenían como medio de expresión único[17].

En el cas del domini lingüístic del català, van conviure dues entitats lingüístiques: d'una banda, la llengua escrita, el llatí, circumscrita a uns usos concrets[18], i de l'altra, la llengua col·loquial parlada, que influeix decisivament la primera[19]. El llatí d'aquests segles, doncs, pateix una situació molt particular, a causa de la seva natura ja artificial, en oposició a la vitalitat de les llengües romàniques[20]. Segons Gràcia Sahuquillo i Quetglas,

---

[17] MENÉNDEZ PIDAL 1968: 520 ss. L'autor assenyala a *Orígenes del español* (1968: 454-455) la situació lingüística particular del regne de Lleó, segons la qual des del segle VIII haurien coexistit tres tipus de llengua: un «romànic corrent» utilitzat per tothom en el dia a dia; un «baix llatí o llatí escolàstic», llengua escrita dels cronistes, legisladors, hagiogràfics, i un «llatí vulgar o popular», emprat pels notaris del regne durant els segles X i XI. Aquest darrer tipus de llatí sembla haver persistit sobretot en la regió mossàrab (1968: 459).

[18] Per a aquesta qüestió seguim de prop Bastardas (1995: 86), que fa notar: «per moltes concessions a la llengua col·loquial que presenti un text tardà, les discrepàncies entre la llengua escrita i la parlada en els darrers segles del Baix Imperi i l'inici de l'època medieval són enormes, molt més grans que les que existien entre la llengua escrita i la parlada en temps de Ciceró».

[19] Una de les veus més crítiques d'aquest pressuposat fenomen de bilingüisme ha estat Roger Wright, professor de la universitat de Liverpool, qui a les acaballes del segle passat va publicar *Late Latin and Early Romance* (*in Spain and Carolingian France*), tot concloent: «se puede romper el círculo vicioso del argumento tradicional y se puede propugnar la hipótesis de que los únicos estilos de habla que existían en una comunidad romance, antes de estas reformas (las reformas carolingias de alrededor del año 800) pertenecían al romance antiguo vernáculo en evolución propio de esa comunidad, y a nada más». Vid. WRIGHT 1989: 21.

[20] De la transformació del llatí vulgar a les llengües romàniques també en donen testimoni Alturo i Alaix (2023: 112) en un treball recentíssim: «però diguem ara que nosaltres ja en altres ocasions hem definit aquest llatí com aquell que apareix quan desapareix el llatí vulgar, transformat aquest en alguna de les llengües romàniques. El llatí medieval no era, doncs, una llengua viva, sinó morta. Era un llenguatge artificiós i postís, merament escolar, perquè la llengua familiar i la més usual ja era una altra; en el nostre cas, el protocatalà o el català ja plenament format segons el moment».

> d'una banda, el llatí medieval, respecte al propi llatí, constitueix una prolongació més o menys forçada de la història natural del llatí, ja que en cap cas no podem dir que estigui en una situació intermèdia o pont entre un estat de llengua anterior i un estat de llengua posterior. Des de l'altre punt de vista, el de les llengües romàniques, la situació del llatí medieval no deixa de ser menys peculiar: es troba en una situació col·lateral pel que fa a l'evolució d'aquestes llengües derivades del llatí, de manera que, a priori, sembla que és molt poc el que té a veure amb elles, a partir de la definició de llatí medieval que estableix que és el llatí que es parla i s'escriu quan el que hom parla normalment ja és una llengua romànica diferenciada del llatí[21].

El llatí emprat en la redacció dels textos s'adaptà a la nova realitat i patí una sèrie de canvis, d'entre els quals alguns dels més rellevants són els que anomenem com a fenomen d'innovació lèxica i d'innovació semàntica. Principalment van ser els canvis produïts pel feudalisme en les estructures socials els qui comportaren la creació d'un nou lèxic per anomenar les noves realitats. En efecte, el vocabulari que trobem en els corpus documentals d'època medieval està impregnat de neologismes i manlleus d'altres llengües, així com d'innovacions semàntiques, en què es registren múltiples canvis en el significat de mots ja existents per tal de definir noves realitats[22]; és a la vegada un *llatí romancejat* i un *romanç llatinitzat*[23]. Certament, en el llenguatge jurídic i notarial molts mots vernacles es llatinitzaren per tal de mantenir la forma més llatina possible, i s'introduïren termes provinents del grec o de l'àrab; igualment es produí el fenomen contrari, pel qual els mots pròpiament llatins apareixien escrits amb formes romàniques o molt romanitzades. En certa manera, doncs, la llengua d'aquests documents es diferencia de la literària, científica o jurídica, de caire

[21] GRÀCIA SAHUQUILLO & QUETGLAS 2005: 207.
[22] Per al fenomen d'innovació lèxica i semàntica en la documentació llatina medieval, vid. PUIG 2013.
[23] GÓMEZ RABAL 2008a: 217.

més culte, i representa una tipologia lingüística diferenciada, que Maurilio Pérez designà com a «llatí medieval diplomàtic»:

> Es una lengua fundamentalmente escrita, con frecuencia leída en voz alta y ocasionalmente tal vez incluso hablada. Es lengua latina en primera instancia, pero, por razones y necesidades prácticas, cada vez más salpicada de características (gráfico)fonéticas, morfosintácticas y léxicas propias de las lenguas romances (en los territorios del antiguo Imperio Romano) o de las lenguas no romances (el polaco, el sueco, el danés, etc.)[24].

Des del punt de vista del lèxic, com dèiem, es distingeixen innovacions lèxiques i semàntiques. Les primeres es produeixen per mitjà de processos de derivació i de composició, a partir de mots llatins ja documentats en etapes anteriors, o bé mitjançant manlleus d'altres llengües, especialment catalanismes. Les innovacions semàntiques, d'altra banda, resignifiquen mots llatins ja coneguts, i conserven, fins i tot i en alguns casos, les accepcions antigues. El coneixement de l'escriptura durant aquest temps estava generalment en mans dels eclesiàstics, mentre que, en el cas del nostre territori, el català era la llengua parlada per la majoria de la població. I tot i que la llengua llatina d'aquests segles estava circumscrita a l'àmbit eclesiàstic, els coneixements gramaticals dels escrivans eren molt heterogenis, la qual cosa es tradueix en tot el seguit d'oscil·lacions gramaticals, sintàctiques i morfològiques que s'observen en aquests textos[25]. Els escrivents eren ben conscients que redactaven en llatí i no pas en la

[24] PÉREZ GONZÁLEZ 2008: 98.

[25] Joan Bastardas i Pere J. Quetglas donen testimoni de les inconsistències d'aquesta llengua (BASTARDAS & QUETGLAS 1990: 185-186): «quan es parla de textos llatins medievals existeix la creença generalitzada que tot és possible; que aquest llatí permet les desviacions més grans que hom pugui imaginar. En la reafirmació d'aquesta creença hi han col·laborat una sèrie de circumstàncies materials i culturals no gens negligibles i, en part, ja al·ludides: la contínua successió de còpies, l'existència de copistes maldestres en la tasca d'escriure i de recordar –mal coneixedors dels formularis–, la influència de la llengua parlada i també les ultracorreccions; tot això, embolcallat amb el tòpic de l'existència d'una ignorància generalitzada en els segles

llengua en què s'expressava el poble, i eren generalment individus de cert nivell cultural, amb un coneixement variable del llatí. La presència de les innovacions lèxiques esmentades no només respon a la necessitat d'anomenar noves realitats, sinó també a la formació de l'escrivà. De vegades, fins i tot, alguns escrivans volen deixar la seva petja en uns documents de caire tan formulari, i hi imprimeixen el seu estil personal. En canvi, els menys coneixedors de la llengua culta són els qui acostumen a incloure més vulgarismes en els documents que redacten[26]. Però a banda d'aquest fenomen, val a dir que la llengua vulgar pren més consistència en els camps de nova creació, especialment els vinculats a la vida quotidiana, com ara l'àmbit tèxtil, el dels aliments i els estris per cuinar, i el dels oficis[27]. La presència del català també és més destacada quan hi ha la voluntat de fer més entenedors els documents per a persones no cultes. A partir del segle IX i especialment durant els segles XI i XII, els catalanismes s'anaren introduint amb més freqüència en els diplomes redactats en llatí. En aquest sentit, l'onomàstica és una font molt rica per a documentar en gran quantitat la presència de mots propis de la llengua vernacla.

En definitiva, el llatí medieval constitueix una font excepcional d'estudi per la multiplicitat de dades que ens aporta, tant sobre la llengua com sobre les habituds d'aquell temps. És el que Peter Stotz denominà com a *ein Haus mit vielen Wohnungen*[28], motiu pel qual cal tenir en compte els fenòmens geogràfics, cronològics i socials que atenyen el llatí de cada domini lingüístic. En el cas de la Catalunya altmedieval, la llengua dels diplomes i textos que constitueixen el nostre corpus documental representa el testimoni escrit de les llengües vernacles preliteràries, i és, en efecte, un testimoni molt valuós, que ens permet trobar els orígens de la llengua catalana.

culturalment més durs, ha fet que la idea s'anés estenent. No cal dir que aquesta és una idea errònia i, per tant rebutjable».

[26] PUIG 2013: 30.

[27] Com ja s'ha dit amb anterioritat, TRIAS 2012 treballà el lèxic tèxtil, TEROL 2016, el de l'alimentació, i PRIETO 2020, el dels oficis.

[28] Amb aquest títol dona nom Stotz al seu treball de l'any 2006: "Mittelalterliches Latein: ein Haus mit vielen Wohnungen".

3. El lèxic del color

3.1. El concepte de «color»

El català *color* prové del substantiu masculí llatí *color* 'id.'[29], també testimoniat amb la variant arcaica *colos*, mot que gaudeix d'una entrada amplíssima al ThLL[30]. Es tracta d'un terme ben documentat des de les comèdies plautines i emprat tot al llarg de la llatinitat clàssica[31]. El primer testimoni d'aquesta paraula es llegeix, amb la variant *colos*, als *Bessons*, quan Menecme II, un dels bessons epònims a qui tothom confon amb Menecme I, es fa passar pel seu germà davant l'esposa del primer, tot aprofitant-se de la situació; ella, ofesa a causa de les reaccions del seu "marit", i afligida per la seva transformació –fingida–, descriu al pare els signes d'embogiment que veu manifestats en el seu rostre. Els ulls, les temples i el front, tots ells verdegen en el semblant de l'home falsament embogit:

> PLAVT. *men*. 828: uiden tu illi oculos uirere? ut uiridis exoritur colos / ex temporibus atque fronte, ut oculi scintillant, / uide[32].

El significat essencial del llatí *color* comprèn, en termes generals, la qualitat exterior d'una cosa en ser tocada per la llum. A partir d'aquesta primera accepció, el mot s'aplica als colors pròpiament dits, així com a cadascuna de les seves variants:

> CIC. *brut*. 70: qui pictores non sun usi plus quam quattuor coloribus.

[29] Per a l'estudi complet d'aquesta veu, vid. Estudi lèxic, apartat 1 (Denominacions genèriques, s. v. *color*).
[30] Vid. ThLL III 1713, 1 ss.
[31] Vid. ThLL III 1713, 25.
[32] "Tu no veus que li verdegen els ulls? I aquest to verdós que se li estén per les temples i el front, mira com li espurnegen els ulls!". Plaute, *Bessons*, trad. E. Artigas, p. 129.

GELL. 2, 26, 3: plura ... sunt ... in sensibus oculorum quam in uerbis uocibusque colorum discrimina.

Color fa referència també als elements de la natura, tals com pedres, flors i plantes (VERG. *georg.* 4, 306: *nouis rubeant ... prata coloribus*), als éssers vius, o als objectes fabricats, com ara peces de vestir. Amb un ús metonímic, aquesta paraula denomina els vestits tenyits de colors, pigments i fàrmacs:

HOR. *epist.* 1, 6, 18: cum gemmis Tyrios mirare colores.

VERG. *ecl.* 8, 73: triplici diuersa colore licia circumdo.

VITR. 7, 7, 1: colores ... alii sunt, qui per se certis locis procreantur et inde fodiuntur.

PLIN. *nat.* 31, 91: aqua ... diluente facticium colorem.

Tal com s'ha vist en els versos plautins, *color* també s'usa per a designar el color del rostre. Especialment en qualificació del mot *os*, i en locucions del tipus *color bonus* com a sinònim de *pulchritudo*[33]. El mot, doncs, gaudeix també de significats figurats. Així, en referència a l'enginy d'un escriptor a l'hora de redactar un discurs, o a la qualitat estilística d'un escrit, és sinònim d'*ornatus* i de *nitor*[34]. Designa, també, l'estil o el tarannà que té quelcom[35], i al·ludeix a alguna cosa que no és vertadera, que té un aspecte o forma fals. En definitiva, la seva aplicació fou molt àmplia en la literatura i amb aquest mot s'expressaren moltes nocions diferents, d'entre les quals n'adduïm algunes a continuació:

VERG. *ecl.* 2, 17: o formose puer, nimium ne crede colori!

[33] ThLL III 1718, 35.
[34] ThLL III 1720, 43.
[35] ThLL III 1720, 73.

CIC. *att.* 4, 16, 10: amissimus colorem et speciem pristinam ciuitatis.

CIC. *brut.* 171: color urbanitatis.

CVRT. 10, 3, 14: omnia eundem ducunt colorem.

Amb el naixement de les llengües romàniques, com tindrem ocasió de veure més endavant, el mot *color* mantingué els seus camps d'aplicació en les llengües en què es testimonia la seva pervivència, pràcticament en tota la Romània. Hom pot llegir la definició que en dona el *Gran diccionari de la llengua catalana:*

> **1** *1* (masculí o femení) Sensació que produeixen sobre l'òrgan de la visió les radiacions de la llum diversament absorbides i reflectides pels cossos. **2** *1* Cadascuna de les variants del color. **3** *1* Coloració de la cara que reflecteix l'estat físic o espiritual de la persona. **4** *1* (figuradament) Caràcter aparent d'una cosa *2* Qualitat peculiar que distingeix una cosa. *3* Aparença enganyosa.

En la redacció d'aquest estudi, a l'hora de crear el nostre corpus lèxic, s'han tingut en compte els diversos valors del concepte de color, alguns dels quals recull el mateix mot en llatí clàssic. En el corpus documental de la Catalunya altmedieval[36], la veu *color* és molt present; testimoniada des d'inicis del segle IX i tot al llarg dels segles X, XI i XII, de vegades com a terme únic, d'altres, acompanyada d'un adjectiu que n'especifica la tonalitat, tal com es llegeix en el testimoni següent:

> **817** DipPallars 3, p. 281: et accepi a uobis precium quod inter nos bone pacis conuenit, kauallo placibile c o l o r e f e r r a n d o et duos boues placibiles.

D'altra banda, també s'han inclòs en aquest estudi denominacions del tipus *pictura* o *tinctus*, en tant que designen l'aspecte cromàtic d'una manera o altra.

[36] Vid. s. v. *color*.

En definitiva, s'han recollit i analitzat tots els mots que es relacionen amb el color, alguns dels quals estan ben arrelats en la llengua des d'època antiga, com els adjectius *albus, candidus, ater* i *niger*. Val a dir que en les tesis sobre altres camps lèxics de la Catalunya altmedieval s'han tractat des del punt de vista lexicogràfic alguns d'aquests mots, com ara en l'estudi de Laura Trias[37], que analitzà el lèxic tèxtil, i de Jaime Moya[38], en el seu lèxic dels germanismes.

3.2. L'estudi del color. De la matèria a les paraules

El filòsof i lingüista austríac Ludwig Wittgenstein plantejà, a l'inici de la seva obra *Bemerkungen über die Farben* ("Notes sobre els colors"), que si es demanava a algú que expliqués el significat dels mots vermell, blau, negre i blanc, no podria sinó contestar assenyalant les coses que tenien aquests colors, ja que la seva capacitat per explicar aquests mots arribava només fins aquí:

> Auf die Frage: "Was bedeuten die Wörter *rot*, *blau*, *schwarz*, *weiss*?" Können wir freilich gleich auf die Dinge zeigen, die so gefärbt sind. Aber weiter geht unsere Fähigkeit die Bedeutungen dieser Wörter zu erklären nicht[39].

En els àmbits de l'antropologia, la lingüística, la història de l'art i l'arqueologia s'han dut a terme múltiples aproximacions a l'estudi del color. En la branca específica de la filologia clàssica, tal com es mostrarà més endavant, va ser especialment a partir del segle XIX que va començar a néixer una extensa literatura que aprofundia sobre la qüestió del color i la seva percepció en l'Antiguitat, partint, en la majoria dels casos, de l'anàlisi del lèxic específic en grec i en llatí. Però la qüestió, complexa de fons, ja havia interessat els autors antics, que s'havien preguntat què eren ben bé els colors, i què els generava.

[37] TRIAS 2012.
[38] JAIME MOYA 2015.
[39] WITTGENSTEIN 1977: 1, 68.

Certament, en l'Antiguitat no es va portar a terme cap estudi del color pròpiament dit, però sí que es va parlar dels colors com a fenomen físic relacionat de manera intrínseca amb la llum i la foscor, sobretot en les obres de caire filosòfic. És a partir d'aquesta dicotomia que es desenvolupà el lèxic essencial per designar els colors en grec i en llatí. En certa manera, fins a les teories newtonianes sobre el color, la concepció que se'n tenia partia de les aproximacions dels autors grecs, segons les quals, per exemple, el blanc i el negre eren considerats colors. Avui dia, en parlar de color no ens referim només a la reacció física que pateix quelcom en ser tocat per la llum, sinó a tot el constructe social generat entorn a allò que cada societat i cultura entén per color, fet que va quedar molt sintetitzat en el treball de Berlin i Kay, *Basic color terms and their universality*[40]. Tindrem ocasió de reprendre aquesta obra més endavant.

Sense voler estendre'ns massa en qüestions de mena física i en les disquisicions teòriques que comporten, volem prendre, com a punt de partida, la següent afirmació, extreta del prefaci de l'obra *Zur Farbenlehre* (*Teoria dels colors*) de Goethe: *die Farben sind Taten des Lichts, Taten und Leiden* ("els colors són actes de llum, actes i patiments"). De bell antuvi, l'home va percebre l'estreta relació entre la llum i el color; així, en l'Antiguitat, llum i foscor foren els pilars de la concepció cromàtica dominant, percepció que, com hem dit, prevalgué encara durant els segles posteriors. Talment es llegeix al *Farbenlehre* de Goethe, però també en la majoria d'obres que tracten el fenomen del color. Tot el que quedava enmig de la llum i la foscor, situada cadascuna a un extrem, esdevenia el que avui identifiquem com a colors.

De quina manera les societats han desenvolupat el seu lèxic específic del color ha estat objecte de debat i d'estudi, especialment a partir del segle XIX. Tanmateix, no és aquí on pertoca fer una anàlisi històrica exhaustiva dels estudis sobre el color que s'han dut a terme, car això excediria els límits d'aquesta tesi. Amb tot, sí que volem oferir, a manera de marc teòric, un repàs de la literatura

[40] BERLIN & KAY 1969.

principal que tracta específicament el color en les llengües clàssiques, car són, en certa manera, els mateixos problemes a què ens enfrontem nosaltres en l'estudi del lèxic del color en època medieval.

3.2.1. Antiguitat

Si bé, com hem esmentat, en l'Antiguitat no es va dur a terme cap estudi o tractat del color pròpiament dit, les primeres fonts escrites gregues que l'esmenten es remunten a la poesia d'Alcmeó de Crotona. Aquest autor inspirà els fonaments de les teories ja més desenvolupades d'Empèdocles i Demòcrit, en què s'insistia en l'antítesi entre el blanc i el negre, o entre la llum i la foscor[41]. Al seu torn, llurs teories foren recollides i desenvolupades, al segle IV aC, per Plató i Aristòtil. El comentari més extens de Plató en al·lusió al color es pot llegir al *Timeu* (67c- 68d), on el filòsof reflexiona sobre l'origen i la identitat més fonamental dels colors que es perceben al món, tot intentant crear un model explicatiu que permeti provar que certs fenòmens cromàtics ben coneguts, com ara la diversitat cromàtica, la saturació o la brillantor, poden tenir almenys una explicació racional. Segons la teoria platònica que es desprèn d'aquesta obra, els colors són essencialment flames que emergeixen de qualsevol tipus de cos a partir d'unes partícules que difereixen en la mida[42]. Veiem a continuació els principals passatges en què s'exposa aquesta qüestió:

> PLAT. *Tim.* 67c: τέταρτον δὴ λοιπὸν ἔτι γένος ἡμῖν αἰσθητικόν, ὃ διελέσθαι δεῖ συχνὰ ἐν ἑαυτῷ ποικίλματα κεκτημένον, ἃ σύμπαντα μὲν χρόας ἐκαλέσαμεν, φλόγα τῶν σωμάτων ἑκάστων ἀπορρέουσαν, ὄψει σύμμετρα μόρια ἔχουσαν πρὸς αἴσθησιν[43].

[41] CAGE 1993: 11.

[42] GUERLAC 1986: 5.

[43] "Ens queda parlar del nostre quart gènere de sensació, el que en general anomenem *color*, en el qual cal distingir les moltes varietats que s'hi troben. És una flama que flueix dels diversos cossos, a qual, com que té partícules proporcionades a la vista, produeix la percepció". Plató, *Timeu*, trad. J. Vives, p. 125.

Després d'aquesta reflexió inicial sobre la composició dels colors, el filòsof admet la seva desconeixença pel que fa a la composició exacta d'aquestes flames. Segons Txapartegi, que ha analitzat i interpretat la doctrina dels colors de Plató,

> vemos los objetos durante el día y vemos cómo son porque hay un flujo, una llama o una emanación de partículas (o figuras); es decir, el color, que se traslada constantemente desde cada uno de ellos. Al igual que la luz diurna es la condición de posibilidad para que podamos ver los colores, porque sin ella no habría flujo visual, los colores son la condición de posibilidad para que podamos ver los objetos y sus propiedades a distancia, porque el flujo visual únicamente detecta colores. La función del color es posibilitar la visión a distancia[44].

Uns passatges més endavant, es presenta una descripció de les barreges de colors, interessant també des del punt de vista del lèxic, car aquí s'enumeren una sèrie de termes de color:

> PLAT. *Tim.* 68b: τὸ δὲ τούτων αὖ μεταξὺ πυρὸς γένος, πρὸς μὲν τὸ τῶν ὀμμάτων ὑγρὸν ἀφικνούμενον καὶ κεραννύμενον αὐτῷ, στίλβον δὲ οὔ: τῇ δὲ διὰ τῆς νοτίδος αὐγῇ τοῦ πυρὸς μειγνυμένου χρῶμα ἔναιμον παρασχομένῃ, τοὔνομα ἐρυθρὸν λέγομεν. λαμπρόν τε ἐρυθρῷ λευκῷ τε μειγνύμενον ξανθὸν γέγονεν: τὸ δὲ ὅσον μέτρον ὅσοις, οὐδ᾽ εἴ τις εἰδείη, νοῦν ἔχει τὸ λέγειν, ὧν μήτε τινὰ ἀνάγκην μήτε τὸν εἰκότα λόγον καὶ μετρίως ἄν τις εἰπεῖν εἴη δυνατός. ἐρυθρὸν δὲ δὴ [68ξ] μέλανι λευκῷ τε κραθὲν ἁλουργόν: ὄρφνινον δέ, ὅταν τούτοις μεμειγμένοις καυθεῖσίν τε μᾶλλον συγκραθῇ μέλαν. πυρρὸν δὲ ξανθοῦ τε καὶ φαιοῦ κράσει γίγνεται, φαιὸν δὲ λευκοῦ τε καὶ μέλανος, τὸ δὲ ὠχρὸν λευκοῦ ξανθῷ μειγνυμένου. λαμπρῷ δὲ λευκὸν συνελθὸν καὶ εἰς μέλαν κατακορὲς ἐμπεσὸν κυανοῦν χρῶμα ἀποτελεῖται, κυανοῦ δὲ λευκῷ κεραννυμένου γλαυκόν, πυρροῦ δὲ μέλανι πράσιον. τὰ δὲ [68δ] ἄλλα

[44] TXAPARTEGI 2019: 82-83.

ἀπὸ τούτων σχεδὸν δῆλα αἷς ἂν ἀφομοιούμενα μείξεσιν διασῴζοι τὸν εἰκότα μῦθον[45].

I procedeix:

PLAT. *Tim.* 68d: εἰ δέ τις τούτων ἔργῳ σκοπούμενος βάσανον λαμβάνοι, τὸ τῆς ἀνθρωπίνης καὶ θείας φύσεως ἠγνοηκὼς ἂν εἴη διάφορον, ὅτι θεὸς μὲν τὰ πολλὰ εἰς ἓν συγκεραννύναι καὶ πάλιν ἐξ ἑνὸς εἰς πολλὰ διαλύειν ἱκανῶς ἐπιστάμενος ἅμα καὶ δυνατός, ἀνθρώπων δὲ οὐδεὶς οὐδέτερα τούτων ἱκανὸς οὔτε ἔστι νῦν οὔτε εἰς αὖθίς ποτε ἔσται[46].

Així, segons Plató, la natura última dels colors és un coneixement reservat per als déus, perquè només ells saben com *convertir la multiplicitat en una unitat per mitjà d'una barreja* i també *dissoldre la unitat en la multiplicitat*. També al *Teetet* (156d-e) es poden llegir algunes de les reflexions i consideracions envers el color, tal com es llegeix a continuació, en un passatge en què es reflexiona sobre la blancor i el color blanc:

[45] "Hi ha un gènere intermedi de foc que arriba a l'humor dels ulls i es barreja amb ell, però no llambrega. Tanmateix, com que el foc es barreja amb la brillantor de la humitat, es produeix un color sangonós, al qual donem el nom de *vermell*. El color brillant mesclat amb el vermell i el blanc esdevé el groc. Pel que fa a la proporció [de les mescles], encara que algú la sabés, no tindria sentit de precisar les quantitats, atès que ningú no seria capaç de presentar adequadament un raonament necessari o probable sobre aquestes coses. És cert que el vermell barrejat amb el negre i el blanc dona el color porpra. El morat s'origina quan aquesta barreja es torra i s'hi afegeix més negre. El roig resulta de la barreja del groc i del gris; el gris de la del blanc i el negre, i l'ocre de la del blanc i el rogenc. Si el blanc s'uneix al brillant i es troba amb el negre intens, en resulta el blau fosc; barrejant el blau fosc amb el blanc dóna el blau verdós; el roig amb el negre dóna el verd. Amb això resulta prou clar que podríem deduir semblantment quines serien les combinacions dels altres colors, tot mantenint un discurs segons probabilitat". Plató, *Timeu*, trad. J. Vives, p. 126.

[46] "Però, si algú pretengués sotmetre-ho a prova per l'observació dels efectes, es mostraria ignorant de la diferència entre la natura humana i la divina. Déu té la plena ciència i el poder de fer que, de la mescla de moltes coses, en resulti una de sola, i, al revés, que una única cosa es resolgui en moltes; però no hi ha cap home que ni ara ni en l'esdevenidor sigui capaç de fer cap de les dues coses". Plató, *Timeu*, trad. J. Vives, p. 126.

> PLAT. *Theaet.* 156d-e: ἐπειδὰν οὖν ὄμμα καὶ ἄλλο τι τῶν τούτῳ συμμέτρων πλησιάσαν γεννήσῃ τὴν λευκότητά τε καὶ αἴσθησιν αὐτῇ σύμφυτον, ἃ οὐκ ἄν ποτε ἐγένετο ἑκατέρου ἐκείνων πρὸς ἄλλο ἐλθόντος, τότε δὴ μεταξὺ φερομένων τῆς μὲν [156ε] ὄψεως πρὸς τῶν ὀφθαλμῶν, τῆς δὲ λευκότητος πρὸς τοῦ συναποτίκτοντος τὸ χρῶμα, ὁ μὲν ὀφθαλμὸς ἄρα ὄψεως ἔμπλεως ἐγένετο καὶ ὁρᾷ δὴ τότε καὶ ἐγένετο οὔ τι ὄψις ἀλλ᾽ ὀφθαλμὸς ὁρῶν, τὸ δὲ συγγεννῆσαν τὸ χρῶμα λευκότητος περιεπλήσθη καὶ ἐγένετο οὐ λευκότης αὖ ἀλλὰ λευκόν, εἴτε ξύλον εἴτε λίθος εἴτε ὁτῳοῦν συνέβη χρῆμα χρωσθῆναι τῷ τοιούτῳ χρώματι[47].

En definitiva, algunes de les principals característiques de la doctrina platònica sobre els colors que es llegeix en aquestes obres foren represes per diversos autors fins gairebé el sorgiment de les teories del color de Newton.

Aristòtil, al seu torn, amb un interès major en l'experimentació, va deixar un cos doctrinal més ampli, dispers en escrits de diversa índole. Principalment al seu tractat *De sensu et sensibili* (442a) insisteix en la distinció cromàtica a partir d'una escala de brillantor o lluminositat, des del blanc i el groc fins els "colors de la foscor", entre els quals hi hauria el negre o el blau[48], tot establint una gradació de set colors. En el *Corpus Aristotelicum* se'ns ha transmès una de les obres més populars sobre la qüestió del color, atribuïda erròniament a Aristòtil: el *De coloribus*. Avui dia hi ha un consens generalitzat pel que fa a l'autoria del text, a causa de l'estil poc curat de l'opuscle, la poca claredat d'alguns passatges i la presència de repeticions inútils, així com per les discrepàncies amb les reflexions

[47] "Quan, doncs, l'ull i qualsevol altra cosa apropiada a ell s'acoblen engendren la blancor la percepció que li és connatural, les quals mai no haurien estat engendrades si l'un o l'altre dels seus engendradors s'haguessin acoblat diferentment; aleshores, quan arriben a un punt intermedi la visió des dels ulls i la blancor des del que engendra, al seu torn, el color, l'ull ha esdevingut ple de visió i esdevé no una visió, sinó un ull que s'hi veu, i el seu acoblat en aquesta generació del color pel seu cantó s'omple de blancor però esdevé no blancor, sinó blanc, una fusta, una pedra, o qualsevol altra figura de la qual ocorre que gasta aquest color". Plató, *Teetet*, trad. M. Balasch, p. 73.

[48] GUERLAC 1986: 7.

d'Aristòtil expressades en altres obres[49]. Segons assenyalen els estudiosos, doncs, probablement el tractat va ser escrit per algun dels seus deixebles. En la majoria dels estudis s'assenyala com a autor d'aquest petit tractat Teofrast[50], successor d'Aristòtil, que també va escriure una important obra doxogràfica intitulada *De sensibus*. En qualsevol cas, les identificacions de l'autoria d'aquesta obra són d'allò més complexes.

Sigui com sigui, la importància del *De coloribus*, segons els seus traductors a l'eusquera i a l'espanyol, està en què ens apropa a un moment de la història de la humanitat en què encara no havien batejat els colors, perquè el món cromàtic era incipient des del punt de vista de la comprensió humana, i tot just s'estava configurant[51]:

> El instante en que se escribieron estas páginas nos parece de iniciación, de bautismo, cuando por primera vez se dijo *azul* en relación al azul, ¡¿qué azul?! Sin duda hubo una historia anterior, pero nadie escribió sobre ella ni nos transmitió sus impresiones del momento[52].

L'obra tingué menor repercussió entre els estudiosos en comparació a les grans obres aristotèliques, però, tot i així, sí que captà l'atenció d'alguns comentaristes i autors posteriors en relació a la història del color[53]. El tractat guanyà certa popularitat durant el Renaixement, i, més endavant, Goethe en feu una traducció lliure, i l'utilitzà com a material científic en el seu *Zur Farbenlehe*[54].

Altres esments al color es troben al tractat sobre pedres de Teofrast, *De lapidibus*, a la *Materia medica* de Dioscòrides Pedaci, o a l'*Ars medica* de Galè[55].

---

[49] Per a una comparació exhaustiva sobre aquestes diferències d'estil i de contingut, vid. GONZÁLEZ DE DURANA & ALONSO & FERWERDA 2006: 78-79.
[50] Vid. BRADLEY 2009: 65.
[51] GONZÁLEZ DE DURANA & ALONSO & FERWERDA 2006: 10-11.
[52] *Ibid.*, p. 11.
[53] *Ibid.*, p. 80.
[54] FERRINI 2008: 41.
[55] BARAN 1983: 328.

Totes les obres esmentades tracten el fenomen del color, especialment a partir dels paràmetres de la llum i la foscor; alhora, els poetes de la Grècia antiga farciren les seves obres de termes cromàtics, sovint per afegir suggestivitat i expressivitat a les descripcions de la natura, de l'home o dels estats d'ànim, tot desenvolupant una rica gamma de colors i llums.

Pel que fa al món romà, els primers que parlaren de colors foren Enni i Plaute. Si bé el lèxic cromàtic encara era reduït en el seu temps, els mots designaven els colors o la llum alhora que adquirien també una varietat de valors estilístics[56]. Enni partí de la cultura i la civilització gregues i llatinitzà alguns termes de color del grec, així com també en creà de nous a partir del model grec. Com explica el professor Neculai Baran, «en matière de chromatique, il a repris les termes existant déjà dans la langue, tout en donnant de l'extension à leur aire sémantique; il a réalisé des effets de couleur de premier rang, formulant le premier cliché chromatique, ainsi que des contrastes d'aspect, etc., autant de constructions qui sont devenues par la suite de véritables *leitmotive* –les *Ennianae locutiones*– comme: *sol aureus, in luminis oras, stellis fulgentibus, candida lumina, rubra aethera, ater sanguis, ad caeli caerula templa* (etc.)»[57].

L'obra plautina, al seu torn, evidencia la penetració en la literatura d'un gran nombre de termes pertanyents a la llengua popular, i concretament de noms d'ofici propis de la llengua de la navegació[58], entre els quals hi ha alguns mots de color que, a banda de designar un matís cromàtic, denoten per a l'oient o lector alguna noció de comicitat. En el següent passatge d'*El soldat fanfarró*, per exemple, Palestrió aconsella al jove Plèusicles que es disfressi de mariner amb un vestit manllevat d'un pescador, per tal de posar un parany al soldat Pirgopolinices. La disfressa consta d'un capell d'estil macedoni, d'una túnica d'un estrany color ferruginós, i d'una bena de llana als ulls:

[56] Un recull complet de les primeres expressions cromàtiques en la literatura llatina es pot llegir a BARAN 1983: 338 ss.
[57] BARAN 1983: 338.
[58] ARTIGAS 2018: 115.

> PLAVT. *mil.* 1178-1179: causeam ferrugineam, et scutulam ab oculos laneam / palliolum habeas ferrugineum, nam is colos thalassicust[59].

La gorra típica dels mariners (*causea*) i el mantell (*palliolum*), qualificats amb l'adjectiu *ferrugineus* (i traduït per Artigas com a "blau marí"), diu Plaute que són del color *thalassicus*, això és, del 'color de la mar i dels mariners'[60]. És evident que *ferrugineus* deriva de *ferrugo* 'rovell del ferro', però el seu significat comprèn una àmplia gama de colors i tonalitats, talment 'marró', 'negre', 'gris', 'vermell fosc', 'blau' i 'porpra'[61].

Deixant de banda, per ara, aquest examen quant a l'ús de mots de color a Plaute, a Varró hom troba referències i descripcions pròpiament dites sobre diversos termes de color, així com explicacions de diverses locucions:

> VARRO *rust.* 2, 5, 8: corium a tactu non aperum ac durum, colore potissimum nigro, dein robeo, tertio heluo, quarto albo.

> VARRO *ling.* 8, 17, 7: ab atro – atratus.

> VARRO *ling.* 8, 5, 83: aurora dicitur ante solis ortum, ab eo quod ab igni solis tum aureo aer aurescit; quod addit 'rutilare' est ab eodem colore; aurei enim rutili et inde mulieres ualde rufae rutilae dictae.

Segons explica Baran, fou Lucreci, continuador de la tradició cromàtica inaugurada per Enni, el primer poeta de la literatura llatina en explorar i conèixer de forma rigorosa el valor cromàtic exacte dels mots,

---

[59] "Et pots posar una gorra blau marí, un pedaç de llana als ulls, et pots posar un mantell blau (és que aquest és el color dels mariners)". Plaute, *El soldat fanfarró*, trad. E. Artigas, p. 167.

[60] ARTIGAS 2018: 115-116.

[61] Al respecte d'aquest mot, Edgeworth, professor especialitzat en l'estudi del color en llatí clàssic, argüia que, en el període que va de Plaute a Sidoni Apol·linar, l'accepció que preval de *ferrugineus* és la de 'vermell fosc', si bé en algunes ocasions s'accentua la tonalitat vermella, i d'altres, la fosca. Vid. EDGEWORTH 1978: 297-305. L'autor fa notar (*ibid.* 298) que André distingeix tres significats separats i incompatibles de *ferrugo* i *ferrugineus*: 'vermell', 'negre' i 'verd'. Però la presència de l'adjectiu *thalassicus* transfereix al mot la idea de la tonalitat verd o blau marí.

> qu'il considère comme une quintessence aperceptive, comme un ornement utile et indispensable de l'expression, des idées philosophiques et des sentiments humains, comme une partie intégrante de la maîtrise artistiques [...]. Dans le *rerum natura* la terminologie chromatique n'est pas présentée d'une manière systématique, mais se trouve plutôt parsemée dans les passages les plus importants de l'action du récit [...]. Chez Lucrèce les couleurs remplissent des fonctions multiples : elles transposent des états psychiques dans une tonalité complexe et ont une valeur de symbole[62].

Al llibre segon del *De rerum natura*, concretament als versos 730-841, Lucreci s'estén en una deliberació de caire filosòfic sobre els colors, partint del tractament de les formes atòmiques i els seus efectes. L'autor al·ludeix a la natura transitòria del color, passant d'a*lbus* a *candidus* i conclou: *nullus enim color est omnino materiai / corporibus, neque par rebus neque denique dispar*[63]. I una mica més endavant: *omnis enim color omnino mutatur in omnis*[64]. Segons les consideracions de Lucreci sobre aquest fenomen, el color és quelcom fluid, transitori i canviant, i es produeix per una varietat d'ombres i disposicions dels àtoms, el resultat de la llum, o l'efecte de les onades o del vent[65].

Un dels autors en l'obra dels quals el color té més entitat i presència és Plini. El color és un factor dominant a la *Història natural*, atès que identifica algunes característiques principals dels fenòmens meteorològics, dels elements botànics, dels tipus de terres, minerals i gemmes, dels pigments mateixos, etc. Especialment als capítols 33-37 es llegeixen múltiples referències als colors, com ara el llibre 35, que constitueix un assaig sobre la història de la pintura i

---

[62] BARAN 1983: 346.

[63] LVCR. 2, 737-738. "Pues no hay color alguno en los elementos de la materia, ni parecido ni tampoco distinto". Lucrecio, *De la naturaleza*, trad. E. Valentí, p. 94.

[64] LVCR. 2, 749. "En efecto, un color cualquiera puede cambiarse en cualquier otro". Lucrecio, *De la naturaleza*, trad. E. Valentí, p. 95.

[65] Per a una visió aprofundida sobre el tractament del color a Lucreci, els seus predecessors i els seus successors, vid. BRADLEY 2009: 56- 86.

l'explotació de la natura per tal d'aconseguir un ampli rang de pigments. A partir del passatge 35, 29, Plini tracta en detall els pigments, descrivint-ne l'origen i els usos principals:

> quibus coloribus singulis primi pinxissent diximus, cum de iis pigmentis traderemus in metallis, quae monochromata a genere picturae uocantur. Qui deinde et quae in uenerint et quibus temporibus, dicemus in mentione artificum, quoniam indicare naturas colorum prior causa operis instituti est. Tandem se ars ipsa distinxit et in uenit lumen atque umbras, differentia colorum alterna uice sese excitante. Postea deinde adiectus est splendor, alius hic quam lumen. Quod inter haec et umbras esset, appellarunt tonon, commissuras uero colorem et transitus harmogen.

Tot al llarg del catàleg de pigments, l'autor fa una divisió entre colors *austeri* i colors *floridi*, en funció de la seva natura (*nat.* 35, 30[66]). Després de la descripció dels pigments vermells, l'autor recull els blancs, anomenats *candidi colores* (*nat.* 35, 36-40), el negres, designats sota l'epígraf *atramentum* (*nat.* 35, 41-43), un color que Plini denomina *facticius*, obtingut bàsicament a cop de cremar materials com ara resina, brea, etc. Més endavant, als passatges 44-45, Plini esmenta el *purpurissum*, un pigment molt preuat[67], i l'*indicum,* un pigment blavós provinent de l'Índia (*nat.* 35, 46), així com dos tipus de pigments que circulaven a Roma, que segons el seu parer eren extremament barats: l'*appianum*, un tipus de verd, i una variant de blanc, anomenada *anulare*[68].

---

[66] PLIN. *nat.* 35, 30: *sunt autem colores austeri aut floridi. Vtrumque natura aut mixtura euenit. Floridi sunt –quos dominus pingenti praestat– minium, Armenium, cinnabaris, chrysocolla, Indicum, purpurissum; ceteri austeri. Ex omnibus alii nascuntur, alii fiunt. Nascuntur Sinopis, rubrica, Paraetonium, Melinum, Eretria, auripigmentum; ceteri finguntur, primumque quos in metallis diximus, praeterea e uilioribus ochra, cerussa, usta, sandaraca, sandyx, Syricum, atramentum.*

[67] PLIN. *nat.* 35, 44: *e reliquis coloribus, quos a dominis dari diximus propter magnitudinem pretii, ante omnes est purpurissum.*

[68] PLIN. *nat.* 35, 48: *sunt etiamnum nouicii duo colores e uilissimis: uiride est quod Appianum uocatur et chrysocollam mentitur, ceu parum multa dicta sint mendacia eius; fit e creta uiridi,*

Algunes de les descripcions cromàtiques de Plini contenen, a més, reflexions o consideracions pròpies sobre els gustos i les habituds del seu temps. En aquest sentit, Bradley fa notar:

> Pliny's concluding thoughts on pigments epitomise his attitude towards the polychromy of contemporary Roman art. The encaustic (*quae inuruntur*) application of paint, he says, had been a familiar method for colouring naval ships (*classibus familiari*) [...]. Pliny takes it as axiomatic that the diverse array of colour (*tot colorum tanta uarietate*) employed in contemporary art was a profoundly symbolic reminder of the moral superiority of the past[69].

Per exemple, en la descripció i classificació dels marbres, Plini expressa el seu disgust envers alguns costums de la seva època, tals com la moda de pintar les superfícies dels marbres (*lapidem pingere*)[70]. En fi, tant al llibre 36, dedicat als marbres, com al 37, a les *gemmae* 'pedres precioses', el color és un tret abundant i característic en les diverses descripcions[71].

Trobem també en l'obra de Gel·li un esment a l'experiència de la percepció del color. És ben sabut que en les llengües es classifica i es codifica l'experiència del color de diverses maneres, fenomen que ja va ser reconegut al segle II dC, tal com es testimonia a les *Nits àtiques*, on s'informa que el filòsof Favorí es lamentava de l'escassedat de mots existents en llatí per anomenar els colors, si es comparava amb la llengua grega:

---

aestimatum sestertiis in libras. Anulare quod uocant, candidum est, quo muliebres picturae inluminantur; fit et ipsum e creta admixtis uitreis gemmis e uolgi anulis, inde et anulare dictum.

[69] BRADLEY 2009: 100.

[70] PLIN. *nat.* 35, 3.

[71] Bradley (2009: 101) també feu notar que el mot *color* apareix cent-tretze cops al llibre 37, el doble que al llibre 35 dedicat als pigments. Per tant, *color* és l'índex principal per a l'estructura de la seva discussió sobre les gemmes primàries. Per a un aprofundiment del catàleg de gemmes que hom troba a Plini, vid. BRADLEY 2009: 101-106.

> GELL. 2, 26, 3: «plura» inquit «sunt» Fauorinus «in sensibus oculorum quam in uerbis uocibusque colorum discrimina. Nam, ut alias eorum inconcinnitates omittamus, simplices isti rufus et uiridis colores singula quidam uocabula, multas autem species differentis habent. Atque eam uocum inopiam in lingua magis Latina uideo quam in Graeca. Quippe qui "rufus" color a rubore quidem appellatus est, sed cum aliter rubeat ignis, aliter sanguis, aliter ostrum, aliter crocum, aliter aurum, has singulas rufi uarietates Latina oratio singulis propriisque uocabulis non demonstrat omniaque ista significat una "roboris" appellatione, nisi cum ex ipsis rebus uocabula colorum mutuatur et "igneum" aliquid dicit et "flammeum" et "sanguineum" et "croceum" et "ostrinum" et "aureum"»[72].

Històricament, el desenvolupament del vocabulari del color ha estat molt vinculat sobretot a la designació de les diverses tonalitats del pelatge dels cavalls, un camp que ha propiciat la creació i l'augment de noms de color en les cultures amb una gran tradició de cria i comerç cavallí[73]. Els escriptors de l'Antiguitat tardana, com tindrem ocasió d'exposar tot seguit, van identificar fins a tretze termes cromàtics en llatí per al pelatge dels cavalls, alguns força estranys i especialitzats. També altres espècies d'animals domèstics, com ara bous, vaques,

[72] "Les diferències de colors s'han de cercar més en el sentit de la vista que no en les paraules i en els noms. Car, ometent altres anomalies, colors tan simples com el roig i el vermell només tenen un nom, i en canvi presenten matisos molt diferents. "«I em sembla que aquesta escassedat de mots es nota més en la llengua llatina que no en la grega. Per exemple: el color *rufus* (roig) treu certament el seu nom de *rubor* (rojor). Amb tot que el foc vermelleja d'una manera, la sang d'una altra, la porpra d'una altra, el safrà, d'una altra, l'or d'una altra, la llengua llatina no distingeix amb noms especials cadascuna d'aquestes varietats, i totes elles són designades amb la sola denominació de *rubor* (rojor); per bé que els noms dels colors varien a causa dels mateixos objectes, i es diu, d'una cosa, que és 'ígnia' o 'blanquejant' o 'sangonosa' o 'de color de safrà' o 'porprada' o 'daurada'". Gel·li, *Les nits àtiques*, trad. C. Montserrat, p. 121.

[73] Segons apunta Cage (1999: 79), als països d'Europa de l'est i Àsia central, molt aficionats a la cria cavallina, el nombre de termes per a designar els colors dels cavalls va augmentar considerablement amb posterioritat. Segons apunten alguns estudis, els kirguís de les estepes tenen gairebé trenta termes, mentre que els pobles de la Rússia occidental gairebé el doble.

mules i ases[74] són descrits pels autors llatins tot posant el focus en el color del seu pelatge, que n'esdevé un tret distintiu. Aquestes descripcions es poden llegir sobretot en els tractats dels denominats *scriptores de re rustica*, com ara Cató i Varró, així com pels seus successors, Columel·la i Pal·ladi i, en certa manera, a les *Geòrgiques*[75] de Virgili.

Hom troba en les obres de Varró i de Columel·la descripcions del pelatge d'alguns animals domèstics, especialment de cavalls, bous i ases, amb la finalitat d'aconsellar el lector sobre quines són les millors races en funció dels colors del seu pelatge, per a la compra i per a la reproducció. Varró[76] descriu el pelatge dels bous que considera de millor qualitat (*in bubulo genere*) per mitjà dels adjectius *albus*, *niger, robeus, heluus*, aquests dos darrers formes dialectals[77]: *colore potissimum nigro, deinde robeo, tertio heluo, quarto albo. Mollissimus enim hic, ut durissimus primus. De mediis duobus prior quam posterior in eo prior, utrique plures quam nigri et albi.*

Columel·la, al seu torn, és el primer autor llatí que explica com ha de ser l'*admissarius*, això és, l'eguasser, l'ase destinat a ésser ajuntat amb una euga, en funció del color del seu pèl. Aquest autor recomana que l'animal sigui de color negre (*nigri uel magilis*[78]), i desaconsella el gris (*murinus*), així com els colors variats[79]:

---

[74] Moltes d'aquestes qüestions han estat estudiades per Pascual-Barea en diversos treballs. Així, per a la qüestió dels noms dels colors dels cavalls en Isidor, vid. PASCUAL-BAREA 2015. Sobre els mots *asinus* i *asellus*, vid. PASCUAL-BAREA 2016. Per a la selecció de l'ase eguasser en l'Antiguitat, vid. PASCUAL-BAREA 2018. A aquests tres treballs ens referirem al llarg d'aquest apartat.

[75] Si bé aquesta darrera obra és d'un caire molt diferent, ja Arias Abellán apuntava, en un treball que analitzava les coincidències lèxiques entre els tractats d'agricultura i l'obra virgiliana esmentada, que els orígens del gènere didàctic estan vinculats des d'antuvi al vers, i que el tema de la *rusticatio* es troba expressat en la literatura llatina com un poema (en el cas de les *Geòrgiques*), o com un tractat de prosa, com és el cas dels altres autors esmentats. Vid. ARIAS ABELLÁN 1987: 133-134.

[76] VARRO *rust.* 2, 5, 8.

[77] ERNOUT 1909: 46.

[78] Pascual-Barea (2019: 415-416) reprodueix aquest passatge a propòsit del hàpax *magilis*, un mot que també és copiat amb algunes variacions en la *Mulomedicina Chironis*, en què apareix amb la variant *magilini* (Chiron 782-783: *colore nigri uel magillini. nam murinus cum sit in asino*

> COLVM. 6, 37, 6-7: sit ... coloris nigri uel magilis. Nam murinus cum sit in asino uulgaris, tum etiam non optume respondet in mula. ... Ita, si discolores pilos asinus in palpebris aut auribus gerit, subolem quoque frequenter facit diuersi coloris, qui et ipse, etiam si diligentissime in admissario exploratus est, saepe tamen domini spem decipit.

També Pal·ladi, al llibre IV del seu tractat *De agricultura*, descriu el color de diversos animals[80]. Per exemple, l'autor descriu el color del pelatge dels bous tot emprant els adjectius *rubeus* i *fuscus*: *haec tamen signa spectanda sunt in bubus ... ungulis magnis, caudis longis ac setosis, pilo totius corporis denso ac breui, rubei maxime coloris aut fusci*[81]. Semblantment ofereix la descripció de l'eguasser tot afegint l'adjectiu *rubeus* al llistat de Columel·la: *admissarius tamen asinus sit huiusmodi ... nigri uel murini maxime coloris aut rubei: qui tamen, si discolores pilos in palpebris aut auribus geret, colorem subolis plerumque uariabit.*

Com dèiem més amunt, el lèxic del color referit al bestiar cavallí és el que rep més atenció dins d'aquesta categoria, un fenomen que és tradueix en una major diversificació i especialització lèxica. Alguns esments al color específic del pelatge dels cavall es troben a les *Geòrgiques*: *honesti spadices glaucique; color deterrimus albis / et giluo*[82], i també a l'*Eneida*[83].

---

uulgaris, tunc etiam non optime respondit in mula. nec nos uniuersa quadrupedis species decipiat, si qualem probamus, concipiamus.

[79] PASCUAL-BAREA 2018.

[80] PALLAD. 4, 14, 3.

[81] PALLAD. 4, 11, 2.

[82] VERG. *georg.* 3, 82-83. El mot *giluus* és propi del llenguatge tècnic, mentre que *albus* és un terme genèric, però *spadix* i *glaucus* són veus gregues que, referides al color del cavall, es llegeixen per primer cop en els versos virgilians. A propòsit de l'ús de l'adjectiu *glaucus* aplicat al cavall i del seu significat, es pot llegir el comentari de Gel·li, en la seva discussió sobre els noms dels colors en grec (GELL. 2, 26, 17-19), en què comenta aquest passatge virgilià[82]: *neque non potuit Vergilius, colorem equi significare uiridem uolens, "caerulum" magis dicere equum quam "glaucum", sed maluit uerbo uti notiore Graeco, quam inusitato Latino. Nostris autem ueteribus caesia dicta est, quae a Graecis* γλαυκῶπις. Segons André (1949: 175-178), l'adjectiu podria referir-se al cavall d'ulls "clars", en relació amb el significat i els usos del grec γλαυκός en la literatura grega; per a

Deixant de banda les mencions de caire més literari, és en la *Mulomedicina Chironis* on es troben els primers llistats específics dels noms del color o tipus de pelatge de cavall:

> CHIRON *mulom.* 9, 960, 7: nam certa nomina coloris haec sunt. Primus albus, secundus rufeus, tertius badeos, quartus murteus, quintus niger, sextus spanus, septimus ceruinus, octauus giluus.

Inspirat en aquest llistat, Pal·ladi oferí una bona relació de termes aplicats al color de cavalls, eugues i poltres, alguns presents ja en la *Mulomedicina*, d'altres afegits per ell mateix:

> PALLAD. 4, 13, 3: colores hi praecipui, badius, aureus, albineus, russeus, murteus, ceruinus, gilbus, scutulatus, albus, guttatus, candidissimus, niger, pressus, sequentis meriti uarius cum pulchritudine, nigro uel albineo uel badio mixtus, canus cum quouis colore, spumeus, maculosus, murinus, obscurior.

Alguns dels mots que constitueixen aquest llistat són termes propis de la llengua comuna, com ara *albus, aureus, candidissimus* i *niger*, els quals mantenen llurs significats primaris; d'altres, en canvi, en aplicar-se a animals adquireixen un significat especial, com ara *guttatus, scutulatus, pressus, murteus, ceruinus* i *murinus*. I en definitiva, hi ha alguns adjectius exclusius de la llengua dels *rustici*, com ara *badius, giluus* i *albineus*. Arias Abellán, que estudià la llengua d'aquesta mena de textos literaris, esmenta que aquests mots es caracteritzen efectivament

---

Arias Abellán (1987: 138) és més probable que *glaucus* al·ludeixi a un cavall «gris aterciopelado, según parece desprenderse del comentario de Gelio».

[83] VERG. *aen.* 6, 653-655: *per campum pascuntur equi. Quae gratia currum / armorumque fuit uiuis, quae cura nitentis / pascere equos.*; VERG. *aen.* 7, 274-275: *haec effatus equos numero pater eligit omni / stabant ter centum nitidi in praesepibus altis.*

pel fet d'emprar-se referits exclusivament al cavall. Segons ella, comporten una «solidaridad léxica de implicación»[84].

Isidor fou el primer autor hispànic que parlà específicament dels colors del pelatge dels cavalls[85]. L'autor es basà en la llista de colors del tractat de Pal·ladi, així com en algunes explicacions de les *Nits àtiques* de Gel·li, de l'epítom de Fest al tractat de Verri Flac sobre el significat dels mots, i dels comentaris de Servi a les *Geòrgiques* i a l'*Eneida* de Virgili, especialment en les seves definicions dels mots *spadix, fenicatus, glaucus, giluus, albus, candidus* i *mirteus*[86]:

> ISID. *orig.* 12, 26, 48: color hic praecipue spectandus: badius, aureus, roseus, myrteus, ceruinus, giluus, glaucus, scutulatus, canus, candidus, albus, guttatus, niger. Sequenti autem ordine, uarius ex nigro badioque distinctus; reliquus uarius color uel cinereus deterrimus.

De l'estudi de les fonts clàssiques i tardanes, analitzades en profunditat en els treballs dels autors esmentats, es desprenen tres idees principals: d'una banda, que el grup lèxic format pels cavalls fou el que suscità descripcions més explícites i al qual s'hi aplicaren més adjectius de color, en comparació a altres grups d'animals. En segon terme, es veu que alguns mots d'ús general adopten un significat especial en descriure el pelatge dels animals. I, en fi, s'observa que algunes paraules només es testimonien en aplicació als colors del pelatge dels animals i que, per tant, hi ha una certa restricció lèxica.

3.2.2. Els tractats medievals

Pastoureau, en la seva obra *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*[87], dedica un capítol als valors i usos del color en l'Edat Mitjana, tot reconeixent les

[84] ARIAS ABELLÁN 1987: 138.
[85] També a ISID. *orig.* 12, 1, 48: *badius equus uel fenicatus; item spadix.*
[86] Per a les fonts que inspiraren Isidor a l'hora d'elaborar les etimologies dels mots de color esmentats, vid. PASCUAL-BAREA 2015: 81.
[87] PASTOUREAU 2004.

dificultats que constitueix per a l'historiador voler traçar una història del color en aquest període:

> Le travail de l'historien est double. D'une part il lui faut essayer de cerner ce qu'a pu être l'univers des couleurs pour les sociétés médiévales, en prenant en compte toutes les composantes de cet univers: le lexique et les faits de nomination, la chimie des pigments et les techniques de teinture, les systèmes vestimentaires et les codes qui les sous-tendent, la place de la couleur dans la vie quotidienne et dans la culture matérielle, les règlements émanant des autorités, les moralisations des hommes d'Église, les spéculations des hommes de science, les créations des hommes de l'art. [...] D'autre part, dans la diachronie, en se limitant à une aire culturelle donnée, l'historien doit étudier non seulement les pratiques, les codes et les systèmes, mais aussi les mutations, les disparitions, les innovations ou les fusions qui affectent tous les aspects de la couleur historiquement observables[88].

En l'imaginari popular medieval les idees aristotèliques sobre el color seguiren encara vigents, en tant que els autors d'aquest temps parlaren de la visió i la percepció del color com un fenomen en estreta relació amb la llum en moviment; el color, doncs, es considerava una acció dinàmica, això és, una mena de "foc visual"[89], amb aquesta expressió prestada de les idees platòniques. Els homes de ciència de l'Edat Mitjana rarament parlaren dels colors en sí mateixos, i normalment l'aproximació a aquesta qüestió es feia des de l'àmbit de la física, la metafísica o la llum. En efecte, els científics donaren valor a la idea heretada de l'Antiguitat segons la qual el color és llum.

En canvi, entre alguns teòlegs, sobretot a partir del segle XII, començà a estendre's la idea que el color no provenia de la llum, sinó de la matèria, especialment a partir de l'associació entre el mot *color* i el verb *celare* 'tapar', 'cobrir'[90]. En certa manera, s'esdevingué un corrent "cromòfob" entre alguns

[88] PASTOUREAU 2004: 122.
[89] PASTOUREAU 2004: 124-125.
[90] PASTOUREAU 2004 : 137. El color és entès com allò que cobreix, que tapa o que amaga. De fet, el mot *color* es relaciona etimològicament amb tots els termes de la família de *celare* (*clam*,

homes de l'Església, «donc quelque chose de vil, d'inutile, de méprisable qu'il faut rejeter hors du temple chrétien. À côté des prélats chromophiles, qui ne voient dans la couleur que de la matière»[91]. Tanmateix, l'Església seguí sent, des de l'època carolíngia fins al segle XV, un espai policromàtic. En aquest sentit, val a dir que l'etimologia d'Isidor sobre el color (*orig*. 19, 17, 1: *colores autem dictos quod calore ignis uel sole perficiuntur, siue quod initio colabantur ut summae subtilitatis existerent*) és llargament represa i glosada fins el segle XIII i, deixant de banda algunes tendències minoritàries, els Pares de l'Església foren partidaris de l'associació del color amb la llum i el foc.

En voler acudir a les fonts en què es parla del color sense reflexions o connotacions teològiques o filosòfiques, trobem que les obres que ens han arribat sota aquestes condicions són escasses. Els textos medievals dedicats a les pràctiques artístiques o artesanals contenen materials molt diversos: alguns són de caire pràctic, en què s'explica la pràctica artística i es guia el lector en tot el procés d'elaboració; altres, en canvi, són més aviat literaris. Hem vist unes pàgines enrere que en l'Antiguitat grecollatina ja es troben múltiples referències als materials i pràctiques artístiques. Així, hem esmentat les obres de Vitruvi i de Plini, entre d'altres. Aquestes obres foren, efectivament, la font d'inspiració de molts dels tractats tècnics produïts en l'Alta Edat Mitjana, especialment pel que fa a les pràctiques artístiques.

Un dels pocs tractats medievals en llatí en què es parla del color des del punt de vista de l'obtenció i producció de pigments és el que s'ha conservat als

clandestinus, *cella*, *calligo*, etc.). Però, tal com indica Pastoureau, no tots els Pares de l'Església compartiren aquest parer, i la majoria, al contrari, glorificaren el color: «elle (la couleur) est lumière et non pas matière; elle est clarté, chaleur, soleil. Quelques-uns établissent un pont entre les termes *color* et *calor* (chaleur)».

[91] Vid. PASTOUREAU 2004: 126. I més endavant, l'autor afegeix (2004: 137): «dans leurs discours comme dans leurs actes, théologiens et prélats ont été tantôt favorables à la couleur, tantôt hostiles [...] Les Pères sont plutôt hostiles aux couleurs. Ils observent que la Bible en parle peu. Ils y voient une futilité, un ornement stérile qui gaspille temps et argent, et surtout un masque trompeur qui détourne de l'essentiel».

Mappae clauicula (*La petita clau del dibuix*), recopilació de receptes artesanals[92] relatives als metalls, als vitralls, als mosaics, a la producció de colors i a la tintura dels teixits, adreçats, especialment, als pintors. El text llatí deuria circular ja des del segle IX, i ha arribat a través de diversos manuscrits, alguns amb certes addicions, datats entre els segles IX al XII[93]. Segons sembla, les primeres evidències de *Mappae clauicula* es troben al monestir de Reichenau, important centre de desenvolupament artístic i de reactivació de l'aprenentatge estimulat per la cort carolíngia, un centre que dugué a terme una important tasca de *conseruatio* de la llengua llatina. Així ho assenyalen Smith i Hawthorne en el seu estudi i traducció a l'anglès sobre aquest tractat, en què també n'analitzen la pervivència[94]; segons aquests autors, el model del manuscrit de Reichenau s'hauria emprat per a l'elaboració de les còpies subseqüents.

Els texts dels *Mappae clauicula* estan constituïts d'una primera part en què es descriu la preparació dels pigments[95], i, en la segona, les seves barreges. Segons alguns estudiosos[96], aquesta segona part procedeix, per via indirecta, del *De architectura* de Vitruvi. El nucli d'aquest tractat medieval, en què es descriu l'obtenció i producció de pigments, es remuntaria a les traduccions llatines dels

[92] SMITH & HAWTHORNE 1974: 15-16. L'obra és fruit de diversos compiladors que registren una detallada informació que, tanmateix, segons indiquen Smith i Hawthorne, «would have been unnecessary for a practitioner and are given in a form that is quite inappropriate for the instruction of a novice».

[93] Així, segons indica Segarrés (2015: XXXIV), no hi ha més de dos manuscrits que presentin el text de manera semblant, per la qual cosa es parla de "tradició" dels *Mappae Clauicula*.

[94] SMITH & HAWTHORNE 1974: 20.

[95] SMITH & HAWTHORNE 1974: 18. Com dèiem, els primers capítols contenen receptes per elaborar els pigments de color vermell (*de uermiculo*), blau (*de lazorio*), verd (*de uiridi*), així com de colors diversos (*de diuersis coloribus*), i de barreges de colors (*de mixtionibus*). Les descripcions que s'hi troben contenen sovint consells i advertències, dedicades principalment als pintors. La majoria de receptes semblen clarament adreçades a aconseguir algun tipus d'efecte decoratiu a baix cost, així com a l'obtenció de pigments concrets, i indicades també a la decoració del vidre o la il·luminació dels manuscrits, amb descripcions precises en què s'explica la producció de pigments per al pintor

[96] TOSATTI 2009: 50.

papirs grecoegipcis sobre artesania i alquímia, compilats a Egipte[97], i que probablement es remunten al saber fer artesanal dels metal·lurgistes i joiers grecoegipcis. Així, als *Mappae clauicula* s'esmenten múltiples colors concrets,

> in un orizzonte merceologico dove ancora scarseggiavano i pigmenti di miglior qualità [...] altrettanto importante risultava l'accostamento dei contrari per l'accrescimento della luminosità dei colori e indispensabile era l'attenzione nella scelta dei leganti più idonei a esaltare le caratteristiche dei diversi pigmenti, soprattutto quando la qualità dei materiali era modesta[98].

Sens dubte, una de les obres més importants que ens ha arribat de l'Edat Mitjana sobre art i artesania és el tractat de Teòfil, que, sota el nom *De diuersis artibus* o *Schedula diuersarum artium*[99], agrupa tres llibres dedicats a la pintura, la vitralleria i l'orfebreria, des d'un punt de vista tècnic, però també estilístic. Hi ha certes incògnites sobre l'autoria, datació i finalitat del text. No se sap ben bé qui fou Teòfil, ni en quin moment dugué a terme el seu tractat[100]. Dels tres llibres

[97] SMITH & HAWTHORNE 1974: 14; 20. Amb tot, els autors prevenen el lector d'una mala interpretació del text: «the book could not serve as a practical guide for the artist; perhaps much of it was not even intended as such but only to delight the uninformed reader with its description of changing colors and strange materials. While it could not train a beginning painter in the practical aspects of his craft, an artist would, nonetheless, value such a work, especially in Carolingian times».

[98] TOSSATI 2009: 58-59.

[99] Aquest tractat ha estat estudiat, editat i traduït al català per Marta Segarrés (2015), en el si del GMLC. Es tracta de la primera traducció al català, motivada, segons l'autora, per l'interès que aquesta obra pot suscitar en un territori on l'art romànic destaca per la seva quantitat, qualitat i bon estat de conservació. Quant a les dificultats relacionades amb la tasca de traduir aquesta obra, segons indica l'autora una de les complicacions més grans fou la traducció de tot allò referit al color, començant pel terme *color* en si mateix, atès que Teòfil l'usa indistintament per definir un color i allò que avui en dia es consideraria un pigment. Igualment és problemàtica la terminologia emprada per anomenar els diversos colors o pigments, de vegades pel fet que no hi ha un equivalent en la llengua de traducció per un terme de color concret. Vid. SEGARRÉS 2015: LXIII.

[100] En efecte, tal com indica Segarrés, l'única informació de primera mà sobre l'autor és la que ell mateix dona en el pròleg del llibre I: *Theophilus, humilis presbyter, seruus seruorum Dei, indignus nomine et professione monachi*. Es presenta, doncs, com a Teòfil, però aquest és nomes el nom

en què es divideix aquest tractat, el primer és dedicat a la pintura, concretament a la pintura mural, la pintura sobre taula, de talla policromada i d'il·luminació de manuscrits. Els primers apartats, de fet, els dedica a l'anàlisi de la barreja dels pigments (*color, qui dicitur membrana, quo pinguntur facies et nuda corpora, sic componitur*[101]), i tot seguit analitza diversos colors i pigments, així com les seves composicions i aplicacions, tant als cossos i cabells, com als objectes i llibres, especialment en relació a la il·luminació de manuscrits.

Pel que fa a altres tractats sobre el color i la producció de pigments, en un article publicat a *Ambix, The journal of the society for the study of alchemy and early chemistry* per Lynn Thorndike[102], professor especialitzat en ciència i alquímia medieval, es dona notícia d'alguns textos medievals sobre els colors, conservats en manuscrits que no s'han registrat o que han estat descrits inadequadament, segons l'autor, en els catàlegs. Alguns són de caire filosòfic i teòric, altres tenen un caràcter més pràctic i semblen clarament adreçats a pintors, il·luminadors i tintorers. Per exemple, Thorndike esmenta un petit text sobre els colors que es troba a un manuscrit conservat a la Biblioteca Nacional de França[103], datat del segle XIV, que s'inicia amb la següent descripció: *simplices colores sunt quicumque elementis consecuntur ut igni et aeri et aque et terre ... /... ex hiis que sunt circa colores maxime uique aliquis que dict asunt potest uidere.*

Tenim coneixement també d'un tractat sobre el color del segle XV, *Tractatus de coloribus*[104], que el filòleg i hispanista Mills Edgerton va estudiar i

religiós d'un autor que no sabem ni d'on era oriünd ni quan ni on va viure ni, tampoc, per què va escriure un tractat sobre tècniques artístiques. Pel que fa a les dates, els estudiosos han establert propostes cronològiques que van des del segle IX al XIII. Vid. SEGARRÉS 2015: XXI; XXVII.

[101] El text citat és pres de l'edició de Segarrés (2015: 14).

[102] THORNDIKE 1959.

[103] Paris, BnF, Ms. Latin 6552 (*cit.* THORNDIKE 1959: 2).

[104] El tractat es troba al Codex Latinus Monacensis 444, conservat a la BSB, a Munic, i es tracta d'un *liber miscellaneus*, probablement datat al segle XV, principalment amb continguts de caire mèdic, però que inclou també un petit *tractatus de coloribus*, als folis 214-217, que, segons Edgerton, és d'un interès filològic substancial. Segons l'editor, el manuscrit devia ser redactat a Alemanya per un autor germànic. Vid. EDGERTON 1963: 176.

editar l'any 1963[105], tot posant el focus en l'anàlisi del vocabulari del color en llatí a partir dels registres que es trobaven en aquest tractat. L'autor expressava, en la primera part de la seva edició, el desig d'obrir noves vies de recerca a partir d'aquest estudi, per tal de poder traçar en detall la història i el desenvolupament de les fonts lèxiques quant a l'expressió de les nocions del color en llatí i en les llengües romàniques. Igualment, manifestava la necessitat de dur a terme una recerca sistemàtica des del punt de vista lingüístic, més enllà de la perspectiva de la història de l'art o de la tecnologia, del vocabulari del color propi del llatí medieval, per tal com, segons el seu parer, aquesta és

> the part of the total history which in all probability is crucial if we are to arrive at an understanding of the semantic structure of each of the vocabularies and if we are to be able to compare them as units and which, at the same time, is still most in need of systematic investigation from the linguistic standpoint rather than exclusively from that of the history of art and of technology, is precisely the color-vocabulary of mediaeval Latin[106].

Una de les aportacions més interessants de l'edició que fa Edgerton d'aquest *tractatus* és el recull dels termes de color que hom hi troba, ja que permet constatar la pervivència d'alguns termes i llur aplicació. Per exemple, el mot *color* mateix es fa servir com a designació de diverses substàncies útils com a agent de coloració, o per a protegir pintures, com ara vernissos. En aquest sentit, doncs, pot considerar-se que *color* es relaciona semànticament amb la idea de 'cobrir' o 'tapar', una relació que ja hem vist amb la proposta etimològica de *color* i *celare*. Per mitjà del mot *color* es descriuen també colors individuals, i es fa referència també a la percepció visual genèrica. Sovint el mot apareix en combinació amb adjectius de color concrets, com ara *aureus, croceus, purpureus, rubeus*, etc.:

[105] EDGERTON 1963.
[106] *Ibid.*, pp. 174-175.

> One of the most important results of the study of the color-vocabulary of the *Tractatus* is that it is now possible to define "color-term" in such a way that the term is a useful instrument of expression. In this study, "color-term" designates all Latin lexemes classifiable under *color*, as well as lexemes of which the etymological relationship to one or more lexemes classifiable under *color* is clear to the speaker [...]. Those directly classifiable under *color* are color-terms of the first order[107].

Volem esmentar, encara, un darrer tractat sobre el color, en què s'esmenten alguns termes de color concrets. A principi del segle XVI, Antonio Telesio, oncle del filòsof i naturalista Bernardino Telesio de Cosenza i professor de retòrica i de literatura grega i llatina a Milà, va escriure a Venècia *De coloribus libellus*[108], un petit tractat sobre els colors. Aquesta obra, de caire concís, està constituïda per tretze seccions, dotze sobre els termes de color, més un epíleg final que serveix com a conclusió. Al petit preàmbul del seu tractat, Telesio manifesta la seva voluntat d'adreçar-se no només als pintors o als filòsofs, sinó també als filòlegs que fan recerca de l'ús pertinent de la llengua llatina. Telesio procedeix a analitzar dotze colors de la llengua llatina: *coeruleus*, *caesius*, *ater*, *albus*, *pullus*, *ferrugineus*, *rufus*, *ruber*, *roseus*, *puniceus*, *fuluus* i *uiridis*. Aquest breu catàleg es troba incrementat per uns altres cent deu termes, recollits en un repertori ordenat alfabèticament, en el qual s'inclouen mots com *candidus*, *candens*, *canus*, *leucophaios*, etc. Cada color és definit a partir de les seves propietats naturals[109].

---

[107] EDGERTON 1963: 208.

[108] El tractat fou estudiat, editat i traduït per Michel Indergand i Christine Viglino (2010). El medievalista francès Franck Collin, al seu torn, n'esmentà alguns dels aspectes principals (2011: 2-3), i assenyalà la seva importància: «il a remarqué que les perceptions colorées ont beaucoup évolué dans la langue, et qu'il est nécessaire de les préciser sans reporter à toute force sur le monde latin nos propres découpages culturels, quitte à souligner certaines contradictions».

[109] Com indica Collin (2011: 3), «après ce descriptif chromatique, Telesio livre, dans l'*epilogus*, une synthèse très aboutie de sa réflexion. Ce dernier chapitre représente à lui seul un tiers de l'ouvrage. L'auteur y traite du "bigarré" (*discolor*), utile peur caractériser les textures possédant au moins deux couleurs, tels les vêtements, le ciel o la robe d'un cheval. Il relève chez les poètes une interchangeabilité des couleurs, pour peu qu'il existe entre elles une affinité».

Aquest tractat ha estat el punt de partida d'estudis posteriors sobre el lèxic dels colors, com ara el d'André[110].

Hem vist de quina manera en diversos tractats, receptaris i compilacions es recull, des del punt de vista tècnic, els colors i els seus noms tot al llarg de l'Edat Mitjana[111]; els mots de color que s'esmenten en aquestes obres continuen essent majoritàriament els propis del llatí clàssic, sovint en relació, com s'ha dit, a pigments o tints específics. La concepció del color, com a matèria filosòfica i teòrica, continua essent durant diversos segles la que es pot trobar a les obres de Plató i Aristòtil, i els tractats de caire tècnic estan inspirats igualment en l'Antiguitat grecollatina. És a principis del segle XVIII quan aquesta noció cromàtica canvia, gràcies als nous estudis científics sobre el fenomen del color[112].

3.2.3. De Newton al segle XXI

L'any 1704, Newton va publicar les seves conclusions sobre la naturalesa de la llum a *Opticks*, un llibre dedicat a l'anàlisi de la naturalesa fonamental de la llum a partir de prismes i lents i al comportament del color i les seves mixtures. En aquest tractat, Newton establí dos fets importants sobre el fenomen del color i la seva percepció: d'un cantó, va demostrar que els colors de l'espectre es poden recombinar amb una segona lent o prisma per formar, de nou, llum blanca; de l'altre, va explicar que la raó per la qual els cossos apareixen acolorits sota la llum blanca és perquè reflecteixen els seus components espectrals més fortament que

[110] ANDRÉ 1949.

[111] Un bon repàs als tractats tècnics i artístics medievals més importants que ens han arribat es pot trobar a SEGARRÉS 2015: XXX-XXXIX. L'autora esmenta diversos tractats, receptaris i compilacions, així com les seves fonts d'inspiració. Alguns d'aquests tractats són especialment interessants en tant que contenen glossaris de termes relatius al color, com ara el que es pot llegir a la Compilació de Jean Le Bègue: *tabula de uocabulis sinonimis* i *alia tabula imperfecta et sine inicio*. Vid. SEGARRÉS 2015: XXXVIII.

[112] Així, segons el *Diccionario de autoridades* (s. v. *color*): 'el objeto proprio y formal de la vista. El color negro y el blanco son los extremos de los colores'. El DLE (s. v. *color*), al seu torn: 'sensación producida por los rayos luminosos que impresionan los órganos visuales y que depende de la longitud de onda'.

d'altres. Aquestes dues observacions foren extremament importants en l'enteniment científic del color. La llum blanca, doncs, podia trencar-se en set colors: vermell, taronja, groc, verd, blau, blau indi i violeta, que sempre apareixien en el mateix ordre, tal com s'observa en la natura en l'espectre de l'arc de Sant Martí. La teoria moderna del color parteix d'aquest espectre per establir les mesures amb què es pot descriure un color, tot tenint en compte els paràmetres generals. Habitualment, en la designació d'aquests paràmetres es fa servir la terminologia establerta en l'anomenat sistema de colors de Munsell, realitzat pel pintor i professor d'art Albert Henry Munsell (1858-1918). Així, aquests tres paràmetres són anomenats *gamma* o *to* (angl. *hue*), que indica la posició en l'espectre, és a dir, el que normalment hom associa al "color" ("blanc", "vermell", "blau", etc.); *lluminositat* o *valor* (angl. *value*), que en determina la claredat o lluminositat; i *intensitat* o *croma* (*chroma*), que en mesura la brillantor o saturació[113]. Un segle més tard de la publicació d'*Opticks*, va veure la llum l'obra de Goethe, intitulada *Zur Farbenlehre* ("Teoria del color")[114], tot reconsiderant algunes de les reflexions de Newton. El poeta alemany fou el primer autor que tingué en consideració la qüestió de la percepció del color i la terminologia cromàtica pròpia del grec clàssic, i fou també el precursor d'una hipòtesi controvertida, segons la qual els grecs antics haurien patit algun tipus de defecte visual quant a la percepció del color. Aquesta aproximació a la matèria fou represa en estudis posteriors, i tingué tants acòlits com detractors, obsedits a demostrar si en l'Antiguitat, i especialment entre els grecs, la percepció del color havia estat diversa. Així es postulava Goethe, en parlar de les denominacions cromàtiques (*Farbenbenennungen*, en alemany) dels grecs i dels romans:

> Die Alten lassen alle Farbe aus Weiß und Schwarz, aus Licht und Finsternis entstehen. Sie sagen, alle Farben fallen zwischen Weiß und Schwarz und seien

[113] Vid. DGEOL (1997), s. v. *carta de colors de Munsell*. Vid. etiam *Encyclopedia Britannica*, s. v. *Munsell color system*.

[114] D'ençà que Goethe va publicar la teoria del color l'any 1810 se n'han fet diverses reimpressions i reedicions.

> aus diesen gemischt. [...] Aus der Betrachtung ihres Sprachgebrauchs, sowohl des griechischen als römischen, ergibt sich, daß sie generelle Benennungen der Farben statt der speziellen und umgekehrt diese statt jener setzen[115].

Quan hom s'ocupa de l'estudi del lèxic del color en la literatura grega i llatina no ho pot fer sense admetre algunes dificultats. De primeres, de seguida es topa amb un dels debats més subversius i estesos que s'han generat en intentar respondre de quina manera veien els colors els grecs i els romans.

A meitat del segle XIX, William Gladstone[116], primer ministre britànic i devot estudiant de les clàssiques (*statesman and scholar*, com diu la seva biografia[117]), escriví un article sobre aquesta qüestió, *Homer's perception and Use of Color*, tot mostrant-se partidari de la idea que els grecs, en època homèrica, tingueren una visió del color diferent. Gladstone s'havia dedicat al llarg de les seves publicacions acadèmiques a parlar de l'existència d'Homer i de la unitat que es troba en la seva poesia[118], manifestant la seva admiració pel poeta, fet que el va portar a recórrer algunes de les illes gregues en diverses ocasions. Quant a la qüestió cromàtica pròpiament dita, va elaborar un llarg seguit d'argumentacions sobre la idea de la visió defectuosa dels grecs de temps homèrics: «we must then seek the basis of Homer's system with respect to colour in something outside our own [...]. I conclude, then, that the organ of colour and its impressions were but

[115] GOETHE 2015: 182. "Els antics desenvoluparen tots el color a partir del blanc i del negre, de la llum i de la foscor. Segons ells, tots els colors es troben i es barregen entre el blanc i el negre. [...] De l'examen del seu ús en la llengua, tant dels grecs com dels romans, es desprèn que utilitzen denominacions generals de colors en lloc de noms específics, i a la inversa, aquests en lloc d'aquelles".

[116] A banda d'aquest article publicat a *Studies on Homer and the Homeric Age* (1858, vol. 3), gairebé vint anys més tard Gladstone també va dedicar un estudi en què aprofundia en la qüestió del sentit del color, a *Nineteenth Century* 2 (1877), intitulat *The Colour Sense*.

[117] La biografia redactada l'any 1868 per D. WILLIAMSON du per títol aquesta expressió: *William Ewart Gladstone: statesman and scholar*.

[118] Un resum de les idees principals de Gladstone esmentades en els seus estudis dedicats a Homer es pot trobar a WILLIAMSON 1868: 129-135.

partially developed among the Greeks of the heroic age»[119], motiu pel qual, segons l'autor, aquests no percebien el color de la mateixa manera que ho fem avui dia, sinó que estructuraven el seu espectre cromàtic al voltant de les nocions de llum i foscor, de "blanc" i "negre": «through white and black are the limiting ratios of colour, rather than colour itself»[120].

Gladstone argumentà que algunes societats antigues percebien només la llum i la foscor i no el color, i de manera implícita va suggerir que els grecs haurien patit el mateix fenomen. Tanmateix, no va denominar aquesta suposada deficiència perceptiva com a "ceguesa del color"[121], un concepte que sí que fou adoptat en la literatura posterior sobre aquest tema i que, en efecte, va arrelar entre molts estudiosos, fins que el terme "ceguesa del color" es va acabar implantant.

Així, durant tot el segle XIX va continuar el candent debat a l'entorn de la suposada ceguesa –o visió defectuosa– al color entre els grecs. A partir de la segona meitat d'aquest segle, es van anar publicant un estudi rere l'altre; tots reprenien la mateixa qüestió. A tall d'exemple, l'any 1867, el lingüista alemany Lazarus Geiger va dirigir un col·loqui sobre la percepció del color en l'antiguitat i el seu desenvolupament[122], *Zur Entwickelungsgeschichte der Menschheit.* Com a punt principal del seu discurs l'autor va assenyalar que en moltes obres literàries antigues hi faltaven paraules per designar el "blau" i el "verd", i que alguns mots que més endavant significaren 'blau' sovint, en un origen, significaven 'negre'[123]: «auf einer frühen Stufe fehlt, trotz tausendfach nahe liegender und oft dringend gebietender Gelegenheit, die Erwähnung de blauen Farbe gänzlich»[124].

---

[119] GLADSTONE 1858 (3): 488.

[120] *Ibid.*, p. 489.

[121] Aquest concepte s'ha trobat generalment en bibliografia escrita en anglès (*color-blindness*) o alemany (*Farbenblind*). N'hem fet una traducció.

[122] GEIGER 1871: 45-60. Per al color blau, *ibid.,* pp. 49; 52.

[123] És el cas de l'adjectiu grec κυάνος 'negre', 'blau', que tindrem ocasió de revisar més endavant a propòsit del lèxic específic del grec.

[124] GEIGER 1871: 46. "En una fase inicial, malgrat les mil ocasions òbvies i sovint pertinents, la menció del color blau és totalment absent".

Geiger, familiaritzat amb l'obra de Goethe i de Gladstone i la teoria segons la qual l'habilitat perceptiva del color era diversa en l'Antiguitat, va concloure que els primers colors en percebre's entre els grecs van ser el negre, el vermell i el daurat (o groc). Aquest argument fou reprès una dècada més tard, a finals del segle XIX, per Hugo Magnus, oftalmòleg alemany i estudiant de clàssiques, que es va interessar especialment per la història cultural de la percepció visual. Així, l'any 1877 publicà un article, titulat "Die geschichtliche Entwicklung des Farbensinnes" ("Història del desenvolupament dels sentits del color"), en què desenvolupava l'argument de Geiger. En aquest estudi concloïa, en la línia dels seus predecessors, que antigament l'home podia percebre la llum, però no el color[125]:

> Die Farbenbestimmungen, welche wir in den homerischen Gedichten vorfinden, beweisen es auf's Deutlichste, dass damals die menschliche Netzhaut im Wesentlichen darauf beschränkt war, nur die lichtreichen Farben ihrem wirklichen Farbenwerth nach zu erkennen und zu empfinden; während die Farben von mittlerer und geringerer Lichtstärke, also Grün, Blau und Violett, wie wir alsbald ausführlicher erörten werden, sich noch nicht durch einen besonderen Empfindungsact dem Auge bemerkbar machten, sonder das Grün mit dem Begriff des Fahlen, Gelblichen –χλωρός– das Blau und Violett mit dem des Dunklen –κυάνεος– zusammenfielen[126].

En estudis posteriors es continuà tractant aquesta qüestió, seguint els arguments de Gladstone, Geiger i Magnus, i mirant d'escatir els problemes que es

[125] Volem esmentar, també, un altre estudi de Magnus, de l'any 1878: *Die Anatomie des Auges bei den Griechen und Römern.*

[126] MAGNUS 1877: 11. "Les definicions de color que trobem als poemes homèrics demostren de manera més clara que en aquell moment la retina humana es limitava essencialment a reconèixer i percebre només els colors brillants, segons el seu valor real com a color; en canvi, els colors d'intensitat lumínica mitjana i baixa, és a dir, el verd, el blau i el violeta, com aviat veurem amb més detall, encara no s'identificaven a la vista mitjançant un acte especial de percepció, sinó que el verd es relacionava amb el concepte de "pàl·lid, groguenc" –χλωρός–, i el blau i el violeta coincidien amb el del "fosc" –κυάνεος–".

desprenien de l'anàlisi del lèxic del color en grec. Una de les veus més crítiques amb les teories de Gladstone i dels seus continuadors fou la d'Anton Marty, especialitzat en filosofia del llenguatge, que només un any després de la publicació de Geiger reprenia el debat a *Die Frage nach der geschichtlichen Entwickelung des Farbensinnes*[127]. En aquest treball l'autor contradigué les teories de Geiger i Magnus, tot argüint que, tal com es desprèn del llegat arqueològic, de les troballes pictòriques i de les decoracions conservades de les civilitzacions antigues, l'home antic sí que hauria percebut una paleta extensa de colors; quant a la qüestió del lèxic específic en la literatura, el problema estava, segons el seu parer, en el fet que no s'havien interpretat els usos particulars dels termes de color com a llicències poètiques, car els poetes sovint estaven més interessats en la brillantor i en la tonalitat que no pas en el matís de color precís. Semblaria, doncs, que els grecs no van sentir la necessitat de constituir un vocabulari tècnic del color[128].

Amb una aproximació més experimental, Grant Allen, científic del camp de la psicologia comparada, va endegar l'empresa d'esclarir algunes qüestions sobre el desenvolupament del sentit del color des del punt de vista antropològic. Així, l'any 1879 va fer un qüestionari adreçat a missioners, oficials i altres persones que treballaven «amongst the most uncivilized races»:

> The second method consists in showing that works of art and other remains of the early historical races or of pre-historic man yield evidence that the colour-sense was fully developed long before the epoch of the Iliad or the Book of Genesis[129].

Amb aquest mètode l'autor dugué a terme una sèrie d'enquestes, en què es demanava, entre d'altres qüestions, si els membres d'un grup lingüístic concret podien distingir entre un color *X* (blau) i un color *Y* (verd, violeta), i si, en segon

[127] MARTY 1879.
[128] *Ibid.*, pp. 62; 7; 22. Per a la qüestió específica del lèxic, *ibid.*, pp. 95-105.
[129] ALLEN 1879: 204.

terme, tenien paraules diferents per a *X* i per a *Y*[130]. No va trobar proves de la inhabilitat per a distingir els colors, però sí que va constatar una manca recurrent de termes de color: «and I may say at once that hey bore out *in every case* the supposition that the colour-sense is, as a whole, absolutely identical through-out all branches of the human race»[131]. Al final del seu estudi, feia esment concret del desenvolupament del vocabulari del color en diverses cultures:

> A moment's reflection will show us that the evolution of language could not proceed otherwise. The earliest names must be names of things or of visible and audible actions. These must afterwards be applied to other like things or to similar attributes, by slight changes in their meaning. […] And as a matter of fact, philological analysis shows us that such has been the actual course of development -that every abstract word can be ultimately traced back to a root of extreme concreteness, and every expression of attribute can be shown to belong in its origin to a definite subject[132].

Tornant, però, a les teories de Gladstone, que, com hem exposat, havia considerat que el sistema de color a Homer estava fundat a partir de la llum i la foscor[133], i que l'òrgan de la visió només estava parcialment desenvolupat, un segle més tard va aparèixer una nova teoria que proposava una solució diferent per explicar el fenomen. L'any 1969 els lingüistes Berlin i Kay van publicar una de les obres més influents quant a l'estudi del color: *Basic Color Terms, their*

[130] ALLEN 1879: 204.
[131] *Ibid.*, p. 205.
[132] *Ibid.*, p. 252.
[133] És remarcable la nombrosa quantitat d'estudis que s'han dut a terme específicament sobre la qüestió del color en la poesia homèrica entre finals del segle XIX i durant la primera meitat del segle XX. A tall d'exemple, l'any 1927 F. E. Wallace publica *Colour in Homer and in Ancient Art*; A. E. Kober, l'any 1932, en el marc de la seva tesi doctoral *The use of color terms in the Greek poets, including all the poets from Homer to 146 BC except the epigrammatists.* Aquests estudis provaren d'identificar els termes de color del grec amb el color al que al·ludirien, i de demostrar, en fi, que els grecs percebien el color de forma normal, i que el suposat problema de la percepció del color realment no existia.

universality and evolution, segons la qual es proposava que la creació del lèxic específic del color en cada llengua responia a una evolució biològica. Els autors van exposar en aquest treball una teoria de la universalitat i de l'emergència evolutiva dels noms bàsics de color (en anglès, *basic color terms*, sovint abreujat com a *BCTs*), a partir de la pregunta clau següent: si el "sentit del color" és universal, per què la seva lexicalització és tan diversa? En certa manera, doncs, compartien el parer de Magnus, segons el qual efectivament hi ha evolució en el llenguatge. Però, a diferència d'ell, Berlin i Kay es van ocupar d'un nivell més profund del comportament lingüístic, i estipularen l'existència d'una mena de *blocs* lingüístics en el cervell que, en ser activats lingüísticament, estructuraven l'espai del color, i creaven un codi semàntic. És precisament a aquest codi que es refereix l'expressió *basic color terms*. La universalitat de la teoria de Berlin i Kay estableix que, si bé les llengües codifiquen un nombre divers de categories cromàtiques bàsiques, existeix un inventari universal d'onze categories perceptives fonamentals que fan referència als colors bàsics de cada llengua, tot i que no totes les llengües presenten les onze categories o estadis. Aquestes categories són la del "blanc", el "negre", el "vermell", el "verd", el "groc", el "blau", el "marró", el "porpra", el "rosa", el "taronja" i "el gris". Cada nom representa una categoria cromàtica, i cada llengua pot tenir la seva pròpia casuística: o bé posseeix un terme per a totes les categories, o bé només per a algunes d'aquestes. A partir d'aquesta categorització, els autors van establir la jerarquia diacrònica que descriu l'estadi evolutiu d'una llengua en funció de l'aparició d'aquests termes mitjançant una relació d'implicació entre ells. Així, els autors identifiquen set estadis evolutius de les llengües en funció de l'aparició d'aquestes onze categories. Per exemple, el "blanc" i el "negre" representen l'estadi I de totes les llengües i, segons sembla, tots els contextos lingüístics presenten termes per a "blanc" i "negre". Si una llengua té tres termes de color, el tercer és el "vermell"; si en té quatre, el quart és el "verd" o el "groc", però mai sorgeixen tots dos alhora. Dels dos termes anteriors, en el cinquè estadi apareix el que no havia estat incorporat a l'estadi anterior. Si una llengua té sis termes, el

"blau" és el sisè en aparèixer; el terme per al color "marró" és el setè i, finalment, apareixen els restants: "porpra", "rosa", "taronja" i "gris", en l'estadi VIII.

En el cas del català, per exemple, Berlin i Kay identificaven nou termes bàsics de color, de manera que la llengua es trobaria en l'estadi VII: blanc, negre, vermell, verd, groc, blau, marró, morat i gris. Faltaven, doncs, el rosa i el taronja, probablement per haver-se informat a partir de fonts antigues. A més, a propòsit del *negre* del català, els autors deien: «*negre* 'black' was a 'kind-of' *gris* 'grey'»[134].

El grec homèric, al seu torn, es troba, segons els autors, en l'estadi IIIb[135], i presenta els noms bàsics de color següents: λευκός, γλαυκός, ἐρυθρός i χλωρός. Els autors, tot aportant citacions de Gladstone i Geiger, esmentaven la manca de termes de color en el sentit modern del concepte:

> The colour system of Ancient Greek is not strictly commensurable with that of modern English and modern European in general. [...] We are inclined to treat this lexicon as Stage IIIb. [...] Further work remains to be done in order to determine the essential correctness of Gladstone's belief that the Greek of Homeric times actually had terms only for 'dark' and 'light' shades[136].

A partir d'aquest model evolutiu lingüístic i la jerarquia establerta, alguns autors, com ara Emily Gering[137], han proposat que el llatí es trobaria en un punt de transició entre el quart i el cinquè estadi.

En la línia d'estudis poc partidaris de les teories de Gladstone, Geiger i Magnus, cal esmentar, encara, dos treballs; d'una banda, l'any 1921 el classicista Maurice Platnauer va publicar *Greek colour and perception*, una obra en què no

[134] BERLIN & KAY 1969: 95.
[135] *Ibid.*, pp. 63; 70.
[136] *Ibid.*, pp. 70-71.
[137] Vid. GERING 2014: 13. L'autora estudia el lèxic dels colors de manera diacrònica a partir d'un corpus de textos de Plaute, Cató el Vell, Ciceró, Sèneca i sant Jeroni. El propòsit d'aquest estudi és el d'examinar les freqüències d'ús dels termes bàsics de color a través de les obres d'aquests autors, i determinar quins termes van acabar tenint un predomini més evident en la llengua llatina (per exemple, *niger* va desplaçar *ater* com a terme bàsic de color per al 'negre').

intentà donar resposta al problema, sinó més aviat presentar-lo, tot establint que la diferència entre colors per als grecs era més aviat de caire quantitatiu que no pas qualitatiu; així doncs, el blanc i el negre devien ser considerats colors, com ja hem exposat unes pàgines més enrere, mentre que la resta de colors eren matisos que es trobarien enmig d'aquests dos extrems. Segons Platnauer, el concepte de "color" no significava en grec el mateix que el valor que se li atorga en l'actualitat[138].

En aquesta línia, cal esmentar un estudi molt exhaustiu dut a terme pel professor P. G. Maxwell-Stuart, publicat l'any 1981, de caire positivista, on l'autor mirava d'identificar el significat bàsic dels dos termes tractats en profunditat, de manera monogràfica, en la seva obra en dos volums. Cadascun d'aquests mots donava nom a un dels volums de l'obra: així, el primer era dedicat a l'adjectiu γλαυκός, i el segon, a χαροπός[139], tot mirant d'escatir-ne el significat "bàsic". Quant a la polèmica tractada tot al llarg d'aquest capítol, l'autor afirmava:

> The main point of this polemic has been to suggest, as vigorously as possible, that the Greeks were as capable as we are of seeing and distinguishing a wide variety of colours, and that one should ask, not whether the Greeks saw them, but in what manner, and how they expressed that experience in language.[140]

El camp del lèxic del color en llatí no fou immune a tot aquest debat, i les mateixes preguntes se suscitaren al voltant del seu vocabulari, si bé el lèxic del color en aquesta llengua no rebé la mateixa atenció que en grec, i el balanç

[138] Vid. PLATNAUER 1921: 153-162.

[139] El professor Mark Bradley, de la Universitat de Nottingham, ha estat molt crític amb l'obra de Maxwell-Stuart en tant que considera que aquest ignora per complet la percepció i la teoria del color, com si fossin factors irrellevants en l'anàlisi del color en grec: «and his stubborn conclusion that γλαυκός = 'blue' and χαροπός = 'light brown' / 'amber', with any other nuance of light, texture, etc. [...], leaves the careful reader of Greek literature unsatisfied and ill-equipped to tackle the textual subtleties of these color terms». Vid BRADLEY 2009: 16. Hem seguit de prop l'obra de Bradley quant a l'anàlisi estilística i semàntica d'alguns mots de color en llatí.

[140] MAXWELL-STUART 1981: 5.

d'estudis generats durant diverses dècades no s'hi podia equiparar[141]. Un dels estudis més importants sobre la qüestió del lèxic específic del color en llatí fou el treball dut a terme per K. E. Goetz, qui l'any 1906 va publicar un article en què intentava respondre a la hipòtesi de si els romans eren, en efecte, cecs al color blau (en alemany, *blaublind*), al seu article *Waren die Römer blaublind?* Dos anys després en publicava una ampliació, tot tractant el mateix tema[142]. Tindrem ocasió de revisar aquest treball més endavant, a propòsit de l'estudi del color blau[143].

Cal esmentar ara dues obres que han resultat cabdals per a la qüestió del color en la literatura llatina. En primer lloc, l'*Étude sur les termes de couleur en latin*[144] de Jacques André, publicat l'any 1949, la metodologia del qual ha inspirat en gran mesura el nostre treball. Anys més tard, el filòleg romanès Neculai Baran publicà el seu treball intitulat *Caractéristiques essentielles du vocabulaire chromatique latin*[145], tot reprenent l'estudi realitzat per André i revisant-ne algunes de les qüestions. Per bé que són obres de caràcter molt divers, ambdues ofereixen, des d'una perspectiva diacrònica i sincrònica, una aproximació complerta als usos i significats dels noms de color en la llengua llatina.

L'obra del filòleg francès André ha estat sens dubte el major intent de classificar i interpretar un sistema lingüístic complex perquè fes sentit des de la perspectiva occidental actual. Aquest treball, especialment la primera part, constituïda per l'estudi semàntic dels termes, ha servit com a model i punt de partida per a l'elaboració de les categories cromàtiques en què es distribueix el nostre estudi lèxic, encara que amb algunes divergències, tal com exposarem més endavant.

[141] BRADLEY 2009: 17.
[142] Vid. GOETZ 1906; vid. etiam GOETZ 1908.
[143] Vid. Estudi lèxic, Primera part, apartat 7 (Blau).
[144] ANDRÉ 1949.
[145] BARAN 1983.

Com és tradició en la majoria de treballs d'aquesta índole, André encapçalava el seu estudi amb una prevenció al lector de la problemàtica nomenclatura del color en llatí, provinent, sobretot, de la seva indeterminació; igualment, hi establia els tres paràmetres essencials entorn del concepte del color, extrets a partir del sistema de Munsell, unes denominacions que esdevenen relativament freqüents en treballs d'aquesta mena[146]: «les couleurs fondamentales présentent en effet trois sortes de variations: dans la qualité ou l'espèce, dans l'intensité, dans la saturation ou pureté»[147]. L'autor posà en relleu un cop més el fet que aquests tres paràmetres s'han de tenir presents també en voler aproximar-se a l'estudi del lèxic cromàtic en llatí.

Tot al llarg de l'estudi preliminar, André aprofundeix en les qüestions tècniques del color i en les variacions de la seva percepció, amb especial incidència en els problemes assenyalats quant a la deficiència de la literatura grega antiga en el camp lèxic del color. A partir de l'anàlisi de la poesia homèrica, així com de la literatura posterior, conclou:

> Ainsi l'on constate dans la littérature grecque primitive et chez les théoriciens l'existence d'un monde coloré paraissant différent du nôtre, caractérisé par une prédominance de la lumière sur la couleur et par l'absence de teintes fondamentales comme le bleu et le vert, ou tout au moins des termes qui les désignent[148].

Deixarem ara de banda les disquisicions quant a la nomenclatura i la identificació dels colors descrites per André, per tal com sintetitzen algunes de les teories que ja s'han esmentat i, d'altra banda, no constitueixen, per a la nostra recerca, la part més interessant del seu estudi. Certament, el més fonamental de l'obra d'André per a un estudi del color en llatí és la proposta de classificació en

[146] Vid. l'explicació de la terminologia del sistema de Munsell a l'inici d'aquest apartat.
[147] ANDRÉ 1949: 7.
[148] ANDRÉ 1949: 13.

famílies o àmbits cromàtics. En aquest sentit, sembla que la llengua llatina és més fàcil de classificar –o té, almenys, certs avantatges– respecte de la grega.

Aquest fet també fou recalcat més endavant per Eleanor Irwin, qui l'any 1974 va publicar *Colour terms in Greek Poetry*[149], un referent per a la comprensió de la qüestió cromàtica en la poesia grega, perquè l'autora no només tracta de manera exhaustiva els usos i significats dels principals termes de color en la poesia grega antiga, sinó que també aplega i sintetitza, en la primera part, les principals publicacions produïdes sobre aquesta qüestió, moltes de les quals ja hem tingut ocasió d'esmentar. L'autora demostrà com, amb els anys, i especialment des de les acaballes del segle XIX, els estudis del lèxic cromàtic en grec i llatí s'havien anat replantejant les mateixes qüestions i, malgrat els intents de desxifrar alguns punts obscurs, molts continuaven essent incògnites, principalment per causa de les enormes dificultats que planteja el concepte mateix del color i la seva percepció en l'Antiguitat. Ja hem vist que la qüestió de fons és molt complexa. Així ho expressa Irwin al primer capítol del seu estudi, que de manera molt encertada titula "The general problem"[150], en què s'evidencia que, en emprendre qualsevol tipus de recerca sobre el lèxic del color en l'Antiguitat, ens trobem una sèrie de dificultats estructurals, no només de caire lèxic. Com hem intentat mostrar tot al llarg d'aquest estudi, el lèxic del color del grec té, en certa manera, unes limitacions que, d'altra banda, en llatí ja no es presenten tan sòlides, i que repercuteixen principalment en la possibilitat d'agrupar tot el vocabulari en famílies o àmbits cromàtics de manera taxativa.

Tornant, doncs, a l'estudi d'André, l'autor demostra que el llatí sí que permet agrupar tota una sèrie de termes sota un mateix matís o croma, no sense certes dificultats. L'*Étude* comença amb un estudi semàntic[151] en què es

[149] IRWIN 1974.

[150] IRWIN 1974 : 29.

[151] Això pel que fa a l'estudi semàntic dels noms de color, agrupats en àmbits cromàtics ("blanc", "negre", etc.), unes classificacions de què ens hem servit, en gran part, per a l'elaboració de les nostres classificacions. La segona part de l'obra d'André constitueix un estudi lexicològic en què s'estudia la formació dels termes de color, representats, principalment, per adjectius, tot i que

presenten les nou famílies o àmbits cromàtics per als noms de color en llatí: *le blanc*, *le noir*, *le gris*, *le rouge*, *le brun*, *le jaune*, *le bleu*, *le vert*, *le violet*[152]. És precisament aquest intent d'identificar els termes llatins amb les categories modernes més properes un dels aspectes que ha patit més crítiques per part d'altres estudiosos. Una de les veus més crítiques amb aquest model ha estat Mark Bradley, qui ha dedicat un complet estudi a la percepció del color i la seva nomenclatura en la Roma Antiga. Bradley fou especialment crític amb el primer capítol de l'*Étude*:

> André oversimplifies the semantic range of the categories by insisting on sub-categories of shade (so, typically, *flauus* could denote "nuances de jaune simple", "nuances brunes" or "nuances rouges", or *purpureus* used of the surface of the sea evoked "un éclat, rose peut-être, effet d'un jeu de lumière")[153].

Més d'un cinquantenni abans, i només dos anys després de la publicació de l'*Étude*, Laughton havia manifestat la seva opinió adversa a aquest treball i n'havia fet tota una elaborada crítica, publicada a *The Classical Review*. En paraules de l'autor,

> this work does not fulfil the hopes which its title arouses. An authoritative treatment of colour terms in Latin, which would enable us to read our authors with greater insight and enjoyment, would be a welcome and valuable contribution to classical studies [...]. Yet, despite the obvious care with which

també s'hi inclou un grup de substantius i de verbs cromàtics. El tercer apartat aborda la qüestió estilística i el simbolisme dels colors, tractats, també, en funció de diverses categories literàries, tals com la poesia i la prosa. El quart apartat està dedicat a la tradició d'alguns termes cromàtics al llarg de la llatinitat clàssica. El penúltim capítol estudia el fenomen de la imitació, evident en comparar alguns autors en què s'observen nombroses concordances pel que fa a la tria d'un mot de color. En fi, el darrer apartat posa en consideració la personalitat de l'escriptor.

[152] L'estudi semàntic d'aquests termes es desenvolupa tot al llarg de les pàgines 23-204.

[153] BRADLEY 2009: 12-13.

> he has arranged and subdivided his material, the total impression, upon one Reader at any race, is confused. The reason for this lies in the mechanical approach which he has adopted; he appears to be using his instances with no more than a superficial knowledge of the contexts in which they occur, and at times not even with that[154].

Una de les crítiques més repetides durant els dos últims segles al voltant dels estudis d'aquesta mena és a l'aproximació que hi feien: l'anàlisi dels mots s'encarava sempre a partir de llur aparició i ús sobretot en textos poètics. Ja ho hem vist en el cas dels treballs dedicats al lèxic grec del color, i el mateix succeeix en el cas de l'obra d'André. Semblaria, doncs, que qualsevol intent de categorització sistemàtica dels mots de color en llatí conduiria a error o, com a mínim, a caure en una simplificació, i que cada mot requeriria d'un estudi propi i complet en què se n'analitzessin els usos i valors semàntics en detall; això no permetria, amb tot, obtenir una visió global del camp del color, objectiu que semblava motivar l'obra d'André.

Però la veritat és que l'*Étude* ha servit de model, punt de partida o almenys d'inspiració per a estudis posteriors que han abordat la qüestió cromàtica de la llengua llatina, especialment per l'intent de l'autor d'agrupar els diversos mots de color en famílies cromàtiques. Reproduïm, a continuació, el llistat de mots que hom pot trobar dins d'aquests diversos grups:

[154] LAUGHTON 1951: 202-205. Explicava Laughton: «but, although he [André] recognizes the unreliability of the poets as guides to an exact colour, he constantly uses poetic examples in his attempts to establish a particular shade». Finalment, Laughton corregeix el que, segons el seu parer, són imprecisions o errors, com ara la interpretació del *ferrugineus* de Plaute (*miles* 1178-1779) com a 'verd fosc' (ANDRÉ 1949: 111), quan, segons ell, el color és anomenat *thalassicus* perquè era el color habitual de les veles dels vaixells. En fi, després d'un reguitzell de correccions i matisacions a l'obra d'André, Laughton conclou: «it must be emphasized that the field still remains open, and we still wait for an adequate treatment of this interesting and not unimportant subject».

- ***blanc***: *albus*, *candidus*, *niueus* (*niualis*), *lacteus*, *marmoreus*, *argenteus*, *eburnus* (*eburneus*).
- ***noir***: *ater*, *niger*, *furuus*, *piceus*, *aquilus*, *coracinus*.
- ***gris***: *canus*, *rauus*, *pullus*, i alguns *derivés* amb aquest significat, com ara *asinusca*, *cinereus*, *columbinus*, *murinus*, etc.
- ***rouge***: *ruber* i els seus *derivés*, *rutilus*, *puniceus*. Dins la categoria del Vermell, André inclou el 'porpra', amb els mots *purpureus*, *ostrinus*, *tyrius*, *sidonius*, *assyrius*, *sarranus*, *thalassinus*, així com amb alguns *derivés* de l'àmbit del vermell: *ferrugo* (*ferrugineus*), *roseus*, *sanguineus*, *cruentus*, *coccinus* (*coccineus*), *cerasinus*, etc. El vermell és, sens dubte, l'àmbit de color més extens.
- ***brun***: *fuscus*, i mots que designen una tonalitat fosca, com ara *coloratus*, *decolor*, *discolor*.
- ***jaune***: *flauus*, *fuluus* (i els seus derivats), *luridus*, *pallidus*, *galbinus*, *giluus*, *heluus*, entre d'altres, així com alguns derivats: *luteus, croceus, aureus* (*auratus*), etc.
- ***bleu***: *caeruleus* (*caerulus*), *liuidus*, *glaucus*, *caesius*, *cyaneus*, *uenetus*, *aerius*, *ferreus*.
- ***vert***: mots de la família de *uirere* (*uiridis* 'verd fosc', *uirens* 'verd clar'), derivats d'origen llatí, del tipus *uitreus*, *herbeus*, *myrteus*, *porraceus*, *felleus*, i derivats d'origen grec, com ara *prasinus*, *callainus*, *cumatilis*.
- ***violet***: *amethystinus*, *ianthinus*, *violaceus*, *tyrianthinus*, *hyacinthinus*.

Hem esmentat unes línies més amunt un altre important compendi, posterior al d'André, sobre la qüestió del lèxic cromàtic en llatí; es tracta de l'obra del filòleg romanès Neculai Baran, de l'any 1983. L'autor estudià l'aspecte general, les etapes de desenvolupament i els sentits figurats dels termes, des d'una perspectiva diacrònica i sincrònica, tot al llarg de la llatinitat clàssica. Hem referenciat aquesta obra especialment en l'apartat dedicat al color entre els autors llatins, perquè en alguns aspectes resulta complementària a l'estudi d'André.

Igualment, hem vist com la qüestió del color des del punt de vista del lèxic ha atret l'atenció de molts estudiosos i ha implicat el desenvolupament d'una recerca profunda al voltant d'aquest fenomen. La percepció del color, el significat dels mots i llur aplicació és una qüestió que ja va preocupar els autors en l'Antiguitat, però que ha seguit molt viva i present fins l'actualitat. Així, el debat exposat unes línies més amunt sobre la percepció del color en l'Antiguitat i la conseqüent creació d'un lèxic específic ha romàs present en la majoria d'obres que tracten aquesta qüestió, i els principals treballs dedicats a aquestes qüestions s'inicien, d'una manera o altra, amb l'esment d'aquests problemes. Així ho fa Bradley a la monografia esmentada, tot encapçalant l'obra amb un repàs de les diverses teories proposades, això sí, deixant entreveure un to crític:

> The issue of the poverty and imprecision of ancient colour vocabulary (or at least the difficulty in mapping it onto that of the modern West) has never been satisfactorily resolved, and the remainder of the twentieth century has continued to see a steady trickle of scholarship on the subject, mainly concerned with reinstating the perceptual sophistication of the ancients. […] Colour was not, and is not, a static, objective thing: it was fluid, subjective, interactive unit of value and meaning[155].

Però com que no és objecte d'aquesta recerca estudiar la percepció del color des del punt de vista de l'home medieval a Catalunya, ni tampoc seria possible sotmetre les nostres fonts documentals als mètodes emprats pels autors esmentats, acabarem aquest estudi amb un repàs d'altres treballs lexicogràfics i lexicològics que s'han produït sobre el lèxic dels colors en llatí, amb un enfocament més específic. Quant a treballs centrats en gèneres literaris específics, cal esmentar la tesi doctoral de la professora Carmen Arias Abellán[156], *Los adjetivos de color en la*

[155] BRADLEY 2009: 9.
[156] ARIAS ABELLÁN 1981.

prosa de los tratadistas de agricultura, un estudi de semàntica estructural aplicat als mots de color[157].

L'estudi del color a Virgili també ha motivat recerques diverses. Així, el llatinista Segura Ramos analitzà, a "El color de Virgilio"[158], el que ell anomenava «l'aspecte psicològic» i «l'aspecte estètic» del color a Virgili, a partir de la compilació de diversos mots de color i de les seves aplicacions. Unes dècades abans, el filòleg Thomas Price havia publicat a l'*American Journal of Philology* un complet article titulat "The color-system of Vergil"[159].

3.2.4. L'estudi del color en fonts documentals medievals

Com veiem, hom no ha acostumat a estudiar els noms de color en la seva totalitat, a excepció d'André i, en certa manera, de Baran; encara menys s'ha dut a terme aquesta tasca des del punt de vista de la lexicografia. La majoria de filòlegs, com hem dit, s'ha centrat en l'estudi del color en autors concrets o en gèneres literaris; d'altra banda, molts treballs han considerat la qüestió al voltant d'un mot de color en concret. Més estrany encara és que els treballs publicats tractin sobre els documents de l'Alta Edat Mitjana. Tanmateix, podem adduir algunes obres que han recollit, d'una manera o altra, aquestes qüestions.

Cal començar aquest repàs remuntant-nos una mica més enllà, a l'obra de Maria Grossmann, *Colori e lessico. Studi sulla struttura semantica degli aggettivi di colore in catalano, castigliano, italiano, romeno, latino ed ungherese*, publicada l'any 1988, fruit de la seva tesi doctoral, llegida a Tübingen l'any 1987. Com indica el títol, aquest treball ofereix una anàlisi semàntica dels adjectius de color en català, castellà, italià, romanès, llatí i hongarès, des d'una perspectiva sincrònica i diacrònica. Grossmann inicia el seu estudi amb un apartat titulat *Il*

[157] A partir d'aquest estudi l'autora realitzà diversos treballs centrats en el camp del color i dedicats a l'anàlisi de mots específics, com ara "Análisis y causas de la diversidad semántica y lexicológica del adjetivo *uiridis*" (2020), o "Los adjetivos *albus-candidus* en la poesía epigráfica pagana y *cristiana*" (2006).
[158] SEGURA RAMOS 2006.
[159] PRICE 1883.

colore: problema interdisciplinare[160], evidenciant, doncs, la qüestió que ja s'ha anat repetint tot al llarg d'aquest apartat: que el mecanisme de la percepció del color, un afer que ja va preocupar als filòsofs de la Grècia antiga, és una qüestió estudiada en els seus diversos aspectes, des de la perspectiva més física o biològica fins a la lingüística o antropològica. En la introducció Grossmann ofereix una panoràmica històrica de l'estudi de la terminologia del color, tot fent èmfasi en el caràcter pluridisciplinari d'aquest tema:

> La nozione di colore può essere riguardata sotto tre punti di vista: fisico (in riferimento all'energia radiante), psicofisico (in riferimento all'energia luminosa), psicosensoriale (in riferimento alla percezione cromatica). [...] L'aspetto linguistico del colore –vale a dire l'esistenza di un continuum che ogni lingua divide in modo arbitrario in segmenti discreti, l'evoluzione verso sistemi di denominazione sempre più complessi e differenziati– è tema privilegiato dell'etnolinguistica e della psicolinguistica; a termini di colore ricorre spesso la semantica per illustrare problemi teorici, e naturalmente essi sono oggetto di ricerche specifiche[161].

Del treball de Grossmann cal remarcar la secció dedicada a l'estudi comparat del llatí i del català, a partir d'un llistat de 194 lexemes en llatí, en un apartat que l'autora intitula *basso latino / catalano preletterario*[162], que cobreix el període cronològic des del segle IX fins el XII. A l'*Apèndix*, l'autora presenta una sèrie de taules distribuïdes cronològicament i per àmbits cromàtics, des del segle IX fins el XII, amb els termes de color documentats en fonts catalanes escrites en llatí. En aquest sentit, compila, al segle IX, els següents termes: *mauricello*, *nigro*, *ferrando*, *lauro*, *rubio*, *blauo*, *blanco*; al X: *mauricello*, *nigro*, *faluo*, *lauro*, *moreno*, *baio*, *rubio*, *uermelio*, *blauo*; a l'XI: *blanco*, *negre*, *faluo*, *ferrano*, *griso*, *bruno*, *lor*, *moreno*, *parduca*, *sor*, *baio*, *roia / rubio*, *rubial*, *uermelio*, *blauo*; i al XII: *blanco,*

[160] GROSSMANN 1988: 3.
[161] *Ibid.*, pp. 3-5.
[162] *Ibid.*, p. 13.

negre, ferrando, gris, bruno, baig, uermei, blauo. A la fi, Grossmann ofereix 40 registres al llarg de quatre segles, que reparteix en un total de 16 etiquetes de colors[163].

Ja al respecte d'aquesta qüestió Quetglas feu notar, al seu treball "Para problemas, los colores"[164], que l'estudi de Grossmann no reflectia l'existència de testimonis d'alguns termes en l'àmbit del corpus documental de Catalunya; així, l'autor constatava que en aquest estudi mancaven mots com *albus*, *candidus*, *roseus*, *russeus*, *ruber*, *granatus*, *purpureus,* etc.[165]. A més, Grossmann no incloïa l'àmbit del verd, representat al nostre corpus documental pels mots *diaprasius*, *uirens* i *uiridis*. I, sobre l'estudi del color des del punt de vista lèxic en la documentació llatina medieval, en el seu conjunt, ha copsat l'interès de pocs autors, la qual cosa ja assenyalà Quetglas[166].

Seguint amb els estudis del lèxic del color en l'àmbit medieval hispànic, cal esmentar el treball de Jaime Varela Sieiro, *El campo del color en documentos altomedievales de Galicia*[167], en què s'ofereix una anàlisi succinta del lèxic del color en la documentació notarial gallega altmedieval, centrada, principalment, a registrar els contextos en què es troben aquests mots de color per tal d'oferir una visió global del seu comportament en les fonts estudiades. L'autor proposa quatre àmbits semàntics en què es manifesta la presència cromàtica: la toponímia, l'antroponímia, l'adjectivació d'animals i els teixits. Els 37 vocables de color registrats en les fonts documentals gallegues són a més agrupats en 7 àmbits cromàtics: *blanc*, *groc*, *vermell*, *castany*, *negre*, *verd* i *multicolor*. Quant a aquesta proposta de classificació, l'autor admet: «el hecho de que registremos la presencia de adjetivos de color aparentemente sinónimos o de tonalidad próximas nos ha

[163] GROSSMANN 1988: 272-273.
[164] QUETGLAS 2019.
[165] *Ibid.*, p. 60.
[166] «En este aspecto resulta evidente que el tema en su conjunto ha interesado poco, o, si ha interesado, los resultados a los que se llegaban eran ciertamente pobres, ya fuera por carencia de medios o bien de materiales». Vid. QUETGLAS 2019: 58.
[167] VARELA SIEIRO 1996.

llevado a intentar una agrupación, en cierta manera arbitraria, en torno a un color común [...]. De esta forma, podremos comprobar la rentabilidad de cada uno de estos grupos en los dominios semánticos arriba establecidos»[168]. Amb tot, al final del seu treball, l'autor reconeix que un dels fets més rellevants és que tot i l'elevat nombre de termes referents al camp del color les seves ocurrències als textos tractats són molt escasses.

Sobre la qüestió del color en els diplomes i textos medievals hispànics, l'article d'aquestes característiques més recent és el de Quetglas, esmentat unes línies més amunt. Tot considerant els treballs de Grossmann i Varela Sieiro, l'autor ofereix un estudi de conjunt sobre el lèxic del color en la documentació medieval de tres corpus documentals diferents: el de Catalunya, el de Galícia i el de Lleó. Aquest estudi constitueix una ampliació dels estudis esmentats anteriorment, per tal com no només és més elevat el nombre de termes que s'hi inclouen, sinó que s'aprofundeix en la distribució semàntica dels termes, tot establint nou camps d'aplicació, alhora que es manifesten les dificultats amb què hom s'ha d'encarar en tractar el lèxic del color[169].

Finalment, cal esmentar dues obres de Paul Aebischer, l'una dedicada a la toponímia catalana[170], i l'altra al color del pelatge dels animals[171]. En la línia dels estudis de toponímia, Pedro Roca Garriga publicà l'any 1961 *Los términos de color en la toponimia catalana*, un treball que també ha inspirat el nostre estudi.

[168] VARELA SIEIRO 1996: 574.

[169] Per exemple, l'autor manifesta el fet que els corpus treballats es troben en estats diferents, de manera que no és possible assolir l'exhaustivitat. Alhora, les possibilitats de realitzar consultes electròniques en els tres corpus documentals són diverses, de manera que la informació s'ha de complementar amb altres eines. En segon lloc, existeix el problema de la identificació dels elements lèxics, perquè pot succeir que una forma faci referència a un color en un territori, però no en un altre. Vid. QUETGLAS 2019: 54-55.

[170] AEBISCHER 2006: 55.

[171] AEBISCHER 1950. Sobre la qüestió específica dels colors dels cavalls constitueix una important aportació, a banda del treball d'Aebischer, l'article de Pascual-Barea (2015) dedicat als noms de colors a Isidor.

En tots els treballs esmentats, però, s'ometen alguns termes de color de la nostra documentació, com ara *tilgus* o *liarrus*.

En definitiva, fàcilment hom pot concloure que continuen faltant estudis en l'àmbit del llatí medieval sobre la qüestió del lèxic dels colors, especialment amb una perspectiva sincrònica. Esperem, doncs, que el nostre treball, que s'ha nodrit de les fonts esmentades, aporti una nova perspectiva a aquesta qüestió, i estableixi així mateix línies de recerca futures.

4. Els colors a la documentació llatina altmedieval de Catalunya

4.1. Contingut dels àmbits cromàtics

Arribats a aquest punt, ens queda exposar la decisió de dividir l'Estudi lèxic en diversos grups cromàtics, tot imitant el model dels estudis precedents. Tal com hem intentat il·lustrar al llarg d'aquestes pàgines, existeixen problemes evidents en intentar encabir els termes de color del llatí sota un epígraf concret; també resulta difícil, de vegades, la identificació dels mots amb les entitats cromàtiques corresponents a l'actualitat. Hem vist l'important paper que tingueren els paràmetres de la llum i la foscor, la brillantor i l'opacitat en la formació del lèxic del color en les llengües antigues, especialment en grec i en llatí, característiques que, en efecte, no sempre es veuen reflectides a través de la traducció d'un terme. El darrer repte que se'ns planteja en una recerca d'aquesta mena té a veure amb la diversitat semàntica que hi ha darrere d'alguns mots de color, com s'ha exposat en altres estudis a propòsit dels adjectius grecs γλαυκός i κυάνεος, o del llatí *flauus*. En fi, tot això sembla poc favorable a l'hora d'emprendre qualsevol mena d'intent de classificar els termes sota una categoria cromàtica específica, que per a nosaltres es veu representada, generalment, amb un terme de color ("blanc", "negre", "vermell", etc.). En aquest sentit, tot citant

les paraules de Quetglas, hem intentat dur a terme aquestes agrupacions d'una manera intuïtiva i hipotètica[172].

Per dur a terme la nostra proposta de classificació s'ha seguit de prop l'exemple que hem trobat, principalment, en els treballs d'André i de Quetglas, amb les variacions i divergències pertinents segons la informació que es desprèn dels testimonis del nostre corpus documental. Tal com hem remarcat unes pàgines més amunt, podia semblar, en un inici, que la tipologia dels textos que constitueixen el corpus documental de la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana no afavoriria l'aparició de mots pertanyents al lèxic dels colors; tanmateix, un cop feta la recerca s'ha comprovat que la situació és molt diversa, però que, amb tot, la informació quant al significat dels mots de color que s'extreu dels textos, en la majoria dels casos, no serveix per esclarir-ne el significat de manera contundent. El lèxic dels colors és present en els documents del nostre corpus, eminentment notarials, responent, en la majoria d'ocasions, a la intenció de l'escrivent d'identificar un objecte o animal, o de diferenciar-lo d'un altre a partir d'aquest terme de color. En efecte, els mots de color serveixen per a distingir un animal d'un altre, per assenyalar un tipus d'arbre fruiter, per identificar una peça de vestir que, pel tint amb què s'ha acolorit, té un valor determinat, etcètera. Són escasses les ocasions en què un mot de color té un valor estilístic en el text, si bé en constatem també alguns registres, especialment en diplomes de caire erudit o en aquells que imiten passatges d'autors llatins.

Tot això s'ha traduït en la detecció i recull, a partir de les eines de què s'ha servit la nostra recerca, de seixanta-vuit mots pertanyents a l'àmbit del color. Si bé el total de paraules que conforma aquest camp és menys nombrós que el d'altres àmbits lèxics, la riquesa semàntica de les veus recollides, així com la seva important pervivència en les llengües romàniques donen entitat a la categoria del color en la nostra documentació i permeten, a més, l'aproximació a diversos aspectes de *realia*. A diferència, doncs, del que s'ha explicat a propòsit del lèxic

[172] QUETGLAS 2019: 51.

del llatí clàssic, els mots de color en la documentació llatina altmedieval habitualment no presenten usos metafòrics ni significats simbòlics, sinó que s'usen amb el significat més bàsic del terme. Això ens permet registrar diversos aspectes de *realia* de la Catalunya de l'alta Edat Mitjana[173], així com constatar molt sovint la influència de la llengua parlada en la formació del lèxic específic del color.

D'altra banda, cal destacar que hi ha un contrast significatiu pel que fa a l'aparició d'aquests termes. Per bé que alguns mots són a bastament documentats, n'hi ha d'altres que apareixen en una sola ocasió, la qual cosa queda reflectida en l'agrupació dels colors als diversos àmbits cromàtics. Per tot això, resulta si més no complex oferir una informació completa de la situació del color a la Catalunya dels segles IX a XII a partir dels testimonis conservats, especialment si tenim en compte que tot sovint ens trobem davant d'un problema essencial, això és, el de saber què signifiquen aquests mots o a quina realitat fan referència.

Generalment, per entendre'n el significat, d'una banda, i per decidir a quin àmbit o família semàntica corresponen els mots, de l'altra, s'han seguit tres procediments diferents: en primer lloc, s'ha tingut en compte si el propi testimoni en què es registra un mot ofereix alguna referència o explicació lèxica d'aquest, com es llegeix, per exemple, al testimoni següent:

> **925** DipOsona 283, p. 263: planeta I colore a m a r e l l a d i o c o d r i n a[174].

El segon mecanisme és aquell que ens permet contrastar o oposar semànticament un mot de color a un altre, quan ambdós apareixen en el mateix document. Tot i que no podem aconseguir la identificació exacta d'un color a partir d'aquests textos, en el millor dels casos podem diferenciar-lo d'un altre. Així es llegeix, per exemple, al testament del sagristà Seniofred de Santa Maria de

[173] Vid. Conclusions, apartat 5 (La semàntica del color).
[174] Vid. Estudi lèxic, s. vv. *amarellus* i *diacitrinus*.

la Seu d'Urgell, en què es llisten tres eugues diferenciades amb mots de color que per força han d'indicar tonalitats fàcilment diferenciables a la realitat:

> **1037** Baraut, *DocUrgell* 502 (Urgellia 5, p. 44): ad Viuas sacer equa I b a i a , ad Bonushomo sacer alia equa s o r a b a l c a n a , ad Viuas Senta de Elass equa I f a l u a [175].

Amb tot, aquestes dues casuístiques només es compleixen en casos puntuals, i no representen la situació general dels testimonis compilats. El més habitual per identificar el significat d'un mot és comprovar-ne l'existència en etapes anteriors de la llengua llatina, o bé, si el mot no prové del llatí, partir del significat del terme en la seva llengua de procedència. De vegades, també la constatació dels derivats romànics d'un mot permet fer-se una idea aproximada del seu significat originari. I, en definitiva, la consulta de diverses obres de referència, així com dels estudis lexicogràfics pertinents, ens permet, de vegades, acostar-nos al significat d'un mot.

A l'hora d'endreçar el material compilat hem intentat seguir, com dèiem, el model establert per André, i després per Quetglas, basats en una distribució en àmbits cromàtics[176], si bé amb algunes variacions i divergències a causa de les limitacions i prevencions pertinents. Semblantment, s'han tingut en compte també algunes de les aportacions de l'estudi de Varela Sieiro. Així, s'ha optat per dividir l'Estudi lèxic en dues parts. En la primera ("Colors"), s'han creat deu grups: denominacions genèriques, blanc, negre, fosc (mots que designen una

[175] Vid. Estudi lèxic, s. vv. *badius*, *saurus*, *balcanus* i *faluus*.

[176] Al nostre estudi hem procurat no incloure un mot en dues categories cromàtiques diferents, tot i ser conscients que això seria igualment plausible, especialment en el cas dels mots que designen tonalitats poc precises (com ara *badius* o *faluus*). Quetglas, en canvi, sí que fou partidari de la inclusió d'alguns mots en més d'un camp cromàtic, per tal de reflectir la inestabilitat de la manera de concebre una mateixa realitat (2019: 53). La raó de no seguir aquest model ha estat la nostra intenció d'oferir, al final d'aquest estudi, algunes dades de caire estadístic sobre la situació del color a la documentació catalana medieval, per bé que sempre hem procurat fer les advertències pertinents.

tonalitat fosca, de vegades més propera al negre, altres més marronosa), vermell, groc, blau, verd, gris i multicolor. En la segona part ("Colors?"), s'han reunit, sota tres apartats diversos, aquells termes que es relacionen semànticament o etimològica amb el color, però que presenten alguns problemes, ja sigui a causa del seu significat incert, del fet que només es registren amb usos abstractes o metafòrics o, en darrer terme, que presenten desplaçaments semàntics. Així, al primer grup d'aquesta segona part ("significat incert") es recullen els mots que presumiblement al·ludeixen a un color, però que, per motius diversos, no estem segurs que sigui així, o, encara més, no hem pogut identificar-ne el significat; al segon grup ("ús abstracte i metafòric") s'inclou un únic terme que, si bé en llatí tenia significat cromàtic, en els nostres diplomes apareix només amb un valor metafòric; al tercer grup ("desplaçaments semàntics") s'han inclòs els mots que etimològicament estan relacionats amb el color, però que, en el context de la documentació analitzada del nostre domini lingüístic, han perdut aquest valor.

A les **denominacions genèriques** s'han inclòs quatre veus, que designen el color (*color* i *colorius*), la pintura (*pictura*) i el tint (*tinctus*). Tot i que no són mots de color de la mateixa mena que els altres, sí que es relacionen amb el món de la pintura i la seva execució, motiu pel qual ens ha semblat pertinent deixar-ne constància en aquest estudi.

En un segon grup, el del **blanc**, s'han compilat els termes que fan referència a aquest color. Dos d'ells, *albus* i *candidus*, estan documentats en llatí clàssic, mentre que *blancus* és la llatinització de la veu catalana *blanc*, procedent, al seu torn, del germànic *blank*. Es recullen alguns vocables derivats d'aquests, com ara *albicans*, *blancardus* i *blancharius*.

L'àmbit del **negre** està format també per tres termes, tots ells existents en etapes prèvies del llatí, si bé un d'ells, *taeter*, adquireix en la nostra documentació un valor cromàtic diferent, sinònim de 'negre'.

Un dels trets més característics del lèxic del color en la nostra documentació és el fet que la majoria de termes s'empren en referència al pelatge d'un animal. Sota l'epígraf de **fosc** s'han inclòs els mots de color que designen una tonalitat

fosca, en qualificació, en la majoria dels testimonis adduïts, del pelatge d'un animal (*brunus*, *fuscus*, *laurus*, *mauricellus*, *morenus* i *parduca*). Alguns d'aquests mots estan ben documentats i sembla que tenien una important presència en la llengua d'aquell moment, com *badius* i *laurus*; d'altres es testimoniegen en una sola ocasió, com *parduca* i *fuscus*.

Tal com hem vist unes pàgines abans, el color **vermell** ha estat històricament un dels colors amb més entitat i presència, tant en la riquesa de pigments per a produir-lo com en la quantitat de mots per a designar-lo. El llatí era ric i variat en termes per designar el vermell o alguna de les seves variants. La llengua que trobem en la nostra documentació escrita presenta alguns dels mots existents en etapes prèvies, com ara *ruber* i *rubeus*, entre d'altres, així mots més rars, com ara *borrellus* o *diarhodonus*. En definitiva, és el grup amb més quantitat de veus, amb un total d'onze termes (a banda dels ja esmentats, queda dir *coccineus*, *roseus*, *rufus*, *russus*, *sauinus*, *saurus* i *uermiculus*).

L'àmbit cromàtic del **groc** és també molt abundant en mots (*amarellus*, *aureolus*, *croceus*, *deauratus*, *diacitrinus, faluus*, *fuluus*, *grogus* i *pallidus*); alguns d'aquests són termes propis del llatí clàssic, altres, hel·lenismes, i, en fi, alguns són ja romanismes.

L'àmbit del **blau** és segurament el que té menys representació de terminologia pròpia del llatí clàssic. André, al seu estudi dels colors en llatí, incloïa en l'apartat del blau el mot *liuidus*. Si bé aquest terme es documenta al corpus de la Catalunya altmedieval, el mot sembla designar més aviat la qualitat d'una persona d'ésser lívida (tal com es llegeix al sintagma *liuidus inimicus*[177]), motiu pel qual no s'ha inclòs. *Hyacinthus* és un substantiu que designa un tipus de blau o de pedra preciosa d'aquest color, i que en el context dels nostres documents sembla fer al·lusió al color. En definitiva, és el germanisme *blauus* el mot que designa el color blau.

[177] **[1018-1043]** Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 357.

El del **verd** sembla ser un dels àmbits cromàtics més estables pel que fa a la conservació del lèxic propi del llatí clàssic, juntament amb el del vermell. Així, es registren en la documentació catalana medieval els termes *uiridis* i *uirens*, ja existents en etapes anteriors de la llengua llatina, i un hel·lenisme, *diaprasius*.

Quant al **gris**, aquesta categoria s'ha fornit de cinc vocables: *ferrandus*, *ferrucius*, *grisus*, *liarrus* i *saixus*, cap d'ells, com s'observa, existent en llatí clàssic.

Pel que fa a la categoria **multicolor**, s'hi ha inclòs els vocables que descriuen quelcom que té dos o més colors, sovint aplicat al pelatge d'animals o a teixits. Es tracta dels adjectius *balzanus*, *bracatus*, *polymitus* i *uarius*.

En la segona part, com dèiem, sota el títol de "Colors?" hem tractat els casos dels quals no hem pogut treure l'entrellat, com ara *ceruunus*, *granatus* i *tilgus*, així com de mots que tenen exclusivament un significat abstracte i metafòric, com *canescens*. En el darrer apartat, s'han inclòs els desplaçaments semàntics, és a dir, els mots que han perdut el sentit cromàtic per designar una nova realitat. Tanmateix, alguns d'aquests han pervingut a les llengües romàniques com a termes de color. Gràcies al fet que avui disposem de les eines necessàries per dur a terme aquesta tasca, hem pogut constatar igualment que alguns d'aquests termes sí que mantenen l'accepció de color en altres corpus documentals d'àmbit hispànic, com per exemple l'adjectiu *castaneus*[178].

Sigui com sigui, s'ha intentat que imperés el sentit comú, en el sentit que ens hem deixat guiar pel recull de testimonis a l'hora d'intentar escatir el significat cromàtic de cada mot. La nostra proposta de distribució dels termes intenta reflectir de la millor manera possible la realitat que es desprèn a partir del recull de testimonis documentals, però això no vol dir, evidentment, que no hi hagi altres opcions a l'hora de distribuir els termes. Com ja hem advertit, no sempre és clar a quin grup corresponen alguns termes, i n'hi ha d'altres que poden pertànyer a més d'un, segons el matís cromàtic que es vulgui ressaltar en cada cas (especialment en el cas dels mots que designen un color barrejat). A tall

[178] Vid. Estudi lèxic, s. v.; vid. etiam Conclusions, apartat 1 (Corpus lèxic), subapartat 1.4. (Veus testimoniades en altres corpus medievals d'àmbit hispànic).

d'exemple, el mot *badius* pot indicar el color 'castany', 'marró clar', 'marró groguenc', etc., referit sempre al pelatge d'èquids i bovins. De la mateixa manera, no podem assegurar que en el context dels nostres diplomes els adjectius *ceruunus* o *granatus* facin al·lusió a un color.

Amb tot, tal i com s'ha intentat manifestar en les pàgines introductòries, aquest impediment o dificultat no és una altra cosa que el reflex de la riquesa del món dels colors i del lèxic que el representa, una qüestió a qui múltiples lingüistes i filòlegs han dedicat llurs esforços. En el tema que ens concerneix, el fenomen del color és especialment interessant des del punt de vista lingüístic, perquè la majoria dels termes documentats tingueren una gran pervivència en les llengües romàniques. Alguns diversificaren els seus significats en els derivats romànics, altres, en canvi, s'especificaren en un àmbit cromàtic concret.

Els mots que constitueixen la nostra recerca, en definitiva, són el testimoniatge d'una part de la realitat d'aquests segles, a través dels quals és possible conèixer quins eren els colors predominants en aquell temps i a quina funció responia el seu ús. Cal tenir present, amb tot, que els termes de color molts cops representen o inclouen tot un ventall de significats; encara que els haguem volgut donar una accepció o descripció concreta, en alguns casos segurament es podrien contemplar altres possibilitats. Per posar-ne només un exemple, *faluus*, que descrivim com a 'groc rogenc', podria ben bé ser 'roig groguenc', o 'roig', o fins i tot 'daurat'. Semblantment amb l'adjectiu *badius* 'castany', 'marró clar'. Amb tot, ens ha semblat més profitós per a l'ordenació d'aquest treball seguir la metodologia que s'ha emprat en els estudis precedents sobre el lèxic del color en les llengües clàssiques i, especialment, en llatí.

4.2. L'onomàstica: noms propis i noms de lloc

Tal com assenyalen diversos estudis sobre els noms personals en l'Edat Mitjana a Catalunya, a primer cop d'ull es fa evident que hi ha un gran nombre d'antropònims d'origen germànic, sense poder determinar, en la majoria dels

casos, quins són d'origen franc i quins d'origen gòtic[179]. De noms romànics o llatins se'n troben relativament pocs, entre els quals és interessant esmentar *Auriolus* / *Oriolus*, *Blancucius* i *Borrellus*. En paraules de Balari:

> Cada individuo de una familia se singularizaba por un nombre propio especial, de origen latino o germánico, el cual no tenía conexión con los demás nombres de la misma familia. [...] Los nombres de origen latino y germánico eran adoptados indistintamente en una misma familia, de suerte que unos y otros no eran indicio de raza[180].

D'ençà que Balari publicà l'any 1899 l'obra fonamental *Orígenes históricos de Cataluña*, en què s'ocupà també extensament dels noms de lloc de l'antiga Marca Hispànica, s'han escrit diversos treballs sobre la toponímia del domini lingüístic del català, entre els quals cal destacar especialment el d'Aebischer, *Études de toponymie catalane*, publicat l'any 1926[181]. L'*Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines, començat l'any 1931, és igualment una font de referència per a qualsevol estudi que es vulgui emprendre dels noms de persona i de lloc, antics i moderns, del domini lingüístic del català. D'aquesta gran obra etimològica cal ressaltar la publicació en línia[182] i en accés obert que s'ha posat en funcionament recentment.

Sobre la qüestió que ara ens ocupa, cal esmentar el treball de Pere Roca Garriga[183], *Los términos de color en la toponimia catalana*, fruit de la seva tesi doctoral. Es tracta d'un estudi indispensable en el qual s'aborden, d'un cantó, aspectes pròpiament lexicològics, tals com l'anàlisi dels elements lèxics que el català posseeix per a l'adjectivació del color, classificats segons la seva procedència, així com un repertori dels noms de lloc del domini lingüístic del

[179] BALARI 1899: 529.
[180] *Ibid.*, p. 530.
[181] Vid. AEBISCHER 2006.
[182] Coromines, *OnCat* 2020, versió digital en línia a: https://oncat.iec.cat/.
[183] ROCA GARRIGA 1956.

català formats sobre aquests adjectius; de l'altre, l'autor dedica la part final del seu treball a establir la relació entre els topònims formats sobre adjectius de color i el color real del terreny en qüestió, a partir de les dades que la geologia ofereix. L'obra se centra en la toponímia major, això és, els nuclis de població, els monts i els corrents fluvials[184].

A partir de la dècada dels anys noranta aquesta qüestió fou represa per diversos autors tot encunyant el terme *cromotoponímia* per referir-se concretament als noms de lloc formats a partir de termes de color i d'un nom genèric. L'expressió *cromotoponímia*, si bé no la recullen ni el *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* ni el *Diccionario de la lengua española*, és emprada actualment, i des de fa dècades, en diversos estudis. Certament, la relació entre el color del terreny i el nom d'un indret és estreta i està ben arrelada des d'antuvi. Tal com apunta Ordinas al seu estudi sobre la cromotoponímia mallorquina,

> el color del terreny, bé sigui per la seva pròpia composició geològica, bé per la presència de vegetació, bé per l'acció de l'home sobre el territori, és un dels elements que més a mà té l'home per denominar la geografia i per individualitzar un punt del terreny dins del seu entorn. Els adjectius indicant el color de la terra o de la roca es troben freqüentment en les enumeracions dels noms de lloc, encara que totes les diferències remarcables de la coloració no provenen únicament de l'aspecte de la terra o de la roca. I tan importants són els noms de color a la toponímia d'arreu, que podem arribar a parlar d'un àmbit concret dins l'Onomàstica: la cromotoponímia[185].

En l'elaboració de la nostra recerca s'han tingut en compte diversos treballs, tot i que alguns d'ells se centraven en altres dominis lingüístics. El que ens ha interessat especialment ha estat la metodologia emprada per aquests autors i les conclusions a què la majoria de treballs arriben. Ens estem referint, a banda,

[184] ROCA GARRIGA 1956: 11.
[185] ORDINAS 2018: 126; 128.

evidentment, de l'obra de Roca Garriga, a l'estudi de Pere Català[186] dedicat als noms de lloc del País Valencià, el de Trapero[187] per als cromotopònims de l'arxipèlag canari, i l'article de Llull Martí[188] sobre els topònims de les Illes Balears. Més recentment, Antoni Ordinas ha publicat diversos articles, referits també al territori de les Illes Balears[189], que hem esmentat unes línies més amunt.

En el cas de la cromotoponímia, com dèiem, molts cops l'element adjectival s'ha integrat completament en el nom de lloc, de manera que el valor cromàtic s'ha perdut o s'ha acabat desvirtuant. Per aquest motiu, en aquest apartat tractarem exclusivament els topònims en què l'adjectiu manté la seva individualitat respecte del substantiu genèric; és a dir, que topònims del tipus *Albareda* (format a partir de l'adjectiu *albus*) quedaran descartats, mentre que s'estudiaran els del tipus *Roca Rossa, Puio Nigro, Monte Claro*, etc. Aquest tipus de denominacions es podrien encabir sota l'etiqueta de *pretopònims*, un concepte que ha estat encunyat per diversos autors i del que, tanmateix, no hi ha una definició o un ús consensuat i generalitzat.

En efecte, el terme *pretopònim* és emprat al GMLC des de la publicació del primer fascicle[190], un text redactat vers l'any 1960, per justificar el fet que en aquest diccionari no es recullen topònims si no és que permeten de documentar un nom comú. Així s'especifica en la Introducció del GMLC[191], que hom pot trobar també al *GMLC digital*:

> El GMLC no recull topònims de cap mena, excepte en els casos en què a través d'ells es poden documentar noms apel·latius, especialment topogràfics, encara que no de manera exclusiva (cf. s. v. *caralio*). D'altra banda, els límits

[186] CATALÀ 1995.
[187] TRAPERO 1995.
[188] LLULL MARTÍ 2004.
[189] ORDINAS 2018.
[190] BASTARDAS RUFAT 2015: 151-152.
[191] Vid. GMLC, p. XXIV.

> entre un topogràfic i un topònim són tot sovint difícils de precisar; per això fem servir amb freqüència el terme «pretopònim»[192].

Una altra descripció del terme la trobem en la introducció a la toponímia catalana d'Enric Moreu:

> En una etapa que correspon a la situació intermediària que mena del nom comú a la categoria de nom propi (algú ha anomenat "pretopònims" aquestes unitats lingüístiques en evolució, quan els 'corònims' –generalment descriptius geogràfics– van esdevenint 'topònims')[193].

El recull més complet i l'intent de definir aquest terme més recent el trobem en un article de Maria-Reina Bastardas, titulat "El terme pretopònim en el DECat de Joan Coromines", on l'autora fa un repàs a les diferents obres lexicogràfiques i onomàstiques que fan ús d'aquest terme[194], i aporta una definició molt concisa extreta de la introducció al *Lexicon latinitatis medii aevi regni Legionis*:

> En el pasado de cada topónimo generalmente ha habido una fase en la que fue un apelativo, es decir, un nombre que aludía a las realidades relacionadas con las características del lugar que convenían a todas las cosas de una misma clase. Pero entre ambos extremos (la aplicación de un nombre a un lugar y su consolidación como topónimo) solía haber una fase intermedia en la que el nombre todavía no era reconocido por la comunidad como aplicado a un lugar, es decir era pretopónimo. Así pues, *apelativo, pretopónimo* y *topónimo* son tres fases sin solución de continuidad. Decidir cuándo un nombre de lugar ya se ha consolidado como topónimo es difícil, sobre todo en sociedades como la medieval[195].

---

[192] *GMLC digital* v. 2 (2022), "Guia de consulta", apartat "Criteris de selecció".
[193] MOREU 1982: 20.
[194] MARIA-REINA BASTARDAS I RUFAT 2015: 149-162.
[195] PÉREZ GÓNZÁLEZ 2010: IX-XI (*cit.* BASTARDAS I RUFAT 2015: 154).

Quant als hidrònims, un recent estudi de Joan Anton Rabella[196], intitulat *Els noms dels rius catalans*, fa un recorregut pels noms dels rius de Catalunya, llur significat i història. A l'inici d'aquest treball, l'autor manifesta que la majoria dels principals rius catalans no tenen un nom de caràcter descriptiu o, si ho era en el moment de la seva creació, avui se'n desconeix el significat primigeni[197]. Alguns d'aquests noms de caire més descriptiu, en el seu origen, estan constituïts d'un nom de color i d'un terme genèric de riu o curs fluvial. Tal com hem fet amb la toponímia, en aquest cas ens ocuparem dels noms genèrics de rius i cursos fluvials que, en el context de la documentació catalana medieval, apareixen qualificats per un terme de color.

Rabella esmenta igualment la importància de tenir en compte el sistema primigeni de denominació dels rius, primer en llatí i després en les llengües romàniques, per poder entendre'n l'evolució posterior[198]. En aquest sentit, a grans trets es pot dir, sempre partint de la informació que ofereix l'autor, que en el sistema llatí inicial hi hagué una sèrie de noms aplicats als cursos fluvials majors (*flumen, fluuius* i *amnis*), i uns altres, als cursos fluvials menors, intermitents o estacionals (*riuus, aqua* i *torrens*). Posteriorment es van integrar en aquest sistema altres noms llatins, com ara *ripa*. En les llengües romàniques aquest model patí variacions, de manera que, tal com succeeix també en d'altres àmbits lèxics, es van produir desplaçaments semàntics. Un dels canvis més evidents en català, castellà i occità es la pèrdua dels noms llatins que designaven els cursos fluvials majors, mentre que, en canvi, *riuus* guanyava predomini[199]. Pel contrari, en italià es manté el nom *fiume*, derivat romànic de *flumen*, i en francès coexisteixen dos mots, *fleuve* 'riu' i rivière 'curs menor', 'afluent'.

Altres canvis semàntics es troben, per exemple, en el cas del català *aigua*, un nom que a partir del seu sentit més primigeni també va prendre el valor de 'curs

[196] RABELLA 2019.
[197] *Ibid.*, p. 205.
[198] *Ibid.*, p. 206.
[199] *Ibid.*, p. 210.

fluvial'; el mateix s'observa amb *riparia*, derivat de *ripa*, que a partir del sentit originari referit a una riba va passar a emprar-se com a nom comú per designar un 'curs d'aigua'.

És interessant també constatar, sempre que sigui possible, la relació entre els noms de lloc i la geologia del territori en què es troben. Gràcies a l'estudi de Roca Garriga i a l'ingent esforç de traçar la relació entre toponímia i realitat geològica, tenim algunes dades interesantíssimes al respecte. En efecte, l'autor dedica a la seva obra un "assaig metodològic"[200], on entoma la qüestió de la relació entre la toponímia i la realitat geogràfica del territori del domini lingüístic del català. L'abundant vegetació evidencia un predomini de les tonalitats verdes, així com de grans o petites taques, ara vermellenques, ara blanquinoses, que trenquen la monotonia d'aquest verdor, així com la discreta presència de colors ocres pròpia dels terrenys en què la vegetació és escassa o nul·la. Segons l'autor, el color ocre constitueix és el to neutre del paisatge sobre el qual destaquen els altres, més vius i de major potència cromàtica, capaços doncs d'impressionar la retina i, per tant, capaços de suggerir toponímics:

> Los terrenos de edad primaria o arcaica están constituidos básicamente por pizarras o esquistos, con intercalaciones de calizas, margas, areniscas y conglomerados. Las pizarras [...] manifiestan una gama de colores poco llamativos, desde el *gris* y *pardo* de cuarcitas y pizarras satinadas, al *gris negruzco* de las filitas, pasando por los *tonos purpúreos*. [...] Los batolitos graníticos de la zona axial pirenaica y de las cordilleras catalanas [...] presentan una *coloración general muy clara*, que llega a la *blanquecina* en zonas no forestadas [...], mientras que en otras zonas se muestra una coloración *rosada*, intensa a veces (granito rosado, sienitas, pórfidos, etc.)[201].

[200] ROCA GARRIGA 1961: 79-83.
[201] *Ibid.*, pp. 72-73.

Estudi lèxic

Legenda

Abreviatures i expressions llatines emprades en la redacció

ab	a partir de	friül.	friülà
al.	*alia*	gall.	gallec
ant.	antic	ibid.	*ibidem*
ante	abans de	it.	italià
antr.	antropònim	med.	medieval
ap.	apèndix	ms. (mss.)	manuscrit(s)
arag.	aragonès	occ.	occità
ast.	asturià	orig.	original
ca.	*circa*	p. (pp.)	pàgina (-es)
cast.	castellà	pl.	plural
cat.	català	port.	portuguès
cf.	*confer*	post	després de
cit.	citat [per]	pro	en lloc de
col.	columna	rom.	romanès
cult.	cultisme	s.	*saeculum*

dial.	dialecte	s. q.*	*sub quaestione*
doc.	document	s. v. (s. vv.)	*sub voce* (*sub vocibus*)
e. g.	*exempli gratia*	ss.	següents
esp.	espanyol	supra	més amunt
et	i	t.	tom(s)
etiam	també	trad.	traducció [de]
f. (ff.)	foli(s)	top.	topònim
fem.	femení	vid.	*videatur*, *vide*
fr.	francès	vol.	volum(s)
frc.	Fràncic	vv.	versos, versicles

Primera part:

Colors

1. Denominacions genèriques

L'estudi lèxic, que constitueix el nucli central d'aquesta recerca, s'encapçala amb un recull de mots que hem catalogat sota l'epígraf de denominacions genèriques, en tant que, si bé no al·ludeixen a un color específic, guarden relació semàntica amb el camp del color d'una manera o altra. Es tracta dels substantius *color* 'color' i *pictura* 'pintura', de l'adjectiu *colorius* 'de colors varis' i del participi de perfet *tinctus* 'tenyit'. Presentem tot seguit el llistat d'arxilemes i lemes recollits en aquest apartat:

Denominacions genèriques

TERMES DOCUMENTATS:	
color	*pictura*
colorius (s. v. *color*)	*tinctus*

De tots aquests, el que té més estabilitat lèxica i una presència més important als nostres diplomes és el mot *color*, abundosament testimoniat des d'etapes antigues de la llengua llatina per designar, sobretot, la idea de 'color'. En el context del nostre corpus documental, a banda de ser un terme que apareix

amb relativa freqüència, el mot té un cert interès lingüístic, ja que presenta, d'una banda, una oscil·lació de gènere, en el femení *color*, així com la variant gràfica *cholor*. A més, s'ha documentat una construcció ja molt romànica que inclou aquest mot en el sintagma *de colors*. Amb *color* es relaciona etimològicament un adjectiu que en deriva i que s'ha inclòs en la mateixa fitxa lexicogràfica: la veu *colorius*, que designa, en el context del nostre corpus documental, una cosa que és de colors diversos. En l'estudi de la veu *color* s'esmenta també la presència d'un topònim format pel mot *colorad*, forma molt romànica del participi de perfet *coloratus* 'acolorit', al sintagma *sol Colorad*.

L'expressió del color des del punt de vista de la matèria es manifesta en la pintura, un concepte que el *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* defineix com a 'art de pintar', essent també la 'taula, làmina, llenç, mur, en què és pintada una cosa'. El mot català *pintura* prové del llatí vulgar *pinctura*, derivat aquest del llatí clàssic *pictura*, ambdós amb el mateix significat. Dins el lema que dona nom a aquesta fitxa lexicogràfica s'esmenten també alguns mots de la mateixa família, com el substantiu *pictor* 'el qui pinta', els verbs *pingere* 'pintar' i *depingere* 'representar', i el participi *depictus* que, per mor del seu canvi de significat, el tractem en la segona part d'aquest estudi lèxic, dedicat als noms que han patit alguna mena de desplaçament semàntic[1]. Si bé al nostre corpus documental no comptem pràcticament amb cap informació o descripció sobre les tècniques pictòriques, tenim esmentat el mot *pictura* en referència a la decoració pictòrica que es feia als murs de les esglésies, però malauradament les mencions a la pintura o als qui pintaven són esparses.

En efecte, l'aproximació a aquesta parcel·la de l'alta Edat Mitjana ha donat resultats més fructífers en el camp de l'arqueologia i la història de l'art. Tanmateix, no podem deixar d'esmentar l'importantíssim llegat que, en aquest sentit, va deixar l'obra de l'abat Oliba. No només en l'apartat dedicat a les denominacions genèriques, sinó tot al llarg d'aquest estudi lèxic anirem remetent

[1] Vid. Estudi lèxic, segona part, apartat 1.3. (Desplaçaments semàntics).

de manera força freqüent a alguns dels escrits d'aquest abat. Un bon retrat de l'obra de renovació duta a terme per Oliba ens l'ofereix Ramon d'Abadal al seu treball *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*:

> La seva petja fou tan forta que, malgrat tractar-se d'una regió sotmesa als mes grans trasbalsos bèl·lics i revolucionaris, tel·lúrics i destructors, ni el foc, ni els terratrèmols, ni la incúria, ni les revolucions no n'han arribat a esborrar la traça i el testimoni. Gairebé a un mil·lenni de distància, encara podem contemplar erectes les restes de les construccions que ell inspirà i feu bastir[2].

Així, Oliba dugué a terme una important tasca d'ampliació i renovació d'esglésies, i fins i tot introduí al nostre territori elements arquitectònics nous[3], inspirats en l'arquitectura de Roma. També els elements de detall ornamental van estar al punt de mira de l'abat:

> A Ripoll Oliba pavimentà una part del creuer amb un mosaic de marbre [...]. Se n'ha conservat un dibuix més o menys fidel i algun petit fragment. [...] El mosaic sobre fons blanc dibuixava figures d'animals encerclades dintre motius decoratius amb els colors roig, groc i blau[4].

Un dels testimonis més interessants de la renovació duta a terme per Oliba es pot llegir en la carta-sermó adreçada pel monjo Garsias de Cuixà[5], en què explica les renovacions que Oliba va fer en l'edifici. Garsias esmenta de manera minuciosa el cimbori que Oliba aixecà sobre l'altar, damunt de quatre columnes de marbre rubicunds, amb capitells de marbre blanc florejats, amb els símbols dels quatre Evangelistes esculpits en fusta als quatre angles, amb un capell

[2] ABADAL 2003: 211.
[3] *Ibid.*, p. 215.
[4] *Ibid.*
[5] **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384.

sostingut per columnes, tot ornamentat amb pintures. A aquest passatge ens referirem, doncs, en repetides ocasions, per les diverses mencions als termes de color que s'hi poden llegir.

Igualment, tenim esmentada l'habitud de llegar en testament deixes per a la fabricació del frontals, principalment de catedrals i de monestirs. Així ho llegim en alguns dels testimonis adduïts[6].

Hem dit també que tenim algunes aparicions del mot *pictor*, un mot que es llegeix generalment formant part d'antropònims. Durant l'Edat Mitjana el significat principal de *pictor* continua sent el de 'pintor', tal com proven els diccionaris que recullen aquest terme[7]. *Pictor* s'empra també en metàfores, en referència a Déu, i també com a designació dels artistes que fan servir el pinzell per pintar temes extrets de la iconografia bíblica i hagiogràfica, amb intenció moralitzant, sobretot als espais religiosos[8]. En certa manera hi hagué, en l'alta Edat Mitjana, una relació entre l'artista i la seva obra com a ofrena a Déu. Si bé tradicionalment s'havia considerat que el pintor mural de l'Alta Edat Mitjana havia estat una persona laica, que treballava a l'interior d'un taller, la tendència actual és la de considerar que els pintors eren una mena de monjos o clergues, la formació dels quals els havia permès l'accés no només als repertoris de la producció il·luminada, sinó també als receptaris de tècniques que es trobaven custodiats a les biblioteques dels monestirs[9]. D'altra banda, aquests pintors, que treballaven als tallers vinculats als monestirs i les catedrals, han estat tradicionalment considerats com a simples artesans mancats de personalitat artística, tot i que alguns estudis apunten que l'artista havia de cultivar la saviesa,

[6] Un acurat estudi dels esments litúrgics i les tipologies d'objectes documentats es pot llegir a SANJOSÉ I LLONGUERAS 2017: 34-50.

[7] Vid. NGML, DMLBrit, LMILPolonorum, LLMAIugoslavie, LELMAL, LItalicaeMAL.

[8] PRIETO 2020: 1006, sobre la qual cosa afegeix: «tanmateix, no són considerats *pictores* únicament els qui se serveixen d'aquesta eina, sinó que també poden aparèixer designats amb aquest nom els mestres vitrallers, els il·luminadors de manuscrits o els escultors».

[9] CASTIÑEIRAS 2009: 50-51.

i la seva obra era un acte de fe[10]. Gràcies als estudis dedicats a aquesta qüestió, sabem que la paleta del pintor romànic procedia, principalment, de l'entorn natural, i que els colorants podien ésser d'origen mineral, vegetal o animal[11]. Els pintors empraren també pigments sintètics fins que, a partir del segle XIII, va començar a freqüentar-se l'ús de colorants orgànics en forma de pigment-laca, un colorant que s'unia a un substrat incolor com el guix o la pols de marbre. Aquesta tècnica, que havia estat utilitzada en la tintura tèxtil, va ser utilitzada pels pintors per tal d'ampliar la paleta cromàtica.

Finalment, la darrera veu que constitueix aquest grup és *tinctus* 'tenyit', el participi de perfet del verb *tingere* 'tenyir, submergir en un líquid', del qual es testimonieja ja una forma molt catalana: *tint*. El mot designa les peces tèxtils tenyides d'algun color. Tenim múltiples esments de peces de vestir que presenten un color o diversos. Tanmateix, són escasses les mencions que continguin la noció d'alguna cosa que ha estat tenyida explícitament. A partir de la informació que hi ha sobre el món tèxtil en època medieval, es constata que les peces de vestir tenyides corresponien a un estament social determinat, tal com apunta Trias al seu estudi del lèxic tèxtil: «les teles tenyides [...] constituïen un factor evident de la diferenciació social, ja que, mentre els camperols utilitzaven peces tosques sense tenyir els aristòcrates feien gala d'esplèndids vestits sovint tenyits de colors vistosos»[12]. No només la qualitat de la tela o la confecció, sinó també el color de les peces era un element distintiu de les classes privilegiades. Per bé que, com dèiem, el mot *tinctus* és poc present al nostre corpus documental, hi ha abundants esments al color amb què se solien tenyir aquestes peces de vestir i teixits.

[10] VERDAGUER I SERRAT 2015: 71. Així, la pintura, juntament amb el vitrall i l'orfebreria, van ser tres disciplines artístiques que en època altmedieval van estar lligades directament als monestirs o catedrals, i possiblement foren practicades per artistes formats dins dels mateixos àmbits eclesiàstics. Així ho mostra, per exemple, la institució feta pel bisbe d'Auxerre, Geoffroy de Champ-Alemany, durant la segona meitat del segle XI, a favor d'alguns eclesiàstics vinculats a l'àmbit artístic: *aurifabrum mirabilem, pictorem doctum, uitrearium sagacem.*

[11] VERDAGUER I SERRAT 2015: 72-74.

[12] TRIAS 2012: 29.

En definitiva, aquest apartat recull aquells mots que s'esmenten als diplomes de la Catalunya altmedieval i que estan relacionats semànticament amb l'àmbit del color, també des del punt de la seva aplicació, en tant que al·ludeixen, d'una manera o altra, a les tècniques i materials pictòrics i tintoris.

color

VARIANTS:

color (*fem.*)

cholor

FORMES:

colore, -em, -is, -ibus

cholore

cat. pl. de colors

ONOMÀSTICA:

Top.: sol Colorad ('terreny vermellós').

ETIMOLOGIA:

El mot *color*, en llatí arcaic *colos*, s'ha volgut relacionar tradicionalment amb el verb *celare* 'ocultar'[13]. Segons alguns diccionaris, està emparentat semànticament amb el sànscrit *várnah* 'allò que recobreix', d'on vindria la idea de "color", per donar suport a la relació de *color* amb *celare*[14]. Es testimonieja per primer cop als *Bessons* de Plaute[15]: *uiden tu illi oculos uirere? ut uiridis exoritur colos ex temporibus atque fronte, ut oculi scintillant, uide*.

SIGNIFICAT:

1) 'Color'.

2) 'De colors varis', als sintagmes *de uariis coloribus*, *ex diuersis coloribus* i *de colors*.

[13] ThLL III 1713, 1-2.

[14] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *color*. Vid. etiam OLD, s. v. *color*.

[15] PLAVT. m*en*. 828.

FORMES ROMÀNIQUES[16]:

cat. *color*, esp. *color*, fr. *couleur*, it. *colore*, occ. *color*, port. *côr* (fem.).

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **817** DipPallars 3, p. 281 (*compravenda*): et accepi a uobis precium quod inter nos bone pacis conuenit, kauallo placibile c o l o r e ferrando et duos boues placibiles.

(2) **845 [846]** DipPallars 34, p. 299 (*compravenda*): et accepimus a uobis pretio quod inter nos et uos bone pacis complacuit adque conuenit, hoc est in aderato et definito unum bouem c o l o r e lauru.

(3) **851** DipPallars 44, p. 307 (*compravenda*): uindo uobis entores meos iam dictos in aderato uel definito precio quod inter nos bone pacis conuenit in solidatas XXX et VIII in equas c o l o r e feranda cum suo puldro et alia equa saixa cum suo puldro et alia equa c o l o r e laura et boue uno.

(4) **856** DipPallars 51, p. 311 (*compravenda*): uindo uobis in ipsa uinea porci[o]nem mihi deuita ad omni integritate in aderato et definito precio quod inter nos bone pacis placuit adque conuenit, uaca cum suo uitulo c o l o r e nigra.

(5) **863** DipPallars 57, p. 315 (*compravenda*): uindimus hoc quod nominamus ab omni integritate in aderato et definito pretio sicut inter nos et uos bone pacis conuenit atque complacuit, kauallo c o l o r e nigro.

[16] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2056.

(6) **864** DipPallars 58, p. 315 (*compravenda*): et accepi a uobis precium unum boue c o l o r e uario quem uos entores dedistis.

(7) **873** DipPallars 71, p. 322 (*donació*): et I cauallo de c o l o r e tilgo, et unum boue et XX III oues.

(8) **[926]** DipPallars 136, p. 354 (*compravenda*): uindimus tibi quarta parte in ipsa uinea, in aderato et definito precio quod nobis conuenit, id est medium boue c o l o r e rubio.

(9) **941** DCBarcelona I 25, p. 218 (*donació*): manifestum est enim quia dono tibi uinea et terras in duos locos, et uno bono cabrio et una uaca c o l o r e rubia.

(10) **964** DipPallars 194, p. 385 (*donació del comte Unifred, els seus germans i la seva mare al seu fidel Oriolf prevere*): facio tibi carta de ipso alode Ramione traditore, quia Judas qui Dominum tradidit rupham c o l o r e m abuit, quia sic uoluit me Ramius tradere.

(11) **967** DipRosselló 448, p. 385 (*testament del levita Sunifred*): et precipio uobis ut ad Ardmagno, filio meo, donare faciatis kauallo I c o l o r e liarro, lancea et dardum, scutum et targa, et ipsum meum cornum.

(12) **972** DipOsona 1127, p. 817 (*dedicació de l'església de Sant Benet de Bages*): Moyses uidelicet, legislator, filius Amram, a Deo commonirus fecit utensilio ex auro et iacincto uariisque c o l o r i b u s in opere Dei aerexitque tentorium in sublime.

(13) **1000** AComtalPerg I 52, p. 327 (*el comte de Pallars Ramon III ven una*

estiba a canvi d'un cavall negre valorat en tres unces): et uos dedistis mihi precium unum kauallo c h o l o r e nigra ualentem tres unzas.

(14) **1008** CDipObarra 9, p. 13 (*donació del comte Sunyer a l'abat Galind i al monestir de Santa Maria d'Obarra*): ego Suniarius comes cum uxore mea facimus carta aliquid elemosinaria, aliquid propter uestro seruicio quod nobis fecistis, id est unu caballo c o l o r e rubio balzano in centum solidos, XX et V mancus de auro.

(15) **1009** DACCBarcelona I 121, p. 414 (*carta de restauració de la vida canonical a l'església de Barcelona*): et iste meminiter Bonutius mitteret omnem eidem substanciam quem ille defunctus supra libatus iussit distribuere pro anima sua, id sunt, palleos XIIII d e u a r i i s c o l o r i b u s.

(16) **1009** DACCBarcelona I 125, p. 420 (*Trubal vol recordar les disposicions del seu germà Robert, difunt, que havia fet donació en vida als canonges de Barcelona de vint pal·lis de diferents colors*): ego … uolo notum facere omnibus hominibus, presentibus scilicet ac futuris, qualiter uenit frater meus condam Robertus in Barchinona ciuitate cum XX pallios e x d i u e r s i s c o l o r i b u s.

(17) **1015-1019** CDipObarra 38, p. 44 (*compravenda*): et tu emtor donastis nobis precium … et Guielmum I uobe de c o l o r e lauro.

(18) **1015-1019** CDipObarra 40, p. 45 (*compravenda*): et dono a uobis I caballu de c o l o r e nigru per centum solidus.

(19) **1015-1019** CDipObarra 42, p. 47 (*compravenda*): et dono tibi unu boue c o l o r e nigra de VI solidos.

(20) **1019-1020** CDipObarra 86, p. 79 (*compravenda*): et dono uobis precium I bacha de c o l o r e [...].

(21) **1025** CDipObarra 105, p. 95 (*compravenda*): et uos emtores donastis mihi precium una uacha c h o l o r e rubia apreciata VII solidos, et apud te emtore de ipso precio non remansit.

(22) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384 (*carta-sermó del monjo Garsies a l'abat Oliba*): propitiatorii quoque c o l o r i b u s et euangelistarum figuris si assignaui, nunc uero concedente Christo in uestra salute fieri spero in melius maiora ex omnibus. *Ibid.*: Bases, inquam, iuxta unius hominis incessum quatuor a calce procul altaris posuit, totidemque columnas e marmore rubicundi c o l o r i s e singularibus saxis in pedibus septem uoluntaria fortitudine erexit, explicite in oraculo Cherubin gloriae obumbrantia sacrae uenerationis figurans.

(23) **1051** DACCBarcelona III 780, p. 1280 (*permuta de Jucef, hebreu*): predictam uineam et unam capam purpuream albi c o l o r i s optimam. *Ibid.*: predicta quoque uinea et predicta capa optima purpurea albi c o l o r i s .

(24) **1068** CDipÀger 89, p. 334[17] (*inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost, abans d'anar en pelegrinatge a Santiago de Compostel·la*): et tela I de oued uermel, et alia de oued uerd, et II de blauo; et telas II de tireiz; et uestiment I de cafal balal; et tela I de ciclato, et alia de oztori d e c o l o r s .

[17] Pel que fa a la datació d'aquest document, està datat després de maig de l'any 1068.

(25) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68, Urgellia 1, p. 147 (*consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur*): in primis ibi sunt … et quotidiana indumenta ipsius altaris, et per altaria uarii c o l o r i s .

(26) **1137** Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245 (*trasllat fet el 10 d'abril del 1367 a Perusa de la confirmació dels privilegis i patrimonis de Guillem, patriarca de Jerusalem*): hoc est exemplum siue copia cuiusdam priuilegii cum bulla plumbea pendenti ad fila sirici uiridis crocei c o l o r i s et rubei in qua bulla ex una parte erat scultum quoddam sepulcrum cum ymagine unius angeli sedentis et cum tribus aliis ymaginibus astantibus sepulcro, in circunferentia uero erant hec lictere «Sepulcrum Domini Nostri Yhesu Christi».

(27) **1155** Gonzalvo, *Pau i treva* 12 VII, p. 55 (*concili celebrat a la ciutat de Lleida*): prohibemus etiam ut nullus presbiter, siue diachonus seu clericus uestibus sericis uel uarii c o l o r i s utatur, sed et clausis etiam presbiteri in peregrinationis uel expeditionis necesitate urgente.

et al.

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. colorius

VARIANTS:

—

FORMES:

colorio

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Adjectiu derivat tardà, format a partir de *color*, amb el mateix significat que el participi *coloratus*[18] ('de color', 'acolorit').

SIGNIFICAT:

'De colors varis'.

FORMES ROMÀNIQUES[19]:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1048** Baraut, *DocUrgell* 622, Urgellia 5, p. 144 (**1048** Baraut, *CartAndorra* II ap. 5, p. 147); *testament d'Esteve*: et ad Seniofredo sacer qui hunc testamentum scribsit remaneat trapo I de lecto c o l o r i o , et ad Oto sacer quoto I blanco.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

color[20]: *Peces de vestir* (15, 16, 24)

colorius: *Peces de vestir* (1)

COMENTARI:

El mot *color* gaudeix d'una àmplia entrada al Thesaurus[21], i de més de cinquanta derivats i compostos, com ara *albicolor*, *auricolor*, *bicolor*, *decoloratus*,

[18] ThLL III 1723, 26.

[19] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2056.

[20] S'han considerat els sintagmes preposicionals del tipus *de uariis coloribus*; *ex diuersis coloribus* i *de colors*.

discolor, *ferricolor*, *floricolor*, *multicolor*, *pudoricolor*, entre d'altres. Des del punt de vista etimològic, es relaciona amb el mot sànscrit *śárah*[22], que fa referència a la membrana o tel que es forma en la llet cuita. Prové del protoitàlic **kelōs-* 'exterior, aspecte', i aquest, al seu torn, del protoindoeuropeu **kélos* 'cobrir, tapar'[23]. Des d'antuvi s'ha relacionat el mot amb el verb llatí *celare* 'cobrir', 'tapar', un significat que també queda recollit en el mot sànscrit esmentat, en el gòtic *hulistr*, el grec κάλυμμα 'coberta', i el llatí *occulere*[24] 'amagar', 'dissimular'.

Tal com indica el ThLL, es tracta d'un mot testimoniat des d'època arcaica i ben arrelat en tota la llatinitat antiga. La variant *colos*, al seu torn, es testimonieja en autors com Plaute, Lucreci, Varró, Sal·lusti, Livi, i Plini, entre d'altres.

El mot *color* comprèn un seguit molt extens d'accepcions, la majoria de les quals són les mateixes que presenten els seus derivats romànics. Així, el mot al·ludeix als éssers animals (persones i animals), als elements de la natura i, en fi, al color referit a qualsevol objecte. Potser l'aspecte més destacable del llatí *color* en comparació als usos dels seus derivats romànics és que el mot gaudeix d'una aplicació especial en l'àmbit de la retòrica, tot designant la 'qualitat o estil d'un discurs', emprat per al·ludir a l'enginy d'un argument, o fins i tot del comportament o caràcter personal de l'orador[25]. Així es llegeix, per exemple, al *De oratore* de Ciceró[26]: *ornatur igitur oratio genere primum et quasi colore quodam et suco suo.* També Ovidi[27] recull aquest significat, en usar el mot en relació als seus poemes: *color ... et structura mei carminis.*

Com dèiem, el mot gaudí d'una gran estabilitat tot al llarg dels diferents períodes de la llengua llatina, i també durant l'època medieval. Als diplomes del

[21] ThLL III 1713, 1 ss.
[22] *Ibid.* Ernouet i Meillet, al seu torn, n'esmenten la relació amb el sànscrit *várnah* (*sic*) 'allò que recobreix' (vid. *Dictionnaire*, s. v. *color*).
[23] Vid. Pokorny, *IEW*, p. 553. Vid. etiam Vaan, *Etymological dictionary*, s. v. *color*.
[24] ThLL III 1713, 1 ss.
[25] BRADLEY 2009: 111. Un excel·lent repàs als usos del mot *color* en les obres filosòfiques i retòriques de Ciceró es pot trobar a Bradley (2009: 111-127).
[26] CIC. *de orat.* 3, 96.
[27] OV. *pont.* 4, 13, 3.

domini lingüístic del català, *color* es troba ben documentat des de l'any 817[28], quan es llegeix la primera aparició del mot, i se segueix llegint en diversos diplomes dels segles X, XI i XII. A partir d'un ampli recull de testimonis hem fet una selecció que il·lustra de manera satisfactòria els usos i aparicions del terme en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval. El primer que s'observa de la lectura dels testimonis adduïts és que en el context d'aquests documents el mot ha perdut els significats metafòrics, i al·ludeix sempre al color o a la diversitat de colors d'alguna cosa.

Una innovació respecte del llatí clàssic és el fet que en època medieval *color* adopta també el gènere femení[29] en algunes ocasions. Amb aquest gènere es pot llegir a Llull:

> Prov., 162 (*cit.* Glossari General lul·lià, s. v. *groc*): en groga color ha senyoria la color del foc.

A més, s'ha mantingut en alguns dels derivats romànics de *color*, com en català o castellà, on el mot pot tenir gènere masculí o femení, o en el portuguès *côr*, femení.

D'altra banda, hom llegeix en algunes ocasions la variant artificiosa *cholor*, així com una construcció ja molt romànica: el sintagma *de colors*, en referència a un *oztori*, una espècie de tela potser preciosa[30]. Aquesta forma es troba a l'inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost, en el llistat de teixits i teles:

> **1068** CDipÀger 89, p. 334: et tela I de oued uermel, et alia de oued uerd, et II de blauo; et telas II de tireiz; et uestiment I de cafal balal; et tela I de ciclato, et alia de oztori d e c o l o r s .

[28] **817** DipPallars 3, p. 281.
[29] **851** DipPallars 44, p. 307: *colore feranda … colore laura*; **1015-1019** CDipObarra 42, p. 47: *boue colore nigra*.
[30] Vid. TRIAS 2012: 463.

Construccions similars s'observen en alguns testimonis en què *color* apareix conjuntament amb l'adjectiu *uarius* 'divers' i, per tant, s'entén que designa quelcom acolorit, sense saber-ne exactament el valor cromàtic. Així, en alguns casos es mencionen objectes, especialment peces de vestir, qualificades amb els sintagmes *uariis coloribus* i *uarii coloris* 'de colors diversos'.

Val a dir que, a partir del recull de testimoniatges realitzat, en la majoria de casos *color* és complementat per un adjectiu de color. Les estructures que hem trobat són les següents:

1) *color* (*colore*, *colorem*): *ferrando*, *feranda*, *lauru* (*-a*), *nigro*, (*-a*, *-u*), *uario*, *tilgo*, *rubio* (*-a*), *rupham, liarro*, *rubio balzano*.

2) *rubicundi coloris*, *crocei coloris*, *albicoloris*.

En la majoria dels casos, el color s'expressa mitjançant l'ablatiu (*colore*) i l'ús d'un adjectiu posposat que indica la tonalitat específica. Hi ha algunes excepcions en què l'adjectiu especificatiu es troba avantposat al mot *color*, que apareix en acusatiu femení (*colorem*), i en genitiu (*coloris*). De vegades, adjectiu i substantiu s'han unit en un sol mot (*albicoloris*), o es mantenen independents, ambdós en genitiu (*rubicundi coloris*, *crocei coloris*). Gràcies a la presència del mot *color* ens ha estat possible, en alguns casos, identificar que un mot en qüestió fa referència a un color, com en el cas del sintagma *colore tilgo*, en què ens trobem amb un adjectiu d'origen i significat incerts[31].

De *color* testimoniem un derivat, *colorius*, al diploma de l'any 1048[32] que registra el testament d'Esteve, amb la forma *colorio*, en referencia a un cobertor de llit de colors diversos. Aquesta és l'única aparició de l'adjectiu *colorius* al nostre corpus documental, un mot tardà i d'ús rar[33].

[31] Vid. s. v. *tilgus*.
[32] **1048** Baraut, *DocUrgell* 622 (Urgellia 5, p. 144).
[33] ThLL III 1723, 26.

Pel que fa a les formes onomàstiques que contenen aquest mot, el diploma que recull la consagració de l'església de Sant Marí de Cambrils, de l'any 1051, ens ofereix l'únic testimoni d'aquesta mena. Així, en l'apartat en què s'esmenten les afrontacions, s'esmenta un lloc dit *sol Colorad*[34]:

> **1051** Baraut, *ActUrgell* 60 (Urgellia 1, p. 139): afrontat autem a parte occidente in sol C o l o r a d siue in sumitate montis de Turpe.

Colorad podria ser, doncs, una forma romànica del participi de perfet *coloratus*, del verb *colorare* 'acolorir'. Aquest participi, emprat com a adjectiu[35], tingué entre els autors clàssics el significat 'de color, 'acolorit', tal com es llegeix a Ciceró[36]: *coloratae nubes*. Amb aquest mot també s'al·ludia a la pell de color roig o bru (QUINT. 8, *pr.*, 19: *corpora colorata*)[37]. Si hom pren per bona aquesta accepció en el cas del testimoni del 1051, *sol Colorad* podria designar un 'terreny vermellós'.

En definitiva, el mot es troba ben documentat i des de ben antic, i apareix per primer cop a un document pallarès de l'any 817[38], que constitueix, alhora, el diploma més antic dins el nostre estudi del color. En aquest sentit, val a dir que els primers testimonis de *color* es troben exclusivament en documents del Pallars durant tot el segle IX.

Es tracta d'un terme ben present als principals diccionaris de llatí medieval europeus[39], i també en els altres corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic[40], en què apareix amb uns usos molt similars als que s'observen als nostres testimonis

---

[34] Vid. Conclusions, apartat 5 (La semàntica del color), subapartat 5.5. (Cromotoponímia del paisatge català medieval).
[35] ThLL III 1724, 64.
[36] CIC. *nat.* 3, 51.
[37] Vid. Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *coloratus*.
[38] **817** DipPallars 3, p. 281.
[39] Vid. DuCange, MLW, s. v. *color*.
[40] Vid. CODOLHISP, s. q. *color**.

documentals. En la documentació de Galícia es llegeix una construcció també molt romànica, idèntica a la que hem esmentat unes línies més amunt (*de colors*):

> **1202** González González, *AlfonsoIX* 2/163, pp. 227-232: de calzas et sennos de expolas et senos mantos d e c o l o r .

El mot té una pervivencia molt generalitzada en les llengües romàniques[41], tal com s'observa en el català *color*, el castellà *color*, el francès *couleur*, l'italià *colore*, l'occità *color* i el portuguès *côr* (de gènere femení).

[41] Meyer-Lübke, *REW* 2056.

pictura

VARIANTS:

pintura

FORMES:

pintura

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

El substantiu *pictura*, derivat del verb *pingere*[42] 'pintar', designa, segons el Thesaurus, l'art mateix de pintar, així com allò que ha estat pintat (*et ars ipsa pictura appellatur et opus quod pictum est*)[43]. El mot es testimonieja des de les comèdies plautines[44]: *si qua inutilis pictura sit, eam uendat*. Al nostre corpus documental es testimonieja també la forma *pintura*, del llatí vulgar *pinctura*, forma freqüentativa derivada del llatí clàssic *pictura*.

SIGNIFICAT:

'Pintura', en referència a la pintura ornamental i a la decoració de les esglésies.

FORMES ROMÀNIQUES[45]:

cat. *pintura*, esp. *pintura*, fr. *peinture*, it. *pittura* (ab *pictura*), occ. med. *penchura*, port. *pintura*

[42] ThLL X/1 2081, 28.
[43] CHAR. *gramm.* p. 231, 27 (*cit.* ThLL X/1 2081, 30-31).
[44] PLAVT. *asin.* 764.
[45] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 6482, en què se separen els derivats romànics de *pictura* i els que mantenen la *-n-* de *pingere*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384 (*carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà a l'abat Oliba*): inter iuncturas autem arcus in arcemque ascensus fenestras in omni genere specierum siue operum multitudine diligentissima p i c t u r a uariatas substraxit. Sculpsit quoque in giro per quadrum.

(2) **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2027 (*testament sacramental d'Ermengol Samarell*): item dimisit ad p i c t u r a m eiusdem ecclesie sciphum unum argenteum super hoc ut, si uult eum habere prefatus Petrus, donet C aureos.

(3) **1095** Baraut, *DocUrgell* 1127, Urgellia 8, p. 5 (*testament d'Arnau Guillem*): et ipso meo cauallo relinquo uendant quomodo melius potest et donant terciam partem ad ipso clocher Sancte Marie de Atralis. Et ipsas II porcions ad ipsa p i n t u r a et ad ipso guarnimento de ipso altare uel ad opera de ipsa canònica pro anima mea uel coniunx mea. Et ipso meo anulo de auro relinquo ad episcopo que cantent missa pro anima mea et predant filio meo in baiulia.

(4) **[post 1148]** AComtalPergCont 878, p. 1418 (*el rei Roger II de Sicília erigeix una església a Cefalú i nomena primer bisbe Boso*): in tricesimo autem séptimo in edificata ecclesia … Bosum primum episcopum sub beati Agustini regulam canonicosque instituens cathedralem sic erexit ecclesiam. Cuius inmensa deuocionis inmensitas albi parietes in porta regum p i c t u r a manifeste demonstrat.

COMENTARI:

El mot *pictura*, ben documentat tot al llarg de la llatinitat romana, designa l'acció de pintar, així com la cosa que és pintada[46]. Amb un sentit metafòric, aquest terme indica allò que hom imagina, és a dir, una 'imatge mental'[47], significat que es llegeix al següent passatge de les *Tusculanes*[48]: *cum animum ab ista pictura imaginibusque uirtutum ad rem ueritatemque traduxeris*. El mot pot al·ludir igualment a una obra artística pintada o teixida, com es llegeix també a Ciceró[49]: *nego in Sicilia tota ... fuisse ullam picturam neque in tabula neque in textili quin conquisierit, inspexerit, quod placitum sit abstulerit*, i a Fest[50]: *picta quae nunc toga dicitur, purpurea ante uocitata est, eaque erat sine pictura*, entre d'altres autors.

En un sentit més ampli, el terme *pictura* fa referència, també, al color d'alguna cosa[51]:

> PLIN. *nat.* 2, 207: gemmarum pictura tam multiplex, lapidum tam discolores maculae.

El mot és descrit a una de les *Etimologies* d' Isidor[52]: *pictura autem est imago exprimens speciem rei alicuius, quae dum uisa fuerit ad recordationem mentem reducit. Pictura autem dicta quasi fictura, est enim imago ficta, non ueritas*. Segons Isidor, el mot *pictura* designa la imatge que representa l'aparença d'alguna cosa que, quan es contempla, n'evoca el record. A més, s'anomena *pictura* en el sentit de *fictura* 'ficció', ja que es tracta d'una imatge fictícia, i no d'allò autèntic.

---

[46] ThLL X/1 2081, 42 ss.
[47] *Ibid.*, p. 2083, 20.
[48] CIC. *tusc.* 5, 13.
[49] CIC. *uerr.* II 4, 1.
[50] FEST. p. 209 (*cit.* ThLL X/1 2083, 36).
[51] ThLL X/1 2083, 65.
[52] ISID. *orig.* 19, 16, 1.

Al corpus documental de la Catalunya altmedieval aquest vocable té una presència escassa. En la carta-sermó de Garsies a l'abat Oliba[53], un text ric i erudit, el monjo Garsies explica de manera minuciosa com l'abat Oliba feu construir a Sant Miquel de Cuixà un propiciatori. Garsias fa una descripció del *ciborium* de l'altar major, que relaciona amb el propiciatori de Moisès (*construxit propitiatorium, ut beatus Moyses, super altare artifici magisterio*). En la seva lectura al·legòrica, les bases i les columnes de marbre rubicund reprodueixen el simbolisme cromàtic existent en l'imaginari religiós (*totidemque columnas e marmore rubicundi coloris e singularibus saxis in pedibus septem*). Les columnes mostren la glòria dels màrtirs (*et in columnis martyrum gloriam praemostrans*), mentre que els cossos són de color roig per la sang del martiri, i blancs alhora per la puresa de l'esperit (*qui corporis passione rubicundi, spiritus puritate candidi*). La descripció segueix amb el relat de les fustes tallades, col·locades a sobre i unides de forma indivisible. En efecte, a cada cantonada es van col·locar columnes, i entre elles es posaren unes arcades, a les quals es van pintar les virtuts dels sants, de forma que, a la manera de finestres posades en costats oposats, "aixequessin fruits profitosos en arbòria fermesa"[54]. Al capdamunt de les columnes s'esculpiren amb fusta els símbols dels quatre evangelistes:

> desuper autem, ut ordo habebat, de lignis sectis in utraque parte propiatiaorii contra se inuicem positas columnas habentes tres semis cubitos ambientes arcus infra iuncturas uel secto et serrato ligno uirtutes sanctorum innexuit, quae mutuo sibi quasi ad fenestras uersa uice alter in altero proficuos fructus in arboream sustollerent firmitatem.

Tot seguit, es descriuen les unions dels arcs, així com les finestres, decorades de manera acurada amb diversitat de tècniques i pintures:

[53] **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384.
[54] Vid. PUIG I CADAFALCH & FALGUERA & GODAY I CASALS 1909: 407-408.

> inter iuncturas autem arcus in arcemque ascensus fenestras in omni genere specierum siue operum multitudine diligentissima pictura uariatas substraxit.

Com hem esmentat en la introducció a aquest capítol, l'abat Oliba fou un gran promotor de l'arquitectura romànica catalana. El sermó del monjo Garsies n'és un bon exemple.

Sobre l'ornamentació pictòrica de les esglésies tornem a tenir notícies a partir de l'adveració testamentària d'Ermengol Samarell, de l'any 1076[55]. El difunt, segons s'especifica al seu testament, fet públic a l'església de Santa Agnès de Malanyanes, deixà quinze unces d'or per al frontal de l'altar de la catedral de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona (*et ad tabulam Sancte Crucis, uncias quinque auri*), i per a la pintura de l'església (*picturam eiusdem ecclesie*) un *sciphum* 'cifo' d'argent, és a dir, un vas nansat per beure vi[56].

Com veiem, és força habitual trobar als testaments deixes destinades al guarniment d'una església. En trobem un altre esment a les últimes voluntats d'Arnau Guillem, en un diploma redactat l'any 1095[57]: *et ipso meo cauallo relinquo uendant quomodo melius potest et donant terciam partem ad ipso clocher Sancte Marie de Atralis. Et ipsas II porcions ad ipsa pintura et ad ipso guarnimento de ipso altare uel ad opera de ipsa canonica pro anima mea uel coniunx mea.* Així, el testador disposa que es vengui el seu cavall, i del que se n'obtingui en deixa una tercera part per al cloquer de Santa Maria d'Adrall. Les altres dues parts les destina a la pintura i al guarniment de l'altar de la mateixa església. En aquest document el mot es testimonieja amb la forma *pintura*, amb l'arrel *-n-* del verb *pingere,* forma de la qual provenen alguns dels derivats romànics del terme, com ara el català *pintura*. La presència d'aquesta forma avança la primera datació catalana del terme donada per Coromines, que la situava a l'obra de Llull[58].

[55] **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2027.
[56] DURAN-PORTA 2015: 277.
[57] **1095** Baraut, *DocUrgell* 1127 (Urgellia 8, p. 54).
[58] Coromines, *DECat* VI 549b, 29.

El mot està escassament documentat en altres corpus de llatí medieval. En els diplomes medievals del regne de Lleó es testimonieja *pictura* com a innovació semàntica, amb el significat de 'figura pintada o brodada'[59].

Quant als derivats romànics de *pictura*, perviu a l'italià *pittura*; pel que fa al català, castellà i portuguès *pintura*, l'arrel de la *-n-* es va prendre de *pingere*[60].

Al nostre corpus documental es testimoniegen alguns mots relacionats etimològicament amb *pictura,* com ara el verb *pingere* 'pintar'[61] i *depingere* 'id.'; igualment, és present el substantiu *pictor* 'el qui es dedica a pintar', 'pintor'. L'interès lingüístic dels dos verbs rau en el fet que presenten formes i accepcions diverses a les pròpies del llatí clàssic. Així, del verb *pingere* es testimonieja una forma ja plenament romànica, en un testimoni datat entre els anys 1156 i 1157[62], que registra el recompte de les despeses de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor, en què es parla d'uns *mecelemos* 'musulmans' que van allotjar-s'hi i *qui la cambra pintauan*, amb aquesta forma ja romànica del verb[63]:

> **1156-1157** AComtalPergCont 1019, p. 1645: ebdomada IIII nouember uenit alfachim de Torosa et uenia del comte et Poncio porter de la reina, qui uenia cum illos, et I merchader et mecelemos qui la cambra p i n t a u a n .

D'altra banda, del verb *depingere* en llegim un testimoni, en què apareix amb la forma *depingatur*, en un text de les *Sententie Astrolabii* on es descriu amb detall la disposició del quadrant amb cursor, un instrument anomenat en

[59] Vid. LELMAL, s. v. *pictura.*
[60] Vid. Wartburg, *FEW* VIII 430a.
[61] ThLL X/1 2079, 30.
[62] PRIETO 2020: 1007.
[63] El mot es troba testimoniat també al corpus documental del regne de Lleó, que conté un diploma de l'any 1068 en què *pictor* designa l'escrivà: **1068** SH 680, 11 (*cit.* LELMAL, s. v. *pictor*): *ut redderet illi de omnibus bonis quod illi Dominus dederat, quod habebatur in suis scriptionibus et tuebatur in menbranis que fuerant scripta ab antiquis pictoribus per precepta regum priorum.* Aquesta accepció pot ser la mateixa que es llegeix al text de **1154**, de Santes Creus (**1154** CSCreus 57, p. 64), en què s'esmenta un *Iohannes Pictor* com la persona *qui hoc scripsit die et anno quo supra*, segons fa notar Prieto (2020: 1007-1008).

l'Antiguitat *quadra astrolabii* amb el qual es podia trobar l'hora[64]. Al text següent s'explica de quina manera s'ha de representar o dibuixar el quadrant, sobre una superfície, tal com s'ha descrit anteriorment:

> **ss. X-XI** *Sententie astrolabii,* VII p. 306: dehinc circulum intimum de parte dextera a prima diuide usque ad ultimum hore sexte per 30 et sic a puncto in punctum duc lineas, que dicuntur Almucantarath. Secundum hanc descriptionem quadra superius d e p i n g a t u r .

Per designar la persona que pintava es fa servir el substantiu *pictor*, testimoniat en llatí des d'antic[65], un mot que fou estudiat exhaustivament per Prieto al seu treball sobre el lèxic dels oficis als textos i diplomes medievals de Catalunya. Segons prova l'autor, *pictor* és l'únic mot als diplomes del nostre corpus documental que designa pintors[66], i apareix testimoniat exclusivament com a sobrenom d'antropònims masculins: «es troba especialment en diplomes del bisbat de Barcelona en els quals es llegeix, durant dos segles, l'estructura onomàstica *Guillelmus pictor*, tal vegada una nissaga de pintors»[67].

Del llatí vulgar **pinctare*, forma freqüentativa formada a partir de la forma vulgar **pinctus*, al seu torn, del participi clàssic *pictus*, sorgí el substantiu *pinctor*, que tingué continuïtat en diverses llengües romàniques amb la forma *pintor*, present al català, castellà, gallec, portuguès i occità, així com el substantiu francès *peintre*. En canvi, l'italià *pittore* i el romanès[68] *pictor* són derivats romànics de *pictor*.

---

[64] La història d'aquest utensili es pot llegir a MILLÀS VALLICROSA 1932: 218-258.

[65] PLAVT. *poen.* 1271-1272: *O Apella, o Zeuxis pictor, / cur numero estis mortui, hoc exemplo ut pingeretis?*

[66] Sembla ser, sempre segons Prieto, que aquest ofici designava tant el pintor artista com el pintor obrer, feina que era desenvolupada per sarraïns: **1169** LAntiq. IV 165, f. 57 (*cit.* BALARI 1899: 637): *sarraceno Haly pictore.* Vid. PRIETO 2020: 1007.

[67] Vid. PRIETO 2020: 1007. Així es llegeix en la majoria de testimonis adduïts per l'autor, dels quals nosaltres presentem només un petit recull.

[68] Vid. Wartburg, *FEW* VIII 429b. Vid. etiam PRIETO 2020: 1008. Per al català, vid. Coromines, *DECat* VI 548b, 10-12.

Sembla ser que en català hi hagué un adjectiu *pint*, *pinta*, que al principi funcionava encara com a participi, igual que *pictus*, antiquat abans en català que en castellà, que s'aplicava en el llenguatge pastoral a la *cabra pinta*: «que el pèl li fa clapes blanques, roges i virades». Aquest mot, però, no el documentem al nostre corpus[69], i només adjectiu només s'ha trobat en l'àmbit de la documentació portuguesa, en un diploma de les acaballes del segle XII, en referència a una vaca jove:

> **1185** *Livro Preto* 584 (*cit.* CODOLPOR, s. q. *pint**): quartarios de zeueira et I sextario de leguminis et iuuencam p i n t a m et IIas capras.

[69] Coromines, *DECat* VI 549a, 30.

tinctus

VARIANTS:

tintus

FORMES:

tinctas

cat. tint

ETIMOLOGIA:

El mot *tinctus* és el particpi de perfet del verb *tingere* 'mullar, amarar', 'tenyir', que es relaciona, al seu torn, amb el grec τέγγω[70] 'mullar, remullar'.

SIGNIFICAT:

'Tenyit', referit a teixits.

FORMES ROMÀNIQUES[71]:

cat. ant. *tint, tinta* 'tenyit', esp. *tinto* 'vermell fosc' (aplicat al vi negre), occ. *tenh* 'fosc', occ. med. *tent* 'tenyit'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1045** Baraut, *DocUrgell* 588, Urgellia 5, p. 118 (*testament del levita Ramon*): et ipsas tres telas I de alifaf et alias II, de trapo t i n c t a s remaneant ad iam dicto domo Sancti Adriani qui sunt in iam dicta Bethulona.

[70] Vid. OLD, s. v. *tinctus*.

[71] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 8744. Per als derivats de *tingere*, Meyer-Lübke, *REW* 8750.

(2) **1178** DipTortosa 298, p. 370 (*testament d'Huguzó Llombard, atorgat abans d'iniciar un viatge*): et duas canas e miga de panno linei t i n t i n b l a u et unum superlectum bonum.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Teixits i pells (1, 2)

COMENTARI:

Es tracta d'un participi de perfet, escassament documentat al nostre corpus documental, que s'aplica als draps que han estat sotmesos a un procés de tintura. El primer testimoni d'aquesta veu es llegeix al testament del levita Ramon, de l'any 1045[72], en què es llisten una sèrie de pells i teixits, entre els quals s'esmenten *tres telas I de alifaf et alias II, de trapo tinctas*. Les teles d'*alifaf* fan referència a un drap que hom empra per a la confecció d'una *alifafa*, arabisme que designa un cobertor de llit[73]; les altres dues teles esmentades són també tenyides, però no s'indica el seu color.

El segon i últim testimoni que hem registrat del terme té interès lingüístic, ja que s'hi llegeix una expressió ja molt catalana, en el sintagma *tint in blau*, per mitjà del qual s'especifica que un drap ha estat tenyit de color blau. Aquest testimoni, que registra el testament que feu Huguzó Llombard abans d'iniciar un viatge, constitueix la primera datació de la veu catalana *tint*. El diploma està datat a les acaballes del segle XII, mentre que Coromines situava les formes ja catalanes del terme en documents de finals del segle XIII[74]. El reproduïm a continuació:

> **1178** DipTortosa 298, p. 370: et duas canas e miga de panno linei t i n t i n b l a u , et unum superlectum bonum.

[72] **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (Urgellia 5, p. 118).
[73] Vid. GMLC. s. v. *alifafa*. Vid. etiam TRIAS 2012: 79-80.
[74] Vid. Coromines, *DECat* VIII 428b, 57 ss.

Tal com hem esmentat de manera succinta en l'apartat etimològic d'aquesta veu, és derivada del verb *tingere*. En llatí d'època romana, el participi *tinctus* se substantivà i s'assimilà a la quarta declinació per designar la substància líquida o pastosa utilitzada per tenyir[75]. D'altra banda, la forma substantivada del participi neutre plural *tincta* designava els 'teixits tenyits'[76], accepció que es llegeix a Ciceró[77]: *color autem albus praecipue decorus deo est, cum in cetero tum maxime in textili; tincta uero absint nisi a bellicis insignibus.*

En la documentació catalana altmedieval tenim una menció del substantiu *tinctum* com a denominació de la tinta emprada en l'escriptura. Es tracta del trasllat d'un document provinent d'Osona, en el qual s'explica que el text s'havia malmès a causa d'haver fet servir una tinta de mala qualitat:

> **990** DipOsona 1595, p. 1139: et pro hoc translatum istum factum est quia extingebant se ipsas litteras ab ipsa pagina quia non fuerat sclupta cum t i n c t u m optimum et liquefacte sunt earumque lidterarum ad pretaxata pagina. Resonat namque in ipsa cartula qui fuit facta.

Amb un ús idèntic es testimonieja als nostres diplomes la forma femenina *tincta*, de la qual derivà posteriorment el català *tinta* 'substàntica emprada en l'escriptura'. En els dos documents en què es llegeix aquest terme, es deixa constància del canvi de ploma i de tinta en la redacció del diploma:

> **998** CSCugat I 331, p. 281: Bonushomo, leuita, scripsi et ss. cum duas pinnas et duas tintas, octo uersos scripsi cum una penna et una t i n c t a , et alios scripsi cum alia tincta et alia pinna, rasi et emendaui ubi dicit «de meridie in terminio de predicto Castulo Vetulo», sub die et anno prefixo.
>
> **1172** DipPoblet 435, p. 327: S+num Iterii, qui scripsit ut supra, cum duabus t i n c t a s .

[75] PLIN. *nat.* 10, 134: *croceo tinctu cibis gratissima.*
[76] Vid. Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *tinctus*.
[77] CIC. *leg.* 2, 45.

Així, tant la forma femenina *tincta* com el substantiu *tinctum* al·ludeixen a l'element líquid emprat en l'escriptura, que en llatí es designava més freqüentment amb el terme *atramentum*. Aquests mots estan circumscrits al camp lèxic de l'escriptura, mentre que el participi *tinctus* dels testimonis adduïts a l'inici fa referència al procés de tint a què se sotmetien alguns draps i peces tèxtils.

Del verb *tingere* es constaten diversos derivats romànics, com ara el català *tenyir,* el castellà *teñir*, l'italià *tingere* o el portuguès *tingir*. Meyer-Lübke esmenta al respecte d'aquests mots que en alguns casos es produí una ampliació semàntica cap a significats del tipus 'blanquejar', 'posar-se pàl·lid', o també 'enfosquir', com ara l'antic francès *teindre*, o el provençal *tenher*[78].

Pel que fa al participi *tinctus*, en català antic el mot esdevingué *tint*, *tinta*, amb el tancament de la *-i-* breu que és normal davant del grup *-nct-*. En alguns parlars dels rossellonès antic hi hagué la forma *tent*. De l'antic participi *tint* existeix la forma substantivada amb el sentit d''ofici', 'obrador' i 'botiga de tenyir', 'tintorer', tal com apunta Coromines[79].

[78] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 8750.
[79] Vid. Coromines, *DECat* VIII 429a, 8-9; 50-55.

2. Blanc

Tal com hem esmentat en l'Estudi preliminar, durant la segona meitat del segle XIX Gladstone, juntament amb altres filòlegs que havien dedicat els seus estudis a analitzar la percepció del color entre els autors grecs a partir del llenguatge, va arribar a la conclusió que la percepció i l'ús del color estaven fonamentats en la dicotomia de llum i foscor i, encara més, que l'òrgan perceptiu del color estava desenvolupat només parcialment entre els grecs d'aquell temps; a parer seu, no hauria estat fins al temps d'Aristòtil que aquest sentit s'hauria materialitzat en la seva totalitat. Avui dia, aquestes consideracions són importants en tant que serveixen per entendre fins a quin punt era diferent la concepció del sistema de colors a l'Antiguitat, fonamentat i basat principalment en l'oposició de llum i foscor.

Tradicionalment, en l'imaginari col·lectiu, el món clàssic està representat per un color de marbre blanc impol·lut, almenys des del punt de vista de les restes arquitectòniques i escultòriques que ens han pervingut d'aquells temps. Ja des del Renaixement es pensava, en efecte, que una de les característiques més notables de l'art antic era la puresa característica del marbre blanc. Tanmateix, durant la primera meitat del segle XIX diversos arqueòlegs van adonar-se que l'arquitectura i escultura grega havien estat en realitat pintades amb tints molt cridaners, i que la policromia havia estat molt present en les arts pictòriques i arquitectòniques de l'antigor. D'aleshores ençà, aquesta realitat va començar a imposar-se i a plasmar-se en les representacions artístiques que es van fer del món antic. Segons afirma Jon Cage, professor i director del departament

d'Història de l'Art de la Universitat de Cambridge[1], en un exhaustiu estudi monogràfic intitulat *Color and Culture*, precisament a finals de la dècada de 1860 el pintor angloholandès Lawrence Alma-Tadema va exposar un quadre en què representava Fídias i el fris del partenó d'Atenes, mostrant l'artista no en la seva faceta de venerable escultor de l'Antiguitat, sinó com un pintor que du a terme els últims retocs a l'extraordinària policromia del relleu, amb un intens fons de color blau. En efecte, la fascinació pels colors vius del món antic es va anar fent palesa en les obres de diversos pintors tot al llarg del segle XIX[2]. I mentre que els vestigis del món clàssic evidenciaven que en un altre temps hi havia hagut la presència dels colors més variats en les superfícies que cobrien temples i escultures, els filòlegs arribaven a les conclusions esmentades més amunt i que eren, en el fons, totalment oposades a les evidències provinents de les troballes arqueològiques.

En la gran majoria d'estudis centrats en el lèxic del color en l'Antiguitat, el blanc ocupa la primera posició. També des del punt de vista de la lingüística evolucionista, orientada a l'anàlisi del desenvolupament d'aquest lèxic en diverses societats i cultures, els estudis comencen sempre tractant aquest color i la seva estreta relació amb el concepte de la llum. Així es veu, per exemple, a l'obra de Berlin i Kay[3]. Igualment en la revisió de la història dels colors feta per Cage, concretament a l'inici del seu estudi, on l'autor esmenta el rol de la llum i de la foscor en l'Antiguitat:

> We know that language cannot be interpreted as a direct index of perception and that the phenomenon of colour is multivalent: besides the characteristics of hue and saturation, which modern spectators tend to regard as most important, is the characteristic of value, the degree of lightness and a given

[1] Vid. CAGE 1993: 11.
[2] *Ibid.* p. 11.
[3] BERLIN & KAY 1969: 14-45.

> hue. It was this last characteristic which was of special interest to the ancient Greeks, an interest rooted in the Greek theory of colour[4].

La qüestió del color blanc en l'Antiguitat requeriria d'un estudi aprofundit molt extens que superaria amb escreix els límits i objectius d'aquest treball. D'altra banda, ja s'han escrit moltes obres abordant aquesta qüestió des de diverses perspectives, de manera que ens limitarem a referenciar-les, quan s'escaigui.

Totes les obres que analitzen la qüestió cromàtica en l'Antiguitat arriben a la mateixa conclusió: sempre partint del que es desprèn del vocabulari en grec i en llatí, es fa evident que per als autors grecs i romans el valor cromàtic, entès com el contingut de llum i d'ombra, tenia una importància molt més gran que no pas la tonalitat. Consegüentment, el lèxic que es relaciona semànticament amb el color blanc designa, en realitat, valors més o menys lluminosos dins d'aquesta tonalitat[5].

Amb l'arribada de les teories de Newton i la publicació d'*Opticks* l'any 1704 es va provar que un objecte és blanc perquè els rajos de llum blanca són completament reflectits a la seva superfície, i que és negre en tant que els rajos són completament absorbits, de manera que blanc i negre són, en aquest sentit, extrems del color, i no colors pròpiament dits. Però fins aquell moment la majoria de tractats del color entenien el blanc i negre com a colors pròpiament dits entorn dels quals es construïa i s'organitzava tot el sistema cromàtic des del punt de vista de la percepció. De fet, fins i tot durant el segle XVII les enciclopèdies científiques van continuar descrivint el color a la manera aristotèlica i medieval, manifestant que hi havia uns colors "nobles" (blanc, groc, vermell, porpra, verd, blau, i negre), i uns de "simples", que eren el negre i el

[4] CAGE 1993: 11.

[5] En aquest sentit, Bassols (1926: 7) posà de manifest la prevalença entre els autors grecs i romans d'una indeterminació per als colors. Així, els adjectius relaiconats amb la idea de claror representen el 46 %; els de foscor, el 40 %, mentre que els del vermell, el 8 %, i els del groc, el 6 %.

blanc mateixos; fins i tot es discernien dos tipus de llum, identificades pels mots *lux* i *lumen*[6]. Sense anar més lluny, al *Diccionario de Autoridades* de 1726, es dona la següent definició del mot *blanco*: «aquel color que recibe más de la luz: como la nieve y otras cosas». En l'edició actual, la definició es veu matisada: «dicho de un color, semejante al de la nieve o la leche, y que corresponde al de la luz solar, no descompuesta en los varios colores del espectro».

La sensibilitat a la percepció de la llum i la foscor, i la identificació lèxica que feren els grecs d'aquests conceptes, en detriment al desenvolupament d'altres termes de color, van comportar que alguns autors, com Hugo Magnus, fossin molt concloents al respecte: en un període antic, l'home podia percebre la llum, però no el color. Així, es percebia el vermell, però hi havia certa confusió entre els colors brillants i els colors rics en llum, de la mateixa manera que entre el blanc i el vermell. Tal com hem esmentat abans, les teories evolucionistes posteriors van ser partidàries de la teoria del desenvolupament progressiu de la percepció del color, i de la seva influència en la creació d'un lèxic específic. Avui dia, les teories de Berlin i Kay han estat revisades i criticades, però és evident que deixaren una empremta en la conceptualització del color.

Les primeres teories del color en grec es troben en Alcmeó de Crotona, que va viure al segle V aC, i va fer èmfasi en l'antítesi entre blanc i negre, o entre foscor i llum, com a origen de tots els colors[7]. A partir d'aquesta antítesi es va anar desenvolupant entre els antics un sistema de colors primaris, format principalment, com hem dit, pel blanc i el negre, al qual s'afegia un tercer terme (ὠχρός), més ambigu, que designava un ampli rang de tonalitats, des del vermell fins al groc o el verd.

Les teories primerenques del color van ser represes, al segle IV aC, per Plató i Aristòtil, i esdevingueren el punt de partida del desenvolupament de tots els sistemes de color posteriors, fins arribar a les teories newtonianes. A tall d'exemple, Plató exposa al *Timeu* (67d-68e) una teoria del color tot seguint els

[6] CAGE 1993: 153.
[7] BRADLEY 2009: 58.

precedents establerts per Demòcrit, segons la qual el blanc s'entén com l'efecte de la dilació del raig que l'ull envia en el procés de la visió, i el negre com la conseqüència de la seva contracció[8]:

> PLAT. *Tim.* 67e: ἀδελφὰ εἶναι, τὰ τε λευκὰ καὶ τὰ μέλανα, ἐκείνων μαθήματα γεγονότα ἐν αλλῳ γένει τὰ αὐτά, φανταζόμενα δὲ ἀλλὰ διὰ ταύτας τὰς αἰτίας. Οὕτως οὖν αὐτὰ προσρητέον τὸ μὲν διακριτικὸν τῆς ὄψεως λευκόν, τὸ δ'ἐναντίον αὐτοῦ μέλαν[9].

Al seu torn, Aristòtil, al tractat *De sensu et sensibilibus (*440a7-15), identifica set colors naturals o "bàsics" en un llistat encapçalat pel blanc i el negre (μέλας i λευκός); també en el tractat del pseudo-Aristòtil, *De Coloribus,* atribuït a Teofrast, es presenten variacions del mateix esquema (791a), tot i que els colors primaris en aquest text són el blanc (λευκός) i el groc brillant o daurat (ξανθός).

Segons aquestes primeres teories, doncs, els colors són gradacions situades entre els extrems de blanc i negre, la qual cosa es reflecteix en el lèxic específic que designa aquests conceptes. L'adjectiu λευκός designa tant el color 'blanc' com el 'blanc brillant'; ἀργός, al seu torn, es refereix, en primer lloc, a quelcom 'lluent, brillant' i, en segon terme, al color 'blanc'. Altres mots inclosos en aquest àmbit semàntic, d'ús més rar, són ἀλφός 'blanc opac' i 'lepra blanca' (emparentat amb el llatí *albus*), γαλάκτινος 'blanc com la llet', ἐλεφάντινος 'blanc com l'ivori', μαλός 'blanc' (i també 'tendre', 'delicat'), ἀφυώδης 'que tira a blanc', entre d'altres. El lèxic grec que designa els termes de l'àmbit del blanc i del negre manifesta, d'una banda, que hi havia una sensibilitat especial quant a la percepció dels contrastos de llum i de foscor, més que no pas a les diferències de

[8] Un repàs concís sobre el contingut de la teoria del color platoniana es pot llegir a BRADLEY 2009: 59-62.

[9] "El blanc i el negre són això mateix, però s'originen en un camp diferent, i per aquesta raó imaginem que són quelcom distint. Per tant, els hem de designar de la manera següent: el blanc és allò que fa dilatar el sentit de la vista, i negre allò contrari". Plató, *Timeu*, trad. J. Vives, p. 125.

tonalitat. Així, es tendia a descriure com a brillant (o fosc) allò que era contrastat o oposat per raons diverses, atribució que avui dia no es qualificaria de blanc o negre.

Respecte als significats simbòlics que tingueren el color blanc i també el negre entre els autors grecs, Irwin, en la seva monografia dedicada al color en l'Antiguitat, explica que les dones eren sovint descrites amb l'adjectiu λευκός i, en canvi, μέλας era un atribut masculí[10]. Aparentment, com conclou l'autora, la manera natural per als grecs d'emfatitzar el contrast entre dos elements o dos comportaments era descriure un extrem com a fosc, i l'altre com a brillant o lluminós[11]:

> It has often been observed that they had a surprising variety of words for 'white' and 'black' (or 'light' and 'dark'). They preferred to describe contrast rather than hue, so that, especially in the earliest poets, blacks and whites predominate. [...] They emphasized a contrast by describing one extreme as "black", the other as "white"; e. g. men were dark, women light, sadness dark, happiness light, death dark, life bright[12].

Pel que fa a la llengua llatina, aquesta mantingué el valor de brillantor com a paràmetre per diferenciar semànticament els dos termes amb què comptava per referir-se al color blanc: *albus* i *candidus*. Tot i que no són els únics mots que designen aquest color, sí que són els més recurrents i els que tingueren més estabilitat lèxica. La diferenciació semàntica en funció del grau de lluminositat, ben definida en l'Antiguitat, tanmateix, no estableix un ús sistemàtic d'un adjectiu o altre, com s'observa a partir de l'ús d'aquests dos adjectius. Així, si bé en termes generals *albus* és 'blanc' i *candidus*, 'blanc brillant', sovint els dos

[10] A Hera, així com a les dones mortals, se'ls atribueix sovint aquest adjectiu a Homer: *Il.* 1, 55: [...] θεὰ λευκώλενος Ἥρη; *Il.* 6, 371: οὐδ᾽ εὗρ᾽ Ἀνδρομάχην λευκώλενον ἐν μεγάροισιν.
[11] IRWIN 1974: 111-123.
[12] IRWIN 1974: 29-30.

adjectius poden funcionar amb el significat simple de 'blanc', així com també *albus* pot designar elements o objectes naturalment brillants.

La diferenciació semàntica entre *albus* i *candidus* estigué ben arrelada des d'antic[13], i tot i que tindrem ocasió d'analitzar aquests mots en l'estudi lexicogràfic, és interessant remarcar fins a quin punt va ser present aquesta oposició entre els autors antics. Així es llegeix, per exemple, en el comentari de Servi a les *Geòrgiques*[14]: *aliud est candidum esse, id est quadam nitenti luce perfusum: aliud album, quod pallori constat esse uicinum*. Igualment, també a Isidor, en el passatge en què recull alguns noms de color, entre els quals inclou *candidus* i *albus*, que després diferencia semànticament:

> ISID. *orig.* 12, 2, 48: color hic praecipue spectandus: badius, aureus, roseus, myrteus, ceruinus, giluus, glaucus, scutulatus, canus, candidus, albus, guttatus, niger.

> ISID. *orig.* 12, 2, 51: candidus autem et albus inuicem sibi differunt. Nam albus cum quodam pallore est: candidus uero niueus et pura luce perfusus.

Però l'oposició entre els dos mots, com hem dit, no era estable:

> LVCR. 2, 771: ut candents id uideatur et album; 2, 731: ne forte haec albis ex alba rearis principiis esse, ante oculos quae candida cernis.

Ja hem revisat la importància de la dicotomia lluminositat / foscor que s'observa en el lèxic grec, una oposició que també va existir entre els romans, però a la qual haurien estat menys sensibles. D'aquesta manera ho indica André[15]: «cependant, on note ne opposition originelle entre *albus* 'blanc' et *candidus* 'blanc brillant' qui est à rapprocher de *candere* signifiant 'être

[13] BASSOLS 1926: 13; 15; 18.
[14] SERV. *georg.* 3, 82.
[15] ANDRÉ 1957: 328.

enflamme' [...] Mais cette distinction originelle disparait vite [...] et ces termes devienne interchangeables».

Quant a la presència d'aquests mots al Thesaurus, ambdós gaudeixen d'entrades àmplies. *Albus*[16] s'assimila al grec λευκός, tal com es desprèn de diverses gloses[17], i es distingeix semànticament de *candidus*, mentre que s'oposa a *niger*, *ater* i *fuscus*. Pel que fa als usos, en termes generals designa el color blanc pròpiament dit, i s'atribueix a homes, animals, arbres i plantes, la terra i el terreny, el cel, la llum, el dia, els núvols i alguns fenòmens meteorològics. És també un dels colors del vi:

> PLIN. *nat.* 14, 80: colores uinis quattuor: albus, fuluus, sanguineus, niger.

Amb aquesta mateixa accepció es llegeix el primer testimoni del terme, als *Bessons* de Plaute: *album an atrum uinum potas*?[18]. En època clàssica també es testimoniegen múltiples noms de lloc que contenen el terme *albus*. Substantivat, el mot designa pròpiament el *color albus*. Així es llegeix a Ciceró[19]: *Democritus luminibus missis alba discernere et atra non poterat.*

Candidus, al seu torn, incloïa principalment la idea de brillantor, lucidesa i esplendor:

> PAVL FEST. p. 121[20]: dictum autem lucophos, quasi λευκόν φῶς, id est lumen candidum.

> SERV. *georg.* 3, 82: aliud est candium esse.

Pel que fa a *candidus*, segons el Thesaurus, el mot designa allò que és *micans, splendidus*, *lucidus*, aplicat a elements que presenten naturalment aquests atributs,

[16] ThLL I 1502, 67.
[17] ThLL I, 1503, 6-11.
[18] PLAVT. *men.* 915.
[19] CIC. *tusc.* 5, 114.
[20] ThLL III 239, 48-49.

com ara les estrelles, el foc, la llum i l'aigua clara; en segon terme, el mot designa allò que es muda en aquest color, com ara els cabells quan es tornen, precisament, canosos. Així es llegeix a Plaute[21]: *qui sunt capite candido*, i a Virgili[22]: *candidior postquam tondenti barba cadebat*, entre d'altres. L'adjectiu s'aplica també a les obres de l'home, com ara edificis i construccions, especialment les fetes de marbre: *capella candida*[23], i a vestimentes, sobretot en al·lusió a la toga candida:

> TERT. *idol.* 18: purpurati regum uocabantur a purpura, sicut apud nos toga candida candidati.

> ISID. *orig.* 19, 24, 6: toga candida eademque cretata, in qua candidati, id est magistratum petentes ambiebant, additi creta, quo candidior insigniorque esset; Cicero orationem quam habuit contra competitiores in toga candida scripsit.

En fi, a banda d'aquests i altres significats de color, és interessant el reguitzell de significats metafòrics que adquireix *candidus*, tots ells de connotació positiva, que el Thesaurus defineix com a sinònims de *laetus*, *prosper* i *felix*[24]. Segurament el sentit originari de *candidus* per designar el que és lluminós, intens i pur va comportar que l'adjectiu tingués també la capacitat de funcionar amb usos metafòrics i simbòlics, en què el seu significat transcendia el pur cromatisme i assumia valors abstractes; en canvi, *albus* sol ser més denotatiu. Aquesta qüestió ha estat estudiada en detall per Abellán, en un estudi dedicat als usos d'*albus* i *candidus* (així com d'altres termes de color que presenten el paràmetre de lluminositat), en la poesia epigràfica llatina, i a l'obra d'Ovidi[25].

[21] PLAVT. *most.* 1148.
[22] VERG. *ecl.* 1, 28.
[23] VARRO *carm. fr.*, 1: *capella candida*, *sc. marmorea* (*cit.* ThLL III 243, 15).
[24] ThLL III 244, 28-30.
[25] Vid. ARIAS ABELLÁN 2006: 55-63, i ARIAS ABELLÁN 1984: 112-114.

A banda d'aquests dos mots, que tingueren el predomini en l'àmbit cromàtic del blanc, André recollia encara una sèrie de mots secundaris, principalment derivats: *niueus* (i *niualis*) 'blanc com la neu', *lacteus* 'blanc com la llet', *marmoreus* 'blanc com el marbre', *argenteus* 'platejat', 'de color blanc platejat', i *eburnus* (*eburneus*) 'blanc com l'ivori'. Tal com es veu, molts d'aquests derivats tenen un equivalent en grec.

En la documentació llatina de la Catalunya altmedieval s'han registrat com a mots en l'àmbit del blanc els adjectius *albus* i *candidus*, juntament amb la presència d'un mot que no existeix en llatí clàssic: es tracta del terme *blancus*, d'origen germànic, de l'arrel **blank*. Tot i que hi ha opinions creuades respecte a la seva transmissió a les llengües romàniques, principalment s'accepta que l'arrel germànica hauria penetrat a la llengua llatina potser originalment per referir-se al pelatge dels cavalls, com a conseqüència del comerç equí entre romans i germànics, i que hauria arrelat en un moment primerenc en el llatí parlat de l'imperi romà; ja incorporat, es va difondre com a part del lèxic heretat. Altres autors, en canvi, consideren que va entrar com a germanisme en la llengua parlada de la Gàl·lia, des d'on es va estendre com a gal·licisme, potser en l'època carolíngia, a altres territoris romànics, amb els reajustaments fonètics pertinents.

L'absència de cognats en romanès pot indicar que la base germànica no formava part de la llengua parlada regional quan els romans abandonaren la Dàcia al segle III dC[26]. Aquest mot va esdevenir el terme bàsic de color per al color 'blanc' a la majoria de llengües romàniques.

[26] Al respecte d'aquesta qüestió, vid. DWORKIN 2016b: 250-251. Semblantment, Anna Giacalone Ramat (1967: 143) recull els orígens germànics de *blanc* i la seva presència en el món romànic, tot assenyalant-ne el següent: «com'è noto alcuni aggetivi di colore sono strettamente legati a determinate categorie di oggeti; ora *blank* potrebbe esse stato in una fase più antica un aggettivo usato soltanto per i cavalli, così come lo è oggi *falb*. [...] Come aggetivo designante una sfumatura del manto dei cavalli *blank* sarà entrato nelle lingue romanze, le quali sono debitrici al germanico di altri termini riguardanti la cavalleria: *staffa*, *sperone*, *galoppare*. Che un aggetivo di uso così specifico sia poi diventato un termine di colore con valore astratto non deve far meraviglia, tenuto conto dell'interesse e dell'importanza dei cavalli nell'antichità».

Blanc

Termes documentats:	
albus	*blancardus* (s. v. *blancus*)
albicans (s. v. *albus*)	*blancharius* (s. v. *blancus*)
blancus	*candidus*

Segons es desprèn del recull de testimonis que s'ha dut a terme, és notòria la diferència quantitativa entre la presència d'uns termes i altres. Així, de *candidus* només se'n registren tres aparicions, i totes elles circumscrites al context d'uns documents redactats per escrivans que tenien un bon domini de la llengua llatina. Ens estem referint al monjo Garsies, a Ermengol Bernat i al sotsdiaca Arnau de Barcelona[27].

Albus és un dels mots que es testimonieja en qualificació de substantius de més àmbits semàntics diferents. Així, el mot s'empra per qualificar peces de vestir, animals, vi, teixits i pells, materials, objectes, i elements de la natura i del paisatge. En la documentació es registra també el substantiu *alba* 'alba', derivat d'*albus*, mot que designa el vestit litúrgic que, de vegades, apareix representat també pel mot *camisum*. Aquests dos mots foren estudiats per Trias en la seva tesi doctoral dedicat al lèxic de l'àmbit tèxtil en la nostra documentació. Sobre l'alba l'autora puntualitza que pocs cops se'n registren definicions als nostres textos i que, com a molt, es troben descripcions del tipus *albas paratas cum auro*, *albas festiuales*, *albas meliores*, etc. De vegades es troben referències al material amb què s'ha confeccionat aquesta peça, que habitualment és de lli. En un cas, però, es registra una menció d'*albas sericias*, és a dir, ornamentades amb seda[28].

[27] Ens referim, respectivament, als documents següents: **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384; **1079 (1080)** Ordeig, *Dotalies* 242, p. 248 (Baraut, *ActUrgell* 71, Urgellia 1, p. 152); **1192** CSCreus 361, p. 361.

[28] Vid. Trias 2012: 278.

L'alba va ser un vestit en forma de túnica que arribava fins als peus, de mànigues estretes, amb un forat per fer-hi passar el cap i generalment cenyit a la cintura mitjançant un cordó gruixut anomenat cíngol o *cinctorium* que regula la llargada de la peça. A mesura que transcorre el temps, durant els segles XII i XIII, s'escurça fins als genolls i s'estreny per la part de la cintura, mentre que les mànigues es mantenen estretes. En origen, fou una peça de roba blanca, motiu pel qual rebé aquest nom. A la Vulgata hi apareix tot denotant una certa associació al seu caràcter festiu i pur:

> Jos 2, 20: et uidit duos angelos in albis sedentes unum ad caput et unum ad pedes ubi positum fuerat corpus Iesu.

Blancus és també un terme molt present en diversos àmbits de qualificació semàntica, especialment atribuït a peces de vestir i teixits, però també al pelatge d'èquids, d'objectes de metall i d'altres elements. Els seus derivats *blancardus* i *blancharius* són interessants des del punt de vista lingüístic, per bé que el nombre de testimonis d'ambdós adjectius és molt reduït.

albus

VARIANTS:

—

FORMES:

album, -i, -o, -os, -a

ONOMÀSTICA:

Antr.: Albus, Alba, Albarone, Albinianus, *et al.*

Top.: Aqua Alba, Fossa Alba, Lacuna Alba, Cheros Albos (Keros Albos, Chers Albs), Monte Albo, Petra Alba, Albicia, *et al.*

ETIMOLOGIA:

Adjectiu provinent, segons Pokorny[29], de l'arrel indoeuropea **h₂elbʰo-*, portadora de la noció de 'blanc', que es troba també al grec ἀλφός 'lepra', 'erupció blanca', a l'umbre *alfu* 'alba', i a l'osc *Alafaternum* 'Alfaternorum'. *Albus* es testimonieja des de Plaute[30], referit a un tipus de vi: *album an atrum uinum potas?*, i fou un adjectiu d'ús molt freqüent en tots els períodes de la literatura llatina[31].

SIGNIFICAT:

1) 'Blanc'.

2) 'Clar', dit del vi.

[29] Vid. Pokorny, *IEW*, p. 30.
[30] PLAVT. *men.* 915.
[31] ThLL I/3 1502, 67.

FORMES ROMÀNIQUES[32]:

cat. *alb* 'blanc' (cult.), esp. *albo* (cult.), port. *alvo* 'molt blanc, pur', rom. *alb* 'blanc'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **889** Junyent, *DipVic* 10, p. 9 (*compravenda*): uobis uindimus ab integre propter pretium quod inter nos bene con[uenit ... c]auallo uno ualente solidos XXX, colore saxo cum stelo a l b o in fronte, et alio cauallo colore maurice[llo ualentem] solidos XX.

(2) **945** Sans Travé, *DipTBarberà* 1, p. 68 (*donació del comte Sunyer i la seva muller Riquilda al monestir de Santa Cecília de Montserrat*): ibique affrontat ab occiduo, et hinc ascendit per ipsam serram usque supra ipsum albedone a l b o et descendit per ipsam combam ultra ipso colleto in torrente.

(3) **955** ACondal ap. II C, p. 445 (*concessió feta per Oliba, comte de Besalú*): pro qua donacione et confirmacione habuimus de ipsis hominibus de Tregurano C arietes cornilios a l b o s et lanuds.

(4) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37, p. 44 (*inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seniofré*): sunt in altario Sancte Marie II pallii optimi, et unum uetustissimum qui iacet super aram, et alium a l b u m quem dedit Raimundus, comes.

(5) **1035** Junyent, *Oliba* Dip. 120, p. 203 (*donació del comte Guifred de Cerdanya al monestir del Canigó*): ascendit usque in serra ad ipso chero blanco. Ex hinc uadit usque in alio chero albo. Exinde pergit ad alios cheros blancos.

[32] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 331.

(6) **1040** Baraut, *DocUrgell* 527, Urgellia 5, p. 65 (*testament del bisbe Eribau*): anulum cum petra a l b a qui fuit comitis Ermengaudi dimitto episcopo Gerundensi.

(7) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384 *(carta-sermó del monjo Garsies a l'abat Oliba*): super capita etiam columnarum, ut candorem ecclesiasticae castitatis imprimeret, ac spiritualium gratiarum flores proficientibus meritis, uanos timores tolleret, ex a l b o marmore capitella statuit, foliato corpore et floribus diuersarum modum.

(8) **1045** DACCBarcelona III 687, p. 1169 (*testament de Ramon, levita*): et uno coto a l b o et una uellada qui sunt in iam dicta Betulona, remaneat ad presbiteros de Sancta Maria de Betulona per missas.

(9) **1047** Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 396 (*inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, després de la mort de l'abat i bisbe Oliba*): dalmaticas de palleo VI, et duas de fres, et colobio I. Alias dalmaticas II, una a l b a et alia nigra. *Ibid.*: stolos fresatos VIIII, cum VI zonas, et alios stolos de palleo VIIII. Palleos IIII, et alium a l b u m .

(10) **1051** DACCBarcelona III 780, p. 1280 (*permuta de l'hebreu Juceff*): quantum iste affrontationes includunt, sic dono in comutatione predicte Sedi: predictam uineam et unam capam purpuream a l b i coloris optimam. *Ibid.*: predicta quoque uinea et predicta capa optima purpurea a l b i coloris[33].

[33] Cal assenyalar que en aquest passatge el mot *purpura* no es refereix pròpiament al color morat fosc al qual sol fer al·lusió, sinó al material de què esta feta la *capa*, això és, d'una tela fina o preciosa que ja no era necessàriament del color porpra fosc etimològic. Sobre aquesta qüestió, vid. TRIAS 2012: 452-456.

(11) **1057** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1557, p. 466 (*testament de Guitard Anania*): et alium meum scutum a l b u m cum alia lancea concedo ad Durandum Blandrici.

(12) **1066** Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415 (*inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, després de la mort de Pau, monjo i sagristà*): palleos V, alium a l b u m et castanea I. *Ibid.*: camis I, et stola cum fres, et casula de castanea a l b a ornata de palio.

(13) **1067** CSCugat II 656, p. 321 (*testament de Riquilda*): et item concedo ad ipsa cannonika s. Crucis equa I nigra cum unciada I infra pane et uino; et item concedo ad Geral Odger equa I sua a l b a cum cubo I melior.

(14) **1068** Junyent, *DipVic* 1323, p. 622 (*publicació sacramental del testament de Radulf, clergue i canonge de Sant Pere de Vic*): et ad Aio dimisit suum cotum a l b u m .

(15) **1068** CDipÀger 87, p. 327 (*testament d'Arsenda, muller d'Arnau Mir de Tost*): ad Sancta Eulalia de Barchinona concedo uestimentum meum de pallio a l b o .

(16) **1068** CDipÀger 88, p. 332 (*relació dels donatius fets per Arnau Mir de Tost amb motiu de la mort de la seva esposa Arsenda*): ad cenobium Sancti Petri [Bar]chinone uestimento I de pallio a l b o .

(17) **1069** Baraut, *ActUrgell* 68, Urgellia 1, p. 147 (*consagració de l'església del monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Esteve de Mur pel bisbe de la Seu d'Urgell*): aliud autem uestimentum sacerdotale a l b u m optimum et quatidiana uestimenta sacerdotalia II.

(18) **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030 (*publicació sacramental del testament d'Ermengol Samarell*): et dimisit Raimundo, filio suo, uncias X auri et equam una oriola cum pullo suo et uacca una a l b a melior.

(19) **1080** Marquès, *Elins* 49, Urgellia 15, p. 82 (*donació del comte Urgell Ermengol IV i la seva esposa Llúcia*): ego consul urgellitanus … gaudeo nimis et doleo plane de supra fata nimiumque pauenda dampnatione … nolo emulator existere illorum improborum in his machinationibus pessimis, ut conscribar in nouissimo die ad sinistram cum reprobis, sed malo esse ad dexteram i n a l b o beati ordinis superno respectu aflatus diuinoque feruore succensus una cum ueneranda comitissima nomine Lucia.

(20) **1082** DACCBarcelona IV 1408, p. 2184 (*publicació sacramental del testament del sacerdot Dalmau Geribert*): et dimisit Guitardo Boetii uacca I obtima cum suo uitulo, simul cum uno berregano a l b o et uno missal grosso.

(21) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032, Urgellia 7, p. 153 (*publicació sacramental del testament de Guillem Gualter*): domno autem uenerabili pontifici Bernardo asellum suum a l b u m uaccamque, quam in Sancto Petro abebat.

(22) **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512 (*testament de Guitard Boeci*): iterum concedo … kaficium unum ordei, et tonnas duas plenas uino totidemque cubos et cubellum unum meliorem et barrilios duos de uino a l b o plenos cum alio de rubicundo uino.

(23) **1160** CSCugat III 1033, p. 203 (*publicació sacramental del testament d'Enric*): et sunt II tonnes plenas de uermei et tonnam I de uino a l b o

et cubum I et cubels II et barrilios II.

(24) **1164** DipCervià 68, p. 267 (*testament d'Arnall Guillem*): Adalaidi Cabote, sestarios II de ordeo, et sestarius I frumenti, et totam lanam a l b a m , et oues VII, et accipiat suas oues et soluo ei omnem suum honorem.

(25) **1182** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 195, p. 464 (*donació de Guillem de Pedralba*)*:* et in omnibus annis ad Pascha donetis mihi unum kafiz boni uini a l b i et puri.

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. albicans

VARIANTS:

—

FORMES:

albicantes

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

El participi de present *albicans*, documentat al nostre corpus amb la forma plural *albicantes*, és derivat del verb *albicare* 'emblanquir, esdevenir blanc',

provinent d'*albus*. Segons indica el ThLL, el participi fou emprat arreu com a adjectiu[34].

SIGNIFICAT:

'Que és o que esdevé blanc'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

1) **970** DipPallars 209, p. 394 (*acta d'elecció d'Oriolf com a abat del monestir d'Alaó*): in quibus thesauris preciosa hac flamantia meritorum uasa bona odoris exalantia ... per to[to] orbe climata exacti aeui diuturnitate statuta sunt ut inradiantia poli astra super terram elementorum, quoque ad instar uirtutum priuilegio ueris solis munera coruscantes, et intersentes ut rosae liliaque a l b i c a n t e s .

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

albus: *Peces de vestir* (4, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17); *Èquids* (1, 13, 21); *Bovins* (18); *Altres animals* (3); *Vi* (22, 23, 25); *Teixits i pells* (20, 24); *Materials* (7); *Objectes* (6, 11); *Natura / Paisatge* (2, 5) *Conceptes abstractes* (19)

albicans: *Natura / Paisatge* (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *albus* fou, en llatí clàssic, el terme principal per designar el color 'blanc', 'blanc opac', i es distingia, a partir del paràmetre de la brillantor, de

[34] ThLL I/3 1492, 9-10.

candidus 'blanc brillant', 'resplendent'[35]. Aquesta diferència és explicada per Servi, al comentari de les *Geòrgiques* de Virgili[36]: *aliud est candidum, id est quadam nitenti luce perfusum esse*; *aliud album, quod pallori constat esse uicinum*. La distinció, en efecte, es troba en diversos autors, com ara Virgili[37]: *candidior cycnis*, *hedera formosior alba*, i també al comentari que feu Porfirió[38], el més important comentarista d'Horaci: *albi non pro candido uidetur mihi dixisse*. Tanmateix, la proximitat en el significat d'ambdós termes i en el seu ús feren que, en alguns autors, el mot *albus* expressés també la idea de brillantor, com es llegeix a Lucreci[39]: *ut candens id uideatur et album*.

En general, *albus* s'oposa a *ater*, que designa el negre pàl·lid[40], així com *candidus* és contrari a *niger* 'negre brillant'. Però aquesta oposició semàntica no és tampoc sistemàtica, i de vegades *albus* es comtraposa a *niger*, com es llegeix, per exemple, aAtó[41]: *murtum coniugulum et album et nigrum*, o a Agustí d'Hipona[42]: *an erat difficile uidere inuitum uolenti esse contrarium*, *ita ut contrarium sinistrum dextro esse dicimus, non ut nigrum albo? Nam eadem res simul et nigra et alba esse non potest.* Els adjectius *albus* i *ater* s'usaren també per diferenciar dues varietats de vi (el vi clar i el vi negre), tal com es pot llegir al passatge de Plaute que hem esmentat unes línies més amunt[43]: *album an atrum uinum potas?*

Al corpus documental de la Catalunya altmedieval, *albus* apareix a bastament documentat i qualifica referents lèxics de múltiples camps semàntics, essent principalment el grup format pels mots de l'àmbit tèxtil el més freqüent. Dins la mateixa família lèxica hem testimoniat el participi *albicans* 'que és o que

[35] ThLL I/3 1503, 13-14.
[36] SERV. *georg.* 3, 82.
[37] VERG. *georg.* 7, 38.
[38] PORPH. *hor. sat.* 1, 2, 35.
[39] LVCR. 2, 771.
[40] ThLL I/3 1503, 20-30.
[41] CATO *agr.* 8, 2.
[42] AVG. *de duab. anim.* 10, 14.
[43] Cf. PLAVT. *men.* 915.

esdevé blanc', 'resplendent', del verb *albicare* 'blanquejar', 'esdevenir blanc'[44], amb la forma plural *albicantes*.

L'aparició més antiga d'*albus* al nostre corpus es troba a un diploma de l'any 889[45] procedent de Vic. En aquest document es donen algunes notícies de caràcter econòmic relacionades amb el preu d'uns èquids, d'un dels quals, el més costós, es diu que és de color gris i que té un estel blanc al front: *colore saxo cum stelo albo in fronte*. El cavall té un preu de 30 sous, mentre que l'altre que s'esmenta al mateix text, identificat amb l'adjectiu de color *mauricello*[46] 'negre rogenc', de 20. En aquest text l'adjectiu *albus* fa referència al mot *stelo* 'estel'[47], referit al dibuix amb forma d'estel que tenen alguns cavalls al front.

Resulta també molt interessant per als objectes d'aquest estudi el document que registra l'ècfrasi[48] que feu el monjo Garsies de Cuixà de les obres promogudes per Oliba a l'abadia durant la primera meitat del segle XI, entre els anys 1043 i 1046[49], que ja hem esmentat a propòsit del mot *pictura*[50]. En aquest passatge, Garsies descriu la blancor dels capitells de marbre (*ex albo marmore capitella statuit*) del baldaquí alçat a l'altar de Sant Miquel, a l'absis principal, com a motiu al·legòric de la puresa de l'Església[51]. Unes línies més avall, es descriu el color de les columnes, fetes de marbre rubicund i de pedres singulars:

---

[44] ThLL I/3 1491, 80.

[45] **889** Junyent, *DipVic* 10, p. 9.

[46] Vid. s. v. *mauricellus*.

[47] Cal destacar el fet que el substantiu *stelo* apareix en aquest document com a mot masculí i amb *-l-* simple, com el català *estel*, en lloc del llatí *stella*, fet que indica que aquest ja degué esdevenir masculí en el català de Vic del segle IX. A les llengües veïnes, el mot és femení, com prova l'occità antic *estela*, i ho és també sovint en català. El document, doncs, presenta alguns trets lingüístics ben interessants, propis de la llengua del finals del segle IX, no només pel cas d'*stelo* esmentat, sinó també, per exemple, per la presència de l'adjectiu *saixus* 'gris', que continua present en l'occità antic *seis*, *saissa*, o de l'adjectiu *mauricellus* 'negre rogenc' que hem esmentat més amunt, més propi en altres corpus d'àmbit hispànic. Vid. BASTARDAS 1995: 97; 139.

[48] **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384.

[49] Sobre la problemàtica datació del text, vegeu PRIETO 2020: 282.

[50] Vid. s. v. *pictura*.

[51] Un tractament acurat d'aquest tipus d'al·legoria cromàtica en l'imaginari medieval es pot llegir a la tesi doctoral de NIÑÁ (2014: 189-191).

posuit … totidemque columnas e marmore rubicundi coloris e singularibus saxis, i es continua amb l'assimilació de les columnes a la sang dels màrtirs, vermells per la passió del seu cos, blancs (*candidi*) per la puresa de l'esperit: *et in columnis martyrum gloriam praemonstrans qui corporis passione rubicundi, spiritus puritate candidi per undam baptismatis uel cruoris sui uenerunt ad incrementa frugum iustitiae Dei*. Com ja s'ha dit, es tracta d'un text escrit amb gran erudició, en què Garsies estableix un joc simbòlic entre els colors blanc i vermell, que representen la puresa de l'Església, d'una banda, i la sang dels màrtirs, de l'altra[52]. Les columnes tenen un paper protagonista en aquesta descripció, car aquesta part de l'edifici eclesiàstic estava connotat d'un gran simbolisme en l'imaginari medieval religiós[53].

De vegades, un testimoni documental esdevé l'única informació que tenim d'algun aspecte de *realia*. Si bé als nostres diplomes són freqüents les mencions a escuts, tenim un únic esment al color d'aquests. Es tracta del diploma de l'any 1057, en què es registren les deixes que feu Guitard Anania[54] en el seu testament, entre les quals es mencionen dos escuts, un de vermell i un de blanc: *et concedo meo scuto uermello cum mea lancea ad Mironem Guadalli. Et alium meum scutum album cum alia lancea concedo ad Durandum Blandrici.*

[52] En efecte, en l'imaginari altmedieval, els capitells van adquirir una notable importància simbòlica.

[53] A la tesi doctoral de NIÑÁ (2014: 189-192), l'autora fa un recorregut per les diverses connotacions al·legòriques que han tingut les columnes, entre les quals destaca les anomenades per Beda el Venerable a la seva obra *De Templo Salomonis*, al capítol setè, dedicat a la descripció de les columnes del temple: *capita enim columnarum, hoc est suprema pars earum, praecordia sunt doctorum fidelium, quorum Deo deuotis cogitationibus.* Amb aquestes paraules s'expressa que les columnes eren la representació dels apòstols i dels doctors evangèlics, així com dels seus pensaments, ubicats, simbòlicament, a la part superior. Més endavant, els comentaristes del segle XII van seguir atorgant espiritualització a l'edifici eclesial, i van assimilar els capitells, fent ús de la mateixa al·legoria, a la part pensant de les columnes. Igualment, a una de les etimologies d'Isidor (*orig.* 15, 8, 15), al passatge dedicat a les parts dels edificis, l'autor afirma que s'anomenen d'aquesta manera (*capitolia*) perquè constitueixen els caps de les columnes: *capitolia dicta quod sint columnarum capita, sicut super collum caput.*

[54] **1057** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1557, p. 466.

Com dèiem, el terme *albus* ja s'emprà en l'Antiguitat per designar un tipus de vi[55]. Plini[56] va descriure quatre varietats de vi segons les seves tonalitats: *album, fuluum*, *sanguineum et nigrum* (és a dir, 'clar', 'groc', 'sanguini, vermellenc' i 'negre'). El vi denominat com a *albus* devia ser de tonalitat clara, fins i tot groguenca, i es diferencia del *uinum nigrum* o *atrum*[57] . Les mencions al vi són molt freqüents en la documentació medieval del nostre domini lingüístic, i habitualment apareix determinat amb algun adjectiu que n'indica les propietats, com ara la qualitat o el color. En tres diplomes de finals del segle XI i mitjans del XII trobem referències al *uinum album*[58], fent referència, segurament, al vi clar o blanc, que també es designa, en el nostre corpus, mitjançant el terme *blancus*[59].

Sens dubte, el camp semàntic on la presència de l'adjectiu *albus* és més notable és el dels substantius d'àmbit tèxtil, concretament els que fan referència a peces de vestir. A través de tres documents del segle XI[60] podem resseguir la història d'un pali blanc esmentat a l'inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll. En aquests textos es descriu exhaustivament el recull de béns mobles del monestir, fets a la mort de l'abat Seniofré, l'any 1008, de l'abat i bisbe Oliba, l'any 1047, i del monjo i sagristà Pau, el 1066. Al llarg de tots aquests anys es repeteix l'existència d'un pali *albus*.

A partir d'*albus* es desenvolupà el mot *alba* 'túnica blanca de sacerdot'[61], el vestit litúrgic interior en forma de túnica que arribava fins als peus, de mànigues estretes, amb un forat per fer-hi passar el cap i generalment cenyit a la cintura mitjançant un cordó gruixut anomenat cíngol o *cinctorium*, que en regulava la

[55] Cf. PLAVT. *men.* 915.
[56] PLIN. *hist. nat.* 14, 80.
[57] CAT. *agr.* 161, 6.
[58] **1160** CSCugat III 1033, p. 203; **1160** CSCugat III 1033, p. 203; **1182** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 195, p. 464.
[59] Vid. s. v. *blancus*.
[60] Vid. **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37, p. 44; **1047** Junyent, *Oliba* Not. 8, 396; **1066** Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415.
[61] Segons el GMLC (s. v. *alba*), aquest mot no es troba testimoniat abans de Gregori de Tours. Vid. etiam Coromines, *DECat* I 137a, 11.

llargada[62]. Tanmateix, en el seu origen l'alba fou simplement una peça de vestir blanca, motiu pel qual adoptà aquest nom.

Una de les dificultats que presenta el lèxic del color és la impossibilitat, de vegades, de saber a quin matís cromàtic al·ludeix un terme. A tall d'exemple, ens trobem amb dos diplomes de contingut textual molt similar: el testament de Guillem Gualter i la seva publicació sacramental. El testament[63], del 5 de juliol de 1086, esmenta la donació que feu Gualter al bisbe Bernat del Seu, que inclogué una vaca i un ase qualificat amb l'adjectiu *ferrandus* (*ferrannum* al text) 'gris'[64]. Tanmateix, a la publicació sacramental del testament[65], l'ase es qualifica mitjançant un altre adjectiu: *albus*. El primer document fou redactat pel jove clergue Berenguer (*adolescens*), mentre que el segon, per Ermengol Bernat, amb la seva característica signatura *legis lator ac iuris*. La cura per la tria lèxica i l'estil propi d'Ermengol el podria haver fet escollir, en lloc del terme *ferrandus*, més propi de la llengua parlada, l'adjectiu *albus*, propi del llatí clàssic. Això fa pensar que potser *albus* i *ferrandus* s'entenien com a sinònims o que, si més no, designaven tonalitats similars. L'adjectiu *ferrandus* designa una tonalitat grisenca o platejada, per tant seria possible que *albus*, en al·ludir al color del pelatge d'un ase, signifiqués també grisenc o platejat.

Des del punt de vista semàntic, sembla que *albus* mantingué l'accepció de 'blanc opac', o simplement 'blanc', sense cap denotació de brillantor. Podem dubtar-ne, potser, en el cas del testament d'Eribau, bisbe d'Urgell, en què s'esmenta un anell que duia una pedra preciosa encastada qualificada com a *alba*[66].

De l'adjectiu *albus* gairebé no se'n constata pervivència a les llengües romàniques[67], i ha romàs principalment com a cultisme. En català es conserva el cultisme *alb* 'blanc' i en castellà *albo*, amb un ús poètic. En portuguès, segons

[62] Vid. TRIAS 2012: 280-281.
[63] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 148).
[64] Vid. s. v. *ferranus*.
[65] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 153).
[66] **1040** Baraut, *DocUrgell* 527 (Urgellia 5, p. 65).
[67] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 331. Vid. etiam Coromines, *DECat* I 137a, 10-12.

indiquen diversos diccionaris, el mot *alvo* designa quelcom 'blanc', 'clar' o 'càndid, innocent'. L'única llengua de la Romània que ha conservat el mot *albus* com a terme bàsic per anomenar el color 'blanc' és el romanès, en què ha perviscut l'adjectiu *alb*. Així ho explica Jaime Moya[68]:

> En catalán se conserva el arcaísmo *alb* 'blanco', que se emplea poéticamente (cf. catalán *alba* 'id.', *àlber* 'álamo', etc.); por otro lado, el rumano y el romanche son las únicas lenguas neolatinas que conservan la voz *alb* con el significado de 'blanco', como continuador del latín *albus*, *-a*, *-um* > *album* 'id.'.

En el terreny de les llengües romàniques foren els derivats de *blancus* els mots bàsics per designar el blanc. De vegades, alguns diplomes del nostre corpus mostren la coexistència d'aquests dos adjectius en un mateix text. Així es llegeix en la donació del comte Guifred de Cerdanya al monestir del Canigó, l'any 1035[69]: *ascendit usque in serra ad ipso chero blanco. Ex hinc uadit in alio chero albo. Exinde pergit ad alios cheros blancos*[70]. Ambdós mots qualifiquen el mot *chero*

[68] JAIME MOYA 2017: 107.

[69] **1035** Junyent, *Oliba* Dip. 120, p. 203.

[70] És clar que els dos termes (*albo* i *blancos*) foren emprats com a sinònims, però tanmateix és possible establir que *albus* fou el mot patrimonial i, en tot cas, menys proper a la llengua parlada, en comparació al germanisme *blancus*. D'aquesta mateixa formació (*chero albo*) prové el nom de Queralbs, la primera menció del qual es troba a l'acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell, de l'any 839: *Keros Albos* (**839** Russell-Gebbett, *MCLT* 1, p. 56). Es tracta d'un document controvertit pel que fa a la seva datació i, ensems, un dels més referents en estudis de caire històric, geogràfic, lingüístic i toponímic, a causa de l'antiguitat de la seva datació textual, i del recull d'un total de dues-centes vuitanta-set parròquies subjectes a la seu urgellenca[70]. A partir dels anys vuitanta del segle XX es va començar a plantejar la falsedat del document que, fins aleshores, havia estat datat l'any **819**. Això generà un gran desconcert entre la comunitat acadèmica, i hi provocà un gran interès, que se centrà principalment en els intents d'establir-ne la cronologia real. Per a un estudi complet sobre aquesta qüestió, vid. GASCÓN & VERGÉS 2017: 191-220. En qualsevol cas, la confluència dels mots *cheros* i *albos* per denominar el lloc Queralbs és molt freqüent en la nostra documentació, i molt més recurrent que no pas la formada amb l'adjectiu *blancus*.

(*carius*) 'penya', 'roca', del qual el GMLC[71] en diu el següent: «com en altres antics topogràfics, és difícil de determinar en cada cas quan la paraula ha deixat de sentir-se com a nom comú per a passar a formar part del nom propi de la roca».

De vegades, en un testament s'ha emprat l'adjectiu *blancus*, i en la seva publicació sacramental l'escrivà el canvia per *albus*. Així es veu al testament de Radulf[72]: *ipso choto blancho dimisit ad Ago*, i en l'adveració sacramental[73]: *ad Aio dimisit suum cotum album*. El primer document fou redactat pel prevere Benjamí, i el segon, per *Ermericus sacer*. La publicació sacramental té un caire més culte, motiu pel qual s'opta per *albus*, més propi del llatí clàssic.

Pel que fa al participi *albicans* 'que és o que esdevé blanc', testimoniat un sol cop al nostre corpus, està format sobre la base del verb *albicare*[74] 'emblanquir', 'esdevenir blanc'[75]. En l'àmbit del llatí medieval hispànic només es testimonieja en domini lingüístic del català, al document de Pallars de l'any 970[76]. Aquest document està redactat amb suma erudició i cura, tal com mostra el passatge en què apareix aquest terme:

> In quibus thesauris preciosa hac flamantia meritorum uasa bona odoris exalantia ... per to[to] orbe climata exacti aeui diuturnitate statuta sunt ut inradiantia poli astra super terram elementorum, quoque ad instar uirtutum priuilegio ueris solis munera coruscantes, et intersentes ut rosae liliaque a l b i c a n t e s[77].

[71] Vid. GMLC, s. v. *carius*.
[72] **1068** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1321, p. 620.
[73] **1068** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1323, p. 622.
[74] ThLL I/3 1491, 80.
[75] Segons DuCange (s. v. *albicare*), el verb té el mateix valor que *albare* 'emblanquir'.
[76] **970** DipPallars 209, p. 394.
[77] En aquest text s'estableix un joc textual entre els participis *coruscantes* 'que guspiregen' i *albicantes* 'que esdevenen blanques', referit a les roses i les liles. L'expressió *climata aeui* sembla inspirada en una etimologia isidoriana molt similar (ISID. *orig.* 3, 41, 1): *climata caeli, id est, plagae uel partes, quattuor sunt, ex quibus prima parts orientalis est unde aliquae stellae oriuntur … secunda occidentalis … tertia septentrionalis … quara australi.* Així, el mot *clima* s'usa per designar

No sabem qui fou l'escrivà que redactà el document, i l'original, perdut, sembla ser que va ser vist encara pel pare Pasqual[78] a l'arxiu d'Alaó, qui en feu una còpia a finals del segle XVIII:

> Este instrumento persevera original, escrito con sumo cuidado, con letras coloradas en el principio, tiene cuatro palmos de ancho y dos y medio de largo. Pero está muy gastado de la polilla en muchas partes.

Això explicaria les múltiples falles en la còpia i el fet que no puguem saber qui en fou el redactor, del qual només queda el rastre següent: [...*us*] *presbiter scripsi*.

Quant a *albicans*, a la llum de l'únic testimoni que recull el terme podem dir que s'empra amb una intencio poètica[79].

A partir de la informació extreta dels testimonis adduïts, es fa palès que *albus*, tot i ser un mot a bastament documentat, apareix en el context d'uns diplomes de caire més culte, redactats per escrivans erudits que tenien un bon domini de la llengua llatina clàssica. La seva pervivència a les llengües romàniques mostra que ja en aquell moment fou *blancus* el mot més proper a la llengua parlada.

cada una de les quatre regions cardinals de l'horitzó. Algunes definicions d'aquest mot es troben en els glossaris de Ripoll. Vid. PUIG 2013: 33.

[78] Així s'indica a l'edició d'Abadal (**970** DipPallars 209, p. 394).

[79] Vid. MLW, s. v. *albicans*.

blancus

VARIANTS:

blanchus

blangus

FORMES:

blancum, -o, -os, -i, -a

blanchum, -o, -i

blango

cat. blanc

ONOMÀSTICA:

Antr: Blancus, Blanca.

Blancucius, Blancuzo, Blancuza, Blanchuz, Blanchuza, Blanchuca, Blancucia, Blanchucia.

Top.: Turre Blanca, Coma Blanca, Petra Blanca.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *blancus* és, segurament, la llatinització del català *blanc* 'brillant', que prové, al seu torn, de l'adjectiu germànic **blank* 'brillant', 'clar', de l'arrel del verb **blinken* 'guspirejar', 'pegar llambregades'[80].

SIGNIFICAT:

1) 'Brillant', dit d'objectes de metall.

2) 'Blanc', dit de teles, peces de vestir, del pèl dels animals i de pedres i roques.

3) Del vi, 'clar'.

[80] Vid. JAIME MOYA 2015: 37-38.

FORMES ROMÀNIQUES[81]:

cat. *blanc*, esp. *blanco*, fr. *blanc*, it. *bianco*, port. *branco*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **951** Baraut, *DocUrgell* ap. 8, Urgellia 8, p. 123 (*testament del bisbe Guisad II de la Seu d'Urgell*): et ad Wadallo, nepoti meo, mulo I cum freno b l a n c o et sella.

(2) **992** Udina, *La successió testada* 39, p. 188 (*publicació sacramental del testament del prevere Barceló*): a Gontelle quato I b l a n c o .

(3) **994** Baraut, *DocUrgell* 238, Urgellia 3, p. 71 (*testament de Guillem, vescomte d'Urgell*): et ipsum meum frenum b l a n c h u m remaneat ad muliere mea.

(4) **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288, Urgellia 3, p. 121 (*testament del bisbe Sal·la*): ad ipso iudice freno b l a n c h o per ipsum iudicium.

(5) **1004** Udina, *La successió testada* 63, p. 213 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 685, p. 32); *testament de Madeix*: et ad Ichilane, sacer, coto I b l a n c o et cotos II pro anima mea.

(6) **1007** Udina, *La successió testada* 73, p. 227 (*publicació sacramental del testament de Volenda*): et concessit ad Olalia, filia sua ... capciale I et cortina I et organes I, et orales III, ueloso I, saco I obtimo, mapes III, pelicias II, cota I b l a n c a , capud ligamine I, camisa I sosalia, loditias II, ragio.

(7) **1035** Junyent, *Oliba* Dip. 120, p. 203 (*donació del comte Guifred de*

[81] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1152.

Cerdanya al monestir del Canigó): ascendit usque in serra ad ipso chero b l a n c o . Ex hinc uadit usque in alio chero albo. Exinde pergit ad alios cheros b l a n c o s .

(8) **1036** Baraut, *DocUrgell* ap. 24, Urgellia 8, p. 136 (*publicació sacramental del testament del levita Guisad*): et a Mir Cardona ipsa uellada bl a n c a et a Duran ipso drapo uermelio.

(9) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618, Urgellia 5, p. 140 (*testament del sacerdot Miró*): et ad ipsa opera Sancte Marie remaneat asino meo b l a n g o .

(10) **1055** DipPoblet 9, p. 29 (*concessió*): et puja per la rocha b l a n c a .

(11) **1057** Baraut, *DocUrgell* 696, Urgellia 6, p. 76 (*testament*): et ad Duran sacer feltro I b l a n c o . *Ibid.:* et ad Guilelm Guifred pilizone uno b l a n c h o .

(12) **1068** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1321, p. 620 (*testament de Radulf*): et ipso choto b l a n c h o dimisit ad Ago.

(13) **1070** AComtalPerg III 759, p. 1305 (*convinença*): conuenit Arbertus … per unumquemque annum usque ad carnes toltas … modios II uini b l a n c h i et alios II modios uino uermiculo.

(14) **1077** Baraut, *DipTavèrnoles* 183, Urgellia 12, p. 245 (*renúncia d'uns drets*): et predicti IIII termenals uero sunt super Cher Foradad in petra nigra cum signo +, et alii duo sunt super prato in petra b l a n c h a cum sigo +.

(15) **1018** Udina, *La successió testada* 111, p. 280 (*testament de Seniofred*): et ipsos

cauallos duos que abeo, ipso uno cauallo uendere faciatis … et de precio de isto cauallo suprascripto donate ad Adalgards, sorore mea, mancosos II de auro, alio precio pro anima mea et ipso alio meo cauallo cum freno b l a n c .

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. blancardus

VARIANTS:

—

FORMES:

blancardo

ONOMÀSTICA:

Antr.: Blancardus, Blancard, Blancart[82].

ETIMOLOGIA:

Adjectiu derivat de *blancus* per mitjà del sufix *-ardus*.

SIGNIFICAT:

'Que té el pelatge blanc', dit d'un cavall.

FORMES ROMÀNIQUES[83]:

fr. med. *blanchard* 'blanquinós'.

[82] Coromines hi veu relació amb altres noms de persona o post-antroponímics (*Brancàs*, *Brancart*, etc.), tots ells entesos com a variants d'un mateix nom fonamental. Segons l'etimòleg, en algunes formes es reconeix el greco-llatí *pancrasius*, si bé en part alterat per la influència de l'adjectiu *blanc*, i ajudant-hi la inlfuència aràbiga, o algun fet fonètic del baix-grec. Esmenta, també, una possible influència del francès *blanchard* 'blanquinós'.Vid. Coromines, *Onomasticon* III 113a, 21.
[83] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1152.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **951** Baraut, *DocUrgell* ap. 8, Urgellia 8, p. 123 (*testament del bisbe Guisad II de la Seu*): et ad fratre meo Ratefredo cauallo I b l a n c a r d o cum freno granato et sella granata.

2. blancharius

VARIANTS:

—

FORMES:

blancharios

cat. blancher, blanchers

ONOMÀSTICA:

Antr.: Blancharius, *cat.* Blancher.

Top.: Molinos Blanchers.

ETIMOLOGIA:

Adjectiu derivat del català *blanc* per mitjà del sufix agentiu *-arius*, o potser es tracta d'una llatinització del català *blancher*, que apareix de vegades llatinitzat.

SIGNIFICAT:

1) 'El qui té per ofici assonar les pells', 'adobador', 'blanquer' (*subst.*).

2) Com a adjectiu, 'destinat a adobar', referit a uns molins, potser ja com a pretopònim.

FORMES ROMÀNIQUES[84]:

cat. *blanquer* 'persona que assaona pells d'animals'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1084** CSCugat II 718, p. 38 (*testament de Bonfill*): eligo meos elemosinariis, id est, Donuc, b l a n c h e r , Bernardus Iuliano, Donuc Bonefilii.

(2) **1126** AComtalPergCont 579, p. 958 (*establiment d'uns molins blanquers a Calders*): donamus nos uobis ipsos mulinos b l a n c h e r s cum suis pertinenciis. *Ibid.*: et est ipsum mansum et ipsos mulinos in comitatu Minorisa, in chastrum Challers, in locum que uocant Molinos B l a n c h e r s .

(3) **1164** ACA Alfons I 7 (*cit.* BALARI, 1899: 643): ipsos nostros molendinos que uocant b l a n c h a r i o s .

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

blancus: *Peces de vestir* (2, 5, 6, 12); *Pells i teixits* (8, 11); *Èquids* (9); *Vi* (13); *Objectes* (1, 3, 4, 15); *Natura / Paisatge* (7, 10, 14)

blancardo: *Èquids* (1)

blancharius: *Objectes* (2, 3); *Persones* (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *blancus* 'brillant', 'resplendent', d'on 'blanc' és, segurament, la forma llatinitzada del català *blanc* 'brillant'[85]. Aquest terme provindria de

[84] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1152.

[85] JAIME MOYA 2015: 37-38.

l'adjectiu germànic **blank* 'brillant', 'clar', de l'arrel de **blinken* 'guspirejar', 'pegar llambregades'[86]. Segons Coromines[87], és insegur si el romànic el prengué del gòtic, no documentat, o del germànic occidental. El significat etimològic de *blancus* es conserva, encara, en català i en castellà en el sintagma «arma blanca», en què es fa referència al material metàl·lic, que és, per antonomàsia, brillant[88].

De l'adjectiu *blancus* es testimonien, al corpus de documentació llatina medieval de Catalunya, les variants *blanchus* i *blangus*[89], i els derivats *blancardus* 'de pèl de color blanc', potser com a nom propi d'un cavall degut al color del seu pelatge, i *blancharius* 'adober', 'destinat a adobar'. De *blancharius* es testimonieja una forma ja catalana, *blancher*, i el plural *blanchers*.

El primer testimoni documentat de *blancus* es troba a un diploma de l'any 951[90], que registra el testament del bisbe Guisad II de la Seu d'Urgell. En aquest mateix document hi apareix també *blancardo*, l'únic testimoni en què es constata, a la nostra documentació, el seu ús com a nom comú, per bé que sí que existeixen altres testimonis de *blancardus* com a antropònim masculí, amb formes llatinitzades (*Blancardus*) o més romàniques (*Blancard*).

El sentit etimològic de *blancus* s'observa quan qualifica objectes metàl·lics, com ara *frenum* 'fre', l'element metàl·lic de la brida del cavall que l'animal du a la boca[91]. En aquest sentit, l'adjectiu preserva el sentit etimològic de 'brillant', 'metàl·lic' del germànic **blank*.

El mot fou molt productiu en l'onomàstica, tal com es fa palès a partir del testimoniatge de múltiples variants del terme com a nom propi masculí i femení (*Blancus*, *Blanca*, *Blancuzo*, *Blanchuz*, *Blancucia*, etc). Igualment, són diversos els

[86] Vid. Wartburg, *FEW* I 394b.
[87] Vid. Coromines, *DECat* I 823a, 47 ss.
[88] JAIME MOYA 2015: 38.
[89] Hem comprovat i corroborat aquesta lectura, que es llegeix en una còpia del segle XIII, l'única conservada d'aquest document, a l'Arxiu Diocesà i Capitular d'Urgell (ACU, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 216v, doc. 723).
[90] **951** Baraut, *DocUrgell* ap. 8 (Urgellia 8, p. 123).
[91] Cf. **951** Baraut, *DocUrgell* ap. 8 (Urgellia 8, p. 123); **994** Baraut, *DocUrgell* 238 (Urgellia 3, p. 71); **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288 (Urgellia 3, p. 121).

testimonis documentals en què es conserva l'adjectiu *blancus* tot qualificat un nom genèric relacionat amb el paisatge[92].

Ara per ara, sembla ser que en el panorama del llatí medieval europeu el testimoni més antic de l'adjectiu *blancus* es testimonieja en l'àmbit lingüístic del català, al diploma esmentat provinent d'Urgell, de l'any 951[93]. Alguns diccionaris europeus de llatí medieval recullen la veu *blancus*, però tots els testimonis que addueixen són més tardans. Així, el MLW i el Niermeyer registren el mot a partir del segle XI, i el DuCange, a partir del segle XII[94]. En l'àmbit del llatí medieval hispànic, a banda del nostre corpus, l'adjectiu *blancus* es troba només en la documentació medieval de Galícia[95], en un document del segle XIII, en qualificació d'una *colcha*, mot que designa un tipus de flassada o cobrellit[96].

Pel que fa al terme *blancardus* 'de pèl de color blanc', es tracta d'un adjectiu format a partir de l'adjectiu *blancus* i el sufix augmentatiu *-ardus*[97], que prové, al seu torn, del protogermànic **-χarđu-* 'fort', 'sever'. Aquesta formació es pot comparar, segons apunta Jaime Moya, amb el llatí medieval *blaffardus* 'un tipus de moneda', substantiu recollit per Niermeyer[98]. Com a adjectiu de color, tenim un sol testimoni d'aquest terme, al document d'Urgell de l'any 951[99] que també conté la primera aparició de *blancus*. En aquest document, *blancardus* qualifica un cavall: *cauallo I blancardo*. Tot i així, cal tenir present que podria ben bé tractar-se del nom de l'animal, car era habitual anomenar els animals segons el color del seu pelatge.

---

[92] **1035** Junyent, *Oliba* Dip. 120, p. 203.
[93] **951** Baraut, *DocUrgell* ap. 8 (Urgellia 8, p. 123).
[94] Vid. Niermeyer, vid. DuCange, s. v. *blancus*.
[95] **1230** Duro, *OurenseCatCD* 1/118, pp. 118-119: *colcha cardina et alia blanca noua* (*cit.* CODOLGA, s. q. *blanc**).
[96] Vid. TRIAS 2012: 57.
[97] Vid. JAIME MOYA 2015: 38.
[98] Vid. Niermeyer, s. v. L'autor indica que el mot *blaffardus* procedeix del teutònic (*sic*) i el defineix com a 'de color pàl·lid'.
[99] **951** Baraut *DocUrgell* ap. 8 (Urgellia 8, p. 123).

D'altra banda, com a antropònim masculí el tenim documentat en diversos diplomes de l'àmbit lingüístic del català al llarg del segle XII, amb la forma romànica *Blancard*, o amb la llatinització d'aquesta (*Blancardus*). En citem uns alguns:

> **1157** DipTortosa 82, p. 134: alia pecia afrontat de parte orientis in alaudio Petri B l a n c a r d .
>
> **1172** DipTortosa 229, p. 289: ego Petrus B l a n c a r d u s .
>
> **1174** DipTortosa 261, p. 325: sit notum cunctis quod ego Petrus Pingol uendo uobis Raimundo B l a n c a r d et uestris unum meum campum.

Quant a *blancharius*, documentat amb les formes ja catalanes *blancher* i *blanchers*, deriva de *blancus* 'brillant', 'resplendent' amb l'addició del sufix nominal *-arius*, molt productiu en la formació d'adjectius derivats de noms d'ofici[100]. Les formes esmentades *blancher* i *blanchers* presenten la monoftongació del diftong */aj/* en */e/*, procedent de la metàtesi d'*-arius* en *-airus*. El mot designa a 'qui té per ofici assaonar les pells'. Aquesta persona rebia el nom de *blancharius*, tal com indica Prieto[101], perquè antigament les pells eren adobades amb tanins vegetals (principalment sumac, roldor i escorces), després que s'haguessin dut a terme els treballs de neteja pertinents, fins a l'obtenció de pells "en blanc". El mot està poc documentat, i habitualment apareix com a antropònim masculí. Es testimonieja per primer cop en un document de Solsona de l'any 993, i més

[100] PRIETO 2020: 205.

[101] Alcover i Moll documenten per primer cop el català *blanquer* al *Llibre dels Fets* de Jaume I, mentre que Coromines ja aportà el document de Sant Cugat de l'any 1084. No obstant això, Prieto n'incorporà, encara, dues noves documentacions anteriors, com la que es llegeix en un sacramental de Carcassona de l'any **1067**, ple de catalanismes. De fet, el mot apareix per primer cop en un document de l'any **993**, emprat com a antropònim masculí. Aquest ús antroponímic del terme es freqüent tot al llarg del segle XI. Vid. PRIETO 2020: 206.

endavant (i de fet al llarg del segle XI), es documenta amb aquest ús de manera habitual en diversos diplomes:

> **993** Llorens, *DocSolsona* 16 (Urgellia 11, p. 332): adfrontat ipsa kasa cum ipso orto ... de I parte in uia qui uadit ad ipsa kasa de B l a n c h e r . *ibid.*: et ipsa terra ad ipsa Choma afrontat ... de II in terra de B l a n c h e r o .

> **1014** DACCBarcelona I 216, p. 536[102]: aduenit ... Reimundo de fratri meo nomine B l a n c h a r i o , qui fuit, uel per quecumque uoce, et a mea uxor per decimum.

A més, el GMLC recull l'adjectiu *blancharius*, documentat a partir del segle XII en referència a uns molins (*molendinum blanchariu*m). Així, en un origen degué de donar nom als molins destinats a assaonar pells, una activitat molt estesa en època medieval en la Catalunya Central i especialment a Manresa. El terme passà a donar nom al Molí del Blanquer, un lloc situat al castell de Calders, al comtat de Manresa:

> **1126** AComtalPergCont 579, p. 958[103]: donamus nos uobis ipsos mulinos b l a n c h e r s cum suis pertinenciis. *Ibid.*: et est ipsum mansum et ipsos mulinos in comitatu Minorisa, in chastrum Challers, in locum que uocant Molinos B l a n c h e r s .

> **1164** ACA Alfons I 7 (*cit.* BALARI, 1899: 643): ipsos nostros molendinos que uocant b l a n c h a r i o s .

L'adjectiu *blancus* evolucionà a la majoria de llengües romàniques[104] com a terme principal per a la designació del color blanc. Així, es troba al català *blanc*,

[102] En aquest document, que registra una venda realitzada a Barcelona, es testimonia per primer cop la forma llatinitzada *blancharius*. Vid. PRIETO 2020: 206.
[103] Segurament els molins blanquers que hi havia acabaren per donar nom al lloc.
[104] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1152.

l'espanyol *blanco*, el francès *blanc*, l'italià *bianco* i el portuguès *branco*. El romanès fou l'única llengua d'aquesta branca lingüística que mantingué el mot *alb*, del llatí *albus*, per designar el color blanc.

Blancharius, al seu torn, té derivats romànics en el català *blanquer*, el castellà *blanquero* i l'occità *blanquièr*. En altres territoris, com indicà Prieto, el que s'imposà fou el llatí *coriarius*, que no es troba al nostre corpus, el qual donà, per exemple, el francès *corroyeur*[105]. El francès *blancheur* no designa l'ofici de blanquer, sinó la 'blancor' d'alguna cosa, com ara d'una pell.

[105] Vid. PRIETO 2020: 207.

candidus

VARIANTS:

—

FORMES:

candida, -um, -i

ONOMÀSTICA:

Antr.: Candidus, Candida, Candeda, Candedino, Kandedina.

Top.: uila Candeda.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *candidus* deriva del verb *candere* 'resplendir', 'ésser d'un blanc brillant', mitjançant el sufix *-idus*. Testimonien, també, el participi de present de *candere*, amb la forma *candentem*, així com dues formes onomàstiques formades a partir de *candidus*: *Candeda* i *Kandedina*.

SIGNIFICAT:

'Blanc brillant'.

FORMES ROMÀNIQUES[106]:

esp. *candeal* (en l'expressió *trigo candeal*), port. *candial* (en l'expressió *trigo candial*).

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384 (*carta-sermó del monjo Garsies a l'abat Oliba*): et in columnis martyrum gloriam praemonstrans, qui corporis passione rubicundi, spiritus puritate c a n d i d i, per undam

[106] Meyer-Lübke, *REW* 1582.

baptismatis uel cruoris sui uenerunt ad incrementa frugum iustitiae Dei.

(2) **1079 (1080)** Ordeig, *Dotalies* 242, p. 248 (Baraut, *ActUrgell* 71, Urgellia 1, p. 152); *consagració de l'església del monestir de Santa Cecília d'Elins*[107]: eos uero qui diuino conpuncti amore locum illum, ubi c a n d i d a uirginitas florere in sanctimonialibus ibi degentibus uidetur.

(3) **1192** CSCreus 361, p. 361 (Papell, *DipSantesCreus* 355, p. 520); *testament d'Arsenda*: et dimitto ... Arnaldum de Tordera, clamidem meum c a n d i d u m de Isambru (*sic*).

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (3); *Conceptes abstractes* (1, 2)

COMENTARI:

L'adjectiu *candidus* 'brillant', 'esplendorós', i d'aquí 'blanc brillant', deriva del verb *candere* 'resplendir', 'ésser d'un blanc brillant', mitjançant el sufix *-idus*, generador d'adjectius derivats de verbs en *-ere* i de noms abstractes en *-or*[108], com *candor*[109]. Al seu torn, el verb *candere* prové de l'arrel indoeuropea **(s)kand-*[110] 'brillar', 'llambregar'.

L'adjectiu designa principalment la brillantor de quelcom, i es documenta ja en autors arcaics com Plaute[111]: *luce clara et candida*, i Enni[112]: *solis candida lux*. D'altra banda, el ThLL recull múltiples accepcions del terme relacionades amb el

[107] L'editor d'aquesta dotalia recull, en nota, la problemàtica datació d'aquest document: «El 29 de desembre de l'any 1118 de l'era hispànica correspon al 1080 del nostre còmput, data que no s'avé amb l'any vintè del regnat de Felip I de França, que equival al nostre any 1079; la indicció segona correspon també al 1079». Vid. **1079 (1080)** Ordeig, *Dotalies* 242, p. 248.
[108] Vid. STOTZ II, 87.3.
[109] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *candor*.
[110] Vid. Pokorny, *IEW*, p. 526.
[111] PLAVT. *amph.* 547.
[112] ENN. *ann.* 90.

sentit cromàtic de 'blanc brillant'[113], oposat semànticament a *pallidus* 'pàl·lid' per la brillantor, i a *niger*[114] 'negre brillant', pel color pròpiament dit. Així, a l'inici del llibre 12 de la *Història natural* de Plini, l'autor redacta un tractat de botànica en què recull tot un seguit de perfums, espècies i plantes de l'Índia i descriu, als passatges 27-30, els diversos tipus de pebre: *hoc* [*bregma*] *ex omni genere asperrimum est leuissimumque et pallidum, gratius nigrum, lenius utroque candidum*[115]. En realitat, al text es distingeixen tres fases diferents del pebre[116]: en primer lloc quan és de color pàl·lid (*pallidum*), que és el més dur i lleuger; el de color negre (*nigrum*), que es descriu com el més agradable, i el blanc (*candidum*), més dolç que els altres dos. El *candidum piper*, és a dir, el pebre blanc, és el gra madurat al sol de manera natural.

Segons el ThLL[117] sembla que fou freqüent en totes les etapes de la llengua llatina l'ús del terme en qualificació de substantius que designen peces de vestir, com ara *toga*[118] o *uestis*[119].

El mot gaudí també de significats figurats. Entre els autors clàssics, designava sovint allò 'feliç, 'pròsper', 'benèvol, així com 'pur, 'innocent', o 'cast'[120]. Els autors cristians dotaren el mot d'un significat al·legòric[121], en relació a la castedat i la santedat, en qualificar les vestimentes i ressaltar-ne la qualitat de puresa. En trobem un exemple a san Jeroni[122]: *secura esto*, *mi Blaesilla*, *sentiens*

[113] ThLL III/1 239, 41.
[114] ThLL III/1 240, 36-37.
[115] PLIN. *nat.* 12, 27.
[116] Pel que fa a aquesta qüestió, que suscità alguns problemes d'interpretació entre els comentaristes, vid. BRAN GARCÍA 2020: 298.
[117] ThLL III/1 243, 24 ss.
[118] TITIN. *com.* 167: *togis cum candidis, tunicis sordidis* (*cit.* ThLL III/1 243, 24).
[119] CATVLL. 64, 308: *parcarum corpus tremulum complectens undique vestis candida* (*cit.* ThLL III/1 243, 31-32).
[120] ThLL III/1 244, 43-44.
[121] ThLL III/1 243, 46-48.
[122] HIER. *epist.* 39, 1.

somni tempore uestimenta tua candida. Candor uestium sempiternae uirginitatis est puritas.

A la documentació llatina de la Catalunya altmedieval es registren únicament tres aparicions de l'adjectiu *candidus*. La més antiga correspon al document que recull la carta-sermó del monjo Garsies dirigida a l'abat Oliba[123], un text comentat anteriorment a propòsit dels mots *pictura* i *albus*. En aquesta carta es llegeix l'expressió *spiritus puritate candidi*. Com ja s'ha esmentat, Garsies recorre en diverses ocasions a la contraposició entre la passió rubicunda del cos i la càndida puresa de l'esperit, en al·lusió als màrtirs. Es tracta d'una imatge al·legòrica que ja es troba al cinquè cant del *Càntic dels Càntics*, també conegut com a *Càntic de Salomó*, als versos 10-11:

> Ct 5, 10-11: dilectus meus candidus et rubicundus / electus ex milibus / caput eius aurum optimum comae eius sicut / elatae palmarum nigrae quasi coruus[124].

En aquests versos, el Cor demana a l'enamorada en què es diferencia el seu estimat dels altres, quines virtuts el fan millor, i ella respon, com es pot advertir, descrivint els colors que observa en el seu estimat: blanc i roig, farcit de rínxols com tanys de palmera, que són negres com el corb.

Els usos de *candidus* responen a un estil al·legòric o simbòlic en alguns registres lingüístics concrets. En la consagració de l'església del monestir de Santa Cecília d'Elins, a la comarca d'Urgell, l'any 1079[125], es llegeix el sintagma *candida uirginitas*, en el context d'un diploma de gran erudició i delicadesa redactat per Ermengol Bernat, una de les personalitats més cultes del seu temps.

---

[123] El text presenta una datació problemàtica que, com recull PRIETO (2020: 282), fou tractada per diversos historiadors i resumida a l'edició de Junyent (**1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384), que reconeix el seu error en la datació del document vers l'any 1075, feta en treballs previs, i accepta la nova que en donaren, paral·lelament, Ponsich (1932: 23-66) i Mundó (1970: 63-74).
[124] "El meu estimat és blanc i rogenc / es distingeix entre deu mil. / El seu cap és or finíssim; / els seus rulls, tanys de palmera, negres com el corb". Trad. Bíblia Catalana interconfessional.
[125] **1079 (1080)** Baraut, *ActUrgell* 71 (Urgellia 1, p. 152).

En aquest document, Ermengol recorre a un estil[126] farcit de termes propis de períodes més antics de la llengua. Pel que fa a les fonts que inspiraren Ermengol, Quetglas[127] ja va assenyalar la influència de la *Psycomachia* de Prudenci en l'obra de l'escrivà. En aquest sentit, tornant altre cop a la locució *candida uirginitas* que ens ocupa, voldríem afegir un altre ressò d'aquest poeta cristià en Ermengol, tot posant en relació el seu text amb els versos 956-957 del llibre cinquè de l'*Hamartigènia*, una obra al·legòrica sobre l'origen del pecat. Disposem de forma paral·lela els dos textos:

> **1079 (1080)** Ordeig, *Dotalies* 242, p. 248 (Baraut, *ActUrgell* 71, Urgellia 1, p. 152): ubi candida uirginitas florere in sanctimonialibus ibi degentibus uidetur.

> PRVD. *ham.* 5, 954-957: ... sint illic casta uirorum / agmina, puluerum quae dedinantia censum / diuitias petiere tuas, sit flore perenni /candida uirginitas animum castrata recisum.

A banda d'aquests dos testimonis en què el significat al·legòric de l'adjectiu preval per sobre del cromàtic, comptem amb un diploma de les acaballes del segle XII, que registra el testament d'Arsendis, datat l'any 1192[128], on es pot llegir l'única aparició de *candidus* en qualificació d'un mot no abstracte, tot

[126] Per a un recull complet del lèxic propi de l'estil propi d'Ermengol i els trets de la llengua llatina que feu servir, vid. ALTURO 1998: 401-408. Vid. etiam QUETGLAS 1992: 313-317.

[127] Vid. QUETGLAS 1992: 317, on l'autor posa en relació l'oració *rotet eum per sonantia stagna uertex sulphureus* i el vers 95 de la *Psycomachia* de Prudenci: *sulphureus rotet per stagna sonantia uertex*. Sobre això, Quetglas puntualitza: «podem considerar Ermengol com a fruit una mica tardà de l'activitat literària suscitada per l'abat Oliba i l'escola de Ripoll o com una figura aïllada, poc representativa de la cultura literària del país, per bé que, potser, fóra més adient situar-lo dins el marc de l'inici de la renovació cultural europea que conduirà a l'anomenat renaixement humanístic del segle XII».

[128] Aquest document és interessant lingüísticament no només per la presència de l'adjectiu *candidus* i del substantiu *isambru*, sinó també pel fet que conté tot un seguit d'expressions particulars dins del context d'un llenguatge tan formular, tal com es llegeix en el preàmbul: *quum nemo positus in carne, periculum mortis potest euadere, propter excessum protoplausti Ade*.

designant-ne el color blanc. Així, l'adjectiu fa referència a una peça de vestir, la *chlamys*[129] 'clàmide':

> **1192** CSCreus 361, p. 361: et dimitto ... Arnaldum de Tordera, clamidem meum c a n d i d u m de Isambru (*sic*).

La clàmide, que era una peça de vestir lleugera, és qualificada, en aquest cas, pels termes *candidus* i *de isambru*. Aquest darrer és una forma romànica provinent d'*isembrunus* 'teixit del color del ferro'[130], derivat, al seu torn, de l'adjectiu *brunus*[131] 'gris fosc, morè'[132]. Així, la clàmide que s'esmenta al text devia ser d'un color blanc brillant o platejat, fins i tot gris brillant, confeccionada amb aquest teixit anomenat *isembrunus*[133].

Així, sembla ser que l'ús de l'adjectiu *candidus* queda circumscrit al context d'uns documents redactats amb erudició, i s'evidencia que el mot no hauria format part de la llengua parlada habitual, sinó que hauria quedat relegat al bon domini de la llengua llatina d'alguns escrivans. Com ja s'ha dit, fou l'adjectiu

[129] L'aparició del terme *chlamys* és força excepcional en el context de la documentació catalana altmedieval. Només se'n registren tres testimonis, dos d'ells al document del diplomatari de Santes Creus ja esmentat (*clamidem meu Rossete*; *clamide de Isambru*), i l'altre, a un document de l'any 1037, que conté el sermó de les relíquies en la festa de la dedicació de la basílica del monestir de Ripoll. El text diu així: *Insunt et uenerabiles Deo dilecti martiris Sebastiani reliquiae, qui temporibus Diocleciani et Maximiani sub clamide terreni imperii sic se Deo carum exhibuit, ut multos ab ignorantiae tenebris ad fidem Christi conuerteret* (**1037** Junyent, *Oliba* Tex. 27, p. 365). En aquest cas, el terme *chlamys* és emprat per l'autor amb un sentit al·legòric, 'sota el mantell del govern del món', imatge que es troba al Pseudo-Ambrosi (*act. Seb.* 1. 2): *ad hoc tantum sub clamide terreni imperii Christi militem agebat absconditum* (*cit.* ThLL III/2 1013, 2-3.)

[130] Vid. JAIME MOYA 2015: 51-53. Segons l'autor, s'ha de posar en relació aquest mot amb *gualabrunus* 'teixit de color marró', ja que tots dos deriven de l'adjectiu *brunus* 'gris fosc, morè'. Aquests termes, recollits també al DuCange (vid. s. vv. *isembrunus* i *gualabrunus*), són definits com a '*species pannorum*' (és a dir, 'determinada classe de teixits'). Coromines (*DECat* IV 693b, 1 ss), al seu torn, els considera noms de color.

[131] Vid. s. v. *brunus*.

[132] Al seu torn, Trias (2012: 450) vincula el color fosc i marronós, gairebé negre (literalment 'marró ferro'), amb el qual s'acostumen a tenyir aquests draps de llana, amb el color que designen els mots *isembrunus* i *gualabrunus*.

[133] Vid. DuCange, s. vv. *gualabrunus* i *isembrunus*. Vid. etiam Coromines, *DECat* IV 693b, 1 ss.

blancus el que predominà en la llengua d'aquell temps per a la designació del color blanc.

Pel que fa a la presència de *candidus* als diccionaris europeus de llatí medieval, es recull al DuCange, amb la forma *candida*, tot designant una peça tèxtil: *uestis candida*, *alba*, i al MLW, que recull significats i usos similars als registrats al nostre corpus. Segons el LItalicaeMAL, *candidus* és sinònim de 'platejat', i recull també algunes accepcions del terme amb sentit metafòric, referides a la puresa de l'ànima o a la qualificació de vestimentes eclesiàstiques.

En l'àmbit del llatí medieval hispànic, l'adjectiu es troba al corpus documental de Galícia, tot qualificant una *stola* 'estola, insígnia litúrgica':

> **1108** Andrade, *CelanovaTbo* 1/291, pp. 430-431[134]: stola c a n d i d a induti sub arbore crucis.

Al nostre corpus documental es recullen, a més, algunes formes onomàstiques que presenten algunes variants i derivats formats a partir de *candidus*:

> **983** Llorens, *DocSolsona* 6 (Urgellia 11, p. 455): qui afronta de I parte in uinea de Undiscla condam, de alia in uinea de K a n d e d i n a , de tertia in uia publica.

> **1016** Llorens, *DocSolsona* 47 (Urgellia 11, p. 354): et habet afrontaciones de parte oriente in rio de Laciuice, et de circio uero parte in uila C a n d e d a .

En darrer terme es testimonieja també el participi de present *candens* 'blanc brillant', 'ardent', emprat des d'època clàssica com a adjectiu, derivat del verb *candere*. El mot es llegeix en la carta de Cesari, abat de Santa Cecília de Montserrat, adreçada al papa Joan XIII:

[134] *Cit.* CODOLGA, s. q. *candid**.

> **970** Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335: sydereo fulgori uel uti clara poli luminaria uirtutum meritis radiantem, florenti ut palmi oppinionem, alma c a n d e n t e m ut lilium pudicie, cyngulo rubentem uel rosa.

I encara, en un document de finals del segle XII, tot i que en aquest cas *candens* no fa referència al color blanc, sinó al ferro candent, en el context de la purgació vulgar, això és, la disquisició judicial mitjançant la qual es decidia la veritat de la innocència o la culpa del reu, sotmetent-lo a l'experiència del ferro encès, entre d'altres pràctiques[135]:

> **1196** Baraut, *DocUrgell* 1879 (Urgellia 11, p. 47): sinant prefati homines se expiarenti per sacramentum et examen c a n d e n t i s ferri illud censsum non debere facere.

Pel que fa a l'evolució de *candidus* a les llengües romàniques, a banda del català *càndid*, i el castellà *cándido*, en què l'adjectiu s'ha conservat com a cultisme, ha perviscut en expressions del tipus *trigo candeal*[136], en castellà, o *trigo candial*, en portuguès. Amb aquesta denominació s'al·ludeix al blat que produeix la farina més blanca. En català es coneix com a *blat blancal* o *xeixa*; un cop més, es constata la prevalença del terme més proper a la llengua parlada, *blancus*, en el domini lingüístic del català, en comparació amb *candidus*, un mot de caire erudit.

[135] Vid. *Diccionario de Autoridades*, s. v. *purgación vulgar*.
[136] Meyer-Lübke, *REW* 1582.

3. Negre

En voler traçar una història diacrònica del lèxic dels colors, s'aprecia, com ja hem esmentat, que totes les cultures antigues s'estructuren al voltant de dos colors nuclears: el blanc i el negre. De la mateixa manera que succeïa en el cas de la percepció del color blanc, en l'Antiguitat la paleta cromàtica no estava formada per un únic color negre, sinó per diversos. Aquest fet es reflecteix en la multitud de mots que, per exemple, en grec i llatí designen els diferents tipus de negre segons llurs graus d'intensitat i de saturació.

Els orígens del color negre es remunten a l'era paleolítica, en què es constata un ús extens i variat de pigments per produir-lo, que amb el pas dels mil·lennis va anar augmentant[1]. Si avancem en el temps fins arribar al període romà, ens trobem amb una paleta molt ben diversificada de colors negres, els uns més opacs, altres, brillants i delicats, i tota una sèrie de negres que tiraven al gris, al marró i fins i tot, al blau.

Com dèiem, la diversificació en la percepció d'un mateix color influeix, evidentment, el lèxic que el denomina. Tal com succeeix amb els termes de color d'altres àmbits[2], el vocabulari del color negre és inestable, imprecís i, a vegades, està més relacionat amb els paràmetres de brillantor o saturació del color que no pas amb la tonalitat pròpiament dita. Com veurem més endavant, el mot grec κυάνος 'blau fosc' designava, de vegades, tonalitats del blau, i d'altres, matisos

[1] Vid. PASTOUREAU 2008: 27.

[2] A excepció del vermell, als altres àmbits cromàtics sovint s'inclouen termes de color que designen matisos diferents i variats.

del negre. El mateix succeeix amb el llatí *caeruleus* 'blau', o fins i tot amb *uiridis* 'verd', que s'aplica també a elements naturalment negres.

Per poder aproximar-nos al color negre en les llengües clàssiques, cal entendre que les diferències de brillantor i foscor, de saturació i, fins i tot, de tipus de superfície o matèria a què s'associa un color, formaven part del que un parlant actual entén com a color. Aquests elements servien, en les llengües clàssiques, com a diferenciadors, per exemple, d'un tipus de negre o d'un altre.

Ja hem esmentat l'obra de referència quant a la qüestió cromàtica en la poesia grega[3]: *Colour terms in Greek Poetry*, que va publicar Irwin l'any 1974. Al capítol titulat "The General Problem" l'autora exposa precisament el fet que gran part del problema a l'hora d'estudiar el lèxic del color en les llengües antigues es basa en la importància de l'oposició entre foscor i llum, consideració vertebradora del mots de color en grec, que també fou un tret hereditari de la llengua llatina[4]. Per a molts filòlegs i estudiosos havien estat sorprenents els usos dels mots aparentment al·lusius al color negre en Homer, perquè s'atribuïen a elements que, des d'una perspectiva actual, no serien qualificats com a negres. Així, la terra pot ser negra, i també el mar:

> *Il.* 2, 699: γαῖα μέλαινα ('terra negra')
>
> *Il.* 9, 6: κῦμα κελαινὸν ('mar negre'); i també a *Il.* 24, 79: μείλανι πόντω ('mar negre')

Certament, la coloració del mar entre els autors grecs és un dels temes que ha fet córrer més rius de tinta, i de tota mena. En efecte, s'han dedicat molts esforços a intentar desxifrar alguns d'aquests passatges homèrics que contenen

[3] Vid. Estudi preliminar, apartat 3 (El lèxic del color), subapartat 3.2.3. (De Newton al segle XXI).
[4] IRWIN 1974: 111.

termes de color[5]. I tot i que alguns autors, especialment Gladstone i els seus precursors, intentaren demostrar en la societat grega algun tipus de ceguera o daltonisme, part del problema està en què es la percepció cultural del color és ara diferent a la que predominava en l'Antiguitat. Dit d'altra manera, l'home era sensible al color d'una manera diferent. Tornant al negre, doncs, per què Homer qualifica el mar, tan blau per a nosaltres, de negre? Per què la terra? Segons Irwin, cal tenir present que «the Homeric world will seem rather colourless because of Homer's preference for 'black' and 'white' over terms which indicate a hue». En la idea de negre i de blanc hi havia la noció de molts més matisos que no pas els que nosaltres veiem avui dia, però això no vol dir que el seu món fos menys acolorit.

Quant al lèxic relatiu al color negre en grec, alguns dels adjectius més representatius vinculats a aquesta esfera cromàtica són μέλας 'negre', σκοτόεις 'negre', ἐρεβεννός 'ombrívol', ὀρφναῖος 'llòbrec' i δνοφερός 'tèrbol'.

El lèxic del color del grec té, en certa manera, unes limitacions que en llatí ja no es presenten de manera tan consistent, sobretot pel que fa a la possibilitat d'intentar agrupar el vocabulari en famílies o àmbits cromàtics. Tal com demostra André al seu estudi, el llatí sí que permet acollar la majoria dels termes sota un mateix matís o croma. Aquesta estructuració, tanmateix, sembla molt més difícil, si no impossible, en el cas del grec, en què hi ha molta més variabilitat cromàtica. Però, en termes generals, el sistema lèxic del negre en el lèxic del llatí és similar, en certa manera, al del grec. Els paràmetres de brillantor i opacitat també hi juguen un paper important, especialment a l'hora de distingir semànticament els diversos termes, tot i que aquestes diferenciacions no són tan estables com en el cas del lèxic del blanc[6]. Els dos termes principals per designar el color negre són *ater* i *niger*, 'negre opac' i 'negre brillant', respectivament. Des del punt de vista diacrònic de la llengua, sembla que *ater* anà decaient fins ser

[5] En aquest sentit, vegeu l'esment que fem de la qüestió cromàtica del mar en Homer a l'Estudi lèxic, en la introducció a l'apartat 5 (Vermell).
[6] Vid. Estudi lèxic, apartat 2 (Blanc).

pràcticament substituït per *niger*. Així, en autors com Plaute, *ater* era el mot preferit per designar el color negre, mentre que a sant Jeroni ja es veu una preeminència de *niger*[7].

Ater, un dels termes bàsics pel que fa al color negre, és, en certa manera, ambivalent, i té dos valos principals: d'un cantó, el sentit de 'negre' pròpiament dit; de l'altre, el de 'fosc, ombrívol'[8]. A nosaltres, parlants de llengües modernes, segurament ens resulta estranya la idea que el negre pugui tenir matisos intensius. De fet, quan observem aquesta característica en algun element del nostre entorn, deixem de percebre'l com a negre i el qualifiquem, segurament, de gris. O, al revés, si volem indicar que es tracta d'un negre més intens, recorrem a expressions comparatives del tipus *negre com el carbó*, *negre com una gola de llop*. En aquest sentit, el lèxic llatí està fornit de mots compostos, generalment, per prefixació, que indiquen aquest valor d'intensitat. És el cas, per exemple, dels compostos de *niger*: *subniger* 'negrós', *perniger* 'molt negre', o el verb *denigrare* 'ennegrir, tenyir de negre intens'.

Però tornem altre cop al paràmetre de brillantor, present tant en *ater* com en *niger*. *Niger* designa el negre brillant, *ater*, al contrari, designa un color o tonalitat privada de color: l'absència de color i de llum, en conseqüència, generen un 'negre opac'[9]. Tanmateix, *ater* també s'oposa a *candidus* (PLAVT. *uidul.* 35-36: DIN. *mollitia urbana atque umbra corpus candidumst.* NIC. *Sol est ad eam rem pictor: atrum fecerit*), i a *albus*, *splendidus, niueus, clarus, candidans* i

[7] GERING 2014: 26-39.

[8] ANDRÉ 1949: 44; 47. Pel que fa al primer significat, de fet, André fa servir l'expressió «le noir au sens physique».

[9] ANDRÉ 1949: 44. Per tal d'il·lustrar aquestes qüestions, l'autor recorre a una comparació exhaustiva en què s'estudien *ater* i *niger* en contraposició als termes llatins de l'àmbit del blanc o, si més no, a aquells que designen un esclat de brillantor. Una altra manera de demostrar la diferenciació semàntica entre els dos mots consisteix a identificar-ne els equivalents grecs, així com els seus contraris, semànticament parlant, des del punt de vista de l'expressió de la brillantor. En aquest sentit, els equivalents grecs d'*ater* són κελαινός i, sobretot, μέλας (ThLL II 1021, 75-80). André recull una sèrie de fórmules calcades del grec en llatí que constitueixen un molt bon exemple de les associacions entre una llengua i l'altra, atestades a l'obra de Cels i d'Hipòcrates (1949: 44-45): «la formule *atra bilis* est le calque de χολὴ ou μέλαινα μελαγχολία».

candens[10]. Tots ells són mots que denoten 'brillantor', motiu pel qual no es pot afirmar que la diferència semàntica entre *ater* i *niger* sigui sòlida, si es té en compte aquest paràmetre. Quant als àmbits de qualificació semàntica d'aquests termes, s'observa que *niger* sol qualificar elements brillants, fins i tot propis de la natura, com ara fruits (mores, baies o raïm) o pedres precioses.

Per tal d'oferir un panorama general de tots els significats d'*ater*, fixem-nos en l'entrada que dona el ThLL del mot[11]. Segons aquest diccionari, l'adjectiu designa, d'una banda, el color pròpiament dit (tot i que en aquest apartat ja s'indica que sovint hi ha inherent una idea d'allò que és basardós o perniciós). Amb aquesta accepció, el mot s'atribueix a persones, animals, arbres, plantes, aliments, begudes, armes, vestits, la terra i el paisatge, l'aire, el cel, el foc, la llum, el món, les tenebres i la nit[12]. *Ater* gaudeix, a més, d'un sentit figurat, metafòric, relacionat amb tot el que és 'dolent, perniciós', qualificat pel Thesaurus amb els adjectius *malus*, *formidolosus*, *horrendus*, *perniciosus* i *luctuosus*[13]. Tanmateix, el mot, més enllà dels seus usos en la llengua poètica, es troba present en la llengua popular. Així es llegeix, per exemple, al *panem atrum* de Terenci[14], o en el cas del vi negre descrit per Plaute: *album an atrum uinum potas*?[15], o en la designació d'una varietat de la figa[16]: *ficos mariscas in loco cretoso et aperto serito … tellanas atras pediculo longo*[17].

[10] ThLL II 1021, 75-80.
[11] ThLL II 1018, 22 ss.
[12] Alguns dels usos d'*ater* van ser motiu de reflexió també entre els antics. Així, per exemple, a propòsit dels versos virgilians següents (VERG. *aen.* 8, 128: *illius atros / ore uomens ignis magna se mole ferebat*), Servi explicà el següent (*ad aen.* 11, 186, 1): *ignes atri non sunt*; *sed epitheton traxit de negotio*, *ut atris diceret, hoc est funebribus*. Un estudi complet sobre els colors a Virgili, en què també es tracta la presència del color negre, es pot llegir a SEGURA RAMOS 2006: 45-46.
[13] Així es llegeix a una glosa: *atra malum*. *atrum malum* (*cit*. ThLL II 1021, 19).
[14] TER. *eun*. 939.
[15] PLAVT. *men*. 915.
[16] CATO *agr*. 8, 1.
[17] Tanmateix, aquests elements són més habitualment qualificats per *niger*. ANDRÉ 1949: 46.

Pel que fa a *niger*, segons l'OLD[18] aquest mot designa també el color negre referit a persones, llocs, i elements que s'hi associen, com ara la nit, la foscor i alguns fenòmens meteorològics; és també el color de l'estat insalubre, de la malaltia, de tot allò associat amb la mort i l'ombra, de l'inframon, del mal presagi i del mal caràcter. En certa manera, doncs, *ater* i *niger* no tenen usos tan diferents[19].

Cal esmentar encara uns quants termes de color circumscrits a l'esfera del negre, que no en va la majoria de diccionaris tradueixen amb un reguitzell de mots per la dificultat d'expressar diversos matisos d'un únic color. Per exemple, l'adjectiu *furuus* és definit a l'OLD com a 'dark-coloured, dusky, sombre, swarthy'. En la locució *dies furuus*, «an ill-omened or unlucky day, en el mateix sentit que *dies ater*. Per a *piceus*, 'made of pitch, pitchy, resinous, like pitch in colour or substance'. Així també per a *picinus*, 'pitch-black'. Un negre, doncs, similar al de la resina. *Aquilus*, d'un ús prou estrany, és 'dark in hue, swarthy'. *Coracinus*, del grec κορᾰκῖνος, s'explica com a 'raven-black'[20].

En la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, el lèxic del negre propi del llatí clàssic no tingué una gran pervivència, a excepció del mot *niger*, que sí que apareix freqüentment. La llengua sovint va recórrer a altres termes, alguns dels quals són innovacions lèxiques, per al·ludir a les tonalitats negres o

[18] Vid. OLD, s. v.

[19] Vid. ARIAS ABELLÁN 1984: 115-116. L'autora analitza els usos d'alguns termes de color a les *Metamorfosis* d'Ovidi, i es fixa en detall en la qüestió dicotòmica d'alguns adjectius com *albus* i *candidus*, *ater* i *niger*, tot prenent el paràmetre de la brillantor com a punt diferenciador entre els termes. L'autora conclou que, almenys en Ovidi, no s'observa una oposició significativa quant a la brillantor en l'ús d'*ater* i *niger*. En canvi, aquesta oposició sí que és la base estructural del contrast "afectiu" d'aquests mots. En d'altres paraules, sembla que *niger* integra un significat positiu: és el negre lluminós, el negre bell. Aquesta percepció degué originar, consegüentment, que *ater* desenvolupés un significat antitètic (és a dir, el 'negre desagradable' o, simplement, quelcom 'desagradable', 'luctuós'). *Ater*, doncs, inclou el sentit pejoratiu que en transcendeix el sentit cromàtic originari. Aquesta associació es troba, per exemple, en la locució *dies ater* 'dia funest', 'dia de mal auguri'.

[20] A través d'alguns passatges d'autors llatins es poden resseguir les definicions d'aquests termes. Així, per exemple, a Gel·li (1, 18, 4): *ueteres Romani furuum* "*atrum*" *appellauerunt*, o a Virgili (*georg.* 2, 308): *picea crassus caligine.*

fosques. En aquest sentit, ens ha semblat oportú fer una diferenciació semàntica entre els mots que designen pròpiament el negre, com *ater*, *niger* i *taeter*, i els que indiquen un matís o tonalitat fosca.

Negre

TERMES DOCUMENTATS:	
ater	*taeter*
niger	

Ater i *niger* tenen pervivències molt diferents en el nostre corpus documental. Tot i que aprofundirem en aquestes qüestions en l'estudi lingüístic de cada veu, podem afirmar que *ater* quedà relegat a uns contextos molt específics, en què predominà el seu sentit figurat per indicar una cosa funesta. En canvi, l'adjectiu *niger* sí que es troba a bastament documentat fent referència, en la majoria dels casos, al color del pelatge dels animals. Fou, a més, el mot que donà nom al color negre a totes les llengües romàniques[21].

En fi, un cas particular és l'ús de l'adjectiu *taeter*, mot que en llatí clàssic no tenia cap valor cromàtic, sinó que designava quelcom 'ofensiu', 'pertorbador' i 'repulsiu'. En el corpus documental del nostre àmbit lingüístic val a dir que, a banda de l'única aparició de *taeter* com a nom de color, amb el significat de 'negre', es registren alguns testimonis del terme emprat amb sentit metafòric.

Finalment, cal esmentar que a l'estudi de Grossmann l'autora va fer un recull dels principals termes d'aquesta família cromàtica en llatí[22], però hi manquen mots com *fuscus*[23]. Quetglas, al seu torn, inclogué els adjectius *brunus*, *fuscus*, *maurinus*, *niger*, *laurus*, *marcenus*, *moredo*, *piceus* i *saurus* a partir de la

[21] Vid. Conclusions, apartat 6 (Estabilitat lèxica, pervivència i diversificació semàntica a les llengües romàniques).
[22] GROSSMANN 1988: 226.
[23] QUETGLAS 2019: 59.

documentació llatina medieval dels corpus de Catalunya, Lleó i Galícia. Al nostre estudi hem desplaçat *saurus* a l'àmbit cromàtic del vermell, mentre que al del negre hem afegit *taeter*. La raó que ens ha empès a no incloure *saurus* a l'esfera del negre és que, segons es desprèn de la seva etimologia, el mot sembla designar una tonalitat rogenca o marronosa, un significat que han adquirit també els seus derivats romànics.

Quant a *taeter*, es tracta d'una innovació semàntica que només es registra al nostre corpus, en què el mot és emprat com a sinònim d'*ater*.

ater

VARIANTS:

—

FORMES:

atra, -is

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Adjectiu provinent, segons Pokorny[24], d'una arrel indoeuropea *h_2eh_1-*t(-)r*- 'foguera' 'foc'[25], i documentat des de Plaute[26]: *ita replebo amicam atritate, atrior multum ut siet, quam Aegyptini, qui cortinam ludis per circum ferunt.* Segons Pokorny, el mot podria estar relacionat amb el significat de 'cremat', i està emparentat amb l'umbre *atru* 'negre'.

SIGNIFICAT:

1) 'Negre'.
2) 'Funest', en el sintagma *atra dies*.

FORMES ROMÀNIQUES[27]:

it. ant. *atro* 'negre'.

---

[24] Vid. Pokorny, *IEW* p. 69.
[25] Segons Vaan (*Etymological dictionary*, s. v. *ater*), d'aquest adjectiu deu provindre el mot *atrium* 'atri', pel fet que possiblement en aquesta estança, en un origen, s'hi col·locava la llar de foc. Es tracta d'una etimologia antiga i popular, per bé que, segons l'autor, «there is no independent evidence for it. Still, there is no good alternative».
[26] PLAVT. *poen.* 1290.
[27] DWORKIN 2016a: 11-12.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **[ante 1018]** Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305 (*poema en forma d'epitafis dels comtes enterrats a Ripoll*): post quoque Guifredus crudeli morte peremptus / nobilis atque comes, quem tulit a t r a dies.

(2) **1080** Baraut, *DipTavèrnoles* 87, Urgellia 12, p. 160 (*l'abat Ramon concedeix l'església de Santa Maria d'Isona a Ermengol Bernat*): sub hac ergo conuenientia, compendiose uerbatimque presenti in paginola a t r i s elementis scripta sepissime dictus abbas Raimundus tradidit Sancte Marie.

(3) **1080** Marquès, *Elins* 49, Urgellia 15, p. 83 (*el comte d'Urgell Ermengol IV i la seva esposa Llúcia fan una donació al monestir de Santa Cecília d'Elins*): que cuncta specialiter superius a t r i s literis scripta, sicut humano sensu comprehendi possit ad usum ullorum hominum pertinentia.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Conceptes abstractes (1); *Altres* (2, 3)

COMENTARI:

Documentat en llatí ja des d'època arcaica en autors com Plaute[28], com ja hem tingut ocasió d'esmentar, o Terenci[29] i Varró[30], *ater* designa el color negre opac, en oposició a *niger* 'negre brillant'. Com indica el ThLL, fou molt més comú en poesia que en prosa, sovint amb un sentit metafòric en relació a allò que és funest o tenebrós, així com la mort[31]. Un bon exemple d'això es troba en

[28] ThLL II/2 1018, 42.
[29] TER. *ad.* 5, 3, 63: *tam excoctam reddam atque atram psaltriam quam carbost* (*cit.* ThLL II/2 1018, 44).
[30] VARRO *ling.* 5, 102: *quod… sucus nucis corpus facit atrum* (*cit.* ThLL II/2 1018, 45).
[31] ThLL II/2 1018, 22.

la locució *dies ater* 'dia funest, dia de mal auguri', que el Thesaurus inclou entre les accepcions i usos d'*ater* en què l'adjectiu no es refereix estrictament al color[32].

Tot i que l'adjectiu *ater* es testimonieja escassament en el corpus llatí medieval de Catalunya, és precisament amb un sentit metafòric que el mot apareix en el testimoni més antic que n'hem registrat. Es tracta d'un diploma datat abans del 1018, que conté un poema en forma d'epitafis, redactat per Oliba, dels comtes enterrats a Ripoll en què es fa referència al dia (*dies*) de la mort de Guifré II, comte de Besalú durant els anys 927-957. De fet, el sintagma *atra dies* 'dia funest' que fa servir Oliba en aquest diploma recorda[33] els versos virgilians que mostrem tot seguit, acarats al text del diploma[34]:

> **[ante 1018]** Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305: post quoque Guifredus crudeli morte peremptus / nobilis atque comes, q u e m t u l i t a t r a d i e s .
>
> VERG. *aen.* 6: 430: a b s t u l i t a t r a d i e s et funere mersit acerbo.

Encara trobem dues altres aparicions de l'adjectiu *ater*, en dos documents de l'any 1080. Al primer[35] es registra com l'abat Ramon, amb el consell de la comunitat del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, concedeix l'església de Santa Maria d'Isona a Ermengol Bernat, capellà de l'església del castell de Llordà,

---

[32] ThLL II/2 1021, 21 ss. En la vida civil romana, els *dies atri* eren els dies que venien després de les calendes, les nones i els idus. Sembla ser que en aquests dies l'Estat evitava dur a terme cerimònies religioses.

[33] Les fonts poètiques de la inspiració d'Oliba han estat estudiades i assenyalades per Nicolau d'Olwer (1932: 199-201, vid. etiam D'OLWER 1915-1920).

[34] Una altra possible referència virgiliana en l'obra de l'abat Oliba es troba a l'inici mateix de l'epitafi a Guifré II (**[ante 1018]** Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305): *post quoque Guifredus crudeli morte peremptus*, cf. els versos virgilians següents: *uident indigna morte peremptum* (VERG. *aen.* 6, 163).

[35] **1080** Baraut, *DipTavèrnoles* 87 (Urgellia 12, p. 160): *hoc pactum conueniencie ego ipse Ermengaudus manu propria ac laudaui et hoc (s. man.) signum secundum meum morem in epilago libens impressi, in die et anno notati in principio.* El diploma és redactat pel mateix Ermengol Bernat.

designat pel comte Ermengol. En aquest text, l'adjectiu *ater* té com a referent lèxic el substantiu *elementis*, tot fent referència, probablement, a la tinta negra emprada en l'escriptura del document.

Una construcció molt similar es llegeix al segon document de l'any 1080[36], que registra la donació feta per Ermengol IV, comte d'Urgell, i la seva esposa Llúcia al monestir de Santa Cecília d'Elins, on habitaven monges benedictines. L'acta és escrita també per Ermengol Bernat. En aquest document es troba el sintagma *atris literis*, fent esment, tal com s'ha vist en l'exemple anterior, a la tinta negra de les lletres, en una construcció molt similar.

A partir d'*ater* sorgí el substantiu derivat *atramentum* 'líquid negre', 'tinta'[37], del qual Isidor en diu el següent:

> ISID. *orig.* 19, 17, 17: atramentum dictum, quod sit atrum.

D'aquest mot provenen el català *atrament* 'tinta' i *atramentari* 'semblant a la tinta'[38], que també es fan servir com a denominadors de farmacèutics i pintors. *Atramentum* es testimonieja al nostre corpus en una única ocasió[39], en la concòrdia signada entre l'abat Guitard i els germans Olivà, Ricard i Albert. Al final del document s'indica per mitjà del sintagma *duobus atramentis* que es van fer servir dues tintes diferents en la redacció d'aquest text:

> **1045** CSCugat II 577, p. 242: Ss. Remundus, monachus, qui hec scripsi et ss. cum literas rasas et emendatas et superpositas in uersu XIII et XV et XXI et XXII atque cum duabus pinnis et cum duobus a t r a m e n t i s prenotato.

[36] **1080** Marquès, *Elins* 49 (Urgellia 15, p. 83).
[37] ThLL II 1091, 56 ss.
[38] Vid. DCVB, s. vv. *atrament* i *atramentari*.
[39] Aquest mot es llegeix, també, en la signatura al revers d'un pergamí (vid. **1005** DACCBarcelona I 58, p. 336), que conté una compravenda realitzada entre els esposos Bonfill i Emma, d'una banda, i Seniol, de l'altra: *ille presbiter qui ista carta firmauit hic dicat qui cum alio atramento ista carta firmauit.* L'anotació correspon als segles XIII-XIV, i el sintagma *alio atramento* indica que la carta fou signada amb tinta diferent.

En definitiva, es corrobora l'escassa presència d'*ater* al corpus documental de la Catalunya altmedieval. El mot es testimonieja al document redactat per l'abat Oliba, en l'expressió *dies ater* i *dies atra*, amb una pèrdua del seu sentit cromàtic a favor del significat metafòric i, d'altra banda, es llegeix als dos documents redactats per Ermengol. Certament, Oliba i Ermengol foren dos escrivans reconeguts per l'ús ric i culte que feren de la llengua llatina en la redacció dels seus textos, on treien a relluir el seu estil propi i el seu bon gust literari. Així, es fa pal·lès que l'ús d'*ater* se circumscriu a un registre lingüístic erudit, i que és un mot allunyat de la llengua parlada.

Ater no es conserva en català, mentre que en altres dominis lingüístics se'n constata la continuació com a cromònim, per exemple en l'italià antic *atro* i en l'italià del nord[40] *adro* 'negre', i sovint,amb significats secundaris amb un valor figuratiu[41].

[40] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 753.

[41] Sobre l'evolució diacrònica de l'adjectiu *ater*, vid. DWORKIN 2016a: 11-12.

niger

VARIANTS:

negre
nigre

FORMES:

niger
nigre
cat. negro, -a

ONOMÀSTICA:

Antr.: Niger, Negre, Nigrello, Negrapel.

Top.: Petra Nigra, Pogo Nigro, Castellum Nigrum, Stagnu Nigro, Terra Nigra, Negres, Monte Negre, Collo de Negra, Monte Nero, Riuus Nero, Riuus Ner, Gorg Ner.

ETIMOLOGIA:

Adjectiu d'etimologia incerta[42], que es testimonieja ja a les comèdies de Plaute[43]: *corpore albo*, *oculis nigris*. No es té constància que hagi existit cap adjectiu indoeuropeu comú per exprimir la noció de 'negre'[44].

SIGNIFICAT:

'Negre'.

[42] Vid. OLD, s. v. *niger*.
[43] PLAVT. *capt.* 647.
[44] Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *niger*.

FORMES ROMÀNIQUES[45]:

cat. *negre*, esp. *negro*, fr. *noir*, it. *nero*, port. *negro*, rom. *negru*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **856** DipPallars 51, p. 311 (*compravenda*): uindo uobis … uaca cum suo uitulo colore n i g r a .

(2) **863** DipPallars 57, p. 315 (*compravenda*): uindimus … kauallo colore n i g r o .

(3) **868** DipPallars 63, p. 317 (*donació*): et iumenta quatuor, cauallo ferrando, uno asino n i g r o , boues duos, uaccas tres, oues, dono et dulgo ad domum Sancti Vincentii.

(4) **981** DCBarcelona I 131, p. 332 (*compravenda*): et dono tibi boue I colore n i g r a et oues IIII et truias aput porcellos VII et apario I.

(5) **1000** AComtalPerg I 52, p. 327 (*Ramon III, comte de Pallars, ven una estiba a canvi d'un cavall negre valorat en tres unces*): et uos dedistis mihi precium unum kauallo cholore n i g r a ualentem tres unzas.

(6) **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288, Urgellia 3, p. 121 (*testament del Bisbe Sal·la*): ad Seniofredo presbitero somera I n e g r a qui est in Celsona et manchosos VI.

(7) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37, p. 44 (*inventari del tresor del culte el monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Seiniofré*): et in altario Sancte Marie

[45] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5917.

duo coopertorii festiuales, unum cum serico, et alium oued n i g r o .

(8) **1031** DACCBarcelona II 469, p. 875 (*testament de Riculf*): et dare faciatis ipso meo cauallo n i g e r balciano per captiuos. *Ibid.:* et in Pertegacio pariliata I qui est prope ipso rio de Pertegacio, et ipsa mea mula n i g r a .

(9) **1032** Junyent, *Oliba* Dip. 108, p 178 (*testament del levita Guillem d'Olô*): et ipso muleto n i g r o quod fuit de Ramio, abba, concedo a Sancti Benedicti.

(10) **1044** CSCugat II 572 (*publicació sacramental del testament de Riculf*): et concessit ipsa sua muleta n i g r a pro anima sua.

(11) **1047** Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 396 (*inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, després de la mort de l'abat i bisbe Oliba*): alias dalmaticas II, una alba et alia n i g r a .

(12) **1047** CSCugat II 590, p. 258 (*publicació sacramental del testament de Guillem Sendred*): item concessit ad Guifredus, presbiter, uitulo I per filiolatico N i g e r .

(13) **1058** Alturo, *Sta. Anna* 70, p. 79 (*testament de Seniol*): et concedo ad nepta mea nomine Meralla ipso meo alodio ... et cauallo I n i g e r .

(14) **1063** CSCugat II 634 (*testament de Guiu Riculf*): et concedo ad uxori mea predicta eguas V et ipso pullino faluo et ipsa mula n i g r a et parilios II de bouos meliores, et ipso somer ferrano meliore.

(15) **1065** Baraut, *DocUrgell* 778, Urgellia 6, p. 147 (*testament de Ponç*): bestias maiores uel minores qui sunt in Pinnes et ipso asino meo n i g e r remaneat ad Gersedis femina.

(16) **1067** CSCugat II 656, p. 321 (*testament de Riquilda*): et item concedo ad ipsa cannonika s. Crucis equa I n i g r a cum unciada I infra pane et uino; et item concedo ad Geral Odger equa I sua alba cum cubo I melior.

(17) **1068** CDipÀger 85, p. 324 (*donació d'Arnau Mir de Tost i la seva muller Arsenda*): similiter ad nostro apostolico Alexandro tria milia solidos aureos Valencie et X captiuos n i g r o s .

(18) **1071-1072** Baraut, *DocUrgell* 842, Urgellia 6, p. 19 (*extracte del testament de Pere Guillem*): ipsum meum cauallo cum sua sella et freno et scuto et lancea remaneat ad Bernard Tetmar. Ipso mulo n i g r o ad Arnal Ermengaud.

(19) **1072** Baraut, *DocUrgell* 843, Urgellia 6, p. 200 (*publicació sacramental del testament de Pere Guillem*): et suum cauallum cum sua sella et freno et scuto et lantea iussit remanere ad Bernardum Tgedmari, et suum mulum n i g r u m ad Arnallum Ermengaudi.

(20) **1077** DACCBarcelona IV 1311, p. 2039 (*testament de Guillem Miró*): et consedo ad filio meo Bern[ar]idi Guiliemi ... ipso meo asbergo meliore et [...]ano et ipsa espada et ipso kaual n e g r o . Et consedo ad uxori mea ipso kaual sor qui mihi dedit Pedro Ermegod.

(21) **1077** Baraut, *DipTavèrnoles* 183 (Urgellia 12, p. 245) (*renúncia d'uns drets*): predicti IIII termenals uero sunt super cher foradad in petra n i g r a cum signo +, et alii duo super prato in petra blancha cum signo +.

(22) **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512 (*testament de Guitard Boeci*):

iterum concedo sepe dicto cenobio Sancti Petri parilium unum bouum, unum sauinum, qui fuit Iohannis Azafar, et alium n i g r u m , qui cum eo arare solet, cum sarraceno nomine Calefel.

(23) **1119** Martí Bonet, *Oleguer* 44, p. 402 (*concili de Reims*)[46]: haec dicens, quasi ob insigne tripudium laetitiamque mirabilem, digito monstrauit n i g r u m et pallidum adolescentem, magis Iudaeo uel Agareno, quam Christiano similem, uestibus quidem optimis indutum sed corpore deformem.

(24) **1125** CSCugat 879 III, p. 74 (*testament de Ponç Gerald*): et abeat de ipso precio iam dicta domna mea pelles I et de chonils copertis de gualabru n i g r e .

(25) **1152** Rius, *Sacosta* 25, p. 378 (*nomenament dels marmessors de l'arxilevita i prelat Guillem*): n i g r u m et n i g r a m Guillelmo capitis scholarum; consobrino meo Petro Arnalli clerico meo dimitto Muscam sarracenum.

(26) **1175** CSCreus 187, p. 188 (*testament de Ramon de Miralpeix*): dimitto etiam operi Sanctarum Crucium meum runcinum n i g r u m .

(27) **1193** DipTortosa 493, p. 610 (*testament sacramental del bisbe de Tortosa Ponç de Monells*): dimitto priori Dertose C mazmutinas et mulum meum n i g r u m cum asselamento suo.

[46] Es tracta d'un document d'un concili celebrat a Reims, al qual assistí el bisbe Oleguer, que fou conseller de Ramon Berenguer III en la seva política ultrapirinenca i, en fecte, participà a molts concilis europeus.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Bovins (1, 4, 12, 22); *Èquids* (2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 27, 26); *Teixits i pells* (7, 24); *Peces de vestir* (11); *Persones* (17, 23, 25); *Natura / Paisatge* (21)

COMENTARI:

L'adjectiu *niger* es diferencia d'*ater*, en llatí clàssic, pel paràmetre de la brillantor, i es contraposa a *albus* 'blanc' i *candidus* 'blanc brillant'[47]. L'aparició conjunta de *niger albus* ja es testimonieja als versos esmentats de Plaute[48], al diàleg entre Hegió i Aristofontes, en què el primer demana informació al segon sobre l'aspecte d'un dels presoners, "de rostre blanc, d'ulls negres". Al *De diuinatione* de Ciceró[49] es troba també la contraposició entre *niger* i *albus*, en un passatge on l'autor, tot refutant els arguments exposats al llibre primer pel seu germà Quint, es pregunta a quins elements es refereix l'art de l'endevinació, i si seria possible intuir-ne alguna cosa a través de la predicció, en lloc de fer-ho amb les facultats naturals. És aquest el moment en què Ciceró, a través de la figura de Tirèsias, es pregunta si un presumpte endeví, si fos tan cec com aquest, podria dir quines coses són blanques i quines negres: *aut num nescio qui ille diuinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere.*

Al nostre corpus documental, l'aparició conjunta i contraposada dels adjectius *niger* i *albus* es testimonieja en dues ocasions. La primera documentació es troba a l'inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, fet a la mort de l'abat Oliba, l'any 1047[50]. Els adjectius esmentats fan referència a dues dalmàtiques: *alias dalmaticas II, una alba et alia nigra.* La dalmàtica fou una túnica talar de mànigues amples, sovint ornamentada amb rivets i serrells, pròpia

[47] Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *niger*.
[48] PLAVT. *capt.* 647.
[49] CIC. *diu.* 2, 3, 9: *quae alba sint, quae nigra, dicere.*
[50] **1047** Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 396.

dels diaques, tot i que no exclusiva d'aquesta jerarquia eclesiàstica[51]. Si bé la nostra documentació conté prou exemples en què hi ha indicacions precises sobre el material amb què es confeccionaven les dalmàtiques, només el testimoni adduït n'esmenta el color. Durant els segles VI, VII i VIII els testimonis hispans i gàl·lics, en referir-se a la dalmàtica, descriuen una túnica blanca, de seda o llana, anomenada alba. Els liturgistes medievals destacaren el color càndid blanc d'aquestes peces de vestir, símbol d'una vida immaculada i sense tares[52]. Tanmateix, al voltant del primer mil·lenni començaren a aparèixer dalmàtiques de colors, fenomen que s'estengué més aviat fora d'Itàlia, en tant que aquest territori és més conservador i té unes tradicions més arrelades. Amb l'entrada en vigor del cànon de colors, va proliferar l'ús de les dalmàtiques de colors, que s'adeien amb el tipus de celebració a la qual s'assistia. En tot cas, l'exemple citat és l'únic del nostre corpus en què s'especifica el color d'unes dalmàtiques.

L'aparició conjunta dels adjectius *niger* i *albus* torna a aparèixer a un document de l'any 1067[53], que registra el testament de Riquilda, atorgat abans d'emprendre un pelegrinatge: *et item concedo ad ipsa cannonika s. Crucis equa I nigra cum unciada I infra pane et uino; et item concedo ad Geral Odger equa I sua alba cum cubo I melior*. En aquest cas, els adjectius serveixen per diferenciar i identificar dues eugues, l'una negra, l'altra blanca.

En efecte, en la majoria de testimonis de *niger* del nostre corpus l'adjectiu fa referència al color del pelatge dels èquids i, en segon terme, dels bovins, però també s'aplica a teixits, vestits i persones. Pel que fa a les formes documentades de la veu *niger*, es testimoniegen les variants *negre*, *negra*, *negro* i *nigre*. Les primeres contenen la variant fonètica amb què evolucionà el terme a les llengües romàniques. Sobre la darrera forma, *nigre*, aquesta es llegeix a un diploma de l'any 1125 que registra el testament de Ponç Gerald[54], en un passatge en què l'adjectiu té com a referent lèxic el mot *gualabru*, substantiu que es refereix a una

[51] TRIAS 2012: 327-335.
[52] AMALARIUS METENSIS II, 21.1 (*cit.* TRIAS 2012: 334).
[53] **1067** CSCugat II 65, p. 321.
[54] **1125** CSCugat 879 III, p. 74.

determinada classe de teixit, de color marró groguenc[55]. En aquest cas, doncs, es tracta d'un *gualabrú* de color negre.

Val a dir que, en general, hi ha poques aparicions d'adjectius de color que es refereixin a persones. Tanmateix, tres diplomes del nostre corpus documental ens permeten resseguir les mencions de l'adjectiu *niger* atribuït a persones. En el marc d'una nova donació de l'església de Sant Pere d'Àger, l'any 1068, Arnau Mir de Tost afirma que pertany amb els seus béns a la Santa Seu, i que ha de pagar el cens corresponent, al qual s'hi obliga personalment, i hi afegeix el següent:

> **1068** CDipÀger 85, p. 324: sciatur a cunctis quia pro defensione ecclesie Agerensis feci ego offerenda ad apostolico Nicholao quinque milia solidos aureos Valencie; similiter ad nostro apostolico Alexandro tria milia solidos aureos Valencie et X c a p t i u o s n i g r o s. Hoc totum eciam facimus pro redempcione animarum nostrarum et filiarum nostrarum hac parentum nostrarum, ut in paradiso ereditentur cum omnibus sanctis, et gaudeant in eterna requie sine fine comitantibus angelis.

En aquest testimoni es llegeix, en efecte, una de les primeres mencions de l'adjectiu *niger* referit a uns captius negres[56], que el testador entrega juntament amb tres mil sous d'or de València.

Uns cinquanta anys més endavant en trobem un altre esment a l'acta del concili celebrat a Reims l'any 1119[57], resumida per Orderic Vitalis. En aquest

[55] Vid. s. v. *brunus*.

[56] Amb el terme *captiuus* es fa referència, en aquest cas, als captius sarraïns reduïts a esclavitud. Tal com indica Balari (1899: 500), els noms d'esclaus de la Marca Hispànica donen testimoni del seu origen musulmà. La distinció de les persones sovint es duia a terme per mitjà de la religió, així com per la jerarquía feudal i la condició civil. En el primer cas, la religió distingia entre cristians, sarraïns i jueus, i aquestes diferències religioses quedaven vinculades amb les "races": «los cristianos eran de raza indoeuropea, mientras que los sarracenos y judíos pertenecían a la raza semítica» (*ibid.*, p. 495).

[57] Tanmateix, es tracta d'un document d'un concili no celebrat a Catalunya, al qual assistí el bisbe Oleguer l'any 1119.

passatge es descriu el moment en què l'arquebisbe de Colònia lliurà el fill de *Petri Leonis*, que tenia com a ostatge, tot anunciant el fet com si es tractés d'un gran triomf, i assenyalà amb el dit un jove "de pell fosca, pàl·lid" que, segons narra Orderic, era més semblant a un jueu o un sarraí, que no pas a un cristià[58]. S'esmenta, a més, que vestia de manera òptima, però que el seu cos era desairós:

> **1119** Martí Bonet, *Oleguer* 44, p. 402: haec dicens, quasi ob insigne tripudium laetitiamque mirabilem, digito monstrauit n i g r u m et pallidum adolescentem, magis Iudaeo uel Agareno, quam Christiano similem, uestibus quidem optimis indutum sed corpore deformem.

En aquest testimoni, doncs, trobem diverses denominacions etnònimes (*iudaeo*, *agareno*, *christiano*), que identifiquen i diferencien, a partir dels trets fenotípics, el jove esmentat, de pell negra, però pàl·lid.

Encara un darrer esment a persones per mitjà de l'adjectiu *niger* el trobem a un diploma de mitjans del segle XII, en el nomenament dels marmessors de l'arxilevita i prelat Guillem. Segons s'extreu del text, l'arxilevita deixà una sèrie de persones a Guillem, *caput scholae*, i al seu cosí Pere Arnal, clergue:

> **1152** Rius, *Sacosta* 25, p. 378: n i g r u m et n i g r a Guillelmo capitis scholarum; consobrino meo Petro Arnalli clerico meo dimitto Muscam sarracenum.

[58] El passatge fa referència a Gracià, germà d'Anaclet, que era tingut com a hostatge i que fou entregat a Calixt II durant el concili de Reims l'any 1119. S'expressa, també, l'odi envers el seu pare que, segons es descriu, es degué enriquir de manera usurera: *quem Franci aliique plures papae adsistentem intuentes deriserunt, eique dedecus perniciemque citam imprecati sunt, propter odium patris ipsius, quem iniquissimum foeneratorem nouerunt*. Resnick, en un estudi sobre la qüestió racial i antisemítica en l'elecció del Papa Anaclet II, esmenta i analitza aquest passatge. Vid. RESNICK 2013: 63-64.

D'aquest testimoni es desprèn que *nigrum* i *nigra* fan referència a dues persones, a saber home i done, caracteritzats físicament per aquest color, i que alhora es diferencien de *sarracenum* 'sarraí', adjectiu que s'atribueix a un tal *Musca*. S'entén, doncs, que l'adjectiu *niger* en aquest context identifica dues persones els trets físics de les quals són diferents d'allò que es designa per mitjà del mot *sarracenus*; així doncs, les tonalitats de pell a què al·ludeixen aquests adjectius devien ser diferents.

A banda de les formes pròpiament llatines testimoniades de *niger*, en documentem algunes amb indicis de romanització (o formes ja catalanes llatinitzades), com ara *negre*, *negra*, *negro* i *nigre.* Val a dir que Coromines situa la primera documentació catalana del terme al segle XIII[59].

Pel que fa a la presència d'aquest adjectiu als diccionaris de llatí medieval, el NGML[60] en testimonia alguns exemples en referència al vi, amb el significat de 'vi negre': *uinum aliud album*, *aliud nigrum*. Al LELMAL es documenten les variants *negro, nigriora* i *nigrioria* com a comparatius, així com la variant *negro*, en un testimoni en què l'adjectiu forma part d'un antropònim o sobrenom: *terra cum suos pumres qui fuerunt de Froila Negro*. Amb una forma similar també es documenta amb el sentit de color, referit a un tipus de teixit, en un document més tardà, de l'any 1227: *do canonicis palcum meum de bruneta negra*[61].

L'adjectiu *niger* fou també molt productiu en la formació de topònims i antropònims als diplomes del nostre domini lingüístic. Pel que fa al primer grup, el trobem documentat des de l'any 875 en formacions del tipus *terra Nigra*[62], i tot al llarg dels segles X, XI i XII. Les formacions més recurrents són: *Petra Nigra*, *Monte Nigro*, *Pogo Nigro*, *Gorgo Nigro*, *rio Nigro*, *Monte Negro*, entre d'altres. Alguns d'aquests noms de lloc presenten ja formes molt romàniques, com ara *Negre*, *Nero*, *Ner*.

[59] Vid. Coromines, *DECat* V 898a, 36.
[60] Vid. NGML s. v. *niger*.
[61] Vid. LELMAL, s. v. *niger*.
[62] **875** Abadal, *ECuixà* 35 (I), p. 147: *et habebat in ipsa recognitione insertum qualiter in territorio de Ozenias nullam hereditatem debuissent habere, nec in terra Nigra.*

En el panorama de les llengües romàniques[63] el mot ha perviscut al català *negre*, a l'espanyol *negro*, al francès *noir*, a l'italià *nero*, al portuguès *negro* i al romanès *negru,* com a terme bàsic de color per designar la idea de 'negre'. En definitiva, fou usual en totes les èpoques de l'idioma, i present a totes les llengües romàniques. L'ús del mot amb sentits translaticis com ara 'funest', 'trist' i 'tenebrós', tan comú en llatí, es troba també sovint en la llengua, i ja des d'antic:

Tirant, cap. 67 (*cit.* Coromines, *DECat* V 898a, 53-ss): actes ... negres.

[63] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5917.

taeter

VARIANTS:

teter

FORMES:

tetro

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

D'origen incert, l'adjectiu *taeter* (també atestat amb la forma *teter*) podria derivar del verb impersonal *taedet* 'estar disgustat, estar cansat'[64]. Segons l'OLD[65], el terme fa referència a quelcom que és 'horrible, ofensiu', referit a persones, animals, monstres, olors, sabors, sons i accions. Es documenta des d'autors com Plaute[66], amb la forma superlativa: *quid ais tu, omnium hominem taeterrume?*, a Enni[67]: *taetros elephantos*, o Ciceró[68]: *taetro ... dente*.

SIGNIFICAT:

'Negre', al sintagma *tetro elemento*, en al·lusió a la tinta.

[64] Vid. Walde-Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch*, s. v. *taeter*.
[65] Vid. OLD, s. v. *taeter*.
[66] PLAVT. *mos.* 593.
[67] ENN. *ann.* 607.
[68] CIC. *poet.* 22, 26.

FORMES ROMÀNIQUES[69]:

fr. med. *tetre* 'desagradable' (fr. med. *teterrime* 'horrible', pres del superlatiu llatí *taeterrimus*).

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1090** Ordeig, *Dotalies* 258, p. 282; Baraut, *ActUrgell* 74, Urgellia 1, p. 161 (*consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà, redactada per Ermengol*): que cuncta alodia, possessiones ac predia, mobilia atque immobilia superius t e t r o e l e m e n t o specialiter et generaliter presenti in pagina notata, nominata et indicia.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Materials (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *taeter*, que ja des d'un bon principi convisqué amb la variant *teter*, es troba tot al llarg de la llatinitat clàssica per fer referència a la qualitat física de quelcom –ja sigui d'una persona, un animal o fins i tot d'alguna cosa monstruosa– que és aterridor o desagradable. Amb aquest mateix sentit també s'aplica a olors, sabors i sons, així com a un fet o acció terrible, que causa estupor. A l'*Eneida* es llegeix una aparició de *taeter*, referit al mot *cruor*, que el diccionari de Gaffiot interpreta i defineix amb el significat de 'sang negra'[70]:

> VERG. *aen.* 10, 726-728: gaudet hians immane comasque arrexit et haeret / uisceribus super incumbens; lauit improba t a e t e r / ora cruor.

Així, més enllà del significat més o menys cromàtic que Gaffiot atribueix a aquest sintagma, *taeter* no tingué en llatí clàssic cap accepció relacionada amb el

[69] Vid. Wartburg, *FEW* XIII/1 31a.
[70] Vid. Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *taeter*.

color. En canvi, entre els autors cristians *taeter* (escrit també *teter*) sí que tingué aquest valor, quan s'aplicava a quelcom ombrívol o negrós[71]. A Agustí d'Hipona es llegeix una referència explícita al valor cromàtic del mot, en la construcció *colore tetro*:

> AVGVST. *enarr.* 33, 2, 15: et si non uides fidem, quare amas seruum fidelem? Interroga teipsum, qualem seruum diligis. Forte habes seruum formosum, staturosum, bene compositum ... habes autem alium forte paruum statura, deformem facie, c o l o r e t e t r o ; sed fidelem, parcum, sobrium: attende, rogo te, quem istorum duorum diligis? Si oculos carnis interrogas, uincit apud te pulcher iniustus; si oculos cordis, uincit deformis fidelis.

Talment a les *Etimologies* d'Isidor, en què es llegeix el terme en diverses ocasions, primer en l'explicació etimològica de l'adjectiu:

> ISID. *orig.* 10, 279 (*de uocabulis*): turbidus, terribilis. T e t e r , ob obscura tenebrosaque uita. Teterrimus, pro fero nimium. T e t r u m enim ueteres pro fero dixerunt, ut Ennius (*ann.* 607): «tetros elephantos» terribilis, quia terrorem habet et timetur.

I, més endavant, com a designació dels moros (*Mauri*), que tenen al cos la "foscor de la nit", en oposició als gals, que són de pell blanca:

> ISID. *orig.* 19, 23, 7: mauros habet tetra nox corporum, Gallos candida cutis.

En un altre passatge issidorià, *taeter* és definit mitjançant el terme *niger*, tot indicant que un dia ennuvolat (*nubilum*) s'anomena "ombrívol" (*tetrum*):

> ISID. *orig.* 10, 194: niger, quasi nubiger: quia non serenus, sed fusco opertus. Vnde et nubilum diem tetrum dicimus.

[71] Vid. BLAISE, *Dictionnaire*, s. v. *taeter* 'noirâtre, sombre'.

Pel que fa a la presència d'aquest adjectiu en el context de la nostra documentació, es troben algunes aparicions de *taeter*, escrit sempre *teter*, tot mantenint l'accepció originari d''horrible' o 'desagradable'. A continuació reproduïm alguns dels testimonis que contenen el terme amb aquest significat, tots ells corresponents a textos i diplomes que recullen actes solemnes:

969 DipRosselló 456, p. 394[72]: ego in Christi nomine Lupus, primicerius atque archidiaconus Sancti Stephani sedis Tolosae, diuino praemotus imperio cogitare coepi animo de examinis die atque extremo qualiter possem uada t e t r i Acherontis inlaesus transmeare et intra paradisi moenia perenniter laetare.

970 DipPallars 209, p. 395[73]: quod ergo ille thipicus patentibus hactis storicae, histe ueridicus specialibus est prosecutus obnixe. Preterea, post uexilem ascensum, nonnulli, credentes ad apostolice lumen doctrine, quod mundum exuit t e t r a caligine, unanimiter concurrere, deserentes que sibi uendicabant aud deferentes ante beatos discipulorum pedes iuris sui premia, quorum unum cor et anima erat spreuit ipsa pulcherrima manus preuia gestatura crucis uexilla et ide[o]... habitura caeli culmina et chaducorum rebus pensa sine fine manencia totum ex parte conquirere meruit.

993 Junyent, *Oliba* Dip. 15, p. 22[74]: cum priscorum multiformis etes series oppido subsolaribus prelongum sine legibus consumeret aeum ... nec latere

[72] El document fou redactat per l'ardiaca Llop de Tolosa, que feu una donació a Garí, abat dels monestirs de Cuixà i Lesat, prop de Tolosa «a fi que pugui travessar indemne el riu tètric d'Aqueront». L'ardiaca devia d'ésser un erudit, familiaritzat per la seva formació amb els clàssics. La frase esmentada, segons indica Ordeig i Mata, hom diria que és manllevada a Virgili (DipRosselló, *Prefaci*, p. 18).

[73] Aquest diploma registra l'acta d'elecció del prevere Oriolf, elegit com a abat del monestir d'Alaó. L'adjectiu *taeter* es relaciona amb el mot *caligo* 'obscuritat' en diversos autors clàssics. Cf. SALL. *catil.* 52, 13: *taetris tenebris et caligine.* Cf. etiam SEN. *suas.* 1, 2: *taetra caligo fluctus premit et nescio qui quod humanis natura subduxit oculis aeterna nox obruit.*

[74] El diploma recull l'acta d'elecció de l'abat Eimil de Santa Maria de Serrateix. El preàmbul, com indica l'editor, és pres de l'acta de l'elecció de l'abat antecessor, ara renunciatari, Froilà, de

posset fas fore uiuere, nisi sub tuente ductore, quae olim uisebatur t e t r a et infima, mox elatioribus subdita seu rutilants enituit in monte lucerna.

1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 49[75]: cum ab omnipotentis luciformi sanccione chosmus se diuerteret omnis … et loetale uenenosi anguis distillaret uirus in omnes, cumque celsus Deus eulogetos in omnia manens orribilem a suis uoluisset diuellere cultum, t e t r i s q u e a damnis creaturam suam liberaret, ipse misertus uoluit ut seductor qui ante ceu doxasmenon uidebatur lautus a suis, demum uideretur fautorque probandus a bonis.

1098 Bach, *ACSolsona* 381, p. 256[76]: et eius canonice propter Deum et remedium anima nostrarum siue etiam pro anima patris mei Berengarius Gomballi necne matris mee Santie, ut Deus omnipotens eruat nos ex orrium t e t r i inferni baratrum constituatque nos in paradisi amenitate per amorem sepiusque dicte eius genitricis ac perpetua uirgo Maria.

La presència de *taeter* en tots aquests testimonis corrobora que el seu ús quedà circumscrit, al nostre corpus documental, al context d'un registre erudit, car aquests diplomes són textos solemnes en què tant el lèxic com les estructures lingüístiques que els constitueixen són prova de l'elevat domini de la llengua llatina per part dels diversos escrivents. Amb tot, és significativa la presència de l'únic testimoni en què *taeter* sembla que no presenta el significat metafòric habitual, sinó que fa referència al color negre, concretament al de la tinta emprada en l'escriptura d'un document. Es tracta del diploma de l'any 1090[77] que registra l'acta de consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà, redactat per Ermengol mateix, en què hom hi troba el sintagma *tetro elemento* …

l'any 977, i «es tracta sens dubte d'una peça literària del comte-bisbe Miró. la referència bíblica amb què acaba procedeix d'Isaïes (Is 66, 2), i és treta dels *Moralia* de Sant Gregori».

[75] Acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Ripoll.

[76] Donació de Gombau Berenguer i la seva muller Adelaida a Santa Maria de Solsona de l'església de Sant Pere de Madrona.

[77] **1090** Ordeig, *Dotalies* 258, p. 282; **1090** Baraut, *ActUrgell* 74 (Urgellia 1, p. 161).

in pagina notata. Abans, a propòsit de l'adjectiu *ater* 'negre', hem aportat dos testimonis, redactats també per Ermengol, amb una construcció similar. D'una banda, la concessió de l'abat Ramon de l'església de Santa Maria d'Isona a Ermengol Bernat. Els reproduïm a continuació:

> **1080** Baraut, *DipTavèrnoles* 87 (Urgellia 12, p. 160): sub hac ergo conuenientia, compeendiose uerbatimque presenti in paginola a t r i s e l e m e n t i s s c r i p t a sepissime dictus abbas Raimundus tradidit Sancte Marie.

El segon document registra la donació que feren Ermengol IV, comte d'Urgell, i la seva esposa Llúcia, al monestir de Santa Cecília d'Elins:

> **1080** Marquès, *Elins* 49 (Urgellia 15, p. 83): que cuncta specialiter superius a t r i s l i t e r i s s c r i p t a, sicut humano sensu comprehendi possit ad usum ullorum hominum pertinentia.

Tot observant aquestes tres estructures (*in paginola atris elementis scripta, superius atris lideris scripta, tetro elemento ... in pagina notata*), considerem que *taeter*, al diploma d'Organyà de l'any 1090, es tracta d'una variació dels sintagmes que es troben als textos anteriors en què es llegeix l'adjectiu *ater*, tots ells redactats per Ermengol. Concloem que, tot i que a la nostra documentació els altres testimonis de *taeter* mantenen, com hem mostrat, el sentit etimològic de l'adjectiu, en el cas del diploma redactat per Ermengol és clar que fa referència estrictament a les lletres negres per la tinta que es feia servir en l'escriptura del text.

Tot i que el mot no es troba en altres corpus documentals d'àmbit hispànic, l'adjectiu *taeter* sí que es registra en alguns diccionaris de llatí medieval. El

LItalicaeMAL[78] n'addueix un testimoni del segle VI atribuït a Boeci, en què el superlatiu *teterrimus* devia tenir accepció cromàtica, en trobar-se relacionat amb *niger*:

> **s. VI** BOETH. *Is.* 341, 15 (*cit.* LItalicaeMal, s. v. *teter*): alius quidem paulo minus niger, alius uero t e t e r r i m u s inuenitur.

El mot es documenta també al DMLBrit[79], que inclou diversos exemples de l'adjectiu amb el significat de 'negre, fosc, obscur'[80]. Entre aquests destaca també la presència de l'adjectiu referit a *litteris*, en un autor del segle XIII:

> **s. XIII** NECKAM *NR* I 52, p. 104: (nomen canis) in celesti pagina idem nomen nunc t a e t r i s litteris scribitur nunc aureis.

No hi ha pervivència del terme com a mot cromàtic a les llengües romàniques.

[78] Vid. LItalicaeMAL, s. v. *teter*. Aquest diccionari dona, com a primera accepció del mot (registrat, en primer lloc, com a substantiu), el mot *caligo*. Inclou, també, una glossa: *teterrimus satis niger* (Gl. AA 486, 1, 11).

[79] Vid. DLMBrit, s. v. *taeter*.

[80] **730-740** FELIX *Guthl.* 29, p. 94 (*cit.* DMLBrit, s. v. *taeter*): *antiquus hostis ... taetra* (gl. i. e. *nigra*) *numina commutans*. Vid. etiam **1220** J. FORD *Serm.* 3, 4 (*cit.* DLMBrit, s. v. *taeter*): *per quam uestimenta taetra et maculosa candida efficiuntur sicut nix.*

4. Fosc

La necessitat d'identificar o diferenciar cromàticament el pelatge del bestiar que apareix especialment als documents de compravenda, testaments i donacions, entre d'altres, podria ser tal vegada el factor determinant que expliqui la diversitat lèxica per designar les tonalitats fosques. En aquest apartat, doncs, s'han inclòs els mots que designen tonalitats que van des dels colors més obscur, fins a cobrir també els colors castanys i marronosos. La gran majoria d'aquests mots es refereixen, com hem dit, a la categoria dels animals, representada principalment pel bestiar equí i boví. Així, aquesta secció inclou els termes següents:

Fosc

TERMES DOCUMENTATS:	
badius	*fuscatus* (s. v. *fuscus*)
baietus (s. v. *badius*)	*laurus*
brunus	*mauricellus*
brunellus (s. v. *brunus*)	*morenus*
fuscus	*parduca*

En primer lloc, cal advertir que resulta problemàtic incloure *fuscus* en un apartat dedicat al color pròpiament dit, car sembla que indica, en un sentit

genèric, la mancança de llum[1]. Tanmateix, com que en els casos en què l'hem registrat el mot designa la qualitat del pelatge dels animals, concretament dels bovins, de tenir el pèl fosc, sembla adient considerar que al·ludeix a un color 'fosc'. El mot s'empra, també, com a nom propi d'alguns animals. *Fuscus* prové del protoindoeuropeu **dʰus-ko-* 'negrós', 'fosc', i comparteix l'arrel **dhus-* amb *furuus*, del protoindoeuropeu **dʰus-uo-* 'fosc, negre, marró'. Segons el diccionari etimològic de Vaan, l'arrel indoeuropea és present en diversos adjectius de color que fan referència al color marró o fosc[2]. De la mateixa manera que aquest, marca una tonalitat ombrívola, fosca, i potser estarien diferenciats pel fet que *fuscus*, en oposició a *furuus*, hauria estat originàriament emprat per indicar trets físics de persones. De *fuscus* sorgí tota una sèrie de derivats i compostos, com ara *infuscus* 'fosc', *suffuscus* 'fosc, marronós', *suffusculus* 'id.', *fuscator* 'enfosquidor', i els verbs *fuscare* 'enfosquir' i *infuscare* 'ennegrir, contaminar'.

Quant a l'adjectiu *laurus*, es tracta d'un mot molt present al nostre corpus documental, que qualifica, de manera exclusiva, el color del pelatge d'èquids i bòvids. A partir dels testimonis de la nostra documentació és difícil d'escatir-ne el valor cromàtic, si bé en català el mot sembla mantenir la referència cromàtica llatina heretada del color fosc de les fulles del llorer (*laurus*), tal com atesten diversos diccionaris del català, com el de Pompeu Fabra (1932), que el defineix com a 'bru fosc', o el diccionari d'Alcover i Moll, 'de color fosc'. Aquests mateixos significats s'observen en el castellà *loro* 'de color amulatado o que tira al negro', segons el DLE. Tanmateix, el desenvolupament que ha tingut *laurus* en altres llengües romàniques és molt divers. Per exemple, el portuguès *louro* hauria optat per una referència cromàtica més propera a tonalitats groguenques o daurades. Així ho constata el *Diccionario universal da lingua portuguesa*: «de cor

[1] Vid. ANDRÉ 1949: 123. L'autor inclogué aquest adjectiu en l'apartat titulat «le brun», amb les consideracions següents: «cette teinte ne paraît pas avoir frappé les Romains en tant que telle. Aucun terme vraiment important ne correspond à notre brun ou marron. [...] En effet de sa teinte foncée, soit un rouge, la couleur dont la qualité était la plus voisin».
[2] Vid. Vaan, *Etymological dictionary*, s. vv. *furuus* i *fuscus*.

média entre o dourado e o castanho-claro». El domini gallec actua com a zona de transició entre els dos significats del terme, en què *louro* es fa servir tant amb el significat de 'ros' del portuguès, com amb el de 'fosc, morè' del català i del castellà[3].

Com que no volem estendre'ns en qüestions que ja es veuran pertinentment explicades en l'estudi lexicogràfic de cada terme, volem ara fer algunes consideracions sobre dos mots de color que al nostre corpus documental només apareixen en formacions toponímiques, motiu pel qual no han rebut un tractament propi en forma de fitxa lexicogràfica. Ens referim als adjectius *pardus* i *maurus*, que són els ètims de *parduca*, i *mauricellus* i *morenus*, respectivament.

A l'entrada de la veu *pardus* 'marró, 'de color marronós' al ThLL, més enllà de l'accepció cromàtica, el mot presenta dos significats: d'una banda, anomena un tipus d'animal, probablement una mena de pantera, que equivaldria al grec πάρδαλις. D'altra banda, i possiblement en relació amb el valor semàntic del grec πάρδαλις, es recull l'accepció de *pardus* en referència a un tipus de peix, tot i que, amb aquest valor, només se cita un testimoni, que hom troba al *Laterculus* de Polemi Silvi[4], un inventari de zoologia del segle V, en l'apartat dedicat als animals que neden. Tanmateix, en l'article no es reprodueix el text del *Laterculus* en què es troba el terme[5], sinó que, en lloc d'això, es dona una explicació del marc en què apareix, és a dir, *inter nomina natantium*. Així, *pardus* es troba en l'apartat dedicat als animals que neden, bàsicament, peixos: *pisces piscatur ... lupus, aurata, dentrix, coruus, pardus, delfin, euga.*

Coromines i Pascual[6] estudiaren la relació entre *pardus* 'tipus de pantera', 'lleopard', el significat etimològic d'aquesta veu llatina, i el grec πάρδαλος, probablement nom de l'oreneta; la relació semàntica es deu explicar pel color

[3] Les qüestions relacionades amb la diversificació semàntica de *laurus* a les llengües romàniques es tracten s. v. *laurus*, i també a les Conclusions, apartat 6 (Estabilitat lèxica, pervivència i diversificació semàntica a les llengües romàniques).

[4] POL. SILV. *nom. anim. chron.* I p. 544, 9 (*cit.* ThLL X/1 350, 1-2).

[5] Les complexitats lexicogràfiques d'aquesta obra són exposades per Paniagua (2005: 111-112).

[6] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 398b, 42-49.

fosc dels dos animals. Els autors, en tractar la veu castellana *pardo*, deixen oberta la possibilitat que aquest mot provingui tant de πάρδος com de πάρδαλος[7]. Pel que fa al valor semàntic de *pardus*, al petit glossari de termes de colors del pelatge equí del còdex de Leiden, atribuït al segle IX o X[8], s'esmenta el terme com a traducció de l'àrab *waḥši,* un mot que sol significar 'bèstia' o 'animal ferotge'[9].

Sembla que el terme tingué certa variabilitat semàntica pel que fa al color que refereix. En paraules de Coromines i Pascual, al *Libro del Axedrez* de 1288, Nebrija registra «*pardo, color de paño:* uenetus». Una accepció diferent es troba al concili de Toledo del 1582, on s'equipara a *cinericius* 'gris', valor que la veu castellana *pardo* tingué també en altres autors de llengua hispànica[10]:

> *Concil. Tolet. ann. 1582. inter Hispan.* vol. 4, p. 215 (*cit.* Du Cange s. v. *pardus*): nec in uestibus laneis alios usurpent (clerici) colores, praeter quatuor modestos et obscuriores, nempe nigrum, uiolaceum, cinericium, hoc est p a r d u m , etc.

Coromines i Pascual afegeixen, al respecte del mot *pardo*:

---

[7] Coromines i Pascual, en l'entrada dedicada a la veu *pardal* (*DECH* IV 398a, 5-60), esmenten el parentiu entre aquest terme i el grec πάρδαλος, un tipus d'ocell descrit únicament per Aristòtil (*Història dels Animals* 9, 23), que els autors identifiquen amb l'estornell. Les característiques d'aquest ocell permeten d'identificar-lo amb el nostre pardal, especialment a causa del color grisenc. Els autors esmenten, també, que Hesiqui parla d'una au anomenada πάρδαλις, i que tant πάρδαλις com πάρδαλος es troben com a nom de lleopard o pantera. Assenyalen, també, la relació etimològica entre *pardo* 'morè, fosc' (també 'grisós') i *pardal*, en ser un ocell de color gris *parduzco*. Tanmateix, els autors no tenen clar quin és derivat de quin, i tant *pardal* pot ser derivat romanç de *pardo*, o viceversa.

[8] BERTONI 1925: 153.

[9] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 398b, 50-59. Segons Coromines, a propòsit d'aquest passatge, «me parece probable que ahí designe un 'rojizo pardusco', según ocurre con otros adjetivos de bestias feroces, como el francés *fauve* y el castellano *overo* 'feroz'».

[10] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 399a, 5-20.

> Por otro lado, este adjetivo tendría inicialmente carácter culto, y así se generalizaría en fecha relativamente tardía, si partimos del nombre del leopardo, *leo pardus* o sencillamente *pardus, parda,* en latín (*pards* 'leopardos' en Rabelais, *Cinquiesme Livre*, cap. 39). Romanizada la primera de estas expresiones en *león pardo* aparece en *Calila* (Rivad. LI, 34) [...] Separado así el vocablo (*leo pardus*) era forzoso que el pueblo interpretara *pardo* como un adjetivo expresivo de la principal diferencia que separa al leopardo del león, a saber, sus manchas de color negruzco, y de esta manera, en forma muy natural, el vocablo se haría adjetivo sinónimo de negruzco[11].

Els autors assenyalen, també, la possibilitat que el mot *pardo* provingués de *pardal:* «esta otra alternativa sería más verosímil si pudiera confirmarse que la acepción primitiva fue la de 'gris'». En definitiva, sembla que les dues accepcions del substantiu *pardus* que recull el ThLL estarien relacionades amb el grec πάρδαλις, mentre que l'adjectiu *pardus*, com a terme de color, s'associa a πάρδος.

L'altre mot a què ens hem referit és l'adjectiu *maurus*, que sembla ser l'ètim de les veus *mauricellus* i *morenus*. Aquests mots tenen certament una etimologia complexa, l'estudi de la qual ha comportat una sèrie de disquisicions de caire lèxic que no podem dir que haguem resolt amb èxit o, almenys, de manera concloent[12]. *Maurus* es testimonieja en la documentació de Catalunya com a gentilici i com a nom propi. És un terme, però, que requereix una atenció particular. En primer lloc, en cercar-lo a l'OLD[13] veiem que recull exclusivament el substantiu *Mauri, -orum*. Segons aquest diccionari, *Mauri* es refereix als 'habitants del nord d'Àfrica', a partir dels quals es va donar lloc al topònim de la *Mauritania*[14]. Es testimonieja, amb aquesta accepció, tot al llarg de la llatinitat clàssica:

[11] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 399a, 39-59.
[12] Vid. s. vv. *mauricellus* i *morenus*.
[13] Vid. OLD, s. v.
[14] Està també documentat l'adjectiu *Maurus* 'relatiu o pertanyent als moros'. Així es llegeix a HOR. *carm.* 1, 2, 39: *Mauri peditis*; OV. *fast.* 6, 244: *Mauras manus*.

PLIN. *nat.* 5, 17: praecipua M a u r o r u m ... quos plerique Maurusios dixerunt.

SAL. *iug.* 18, 10: nomen eorum paulatim Libyes corrupere, barbara lingua M a u r o s pro Medis appelantes.

LVC. *phars.* 4, 679: populi tot castra sequuntur / Autololes, Numidaeque uagi, semperque paratus / inculto Gaetulus equo: tum concolor Indo / M a u r u s .

El mot *Mauri*, *-orum*, codificat com a substantiu plural per la referència a una col·lectivitat, apareix traduït generalment com a 'de Mauritània' o 'habitant de Mauritània'. Amb aquest ús i accepció es difon per tot el món llatí, present en obres tant de caire literari com historiogràfic. *Mauri* s'entén, doncs, com el gentilici del topònim *Mauritania*, i a partir d'aquest gentilici es desenvolupa una forma adjectiva *maurus*, que alguns diccionaris també recullen. En aquest sentit volem destacar que el DuCange recull una informació excepcional no registrada en altres obres de referència, en tant que fa constar la definició de *maurus* com a 'leprós', emprat així a Jerusalem, o l'expressió *mauri*, *albi* relacionada amb els reis d'Aragó (*apellati per contumeliam Genuenses*, *Moros*, *blanchs*, *a Regibus Aragonensibus*)[15].

Quant a l'origen del terme, Isidor[16] el relaciona amb el grec μαυρός: *Mauros niger est*; *nigrum enim Graeci* μαυρον *uocant.* Els principals diccionaris etimològics de grec no registren el lema μαυρός, sinó que l'inclouen sota el lema ἀμαυρός, amb el tractament de variant poc comuna. Fixem-nos en el que fa el *Dictionnaire étymologique* de Chantraine. Si es busca μαυρός, el lector és redirigit a ἀμαυρός, del qual s'indica que, en la primera atestació (*Od.* 4, 824), s'empra com a epítet d'un fantasma, amb el significat d''ombrívol, difícil de distingir': τὴν δ᾽ἀπαμειβόμενον προσέφη εἴδωλον ἀμαυρόν. Segons

[15] Vid. DuCange, s. v. *maurus*.
[16] ISID. *orig.* 12, 1, 55.

Chantraine, «se dit d'une trace difficile à distinguer, de la nuit, de la vue. Exprime de façon générale l'obscurité». Així, el mot no expressa pròpiament un color, sinó la característica de quelcom que és poc visible. Un estudi important per a l'aproximació i comprensió de l'evolució de *maurus* és el d'Álvarez Blanco, *Léxico y gramática de* mauru *a* moro: *presencia de su evolución en documentos medievales (siglos VIII-XIII)*. Segons l'autor d'aquesta tesi doctoral[17], de la relació entre els mots μαυρός i *maurus* es pot concloure el següent[18]:

> «1) Se trata de dos adjetivos cuyas raíces no parecen ser indoeuropeas, al menos es así para *maurus*, que es un préstamo exterior al indoeuropeo. 2) No siempre se utilizaron estos nombres para denominar a los habitantes del norte de África. 3) ciertamente coinciden en designar algo oscuro, es decir, en el significado genérico de 'oscuridad, oscuro', y en que llegaron a ser nombres gentilicios para designar a los habitantes del norte de Áfricas, pero de aquí no se deriva necesariamente una etimología. 4) Ambos términos atraviesan un largo recorrido en el que adquieren en algún momento el valor de gentilicios.»

En fi, volem esmentar encara algunes consideracions al respecte de *maurus*. Per a Múrcia[19], es tracta d'un nom freqüent pertot, una aplicació antroponímica de l'etnònim, argument contrari al que normalment s'ha volgut veure (és a dir, que l'etnònim seria emprat com a antropònim, i no al revés):

> L'etnònim *Mauri* designava inicialment una tribu que habitava el litoral mediterrani de la Tingitana i les muntanyes del Rif occidental. Amb el temps, el nom d'aquesta tribu, una de les primeres de la Mauretània occidental –si no la primera– amb què fenicis, grecs i romans entraren en contacte, va acabar

[17] Álvarez Blanco 2021: 201-202.
[18] *Ibid.*, p. 15.
[19] Múrcia 2010: 767.

> designant genèricament els africans no romanitzats –i sovint rebels–, per oposició als ciutadans[20].

Finalment, val a dir que el mot llatí *maurus* no apareix al ThLL (el diccionari redirigeix el lector a l'*Onomasticon*, s. v. *Mauri*). Ernout i Meillet[21], a propòsit de la veu *maurella* (*morella*) 'morella', 'planta', expliquen el següent: «on trouve aussi dans les gloses *maura: herba ficaria*. De *Maurus* 'Maure', puis 'brun foncé'». Quant als derivats romànics de *maurus*, Meyer-Lübke[22] esmenta el castellà *moreno* 'marronós', entre d'altres.

A la documentació llatina de la Catalunya altmedieval s'han documentat dos possibles derivats d'aquest ètim; d'una banda, l'adjectiu *mauricellus*, derivat que s'hauria especialitzat en el camp lèxic del color, ja sigui en la designació d'una cosa de color fosc o bé d'un color concret. En l'estudi d'Álvarez Blanco sobre el mot *maurus*, aquest no implica l'accepció cromàtica, ni tampoc presenta, segons l'autor, formes adjectivals, de manera que semblaria que *mauricellus* hauria cobert aquests dos camps, el semàntic i el gramatical.

Tanmateix, hi ha posicions molt enfrontades quant a l'etimologia de *mauricellus*. Coromines i Pascual consideren, a propòsit del castellà *morcillo* 'color de cavall negre', que és un derivat romànic de *mauricellus*, provinent de l'ètim *maurus* 'moro'[23]. En canvi, Pascual-Barea, per contra, considera que *mauricellus* és una restitució culta de l'ètim *murta* 'murtó'[24].

[20] MÚRCIA 2010: 809. I addueix el testimoni de Plini (*nat.* 5, 17): *gentes in ea (Tingitana prouincia): quondam praecipua Maurorum –unde nomen– quos plreique Maurusios dixerunt, attenuata bellis ad paucas recidit familias.*
[21] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *maurella.*
[22] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5438.
[23] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 142b, 45 ss.
[24] PASCUAL-BAREA 2015: 99-100.

Quant a l'adjectiu *morenus* que hem inclòs al nostre treball, segons alguns autors prové d'un suposat ètim **maurinus*, derivat del llatí *maurus*[25]. També Aebischer parlà dels adjectius *mauricellus* i *morenus*, i en digué el següent: «il est évident que ces formes, celle de **928** en particulier (*kaballum colore morcello*), ne font que rendre plus certaine l'étymologie du mot proposée par le *Diccionario de la lengua castellana*, c'èst-à-dire *mauricellus*, dérivé de *maurus* par le double suffixe *-icellus*[26]». I, sobre *morenus*, «lui encore, du reste, ne m'est connu au moyen âge que par des mentions catalanes, soit par un veau *mureno* en **989** et *boue uno moreno* en **1047**[27]». I hi afegí: «el est probable cependant qu'il a dû être usité dans le reste de l'Espagne alors déjà, puisqu'il vit encore dans l'espagnol et le portugais *moreno*»[28].

[25] Vid. PASCUAL-BAREA 2009: 176-177. En grec, el substantiu μαύρος designa, des de l'Edat Mitjana, un 'cavall de color negre', freqüentment de guerra, i posteriorment una persona de raça negra (no bereber).

[26] Vid. AEBISCHER 1950: 34.

[27] Els testimonis esmentats per Aebischer són tractats pertinentment a la fitxa lexicogràfica dels mots, s. vv. *mauricellus* i *morenus*.

[28] AEBISCHER 1950: 35.

badius

VARIANTS:

baius

FORMES:

badium

baio, -a

cat. baig, bacz, bag

ONOMÀSTICA:

Antr.: Baio, Baia.

Top.: Monte Baio, ualle Bago, Combam bagam.

ETIMOLOGIA:

Badius és un adjectiu referit sobretot als èquids[29], que segons Ernout i Meillet hauria estat un préstec osc-umbre d'origen ilíric[30]. El mot es testimonieja des de Varró[31], en al·lusió al color del pelatge dels cavalls: *equi colore disparis item nati hic badius*, *iste giluus*, *ille murinus*.

SIGNIFICAT:

'Castany', 'marró clar', dit especialment del pelatge d'èquids i bovins.

[29] ThLL II 1673, 7-17.

[30] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v.

[31] VARRO *sat. men.* 358.

FORMES ROMÀNIQUES[32]:

cat. *baig* 'ros fosc', cat. med. *baig* 'vermell clar', esp. *bayo* 'blanco amarillento', fr. *bai*, it. *baio* 'vermellós amb extremitats negres', occ. *bai* 'de color roig-bru' (*baiart* 'cavall bai')[33], port. *baio* 'marró groguenc'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **981** CSCugat I 136, p. 113 (*testament sacramental de Galind*): suo cauallo b a i o ad uxor sua concessit.

(2) **981** Udina, *La successió testada* 23, p. 170 (Junyent, *DipVic* 480, p. 403-404); *testament d'Inguilrada*: ut donet ipso kauallo b a i o a Guillelmo.

(3) **1024** Udina, *La successió testada* 129, p. 310 (*publicació sacramental del testament d'Ermengol d'Oló*): et ipsum caual b a i o iussit dare pro anima sua.

(4) **1037** Baraut, *DocUrgell* 502, Urgellia 5, p. 44 (*testament de Seniofred)*: ad Viuas sacer equa I b a i a , ad Bonushomo sacer alia equa sora balcana.

(5) **1042** Baraut, *DocUrgell* 544, Urgellia 5, p. 80 (Baraut, *DocUrgell* ap. 26, Urgellia 8, p. 142); *publicació sacramental del testament de Seniofred*: ad Viuas sacer equa I b a i a (*baga* Urgellia 8), ad Bonushomo sacer alia equa sora I balcana.

(6) **1052 (1051)** Baraut, *DocUrgell* 65, Urgellia 6, p. 38 (*publicació sacramental del testament de Ranolf*): in primis iusit dare ipso suo cauallo b a i o pro anima sua in sacerdotibus, in ecclesiis, in captiuis uel in qualem mercedem melius estimare potueritis.

[32] Per al català *bai* i *baig*, vid. DCVB, s. v. *baig*. Per a la resta, vid. Meyer-Lübke, *REW* 877.
[33] Vid. DOccitan, s. vv. *bai*, *baiart*.

(7) **1052** Baraut, *DocUrgell* 654, Urgellia 6, p. 39 (*testament d'Arnolf*): in primis gusit dare ipso kauallo meo b a i o pro anima mea.

(8) **1063** CSCugat II 634, p. 300 (*testament de Guiu Riculf*): ad s. Cucuphati cum ipso kauallo ferrano et ipsa mula b a i a et egas V.

(9) **1064** VViage XII, ap. 28, p. 306 (*testament del cabiscol Ponç*): ad Domnam Almodem Comitissam meam elemosinariam dimitto meum caballum b a c z balzan, et ipsam equam meam cum uacas III.

(10) **1064** CDipSGirona 306, p. 318 (*publicació sacramental del testament del cabiscol Ponç*): ad domnam Almodem comitissam suam elemosinariam dimisit suum caballum b a i g balza et ipsam eguam suam, cum uachis tribus sancto Martino cum ipsis suis bouis.

(11) **1073** CSCugat II 678, p. 340 (*publicació sacramental del testament de Guilia Arbert*): concessit ei pullinum suum b a d i u m, cui etiam Ermengaudo iussit reddi caficium I ordei.

(12) **1093** AComtalPergCont 245, p. 509 (*testament*): et meam mulam nigram archiepiscopo Terrachone ita ut donet Bernardo, caput scole ... aut accipiat ab ipsa mea mula b a i a de Somer.

(13) **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030 (*publicació sacramental del testament d'Ermengol Samarell*): et inter Fulconem et Gaufredum, equa I uermela. Et inter Ermengaudo et Mori, equa I b a i a .

(14) **1134** AComtalPergCont 672, p. 1124 (*testament*): et dimito ... cum mula b a i a et saradi I et somer I.

(15) **1139** AComtalPergCont 749, p. 1233 (*publicació sacramental del*

testament de Guillem): concessit ad Guillelmum de Mogoda cauallum suum b a g et decem morabetinos.

(16) **1168** Sans Travé, *DipTBarberà* 55, p. 137 (*testament sacramental de Guillem de Montagut*): et suum caballum b a i g .

(17) **1193** CSCugat III 1196, p. 330 (**1193** Papell, *Dip. Santes Creus* II 363, p. 532); *testament de Gerard Alamany*: et dimito ei meum equm b a i g (*meum bag equm* Papell).

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. baietus

VARIANTS:

—

FORMES:

baieto

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Adjectiu derivat de la variant *baius* mitjançant l'addició del sufix *-etus*, o potser està relacionat etimològicament amb el verb **baiulare* 'dur una càrrega'.

SIGNIFICAT:

1) 'Marronet', potser el nom propi de l'animal.

2) Si es té per bona la relació etimològica amb **baiulare*, 'de càrrega', referit a un mul.

FORMES ROMÀNIQUES[34]:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1031** Junyent-Ordeig, *DipVic* 895, p. 219 (**1032** Junyent, *Oliba* Dip. 108, p. 178); *testament del levita Guillem d'Oló, senyor de Mediona*: et ipso muleto b a i e t o cum ipso pullino que est in Agilaro, concedo ad Arsendis cum filio suo Remundo.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

badius: *Èquids* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17); *Bovins* (8, 12, 14)

baietus: *Bovins* (1)

COMENTARI:

El llatí *badius* 'castany', documentat des de Varró, provindria, segons Pokorny, d'una arrel indoeuropea **badios* que conté la noció de 'groc', que es troba en aquest adjectiu llatí i en l'antic irlandès *buide* 'ros'[35]. Segons Ernout i Meillet[36], *badius* hauria estat un préstec osc-umbre, i assenyalen, sota el lema *badius* 'bru (dit del cavall)', l'existència d'un gentilici *Badius* en territori osc, i d'una forma umbra *badusius.* Els autors registren també una forma **basus* '*rufus, niger*' que, al seu parer, podria ser una pronunciació dialectal o tardana de *badius*[37].

[34] Els possibles derivats romànics de *baietus* s'indiquen més endavant, al comentari del mot.
[35] Vid. Pokorny, *IEW*, p. 92. El grec βάδεος (i βάδιος), al seu torn, deriva del llatí *badius*. Vid. etiam ANDRÉ 1949: 119-120.
[36] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire,* s. v. *badius*.
[37] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire,* s. v. *basus*.

L'adjectiu *badius* es llegeix en diversos tractats antics sobre els colors, i al llistat de colors de cavalls d'Isidor ocupa el primer lloc:

> ISID. *orig.* 12, 1, 48: color hic praecipue spectandus: b a d i u s , aureus, roseus, myrteus, ceruinus, giluus, glaucus, scutulatus, canus, candidus, albus, guttatus, niger.

Més endavant, l'autor el relaciona etimològicament amb el verb llatí *uadere* 'caminar':

> ISID. *orig.* 12, 1, 49: b a d i u m ... antiqui uadium dicebant, quod inter cetera animalia fortius uadat.

El terme també fou recollit per Pal·ladi al seu llistat de colors referits al pelatge dels cavalls:

> PALLAD. 4, 13, 3: colores ... b a d i u s , aureus, albineus (*cit.* ThLL II 1673, 13-14).

I semblantment, es llegeix a la *Mulomedicina Chironis*:

> CHIRON *mulo.* 960: albus ... rufeus ... b a d e o s (*cit.* ThLL II 1673, 14-15).

La proposta etimològica d'Isidor ha estat estudiada en detall per Pascual-Barea, que considerà que l'autor es devia basar en una confusió o alteració fonètica que s'hauria produït en la llengua vulgar d'època Imperial o Tardana, molt temps després que aquest terme s'hagués estat emprant en llatí durant segles. Segons Pascual-Barea, l'explicació d'Isidor no proporciona un veritable origen ni significat de la paraula:

> esta falsa etimología o causa (*quod*) puede derivar de otra anterior a la confusión de /*v*/ i /*b*/, a partir del verbo griego equivalente al latín *uado*, βαδίζω ('andar'), helenismo empleado como tecnicismo referido al trote de los caballos desde Plauto (*asin.* 3, 3, 116): *tollutim ni badizas* ("si no andas al trote"). Por otra parte, la explicación *fortius uadat* permite creer que *fortius* puede ser un sinónimo o glosa de *ualidius* o *ualdius* entendido como supuesto étimo de *uadius*, con lo que en esta explicación cabe ver las huellas de tres explicaciones etimológicas (*uado*, βαδίζω y *ualidius*)[38].

Al nostre corpus documental es tracta d'un terme força present, de la mateixa manera que sembla que ho fou en altres dominis lingüístics. Així, Aebischer[39], al seu estudi sobre els colors del pelatge dels cavalls en la documentació hispànica i portuguesa d'època medieval, considerà *bai* el terme que hom podia trobar més sovint d'entre el lèxic referit als colors dels cavalls.

Sobre el significat d'aquest adjectiu, com sol succeir amb els termes de color, és difícil afirmar amb certesa a quin matís cromàtic fa referència. El conjunt de diccionaris de llatí clàssic està d'acord en què *badius* hauria significat 'marró', 'castany', en referència al pelatge dels cavalls. Al comentari de Servi a les *Geòrgiques* de Virgili[40], l'autor relaciona *badius* amb els mots *pressus* 'rebaixat, ombrívol' i *myrteus* 'color fosc (del cavall)'. Present en la majoria de diccionaris de llatí medieval, d'aquest adjectiu es donen diferents accepcions i formes. El DuCange[41] remet a la veu *bagus*, de la qual en diu «*color equi*, *qui Latinis*, *Badius*, *spadix*, *phoenicus*, *dicitur interdum rutilus*», i hi afegeix les variants *baius* i *baiardus*[42]. Al seu torn, el Niermeyer[43] en dona les variants *bagius*, *bagus*, i *bayus*,

[38] PASCUAL-BAREA 2015: 86-87.
[39] AEBISCHER 1950: 33.
[40] SERV. *ad geor.* 3, 82: *spadices, quos phoenicatos uocant, pressos, myrteos: ipsi sunt badii.*
[41] Vid. DuCange, s. v. *badius.*
[42] Segons Wartburg, a la regió francesa de Doubs es registra el terme *bayard* 'cavall amb taques', i a la regió de Montagny, el mot *bayarda*, en referència a un tipus de vaca tacada. Vid. Wartburg, *FEW* I 202b.
[43] Vid. Niermeyer, s. v. *badius*.

amb el significat de 'bai' com a color referit al cavall. Blaise recull també aquest terme amb les formes *badius* i *baglius*, del qual en diu 'bai, color de cavall'. El DMLBrit registra *badius* i *baiardus*; el segon, de fet, recorda, pel que fa a la forma, al mot *blancardus*[44] documentat entre els nostres textos i diplomes.

Al corpus documental del domini lingüístic del català es registra una única aparició de la forma pròpiament llatina, al sintagma *pullinum suum badium*[45]. La resta d'aparicions del terme presenten formes ja romàniques, com ara *baig, bacz* i *bag*. Les formes *bacz* i *bag* transcriuen el català *baig*, car l'ortografia *-ig* correspon a la prepalatal africada sorda que resulta del grup llatí *-dy-* quan passa al final[46]. En darrer lloc, es testimonien diverses aparicions de *baius*, la forma llatintizada del català *baig*, molt abundant en la documentació del nostre àmbit.

L'adjectiu *baietus*, derivat a partir de la forma *baius* i l'addició del sufix amb valor diminutiu *-etus*, al nostre corpus documental es testimonieja un sol cop, al testament de Guillem d'Oló de l'any 1032[47], en referència a un *muleto*, és a dir, un mul jove, que el testador deixa a la seva muller Arsenda i al seu fill Ramon. Cal tenir present que *baietus* podria ser ben bé el nom del mul i que, de fet, el predomini de diminutius en la formació de noms d'animal no és rar, ja que el nom és donat a l'animal quan encara és petit[48].

Com a significat secundari de *badius* 'castany', 'rogenc', s'inclou l'accepció de 'cavalls marronosos que tenen taques blanques al front'. Wartburg recull, en relació etimològica amb la veu *badius*, diversos derivats romànics, com ara l'antic francès *baiet* 'bai', i les formes *bayard* i *bayarda*. D'aquest mot deriven l'antic francès *baille* 'amb una taca al front', *baillet* (propi de la regió d'Esternay) 'marcat amb un cercle o una estrella blanca al front' (dit dels cavalls), i el lionès

[44] Vid. s. v. *blancus*.
[45] **1073** CSCugat II 678, p. 340. El document registra la publicació sacramental del testament de Guilia Arbert.
[46] Vid. GMLC, s. v. *badius*.
[47] **1032** Junyent, *Oliba* Dip. 108, p. 178.
[48] BASTARDAS 1970: 227.

bayet 'nom propi donat als bous i vaques marcats amb plaques de color bai o del color del blat', entre d'altres[49].

Però aquesta no és l'única interpretació semàntica possible de *baietus*. L'any 2018 Boerescu tractava en un article l'origen del mot romanès *băiat* 'noi', 'jove', també 'servent', del qual proposava una relació etimològica amb l'adjectiu *baietus*[50]. El romanès *băiat* tingué el significat primitiu de 'porter', 'noi botiguer', i segons un altre etimòleg romanès, Ciorănescu, es podia identificar amb el llatí vulgar **bailliator* o **ba(i)liatus*, del verb **bailliare*, derivat al seu torn del llatí *baiulare* 'portar una càrrega'[51]. És possible, tal com assenyalen aquests autors, que **ba(i)liatus* provingui del llatí medieval *bailetus* 'servidor', probablement fruit d'una contaminació amb *va(r)let* i el llatí medieval *baietus*[52]. Així, cal pensar també em el nostre *vailet* 'mosso', també 'noi', 'xiquet'[53]. La confusió semàntica entre 'servent' i 'jove' és tan general com fàcil d'explicar, cf. castellà. *mozo*, *muchacho*. D'aquesta manera, tampoc no seria impossible relacionar etimològicament l'adjectiu *baietus* del nostre corpus amb el verb **baiulare* 'dur una càrrega', de manera que un *muletus baietus* podria entendre's com un mul jove de càrrega, i es desvincularia de l'adjectiu *badius* i del seu significat cromàtic. Si acceptem la proposta de Boerescu, l'adjectiu llatí *baietus* hauria donat, en romanès, el derivat *băiat* 'noi'.

Pel que fa al color designat per *badius*, a propòsit de l'adjectiu català *baig*, Alcover i Moll[54] consideren que al·ludeix al color vermell clar dels cavalls: «*baig* vol dir com és departit en dos colors la una vermella e l'altra ruana: y és així anomenada perque és clara e no vermella ni ruana. Aquesta color deu hauer

[49] Vid. Wartburg, *FEW* II 202.
[50] BOERESCU 2018: 142.
[51] Segons Ciorănescu (*Dicționarul*, s. v. *băiat*), el verb llatí *baiulare* degué patir un canvi del tipus **bailare* < **bailiare* < *bailliare*. A partir de **balliator*, no seria estrany un derivat *băiat*. També és possible, segons l'autor, que hi hagués un **ba(i)liatus*, format a partir del llatí medieval *bailetus* 'servidor', probablement resultat d'una contaminació amb *varlet* 'patge, escuder' i el llatí medieval *baietus* 'id'.
[52] Vid. BOERESCU 2018: 141-142.
[53] Vid. DCVB, s. v. *vailet.*
[54] Vid. DCVB, s. v. *baig.*

aquests senyals: *una estella petita en lo front, e que allí li deuall un ram ho lista fins a les narins e allí se exampla e no li toca al lambrot de jus, e deu hauer los tres peus blanchs los dos de tras e la hu squerre dels de dauant, e haja les sedes ho cabells a la coha e les cames negres, e haja los clins del coll blanchs e lonchs*». Segons els autors, a més, el significat de l'ètim llatí *badius* és el de 'color de castanya'. Per a Coromines, *bai* designa un color o pèl de cavall, potser 'bru'[55].

Totes les discussions sobre el significat del terme proven que no es té una idea clara del seu valor cromàtic, com és habitual amb molts noms de color antics, però sí que sembla que hi ha consens a l'hora de situar-lo entre una tonalitat marronosa, vermella o groguenca, com indiquen Alcover i Moll. A la llum dels testimonis recollits en la documentació llatina medieval de Catalunya, en què el mot es refereix al pelatge d'èquids i bovins, l'única cosa que podem tenir per segura és que el mot es diferencia cromàticament dels adjectius *saurus*, *ferrandus*, *niger* i *uermilius*, en tant que en alguns testimonis hi apareix contraposat.

L'adjectiu *badius* fou molt productiu en les llengües romàniques[56], originant així tot un seguit de derivats amb certa diversificació semàntica. Així, el català *baig* indica el color 'roig fosc' aplicat als cavalls i al seu pelatge, segons indica el DIEC; el català medieval *baig* designava un color 'vermell clar', tal com indica el DCVB, i el castellà *bayo* es refereix al cavall de pelatge 'blanc groguenc', segons el DLE. El francès i l'occità *bai*, segons Larousse, s'aplica al cavall el pelatge del qual està format per pèls de color marró vermellós, mentre que la crinera, la cua i les extremitats són negres; així, el mot indica un color barrejat. També pren aquest sentit l'italià *baio*, referit al cavall de pelatge vermellós amb crinera, cua i extremitats negres; al seu torn, el portuguès *baio* 'de color marró groguenc' es diu especialment del cavall de crinera i extremitats negres. En qualsevol cas, la diversificació semàntica dels mots de color en el pas a les llengües romàniques és quelcom freqüent.

[55] Vid. Coromines, *DECat* I 552a, 58-60.

[56] Per al català *bai* i *baig*, vid. DCVB, s. v. *baig*. Per al portuguès, vid. DPLP, s. v. *baio*. Per a la resta, vid. Meyer-Lübke, *REW* 877.

En darrer terme, val a dir que Coromines proposa com a possible derivat del francès *bayart* el mot *baiard* 'aparell de dues barres amb una plataforma al mig, per transportat cossos humans o objectes d'ús rústic', i hi afegeix: d'origen incert, no és improbable que (el francès *bayart*) sigui derivat del francès *bai* 'cavall de color bai', per una comparació d'aquesta mena de civera amb una cavalcadura en la qual durien el ferit o difunt[57].

[57] Vid. Coromines, *DECat* I 551b, 47-53; 552a, 28-53.

brunus

VARIANTS:

—

FORMES:

brunum, -o, -a, -am

cat. bru

ONOMÀSTICA:

Antr.: Brunus, Bruna, Brunet, Bruneta, Brunicardus, Brunissendis, Brunildes, Brunichildis, Brunelde, Brunigide, Brunola, Brunone, Brunio.

Top.: Monte Bruno, Roca Bruna, Petra Bruna (Petrabruna).

ETIMOLOGIA:

Llatinització del català *bru*, provinent, al seu torn, del frància **brūn* 'morè'[58]. Els substantius *gualabrunus* 'determinat tipus de teixit de color marró groguenc', i *isembrunus* 'determinat tipus de teixit de color gris'[59] són derivats d'aquest adjectiu.

SIGNIFICAT:

'Bru', 'morè', 'gris fosc', dit especialment del pelatge dels èquids.

FORMES ROMÀNIQUES[60]:

cat. *bru*, esp. *bruno*, fr. i occ. *brun*, it. *bruno*.

[58] Vid. Coromines, *DECat* II 283a, 36. Vid. etiam Coromines, *DECat* IV 693b, 1 ss.
[59] JAIME MOYA 2015: 51-53.
[60] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1340.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1006** Junyent-Ordeig, *DipVic* 693, p. 40 (Udina, *La successió testada* 66, p. 217); *publicació sacramental del testament de Guisad de Lluçà, celebrada al castell de Lluçà, a Osona*: et kauallo I b r u n o et alsebergo I brunello et ipsa sua spada et alio suo alsebergo, qui fuit de fratri suo Wilelmo, iussit dare ad Folcho, filio suo.

(2) **1027** Baraut, *DocUrgell* 417, Urgellia 4, p. 122 (*testament de l'ardiaca Bernat*): et de ipso meo mulo b r u n o emendent ipsi mei manumissores ad Miro Caluuzo sua mula et ad Miro Barone suo cauallo.

(3) **1030** Baraut, *DocUrgell* 428, Urgellia 4, p. 133 (*publicació sacramental del testament de l'ardiaca Bernat*): et de ipso suo mulo b r u n o iussit ut ipsi sui manumissores emendassent ad Miro Caluicio sua mula et ad Miro Barone suum cauallum.

(4) **1065** CDipSGirona 314, p. 326 (*el clergue Bernat Belel nomena marmessors i fa una sèrie de donacions*): ad Tedbertum dimitto unum asinum b r u n u m et V solidos denariorum.

(5) **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512 (*testament de Guitard Boeci*): dimitto domino Ricardo Guilelmi equam b r u n a m .

(6) **1149** DACC LAntiq. IV 228, f. 89v (*cit.* BALARI, *Orígenes*, p. 605): dimitto Bernardo pellicia I de cunillis … et capam I b r u n a .

(7) **1168** Sans Travé, *DipTBarberà* 55, p. 137 (*testament sacramental de Guillem de Montagut, que deixa el seu cos a la cavalleria del temple, a la qual fa donació del seu cavall*): deinde uero dimisit corpus suum Milicie Iherusalem, cum caballo b r u n o .

(8) **1170** Baraut, *DocUrgell* 1646, Urgellia 10, p. 168 (*testament de Sicards*): inter ospicium Iherosolimitanum et miliciam meum equum b r u cum armis meis relinquo.

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. brunellus

VARIANTS:

—

FORMES:

brunello

ONOMÀSTICA:

Antr.: Brunillus, Brunill.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *brunellus* està format a partir de *brunus* i del sufix derivatiu *-ellus*, darrere del qual s'amaga segurament el català *-ell*, i es tracta d'una llatinització del terme català **brunell*.

SIGNIFICAT:

'Tirant a bru', 'marronós'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1006** Junyent-Ordeig, *DipVic* 693, p. 40 (Udina, *La successió testada* 66, p.

217); *publicació sacramental del testament de Guisad de Lluçà, a Osona*: et kauallo I bruno et alsebergo I b r u n e l l o et ipsa sua spada et alio suo alsebergo, qui fuit de fratri suo Wilielmi, iussit dare ad Folcho, filio suo.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

brunus: *Peces de vestir* (6); *Èquids* (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8)

brunellus: *Objectes* (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *brunus* 'bru', 'gris fosc', 'morè' és amb tota probabilitat la llatinització del català *bru*, el qual, al seu torn, procedeix del fràncic **brūn* 'bru'[61], que, segons Coromines[62], «fou [...] d'aquells germanismes que les teixidores germàniques dels legionaris introduïren en el llatí vulgar central: frc. **brūn* < fr. *brun* i occ. *brun*, it. *bruno*; tal com *blanc*, *blau*, *gris*, *falb*, *roano,* i potser fr. *jaune*». Pel que fa a l'etimologia del terme, DuCange[63] indica que *brunus* deu haver rebut el nom a partir del color de la pruna, en una mena d'etimologia popular (*sic forte dictus a prunorum colore, ut censet Octauius Ferrarius, uel quod Bruniae, seu loricae, colorem referat*)[64].

Al nostre corpus el mot es llegeix amb formes llatinitzades, com ara *bruno*, *bruna*, *brunum* i *brunam,* i d'altres ja catalanes, com *bru*, documentada per primera vegada al testament de Sicards, de l'any 1170[65], mentre que Coromines situava la primera documentació catalana d'aquest mot a finals del segle XIII, a Llull[66].

---

[61] JAIME MOYA 2015: 51-52.

[62] Vid. Coromines, *DECat* II 283a, 36.

[63] Vid. DuCange, s. v. *brunus*.

[64] Curiosament, aquesta mateixa etimologia popular en què es relacionen els mots *pruna* i *bruna* és esmentada per Coromines: «la quitxalla ja no coneixia l'adjectiu *bru*, i dèiem 'la pruna' –i no sé si molts dels qui ens educaven o criaven, també–». Vid. Coromines, *DECat* II 283b, 11-13; 52-54.

[65] **1170** Baraut, *DocUrgell* 1646 (Urgellia 10, p. 168).

[66] Vid. Coromines, *DECat* II 283a, 37.

Com a adjectiu de color, *brunus* qualifica, en la majoria dels testimonis adduïts, el color del pelatge d'animals, concretament de cavalls, eugues, poltres i mules. Només en el document de l'any 1149[67] l'adjectiu fa referència al color d'una peça de vestir, concretament d'una capa, que devia ser de color fosc o marronós: *capam I brunam*.

Es testimonien igualment nombroses aparicions del terme formant part d'antropònims i topònims, aquests últims en formacions del tipus *petra bruna*, *rocha bruna*, *monte bruno*. Certament, a Catalunya es registra tota una sèrie de noms de lloc que contenen aquest adjectiu i els seus derivats. Coromines identificà els indrets *Montbrú* i *Rocabruna*, aquest últim un llogaret de l'alta Garrotxa[68]. Veiem-ne alguns exemples dels nostres diplomes:

1010-1033 Baraut, *DocUrgell* 479 (Urgellia 4, p. 180): ego Bernardus comes ipsas ecclesias de ipso termino de P e t r a B r u n a .

1066-1092 AComtalPerg III 925, p. 1493: et rancura de Casteliones subteriores. Et rancura de M o n t e B r u n o et de Sancto Romano et de Monte Lauro[69].

1100-1111 AComtalPerg III 949, p. 1513: castrum de R o c h a B r u n a , cum omnibus suis pertinenciis et adiacenciis et terminis et affrontacionibus.

Brunus es llegeix també formant part d'antropònims, i fou igualment molt productiu a l'hora d'originar derivats com a noms propis masculins i femenins:

869 DipPallars 66, p. 319: sig + num B r u n i l l i .

[67] **1149** LAntiq. IV 228, f. 89v (*cit.* BALARI 1899: 605).
[68] Vid. Coromines, *Onomasticon* III, 124b, 14 ss. Vid. etiam Coromines, *DECat* II 283b, 6-10.
[69] En aquest document s'observa la confluència de dos mots de color de l'àmbit del fosc: *brunus* i *laurus*, ambdós com a determinants del mot *Monte*. Sembla, doncs, que *brunus* i *laurus* indiquen un matís cromàtic diferent.

957 ACondal 138, p. 299: B r u n i c h a r d o , sacer.

962 Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 19, p. 186: si + gnum B r u n i l l femina.

1020 AComtalPerg I 150, p. 449: condam B r u n e t a , soror Tedmundi.

D'altra banda, hem esmentat la presència al nostre corpus documental del derivat *brunellus*, segurament llatinització del català **brunell*[70]. El mot es llegeix al diploma de l'any 1006[71], document que conté les primeres aparicions tant de *brunellus* com de *brunus*. El diploma registra la publicació sacramental del testament de Guisad de Lluçà, que llegà al seu fill Folc un cavall (*kauallo bruno*) i les armes, entre les quals s'esmenta una cuirassa "marronosa" (*alsebergo brunello*). Si bé el sufix *-ellus* generalment és formador de diminutius, en aquest cas (i tal com succeeix, segons el nostre parer, en el cas d'altres mots de color formats per mitjà d'aquest sufix) probablement indiqui un matís d'aquesta tonalitat, amb el sentit de 'que tira a bru'. Quant al valor cromàtic de *brunus*, segons Pascual-Barea[72] devia designar un color fosc, similar a *fuscus* («oscuro o pardo»), més que no pas un marró o castany fosc.

El terme *brunus* es documenta arreu d'Europa en època medieval, segons constata la seva presència a la majoria de diccionaris del llatí d'aquest període. En efecte, apareix recollit al GMLC, al DuCange –que en dona el significat de '*fuscus color, subniger, nigricans*'–, al Niermeyer, al MLW, en què es documenta a partir del segle XI, i al DMLBrit. Al LLMAIugoslaviae el mot es testimonieja en documents del segle XII[73], i sembla que designa una mena de teixit marró:

[70] JAIME MOYA 2015: 52.
[71] **1006** Udina, *La successió testada* 66, p. 217.
[72] PASCUAL-BAREA 2015: 105-108.
[73] Vid. GMLC, DuCange, Niermeyer, MLW, DMLBrit i LLMAIugoslavie, s. v. *brunus*. Aquest darrer recull també l'adjectiu *bruneus*, amb el mateix significat.

1177 Codex II 146/35 (*cit.* LLMAIugoslavie, s. v. *brunus*): amisit duos mantellos, unum irridem (?) et alium de b r u n o fladrensi.

Tal com hem dit en un inici, en el seu origen l'adjectiu *brunus* hauria estat estretament lligat amb el camp lèxic dels teixits. Si bé aquest vincle en el cas dels testimonis registrats només s'observa en una ocasió, és en els substantius derivats del mot on aquest significat encara preval. Així doncs, en dos diplomes de les acaballes del segle XII provinents de Tortosa s'esmenta la *bruneta,* un drap de color fosc o negre de què s'haurien confeccionat peces tèxtils. Segons Cobarruvias, el mot devia designar «cierto panno basto de color negra non fina, de bruno, que en lengua italiana vale obscuro»[74]:

1169 DipTortosa 199: et una marfega et barragan et unum pallium de b r u n e t a cum cuniculis.

1180 DipTortosa 312: I flazada et I berreganum et I pallium meum de b r u n e t a et omnia suppellectilia domus mee.

Aquest substantiu també es registra al LELMAL[75] , amb el mateix significat, en testimonis del segle XII:

1185-1186 CL 1658.5 (*cit.* LELMAL, s. v. *bruneta*): meo magistro donno Sebastiano (*sc.* mando) mean tunican (*sic*) de b r u n e t a .

Hem esmentat unes línies més amunt l'existència de dos mots derivats de *brunus* que, si bé no fan referència estrictament a un color, estan relacionats amb aquest. Es tracta dels substantius *gualabrunus* i *isembrunus*, termes que, com hem dit, designen un determinat tipus de teixit, 'marró groguenc', en el cas de

[74] Vid. Covarrubias, *Tesoro*, s. v. *brunete*.
[75] Vid. LELMAL, s. v. *bruneta*. S'esmenta que, per bé que no hi ha discrepàncies sobre el color de la *bruneta* (fosc o gris), sí que és dubtosa la seva qualitat.

gualabrunus, i 'gris', en el d'*isembrunus*[76]. Segons Coromines[77], són compostos germànics que comparteixen com a element comú el fràncic **brūn*. L'etimologia de *gualabrú* s'explica a partir d'un possible **walahbrun*, de l'antic alt alemany *Wal(a)h* 'romànic', 'anglosaxó', i **brun* 'bru, moreno', 'burell', aplicat especialment al color d'armes i de peces de vestir. Quant a *isembrunus*, l'etimòleg esmenta la forma *esemebrú* 'color de capa entre bru i gris o ferrós'[78], i considera que prové d'**isarnbrun*, derivat aquest del mot **isarn* 'ferro'.

En definitiva, l'adjectiu *brunus* té pervivència al català *bru*, al castellà *bruno*, al francès i occità *brun,* i a l'italià *bruno*. Sobre el català *bru*, Alcover i Moll[79] assenyalen que gaudí de poca vitalitat a la llengua parlada, sent la regió extrema occidental de Catalunya, és a dir, la Ribagorça, on més s'empra, i que a Menorca s'aplica només a les bèsties, en construccions del tipus *ase bru*, *somera bruna*. Així doncs, sembla ser que aquest ús de *brunus* restringit majoritàriament a la qualificació del pèl de les bèsties ve d'antuvi i es mantingué en la llengua catalana.

[76] JAIME MOYA 2015: 51-53.
[77] Vid. Coromines, *DECat* IV 693b, 1 ss. Coromines tracta les veus catalanes *gualabrú* i *esembrú.*
[78] Jaime Moya també analitzà els dos termes en la seva tesi dedicada a l'estudi dels germanismes al corpus documental de la Catalunya altmedieval. Vid. JAIME MOYA 2015: 51.
[79] Vid. DCVB, s. v. *bru*.

fuscus

VARIANTS:

foscus

foxus

FORMES:

fosca

foxum[80]

ONOMÀSTICA:

Top.: Torrentem Fuscum.

ETIMOLOGIA:

Adjectiu provinent, segons Pokorny[81], d'una arrel indoeuropea **dhus-qo-*, productiva en la formació de termes que descriuen colors ombrívols. Es testimonia per primer cop en autors com Varró[82], en la descripció del pèl del cavall: *qualis futurus sit equus, e pullo coniectari potest: si caput habet non magnum nec membris confusis si est, oculis nigris, naribus non angustis, auribus applicatis, iuba crebra, fusca*, i a Ciceró[83], en al·lusió al corb: *cornix fusca*.

SIGNIFICAT:

'Fosc', 'de color obscur'[84].

[80] S'ha consultat el pergamí conservat, que és un trasllat de l'any 1060 (ACA, ORM, Monacales, Pergaminos, Sant Llorenç del Munt, núm 82).

[81] Pokorny, *IEW*, pp. 268-270. Derivats de la mateixa arrel indoeuropea es troben l'anglosaxó *dox* 'fosc' (anglès *dusk*), i amb el sufix *-dunn-* l'anglosaxó *dunn* 'obscur', *dosen* 'castany'.

[82] VARRO *rust.* 2, 7, 5.

[83] CIC. *progn. fr.* 4, 8-9.

[84] Aquest mot fa referència a la tonalitat fosca de quelcom, més que no pas a un color pròpiament dit.

FORMES ROMÀNIQUES[85]:

cat. *fosc*, esp. *hosco* 'molt fosc', 'de caràcter desagradable' (esp. ant. *foscu*), it. *fosco*, occ. *fosc*, port. *fosco* (*fosca* 'aparença falsa').

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1020** Puig i Ustrell, *St. Llorenç del Munt* 189, p. 880 (*seguint el trasllat de* **1067** Udina, *La successió testada* 116, p. 288); *publicació sacramental del testament del prevere Longobard*: et iterum concessit ad filiam suam bouem I f o x u m et tonnam I nouam.

(2) **1047** CSCugat II 590, p. 258 (*publicació sacramental del testament de Guillem Sendred*): et concessit ad filia sua uaca I que dicunt f o s c a .

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. fuscatus

VARIANTS:

—

FORMES:

fuscatis

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Participi de perfet del verb *fuscere* 'esdevenir fosc', 'enfosquir', i també

[85] Per al català, vid. Coromines, *DECat* IV 145b, 49; 146a, 1-4. Per a la resta de llengües, vid. Meyer-Lübke, *REW* 3611.

'contaminar', 'tacar', derivat al seu torn de l'adjectiu *fuscus*[86].

SIGNIFICAT:

'Enfosquit', 'guixat', al sintagma *cum litteris fuscatis*.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1050** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1078, p. 394 (*compravenda*): scripsit et hoc posuit signum SSS qui dictus Ysarnus, cum litteris f u s c a t i s in tertia linea, ubi dicitur «Stephani» et «in terra tua».

ÀMBITS DE QUALIFICACIO SEMANTICA:

fuscus: *Bovins* (1, 2)

fuscatus: *Materials* (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *fuscus*, provinent d'una arrel indoeuropea relacionada amb la noció de 'foscor', també es relaciona amb l'adjectiu *furuus*[87], mot d'ús arcaic i poètic amb el significat de 'negre', 'obscur'[88]. *Fuscus* s'aplicà tant com a qualificatiu d'animals i d'objectes, com de tota una sèrie d'elements, tot adquirint de vegades significats que transcendien el camp del color[89]. Als textos poètics, esdevé una variant estilística de *niger* o d'*ater*, i descriu els inferns, els hàbits de dol, o la nit:

[86] Vid. ThLL VI/1 1652, 24.
[87] Vid. ThLL VI/1 1654, 37.
[88] VARRO *rer. diu.* ap. Gell. 1, 18, 4: *quod ueteres Romani "furuum" atrum appelauerint.*
[89] Per exemple, el ThLL (VI/1 1654, 49) recull alguns usos de *fuscus* aplicat al so de la veu, com a traducció de l'adjectiu grec φαιός. Al respecte d'això, vid. FIORUCCI 2013: 182-183.

VERG. *aen.* 8, 369: *nox ruit et fuscis tellurem amplectitur alis.*

Com a terme que qualifica el color del pelatge dels animals, es llegeix, per exemple, a Columel·la[90]: *boues coloris robii uel fusci*. En qualsevol cas, *fuscus* designa, segons els autors clàssics, quelcom que s'oposa al color blanc, i així es llegeix també en algunes definicions del terme recollides en glosses[91]:

GLOSS. V 560, 13 (*cit.* ThLL VI/1 1653, 43-45): fuscum subnigrum.

DIFF. gramm. VII 519, 18 (*cit.* ThLL VI/1 1653, 43-45): fusco album opponitur, nigro candidum.

DIFF. ed. Beck 107, p. 40 (*cit.* ThLL VI/1 1653, 43-45): fuscum est, quod neque album neque nigrum, sed medii est coloris.

En efecte, el mot expressa més aviat un matís de color fosc, que no pas un color pròpiament dit. Al nostre corpus documental, *fuscus* es documenta escassament; de fet, només en trobem un testimoni en què sembla que té un significat cromàtic, amb la forma *foxum* referida al mot *bouem* 'bou'[92]. Sobre aquest testimoni, el GMLC[93] indica que *foxum*, per la grafia i la pertinençadel color, podria ser considerat una variant gràfica de *foscum,* motiu pel qual la incloem com a testimoni de la veu *fuscus* amb valor d'adjectiu de color.

El segon testimoni de *fuscus* es llegeix al diploma de l'any 1047[94], on hom documenta una forma ja romànica del terme, *fosca*, referida, certament, al nom d'una vaca: *uaca I que dicunt Fosca*. Si bé en aquest cas es tracta del nom de

[90] COLVM. 6, 1, 3.
[91] Vid. ThLL VI/1 1653, 35-49.
[92] **1020** Puig i Ustrell, *St. Llorenç del Munt* 189, p. 880.
[93] Vid. GMLC, s. v. *fuscus*.
[94] **1047** CSCugat II 590, p. 258

l'animal, aquest l'hauria rebut a causa del color del seu pelatge, com és habitual en el cas dels noms propis dels animals.

Al seu torn, *fuscatus*, participi del verb *fuscere* 'enfosquir', derivat de *fuscus*, es testimonia en la compravenda de l'any 1050[95] realitzada entre el matrimoni de Guillem i Garsenda, d'un cantó, i el gramàtic Guibert, de l'altre. L'editor d'aquest document[96] assenyala, en nota, que els termes *Stephani* i *in terra tua* del pergamí estan escrits sobre ratlladures, la qual cosa es correspon amb el que indica l'escrivà per mitjà del sintagma *cum litteris fuscatis in tertia linea*.

Cal esmentar, en darrer terme, un document fals que registra la dedicació de l'església de Sant Pere de Savassona d'Osona, de l'any 983[97], en què es llegeix aquest adjectiu tot formant part d'un pretopònim, que tradueix el nom del 'torrent Fosc' al llatí (*Torrentem Fuscum*). La falsificació degué tenir lloc al segle XVI[98]:

> **983** (*fals*) Ordeig, *Dotalies* 99, p. 235: sequitur dictum numen usque ad torrentem qui descendit de Manso Nouo quem uocantur torrentem F u s c u m .

Pel que fa a la representació d'aquest adjectiu als diccionaris de llatí medieval, té entrada al GMLC i al LItalicaeMAL[99]. El Niermeyer recull la forma

[95] **1050** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1078, p. 394.
[96] Cf. l'edició de Junyent-Ordeig, *DipVic* 1078, p. 394.
[97] **983** Ordeig, *Dotalies* 99, p. 235.
[98] L'editor d'aquest document indica que aqesta dotalia, el text de la qual coincideix amb el de la dotalia de l'església de Tavèrnoles, també fals (**983** Ordeig, *Dotalies* 100, p. 235), presenta una fórmula molt semblant a la de Vilalleons (**983** Ordeig, *Dotalies* 98, p. 231) en la seva primera part, però després se n'aparta i en segueix una semblant a la de la dotalia de Muntanyola, escrita l'any **1177** (Barcelona, AC, *Diuersorum* C [a], 506. Edició de J. Pladelasala, *La parròquia de Muntanyola*, dins «Ausa», Vic, I, 1952-1954, pp. 153-157). Segons indica l'editor, els antropònims i els topònims, així com nombrosos catalanismes, traeixen una redacció tardana del document, malgrat basar-se en dotalies antigues.
[99] Vid. LItalicaeMAL, s. v. *fuscus*.

substantiva *fuscus* referida a una 'persona de color negre', mentre que el LELMAL[100], al seu torn, només recull formes del verb *fuscare*.

Fuscus ha perviscut al català *fosc*, a l'espanyol *hosco*, a l'italià *fosco*, a l'occità *fosc*[101], i al portuguès *fosco* (en què també es troba el substantiu *fosca* 'aparença falsa'). En català, italià, occità i portuguès el terme no indica un color pròpiament dit, sinó més aviat una tonalitat fosca. El canvi semàntic més consistent es troba en el castellà *hosco*, un mot que té com a primera accepció, segons indica el DLE, el significat de 'ceñudo, áspero e intratable', tot al·ludint a una qualitat relativa al comportament o actitud d'algú.

[100] Vid. LELMAL, s. v. *fusco*.
[101] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3611.

laurus

VARIANTS:

—

FORMES:

lauro, -um, -a,
lauru
loro, lora
cat. lor

ONOMÀSTICA[102]:

Antr.: Laura, Laurentius, Lauredia.
Top.: Monte Lauro, Valle Laura.

ETIMOLOGIA:

Mot d'etimologia incerta i discutida[103], que probablement prové del llatí *laurus* 'llorer', per la relació amb el color fosc de les fulles. Això no obstant, una altra proposta etimològica s'explica per mitjà d'una possible contaminació o influència amb l'adjectiu llatí *luridus* 'pàl·lid'[104].

SIGNIFICAT:

'De color fosc', 'bru fosc', dit especialment del pelatge d'èquids i bovins.

[102] Incloem aquests noms propis i de lloc amb reserves, ja que sembla més probable que es relacionin amb el substantiu *laurus* 'llorer', més que no pas amb l'adjectiu.
[103] Vid. Coromines, *DECat* V 262a, 57.
[104] Són d'aquest parer Alcover i Moll (vid. DCVB, s. v. *llor*). També el LELMAL (s. v. *lauro*) recull aquestes consideracions etimològiques.

FORMES ROMÀNIQUES[105]:

cat. ant. *llor* 'bru fosc', esp. ant. *loro* 'morè', occ. *laur*, port. *louro* (*loiro*)[106] 'ros'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **846** DipPallars 34, p. 299 (*compravenda*): unum bouem colore l a u r u .

(2) **851** DipPallars 44, p. 307 (*compravenda*): uindo uobis entores meos ... in solidatas XXX et VIII in equas colore feranda cum suo puldro et alia equa saixa cum suo puldro et alia equa colore l a u r a et boue uno.

(3) **908** Junyent, *DipVic* 41, p. 39 (DipOsona 78, p. 125); *testament d'Idalguer, bisbe d'Osona*: equaliter ad monasterio Sancti Iohannis, caballum tonsum cum freno et sella. Presbiteris Ausone, caballum l a u r u m aroendo.

(4) **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288, Urgellia 3, p. 121 (*testament del bisbe Sal·la*): et ad Sanctum Petrum cenobii in Roda ipsa mula l o r a bonafilia ad ipsa opera et excomunico ut nullus homo eam extraat de ipsa opera.

(5) **1006** Junyeny-Ordeig, *DipVic* 693, p. 40 (Udina, *La successió testada* 66, p. 217); *publicació sacramental del testament de Guisad de Lluçà*: et ipsum poledro l o r o (*polodro loro* Udina) iussit uindere et donare ipsum precium pro anima de fratre suo Wilelmi.

(6) **1015-1019** CDipObarra 38, p. 44 (*compravenda a Benasque*): et tu emtor donastis nobis precium: ad Raimundo VIII solidos, et ad Tota VII solidos, et Guielmum I uobe de colore l a u r o et I solidum rotrabo.

[105] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 4943.
[106] Vid. DPLP, s. vv. *louro* i *loiro*.

(7) **1038** Junyent-Ordeig, *DipVic* 969, p. 292 (*testament de Sunifred*): in primis concedo a domno Oliba, episcopo, medietate de ipsa mula l o r a et alia medietate ad opera Sancti Petri sede Vic.

(8) **1044** CSCugat II 572, p. 236 (*publicació sacramental del testament de Riculf*): et ipsa sua mula l o r a meliora, ad s. Aziscli per dedicatione.

(9) **1063** CSCugat II 634, p. 300 (*testament de Guiu Riculf*): et concedo a Guilabert Bonucio ipso pullino l o r .

(10) **1064** AComtalPerg III 620, p. 1125 (*testament de Bonfill Oruç, levita*): alias duas partes que remanent ... exceptus ipsa mula l o r a , concedo uxor mea Trutilis cum filiis uel filias suas. *Ibid.*: ista iam dicta mula l o r a .

(11) **1095** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 492, p. 1312 (*testament de Guadall*): in primis concedo ad Sancti Laurenti cenobii de mea tercia parte uacha I l a u r a .

(12) **1115** Puig i Ustrell, *DipÈgara* 107 (*publicació sacramental del testament de Joan Bernat*): et clericos Egera uaca I l o r a et bestias V et quartera I ordei.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10); *Bovins* (1, 6, 11, 12)

COMENTARI:

L'adjectiu *laurus* és un d'aquells mots d'etimologia complexa, i alhora incerts pel que fa al seu significat. En aquest cas, l'anàlisi dels derivats romànics

del terme no ajuda a treure'n l'entrellat, sinó que, en certa manera, complica la qüestió. Coromines, en l'entrada dedicada al català *llor, llora*, recollí part del problema:

> *Llor*, *llora*, nom de color, ha presentat un seriós problema etimològic, que segurament s'ha de resoldre identificant-lo amb el nom de planta (*laurus*), pel matís força més fosc que distingeix tan marcadament del d'altres plantes el color verd del llorer[107].

En aquest sentit, també Baist accepta la provinença de l'adjectiu *loro* a partir del llatí *laurus* 'llorer', tot i que amb algunes consideracions al respecte:

> (*loro*) 'gelbichbraun', 'dunkelfarbig', schon im 10. Jahr, wegen der dunkeln Farbe von Blättern und Frucht. Aber ist diese Farbenvorstellung intensiv genug, um sich von der Pflanze absulössen? Ganz abgesehen von der Nuance [...] scheint mir die Farbe der reifen Weizenähre in der Mitte zu stehen[108].

Encertadament, segons ens sembla, Baist es qüestiona si la imatge de color que es desprèn del llorer seria suficient com per acabar creant aquest nom de color. Altres etimòlegs[109], en canvi, consideren que l'origen devia estar en el llatí *luridus* 'pàl·lid', 'lívid'[110]. El problema d'acceptar la possible influència o contaminació del llatí *luridus* rau en el propi significat d'aquest terme. Segons el

[107] Vid. Coromines, *DECat* V 262a, 57. D'aquest parer és també Meyer-Lübke (*REW* 4943), crític amb les objeccions morfològiques a la possible provinença de l'espanyol *loro* a partir de *laurus*, que, segons l'autor, amb prou feines són vàlides.

[108] BAIST 1905: 393. L'autor tradueix l'adjectiu com 'de color groc marronós', 'de color fosc', pel color fosc de les fulles i els fruits.

[109] LELMAL, s. v. *lauro*. Aquest diccionari recull la forma *lorum* i esmenta les explicacions del *DECH* (s. v. *loro* II): «voz semiarromanzada que tal vez provenga del latín *laurus, -i* 'laurel', planta que tiene un color matiz verde oscuro (frente al oscuro de otras plantas [...]. Aunque la procedencia de *laurus* cuadra fonéticamente, *lauro / a* tal vez recibió la influencia de *luridus* 'pálido', 'amarillento'». Per a Varela Sieiro (1996: 580), l'ètim també és *laurus* 'llorer'.

[110] Vid. DCVB, s. v. *llor*: «del llatí *luridus* 'de color fosc', 'lívid tirant a negre'».

ThLL[111], *luridus*, adjectiu d'origen incert, designa un color *fere luteum uel uiridem, splendore carentem et imprimis ad insana uel corrupta pertinentem, ut saepe in notionem q. e. pallidus*. Així, el mot designa quelcom groguenc o verdós, semblant a la noció que designa *pallidus*, i s'hi relaciona la idea d'insalubritat[112]. Sembla que l'associació entre *laurus* i *luridus* se sentí al llarg de diversos segles[113]. No en va el *Vocabulario de romance en latín* de Nebrija[114] recull el següent, en parlar de l'adjectiu espanyol *loro*:

> 1) *loro* 'entre blanco y negro', *fuscus -a -um*
>
> 2) *loro que tira a negro, luridus, -a, -um*

Nebrija resol la qüestió semàntica i etimològica tot identificant dos tipus de *loro*: el primer es troba entre el color blanc i el negre, i equival al llatí *fuscus*; el segon designa quelcom més semblant al negre, i és sinònim de *luridus*.

Morfològicament, el terme presenta formes pròpiament llatines, com ara *laurum* i *laura*, juntament amb formes amb signes de romanització, com *lauru*, que conserva el diftong etimològic, i formes ja catalanes, com *lor*, *loro* i *lora*[115]. La primera documentació d'una forma pròpiament catalana al nostre corpus documental es llegeix al diploma de l'any 1063[116]: *ipso pullino lor*, tot i que es registren formes romàniques llatinitzades en documents anteriors, com ara el de

[111] ThLL VII/1 1862, 29-30.
[112] Segons Isidor (*orig.* 10, 162), *luridus* deriva de *lorum* 'cuir', "perquè té la pell d'aquest color": *luridus, quod sit pallidus, a loro dictus, quod huiusmodi habeat cutem*.
[113] El LItalicaeMAL (s. v. *lorcum*), al seu torn, registra una forma *lorcum*, derivada de *luridus* 'pàl·lid', però no la podem assimilar amb certesa a *laurus*.
[114] Vid. Nebrija, *Vocabulario*, s. v. *loro*.
[115] Vid. Coromines, *DECat* V 262b, 14-26.
[116] **1063** CSCugat II 634, p. 300.

l'any 1005[117]: *ipsa mula lora*. Val a dir que Coromines situava la primera documentació catalana del terme l'any 1309[118].

Al diploma de l'any 908[119] es llegeix, al testament del bisbe d'Osona Idalguer, l'esment de dos cavalls: l'ún és *tonsus*, això és, esquilat, o de pèl ras, mentre que l'altre es descriu com a *laurum aroendo*[120]:

> **908** Junyent, *DipVic* 41, p. 39: equaliter ad monasterio Sancti Iohannis, caballum tonsum cum freno et sella. Presbiteris Ausone, caballum l a u r u m aroendo.

La qüestió semàntica tampoc no és clara. A partir del recull de testimonis del nostre corpus documental podem constatar, d'una banda, que l'adjectiu es refereix exclusivament al color del pelatge d'èquids i bovins. A banda de la qualificació d'alguns cavalls, trobem quatre testimonis en què el *laurus* es refereix a una mula[121]. A tall d'exemple, la primera menció d'aquesta mena es llegeix al testament del bisbe Sal·la, de l'any 1003[122]: *et ad Sanctum Petrum cenobii in Roda ipsa mula lora Bonafilia ad ipsa opera*. En aquest mateix document s'esmenta,

---

[117] **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288 (Urgellia 3, 121): *et ad Sanctum Petrum cenobii in Roda ipsa mula lora Bonafilia ad ipsa opera*.

[118] Vid. Coromines, *DECat* V 261b, 39.

[119] **908** Junyent, *DipVic* 41, p. 39 (DipOsona 78, p. 125).

[120] Vid. GMLC, s. v. *aroendus*: «no sembla que *aroendo* es refereixi al color del cavall que ja porta la determinació de *laurus*, 'de color fosc'. Potser es tracta del nom propi d'aquest cavall».

[121] En el testament de Sunifred (**1038** Junyent-Ordeig, *DipVic* 969, p. 292) es llegeix l'esment d'una mula qualificada com a *lora*: *in primis concedo a domno Oliba, episcopo, medietate de ipsa mula lora et alia medietate ad opera Sancti Petri sede Vic.* Talment a la publicació sacramental del testament de Riculf (**1044** CSCugat II 572, p. 236): *et ipsa sua mula lora meliora, ad s. Aziscli per dedicatione.* Sobre el sintagma *ipsa mula lora* que es troba al diploma de Vic, indica l'editor: «la transcripció dels mots *ipsa mula lora* –en referència a una *mula llora*, es a dir, 'de color bru fosc'– que donem en aquesta edició sembla més adient que no pas la donada en l'edició anterior, en què els mots esmentats es transformaren en *ipsa Mulalora* i s'interpretaren com a referents *ad ipso molar –ad ipso Molar*». Es refereix a **1038** Junyent, *Oliba* Dip. 129, p. 216: *in primis concedo a domno Oliba episcopo, medietatem de ipsa Mulalora et alia medietate ad opera Sancti Petri Sede Vico.*

[122] **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288 (Urgellia 3, p. 121).

entre les deixes del testador, un seguit d'animals, alguns d'ells qualificats i diferenciats per mitjà d'ajectius de color: *mula falua*, *cauallum nigrum* i *somera negra* [123] . Aquest tipus de testimoni ens permet almenys diferenciar cromàticament *laurus* de *faluus* i *niger*.

Una altra referència al color d'una mula es llegeix al testament del levita Bonfill Oruç, document datat l'any 1064[124]. Bonfill llega diversos béns a institucions eclesiàstiques, a la seva muller i als seus fills els deixa una *mula lora*.

La presència de *laurus* en el panorama del llatí medieval europeu és escassa. En la documentació de Galícia i del regne de Lleó es troben alguns testimonis del terme, sempre circumscrit a la designació del color del pelatge dels bovins[125]:

> **905** Floriano, *DiplomáticaAstur* 2/180, pp. 324-325: et accepimus de uos in precio una uacca l a u r a .
>
> **947** 196.10 CL, p. 281: et accepimus de uos in pretium boue per colore l o r u m , quantum nobis bene conplacuit.
>
> **ca. 975-1011** Andrade, *CelanovaTbo* 1/197, pp. 274-278: solidos IIIIor boues et IIIIor modios, boue I colore l a u r o , uacca marcena medietatem in ea.

---

[123] **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288 (Urgellia 3, p. 121): *et ipsa mea mula falua ad sancta Maria per ipsum palleum quod ibi debeo ut recuperare ibi illum faciatis … et ad sanctum Petrum cenobii in Roda ipsa mula lora bonafilia ad ipsa opera et excomunico ut nullus homo eam extraat de ipsa opera ... et ipsum meum cauallum nigrum cum suo freno per captiuos redimere … ad Seniofredo presbitero somera I negra qui est in Celsona et manchosos VI.*

[124] **1064** AComtalPerg III 620, p. 1125. En aquest mateix document, hom troba, en el text que precedeix el passatge tot just citat, l'enumeració d'una sèrie d'animals que el levita Oruç deixà en testament, entre els quals hi ha una mula *falua*, un parell de bous, una cria d'ase, i algunes ovelles i porcs: *in primis, ipso precio de ipsa mea mula falua concedo pro anima mea, et parilio I de bouos pro anima mea, et pulino I asnino similiter, et de meum panem et uinum, tam de uetere quam de nouo, tercia parte pro anima mea, et de oues et porcos similiter pro anima mea, et de uolatilia similiter.*

[125] Vid. CODOLGA, s. q* *laur-*. Vid. LELMAL, s. v. *lauro*.

1030 CL 870.12, pp. 232-233: pro que acepimus de uos in precio uaka I per colore l a u r a ualente solidos X argenteos.

És clar, doncs, que l'ús d'aquest mot en època medieval quedà circumscrit com a epítet d'èquids i bovins[126], a la llum de la documentació analitzada, des del segle IX i tot al llarg dels segles X i XI.

Els derivats romànics que ha deixat l'adjectiu *laurus* confirmen la pervivença d'aquest terme, i alhora en corroboren la diversificació lèxica. Ja Coromines va assenyalar que el color designat per aquest mot no és el mateix en totes les llengües romàniques: el català *llor* és 'de color fosc', ('bru fosc', per al diccionari de Pompeu Fabra), i també l'espanyol medieval *loro*, que descriu un color fosc. En canvi, el portuguès *louro* significa 'ros', és a dir que en aquesta llengua el mot designa una tonalitat que tira més al groc. El gallec *louro*[127], al seu torn, abraça tota una sèrie de significats, que van des del fosc i el morè fins al daurat. Així ho recull l'entrada del mot al *Dicionario* de la *Real Academia Galega*[128]:

louro

1) De cor castaña escura tirando a vermella, coma a da castaña madura: *as vacalouras son de cor loura.*

2) De cor castaña moi clara ou tirando á do ouro: *cabelo louro* (sinónimo *dourado*).

3) Que ten o cabelo de cor castaña moi clara ou dourada: *un rapaz louro*.

4) *i* 5) [tabaco *i* cervexa] de tonalidade tirando a clara.

[126] Així es llegeix al primer testimoni del terme, en un document de compravenda (**846** DipPallars 34 p. 299: *unum bouem colore lauru*).

[127] Segons Coromines (*DECat* V 263a, 33-54), el significat 'ros' del gallec-portuguès no està comprovat fins al segle XVI: «La discrepància del gallec és indici que començaria per ser un color entre daurat i fosquejant».

[128] Vid. DRAG, s. v. *louro*.

El LELMAL, diccionari en què es consideren també les propostes etimològiques esmentades, conclou: «teniendo en cuenta estas opiniones, pienso que esta voz significa 'de color tirando a oscuro', pero en la que no se determina bien el grado del color»[129]. D'un parer diferent són Alcover i Moll[130], que apunten més cap a un significat 'que tira a negre': «'de color fosc', 'nat de pare blanc i mare negra, o viceversa', castellà *mulato*».

Pel que fa a la pervivència d'aquest mot en les llengües romàniques, com dèiem, el terme es conserva en moltes d'aquestes, amb una important diversificació semàntica pel que fa a la tonalitat que expressa. Així, el català *llor* 'bru fosc', el castellà *loro* 'morè', el gallec *louro* 'castany' i el portuguès *louro* 'ros', daurat'. L'albanès *larë* també sembla derivat d'aquest mot, i designa l''animal amb el pelatge tacat'[131].

[129] Vid. LELMAL, s. v. *laurus*. I afegeix, en nota: «Montaner, a la luz del vasco vizcaíno *laru* 'amarillo pálido', y, sobre todo, del gascón *lauret* 'bayo, pelirrojo', nos sugiere que *lauro / a* significa 'bayo' o 'pardo amarillento', o 'pelirrojo'».
[130] Vid. DCVB, s. v. *llor*.
[131] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 4943.

mauricellus

VARIANTS:

—

FORMES:

mauricellum, -o

ONOMÀSTICA:

Antr.: Moricellus, Moricelus, Morcellus.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *mauricellus* presenta una etimologia complexa i discutida. Segons Coromines i Pascual[132], és un terme propi del llatí vulgar que fou percebut com a derivat de *maurus* 'moro', pel color morè dels mauritans (*Mauri*), tot i que, com els autors indiquen, és igualment possible que procedís del grec μαῦρος 'negre' o ἀμαυρός 'fosc'. Tanmateix, no tots els autors són partidaris d'aquesta proposta etimològica. Segons Pascual-Barea[133], *mauricellus* és un mot propi del llatí medieval que presenta una diftongació a causa d'una restitució culta basada en el que ell considera una falsa etimologia (que coincideix amb la proposada per Coromines i Pascual), en què s'interpretava l'adjectiu com a derivat de *maurus*. L'autor és partidari de l'origen del mot a partir del llatí *murta* 'murtó', a causa del color blau fosc d'aquest fruit.

[132] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 142b, 45-49.
[133] Vid. PASCUAL-BAREA 2015: 100-101.

SIGNIFICAT:

'Negre', 'fosc rogenc', referit al color del pèl de cavalls i muls.

FORMES ROMÀNIQUES:

esp. *morcillo* 'dit d'un cavall, que és de color negre amb parts vermellenques'[134].

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **889** DipOsona 12, p. 7 (*compravenda*): c]auallo ualente solidos XXX, colore saxo cum stelo albo in fronte, et alio cauallo colore m a u r i c e [l l o ualentem] solidos XX, quod tu emtor nobis dedisti.

(2) **947** DipPallars 155, p. 363 (*compravenda*): et unum cauallum m a u r i c e l l u m, et mulum unum m a u r i c e l l u m, et tapetium unum.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2)

COMENTARI:

L'etimologia de l'adjectiu *mauricellus* 'de color fosc', 'negre' és incerta, i diversos autors l'han tractada i debatuda, tal com expliquen Coromines i Pascual[135] a propòsit de l'adjectiu espanyol *morcillo* 'color de cavall negre', derivat romànic d'aquest terme. Segons els autors, l'adjectiu *mauricellus* és un terme propi del llatí vulgar i, a parer seu, prové de l'ètim llatí *maurus* 'moro', pel color fosc morè de la pell dels mauritans (*Mauri*). Tanmateix, esmenten altres possibles etimologies que s'han considerat al voltant de l'espanyol *morcillo*, com ara la proposta que el mot provingui d'una forma **moricellus*, derivada del llatí

[134] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 142b, 45-49.
[135] *Ibid.*, pp. 45 ss.

morum 'mora', pel color d'aquest fruit. També s'ha pensat en el mot *muricellus* 'del color de ratolí, color gris', o en *murteus* 'del color del murtó', que apareix com a nom de pelatge de cavall a Pal·ladi, al seu llistat de colors de cavall, i a Isidor. Tanmateix, la hipòtesi que més convenç els autors és la de considerar que el mot espanyol *morcillo* prové de *mauricellus*, i que aquest, al seu torn, és un derivat de *maurus*, en vista de les nombroses i arcaiques documentacions del terme.

En canvi, Pascual-Barea no és partidari d'aquesta hipòtesi, i considera que *mauricellus* seria una restitució culta produïda per la desconeixença o pèrdua de consciència de l'ètim original: *murta* 'murtó', i no *maurus*. L'autor, al seu estudi sobre els noms dels colors dels cavalls en Isidor, esmenta el passatge en què apareix aquest llistat[136]:

> ISID. *orig.* 12, 1, 49: color hic praecipue expectandus: badius, aureus, roseus, mirteus, ceruinus, giluus, glaucus[137]

El mot *mirteus*, que Pascual-Barea tradueix com a *morcillo*, ja present al llistat de colors de Pal·ladi[138], descriu una tonalitat molt fosca. Segons l'autor, «ese 'oscuro en el púrpura' del *mirteus* o *murteus* puede ser identificado con el

[136] PASCUAL-BAREA 2015: 99-100.

[137] Isidor, a diferència del procediment que segueix en la majoria d'etimologies, no fa referència en aquest passatge a l'origen del terme *mirteus*, tot i que el mot deriva del *myrtus* 'fruit de la murta', que en llatí presenta el gènere neutre *myrtum* i el femení *myrta*, i que pot fer referència tant a la planta com al fruit; presenta, a més, una sèrie de variants gràfiques: la *i* en lloc de la *y* etimològica, i la *u*, com ja hem vist, pròpia de la pronunciació corrent en la parla i origen de moltes veus romàniques.

[138] PALL. 4, 13, 3: *colores hi praecipui, badius, aureus, albineus, russeus, murteus, ceruinus, gilbus, scutulatus, albus, guttatus, candidissimus, niger, pressus.* Al llistat de Pal·ladi es llegeix la variant *murteus*, la forma més emprada en la parla, mentre que Isidor escriu *mirteus*, forma més propera a l'etimològica (i culta) *myrteus*, que hom llegeix al comentari de Servi. Servi, al seu torn, oposa *myrteus* a *spadix* o *phoeniciatus* 'porpra' (*ad geor.* 3, 82): *spadices, quos phoeniciatos uocant, pressos, myrteos.*

castellano *morcillo* (negro violáceo' o 'negro como la mora madura')»[139]. A més, en temps d'Isidor ja hauria estat generalitzada la pronunciació assibilada de *murteus*,

> a juzgar por esa forma asibilada **murza* o **murzia* que se añadiría más tarde el referido sufijo *-ellus*. Además, hallamos *murzello* en un códice del siglo IX o X referido a un color de caballo oscuro por la mezcla de amarillento y negro, aparte de *morcello, morziello* y *morcillo* en el siglo X, con apertura de la vocal de la sílaba inicial por ser breve. No me convencen por tanto los argumentos para preferir *mauricellus* como étimo de *morcillo* que aducen Corominas y Pascual, quienes sin embargo admiten en castellano una forma hipotética **morça* para explicar el término morcilla […]. Además, hallamos formas sin diptongo incluso donde no se había producido la monoptongación de *au*, como *murzello* en un glosario mozárabe del siglo XI y *kauallum murxellum* en un documento de 1101 de Portugal, por lo que el diptongo en la forma del latí medieval *mauricellus* a partir del siglo X ha de atribuirse más bien a una restitución culta basada en una falsa etimología tres perderse la asociación formal con el nombre del fruto del mirto *murta*[140].

Coromines i Pascual donen com a primera documentació de l'espanyol *morcillo* un testimoni que es troba a un document lleonès del 924, amb la forma

[139] Així, Pascual-Barea és de l'opinió que del llatí *murta* deriven els mots *murtatum*, possible ètim del mot espanyol *morcilla*, i *murtatus*, que és l'origen, segons l'autor, del diminutiu italià *mortadella*, en ser un embotit «sazonado con mirto». Plini (*nat.* 15, 35) també esmenta aquest producte alimentari, amb la forma *myrtatum*, en explicar l'ús de les llavors que foren substituïdes per les del pebre: *et alius usus bacae fuit apud antiquos, antequam piper reperiretur, illam optinentis uicem, in quodam etiam genere opsonii nomine inde tracto, quod etiam nunc myrtatum uocatur*. Pel que fa a altres possibles derivats de *murteus*, Pascual-Barea n'indica el següent: «también derivan de la forma con *u* breve el sardo *múrtinus* referido a un color rojo de caballo y, en mi opinión, el término castellano *morcillo* referido al color negro con un viso rojizo en la capa de los caballos, a partir de este adjetivo *murteus* sufijado». La raó d'aquesta proposta és la similitud entre el color del fruit de la murta i el color del pelatge del cavall, molt semblant al de la mora madura.

[140] PASCUAL-BAREA 2015: 100.

morzello[141]. Sobre la confluència de formes amb el diftong *au* i *o*, en l'obra de Menéndez Pidal[142] sobre els orígens de l'espanyol s'esmenten justament aquests exemples en què el terme es troba escrit amb la grafia romànica *-o-*. Al llistat de colors de cavall del còdex de Leiden ja hi figura la forma *murzello*, traduïda per *aḥḍar*[143], un mot que en general significa 'verd' però que, en referir-se al pelatge dels cavalls, designa una tonalitat fosca, equivalent al que els francesos anomenen *louvet* 'groguenc barrejat de negre'.

En fi, Coromines i Pascual són partidaris de *mauricellus* com a ètim llatí del mot espanyol *morcillo*, documentat des d'antic en textos d'origen hispànic i portuguès[144]:

> lo único dudoso en definitiva es si nuestro *mauricellus* es un mero diminutivo del étnico *maurus*, por el color trigueño de los mauritanos, o si al fin y al cabo el impulso partió del griego μαῦρος, variante conocida de ἀμαυρός 'oscuro, sin claridad', palabra de antigua estirpe helénica, emparentada con (ἀ)μαυροῦν 'oscurecer' y con μαρμαίρειν 'brillar'. Lo probable es que, aun si éste fue el origen último, ya en griego el vocablo fuese identificado con el étnico y sufriese su influjo semántico, pues a ello se deberá la aféresis de -α, por lo demás injustificada.

Per tal de concloure la discussió etimològica, remetem a un recent estudisobre l'evolució de l'ètim *maurus* a *moro*, en què Álvarez Blanco, autor

[141] MENÉNDEZ PIDAL 1968: 152; 221; 312.
[142] *Ibid.*, pp. 93-94.
[143] AEBISCHER 1950: 30.
[144] Els testimonis recollits per Menéndez Pidal, i posteriorment adduïts per Coromines i Pascual, així com d'altres, els reproduïm més endavant en aquest estudi, en l'apartat dedicat a la presència del terme *mauricellus* en textos d'altres corpus de llatí medieval hispànic. Cal afegir-hi, encara, un document portuguès, citat per Corominas-Pascual (*DECH* IV 143a, 37), de l'any **1005**, en què es llegeix *maurizello*. També Aebischer (1950: 34) n'esmenta un altre, documentat a un diploma portuguès: **1101** *unum kaballum murzellum* (*Documentos medievais portugueses. Documentos particulares,* vol. III, Lisboa 1940, pp. 15; 30).

d'aquesta tesi doctoral[145], considera el terme llatí *mauricellus* com un dels derivats del mot *maurus*, que es devia especialitzar en el camp semàntic del color, ja fos en la designació d'un color fosc o com en la d'un color concret. L'autor assenyala que en el període cronològic estudiat el mot *maurus* no comporta cap sentit cromàtic, i tampoc no presenta formes adjectivals; segons sembla, devia ser l'adjectiu *mauricellus* el mot que acabà cobrint aquests dos camps, el semàntic i el gramatical.

Pel que fa a la presència d'aquest adjectiu en el domini lingüístic hispànic, està força ben representat en diferents corpus, amb les variants *mauricellus*, *maurizellus*, *morcellus* i *morzellus*[146], i sempre referit a èquids:

> **924** CL 61, pp. 101-102: poltro obtimo colore m o r z e l l o et duos solidos de argento.
>
> **928** Andrade, *CelanovaTbo*, pp. 330-331: proinde etiam accepimus de te in nostram offertionem caballum m a u r i c e l l o , lectum perfectum, mulum amarellum, et tres pelles auninas.
>
> **939** SáezE, *LeónCatCD* 1/134, pp. 205-206: pro que accepi a te pretium kauallum colore m a u r i c e l l u m , quem mihi bene conplacuit.
>
> **950** CL 216, p. 302: et accepimus de uos in pretio poltrum m o r c e l l u m .
>
> **960** CL 333, pp. 112-115: rosello cum sella argentea et freno argenteo et alio cauallo m a u r i c e l l o cum sella uermelia et freno aluo, mulo I amarello.

[145] Álvarez Blanco 2021: 201-202. *Mauricellus* és, en efecte, un mot que s'empra de forma clara per distingir uns animals d'altres, com ja hem vist en el cas d'algun dels testimonis adduïts per Coromines i Pascual, i recollits també per Menéndez Pidal.

[146] Tots els testimonis adduïts han estat extrets del CODOLGA, del CODOL-LEG i del CODOLHisp, s. qq. *mauricel*, morcel** i *morzel**.

1020 Cavero, *AstorgaCatCD*, pp. 23-204: ad confirmandum ipsa uillas in offertione una mula pro colore m a u r i c e l a ualente solidos trecentos.

1036 Lucas, *SamosTbo*, pp. 100-102: calumpniis et dedit proinde ad illum regem I kauallum colore m a u r i c e l l o et ad nos ipsam hereditatem.

1088 Costa, BragaCatLiberFidei, pp. 148-149: uobis in precio ego Galindo Io cauallo colore m a u r i z e l l o .

1143 Rodríguez González, *LourenzáTbo*, pp. 108-109: que nobis bene complacuit, id est, uno caballo m o r z e l l o adpreciatum C solidos et de precium apud uos nichil remansit.

El terme fou tractat per Aebischer al seu estudi sobre els colors del pelatge dels èquids[147], del qual en diu que es tracta d'un color molt comú entre els cavalls i que, segons la definició del *Diccionario de la lengua castellana* de la Real Academia Espanyola del 1884, «aplícase al caballo o yegua de color negro con viso rojizo». L'autor també fa referència a la definició del segle XVIII d'Antonio de Nebrija al *Dictionarium latino-hispanicum*: «*caballo morcillo*: '*equus subniger*'», i a Covarrubias, al *Tesoro de la llengua castellana*: «el caballo de la color que tira a la mora». És opinió d'Aebischer que les formes recollides del segle XI (les mateixes que foren aplegades per Menéndez Pidal), entre les quals s'inclouen *mauricello, morcello, morçello, morcillo, morziello, maurizello,* etc., donen força a la proposta etimològica del DLE, és a dir, que *mauricellus* deriva de *maurus* pel doble sufix *-icellus*[148].

Al nostre corpus documental el mot es testimonieja en tan sols dues ocasions, en referència, en ambdós casos, al color del pelatge dels èquids. Els dos documents registren compravendes, en les quals s'esmenta un cavall *colore*

[147] AEBISCHER 1950: 33-34.
[148] *Ibid.*

mauricello[149] i un mul *mauricellum*[150]. Testimoniem també l'ús de *mauricellus* tot formant part d'antropònims masculins:

> **854** DipRosselló 46, p. 108: et fecerunt karta comutationis Talasia et Odesinda et Arantola et M o r i c e l l u s .
>
> **975** Llorens, *DocSolsona* 4 (Urgellia 11, p. 454): et adfrontat ipsa sorte de uinea de I parte in uinea de M o r i c e l o .
>
> **976** Marquès, *Elins* 21 (Urgellia 15, p. 53): propter remedium de animas nomine Fruila et Addaluira et M o r i c e l l o et Schenille ut ante tribunal domini nostri Ihesu Xristi.
>
> **995** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 12, p. 184: Sig + num M o r c e l l u s .

El mot ha perviscut únicament a l'espanyol *morcillo*, tot designant el pelatge del cavall de color negre amb parts vermelles.

[149] **889** DipOsona 12, p. 7.
[150] **947** DipPallars 155, p. 363.

morenus

VARIANTS:

mureno

FORMES:

moreno, -a

mureno

ONOMÀSTICA:

Antr.: Moreno, Morena.

ETIMOLOGIA:

Adjectiu propi del romanç mossàrab que, segons Coromines i Pascual[151], es tracta d'un derivat de *moro*, mitjançant el sufix *-enus*, estrany i potser preromànic[152]. Quant a *moro*, aquest prové del llatí *maurus* 'habitant de Mauritània'. El mot també es testimonia com a nom propi de persona.

SIGNIFICAT:

'De color torrat', 'morè', referit generalment al pèl dels bovins.

FORMES ROMÀNIQUES[153]:

cat. *moreno*, esp. *moreno*, port. *moreno*.

---

[151] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 151a, 49 ss. Segons els autors, de *moreno* es testimonieja una forma mossàrab *maurino*.

[152] Vid. LELMAL, s. v. *moreno*. Pel que fa al sufix *-enus*, vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. vv. *alienus* i *terrenus*.

[153] Per al català, vid. Coromines, *DECat* V 795b, 44 ss. Per al castellà i portuguès, vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 151a, 49 ss.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **989** DCBarcelona I 183, p. 390 (*compravenda*): per hanc scriptura uindicionis me uindo tibi casas ... et uaca I rubiana et I uitello m u r e n o maiore.

(2) **992** DCBarcelona I 228, p. 447 (*compravenda*): per hanc scriptura uinditionis nostre uindimus tibi casas et curte simul cum ipsa terra qui ibidem est, uaca I et uitello I m u r e n o et cafizada I de uinea et tonna I, nostrum proprium.

(3) **992** DCBarcelona I 229, p. 449 (*publicació sacramental del testament del prevere de Barcelona*): concessit ad Truitel femina ipsas casas et ortos et terras et arbores ... et de ipsas uineas que sont in ipso feo, ipsa medietate; exada I, podadora I, uitello I m o r e n o .

(4) **1040** AComtalPerg II 280, p. 633 (*publicació sacramental del testament d'Esclúa*): et ipsa sua mula sia uenuda et soluere faciatis ipsos debitos, et bouo I m o r e n o et lot I per ipsos debitos.

(5) **1047** CSCugat II 590, p. 258 (*publicació sacramental del testament de Guillem Sendred*): et concessit ad uxori sua, parilio I de bouos, id est: Sabadono et Bragado; et ad filio suo Reimundo, bouo I m o r e n o et uaca I marzola[154].

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Bovins (1, 2, 3, 4, 5)

[154] L'adjectiu *marzola*, que per la seva posició podria fer pensar que designa un color, pot ser també el nom de l'animal. En aquest sentit, vegi's QUETGLAS (2019: 103), on l'autor indica que el mot sembla derivar del nom del mes *martius* ('març'). Cf. Coromines, *DECat* V 467b, 39-48.

COMENTARI:

L'etimologia de l'adjectiu *morenus* és complexa, i ha estat discutida per diversos autors. Així, Coromines i Pascual donen algunes notes sobre l'origen de la veu espanyola *moreno*, derivada de *moro*:

> *Moreno* [*maurîno* mozár., que corresponde a una pron. (*sic*) *mauréno* 'toro negro', en el anónimo sevillano de h. 1100, Asín, p. 271; *Moreno* como nombre propio de persona en doc. de 1203 [...]. Como apelativo ya en J. Ruiz, y en varios textos aragoneses del siglo XIV. [...] Es de las palabras más importantes y antiguas, entre las que tienen el sufijo más bien raro *-enus*, quizá prerromano; pero ante la aplicación sorprendente de una terminación prerromana a una raíz romance, y ante los testimonios mozárabes de los siglos XI y XIII sería lícito sospechar que el derivado **maurinus* (documentado como nombre de persona, por lo menos) se cambiara en *maureno* y *moreno* por la misma pronunciación arabizada que hemos registrado en *barrena*; esto mismo podría explicar las anomalías fonéticas del portugués *moreno* y el gasc. y langued. ant. *moren*, así como la emprana desaparición del catalán arcaico *morè* (*Morena femina* aparece en otro texto de Cataluña, de 1002)[155].

Quant a *moro,* aquest és derivat del llatí *maurus* 'habitant de la Mauritània'[156], mot que, al seu torn, alguns autors relacionen amb el grec μαυρός 'poc visible' i, per extensió, 'negre', color que en grec era representat lèxicament pel mot μέλας[157]. Meyer-Lübke[158] dona com a derivats de *maurus* 'moro' el castellà *moreno* 'marronós', entre d'altres.

---

[155] Vid. Coromines-Pascual, *DECH* IV 151a, 49 ss; 151b, 57-60.

[156] Vid. OLD, s. v. *Mauri.* El mot llatí *maurus* no apareix al ThLL; Ernout i Meillet, al seu torn, esmenten el següent, a propòsit de la veu *maurella* (*morella*) 'morella, planta': «on trouve aussi dans les gloses *maura: herba ficaria*. De *Maurus* 'Maure', puis 'brun foncé'». Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *maurella*.

[157] PASCUAL-BAREA 2009: 176-177. En grec s'aplica el substantiu μαύρος a una persona de raça negra (no bereber) i, des de l'Edat Mitjana, a un cavall de color negre, freqüentment de guerra.

[158] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 5438.

Així, el mot castellà *moreno* és derivat romànic de *moro*, mitjançant l'addició del sufix *-enus*, que segons Coromines i Pascual és rar i potser prerromànic[159]. Sembla ser, doncs, que **maurinus*, o millor *moreno*, tal com apareix als nostres documents, devia ser un manlleu del terme *moreno* creat en la Hispània mossàrab a partir del substantiu *moro* i l'addició del sufix *-eno*, llatinitzat com a *-enus*.

Sobre la presència d'aquest terme en castellà i en català, segons Coromines i Pascual, del castellà va passar al català amb la forma *moreno*, mentre que *morè* és una catalanització estranya, al seu parer, «verdad es que el vocablo parece haber sido castizo en fecha preliteraria, *uitello mureno*, en bajo latín de Cataluña, año 989»[160]. Coromines, al *DECat*[161], esmenta que el català *moreno* es documenta aplicat a bèsties, i a un vedell, essent aquest el primer testimoni català del terme, el del document de l'any 989: *uitello mureno*. Altres documentacions del terme mostren que l'adjectiu generalment qualifica animals, com evidencien els testimonis del nostre corpus, però que ja s'emprava també com a nom propi, tal com s'observa al diploma de l'any 1002[162], en el sintagma *Morena femina*[163], si bé el mot podria igualment guardar certa relació amb el color de la pell de la dona esmentada.

Bastardas[164], en un estudi dedicat als noms dels dies de la setmana en l'onomàstica catalana, analitzà el testimoni provinent de Sant Cugat, i proposà que també *Marzola* i *Moreno* s'havien d'escriure amb majúscula, essent tots dos noms propis del bestiar[165]: *et concessit ad uxori sua*, *parilio I de bouos*, *id est:*

[159] «Se trata de la forma dialectal itálica o bien céltica de *-einos*, variante apofónica de *-inos*. *Moreno* no es alteración de *moreno* 'morito joven' [...] ni hay por qué admitir que viene de *morum* 'mora' [...], pues 'moreno' no es 'morado', y el portugués *moreno* se revela como castellanismo no solo por la *-o-*, sino también por la conservación de la *-n-*». Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 151a, 49 ss.

[160] **989** DCBarcelona I 183, p. 390.

[161] Vid. Coromines, *DECat* V 795b, 44-58. El català *moro*, al seu torn, no és un castellanisme, sinó el resultat regular segons la fonètica catalana, i és d'ús general des dels orígens de l'idioma.

[162] **1002** CSCugat II 372, p. 19.

[163] Vid. Coromines, *DECat* V 795b, 50.

[164] BASTARDAS 1970: 226.

[165] **1047** CSCugat II 590, p. 258.

Sabadono et Bragado; et ad filio suo Reimundo, bouo I moreno et uaca I marzola. Si ens fixem, doncs, en aquest seguit de noms, hi ha un grup que fa referència al color de la pell dels bòvids: *Bragado*, *Moreno*, *Fosca* i *Niger*.

També Aebischer[166] assenyalà l'adjectiu *moreno*, a propòsit d'alguns dels testimonis que hem anat esmentant, i en digué el següent:

> (*moreno*) lui encore, du reste, ne m'est connu au Moyen Âge que par des mentions catalanes, soit par un veau *mureno* en **989** et *boue uno moreno* en **1047** […] il est probable cepedant qu'il a dû être usité dans le reste de l'Espagne alors déjà, puisqu'il vit encore dans l'espagnol et le portugais *moreno*.

Fetes aquestes consideracions, hom pot concloure que el mot és propi de la Hispània mossàrab, i que al corpus documental de Catalunya es testimonieja principalment com a atribut del pèl dels bovins, presumiblement de color fosc. Hi ha, a més, un diploma de l'any 1002 en què s'esmenta una dona de nom *Morena*. Es tracta del testament sacramental de Recosind:

> **1002** CSCugat II 372, p. 19: et alia tercia parte ad Guarsendis, femina, et de alia tercia parte donare fecissent ad Bonefilio porcho I et ad M o r e n a , femina, truia I et uedella I.

Tot i que el mot, en aquest context, sembla un antropònim, no podem afirmar amb certesa que no indiqui alguna característica física de la dona esmentada. De fet, ja sabem que de vegades es donaven noms o sobrenoms relacionats amb l'aspecte de la persona, així que no seria impensable que aquest fos el cas de la dona anomenada *Morena*.

Pel que fa al vocable català *moreno*, indica Coromines que és la forma comuna a tots els dialectes, regions i comarques, i que *morè* és estrany a la llengua literària medieval, «i sembla ser-ho absolutament, car l'única cosa que s'hi troba és *bru*, *bruna*». Alcover i Moll citen un cas, isolat i únic, de *morè* en un

[166] AEBISCHER 1950: 37.

document de l'any 1523, l'existència del qual és posada en dubte per Coromines[167]. Així, el mossàrab *moreno* es troba com a nom propi de dos moros valencians del segle XIII, mentre que a Languedoc es registra la forma *Balmourène*, en gascó antic *moren* 'negre', al francès del Canadà *morin* 'noiratre', i al portuguès *moreno*.

[167] Vid. Coromines, *DECat* V 796a, 5-15: «al capdavall no cal negar del tot la possibilitat que aquesta forma hagi tingut alguna existència real en la nostra llengua (seria un cas antic d'ultracorrecció), però el fet és que a part d'aquest cas el que es troba sempre és *moreno*».

parduca

VARIANTS:

—

FORMES:

parduca

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Es tracta, segurament, d'un derivat de l'adjectiu *pardus* 'fosc', grisós[168]', mitjançant l'addició del sufix *-uca*. Al nostre corpus documental, *pardus* es registra únicament formant part de topònims.

SIGNIFICAT:

Nom del color d'una vaca, potser 'marronosa'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1024** CSCugat II 493, p. 144 (*testament de Seniofred*): et concedo ad Raimundus, filium Ermenardus, uacha I p a r d u c a, et concedo ad filium de Raimundus de Macana uacha I, et concedo ad filia de Audeghario de Chasteleto uitula I.

[168] ThLL X/1 349, 17 ss.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Bovins (1)

COMENTARI:

Al corpus documental de la Catalunya altmedieval l'adjectiu *parduca*[169] es llegeix en una única ocasió, en qualificació d'una vaca, al testament de Seniofred de l'any 1024[170]. Si bé aquest mot no apareix testimoniat en altres etapes de la llengua llatina, ni tampoc es té constància de la seva existència en altres corpus documentals de llatí medieval, ens sembla que podria estar relacionat etimològicament amb l'adjectiu *pardus* 'marró', 'fosc', del qual derivaria per mitjà del sufix *-uca*. L'adjectiu *pardus*[171] està emparentat amb el grec πάρδος 'mascle de la pantera'[172], del qual n'hauria pres el significat cromàtic.

Pel context en què es llegeix aquest adjectiu, no seria d'estranyar, tal i com succeeix en d'altres casos, que fos el nom propi de l'animal esmentat al diploma, que recull el testament de Seniofred; en canvi, a la publicació sacramental del testament[173], del 24 d'abril de l'any 1024, no es menciona.

En definitiva, *parduca* és un terme documentat exclusivament al nostre corpus, ja que tampoc no es recull en cap diccionari de llatí medieval europeu.

D'altra banda, l'adjectiu *pardus* es testimonieja escassament als nostres diplomes, exclusivament formant part de topònims, com es llegeix a continuació:

---

[169] Quetglas (2019: 99) l'inclou al seu estudi en l'àmbit del marró, com a derivat de *pardus*, amb la forma de nominatiu masculí *parducus*.

[170] **1024** CSCugat II 493, p. 144.

[171] ThLL X/1 349, 17-25. Més enllà d'aquesta accepció cromàtica, el Thesaurus en dona dos significats: d'una banda, *pardus* designa un tipus d'animal, probablement un tipus de pantera, que equivaldria al grec πάρδαλις; de l'altra, i possiblement en relació amb el valor semàntic de πάρδαλις, designa un tipus de peix, tot i que amb aquest valor només se cita un testimoni, que es troba al *Laterculus* de Polemi Silvi (POL. SILV. *nom. anim. chron.* I p. 544, 9), inventari de zoologia del segle V, concretament en l'apartat dedicat als animals que neden.

[172] ThLG, s. v. πάρδος.

[173] **1024** CSCugat II 494, pp. 144-145.

1047 AComtalPerg II 337, p. 705: a parte horientis in Puteo P a r d o siue in ipsa uia qui pergit prope iam dicto Puteo P a r d o .

En canvi, en corpus documentals d'altres dominis lingüístics es constata la presència de l'adjectiu *pardus* com a terme de color. Així es llegeix, per exemple, en documents portuguesos de principis del segle XII, en referència a un poltre: *poldro colore pardo*. En aquests casos, l'adjectiu indica quelcom 'de côr intermédia a preto e branco; quási escuro', 'mulato', i 'burel'[174]. En àmbit hispànic, hom troba *pardus* als corpus medievals de Galícia i de Lleó[175], en referència a peces de roba, teixits i pells:

1002 CLeón 614.19: et accepimus de uos … kauallo castanio … et mula p a r d a .

1002 Carracedo 172.6: sed lineis et pannis albis et p a r d i s et pellibus agninis.

1021 OteroD 135.9: pro quo acebimus de uos precio boue, per colore p a r d o obtimo.

1063 Loscertales, *SobradoTbos* 2/99, pp. 122-123: accepimus de uobis precium VI denarios, una capa p a r d a et XI denarios.

ca. 1200-1230 CLeón 1976.33: unum estopum de centeno et meas caligas p a r d a s et meas capatas.

[174] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* IV 399a, 21-26.
[175] Els testimonis esmentats són extrets del recull que en fa Quetglas al seu estudi (2019: 101-102).

Tot i que no testimoniem l'adjectiu *pardus*[176] al noste corpuss documental, algunes llengües romàniques mantenen derivats d'aquest terme. Així, el trobem al castellà *pardo* 'marró', a l'italià *pardo,* al portuguès *pardo* 'gris, fosc', i al provençal *part.* Com a derivats del terme, constatem el català *pardenc* 'grisós', i el substantiu *pardal*, referit a un tipus d'ocell, també existent en castellà, potser per la similitud amb el color. Finalment, l'adjectiu castellà *pardillo*[177] 'gris fosc' també recull el valor cromàtic del mot.

[176] D'altra banda, el substantiu *pardus* amb el significat de 'pantera' o 'guepard', propi del llatí clàssic, no va perviure a les llengües romàniques. Vid. Wartburg, *FEW* VII 641 ss.
[177] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 6232.

5. Vermell

Ja Allen assenyalà[1] –i així ho havien corroborat també els treballs de Gladstone, Geiger i Magnus– que el vermell fou el primer color emprat en la decoració pictòrica primitiva i, consegüentment, també el primer en rebre un nom específic. En efecte, les primeres experiències cromàtiques en la història de la humanitat es van dur a terme amb els pigments de color vermell i tota la paleta que en derivava. Només cal pensar en els magnífics bisons vermells de les coves d'Altamira[2].

De fet, segons alguns estudiosos, la capacitat de l'home de percebre els colors brillants que pertanyen a l'extrem vermell de l'espectre (és a dir, el vermell i el groc) es remunta als temps històrics més antics, «in Perioden, wo alle Farbenandeutungen vermisst werden, begegnen wir immer noch den Bezeichnungen für Roth un Gelb»[3]. El protagonisme primerenc del vermell va

[1] ALLEN 1879: 255.

[2] Per a una anàlisi dels colorants i estris emprats en la coloració d'Altamira, vid. CUENCA-SOLANA & al. 2016: 145.

[3] MAGNUS 1877: 9. «Die Empfänglichkeit, das Empfindungsvermögen für die lichtreichen, dem rothen Ende des Spectrums angehörenden Farben, also besonders für Roth und Gelb, lässt sich bis in die ältesten historischen Zieten zurückverfolgen». Amb tot, cal tenir present que la designació del vermell en aquells temps no estava del tot separada del blanc i que, en definitiva, a les fases més primerenques de la percepció i designació del color només es troben denominacions que assenyalen, a més de la manca de llum (el negre), la caracterització de l'abundància de llum, com en el cas del blanc i del vermell. Així ho estudià Geiger en relació al *Rigveda*, la col·lecció d'himnes sagrats més antiga de la tradició veda, en el qual hi constatà el següent: «das Weiss in diesen Liedern von roth noch kaum gesondert worden sei», això és, que en el text d'aquests himnes el blanc gairebé no està lèxicament separat del vermell (GEIGER 1871: III, 57).

deixar una petjada especial no només en les representacions pictòriques, sinó també en la llengua, amb certes particularitats semàntiques que han romàs fins a dia d'avui. A partir de la gama cromàtica dels vermells, doncs, els homes de l'Antiguitat van identificar i individualitzar lèxicament diverses tonalitats i matisos en funció dels graus d'intensitat i de saturació que identificaren. Segons la teoria evolucionista dels lingüistes Berlin i Kay, les llengües que es troben en un segon estadi són aquelles en què s'ha introduït el vermell, després del blanc i del negre. Partint de Geiger, els autors apuntaren que, en el període històric més primerenc, l'home només va reconèixer lingüísticament un color, i les nocions de negre i vermell s'unien en la vaga concepció d'alguna cosa acolorida[4].

En efecte, la història del color vermell es remunta a temps antics, i s'han dut a terme estudis multidisciplinaris enfocats a l'estudi del lèxic que representa aquest color, sense ignorar, tanmateix, la dificultat que aquesta tasca comporta.

«El vermell és un oceà!», exclama Pastoureau a l'inici de la seva monografia dedicada a aquest color[5], per il·lustrar l'odissea d'intentar traçar-ne la història, des de l'era paleolítica fins l'actualitat. El vermell és, segons l'autor, el color més estable en les cultures europees,

> pour ne pas s'y noyer, pour que cet ouvrage garde des dimensions raisonnables, pour qu'il puisse se comparer à ceux qui l'ont précédé, il m'a fallu –à regret– laisser de côté certains dossiers, en raccourcir d'autres, passer plus rapidement sur telle période, éluder telle question, donner priorité à quelques fils conducteurs [...] permettant de se repérer dans un labyrinthe chromatique particulièrement fécond[6].

Les llengües derivades de l'indoeuropeu contenen nombroses paraules per al·ludir al vermell a partir d'una arrel protindoeuropea comuna: **reudh-* 'vermell'.

[4] Vid. BERLIN & KAY 1969: 25; 135.
[5] PASTOUREAU 2019.
[6] *Ibid.*, p. 10.

Pokorny aportà un extens llistat de mots hereus d'aquesta arrel, com ara el grec ἐρυθρός 'vermell', i els adjectius llatins *ruber*, *rubeus*, *rufus* i *russus*[7], que designen tots ells diversos matisos de vermell. En d'altres àmbits cromàtics, com en el cas del blau i del verd, la situació lèxica és molt diferent, ja que no s'observa la presència d'una arrel estesa i compartida[8].

Els grecs d'època homèrica, familiaritzats amb l'ús de pigments vermells i de porpra en l'elaboració de tints, desenvoluparen un lèxic molt vinculat a aquests elements per anomenar el color vermell[9], amb un vocabulari força diversificat per designar els diferents matisos no només de vermell, sinó també de groc[10]. El mot principal i abstracte que designa el vermell en grec és l'adjectiu ἐρυθρός, mentre que la resta de mots al·lusius a aquest color es relacionen indistintament amb els pigments vermells i porpres. ἐρυθρός, que com ja hem dit prové de l'arrel indoeuropea **reudh-*, es llegeix als poemes homèrics, aplicat principalment a quatre objectes que són naturalment vermells: la sang (*Il.* 10, 484: ἐρυθαίνετο δ᾽ αἵματι), el vi (*Od.* 5, 165: οἶνον ἐρυθρὸν), el coure (*Il.* 9, 365: ἄλλον δ᾽ἐνθένδε χρυσὸν καὶ χαλκὸν ἐρυθρὸν), i el nèctar (*Od.* 5, 93: κέρασσε δὲ νέκταρ ἐρυθρόν).

D'altra banda, en relació amb els pigments vermellencs o porpres s'emprà el mot φοίνιξ 'escarlata brillant', i els seus derivats. El mot, a banda d'atribuir-se a la sang, s'aplica també a peces de vestir, com ara capes i mantells, elements que no són naturalment vermells i que, per tant, reben la qualificació d'un mot relacionat amb el pigment que s'hi aplica. Un adjectiu usat amb menor mesura

[7] Vid. Pokorny, *IEW*, pp. 872-873.

[8] ALLEN 1879: 256. Un altre fet particular de l'àmbit cromàtic del vermell a què apunta Allen, parlant en aquest cas sobre l'anglès, és el següent: «we have a great number of subordinate colour terms in popular use to express the various shades of red, such as *crimson, scarlet, vermilion, rosy* and *pink*, besides less definite words like *cherry, ruddy, russet, carnation* [...]; but we have few or no words to express the shades of green». Aquest fenomen també es pot observar a les llengües romàniques.

[9] ALLEN 1879: 268-269.

[10] MAGNUS 1877: 13-14.

fou μιλτοπάρηος, atribuït especialment als vaixells de guerra que tenien les proes pintades de vermell, derivat de μίλτος, un tipus d'ocre vermellós.

El color porpra sovint s'ha estudiat conjuntament amb el vermell, en tant que, a causa de la diversitat de pigments que podien emprar-se per produir-lo, aquest podia adquirir matisos diferents, sempre dins la gama del vermell. El mot principal per designar aquest color és l'adjectiu πορφύρεος 'brillant, porpra', en referència també al tint provinent del múrex de Tir. Es llegeix com a epítet de catifes (*Il.* 9, 200: τάπησί τε πορφυρέοισιν), de capes (*Il.* 8, 221: πορφύρεον μέγα φᾶρος ἔχων ἐν χειρὶ παχείῃ), i d'altres peces tèxtils tenyides, sempre luxoses i de gran valor. El mot també fa referència al color de la sang (*Il.* 17, 361: αἵματι δὲ χθὼνδεύετο πορφυρέῳ), i és epítet del mar (*Il.* 1, 482: κυμα πορφυρεον).

Arribats a aquest punt, cal esmentar una de les discussions històricament més populars quant al lèxic del color. Es tracta de la interpretació de l'epítet homèric οἶνοπα πόντον, testimoniat en diverses ocasions tot al llarg de l'Odissea[11]:

Od. 1, 183: πλέων ἐπὶ οἶνοπα πόντον ἐπ᾽ ἀλλοθρόους ἀνθρώπους[12]

El significat exacte del mot οἶνοψ ('de vi', 'del color del vi', 'del color del vi fosc', o quelcom similar), així com els seus usos, ha estat extensament discutit per diversos filòlegs, atès que no s'entén per què el mar, tan evidentment blau per a nosaltres, era qualificat amb aquest adjectiu. Les traduccions convencionals atorguen a l'expressió οἶνοπα πόντον el significat d'un matís violaci, similar al del vi de color vermellenc fosc. Així es llegeix en la traducció de Riba: "la vinosa mar". El fet que el mar sigui descrit amb el color del vi, tanmateix, segueix

[11] També a *Od.* 5, 132; *Od.* 7, 520; *Od.* 12, 389, i *Od.* 19, 274, entre d'altres.

[12] "Que faig ruta per la vinosa mar cap als homes de llengües estranyes", Homer, *Odissea*, trad. C. Riba, p. 34.

suscitant debat[13]. Alguns autors han volgut veure en el mot οἶνοψ una connotació dionisíaca, perquè s'associaria el mar amb la condició variable, impredictible i perillosa, tan pròpia de la seva natura[14]. L'any 1981, Maxwell-Stuart reprengué el debat tot aportant un punt de vista crític envers algunes de les teories produïdes entorn a la interpretació de l'οἶνοπα πόντον homèric. No podem sintetitzar-les aquí i ara, però sí que volem referenciar aquest estudi i, si més no, considerar l'explicació de l'autor, que de ben segur serveix també per a la consideració d'altres qüestions lèxiques:

> The oinops sea is wine-eyed, drunk, rolling about, possibly violent, dangerous, 'bloody' in the sense of lethal. [...] Odysseus uses it when he describes how he escaped from a storm at sea. The translation 'wine-dark' conveys none of this, because it attempts to render only the most simple colour association'. [...] Greek colour terms are not as simple as they appear and need very careful interpretation[15].

Quant als altres mots del lèxic grec en l'esfera del vermell, indiquen diversos matisos dins d'aquesta gama i, sovint, com és habitual amb aquest tipus de lèxic, són derivats formats a partir de la comparació amb un element que conté aquest color de manera natural. Ens referim, per exemple, a κόκκινος 'escarlata' (derivat de κόκκος, un quermes d'aquest color emprat en la fabricació d'un pigment molt habitual en els tints); καρύκινος 'escarlata' (derivat de καρύκη, un tipus de salsa condimentada de sang i espècies), φοινόν 'del color de la sang', i πυρρός 'vermell groguenc', especialment aplicat a persones pèl-roges.

La situació del lèxic del color vermell en la llengua llatina és anàloga, en alguns aspectes, a la del grec. Certament, el color vermell és present en els vestigis d'època romana de manera molt més abundosa que cap altre color; els pintors

[13] Per a la qüestió del mar i dels seus atributs a Homer cal fer referència a l'estudi de Maria Daraki, titulat "ΟΙΝΟΨ ΠΟΝΤΟΣ: La mer dionysiaque", de l'any 1982, especialment a les pàgines 17-21.
[14] LEVANIOUK 2017: 304.
[15] MAXWELL-STUART 1981: 6-11.

d'aquesta època van fer servir a bastament els pigments de la paleta cromàtica, i n'obtingueren la majoria a partir de minerals. Alguns eren ocres de qualitats diverses, esmentats per Plini amb el terme *rubrica*[16] 'terra roja', 'ocre'[17]. El pigment vermell també podia extreure's de l'hematites natural –el nom del qual s'explica, segons Isidor, per la semblança del color de la pedra amb la sang[18]–, o d'altres tipus de minerals vermells que fossin rics en òxid de ferro[19].

D'entre tots aquests fou molt valorat el *sinopis* 'ocre vermell', 'pigment derivat de l'ocre vermell', anomenat així per la seva procedència, ja que s'importava de Sínope, una ciutat minera d'Àsia. Un bon recompte dels pigments més habituals es pot llegir al *De architectura* de Vitruvi, concretament al llibre VII; l'autor, interessat per la decoració mural com a part de l'arquitectura, dedicà aquest llibre a l'estudi dels procediments aplicats en l'embelliment dels edificis, principalment per mitjà de revestiments amb materials nobles, com ara els marbres, o bé amb tècniques pictòriques diverses. Així, es descriu al llarg de diversos passatges l'obtenció i preparació dels pigments, i també algunes tècniques pictòriques específiques[20].

Gràcies a la valuosa tasca recopiladora d'autors com Vitruvi i Plini és possible aproximar-se a les tècniques artístiques grecoromanes, així com conèixer les matèries primeres amb què es produïen colors diversos.

---

[16] PLIN. *nat.* 1, 84: *de coloribus facticiis ... de rubrica*. També Vitruvi (2, 3) esmenta la rubrica: *faciendi autem sunt ex terra albida cretosa siue de rubrica aut etiam masculo sabulone*. I també a 7, 7: *item rubricae copiose multis locis eximuntur, sed optimae paucis.*

[17] La rúbrica es feu servir antigament per escriure les primeres línies o els títols dels manuscrits, costum que va originar l'extensió del terme que, avui dia, conserva el significat de 'ròtol' o 'firma'.

[18] ISID. *orig.* 7, 4, 17: *ut haematites, in colorem redigitur sanguinis.*

[19] PASTOUREAU 2019: 39-40.

[20] Semblantment Plini parlà en detall de diverses tècniques, sobretot pictòriques, així com de l'encàustica, la fabricació de resines, de gomes i d'olis i, en fi, de les matèries colorants i l'aplicació de pigments. Un treball complet sobre les matèries colorants que es feren servir en l'època romana a partir d'una anàlisi de les fonts clàssiques es pot trobar a ARJONILLA 1992: 15-17 i, especialment, a tot el capítol IV, pp. 141-207, en relació als pigments vermells.

El predomini del color vermell en la pintura també es traslladà, com és lògic, a l'àmbit de la tintura[21]. En efecte, durant molt de temps a Roma el color vermell fou l'únic que van fer servir els pintors en les seves obres[22]; d'això ja en parlava Plini en relació amb les pintures anomenades *monochromata*, que antigament s'elaboraven amb el cinabri o amb el mini d'Efes. Plini explica algunes característiques quant a l'extracció i producció d'aquests pigments, al llibre 33 i a l'inici del llibre 35 de la *Història natural*. Al llibre 33 s'esmenta el *minium* 'cinabri, vermelló', un valorat pigment vermell emprat en la realització de pintures monocromàtiques:

> PLIN. *nat.* 33, 37, 114: reperiri autem iam tum in Hispania, sed durum et harenosum, item apud Colchos in rupe quadam inaccessa, ex qua iaculantes decuterent; id esse adulterum, optimum uero supra Ephesum Cilbianis agris harena cocci colorem habente, hanc teri, dein lauari farinam et quod subsidat iterum lauari; differentiam artis esse, quod alii minium faciant prima lotura, apud alios id esse dilutius, sequentis autem loturae optimum.

Quan aquests pigments es consideraven massa brillants (*nimis acre*), els pintors n'usaven un de més adequat: el que s'obtenia mitjançant la rúbrica o el sinopi:

> PLIN. *nat.* 33, 39, 117[23]: cinnabari ueteres quae etiam nunc uocant monochromata pingebant. Pinxerunt et Ephesio minio, quod derelictum est,

[21] El lèxic específic del llatí quant a pigments i colors tintoris és estudiat en detall per OSBORNE 2000: 336-338.

[22] MAGNUS 1877: 14.

[23] El tipus més pur de *minium* s'obtenia, segons relata Plini, als *Cilbiani agri*, més enllà d'Efes, on la sorra "té el color del quermes" (*harena cocci colorem habente*). L'obtenció del *minium* de millor qualitat s'aconseguia a través d'una tasca llarga i àrdua d'extracció i fabricació. Plini reconeix que no se sorprèn del seu valor, perquè, segons explica, ja en l'època de la guerra de Troia es tenia en gran vàlua aquesta terra vermella, com testimonia Homer (PLIN. *nat.* 33, 38, 115: *auctoritatem colori fuisse non miror. Iam enim Troianis temporibus rubrica in honore erat Homero teste, qui naues ea commendat, alias circa pigmenta picturasque rarus*).

> quia curatio magni operis erat. Praeterea utrumque nimis acre existimabatur. Ideo transiere ad rubricam et sinopidem, de quibus suis locis dicam. Cinnabaris adulteratur sanguine caprina aut soruis tritis. Pretium sincerae nummi.

D'altra banda, fou molt comuna la producció de tints a partir de la roja (*rubia tinctorum*)[24], una planta silvestre característica pel seu color vermell, en confluència amb el *coccum*, el quermes, del qual s'extreia un vermell molt més intens i brillant que el de la roja, però era molt més difícil d'obtenir i, per tant, més car[25]. En relació amb tota aquesta diversitat de pigments vermells, cada *tinctor* dels *Collegia tinctorum* romans s'especialitzà en un color concret de les tonalitats de vermell, que els donaren nom. Així, hi hagué el *flammarius* 'vermell', el *crocotarius* 'taronja', l'*spadicarius* 'castany', i el *purpurarius* 'porpra'[26].

La importància del color vermell i l'abundància de pigments per produir-lo es traslladen, com és lògic, a la representació lèxica en llatí, que, com hem vist, desenvolupà diversos termes en l'esfera del vermell relacionats amb aquests pigments i tints. A tall d'exemple, amb el sentit general de 'vermell', tot i que d'ús més rar, es registra el mot *coccinus*, originàriament també 'escarlata'[27].

---

[24] PLIN. *nat.* 24, 94: *alia res erythrodanum, quam aliqui ereuthodanum uocant, nos rubiam, qua tinguntur lanae pellesque perficiuntur*.

[25] El *coccum* s'extreia dels cossos assecats dels quermes, que es recol·lectaven de les fulles d'alguns arbres i arbustos, la majoria dels quals eren varietats de roure o alzina que creixien tot al voltant del Mediterrani. Només l'insecte femella era emprat per a l'obtenció d'aquest colorant, i s'havia de capturar en el moment precís en què s'estava preparant per pondre els ous. L'exposició a vapors de vinagre i el posterior assecat al sol transformava els insectes en una mena de llavor marronosa que, quan es feia explotar, secretava aquest suc vermell que era emprat com a tint.

[26] USCATESCU 1994: 93. També existiren el *carinarius* 'color noguera', el *uiolarius* 'blau' i l'*atramentarius* 'negre'.

[27] L'agrupació proposada per André segueix un model similar quant a la classificació dels vocables d'aquest grup cromàtic; primer s'agrupen els mots pertanyents a la família de *ruber* 'vermell', entre els quals hi ha els derivats *rubere* i *rubor*, *rubicundus, rubidus, rufus* 'vermell ardent, groguenc', *russus* i *russeus* 'vermell apagat', *robus* i *rubeus*. Un segon grup el representa *rutilus* 'vermell brillant, lluent', i un tercer, *puniceus* 'escarlata, porpra-vermellenc'. Finalment, l'autor inclou una sèrie de mots *dérivés*, això és, que representen un color en tant que es

Amb tot, la família lèxica més àmplia i estable quant a aquesta categoria cromàtica prové de l'arrel *rub-*, que prové de l'arrel indoeuropea **rudhro-* 'vermell', sota la qual s'inclouen els mots *ruber*, *rubens, rubicundus*, *rubeus, rubellus* i *rubidus*[28]. *Ruber*, juntament amb el seu adjectiu derivat *rubeus*, així com *rubor* i el verb *rubere,* designen, en canvi, el color vermell en el sentit més ampli[29], i per tant s'apliquen a les coses que són vermelles amb els matisos més diversos, aplicació anàloga al que s'observa al grec ἐρυθρός, amb el qual *ruber*, com ja hem esmentat, es relaciona etimològicament. Sens dubte, tots els mots de la família de l'arrel *rub-*, es relacionen semànticament amb la idea de vermell. D'aquests, com hem dit, *ruber* fou el mot principal per al·ludir al vermell, mentre que la resta designen tonalitats diverses dins d'aquesta gamma, o són concretament variants dialectals d'aquest. Així, per exemple, *robus* i *robeus*, que s'aplicaven en un inici al color de la pell dels bous[30], provinents de dialectes itàlics. Semblantment *rufus*, que designa el vermell ardent o groguenc[31]. A partir de la unió lèxica de *ruber* i els mot *robus* / *robeus* 'roig'[32] sorgí el terme *rubeus*, del qual derivaren múltiples formes en les llengües romàniques. Pel que fa a *robus* / *robeus* es tracta d'un mot d'origen dialectal[33], propi de la llengua rural, i

comparen amb objectes o elements el color vermell dels quals sembla naturalment present: *ferrugo* (i *ferrugineus*) 'del color de l'òxid de ferro', *roseus* 'del color de la rosa', 'vermellós', *sanguineus* 'del color de la sang', *cruentus* 'vermell com la sang', *igneus* 'com el foc', *flammeus* 'de color vermell intens', *coccinus* (i *coccineus*) 'escarlata', *mineus* (*miniatus*, *miniaceus*) 'del color del cinabri', *cerasinus* 'de color cirera' i *testaceus* 'de color maó'. Podrem veure, en tractar el lèxic de l'àmbit cromàtic del vermell del nostre corpus, el fet que un gran nombre d'aquests termes és present encara en la documentació llatina altmedieval del domini lingüístic del català.

[28] En aquest sentit, cal tenir molt present la contribució de Blümner (1889: 399-417), publicada a l'*Archiv für Lateinische Lexikographie*, estudi en què s'agrupa i analitza exhaustivament el lèxic llatí referit al color vermell. Els adjectius esmentats en darrer terme, segons l'autor, indiquen determinats matisos del color vermell, tant pel que fa al seu ús com al seu significat.

[29] BLÜMNER 1889: 400.

[30] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *robus*. Vid. ANDRÉ 1949: 85.

[31] Vid. s. v. *rufus*.

[32] ANDRÉ 1949: 84-85. Vid. etiam OLD, s. vv. *robus* i *robeus*.

[33] Vid. Wartburg, *FEW* X 536b.

testimoniat des d'autors clàssics com Varró[34]: *corium tactu non asperum ac durum, colore potissimum nigro, deinde robeo*, o Aulus Gel·li[35]: *si quid succidaneis opus esset, robiis succideret. Robus* presenta un vocalisme en l'arrel que denota una forma dialectal sorgida de l'arrel protoindoeuropea **roudh-*, a diferència de *ruber* i els seus derivats, que procedien de l'arrel **reudh-*. En fi, l'ús de *robus*[36] quedà circumscrit a la designació del color del pelatge dels animals, com es llegeix als testimonis de Varró i Gel·li. Aquest darrer autor, de fet, feu un bon repàs al lèxic cromàtic del vermell en llatí, tot establint-ne els equivalents grecs, a través de la conversa entre Frontó i el filòsof Favorí. Aquest primer es planyia de l'escassetat de mots en llatí per expressar tots els matisos de vermell, i en canvi la llengua grega li semblava que cobria aquest camp lèxic de manera més satisfactòria:

> GELL. 2, 26, 5-11: atque eam uocum inopiam in lingua magis Latina uideo, quam in Graeca. Quippe qui 'rufus' color, a rubore quidem appelattus est, sed cum aliter rubeat ignis, aliter sanguis, aliter ostrum, aliter crocum, aliter aurum, has singulas rufi uarietates Latina oratio singulis propriisque uocabulis non demostrat omniaque ista significat una 'ruboris' appellatione, cum ex ipsis rebus uocabula colorum mutuantur et 'igneum' aliquid dicit et 'flammeum' et 'sanguineum' et 'croceum' et 'ostrinum' et 'aureum'. 'Russus' enim color et 'ruber' nihil a uocabulo 'rufi' dicuntur neque proprietates eius omnes declarant, ξανθός autem et ἐρυθρός et πυρρός et κιρρός et φοῖνιξ habere quasdam distantias coloris rufi uidentur uel augentes eum uel remittentes uel mixta quadam specie temperantes'.
>
> Tum Fronto a Fauorinum: 'non infitias' inquit 'imus, quia lingua Graeca, quam tu uidere elegisse, prolixior fusiorque sit quam nostra; sed in his tamen coloribus, quibus modo dixisti, denominandis non proinde inopes sumus, ut tibi uidemur'. Non enim haec sunt sola uocabula rufum colorem demonstrantia, quae tu modo dixisti, 'russus' et 'ruber', sed alia quoque

[34] VARRO *rust.* 2, 5, 8.
[35] GELL. 4, 6, 2.
[36] PAVL. FEST. p. 264: *'robum' rubro colore, et quasi rufo significari, ut bouem quoque rustici appelant, manifestum est.*

> habemus plura, quam quae dicta abs te Graeca sunt: 'fuluus' enim et 'flauus' et 'rubidus' et 'poeniceus' et 'rutilus' et 'luteus' et 'spadix' appellationes sunt rufi coloris aut acuentes eum quasi incendentes aut cum colore uiridi miscentes aut nigro infuscantes aut uirenti sensim albo illuminantes. Nam 'poeniceus', quem tu Graece φοινικά dixisti, et 'rutilus' et 'spadix' poenicei συνώνυμος, qui factus e Graeco noster est, exuberantiam splendoremque significant ruboris, quales sunt fructus palmae arboris non admodum sole incocti, unde spadici et poeniceo nomen est: σπάδικα enim Dorici uocant auulsum e palma termitem cum fructu[37].

Quant a l'evolució dels mots que designen el color vermell en llatí, tal com havíem esmentat, *ruber* desaparegué del panorama de les llengües romàniques,

[37] "«I em sembla que aquesta escassedat de mots es nota més en la llengua llatina que no en la grega. Per exemple: el color *rufus* (roig) treu certament el seu nom de *rubor* (rojor). Amb tot que el foc vermelleja d'una manera, la sang d'una altra, la porpra d'una altra, el safrà, d'una altra, l'or d'una altra, la llengua llatina no distingeix amb noms especials cadascuna d'aquestes varietats, i totes elles són designades amb la sola denominació de *rubor* (rojor); per bé que els noms dels colors varien a causa dels mateixos objectes, i es diu, d'una cosa, que és 'ígnia' o 'blanquejant' o 'sangonosa' o 'de color de safrà' o 'porprada' o 'daurada'. Els colors *russus* i *ruber* en res no es distingeixen del terme *rufus*, ni n'expressen totes les particularitats. En canvi, els mots ξανθός, ἐρυθρός, πυρρός, κιρρός i φοῖνιξ semblen designar diferents matisos del color roig, i indquen adés un to més fort, adés un to més feble, adés una atenuació provinent d'una mescla». Aleshores Frontó, adreçant-se a Favorí: «No nego –va dir– que la llengua grega, la qual sembla emportar-se les teves preferències, sigui més rica i abundant que la nostra; però quant a anomenar aquests colors, per tu suara esmentats, no som tan pobres com et semblem. Car aquests noms que acabes de dir: *russus* i *ruber*, no són els únics que serveixen per a designar el color *rufus* (roig), sinó que àdhuc en tenim més que els noms grecs que has dit; en efecte, *fuluus* i *flauus*, i *rubidus*, i *poeniceus*, i *rutilus*, i *luteus* i *spadix*, són denominacions del color roig, que indiquen, adés que és un roig viu, gairebé encès, o que està barrejat amb color verd, o enfosquit amb negre, o que clareja a causa d'un blanc tirant a verdós. Car *poeniceus*, que tu en grec has anomenat φοῖνιξ, i *rutilus* i *spadix*, sinònim de *poeniceus*, que, de grec que era, ha passat a ésser un mot nostre, designen una rojor intensa i resplendent, com és ara la de la fruita de la palmera quan encara no ha estat ben madurada pel sol; d'on vénen els noms *spadix* i *poeniceus*. Car els dòrics anomenen *spadix* la branca de palmera esqueixada amb fruita i tot»". Gel·li, *Nits àtiques*, trad. C. Montserrat, p. 121-122.

mentre que *rubeus* fou el mot que va perviure en la majoria d'aquestes[38], si bé, en alguns casos, amb canvis semàntics.

D'altra banda, com s'ha dit unes línies més amunt a propòsit del lèxic grec, al costat d'aquests mots propis de l'esfera cromàtica del vermell alguns estudis del lèxic llatí inclouen els mots que designen el color 'porpra', representat en llatí principalment pels mots *purpureus*[39] i *ostrinus*[40]. El porpra de l'Antiguitat podia associar-se a diverses tonalitats, en funció del pigment que el produís, i es tracta, en termes generals, d'una barreja de blau i de vermell. Blümner, que dedicà un estudi al lèxic del color vermell en llatí[41], tradueix *purpureus* per l'alemany *Purpur* 'porpra', però aquesta traducció no satisfà la correcta interpretació del mot en molts dels contextos en què apareix[42]. *Purpureus* pot expressar diversos matisos cromàtics: en primer lloc, el color violeta, diferenciat semànticament de *ruber, rufus* i *puniceus,* entre d'altres. Aquest violeta, és clar, pot ser més intens o més pàl·lid (el color que avui potser s'identificaria amb el 'lila' o el 'rosat'); designa també un color que té matisos vermells, significat amb el qual segurament es llegeix al *Culex*, en l'expressió *purpureus rubor*[43]. El mot pot fer referència també a un color marronós[44], i s'empra fins i tot com a epítet del mar, inspirat, com és evident, per la tradició grega[45].

---

[38] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7408.

[39] Vid. ANDRÉ 1949: 91-92. πορφυροῦς, l'equivalent grec de *purpureus*, és semànticament més complex a causa de la diversitat d'usos i significats particulars que tingué, sobretot en l'èpica i la lírica.

[40] André inclou, encara, una sèrie de vocables el nom dels quals es relaciona amb l'origen del colorant: *tyrius, sidonius, assyrius* i *sarranus* (1949: 103).

[41] BLÜMNER 1889.

[42] André (1949: 91; 97), de fet, ja assenyalà aquesta qüestió: «la traduction de *purpureus* par 'pourpre' si elle supprime en apparence toute difficulté, n'apporte au sens du terme latin aucun éclaircissement».

[43] *Culex* 399.

[44] Vid. ANDRÉ 1949: 97.

[45] Tot i que Blümner (1889: 417) acceptà que, més enllà de la imitació del model grec, cal pensar que el color blau del mar pot esdevenir violaci, quan es compleixen certes condicions meteorològiques o lumíniques.

El porpra fou associat també tot al llarg de la llatinitat clàssica amb la brillantor i l'esclat lluminós. Així ho esmenta Isidor:

> ISID. *orig.* 19, 28: purpura apud Latinos a puritate lucis uocata. Apud Graecos autem πόρφυρα dicitur cum adspiratione, apud nos purpura sine adspiratione.

Aquest significat prengué força en l'època medieval, i l'adjectiu *purpureus* passà a designar alguna cosa 'brillant'. En aquest sentit, cal fer notar que als diplomes del nostre corpus documental el mot sembla haver perdut l'accepció de color pròpiament dit i designa, en la majoria de casos, peces de vestir fetes a partir d'un tipus de tela preciosa o fina, motiu pel qual no ha estat tractat en l'apartat dedicat al color vermell[46]. El mateix succeeix amb el substantiu *purpura*, que fa referència a un tipus de tela luxosa.

Pel que fa al simbolisme del vermell, certament es tracta d'un dels colors més connotats. En l'imaginari col·lectiu, el vermell està relacionat amb la sang[47] i amb totes les significacions que puguin establir-se a partir d'aquí, especialment entre els autors cristians. No en va Pastoureau titula un dels capítols dedicats al color vermell "Les quatre rouges des Pères de l'Église", apartat en què aprofundeix en la simbologia d'aquest color, especialment en referència als textos bíblics[48]. En aquests, de fet, es constata l'abundància de mots relacionats amb el porpra i els diferents tons de vermell, en comparació amb altres termes de color[49].

Un fet molt il·lustrador, d'una banda, de l'estabilitat lèxica del vermell i, de l'altra, de la seva funció en la societat, és el fet que al corpus de documentació de la Catalunya altmedieval representa l'àmbit cromàtic amb més termes, alguns

[46] Vid. Estudi lèxic, Segona part, apartat 1.3 (Desplaçaments semàntics, s. v. *purpureus*).
[47] En època clàssica, de fet, *ruber* i *rubeus* són epítets comuns de la sang, sobretot en la poesia. Vid. BLÜMNER 1889: 401.
[48] PASTOUREAU 2019: 65.
[49] Vid. JACQUESSON 2008: 12-13.

dels quals existents ja en llatí clàssic. En total, hem recollit catorze mots que es fan servir per anomenar el color vermell o a algun dels seus matisos:

Vermell

TERMES DOCUMENTATS:	
borrellus	*rubianus* (s. v. *rubeus*)
coccineus	*rubicundus* (s. v. *rubeus*)
diarhodonus	*rufus*
roseus	*russus*
rubens (s. v. *ruber*)	*sauinus*
ruber	*saurus*
rubeus	*uermiculus*

Els mots pròpiament llatins que hem registrat al nostre corpus són *coccineus, roseus*, *ruber*, *rubens*, *rubeus*, *rufus*, *russus* i *uermiculus*, d'entre els quals hi ha un clar predomini de *rubeus* i de *uermiculus*, ambdós amb múltiples variants i formes.

Un cas particular és el de l'adjectiu *borrellus*, documentat al nostre corpus, segurament, amb l'accepció de 'roig', 'vermell', que presumiblement prové del llatí *burrus* 'roig'. Però aquest mot, tanmateix, no es troba testimoniat en etapes anteriors de la llengua llatina, a banda de Fest, segons el qual *burrum* s'emprava antigament per anomenar el que en aquell moment es deia *rufum*:

> FEST 28, 9 (*cit.* ThLL II 2252, 35-39): hanc illi φάλαιναν antiqua consuetudine, qua πυρρόν b u r r u m , πύξον buxum dicebant. B u r r u m dicebant antiqui, quod nunc dicimus r u f u m ; unde rustici burram appelant buculam, quae rostrum habet rufum. Pari modo rubens cibo ac potione ex prandio burrus appellatur.

El mot en qüestió es relaciona amb el grec πυρρός, un color que, segons la descripció de Plató al *Timeu*, s'obté de la barreja del groc daurat (ξανθός) i del gris (φαιός):

> PLAT. *Tim.* 68c: πυρρὸν δὲ ξανθοῦ τε καὶ φαιοῦ κράσει γίγνεται, φαιὸν δὲ λευκοῦ τε καὶ μέλανος, τὸ δὲ ὠχρὸν λευκοῦ ξανθῷ μειγνυμένου.

Hom pot concloure que *burrus* devia indicar un matís groguenc del vermell, o un color roig, si es té en compte la definició de Fest, en què el mot s'equipara a *rufus*, i la definició cromàtica de πυρρός.

Pel que fa a la resta de veus tractades en aquest apartat, s'inclou *diarhodonus*, un hel·lenisme rar, i els adjectius *sauinus* i *saurus*, referits al pelatge dels animals. De fet, la majoria de mots d'aquest àmbit cromàtic s'apliquen tant al pelatge dels animals, en especial d'èquids i bovins, com a peces de vestir i teixits. La diversitat lèxica posa de manifest que seguia molt present la tendència a identificar diverses tonalitats de vermell, i que alguns dels vocables quedaren circumscrits a un àmbit d'aplicació lèxica concret. Alguns dels mots que s'han inclòs en aquest apartat foren igualment molt productius en la formació de noms propis i de pretopònims o topònims. En alguns d'aquests casos, de fet, és on s'observen més formes pròpiament catalanes.

borrellus

VARIANTS:

borellus

borelus[50]

FORMES:

borrella

borella

borela

ONOMASTICA:

Antr.: Borrellus, Borrelus, Borelus, Borellus, Burrelus, Berillus.

Top.: Terra Borella.

ETIMOLOGIA:

Aquest adjectiu probablement és una llatinització del català **borrell*, derivat, al seu torn, del llatí *burrus* 'roig'[51] mitjançant l'addició del sufix *-ell*, llatinitzat *-ellus*.

SIGNIFICAT:

1) Significat incert, tal vegada 'roig'.
2) Dit d'una vinya, 'que produeix vi roig'.
3) Dit d'una bota, 'que conté vi roig'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

[50] La forma *borela* es llegeix a un document de l'any **1044** (CSCugat II 568, p. 231) en què, segons indica el GMLC (s. v. *borrellus*), no es distingeixen bé les simples de les geminades. Així, en el mateix document s'escriu *barilio* per *barrilio*.

[51] Vid. GMLC, s. v.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1044** CSCugat II 568, p. 231 (*testament d'Ariemir*): et concedo ad Pedro, presbiter, cubo I, et concedo a neta mea Senior barilio I, quod fuit Darchinbal, et a Iofredus Ato tona I b o r e l a , et concedo ad uxor mea Bonucia, femina, bouo I et somera et tona I et cubo I.

(2) **1065 [1047]** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208 (*testament de Gerbert Bonuç*): et folladoro et tonna I gelisenda et tonna b o r e l l a .

(3) **1064** VViage XII, ap. 28, p. 306 (CDipSGirona, núm. 300, p. 308[52]; Rius, *Sacosta*, ap. 7, pp. 359-362); *testament del cabiscol Ponç*: et ad Iohannem Recosindi clericum dimitto ipsa uinea b o r r e l l a (*uineam Borrella* Rius) et ipsa terra de Bonafidancia.

(4) **1064** CDipSGirona 306, p. 318 (*publicació sacramental del testament del cabiscol Ponç*): et ad Iohannem Recosindi clericum dimisit ipsam uineam b o r r e l l a et ipsa terra de bona fidancia.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Objectes (1, 2); *Arbres fruiters* (3, 4)

COMENTARI:

Segons el GMLC[53], l'adjectiu *borrellus* pot provenir de l'adjectiu llatí *burrus* 'roig', també escrit *birrus* i *byrrus*, que, al seu torn, va ser pres del grec πυρρός[54] 'del color del foc'. Tanmateix, l'adjectiu *burrus* no es testimonia en els textos

[52] El document que s'edita a CDipSGirona, núm. 300, p. 308 no conté el text que és del nostre interès. L'edició en recull el següent: *facto isto testamento XVI kalendas marcii anno IIII regni Philipi regis*.
[53] Vid. GMLC, s. v. *borrellus*.
[54] ThLL II 2252, 31-44.

clàssics, sinó únicament en glosses[55]. Segons Fest, *burrus* és la forma amb què els antics anomenaven el que en el seu temps es deia *rufus*[56]:

> FEST. 28, 9 (*cit.* ThLL II 2252, 35-39): hanc illi φάλαιναν antiqua consuetudine, qua πυρρόν burrum, πύξον buxum dicebant. Burrum dicebant antiqui, quod nunc dicimus rufum; unde rustici burram appelant buculam, quae rostrum habet rufum. Pari modo rubens cibo ac potione ex prandio burrus appellatur.

Burrus també fou emprat com a nom propi, com a adaptació llatina del nom grec Πυρρός. Així ho indica Ciceró en fer referència a la pronúncia de certes paraules i, concretament, a la transcripció d'Enni de *Burrum* en lloc de *Pyrrhum*, l'ètim grec:

> CIC. *or.* 48, 160: cartaginem dicerem; aliquando, idque sero, conuicio aurium cum extorta mihi ueritas esset, usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reseruaui. Orciuios tamen et Matones, Odones, Caepiones, sepulcra, coronas, lacrimas dicimus, quia per aurium iudicium licet. B u r r u m semper Ennius, numquam P y r r h u m ; ui patefecerunt Bruges, non Phyges, ipsius antiqui declarant libri. Nec enim Graecam litteram adhibebant.

A les llengües romàniques es troben algunes paraules que es relacionen etimològicament amb *burrus*[57], però que presenten un canvi semàntic. Per exemple, en occità es testimonia l'adjectiu *borret*, que designa el color fosc[58], referit al vi negre[59], i que sembla provenir d'aquest adjectiu llatí.

---

[55] GLOSS. II 28, 33: *barus burrus* πυρρός; GLOSS. II 31. 42 *burrum* ξανθόν, πυρρόν. GLOSS. II IV 595, 10: *burrum rufum uel nigrum.* També es llegeix al comentari de Servi a l'*Eneida* (*aen.* 2, 469): *pyrrhus a colore comae dictus, qui latine burrus dicitus.*

[56] ANDRÉ 1949: 121.

[57] Pel que fa als derivats romànics de *burrus*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 1416: fr. *bourret* 'bou o vedella', sobretot referit a animals tacats de vermell i de blanc; port. *borro* 'xai de més d'un any'.

[58] DOccitan, s. v. *borret.*

[59] KRISTOL 1978: 125.

Si s'accepta que l'adjectiu *borrellus* documentat al nostre corpus és en efecte un derivat del llatí *burrus*, es pot considerar que aquest designa una tonalitat roja, de la mateixa manera que *burrus*. El llegim en dos testimonis de la segona meitat del segle XI, tot qualificant una bota de vi: *tona I borela*[60] i *tonna borella*[61], tal vegada perquè les botes esmentades contenien vi vermell. Amb tot, cal tenir present que les botes rebien sovint un nom propi[62].

Els altres dos testimonis en què es registra l'adjectiu tenen com a referent lèxic unes vinyes (*uinea*), probablement la que produeix la varietat de raïm vermell. Es tracta del diploma que registra el testament del cabiscol Ponç, i de la seva publicació sacramental:

> **1064** VViage XII, ap. 28, p. 306[63]: et ad Iohannem Recosindi clericum dimitto ipsa uinea b o r r e l l a et ipsa terra de Bonafidancia.

> **1064** CDipSGirona 306, p. 318: et ad Iohannem Recosindi clericum dimisit ipsam uineam b o r r e l l a et ipsa terra de bona fidancia.

[60] **1044** CSCugat II 568, p. 231.

[61] **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208.

[62] **1026** CSCugat II 499, p. 152: *concessit … ad domum s. Cucuphati tonna I qui dicunt Acerdoma et item ad uxori sue tonna I qui dicunt Longouarda.*
1031 CSCugat II 519, p. 171: *dono … tonna I que dicunt Rossella et cubo I.*
1105 LAntiq. II 38, f. 13: *concedo Raimundo Leopardi ipsa tonna que dicunt Geralla … item concedo … tonna I que uocant Guadamira.*
1132 ACA Ramon Berenguer IV, n. 12: *dimitto filio meo … tonnam meliorem quam dicunt Messegariam* (*cit.* BALARI, *Orígenes,* p. 633).

[63] Hem consultat també el document a l'edició de Rius, de l'any 1928 ("Cartes antigues de Sant Martí Sacosta", *Analecta Sacra Tarraconensia* IV, ap. 7, 359-362,) que parteix d'una còpia del segle XVII conservada a la Academia de la Historia de Madrid (*De las antigüedades del monasterio de San Martín Sacosta* p. 13 D, manuscrit II-6-183), i que fou feta a partir de l'original (ACG, Pergamins ss. IX-XII carp. 3, nº 66). El text diu així: *et ad Iohannem Recosindi clericum dimitto ipsam uineam Borrella et ipsam terram de bona fidancio* (sic) *simul cum petias duas de terra que sunt iuxta uineas de Amil in Vila rubea et ipsa uascula maiora scilicet tonnas et tintes et archas illis dimitto cui dimitto supradictos alodios.*

En definitiva, l'adjectiu *borrellus* que es testimonieja al nostre corpus pot ser, d'una banda, el nom propi de la bota; segons el GMLC, «fins i tot és possible que es tractés d'un nom no motivat, sinó procedent de l'antroponímia, atès que *Borrellus*, que etimològicament significa 'vermell per haver begut abundantment', 'beverri', és un antropònim freqüentíssim. Amb tot, no sembla massa probable que l'antropònim Borrell, tan freqüent en els segles IX i X, s'emprés per referir-se de forma especial als embriacs, sinó més aviat als rossos i pèl-roigs»[64]. En la resta de casos, *borrellus* designa una varietat de vinya, probablement la que produeix el raïm vermell. Sigui com sigui, l'adjectiu es relaciona amb l'àmbit de la vinya i del vi.

Sobre l'ús antroponímic del terme, al domini lingüístic del català es documenta a bastament tot al llarg de l'alta Edat Mitjan el nom *Borrellus* amb diverses variants gràfiques: *Borelus, Borrelus, Borellus, Burrelus,* etc.[65]. Pel que fa a la formació del nom *Borrell*, assenyala Coromines[66] que hi devia contribuir un

[64] Vid. GMLC, s. v. *borrellus*. En aquest sentit, recordem la relació semàntica entre *burrus* i el llatí *rufus*, indicada ja per Fest.

[65] Tot seguint amb les formes antroponímiques del terme, es té constància a partir d'un document de l'any **1055** de l'existència de *Berillus grammaticus* (Borrell Guibert), escrivà erudit actiu a mitjans del segle XI, que redactà de forma artística i amb pretensions literàries el document esmentat. Des del punt de vista de l'onomàstica, *Berillus* deu ser una variant del mot *borrellus* que ens ocupa. Vid. PUIG-FORNÉS 2012: 1 ss.

[66] L'etimologia de l'antropònim català *Borrell* és anàloga, segons Coromines, a la del nom *Borràs*, i ambdós tingueren el seu centre en el domini de la llengua catalana, si bé també foren difosos en els de més al nord i nord-est. Tant *Borràs* com *Borrell*, sempre en paraules de Coromines, són derivats en un origen per mitjà dels sufixos romànics *-aceus* i *-ellus* a partir del nom propi *Burrus*, que junt amb *Burrius* es troba ja força sovint en textos i inscripcions itàliques i imperials, de data romana, tot constituint el cap d'una família antroponímica romana bastant descabellada. Per a *Borràs*, vid. Coromines, *Onomasticon* III 86a, 22. Per a *Borrell*, vid. *ibid.* 89a, 44. També Aebischer (1948: 70) tractà el nom de lloc *Borrassà*, que l'autor relaciona etimològicament amb *Borrelus*, tot assenyalant: «je me demande si on ne pourrait pas rapprocher le radical *Borr-* du même radical, qu'on rencontre dans le nom de personne *Borrellus*, *Borellus*, très usité anciennement en Catalogne et ailleurs. Ce nom *Borrellus* [...] propose de le considérer comme un diminutif de *burrus*, ce qui me paraît douteux. Quoi qu'il en soit, nous sommes probablement en présence d'un nom d'origine pré-latine». Però Coromines, tanmateix, dubta de l'atribució preromana proposada per Aebischer, i hi afegeix: «tampoc segur, tanmateix probable, és que hi

element hispano-cèltic o sorotàptic, car els noms *Burrus* i *Burralus* (*-allus*) apareixen en inscripcions hispàniques[67], i és concebible que d'aquests resultés **burrellus* per degradació llatina; en paraules de Coromines, «com sigui que *-allos* no és terminació llatina sinó pertanyent al grup de sufixos en *-llo-* que se solen atribuir al cèltic». No és un nom exclusivament català, ja que es documenten alguns testimonis occitans, tot i que, com assenyala l'etimolèg, són escassos i només es troben en la zona del sud. En definitiva, el nom es troba ben arrelat en la família comtal de Catalunya.

L'adjectiu *borrellus* no té presència en altres diccionaris de llatí medieval, a excepció del Blaise[68], en què es recull el terme amb les formes *burrelus* i *burrellum*, i s'esmenta un testimoni on el mot designa un color propi de la vestimenta: *Vestimenta autem unius coloris semper esse iubemus, uerbi gratia, alba uel nigra, uel, ut ita dicam, burella*. Aquest passatge pertany al text de la *Regula pauperum commilitonum Christi Templique Salomonici*, concretament al capítol dedicat als colors que havien de tenir els hàbits (*De qualitate et modo uestimenti*)[69], segons el qual s'estableix que han de ser d'un sol color (blanc o negre) o, altrament, del color dit *burella*.

hagi contribuït el grec πυῤῥός». Hi veu, a més, una possible aportació etrusca, assenyalada per la *p-* de *Purreius*. Vid. Coromines, *DECat* II 128b, 58.

[67] Coromines remet a dues inscripcions: CIL II 5860 i CIL II 2633.

[68] Vid. Blaise, LLMA, s. v. *burrelus.*

[69] *Reg. Templ.* 17, 20 (ed. Migne, *Patrologia Latina*, 166, c. 864 A): *de qualitate et modo uestimenti. vestimenta autem unius coloris semper esse iubemus, uerbi gratia, alba uel nigra, uel, ut ita dicam, burella. Omnibus autem militibus professis in hieme et in estate si fieri potest alba uestimenta concedimus, ut qui tenebrosam uitam postposuerunt, per liquidant et albam suo conditori se reconciliari agnoscant. Quid albedo nisi integra castitas. Castitas securitas mentis, sanitas corporis est. Nisi enim unusquisque miles castus perseuerauerit ad perpetuam requiem uenire et Deum uidere non poterit, lestante Paulo apostolo: Pacem sectamini cum omnibus et castimoniam, sine qua nemo uidebit Deum.*

coccineus

VARIANTS:

—

FORMES:

coccineum

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Terme derivat de l'adjectiu llatí *coccinus*[70] 'd'escarlata' mitjançant l'addició del sufix *–eus*, provinents tots dos del mot grec κόκκινος 'escarlata'[71]. *Coccineus* es testimonieja ja a Petroni[72]: *nulla non aut conchyliatum aut coccineum tomentum habet.*

SIGNIFICAT:

'De color escarlata'.

FORMES ROMÀNIQUES[73]:

cat. *coccini*, esp. *coccíneo*, rom. *coacin* 'ovella o musell groc o vermellós'.

[70] *Coccinus* es documenta per primer cop en autors com Petroni (28): *inuolutus coccina gausapa*, i Marcial (2, 29, 8): *coccina non laesum pingit aluta pedem.*
[71] ThLL III/2 1392, 72.
[72] PETR. 38.
[73] Meyer-Lübke, *REW* 2008. Per al romanès, vid. Puşcariu, *Etymologisches Wörterbuch*, s. v. *coacina*: «name eines Schafes mit gelber oder roter Schnauze».

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **967** DipOsona 1023 p. 749; DipManresa 74, p. 88 (*minuta de l'acta de consagració de Sant Benet de Bages*): supresit palleum c o c c i n e u m et Ihericontinam regulam cui dixit Iosue «quia turbasti nos hodie exturbet te Deus de Israel».

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *coccineus* resulta de l'encreuament dels adjectius *cocceus* i *coccinus*, ambdós derivats de l'ètim *coccum* 'espècie de cotxinilla', 'tipus de baia vermella', 'escarlata', emparentat, al seu torn, amb el grec κόκκος, un substantiu que, en un origen, designava qualsevol tipus de gra o llavor[74]. Sembla ser que també donava nom a un paràsit molt freqüent en roures i alzines, en relació amb el cecidi de forma més o menys rodona que aquest causava en alguns arbres i arbustos[75]. D'aquí passà a designar, per extensió semàntica, l'insecte i el tint vermell que se n'extreia[76].

A partir de la base lèxica de κόκκος es va formar l'adjectiu κόκκινος 'vermell', derivació semàntica que s'explica per l'ús que es feia de l'insecte, ja que d'aquest s'extreia una pols molt preuada, emprada com a tint. Així doncs, l'adjectiu derivat κόκκινος devia ser, en un inici, un qualificatiu aplicat a les teles que eren tenyides amb l'excreció d'aquests paràsits, i més endavant hauria passat a designar el color mateix. El grec κόκκος degué penetrar en la llengua

[74] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *coccum*.

[75] GARCÍA-HERNÁNDEZ 2013: 45.

[76] Com indica Mussons a propòsit del terme (1990: 395-397), l'insecte que designa és «de cuerpo muy plano y abombado por encima, con antenas y patas prácticamente inexistentes, sin ojos, y con una cutícula dorsal muy esclerotizada. El parásito se adhiere a las ramas y se fija en ellas por unos estiletes, tomando la apariencia de un grano (< κόκκος)».

llatina, en què es formà el doblet *coccum* / *coccus*[77], i l'adjectiu *coccinus*[78]. Altres derivats que s'hi relacionen etimològicament són els adjectius *cocceus*, i *coccineus*, el mot que ens ocupa.

Per bé que en general *coccum* i els seus derivats s'associen al color vermell, i que el ThLL agrupa diverses accepcions de *coccum* sota l'epígraf *nomen coloris*, de vegades aquest és especificat per altres adjectius de color, com ara *ruber*[79]. En alguns casos, a més, és difícil identificar la tonalitat a què al·ludeix, tal com succeeix, per exemple, al passatge següent de Plini[80]: *uidimus iam … uellera purpura, cocco, conchylio … infecta.*

Quant a *coccineus* 'vermell escarlata', aquest adjectiu gaudí d'un ampli ús al llarg de la llatinitat tardana, i s'introduí com a cultisme al català *coccini* 'escarlata, purpuri' i a l'espanyol *coccíneo* 'porpra'.

L'única aparició de l'adjectiu *coccineus* al corpus de la Catalunya altmedieval es llegeix a la minuta de l'acta de consagració de la basílica de sant Benet de

[77] El mot llatí *coccum* segueix un procés anàleg al del grec: designa tant el paràsit que envaeix la superfície de les branques d'alguns arbres, com el color vermell i allò que és tenyit d'aquest color. Així es llegeix, per exemple, a Plini (*nat.* 9, 141): *coccum Galatiae, rubens granum, ut dicemus in terrestribus, aut circa Emeritam Lusitaniae in maxima laude est.* Amb l'accepció del color es llegeix, per primer cop, a Horaci (*sat.* 2, 6, 102): *rubro cocco tincta uestis*. El fenomen de desplaçament semàntic (de l'insecte al tint, i d'aquest, al color) és també idèntic al de l'adjectiu *uermiculus*, que prové del mot *uermiculum*, literalment 'cuquet' (vid. s. v.). Al seu torn, García-Hernández (2013: 44), en un estudi dedicat a l'origen i pervivència de *coccum*, assenyala que l'estructura sil·làbica d'aquest mot, amb reduplicació consonàntica (*c-c*) i geminació expressiva (*-cc-*), en revela una creació popular. En darrer terme, cal assenyalar que les accepcions de *coccum* relacionades amb peces de vestir tenyides de vermell es popularitzaren entre els cristians, especialment com a simbolisme del color de la sang de Crist i del martiri: *quid id coccum indicat, nisi praeclarum sanguinem dominicae passionis?* (PS. ORIG. *tract.* 12, 136, 9).

[78] L'adjeciu, amb el significat de 'vermell escarlata', va aparèixer a principis de l'Imperi[78] i tingué un gran ús en època literària, alhora que fou molt comú en la llengua popular. Com ja s'ha esmentat, prové de l'adjectiu grec κόκκινος i està mancat de sufix llatí. Els adjectius grecollatins en *-inus*, constituïts sobre fitònims o noms de substàncies naturals, són molt propensos a indicar el color. Vid. GARCÍA-HERNÁNDEZ 2013: 52.

[79] *Ibid.*, p. 45.

[80] PLIN. *nat.* 8, 197.

Bages, de l'any 967[81], per ordre del Bisbe Sal·la. Sembla ser que aquesta basílica no fou consagrada fins l'any 972[82], motiu pel qual es dedueix que l'any 967, en vida encara del fundador Sal·la, es preveia la consagració de l'església i es redactà la minuta. *Coccineus* es llegeix a la fórmula d'imprecació, i té com a referent lèxic el substantiu *palleum*, en un extens passatge en què abunden els termes erudits i els hel·lenismes[83]. El sintagma *palleum coccineum* es troba ja a la Bíblia:

> Jos 7, 21: uidi enim inter spolia pallium coccineum ualde bonum[84].

De fet, el text segueix amb una cita bíblica, presa de Jos 7, 25[85]:

> **967** DipOsona 1023, p. 749: et Ihericontinam regulam cui dixit Iosue «quia turbasti nos hodie exturbet te Deus de Israel».

Tanmateix, *coccineus* no apareix en l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages de l'any 972[86]. Sens dubte l'aparició d'aquest adjectiu queda circumscrit a un registre lingüístic erudit i culte, en un text farcit d'hel·lenismes,

---

[81] **967** DipOsona 1023, p. 749 (DipManresa 74, p. 88).
[82] **972** DipOsona 1127, pp. 816-820.
[83] En aquest diploma es llegeix també l'adjectiu *biothanatus* 'ferit de mort violentament', 'mort de forma violenta'. Es tracta d'un hel·lenisme provinent del grec βιαιοθανάτος 'mateix significat' que, segons Punsola (2017: 184-185), s'empra per a referir-se a qui mor sense confessió i sense unció, o als infidels a la fe cristiana, condemnats a la mort eterna sense poder accedir al regne celestial. En aquest adjectiu es troba implícita la idea de càstig i de suplici. Per tant, en la fórmula d'imprecació, indica que qui incompleixi les clàusules estipulades a l'acta està destinat a una condemna segura. També en la imprecació, l'escrivent fa servir el mot *cocytus* (*cum Dathan et Abiron qui uiuentes sortiti sunt cocyti frigoribus*), provinent del grec Κωκυτός 'Còcit', 'riu dels inferns', documentat per primera vegada a la descripció dels inferns present a l'Odissea (*Od.* 10, 513 ss), i reprès per Virgili (*aen.* 6, 296; *georg.* 4, 478).
[84] "Vaig veure entre el botí un magnífic mantell de Xinar". Trad. Bíblia catalana interconfessional. *Xinar* és el nom antic de la regió de Babilònia (Gn 10, 10).
[85] Jos 7, 25: *ubi dixit Iosue quia turbasti nos exturbet te Dominus in die hac lapidauitque eum omnis Israhel.*
[86] **972** DipOsona 1127, pp. 816-820.

potser motivat per la intenció de l'escrivà d'elevar el discurs i dotar-lo d'un to solemne.

Als diccionaris europeus de llatí medieval, *coccineus* apareix recollit al MLW[87] amb les mateixes accepcions que al nostre corpus, mentre que al DuCange[88] es registra exclusivament el substantiu *coccinum* com a nom d'un tipus de tela. En l'àmbit del llatí medieval hispànic, només apareix al corpus documental de Catalunya.

El mot *coccum* tingué pervivència a les llengües romàniques, segons constaten Meyer-Lübke[89] i Wartburg[90]. Pel que fa als adjectius *coccinus* i *coccineus*, s'introduïren com a cultismes tant en el català *coccini* com en l'espanyol *coccíneo*, ambdós d'ús i productivitat poc significatives, així com en el francès del segle XVI *coccine*[91] 'matèria extreta de la cotxinilla'. Ha perviscut amb el significat de 'vermell' en romanx i en ladí dolomític *tgietschen*, *cotschens* i *cöc*, així com en el substantiu romanès *coacin* 'ovella o musell groc o vermellós'[92].

[87] Vid. MLW, s. v. *coccineus*.
[88] Vid. DuCange, s. v. *coccinum*.
[89] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2009.
[90] Vid. Wartburg *FEW* II 1, 822-826.
[91] Vid. *Dictionnaire de la langue française du XVIème siècle* (1932), s. v. *coccine*.
[92] Vid Ciorănescu, *Dicționarul*, s. v. *coacin*. Vid. etiam DWORKIN 2016b: 252.

diarhodonus

VARIANTS[93]:

diarodinus

deorodonus

FORMES:

diarodinas

deorodonas

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Adjectiu provinent, segons el GMLC[94], del mot *diarhodon* 'tint de color de rosa', escrit *diorodono* al nostre corpus documental, i documentat únicament a un diploma d'Osona (**924** DipOsona 283, p. 263): *planeta I colore amarella diocodrina, kappa I uermilia ex diorodono*.

SIGNIFICAT:

'Tenyit de color vermell', 'de color vermell'.

FORMES ROMÀNIQUES[95]:

—

[93] Les variants corresponen a lectures diferents del mot, que es llegeixen en les dues edicions que recullen aquest diploma (**915** DipRosselló 189, p. 214; i **915** HLanguedoc V, pr. 42, col. 8135).
[94] Vid. GMLC, s. v. *diarhodonus*.
[95] Els derivats romànics del terme provenen del substantiu *diarhodon*. De l'adjectiu *diarhodonus* no es constata la pervivència a les llengües romàniques.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **915** DipRosselló 189, p. 214 (HLanguedoc V, pr. 42, col. 8135); *testament de Riculf, bisbe d'Elna*: dono ... casulas episcopales obtimas III, unam diaprasiam et alias duas d i a r o d i n a s (*deorodonas* HLanguedoc).

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1)

COMENTARI:

Segons el GMLC[96], *diarhodonus* deriva del substantiu *diarhodon* 'tint de color de rosa', un mot que, al nostre corpus documental, es testimonieja, amb la forma *diarodono*, en una única ocasió, a un diploma de l'any 924 que conté la donació que feren els comtes Sunyer i Riquilda a l'altar de Sant Salvador del monestir de Ripoll:

> **924** DipOsona 283, p. 263: planeta I colore amarella diocodrina, kappa I uermilia ex d i o r o d o n o .

Cal assenyalar algunes consideracions pel que fa al substantiu *diarhodon*. En efecte, és un mot rar en el context del nostre corpus, i en l'única ocasió en què es documenta apareix escrit amb una variant gràfica respecte de la forma etimològica. Així, llegim *diorodon* en comptes de *diarhodon*, fet que més que per un error de còpia s'ha d'explicar per una deturpació produïda en una paraula manllevada del grec, en aquest cas, i que es repeteix en d'altres mots similars[97].

[96] Vid. GMLC, s. v. *diarhodon*. Pel que fa a la forma en *-o* final (*diarodono*), el GMLC explica que es podria explicar per un intent d'adaptació del terme a la declinació llatina.
[97] Cf. els casos dels adjectius *diaprasius* i *diacitrinus* (s. vv.).

Diarhodon està compost de la preposició grega διά i del substantiu ῥόδον 'rosa' llatinitzades, i designa en les primeres mencions un medicament, concretament un col·liri, fet amb pètals de rosa[98]; en el diploma de l'any 924 que hem adduït descriu un tipus infusió colorant feta de roses vermelles, o potser un producte que serveix per tenyir d'aquest color.

Fins aquí les explicacions pel que fa al substantiu *diarhodon*. Ara bé, cal fer notar que existeix un substantiu llatí *rhodinus* 'fet de roses', documentat a Plini[99]: *diuulgata maxime unguenta crediderim rosa … itaque simplicissima rhodini mixtura diu fuit*. Segons l'OLD[100], aquest adjectiu té l'origen en el grec ῥόδινος 'de rosa', derivat de formació antiga de ῥόδον 'rosa'[101], i testimoniat des d'autors com Anacreont[102]. Si partim, doncs, del fet que en grec existí un adjectiu ῥόδινος 'fet de roses', i que en llatí clàssic es testimonieja aquest com a préstec grec amb la forma *rhodinus* 'id.', l'adjectiu *diarhodonus* podria ser una deturpació d'una forma etimològica *diarhodinus*[103], mitjançant l'addició del prefix *dia-* a l'ètim *rhodinus*[104].

[98] En els tractats mèdics tardans és molt freqüent l'ús de la preposició *dia* amb genitiu grec per indicar l'espècie principal que es fa servir en la composició d'un medicament o una droga. En aquests casos la preposició té el significat d''a base de', 'per mitjà de'. La preposició tendeix, sobretot en llatí, a unir-se amb el genitiu per formar una sola paraula, un adjectiu, o més freqüentment un substantiu, per tal com el substantiu de què depèn el sintagma preposicional se sol elidir.

[99] PLIN. *nat.* 13, 9. I una mica més endavant (*nat.* 15, 30): (*fit*) *rhodinum* (*oleum*) *e rosis*.

[100] Vid. OLD, s. v. *rhodinus*.

[101] Vid. Chantraine, *Dictionnaire*, s. v. ῥόδον.

[102] Vid. Liddell-Scott, *Lexicon*, s. v. Segons aquest diccionari, el mot també podia significar 'color rosa' en el context d'un pergamí d'Oxirrinc del segle II dC (POxy 496.4).

[103] Ja hem esmentat, a propòsit de *coccineus* i *coccinus*, que el sufix *-inus* fou molt productiu en la formació de fitònims que al·ludeixen a productes tinctoris.

[104] Si s'accepta això, la forma *diarodinas* que hom llegeix al diploma de l'any **915 (**DiPRosselló 189, p. 214) és la més fidel a l'etimologia del mot. De més a més, el GMLC fa notar l'existència de la formació adjectival llatina medieval *diarhodinus* 'tenyit de vermell', documentada des del segle VIII i emprada en referència a vestidures eclesiàstiques a la *Chronica monasterii Casinensis* de Leo Ostiensis. Amb aquest lema es llegeix el mot al Niermeyer (vid. s. v. *diarhodinus*).

El mot es recull als principals diccionaris de llatí medieval europeus amb el significat de 'tint de roses', 'color rosat més intens'[105].

Com dèiem, al nostre corpus documental l'adjectiu apareix en una única ocasió, escrit *diarodinas*. Tanmateix, el text també es troba recollit en l'edició de Languedoc[106], en què es llegeix amb la variant *deodoronas*. Aquesta deturpació pel que fa a l'escriptura de *dio-* en comptes de *dia-* és el mateix fenomen que presenta el substantiu *diarhodon* (escrit *diorodono* als nostres diplomes). Així, a l'únic document en què es llegeix *diarhodonus*, un editor llegeix *diarodinas*, i l'altre, *deorodonas*. Tant l'adjectiu com el substantiu plantegen ja certs problemes pel que fa a les seves formes.

El text en què apareix aquest adjectiu és el testament de Riculf, bisbe d'Elna, de l'any 915[107], escrit de forma molt solemne; de fet, a banda d'aquest hel·lenisme, hi apareixen altres mots erudits. Al passatge esmentat es llista la donació de tres casulles: *casulas episcopales obtimas III*, *unam diaprasiam et alias duas diarodinas*. La casulla, una peça de vestir litúrgica, fou una de les vestimentes més ornamentades. Així ho corrobora el fet que en la documentació catalana altmedieval hom s'esplaia en la descripció ornamental i qualitativa d'aquesta peça, indicant-ne la provinença, el color i l'ornamentació[108]. Des del punt de vista semàntic, *diarhodonus* remet al color vermell de què es tenyeix aquesta peça tèxtil, fet que queda palès al document de l'any 924, que conté l'expressió *uermilia ex diorodono*. El mateix s'observa al sintagma *planeta colore amarella diocodrina*, esmentat una mica abans en el mateix document, casos tots

[105] Vid. DuCange, s. v. *diarhodinus* ('*color roseus intensior*'). Aquest diccionari remet al mot *rhodinus*, sobre el qual en diu el següent: «rhodinus color, ῥόδινος, Graecis, Roseus. Gloss. Graeco-Lat.: Ῥόδινον, Roseum». Segons DuCange, Demòcrit recull aquest terme (τὸ ῥόδιον) entre els noms de colors. A més, el metge bizantí Pau d'Egina esmenta un tipus de pigment que es relaciona amb aquest, anomenat τὸ Ῥοδοειδές, de color rosat, emprat també antigament per tenyir la seda, i que s'obtenia de les roselles. Vid. etiam Niermeyer, Blaise, *LLMA*, s. v. *diarhodinus*.

[106] **915** HLanguedoc V, pr. 42, col. 8135.

[107] **915** DiPRosselló 189, p. 214.

[108] TRIAS 2012: 313-314.

dos en què es fa servir l'hel·lenisme com a ornamentació lèxica, i s'explica amb el nom de color equivalent en la llengua vernacla (*uermilius* en el cas de *diarhodonus*, *amarellus* en el de *diacitrinus*[109]).

En el nostre estudi hem tractat aquest adjectiu dins l'àmbit cromàtic del color vermell. El GMLC defineix *diarhodonus* com a 'de color vermell' o 'tenyit de color vermell', mentre que per al substantiu *diarhodon* ofereix la definició de 'tint de color de rosa'[110], sentit etimològic del terme. Sobre aquesta qüestió semàntica Quetglas[111], que al seu estudi sobre el lèxic dels colors a la documentació llatina medieval hispànica tractà l'adjectiu *diarhodonus* en un dubtós àmbit cromàtic del rosa, en diu el següent: «resulta problemático mantener el ámbito del 'rosa' en atención a los únicos ejemplos conservados. Así, el GMLC define *diarhodonus* como 'de color rojo' o 'teñido de color rojo', mientras que para *diarhodon* ofrece la definición de 'tinte de color rosa'. Por otro lado, el color de rosa sólo aparece testimoniado como color litúrgico en la Baja Edad Media, a partir del siglo XIII».

Atesa l'ambigüitat semàntica del terme, considerem adient incloure'l en l'àmbit del vermell, car l'expressió *uermilia ex diorodono* constitueix pràcticament una "traducció" o glosa del significat d'aquest hel·lenisme.

L'adjectiu *diarhodonus* no tingué pervivència a les llengües romàniques, mentre que *diarhodon* ha perviscut en algunes d'aquestes com a terme tècnic culte, en època medieval; així, tingué continuïtat al francès medieval *diarodo Iulii* 'medicament fet de roses', a l'italià *diárodon* 'tipus de fàrmac' (s. XIV) i *diarrodone* 'id.'[112], i en l'occità *diarodon Iulii* 'medicament fet de roses', també documentat al segle XIV.

[109] Vid. s. v. *diacitrinus*.
[110] GMLC, s. v. *diarhodonus*. Vid. etiam GMLC, s. v. *diarhodon*.
[111] QUETGLAS 2019: 121.
[112] GMLC, s. v. *diarhodon*.

roseus

VARIANTS:

—

FORMES:

roseo

ONOMÀSTICA:

Top.: podium Rosatum.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *roseus* és derivat del substantiu *rosa* 'id.' mitjançant l'afegitó del sufix *-eus*. Documentat en autors com Catul, Plini i Virgili, el mot designa, amb un sentit més genèric, quelcom fet de roses, i de manera específica descriu el color de les roses, tot abraçant un ampli rang de matisos cromàtics[113].

SIGNIFICAT:

'Del color de la rosa', tal vegada 'vermellenc'.

FORMES ROMÀNIQUES[114]:

rom. *roş* 'de color rosa', dial. Abruços *rošę* 'vermell'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **[1018-1049]** Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 356 (*sermó per a la festa de Sant Narcís de Girona*): hodie stola, quam in sanguine agni sepe abluerat, indutus atque dignitate sacerdotii infulatus, et martyriali laurea coronatus,

[113] Vid. OLD, s. v. *roseus*.
[114] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7379.

et r o s e o sui sanguinis rubore perfusus, caeli palatium ingressus, caelesti imperatori fortissimus miles gloriose est praesentatus.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Conceptes abstractes (1)

COMENTARI:

Segons l'OLD, *roseus* designa, en la llatinitat clàssica, quelcom que és del color de la rosa, tot cobrint una àmplia gamma de vermells, i s'utilitzà també de manera afectiva. S'aplica amb especial referència al color del cel durant l'albada, i també al sol en la posta, o al color de la lluna durant el llostre vespertí[115]. Així es llegeix a Lucreci[116]: *rosea sol alte lampade lucens*, o al Culex[117]: *crinibus et roseis tenebras Aurora fugarat*. L'adjectiu pot atribuir-se també al cos humà, sovint amb la implicació de la idea de joventut, tal com es llegeix a Varró[118]: *rictus paruissimus ut refrenato risu roseo*, o a les *Metamorfosis* d'Apuleu[119]: *denique pleraeque indolem gratiamque suam probaturae lacinias omnes exuunt, amicula dimouent, nudam pulchritudinem suam praebere se gestiunt, magis de cutis roseo rubore quam de uestis aureo colore placiturae*[120].

És amb aquest darrer significat, en relació al rostre, que es llegeix el sintagma *roseo ... rubore* al testimoni datat entre els anys 1018-1049[121], que registra el

[115] Vid. OLD, s. v. *roseus*.
[116] LVCR. 5, 610.
[117] CVL. 44.
[118] VARRO *men.* 375.
[119] APVL. *met.* 2, 8
[120] El mot torna a aparèixer a Apuleu (*met.* 11, 3): *spicis etiam Cerialibus desuper porrectis Vestis multicolor bysso tenui pertexta, nunc albo candore lucida, nune croceo flore lutea, nune roseo rubore flammida.*
[121] Sobre la datació del document, l'editor n'indica el següent: «és desconegut l'any que Oliba féu el sermó a Girona amb motiu d'alguna festivitat de Sant, en presència del seu amic el bisbe Pere Roger, al qual s'adreça amb l'exclamació: *exultet igitur pontifex noster et clerus*. Foren diverses les

sermó per a la festa de Sant Narcís a Girona, en el context d'un text ampul·lós i erudit. Així, es llegeix aquest adjectiu en la descripció del sant, en referència al rostre rosat, potser roig:

> **[1018-1049]** Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 356: hodie stola, quam in sanguine agni sepe abluerat, indutus atque dignitate sacerdotii infulatus, et martyriali laurea coronatus, et r o s e o sui sanguinis rubore perfusus, caeli palatium ingressus, caelesti imperatori fortissimus miles gloriose est praesentatus.

En els diccionaris de llatí medieval europeus el mot no té una gran presència. Es registra al DMLBrit i al LItalicaeMAL, així com al diccionari d'autors cristians de Blaise, en el qual s'esmenta un testimoni en què el mot fa referència al substantiu *pudor*[122]. En l'àmbit de la documentació llatina medieval de Portugal[123], l'adjectiu *roseus* es testimonia en construccions formulàries del tipus *roseo cruore perfusus*, tal com es llegeix al testimoni del nostre corpus documental, citat unes línies més amunt (*roseo sui sanguinis rubore perfusus*):

> **1045** LPCoimbra, pp. 218-221: sublimatus r o s e o cruore perfusus.

Des del punt de vista semàntic, s'ha optat per incloure aquest mot en l'àmbit del vermell perquè, tal com indica l'OLD, *roseus* designa una tonalitat vermellenca, relacionada amb el color de les roses vermelles. També Quetglas va incloure aquest mot en l'àmbit del vermell[124].

Per concloure, ens queda esmentar l'única forma onomàstica que es relaciona etimològicament amb la veu *roseus*. Es tracta del mot *rosatum*, en el sintagma *podium Rosatum*, potser 'puig rosat'. Pel que fa al contingut del text,

vegades que Oliba es trobà a Girona, però no consta de cap festivitat especial enfora de quan assistí a la consagració de la catedral el 21 de setembre de 1038».

[122] Vid. DMLBrit, LItalicaeMAL, Blaise, *Dictionnaire,* s. v. *roseus.*

[123] *Cit.* CODOLPOR, s. q. *rose*.*

[124] QUETGLAS 2019: 112.

s'explica que el bisbe de Barcelona, Guislabert, acut al comtat de Barcelona, a Terrassa, per consagrar-hi l'església en honor de Sant Quirze:

> **1050** Dotalies 191, p. 157: habet namque terminum predicta iamdicta ecclesia unde sibi decime et primissiae: a parte orientis intus in riaria de Areniis et in torrente qui dicunt Sallent, et uadit per rieriam auall usque in uia que pergit ad Barchinonam ... et uadit per medium p o d i u m R o s a t u m .

Aquest mot, en una primera instància, sembla que podria ser el participi de perfet d'un inusitat verb *rosare* 'fer quelcom de color de rosa'[125]. Però segons Quetglas, que va incloure el testimoni al seu estudi de lèxic dels colors en l'àmbit del rosa, *Rosatum* podria ser en realitat una confusió per *rosetum*, nom col·lectiu ben documentat des de Virgili[126]. Si fos aquest el cas, el mot designaria un lloc poblat de rosers.[127]. Bastardas i Rufat[128], al seu torn, identifica el mateix nom en la toponímia catalana, concretament en dos llocs diferents, documentats tots dos des de ben antic: «a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell

[125] Vid. Forcellini, *Lexicon*, s. v. *rosatus*: «rosatus, particip. ab inusit. "roso, as": rosaceus, rosa conditus, rosato, ῥόδιος. *Seren. Sammon.* 34. 637: *lana oleo madefit, sed nondum lauta, rosato*». El DuCange (s. v. *pannus*) també recull un llistat amb diferents tipus de draps (*panni*), documentats en un inventari del segle XV, i n'esmenta un *de roseto*. Al seu torn, el diccionari de Blaise (*LLMA*, s. v. *rosatus*) recull *rosatus* com a sinònim de *coccinus*, i per al DMLBrit és també un participi del verb *rosare* 'fer quelcom de color de rosa'. Però, com veiem, el verb *rosare* és rar.

[126] VERG. *ecl.* 5, 17: *puniceis … rosetis.*

[127] QUETGLAS 2019: 121.

[128] BASTARDAS I RUFAT 1992: 211-213. L'altre topònim, *Roset*, l'identifica l'autora amb una masia actual del terme municipal de Sant Ferriol, a la Garrotxa, situada a l'oest de Fares, lloc amb el qual sovint apareix associat en la documentació antiga. Aquest topònim també està ben documentat des del segle X. El mot també apareix escrit amb la grafia *-d*: *Rosed.* Vid. etiam Coromines, *Onomasticon* VI 429a, 16.

apareix un *Roseto* que s'identifica amb el topònim actual *Roset* al terme de Vilada, al Berguedà»[129]:

> **ca. 860** Baraut, *ActUrgell* 2 (Urgellia 1, p. 52): igitur tradimus atque condotamus omnes parrochias Bergitanensium pagum ... cum Gardilone, et R o s e t o atque kastro Adalasindo siue illa Noz.

En definitiva, no podem afirmar amb certesa a què fa referència l'adjectiu *rosatum* que s'aplica al nom genèric *podium*, per bé que sembla estar relacionat amb l'adjectiu *roseus*.

Com a terme de color, l'adjectiu *roseus* tingué pervivència al romanès *roş* 'de color rosa', i a Itàlia, en la forma dialectal *rošę* 'vermell'.

[129] Segons l'autora, també es fa referència al mateix lloc en el següent document de Vic: **996** Junyent, *DipVic* 608, p. 518: *in comitatum Bergitano, in ualle rosedo in fines de uilla Equillanis, in ipsa connamina.*

ruber

VARIANTS:

—

FORMES:

rubro

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Adjectiu provinent, segons Pokorny[130], de l'arrel indoeuropea **rudhro-*, que es relaciona amb el grec ἐρυθρός 'vermell'. Es testimonia des d'època arcaica en autors com Enni[131]: *occidit Oceanumque rubra tractim obruit aethra*, i gaudí del predomini entre els autors clàssics com a terme principal per designar el color vermell[132].

SIGNIFICAT:

'Vermell', 'vermellenc', referit a teixits.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

[130] Vid. Pokorny, *IEW*, p. 872.
[131] ENN. *ann*. 435.
[132] Vid. OLD, s. v. *ruber*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1078** CSCugat II 694, p. 356 (*testament de Ramon Ramon*): et superlectum I de pali et plumacium I de ozturi r u b r o . *Ibid.*: et ad s. Cucuphatem ozturi I r u b r o .

(2) **1082** DACCBarcelona IV 1412, p. 2192 (*donació*): et pelles I de gats, et mantel I de berraca r u b r o , et alias causas, et scrinio I, et guadengar I bona.

(3) **1095** Bach, *ACSolsona* 350, p. 221 (*reconeixement de Sicarda a la canònica de Santa Maria sobre els seus béns*): et dederunt mihi unum mulum et unam obtimam tunicam ex lana de presseto r u b r o paratam ex omnibus partibus purpura.

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. rubens

VARIANTS:

—

FORMES:

rubentem

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

El participi de present *rubens* prové del verb *rubere* 'esdevenir vermell', derivat, al seu torn, de l'adjectiu *ruber*[133] 'vermell'.

[133] Vid. OLD, s. v. *rubens*. Vid. etiam OLD, s. v. *rubeo*.

SIGNIFICAT:

'Vermell'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **970** Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335 (*carta de Cesari, abat de Santa Cecília de Montserrat, al Papa Joan XIII*): sydereo fulgori uel uti clara poli luminaria uirtutum meritis radiantem, florenti ut palmi oppinionem, alma candentem ut lilium pudicie, cyngulo r u b e n t e m uel rosa.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

ruber: *Peces de vestir* (1, 2, 3)

rubens: *Natura / Paisatge* (1)

COMENTARI:

Com dèiem, l'adjectiu *ruber* prové de l'arrel indoeuropea **rudhro-* 'vermell', que en llatí fou molt fructífera en la formació de termes relacionats amb la noció d'aquest color. Així, es relacionen semànticament i etimològica amb *ruber* tota una sèrie de termes de l'àmbit cromàtic del vermell, com ara *robus, rufus, russus* i *rutilus*[134], entre d'altres. *Ruber* es testimonieja en la literatura llatina des d'època arcaica[135], i és present de manera abundosa en l'obra dels autors d'època clàssica:

> VERG. *aen.* 12, 247-249: namque uolans r u b r a fuluus Iouis alas in aethra / litoreas agitabat auis turbamque sonantem/ agminis aligeri.

[134] Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *ruber*.
[135] ENN. *ann*. 435.

> VARRO *rust.* 3. 16, 18: tria genera cum sint ducum in apibus, niger r u b e r uarius.
>
> HOR. *od.* 3, 13, 7: nam gelidos inficiet tibi / r u b r o sanguine riuos.

En efecte, fou l'adjectiu preferent entre els autors clàssics per designar el color vermell, i el seu ús predominà per sobre dels adjectius *rufus*[136] i *russus*[137], que en són sinònims. De *ruber* sorgiren les variants dialectals *robus* i *robeus*, que s'aplicaven originàriament al color de la pell dels bous[138].

Per bé que en llatí clàssic fou el mot predominant per al·ludir al color vermell, a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval està escassament documentat. De fet, es testimonieja només en tres diplomes de finals del segle XI. El primer esment es troba al testament de Raimon Ramon, de l'any 1078[139], en un document provinent de Sant Cugat. En aquest text es llisten les deixes atorgades al monestir de Santa Maria de Ripoll, entre les quals s'esmenta un matalàs d'*ozturi* vermell, i un *ozturi* vermell per al monestir de Sant Cugat, entre altres béns. La veu *ozturi* (variant de *oztorino* o *austurino*) designa una espècie de tela que es feia servir en la confecció de capes, vestits o calces, així com en el folre de pellisses o cobrellits[140], que en aquest cas devia ser de color vermell.

Els tres testimonis documentals d'aquest adjectiu són molt pròxims en el temps, i en tots els casos *ruber* té com a referents lèxics mots que designen tipus

[136] *Rufus* n'és sinònim, però és pròpiament un terme dialectal. Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *rufus*. Segons Vaan (*Etymological dictionary*, s. v. *rufus*), aquest adjectiu és un préstec d'una llengua del grup oscumbre.

[137] *Russus*, al seu torn, també n'és sinònim, i prové de l'arrel protoindoeuropea **rudh-to-s* (o potser **rudh-so-s*). Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *russus*.

[138] Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *robus*. A partir de la barreja lèxica entre *ruber* i els adjectius *robus* i *robeus* sorgí el terme *rubeus*, del qual derivaren múltiples formes en les llengües romàniques. Vid. ANDRÉ 1949: 85. Vid. etiam s. v. *rubeus*.

[139] **1078** CSCugat II 694, p. 356.

[140] TRIAS 2012: 462-463.

de teixits, com l'*ozturi* esmentat, així com un *berraca* 'xamellot'[141] i un *presseto* 'tipus de llana'[142].

Als diccionaris de llatí medieval, el terme *ruber* gaudeix d'una escassa presència. Només el recull el DuCange, que en dona el significat de *cardinalis*. Al seu torn, Blaise registra la veu *ruber* com a substantiu propi del llatí clàssic i cristià amb el mateix valor[143].

Entre els testimonis documentals s'ha testimoniat una única aparició del participi actiu *rubens*, relacionat etimològicament amb *ruber*, a un diploma de l'any 970[144]. El document conté la carta adreçada per Cesari, abat de Santa Cecília de Montserrat, al papa Joan XIII, tot pregant-li que li siguin concedits els drets metropolitans a la provincia eclesiàstica de Tarragona. Reproduïm a continuació l'exordi on es llegeix l'expressió *cyngulo rubentem uel rosa*, en la dedicació inicial de l'epístola[145]:

> **970** Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335: sydereo fulgori uel uti clara poli luminaria uirtutum meritis radiantem, florenti ut palmi oppinionem, alma candentem ut lilium pudicie, cyngulo r u b e n t e m uel rosa.

Amb tot, el text és força obscur pel que fa al significat, i no està clar a què s'atribueix el mot *rubentem*, que es contraposa a *rosa* 'id.'. A propòsit del contingut d'aquesta carta, el jesuïta Juan José Tolrá hi dedicà un capítol en la

---

[141] TRIAS 2012: 440.

[142] *Ibid.*, p. 390.

[143] Vid. DuCange, s. v. *ruber*. Vid. etiam Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *ruber*.

[144] **970** Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335. L'original està perdut, i se'n conserva una còpia coetània a l'Arxiu Capitular de Vic, que hem pogut consultar (ACV, cal. 9, episc. I, núm. 76).

[145] Val a dir que es tracta d'un text de difícil comprensió, i el contingut no està fixat. En efecte, el text fou també recollit per Baluze, amb algunes dissemblances respecte del que es reprodueix en l'edició de Junyent i Ordeig. L'inici d'aquesta dedicació és com segueix: *sydereo fulgori ueluti clari poli luminaria uirtutum meritis radianti, florenti ut olori opinione alma, candenti ut lilium, pudicitiae cingulo rubenti ut rosa*. Segons s'indica en l'edició de Junyent i Ordeig, aquesta reproducció del text es troba a les pàgines 57-60 de BALUZE, *Miscellanea*.

seva obra de l'any 1797 (capítol XI, p. 271), intitulada *Justificación histórico-crítica de la venida del apòstol Santiago el Mayor a España y de su sepulcro en Compostela, contra las pretensiones de algunso autores modernos*. D'entre altres particularitats, assenyalà la infidelitat de l'estracte reproduït per Baluze, tot confrontant-lo amb l'original, i esmentà les dificultats d'interpretació que aquest text presenta:

> Si alguno de mis lectores no sabe la lengua latina, podrà consolarse con los que habiéndola estudiado no podemos entender este peregrino exordio. Es verdad que los siglos del Latín más adulterado, y del gusto estrafado en escribir, nos han dexado montones de obras cuejades de barbarismos y solecismos; pero por la mayor parte tienen sus periodos alguna formaicón gramatical que nos da a entender su sentido. Sola esta protentosa salutación de Cesario al Papa es única en su especie, e inaccesible a la común inteligencia. Por lo menos para mí es el más árduo paso de Latinidad en que tengo memoria de haberme hallado hasta ahora dese que empecé a estudiar aquel idioma[146].

En definitiva, el valor d'aquest testimoni a un estudi del color és el fet que conté l'única aparició del participi *rubentem*, per bé que pels motius esmentats no podem escatir del tot el significat del text en què es troba. A propòsit d'aquesta carta resta dir que presenta altres particularitats, com ara el fet que no s'inicia amb el protocol habitual d'aquest tipus d'epístoles, sinó directament amb una ampul·losa arenga, que gramaticalment no té connexió amb la resta de la

[146] TOLRÁ 1797: 281. L'autor n'ofereix una traducció, no sense haver fet les advertències pertinents: «mi primer pensamiento habría sido de copiar, como lo he hecho, el citado imperceptible exordio de la Carta Cesariana, dispensándome de su traducción por no descubrir mi insuficiencia: "Al que resplandece con los méritos de las virtudes como las luminarias del claro polo con fulgor sidéreo, al que florece como un olor (o como el cisne) en alma opinión, al que blanquea como la azucena, al que está encarnado como la rosa con el cíngulo del pudor"».

carta i que devia haver-se copiat, potser, d'algun altre document que li servia de model[147].

En darrer terme, és important assenyalar que *ruber*, que fou el mot predominant en la designació del vermell en llatí clàssic al llarg dels diversos períodes de la llengua, no tingué continuïtat en les llengües romàniques, i fou lèxicament suplantat per l'adjectiu *rubeus*, que donà múltiples continuadors a nivell panromànic i amb una considerable diversificació semàntica.

[147] Vid. MARTÍ BONET 2001: 129.

rubeus

VARIANTS:

rubius

FORMES:

rubea, -o, -um, -am, -as

rubios, -a

cat. roia

ONOMÀSTICA[148]:

Antr.: Roig.

Top.: Ripa Rubea, Turre Rubea, Fonte Rubea, Losa Rubea, Penna Rubea, Terrarios Rubios[149], Rogio, Roia.

ETIMOLOGIA:

Derivat tardà format a partir de la unió lèxica dels adjectius *ruber* 'vermell' i dels mots *robus* i *robeus* 'roig', dit especialment del pèl dels bous[150]. Es testimonieja en autors com Varró, Pal·ladi i Virgili[151].

SIGNIFICAT:

'Roig', 'vermellenc'.

[148] *Rubeus* presenta de manera abundosa diverses formes ja catalanes en l'onomàstica.

[149] **960** CPoblación 6, p. 11: *et ascendit ad ipsa serra qui descendit ad ipso Mubiello, recto uadit per ipsos Terrarios Rubios qui uadit per ipso terminio de Touos.*

[150] Vid. ANDRÉ 1949: 85.

[151] VERG. *geor.* 1, 266: *nunc facilis rubea texatur fiscina uirga.*

FORMES ROMÀNIQUES[152]:

cat. *roig* 'id.', 'vermellenc', esp. *rubio* 'ros', fr. *rouge* 'vermell', occ. *roge* 'vermell', port. *ruivo* 'pèl-roig', rom. *roib* 'castany'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **917** CSCugat I 9, p. 13 (*concessió d'un alou al costat del riu Anoia i del riu de Bitlles*): a parte orientis incipit per ipso torrente de fonte que uocant de Auellano, ubi una ripa est alba et alia r u b e a , usque in rio de Annolia.

(2) **941** DCBarcelona I 25, p. 218 (*donació*): et uno bono cabrio et una uaca colore r u b i a .

(3) **1007** DACCBarcelona I 87, p. 372 (*testament sacramental de Volenda*): et concessit ad Iaghinta cota I r u b i a , et de cinto cingelo I, portella I, tocella I.

(4) **[post 1008]** Ordeig, *Dotalies* 123b, p. 9 (*dedicació de l'església de Sant Climent de Rallui*): comparauimus illo feuo de illa uilla Lorrui de comite Suniero et dedimus ibi uno chauallo r u b e o balzano et XV mancusos de auro.

(5) **1023** Junyent *Oliba* Tex. 13, p. 324 (*carta de Joan de Santa Cecília de Montserrat a Oliba*): quae res grauiter uulnerat tristicie telo corda domni abbatis Gaucilini et archiepiscopi cunctorumque seniorum hoc expectantium. Mihi quoque inest r u b e u s pudor, qui de his extiti nunciator.

(6) **1026** DACCBarcelona II 399, p. 785 (*testament d'Ermessenda*): in primis

[152] Per al català, vid. Coromines, *DECat* VII 398a, 25 ss. Vid. etiam DCVB, s. v. *roig*. Per al castellà, vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 80b, 31 ss. Per a la resta de llengües, vid. Meyer-Lübke, *REW* 7408.

concedo pro anima mea oues VI et kapras IIII et truia I et uaka I braua et uitula I r o i a .

(7) **1040** Baraut, *DocUrgell* 527, Urgellia 5, p. 65 (*testament del bisbe Eribau*): anulum quoque habens petram r u b e a m episcopo Barchinonensi.

(8) **1042** CSCugat II 558, p. 220 (*publicació sacramental del testament del prevere Bonfill*): et ad filiam suam paruulam concessit ipsum bouem r u b e u m .

(9) **1082** DACCBarcelona IV 1408, p. 2184 (*publicació sacramental del testament de Dalmau Geribert*): dimisit Poncius sacricustus ipsum suum superlectum meliorem simul cum cordues r u b e o et colcedra una. *Ibid.*: item dimisit Bernardo Audegarii sua pellicea r u b e a .

(10) **1163** CSCreus 109, p. 109 (*permuta*): accipimus a te pro hac uenditione pelles unas uaires nouas, coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas r u b e a s bonas.

(11) **1175** CSCreus 187, p. 188 (*testament de Ramon de Miralpeix*): dimitto etiam uxori mee Bernarde meum runcinum [ferrandum?] cum mea sella noua et freno et II canas de rosseta r u b e a Montispessulani et I alchicenum r u b e u m .

(12) **1235** Gonzalvo, *Pau i Treva* 28 VIII, p. 186 (*estatuts de pau i treva en una cort general constituïda a Tarragona, per part del rei Jaume I*): statuimus quod nullus filius militis qui non sit miles nec ballistarius, sedeat ad mensam militis uel domine alicuius, nec calcet caligas r u b e a s , nisi sit talis qui secum milites ducat.

TERMES DE COLOR ETIMOLÒGICAMENT RELACIONATS:

1. rubianus

VARIANTS:

—

FORMES:

rubiana

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Derivat, possiblement, de la variant *rubius* per mitjà del sufix *-anus*. No es testimonieja en etapes anteriors de la llengua llatina.

SIGNIFICAT:

'Rogenc', segurament es tracti del nom propi d'un animal, potser a causa del color del seu pelatge.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **989** DCBarcelona I 183, p. 390 (*compravenda*): per hanc scriptura uindicionis me uindo tibi ... et uaca I r u b i a n a et I uitello mureno maiore.

2. rubicundus

VARIANTS:

—

FORMES:

rubicundum, -o, -i, -a

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Segons l'OLD, es tracta d'un adjectiu format a partir de *rubeo* i del sufix derivatiu *-cundus*, i es testimonia des de Plaute, en la descripció dels trets físics més característics de l'esclau Psèudolus: *rufus quidam*, *uentriosus*, *crassis*, *suris*, *subniger*, *magno capite*, *acutis oculis*, *ore rubicundo*, *admodum magnis pedibus*[153]. En Virgili apareix com a epítet de la deessa Ceres[154]: *rubicunda Ceres*, amb el sentit 'd'un color vermellenc o daurat', relacionat amb el color del blat.

SIGNIFICAT:

1) 'Roig'

2) Dit del vi 'vermell'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

[153] PLAVT. *pseud.* 4, 7, 110 (*cit.* OLD, s. v. *rubicundus*).

[154] VERG. *georg.* 1, 297 (*cit.* Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *rubicundus*). També a Ovidi hi ha una *rubicunda matrona* «que s'emmorení a còpia de prendre el sol». Vid. Coromines, *DECat* VII 399a, 7-10.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384 *(carta-sermó del monjo Garsies a l'abat Oliba)*: totidemque columnas e marmore r u b i c u n d i coloris e singularibus saxis in pedibus septem voluntaria fortitudine erexit. *Ibid.*: et in columnis martyrum gloriam praemonstrans, qui corporis passione r u b i c u n d i, spiritus puritate candidi, per undam baptismatis uel cruoris sui uenerunt ad incrementa frugum iustitiae Dei.

(2) **1048** Ordeig, *Dotalies* 186, p. 145 (*consagració de l'església en honor a Sant Pere feta pel bisbe de Barcelona, Guislabert*): et incipitur ab ipsa petra r u b i c u n d a usque in ipsa serra de Canned. *Ibid.*: et sic protenditur usque in ipsum lapidem r u b i c u n d u m.

(3) **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512 (*testament de Guitard Boeci*): et barrilios duos de uino albo plenos cum alio de r u b i c u n d o uino. *Ibid.*: et barrilium unum plenum de uino r u b i c u n d o, ad predictam Canonicam.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

rubeus: *Peces de vestir* (3, 9, 12); *Èquids* (4); *Bovins* (2, 6, 8); *Teixits i pells* (9, 10); *Objectes* (7, 11); *Natura / Paisatge* (1); *Conceptes abstractes* (5)

rubianus: *Bovins* (1)

rubicundus: *Conceptes abstractes* (1); *Materials* (1); *Natura / Paisatge* (2); *Vi* (3)

COMENTARI:

Per bé que durant tota la llatinitat clàssica fou l'adjectiu *ruber* el terme bàsic per designar el color vermell, en etapes posteriors de la llengua llatina, així com en l'evolució a les llengües romàniques, aquest mou fou suplantat per *rubeus*, que en un principi, i fins l'època imperial, s'havia usat més rarament. El terme,

documentat també amb la variant *robius*, sorgí de la unió lèxica de *ruber* 'vermell' amb *robus* i *robeus* 'roig'. Pel que fa a l'evolució d'aquests termes, tal com hem esmentat, *ruber* desaparegué del panorama de les llengües romàniques, mentre que *rubeus* fou el mot que va perviure en la majoria d'aquestes[155], amb certa diversificació semàntica.

Al corpus documental de la Catalunya altmedieval, es testimonieja *rubeus* i la seva variant *rubius* juntament amb dos adjectius que en deriven: *rubianus* i *rubicundus*. També es registren les formes ja catalanes *rogio*, *roig* i *roia*, sobretot formant part de topònims i antropònims.

La representació de l'adjectiu *rubeus* en els diferents àmbits semàntics establerts és força equitativa. Així, es troba tot qualificant referents lèxics diversos, com ara animals, objectes, elements de la natura i peces de vestir, entre les quals s'inclouen unes *caligae*[156], un tipus de calçat[157]. El testimoni en què s'esmenten les *caligas rubeas* es recull en una constitució de pau i treva de l'any 1235, redactada a Tarragona, segons la qual s'estableixen una sèrie de regles de vestimenta. En paraules de Trias, «l'abundància d'opulència va conduir de vegades a exageracions irrisòries en la vestimenta de les clases benestants. Tot plegat motivà, no pas massa anys més tard, l'aparició de diverses lleis sumptuàries, un intent no sempre reeixit de pal·liar l'excés de luxe en l'abillament d'una noblesa que havia oblidat la noció del decor[158]». El mateix s'aplica a les regles de vestimentes dels militars, i es destaca que les *caligas rubeas* només poden ser emprades per aquests i pels ballesters. És un dels pocs testimonis del nostre corpus documental en què s'especifiquen les característiques del calçat, motiu pel qual ens ha semblat interessant recollir-lo, per bé que sobrepassa els límits cronològics establerts. En reproduïm el text a continuació:

[155] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7408.
[156] Vid. **1235** Gonzalvo, *Pau i Treva* VIII 28, p. 186.
[157] TRIAS 2012: 199.
[158] *Ibid.*, p. 30.

> **1235** Gonzalvo, *Pau i Treva* 28 VIII, p. 186: statuimus quod nullus filius militis qui non sit miles nec ballistarius, sedeat ad mensam militis uel domine alicuius, nec calcet caligas r u b e a s , nisi sit talis qui secum milites ducat.

D'altra banda, pel que fa al camp semàntic dels animals, *rubeus* s'atribueix a bovins, llevat d'una ocasió[159] en què el mot es refereix a un cavall que és, a més a més, *balzano*[160], és a dir, que té el pèl del color predominant barrejat d'un altre color, o potser de pèls blancs. Aplicat al pelatge dels animals, *rubeus* designa una tonalitat vermellenca o roja.

Tot seguint amb els àmbits de qualificació semàntica, el document de l'any 1040[161], que registra el testament del bisbe Eribau, esmenta el repartiment que va fer el bisbe de cinc anells entre els bisbe de Vic (Oliba), de Girona, de Barcelona, de Ribagorça, i el seu successor a la Seu d'Urgell. Dels cinc anells esmentats, dos d'ells tenen una pedra preciosa encastada: el del bisbe de Girona en du una d'*alba*, i el del bisbe de Barcelona, una de *rubeam*. Pel color que designa, podem pensar que devia tractar-se d'un granat.

Un ús curiós del terme es llegeix a la carta de Joan de Santa Cecília de Montserrat a l'abat Oliba, de l'any 1023[162]. Es tracta d'un text escrit amb erudició, que inclou fins i tot alguns versos dedicats pel monjo ripollès a Oliba. És, de fet, un dels pocs casos del nostre corpus documental en què un adjectiu de color qualifica un concepte abstracte, com és *pudor*. En aquesta epístola, el monjo ripollès descriu que ell mateix havia enrogit de vergonya davant el fet

---

[159] **[post 1008]** Ordeig, *Dotalies* 123b, p. 9.

[160] Vid. s. v. *balzanus*.

[161] **1040** Baraut, *DocUrgell* 527 (Urgellia 5, p. 65): *anulum quidem qui fuit comitis Ermengaudi iubeo dari episcopo meo successori ut remuneret oratione sui animam meam comitisque Ermengaudi. Anulum autem que fuit Arnaldi Mironis detur Oliue episcopo sedis Ausonensis. Anulum cum petra alba qui fuit comitis Ermengaudi dimitto episcopo Gerundensi. Anulum quoque habens petram rubeam episcopo Barchinonensi. Anulum insuper in quo est caput hominis signatum episcopo Ripacurcensi.*

[162] **1023** Junyent *Oliba* Tex. 13, p. 324.

d'haver d'anunciar una notícia (*mihi quoque inest rubeus pudor qui de his extiti nunciator*). El fet en qüestió, que no s'especifica, podria tractar-se, segons indicacions d'Ordeig i Mata, d'algun afer de caire moral o disciplinari esdevingut en el monestir de Ripoll o en el de Cuixà, molt improbable de trobar reflectit en la documentació que en resta[163].

Rubeus s'aplica també a alguns elements del paisatge. En primer lloc, en la concessió d'un alou al costat dels rius Anoia i de Bitlles, de l'any 917[164], s'esmenten les riberes del torrent anomenat *Auellano*, prop del riu Noia, al Penedès[165]. En la descripció dels límits territorials s'indica que el riu començava per la part oriental en el lloc en què una ribera és blanca, i l'altra, roja (*ubi una ripa est alba et alia rubea*).

L'adjectiu també s'observa formant part de pretopònims i topònims. En el llistat de les construccions toponímiques[166] hem inclòs l'indret anomenat *terrarios rubios*, una denominació freqüent al nostre corpus documental que, de vegades, es llegeix amb la forma catalana *Terrers Rubios*[167]. Trobem aquesta designació als documents següents, entre d'altres:

> **1078** MEBarcelona 16: affrontad predicta quadra, de parte orientis in ipsa Collo de Espludela ... de parte uero circi in ipsos terrers r u b i o s .

[163] Vid. ORDEIG I MATA 2016: 57: «en la carta que el monjo Joan adreçà a l'abat Oliba entre el gener i el març de 1023 des de Fleury (carta 9), li deia que havia comunicat a l'abat Gauzlí i als seus monjos la notícia que no els havia volgut fer saber per mitjà de missatgers, sinó que li havia confiat a ell, i que els havia entristit molt».

[164] **917** CSCugat I 9, p. 13.

[165] Vid. BALARI 1899: 118.

[166] Així es llegeix a un document de l'any **960** (CPoblación 6, p. 11: *recto uadit per ipsos Terrarios Rubios qui uadit per ipso terminio de Touos et peruadit ad ipsa Albareda quod superius resonat contra orientis*) i, uns anys més tard, a un document del **995**, en què hi apareixen uns *terreros albos* (**995** Udina, *La successió testada* 44, p. 192: *et ipso suo alaude de Terreros Albos*).

[167] Segons Alcover i Moll (DCVB, s. v. *terrers*), el mot *terrers* deriva del llatí *terrarius* 'fet de terra', 'pertanyent a la terra', i fa referència, com a substantiu, a un terreny. El topònim format amb aquest adjectiu pot deure el seu nom, doncs, al color resultant de la descomposició de certa classe de roques. Vid. ARBÓS I PASCUAL 2000: 184.

1105 Rocafiguera, *Aiguafreda* 19: de meridie uero transit per Cantalupos usque ad terrarios r u b e o s super montem de Moyo.

Així doncs, l'adjectiu *rubeus* és molt freqüent en les formacions toponímiques, i està ben documentat en construccions del tipus *Turre Rubea*, *Fonte Rubea*, *Penna Rubea*, etc. Tal com s'ha dit en altres ocasions, és en l'onomàstica on sovint es llegeixen formes romàniques d'un terme que en construccions d'altra mena no es troben. Així, de l'adjectiu *rubeus* documentem dos noms de lloc en què apareix amb formes ja ben romàniques: *Podiolo Rogio* i *Villa Roia*.

1087 DACCBarcelona IV 1475, p. 2287: suas autem vineas de P o d i o l o R o g i o ... iam dicto Sancto Vincentio rel[in]quid.

1162 DipTortosa 123, p. 174: petiolam unam terre quem habemus in V i l l a R o i a.

Pel que fa al derivat *rubianus*, documentat un sol cop al nostre corpus amb la forma *rubiana*, apareix a un diploma de l'any 989[168] que registra la venta que feu Blandi a Sunifred, al terme d'Albinyana. Entre els béns venuts s'hi inclou una vaca rossa i un vedell gran de color morè: *et uaca I rubiana et I uitello mureno maiore*. Tres anys més tard, hom troba una venda feta l'any 992[169] per part de Sunifred a Goltred, que inclou una vaca i un vedell morè: *uaca I et uitello I mureno*. Per bé que pugui tractar-se dels mateixos animals, en aquest cas l'escrivent, el prevere Bellus, prescindeix de l'adjectiu *rubiana* per identificar la vaca.

[168] **989** DCBarcelona I 183, p. 390.
[169] **992** DCBarcelona I 228, p. 447.

Rubicundus 'vermellenc', 'vermell', al seu torn, es testimonia per primer cop a les comèdies plautines[170]. Al nostre corpus documental, els primers testimonis de *rubicundus* es llegeixen a la carta-sermó del monjo Garsies a l'abat Oliba, datada entre els anys 1043 i 1046. Aquest text, que ja ha estat tractat a propòsit dels adjectius *albus* i *candidus*[171], conté una sèrie d'al·legories entre els colors blanc i vermell, l'un referit a la puresa de l'esperit, l'altre a la passió del cos i del martiri, al color de la sang, per mitjà de *rubicundus*.

Tot continuant amb el recull dels nostres testimonis, llegim, a la consagració de l'església de Sant Pere per part de Guislabert, bisbe de Barcelona, a Reixac, de l'any 1048, les formacions toponímiques *petra rubicunda* i *lapidem rubicundum* 'pedra vermella', com a part de les afrontacions. En la documentació llatina de la Catalunya altmedieval és habitual llegir indicacions de lloc a partir de pedres prominents o roques[172] que cridaven l'atenció, ja fos per la seva grandària, forma, o pel color que en destacava. En aquest cas, és curiós el fet que ambdues indicacions toponímiques es construeixen amb dos mots aparentment sinònims: *petra* i *lapidem*.

Hem esmentat en altres ocasions la presència als nostres textos de diferents varietats de vi[173], que sovint s'especifiquen per mitjà d'adjectius que en determinen el color, a saber blanc, expressat al nostre corpus amb l'adjectiu *albus*, i vermell, amb els adjectius *rubicundus* i *uermiculus*[174]. Així es llegeix en un diploma de l'any 1095, que registra el testament de Guitard Boeci, en què fa deixes d'una sèrie de béns mobles, entre els quals s'esmenten uns barrils de vi *albo* (clar o blanc) i de vi *rubicundo* (vermell). El text diu així: *et tonnas duas plenas uino totidemque cubos et cubellum unum meliorem et barrilios duos de uino*

[170] PLAVT. *pseud.* 1218-1220 (*cit.* OLD, s. v. *rubicundus*).
[171] Vid. s. vv.
[172] Vid. BOLÒS 2004: 118. Tanmateix, l'autor afegeix, al respecte d'aquest tipus de construccions, que no es pot assegurar si hi havia quelcom més que una pedra que cridava l'atenció.
[173] TEROL 2016: 384-385. També es podia qualificar amb l'adjectiu *purus* per fer referència, segons l'autora, al vi exempt de mescla. Existí també el vi mesclat amb alguna altra substància, normalment rebaixat amb aigua: *uinum moderatum*, o *uino cum aqua*.
[174] Vid. s. vv. *albus* i *uermiculus*.

albo plenos cum alio de rubicundo uino. I més endavant: *et barrilium unum plenum de uino rubicundo, ad predictam Canonicam.*

Pel que fa a la presència de *rubicundus* en altres diccionaris de llatí medieval, es registra al DMLBrit[175], i al DuCange, que recull el substantiu *rubicunditas*[176] com a sinònim de *rubor*. En la documentació d'àmbit hispànic, apareix al CODOLGA, en un document de finals del segle XII[177], referit a una creu.

En el marc de les llengües romàniques, com ja s'ha esmentat, *rubeus* va suplantar *ruber* com a terme principal per a designar el color vermell, i gaudí d'una gran pervivència[178] acompanyada, en alguns casos, d'un canvi semàntic respecte el significat original en llatí clàssic. De *rubeus* derivaren el català *roig* 'id.', 'vermellenc', l'espanyol *rubio* 'ros'[179], el francès *rouge* 'vermell', l'occità *roge* 'vermell', el portuguès *ruivo* 'pèl-roig', i el romanès *roib* 'castany'[180]. El català és l'única llengua que va mantenir el sentit etimològic de *rubeus* 'vermellenc'[181], mentre que el francès *rouge* i l'occità *roge* tenen l'accepció de 'vermell'; d'altra banda, l'espanyol, el portuguès i el romanès presenten, en les seves respectives formes, un canvi semàntic, ja que han diversificat el significat de l'adjectiu

[175] Vid. DMLBrit, s. v. *rubicundus*.
[176] Vid. DuCange, s. v. *rubicunditas*.
[177] **1198** SánchezPagín, *RodrigoÁlvarez* 2, pp. 396-397: *accepit et imposuit sibi crucem, albam in parte dimidia, et in parte reliqua rubicundam.*
[178] Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *rubeus*.
[179] Coromines hi afegeix, també, l'aragonès i el castellà pre-literari *royo*, «germà etimològic del nostre roig». Vid. Coromines, *DECat* VII 400a, 16-18.
[180] *Ibid.* Vid. etiam Corominas-Pascual, *DECH* V 80b, 31 ss. Per a l'occità, vid. DOM s. v. *roge*, i per a la resta de llengües, vid. Meyer-Lübke, *REW* 7408.
[181] Pel que fa al *roig* del català, Coromines fa èmfasi en què aquest no podia significar de cap manera 'vermell', sinó 'rogenc'. En català antic molt rarament es troba amb el sentit de 'vermell', i generalment designa el color 'rogenc' o 'roig', com en llatí, «encara que no és rar que s'estengui fins a la rojor del rubor, que naturalment no és vermell, sinó un roig rosadenc». En aquest sentit, Coromines contradiu la classificació feta per Alcover i Moll dels testimonis d'aquesta veu, els quals recullen sota l'accepció de 'vermell'. Vid. Coromines, *DECat* VII 398a, 34-43. Vid. etiam DCVB, s. v. *roig*.

d'origen. En la formació del català *roig* Coromines[182], i també Alcover i Moll[183], pressuposen una forma **ruiu-* en llatí vulgar com a continuació fonètica de *rubeus*. Segons Coromines, en certes regions del territori hispànic *rubeus* tingué com a resultat fonètic les formes *ruvio* i *royo*, perquè s'estengué el tractament de *-bi-* com a *-j-*, tal com a França *rouge* o a Catalunya *roig*. El sentit de *royo* era el de 'vermellenc', com en llatí, a diferència del francès *rouge*, que evolucionà cap a la noció 'vermell', mentre que el català *roig* manté el significat etimològic de l'adjectiu llatí.

[182] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 80b, 31 ss. Coromines apunta també una variant intermèdia *ruyo*, forma dialectal de *royo*. Al Glossari lul·lià (s. v. *rog*) es relaciona la veu *rog* (*roig*) directament amb el llatí *rubeus*.
[183] Vid. DCVB, s. v. *roig*.

rufus

VARIANTS:

ruphus

FORMES:

rupha

ONOMÀSTICA:

Antr.: Rufus, Ruffinus, Rufensis.

Top.: Monte Rufo, Roca Rufa, Rupe Rufa (Ruffa, Rupha).

ETIMOLOGIA:

Aquest adjectiu és, segons l'OLD[184], una variant dialectal de *ruber*[185], i es relaciona amb l'arrel protoindoeuropea **reudh-* 'vermell'[186]. Com indiquen Ernout i Meillet, es tracta d'un mot d'ús rar, que no es troba en la prosa clàssica llatina[187]. La primera documentació del terme es llegeix a Plaute[188]: *rufus quidam, uentriosus, crassis suris, subniger, magno capite, acutis oculis, ore rubicundo, admodum magnis pedibus.*

SIGNIFICAT:

'Vermell' i, especialment, 'pèl-roig'.

[184] Vid. OLD, s. v. *rufus.*
[185] Vid. GERING 2014: 7-9.
[186] Vid. Pokorny, *IEW*, pp. 872-873.
[187] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *rufus.*
[188] PLAVT. *pseud.* 1218-1220. Aquest testimoni ha estat esmentat també a propòsit de l'adjectiu *rubicundus* (vid. s. v.).

FORMES ROMÀNIQUES[189]:

esp. *rufo* 'pèl-roig', port. *rufo* 'id.', ast. *rufu*[190] 'saludable, envalentit', dial. Velletri *rufo* 'sarna dels gossos'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **964** DipPallars 194, p. 385 (*donació del comte Unifred d'un alou al prevere Oriulf, que havia estat de Ramis, traïdor*): facio tibi carta de ipso alode Ramione traditore, quia Judas qui Dominum tradidit r u p h a m colorem abuit, quia sic uoluit me Ramius tradere.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Persones (1)

COMENTARI:

Segons André[191], la manca de sonorització de l'aspirant *-f-* en la intervocàlica d'aquest mot indica que es tracta d'un préstec provinent del vocabulari rural dels dialectes no romans, tot i compartir la mateixa arrel protoindoeuropea **reudh-* que també presenten altres mots de color de l'àmbit del vermell, com ara *ruber* i *rubeus*[192]. El mot es testimonia com a topònim amb la forma *Rufrae*, ciutat a les fronteres del Laci i la Campània[193], i en diversos antropònims, com ara *Rufreius*[194] i *Ruffeleius*[195]. Alhora, està etimològicament emparentat amb l'osc i l'umbre[196], amb el significat general de 'vermell'.

[189] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7425. Vid. etiam DLE, s. v. *rufo*.
[190] Vid. DGLA, s. v. *rufu*.
[191] Vid. ANDRÉ 1949: 80-81.
[192] Vid. Pokorny, *IEW*, pp. 872-873.
[193] VERG. *aen.* 7, 739: *quique Rufras Batulumque tenent atque arua Celemnae.*
[194] CIL X, 5817.
[195] CIL IX, 2369.
[196] Vid. RISCH 1979: 706.

Sobre el significat d'aquest adjectiu, es relaciona amb el color vermell amb diversos matisos, com ara 'lleonat' i, sobretot, 'pèl-roig', referit al color dels cabells. Diversos autors han establert una possible relació semàntica entre *rufus* i el grec πύρρος, que passà al llatí amb la forma *burrus*[197], un adjectiu que, segons Fest, fou emprat en època antiga per designar el color vermell:

> FEST. 28, 9 (*cit.* ThLL II 2252, 35-39): b u r r u m dicebant antiqui, quod nunc dicimus r u f u m ; unde rustici burram appelant buculam, quae rostrum habet rufum.

Rufus també es relaciona semànticament amb el grec ξανθός[198] 'groc brillant', 'daurat', segons esmenta Plini:

> PLIN. *nat.* 2, 230: in falisco omnis aqua pota candidos boues facit, in boeotia amnis melas oues nigras, cephisus ex eodem lacu profluens albas, rursus nigras penius r u f a s que iuxta ilium x a n t h u s , unde et nomen amni.

Com dèiem, *rufus* es testimonieja des de Plaute[199], als mateixos versos del *Psèudolus* que hem esmentat a propòsit de l'adjectiu *rubicundus*[200], en la descripció que fa Hàrpax, criat del soldat Polimaqueroplàgide, de l'home que s'ha fet passar per Siro, que és, en realitat, Psèudolus. En el context de les comèdies de Plaute i Terenci, l'adjectiu *rufus* es relaciona amb els trets físics ridiculitzants d'alguns personatges. Així, per exemple, en el cas de l'esclau Psèudolus, és gràcies a la descripció del seu aspecte que es descobreix l'engany.

---

[197] Vid. s. v. *borrellus*.

[198] Aquests dos termes grecs, πύρρος i ξανθός, designen un color vermell més o menys barrejat de groc. Segons André, alguns autors definiren *rufus* com a 'proper al groc', *sanguineus rufus color talis est ac si croceo colori sanguineum admisceas*. Plini, en canvi, diferencia *rufus* de *croceus* 'groc del safrà' (*nat.* 31, 90): *crocei coloris aut rufi*. Vid. ANDRÉ 1949: 81.

[199] PLAVT. *pseud.* 1218-1220.

[200] Vid. s. v. *rubeus*.

En termes de brillantor, *rufus* es contraposa a l'adjectiu *rutilus*, segons es llegeix a Varró[201]: *inde enim mulieres ualde rufae rutilae dictae*. Aplicat als cabells de les persones, *rufus* designa un color similar al pèl-roig, és a dir, un to groguenc i apagat del vermell, fins i tot marronós. En un origen, l'adjectiu designà un tipus de vermell que no es percebia com a equivalent de *ruber*, sinó que més aviat se'n diferenciava. En darrer terme, sembla que aquest adjectiu tingué certes connotacions pejoratives, tal com esmenta André:

> Il s'agit donc d'une couleur qui manque de beauté tout autant qu'un gros ventre ou qu'un nez crochu. Martial[202] plaisante cruellement les femmes atteintes de cette "infirmité". Ce ne peut être, par conséquent, le blond vif si recherché pour les perruques, en particulier au début du 1er siècle après J.C.[203]

De l'adjectiu *rufus* es constata una sola aparició al corpus documental altmedieval de Catalunya, amb la variant gràfica *rupham*, a un document pallarès de l'any 964[204]. El text que conté el mot que ens ocupa registra la donació que va fer Unifred, comte de Ribagorça, juntament amb els seus germans i la seva mare, al prevere Oriolf, d'un alou que havia estat de Ramis, anomenat "traïdor" (*Ramione traditore*). En aquest passatge, es compara la traïció que feu Ramis, que conservà les seves propietats fins la seva mort (*in die obitus sui*), amb la traïció de Judes: *de ipso alode Ramione traditore, quia Judas qui Dominum tradidit rupham colorem abuit, quia sic uoluit me Ramius tradere*.

Segons la tradició popular, Judes Iscariot, a qui fa referència el text, hauria tingut els cabells pèl-rojos[205]. Tot i que el Nou Testament no n'ofereix cap detall

[201] VARRO *ling.* 7, 83.
[202] Es refereix als versos de Marcial en què descriu una prostituta amb to pejoratiu, tot emprant aquest adjectiu (MART. 2, 33, 3: *cur non basio te, Philaeni? rufa es*).
[203] ANDRÉ 1949: 82.
[204] **964** DipPallars 194, p. 385.
[205] FRANKLIN BAUM 1922: 520.

al respecte, sí que s'hi troben, tanmateix, altres referències a personatges pèl-rojos descrits amb l'adjectiu *rufus*[206]. Tal com explica André,

> *rufus* [...] à son entrée à Rome, la concurrence avec *ruber*, terme de civilisation urbaine, son emploi pour marquer une couleur péjorative des cheveux, la dépréciation qui s'attachait aux termes ruraux ont restreint *rufus* à la valeur d'un rouge terne et laid qui est demeurée la principale et qui est la seule relevée dans les textes de l'époque classique[207].

Tan arrelada devia ser l'associació de Judes com a pèl-roig, que en anglès existeix el terme *Judas-color* i l'adjectiu *Judas-colored* per referir-se a algú amb els cabells d'aquest color. Això s'acompanyà, en algunes tradicions germàniques, de la creença entorn del fet que el cabell vermell dels homes era indicador d'una naturalesa traïdora i perillosa. El color vermell, en termes generals, no tingué només connotacions pejoratives dins el simbolisme cromàtic de l'Església, sinó que també gaudí de significaicons positives, en el sentit que representava el color de la sang del sacrifici i dels màrtirs[208]. Tanmateix, l'associació entre el cabell pèl-roig i la malícia o traïdoria estigué present, per exemple, en la cultura germànica. Així es llegeix en el *Ruodlieb*, redactat per un monjo del segle XI al Tegernsee[209],

[206] Per exemple, a la Història d'Esaú descrita al Gènesi (Gn 25, 25-27), al relat del seu naixement: *qui primus egressus est rufus erat et totus in morem pellis hispidus uocatumque est nomen eius Esau*. Així, se'l descriu com a "pèl-roig i pelut" (Gn 25, 25-27). Segons la tradició cristiana, Esaú tingué un caràcter impulsiu i despreocupat, que el conduí a un intent d'assassinar el seu germà (Gn 27, 41). Un altre cas d'home pèl-roig, també caracteritzat com a *rufus*, es troba en la descripció de Samuel (I Sa 16, 12), a l'Antic Testament: *misit ergo et adduxit eum erat autem rufus et pulcher aspectu decoraque facie et ait Dominus surge ungue eum ipse est enim*.

[207] Vid. ANDRÉ 1949: 83.

[208] Així s'ha vist, per exemple, en l'expressió *marmore rubicundi coloris* (**1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384), en la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà, en què amb aquest adjectiu s'evoca la sang dels màrtirs. Vid. s. v. *rubicundus*.

[209] Vid. FRANKLIN BAUM 1922: 525.

a Baviera, el passatge següent: *non tibi sit rufus unquam specialis amicus*[210]. Semblantment, existeix també el proverbi alemany *roter Bart*, *untreue Art*[211].

Tornant al diploma de l'any 964 del nostre corpus documental, sembla que l'atribució del cabell pèl-roig a la figura de Judes devia estar present en l'imaginari popular del moment en què es va redactar el text, i que l'escrivà va fer servir aquest recurs per explicar l'espoliació, motivada o no, que s'havia esdevingut[212]. En qualsevol cas, no es pot negar l'existent associació entre la figura de Judes i el color vermell designat per *rufus*.

En darrer terme, es constaten algunes aparicions de *rufus* al corpus documental de Catalunya tot formant part de topònims i antropònims. En llatí, *rufus* també podia designar el color vermell propi de l'òxid del ferro, motiu pel qual es pot pensar que les designacions toponímiques formades amb aquest adjectiu es refereixen a accidents geogràfics caracteritzats pel color òxid d'algunes formacions rocoses[213]:

> **904** CSCugat I 2, p. 4: usque ad ipsa Roca R u f a , qui est ultra ipso riuo.
>
> **988** Baraut, *DocUrgell* 214 (Urgellia 3, p. 46): et afrontat hec omnia a parte orientis in monte R u f o uel in serra Ortosa.

El topònim *Roca Rufa* i les seves variants (*Rupe Rufa, Ruppe Ruffa*, etc.), és, segons Coromines, una llatinització de l'indret dit Roca-rossa, ubicat al Baix Llobregat[214]. Hi ha un altre topònim, homònim, que identifica el monestir de

---

[210] *Ruodlieb*, fragment 5, 451. El text fou editat i traduït per Grocock (1985).

[211] En català, "barba rogenca, natura traïdorenca".

[212] Coromines fa notar el caràcter "eritrofòbic" d'aquesta expressió: «a propòsit d'aquelles històries, diríem "eritrofòbiques", serà oportú de consignar un document que les data del segle X: el comte de Ribagorça practicant una mica allò de "si vols mal a un gos, digues que és rabiós", explicava així l'any **964** una espoliació, motivada o no que fos». Vid. Coromines, *DECat* VII 399a, 43-51.

[213] ROCA GARRIGA 1956: 68. L'autor identifica el topònim *Roca Rufa* prop de Cervelló, a la comarca del Penedés.

[214] Vid. Coromines, *Onomasticon* VI 421b, 30.

Santa Maria de Roca Rossa, entre Tordera i el massís del Montnegre, freqüentment esmentat en els diplomes del cartulari procedent d'aquest monestir. En algunes de les aparicions d'aquest topònim l'adjectiu *rufus* ha quedat totalment integrat, tal com es llegeix al testimoni següent:

1248 Pons, *Roca Rossa* 5, p. 45: monasterii sancte Marie de R u p e r u f f a .

D'altra banda, es registren múltiples formacions antroponímiques amb aquest adjectiu, com a nom de sant[215] i com a nom propi masculí, així com els seus derivats (*Ruffinus*, *Rufensis*, etc.), tot al llarg dels segles X, XI i XII:

991 Puig i Ustrell, *DipÈgara* 7: Sig+num Raimundi, canonici S a n c t i R u f i .

1075 CSCugat II 681, p. 343: in alaude Isarno R u f i n o .

1129 DipCervià 52: et Petrus Suniarii et R u f u s nepos eius.

Podem afirmar que en l'àmbit del llatí medieval hispànic no es constata la presència de l'adjectiu *rufus* com a terme de color. Als diccionaris de llatí medieval europeus, el mot apareix recollit al DuCange com a nom d'un tipus de planta emprada en la producció de tints vermells (*herba inficiendis rubro colore uestibus*[216]). Al DMLBrit, al seu torn, es recull amb el significat de 'vermell', 'rogenc', i al LMILPolonorum el mot es registra únicament com a nom propi. Al

[215] Així, comptem amb dos testimonis del mot *Ruffensis* vinculat a sant Ruf i al monestir homònim: **1091** CSCugat II 741: *quoque domno Garontone, Diuonensi, et Bernardo, Riuipollensi, et Arberto, Rufensi, et Benedicto, Bulleonensi*; **1116** Martí Bonet, *Oleguer* 31, p. 383: *et concordes eamdem ipsorum inclinati precibus admittendam teque a regimine Ruffensis monasterii absoluentes ipsorum electionem duximus approbandam.*

[216] Vid. DuCange, s. v. *rufus* (1).

LLMAIugoslaviae, es recull també com a sinònim de *ruber*, en testimonis datats a partir del segle XIII[217].

Pel que fa a la pervivència del mot, Meyer-Lübke[218] n'assenyala el derivat *rufo*, que al dialecte de Velletri, propi de la regió del Laci, significa 'sarna dels gossos'. En castellà, perviu el mot *rufo* 'pèl-roig', 'ros' i també 'que tiene el pelo ensortijado'[219]. Semblantment, al portuguès *rufo* 'ros' (dit dels cabells i dels pèls d'animals), i 'vermell'. En asturià ha perviscut el terme *rufu* 'que ensenya molt les dents', 'saludable', 'envalentit'[220]. En definitiva, es constata una considerable diversificació semàntica entre els derivats romànics d'aquest adjectiu.

[217] Vid. DMLBrit, LMILPolonorum i LLMAIugoslaviae, s. v. *rufus*.
[218] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7425.
[219] Corominas-Pascual, *DECH* 88a, 27. I, encara, un hàpax de l'occità medieval: *mas rufas* 'mans aspres'.
[220] Vid. DGLA, s. v. *rufu*.

russus

VARIANTS:

rossus

FORMES:

rossa

ONOMASTICA:

Antr.: Russus, Rossus, Ross, Ros.

Top.: Rossa (roca, rauca, rupe), Russa (roca, rupe), Rocarussa, Rocharussa, *et al.*

ETIMOLOGIA:

Tal com s'ha esmentat a propòsit d'altres mots de l'esfera cromàtica del vermell, l'adjectiu *russus* es relaciona etimològicament amb l'arrel protoindoeuropea **rudh-sos*. Es testimonieja des d'autors com Enni[221], en què qualifica la gola del gall que s'entreveu quan canta: *fauent faucibus russis*, o Catul[222], quan descriu el costum hispànic de rentar-se les dents amb orina, en referència a les genives: *Celtiberia in terra / quod quisque minxit, hoc sibi solet mane / dentem atque russam defricare gingiuam*[223].

SIGNIFICAT:

1) 'Ros'.
2) 'Rossa', nom propi de la somera (**1002** CSCugat 377, p. 24), probablement a causa del color del pelatge.

[221] ENN. *scen.* 219.

[222] CATVL. 39, 19.

[223] André (1949: 84), en comentar aquest passatge, n'esmenta encara un altre (CATVL. 37, 20): *et dens Hibera defricatus urina*, i n'explica el següent: «l'usage de *russus* comme épithète d'ornement s'explique mal dans ce passage. La double présence de *defricare* indique qu'il n'est pas le rose mat des muqueuses, couleur normale de la gencive; la friction devait faire ressortir par contraste la blancheur des dents au contact de la gencive rouge vif».

FORMES ROMÀNIQUES[224]:

cat. *ros*, esp. *rojo* 'vermell', fr. *roux*, it. *rosso* 'vermell', friül. *ros* 'vermell', occ. *ros*, port. *roxo*, rom. *rus, roşu* 'vermell'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1002** CSCugat II 377, p. 24 (*testament de Mel*): et dare faciatis de ipsum meum auere monachis de s. Cucuphati, qui cantant missas singulos mancosos, et uindere faciatis cauallo I et mulo I et asina I que uocant R o s s a , et de ipsum precium de ipso cauallo, et de ipso mulo et asina abeant iam dicti monachis ipsos mancusos.

(2) **1003** Junyent-Ordeig, *DipVic* 672, p. 22 (*publicació sacramental del testament del vescomte Bernat de Conflent*): et iussit dare ipsa asina r o s s a cum filio suo pro anima sua. Alias uero bestias quos inuenimus in suos testamentos scribtas quem ille in uita sua donauit uel uendidit respuimus eas hinc adscribendum nos prelibati iudices uel manumissores.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2)

COMENTARI:

El llatí *russus* (i també els seus derivats *russeus*[225], *russulus* i *russeolus*) designà, durant tota la llatinitat clàssica, el color vermell no brillant[226], i el color roig o

[224] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7465 i 7466. Els derivats del castellà i del portuguès venen del llatí *russeus*. Per al català, vid. Coromines, *DECat* VII 458a, 21.

[225] *Russeus* 'vermell intens' fou utilitzat pels autors de l'Edat de Plata, i també per Petroni. Al *Satiricó* (27, 1), Trimalció, de gustos ostentosos, du una túnica d'aquest color: *cum subito uidemus senem caluum, tunica uestitum russea.* "Quan de sobte vam veure un vell calb, vestit amb una túnica rogenca". Petroni, *Satiricó*, trad. J. M. Pallàs, p. 32.

[226] Vid. BLÜMNER 1889: 400-401.

rogenc, especialment en referència als cabells pèl-rojos[227], més que no pas el vermell pròpiament dit, que era representat per l'adjectiu *ruber*. Segons Gel·li, el mot és sinònim de *ruber* i de *rufus*:

> GELL. 2, 26, 6: russus enim color et ruber nihil a uocabulo rufi differunt.

Per bé que aquests termes, en un sentit general, significaven el mateix[228], segurament indicaven matissos diferents de vermell. En el pas d'aquest mot a les llengües romàniques, el seu significat –i també el de *russeus*, que donà alguns derivats–, va variar. Per exemple, el català *ros* s'aplica als cabells i designa un color 'entre el castany clar i el groc d'or'[229], igual que el francès *roux* 'ros'. De l'adjectiu *russeus* sorgeix el derivat castellà *rojo* 'vermell', que és el terme bàsic per anomenar aquest color. Amb aquest mateix valor, l'italià *rosso* 'vermell'. Així doncs, els adjectius llatins *russus* i *russeus* tingueren un significat que en els derivats romànics fou ampliat, ja que en dues d'aquestes llengües (això és, el castellà i italià) donaren els termes bàsics per designar el color vermell, mentre que en català i francès el mot bàsic fou pres de *rubeus*[230]. El més probable és que *russus* i *russeus* designessin, en un origen, un vermell intens i opac, potser semblant, en alguns casos, al ros, però de vegades molt proper al vermell més comú[231].

Al textos llatins de la Catalunya altmedieval el mot *russus* es testimonieja únicament en dues ocasions, en referència, en ambdós casos, a un ase femella, esmentat amb el mot *asina*. En aquests testimonis l'adjectiu es llegeix amb la variant *rossus*. Es tracta de dos diplomes molt pròxims en el temps: el de l'any

[227] MART. 14, 176, 1: *russus Batauus*.
[228] ANDRÉ 1949: 84: «on peut toutefois se demander si *russus, russeus* n'avaient pas un sens plus précis. Seuls quelques emplois le permettent, dans une certaine mesure».
[229] Vid. DCVB, s. v. *ros*.
[230] Vid. s. v. *rubeus*.
[231] ANDRÉ 1949: 84.

1002[232] registra el testament de Mel, en què s'esmenta una sèrie d'animals, d'entre els quals una somera *que uocant Rossa*. Tot i que és evident que es tracta del nom propi de l'animal, tal com hem anat insistint tot al llarg d'aquest treball, el més habitual era anomenar el bestiar amb un mot que n'indicava el color.

El segon testimoni d'aquesta veu el trobem a un document datat tan sols un any després[233], que registra la publicació sacramental del testament del vescomte Bernat de Conflent. S'hi esmenta tot un seguit d'animals, entre els quals, una *asina rossa cum filio*.

Del mot recollim també una sèrie d'aparicions formant part d'antropònims i topònims, en alguns casos amb formes ja romàniques, com ara *Russus, Russa*, *Rossus, Rossa, Rosus, Rosa* i *Ros*, entre d'altres. N'aportem alguns a continuació:

> **1017** CSCugat II 464, p. 112: a parte circii habet terminum ... in ipso monte quem dicunt Eschena R o s a .
>
> **ca. 1117** LFeud. I 138, p. 137: Pelet donet potestatem de ipso castro de Mont R o s .

Les mencions del lloc anomenat *Roca Rossa*, amb les seves respectives variants, es troben testimoniades al cartulari de Santa Maria de Roca Rossa[234], i fan referència a aquesta església, amb formes del tipus *Roca Russa* (*Roca Rossa*), *Rocarussa* (*Rocarossa*), *Rupe Russa* (*Ruperussa*), *Rocharussa*, *Rocharossa*, *Rupe Russa (Ruperussa)*[235]. Pel que fa al significat d'aquest topònim, el sentit és el de 'roca rogenca', adequat als bancs de pedra que solquen aquell tros de carena[236]:

---

[232] **1002** CSCugat 377.
[233] **1003** DipVic 672.
[234] Sobre aquest cartulari i els altres esments del monestir que hom troba als nostres diplomes, vid. s. v. *rufus*.
[235] Vid. Coromines, *Onomasticon* VI 413a, 17. Coromines identifica el lloc dit *Roca Rossa* amb les ruïnes de l'antic castell i monestir de frares, dalt de la serra, en el Maresme de Llevant, arran del límit entre Fogars i Horsavinyà. Esmenta que va poder llegir i transcriure, en part, el cartulari del convent de Rocarossa, a Solsona. L'acta de dotació i edificació de l'església, datada l'any **1145**,

1145 CRocaRossa 1, p. 37: sicut terminatur ab oriente in R o c a R o s s a et uadit ferire a meridie in Gurgite Nigro.

1197 CRocaRossa 40, p. 105: concedimus domino Deo et domui ecclesie beate Marie de R u p e r u s s a .

1209 CRocaRossa 47, p. 115: ecclesia beate Marie de R o c a r u s s a .

1221 CRocaRossa 28, p. 86: et offero domino Deo et beate Marie de R o c h a r u s s a .

1281 CRocaRossa 3, p. 41: ecclesie sancte Marie de R u p e R u s s a .

Quant a la presència d'aquest mot com a nom de color en altres corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic, es testimonieja, amb la forma *roxam*, en la documentació medieval de Galícia, i s'atribueix a una vaca:

1206 Pérez, *ToxosOutosTbo* 73, pp. 123-124: et mando ibi mecum ipsa mea uaccam r o x a m et meum quinionem de ipso pane quod habeo in Brion.

La consulta de *russus* als diccionaris de llatí medieval europeus revela que aquest terme es documenta, amb la variant *rossus*, al DuCange, en què el mot s'assimila semànticament a *ruber*, a l'italià *rosso*[237] i al francès *rouge*. Segons

l'anomena *Roca Rossa*, i és l'afrontació oriental de l'alou on es construirà el convent. Al cartulari també es llegeix indistintament el nom en llatí, per mitjà de l'adjectiu *rufus* (*ruphus*): **1196** CRocaRossa 2, p. 40: *sancte Marie de Rupa Rufa*; **1239** CRocaRossa 33, p. 93*: sancte Marie Rupe Rupha*.

[236] Vid. Coromines, *Onomasticon* VI 413a, 17.

[237] En aquest sentit, també el Blaise, *LLMA*, inclou el terme s. v. *rossus*. Vid. etiam Blaise, *Dictionnaire,* s. v. *russus*.

aquest diccionari, el mot fa referència a un tipus de teixit de seda de color vermell que la gent ja devia anomenar *rosso*[238].

Algunes de les llengües romàniques conserven veus derivades de *russus*, altres, de *russeus*. Aquest segon adjectiu ha perviscut tant en el castellà *rojo*[239] com en l'italià *rosso* com a terme bàsic per a 'vermell'. *Rojo* fou un terme aliè a la literatura medieval, en la qual s'emprava més freqüentment *bermejo*[240] (derivat de *uermiculus*[241]). La primera documentació del terme en àmbit hispànic es troba al llibre del *Gènesi* a la *Biblia medieval romanceada* del segle XV, en què es llegeix la forma *roxo*[242]. Segons indiquen Corominas i Pascual, al *Vocabulario en latín y en romance*, obra d'Alfonso de Palencia de l'any 1490, es registra el mot com a traducció del llatí *rufus*[243]:

> *barrus*: es roxo y loro, "dizían los antiguos *burrhum* a lo que agora dizimos r o x o : y desta causa los rústicos llaman *burrha* a la vaquilla que tiene el hocico rozo", "*rutilum* es roxo, ruvio, resplandeciente [...] *rutilare* es resplandecer por el color r o x o "[244].

[238] Vid. DuCange, s. v. *rossus*: «sericeo operimento coloris rubei, uulgo dicti ueluto Rosso». En aquest diccionari, en l'entrada de la veu *rossus*, s'explica que aquest terme també tingué l'accepció de 'tipus de moneda menor, potser de bronze, que s'anomenava *Rossus* per ser de color vermellenc, i també *rufus*'.

[239] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 54b, 3 ss.

[240] En períodes posteriors de la llengua sembla que confluïren els mots *colorado* i *encarnado* amb *rojo*. Segons el parer de Corominas i Pascual, sembla que el castellà *rojo* va admetre sempre el sentit actual de 'vermell', «designando el color de la sangre, y se distinguió de *rubio*». Vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 54b, 46-50.

[241] Vid. s. v. *uermiculus*.

[242] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 54b, 3-5.

[243] La forma *roxo* es documenta, també, a Nebrija (*Vocabulario*, s. v. *roxo*), i s'equipara als termes *rutilus* i *flauus*, fent-se palès que el sentit d'aquest era compartit entre dos àmbits cromàtics diferents, el del vermell i el del groc: «roxo: *rutilus -a -um. Flauus -a -um*».

[244] El text és una traducció del passatge de Fest (28, 9) a què hem fet referència anteriorment: *burrum dicebant antiqui, quod nunc dicimus rufum; unde rustici burram appelant buculam, quae rostrum habet rufum.*

Per altra part, de *russus* derivaren tota una sèrie de termes romànics que ampliaren l'espectre cromàtic original de l'ètim llatí. Així, el català *ros*[245] i el francès *roux* (i provençal *roux*) 'vermellenc', 'pèl-roig'. Tant el català com el francès presenten un canvi semàntic, en tant que a totes dues llengües els adjectius derivats de *russus* designen un matís groguenc o daurat, més que no pas el color vermell designat pel llatí *russus*[246]. Pel que fa al romanès, aquesta llengua conserva dos derivats de *russus*: d'una banda, l'adjectiu *rus* 'vermell', del qual existeix també un derivat *ruşiţa* 'vaca rossa'; de l'altra, el mot *roşu* 'vermell', 'del color del vi', que presenta la variant *roş*. Tanmateix, el *Dicţionarul Etimologic al Limbii Române*[247] fa constar que tant *rus* com *roşu* poden provenir, potser, de l'ètim llatí *roseus*, tot i que, per la identitat semàntica entre aquests termes, sembla més plausible la primera solució[248]. S'observa certa restricció semàntica al dialecte friülà, en què avui dia s'empra el mot *ros* com a sinònim de l'italià *rosso* 'vermell', tot i que durant els segles XIV i XV es testimonieja amb un significat limitat a l'àmbit del pelatge d'èquids i de bovins[249].

[245] Vid. Coromines, *DECat* VII 458a, 21.

[246] Pel que fa al català i el francès, Coromines i Pascual recorden que el francès *rouge* 'vermellenc' i el català *roig* 'vermellenc, pèl-roig', tots dos derivats del llatí *rubeus*, no tenen relació etimològica amb l'espanyol *rojo*, tot i que seria possible, segons els autors, que l'influx d'aquell hagués contribuït en certa manera al segle XVII a l'evolució semàntica de la paraula castellana.

[247] Vid. Ciorănescu, *Dicţionarul*, s. vv. *rus* i *roşu*.

[248] Segons Coromines i Pascual (*DECH* V 55b, 6-8), l'ètim *russeus* només va deixar descendència en el castellà *rojo*, el portuguès *roxo*, i en alguns dialectes del centre-sud d'Itàlia, a més del bizantí ῥούσσεος. El romanès *roş* ha de ser derivat de *roseus*, segons el parer dels etimòlegs.

[249] Al DSF s'esmenten alguns testimonis de principis del segle XV, del tipus «la vacha rosa», «uno boy del pelo roso», «chavala rosa».

sauinus

VARIANTS:

—

FORMES:

sauinum, -a

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Aplicat al pelatge dels bovins, aquest adjectiu, d'etimologia incerta, potser es relaciona etimològicament i semàntica amb el llatí *sabina* (*herba sabina*) 'ginebre', a causa de la similitud de color amb les flors d'aquesta planta, de color marró vermellenc, o amb l'escorça vermellenca.

SIGNIFICAT:

'Roig' (?), referit al pèl dels bovins.

FORMES ROMÀNIQUES[250]:

esp. *sabino* 'cavall que té el pèl barrejat de blanc, negre i castany'[251], port. *sabino* 'id.'.

[250] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 115b, 2-6.

[251] Sobre el significat d'aquest mot, el DLE dona com a accepció *rosillo*. El cavall anomenat *sabino* es caracteritza per la presència d'aquests colors en el seu pelatge.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208 (*testament de Gerbert Bonuç*): concedo ad filia mea Neuia uacha I bragada et alia s a u i n a et pullina I caballina et ipsa medietate de ipsas chapras.

(2) **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512 (*testament de Guitard Boeci*): iterum concedo sepe dicto cenobio Sancti Petri parilium unum bouum, unum s a u i n u m , qui fuit Iohannis Azafar, et alium nigrum, qui cum eo arare solet, cum sarraceno nomine Calefel.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Bovins (1, 2)

COMENTARI:

L'adjectiu *sauinus* no es testimonieja en etapes anteriors de la llengua llatina, i podria relacionar-se amb el substantiu llatí *sabina* 'ginebre'[252], mot que designa un tipus d'arbre o arbust, del gènere *Juniperus*, molt estès a la Península Ibèrica. Almenys així ho consideren diversos estudis a propòsit del mot espanyol *sabino*[253], que fa referència a un tipus de pelatge dels cavalls, característic per la presència dels colors blanc, negre i castany. La planta anomenada *sabina* té un tronc d'escorça marronosa, i unes flors de tonalitats marrons vermellenques, i per analogia amb alguns d'aquests elements podria haver-se format l'adjectiu *sauinus* com a terme de color. Tanmateix, Wartburg[254] ja apuntà, quant al suposat pas del substantiu *sabina* a l'adjectiu *sauinus*, que aquesta relació resultava

[252] Vid. OLD, s. v. *sabina*. Vid. etiam Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *sabina*. Ernout i Meillet indiquen que la relació entre aquest terme i el mot *Sabinus* 'sabí' pot deure's a una etimologia popular. Apunten, també, que en antic alt alemany el mot es documenta amb la forma *seuina*. El substantiu *sabina* pot estar relacionat, al seu torn, amb el mot *sabucus* (*sambucus*). Vid. BRÜCH 1922: 213.

[253] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 115b, 2-6. Vid. etiam LAMAS 2019: 428.

[254] Vid. Wartburg, *FEW* XI 5b.

problemàtica. L'autor basà la seva anàlisi en diversos textos redactats en el dialecte de Lió, en què apareix aquest terme com a mot de color referit, especialment, a les vaques. Així, a la regió d'Isèra, de Viena del Delfinat i Meyzieu, el mot *sauina* significa 'rougeâtre de la vache', és a dir, que s'aplica a les vaques de pèl vermellós, i a Mornant 'nom qu'on donne uz vaches rougeâtres', és a dir, és el nom que hom dona a les vaques vermellenques[255].

Si donem per bona la possible relació de *sauinus* amb el llatí *sabina* s'esdevé un segon problema: el fruit de la planta savina pròpia de les regions mediterrànies consisteix en unes baies de color negre blavós, i seria difícil d'explicar que aquest color s'apligués al pèl dels bovins. Segons Wartburg, aquesta transferència cromàtica podria haver-se originat per confusió o comparació amb una altra planta, també molt estesa: la *Juniperus phoenicea*, les baies de la qual són vermellenques. En qualsevol cas, no és el primer cop que es registra un adjectiu de color que ha pres el seu significat de l'analogia amb el d'una planta. Així es veu també en el cas de *laurus*[256] 'de color fosc', provinent, segons alguns etimòlegs[257], del substantiu llatí *laurus* 'llorer', a causa del color fosc de les seves fulles i fruits.

Amb tot, l'adjectiu *sauinus* no es testimonieja en etapes anteriors de la llengua llatina, i al nostre corpus documental només es registra en dues ocasions, escrit sempre amb grafia *-u-*. Aquests testimonis corroboren, efectivament, que el terme s'aplica al pelatge dels bòvids. D'una banda, es llegeix al testament de Gerbert Bonuç de l'any 1065[258], en què es deixa constància dels béns que Gerbert llegà a la seva fília Nèvia, entre els quals s'esmenta una vaca *bragada* 'bragada', i una vaca *sauina*, així com una *pullina caballina*, juntament amb

[255] Sobre les accepcions dialectals del terme, vid. FERRAND 1890: 230. En l'apartat dedicat al pelatge de les vaques, l'autor descriu *savina* com a «couleur de vin».
[256] Vid. s. v.
[257] Coromines, *DECat* V 262-264, 57.
[258] **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208. Aquest testimoni el reprenem una mica més endavant, a propòsit de l'adjectiu *bracatus* (vid. s. v.).

algunes cabres i ovelles. Al nostre parer, tant *bragada* com *sauina* semblen identificar característiques de color del pelatge d'aquestes dues vaques.

Al seu torn, al diploma de l'any 1095[259], que conté el testament de Guitard Boeci, s'esmenta també un parell de bous, *unum sauinum*, i l'altre *nigrum*. La presència d'aquests dos adjectius en un mateix document ens permet diferenciar cromàticament *sauinus* de *niger*.

La veu es documenta talment en altres corpus de llatí medieval hispànic, en diversos diplomes dels segles X i XI, amb el mateix ús[260]. En alguns d'aquests diplomes, gràcies a la presència del mot *color* en el mateix sintagma, no hi ha dubte que es tracta d'un color:

> **935** CL 104, pp. 169-170: accepimus de uos pro ipsas terras precium boue c o l o r e s a u i n o et genabe maurisca.
>
> **944** CL 181, pp. 260-261: et accepimus de uos precium boue c o l o r e s a u i n u m , quod nobis bene conplacuit.
>
> **984** Sahagún *Ind.* 735: uno boue s a u i n o et uacca cum suo filio.

La relació entre aquest adjectiu i l'àmbit d'aplicació dels èquids està ben arrelat. Al *Libro de los caballos*, un tractat de veterinària sobre els cavalls redactat al segle XIII i atribuït a Alfons X, es registra *sauino* com a tipus de cavall «rosillo, rojo claro. Dícese de la caballería cuyo pelo está mezclado de blanco, negro y castaño»[261]. Semblantment, en el pas de l'adjectiu *sauinus* a les llengües

[259] **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512.
[260] Vid. CODOLHISP, s. q. *sauin**. Vid. etiam CODOL-LEG, s. q. *sauin**.
[261] Així es corrobora a ALONSO 1935: 170: «de los dos centenares de nombres de pelaje, unos son conservados tradicionalmente en el fondo antiguo y peninsular de la lengua: *bayo*, *overo*, *alazán* […] *rosillo*, *sabino*». L'editor esmenta que el mot es conserva avui dia com a nom de pelatge en el parlar dels gautxos.

romàniques[262], es troba el castellà *sabino*, que el DLE defineix com a *rosillo*, dit dels cavalls que tenen el pèl barrejat de blanc, negre i castany, així com el portuguès *sabino*, amb el mateix significat.

[262] Corominas-Pascual, *DECH* V 115b, 2-6.

saurus

VARIANTS:

—

FORMES:

saurum, -o

cat. sor, sora, sorre

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *saurus* és segurament la llatinització del català *sor*, emparentat amb el fràncic **saur*[263], que es relaciona etimològicament amb l'occità medieval *saur* 'marró clar', 'marró groguenc' [264].

SIGNIFICAT:

'Rogenc', dit del pèl dels èquids.

FORMES ROMÀNIQUES[265]:

cat. med. *sor* 'rogenc, vermellós', esp. med. *soro* 'ros, vermellós' (esp. *halcón soro* 'falcó agafat abans d'haver canviat per primer cop la ploma'), arag. *soro* 'ros',

[263] Vid. Wartburg, *FEW* XVII 19a ss. Segons aquest diccionari etimològic, el testimoni més antic d'aquest mot es troba a les Glosses de Reichenau (111 *rufa*: *sora*). Probablement es va prendre de l'antic fràncic, especialment com a designació per al color dels cavalls rogencs. En la majoria de testimonis medievals el mot s'usa principalment en referència als èquids.

[264] JAIME MOYA 2015: 235. Amb el fràncic **saur* estan emparentats l'anglosaxó *séar* 'sec', i l'anglès *sear* 'marcit, torrat'.

[265] Pel que fa a la forma catalana medieval *sor*, vid. Coromines, *DECat* VII 77a, 35. Per a la resta de llengües romàniques, vid. Meyer-Lübke, *REW* 7626. Els significats i usos de les formes derivades de l'adjectiu *saurus* a les llengües romàniques s'expliquen en detall al final d'aquesta veu.

'vermellós', fr. *saure* (*harenc saure* 'arengada assecada' i *pain sauri* 'pa torrat'), fr. med. *sor* 'sec, torrat', it. *sòro* 'color de pèl de cavall' (*soro* 'estúpid'), occ. med. *saur* 'marró clar, marró rogenc'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1037** Baraut, *DocUrgell* 502, Urgellia 5, p. 44 (*testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell*): ad Viuas sacer equa I baia, ad Bonushomo sacer alia equa s o r a balcana, ad Viuas Senta de Elass equa I falua.

(2) **1042** Baraut, *DocUrgell* 544, Urgellia 5, p. 80 (*publicació sacramental del testament de Seniofred*): ad Viuas sacer equa I baia, ad Bonushomo sacer alia equa I s o r a balcana, ad Viuas Senta de Elass equa I falua.

(2) **1050** Baraut, *DocUrgell* 633, Urgellia 5, p. 154 (*els vescomtes Dalmau i Arsén venen un alou pel preu d'un cavall i una unça d'or de Barcelona*): quantum inter istas afrontationes includunt sic uindimus nos uobis ipsum alaudem quod ibi habemus uel habere debemus, quod ad ipsum masum pertinet ubi iam inueniri potueritis totum ab integrum, in precium kauallo I s a u r u m .

(3) **1051 (1052)** Baraut, *DocUrgell* 653, Urgellia 6, p. 39 (*publicació sacramental del testament de Ranolf):* et ipso polino s o r siat uenditus pro auro et remaneat ad Sancto Petri de Roma.

(4) **1052** Baraut, *DocUrgell* 654, Urgellia 6, p. 40 (*testament d'Arnolf*): et ipso polino s o r siat uendutus per auro et a Sancti Petri de Roma.

(5) **1058** Alturo, *Sta. Anna* 70, p. 79 (*testament de Seniol*): et concedo ad nepta

mea Gaucelendis puli I s a u r o .

(6) **1061** Alturo, *Sta. Anna* 78, p. 89 (*publicació sacramental del testament de Seniol*): et concessit ad nepta sua Gaucllendis pulinum s a u r u m .

(7) **1063** CSCugat II 634, p. 300 (*testament de Guiu Riculf*): et concedo uindere ipso meo kauallo guaran, et ipso kauallo s o r .

(8) **1077** DACCBarcelona IV 1311, p. 2039 (*testament de Guillem Miró*): et consedo ad uxori mea ipso kaual s o r qui mihi dedit Pedro Ermegod. *Ibid.*: et consedo ad Magesindis, filia mea, pulino I s o r r e .

(9) **1138** Alturo, *Sta. Anna* 223, p. 249 (*testament de Bernat Guillem de Santa Coloma*): Sancteque Eulalie ad opera ipsius claustri ipsa mea equa s o r a .

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9)

COMENTARI:

Les formes *sor, sora* i *sorre* d'aquest adjectiu testimoniades al nostre corpus documental presenten un vocalisme que és el resultat de la monoftongació del diftong llatí *-au-* en *-o-*, la qual cosa fa palès que darrere de *saurus* hi ha el mot català medieval *sor*. En paraules de Coromines, a propòsit de l'adjectiu català medieval *sor* 'rogenc',

> en general hi ha hagut acord dels romanistes a veure-hi un mot d'origen germànic, conformement a l'origen de tants noms de colors i de pèls de cavall, *bru*, *gris*, *blau*, *baucenc*, *rouen*, etc. No hauria estat absurd pensar en el color verd brillant del σαυρός, σαύριον 'dragó, llangardaix' […]. Però que hi hagué un adjectiu germànic provinent d'una forma comuna *saur* és un fet, car

a aquesta base diftongal responen l'anglosaxó *séar*, el neerlandès mitjà *sor* i l'alt alemany antic *soren*[266].

La relació entre aquest adjectiu i la qualificació del ramat equí és estreta i està ben arrelada des d'antuvi. Talment s'evidencia a la nostra documentació, en què l'adjectiu es troba exclusivament en referència al color del pelatge dels cavalls, així com a les seves cries. El primer testimoni de *saurus* es llegeix al testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell, de l'any 1037[267], que deixà, entre altres béns, tres eugues, totes elles identificades i diferenciades per mitjà d'adjectius de color: *equa baia, equa sora balcana* i *equa falua*. L'euga qualificada com a *sora* és també *balcana*[268], és a dir, que té els pèls del color principal (*saurus*) barrejats amb pèls blancs. La concurrència dels tres adjectius ens permet diferenciar-los cromàticament entre ells.

A l'adveració sacramental d'aquest testament es troba un text molt similar de l'any 1042[269]: *ad Viuas sacer equa I baia, ad Bonushomo sacer alia equa I sora balcana, ad Viuas Senta de Elass equa I falua*. Aquest testimoni constitueix la primera documentació de la forma catalana *sora*, la qual cosa ens permet avançar la primera documentació del mot, que Coromines situava en un document de l'any 1063[270].

Com dèiem, el mot es troba aplicat exclusivament als cavalls, les eugues i les seves cries. Així es llegeix en dos diplomes de l'any 1051[271], que contenen,

[266] Vid. Coromines, *DECat* VIII 77a, 35 ss.
[267] **1037** Baraut, *DocUrgell* 502 (Urgellia 5, p. 44).
[268] És a dir, que presenta una barreja de color en el pelatge. Vid. s. v. *balzanus*.
[269] **1042** Baraut, *DocUrgell* 544 (Urgellia 5, p. 80).
[270] Vid. Coromines, *DECat* VIII 77a, 35 ss.
[271] Aquests dos documents presenten un problema de datació. Editats tots dos a *Urgellia*, es recull primer la publicació sacramental del testament, datada el 20 de juliol de **1051** (**1052**), i s'indica que la data no concorda amb la del testament on, a més, a Ranolf se l'anomena Arnolf. La del pergamí original, escrita al llom, no es llegeix massa bé. L'any XXII del rei Enric sembla segur, segons els editors. El testament d'Arnolf (document núm. 654) es data el 21 de juliol de **1052**. Certament, la redacció de la publicació sacramental havia de ser posterior a la redacció del testament.

respectivament, la publicació sacramental del testament de Ranolf[272] i el testament[273] mateix, en què es llegeix el sintagma *polino sor*. Quelcom similar es troba al testament de Seniol, de l'any 1058[274], i a la seva publicació sacramental, del 1061[275]. Al text, es llegeix la donació que feu Seniol a la seva neta Gaucelenda d'un *puli sauro*, i a la publicació del testament, d'un *pulinum saurum*. També al testament de Guillem Miró de l'any 1077[276] s'esmenta un cavall *sor* que el testador deixà a la seva dona, així com un poltre qualificat amb aquest adjectiu, amb la forma *sorre*, per a la seva filla Magesindis.

A partir del recull de testimonis documentals adduïts s'observa l'alternança en l'ús de formes llatinitzades (*saurus*) i d'altres romàniques (*sor*), amb un predomini de les segones.

Saurus perviu, a banda del català medieval *sor*, a l'espanyol *soro*, en la locució *halcón soro*, que designa el falcó jove agafat abans d'haver canviat la ploma per primer cop[277]. En altres llengües[278], es conserva fossilitzat en algunes expressions, com ara al francès *harenc saur*(*e*) 'arengada assecada', i també al francès *pain sauri* 'pa torrat', locucions en què l'adjectiu s'associa a la sensació de sec o de torrat. En aragonès ha pervingut la forma *soro*, que conserva el significat genuí de l'adjectiu de 'ros' o 'vermellós'. Finalment, l'italià *soro* 'estúpid'[279], i l'italià *sòro*, en alguns contextos literaris[280], en referència, igual que el llatí *saurus*, al color del pèl del cavall.

Els derivats de *saurus* en algunes d'aquestes llengües cobreixen un ventall cromàtic que va des del marró clar o groguenc (en l'occità medieval *saur*), al

[272] **1052 (1051)** Baraut, *DocUrgell* 653 (Urgellia 6, p. 39).
[273] **1052** Baraut, *DocUrgell* 654 (Urgellia 6, p. 40).
[274] **1058** Alturo, *Sta. Anna* 70, p. 79.
[275] **1061** Alturo, *Sta. Anna* 78, p. 89.
[276] **1077** DACCBarcelona IV 1311, p. 2039.
[277] Per a la forma catalana medieval *sor*, vid. Coromines, *DECat* VII 77a, 35.
[278] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 7626.
[279] Jaime Moya 2015: 235-236.
[280] Així es llegeix a Boccaccio (*tes.* 6, 16, 13): *sovra un destrier grande di pelo soro*.

torrat en l'anglès *sear*, o a l'espanyol *soro* amb el valor de 'roig', 'vermellenc' del plomatge del falcó.

uermiculus

VARIANTS:

uermilius

uermelius

FORMES:

uermiculo

uermilia, -o

uermelia

cat. uermel (-a), uermell (-o, -a, -as), uermei, uermeil

ONOMÀSTICA:

Antr.: Vermel, Vermeil, Vermei.

ETIMOLOGIA:

El terme *uermiculus* 'larva de cuc', 'cotxinilla' és, en un inici, un substantiu masculí derivat de *uermis* 'cuc' amb l'addició del sufix diminutiu *-culus*[281]. Ernout i Meillet[282] pressuposen una arrel indoeuropea **wrmi-*, de la qual provindria *uermis*[283]. *Vermiculus* es testimonieja des d'autors com Lucili[284]: *ne auriculam obsidat caries, ne uermiculi qui*. En la Vulgata es llegeix aquest adjectiu tot designant el quermes que s'emprava per obtenir la pigmentació de color

[281] Vid. OLD, s. v. *uermiculus*.

[282] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *uermis*.

[283] Segons indiquen Ernout i Meillet, en llatí clàssic es documenta el doblet *uermis* i *uermen* (com succeeix amb altres termes morfològicament semblants, com ara *sanguis* i *sanguen*). Vid. s. v. *uermis*.

[284] LVCIL. *sat.* 266.

escarlata, i per extensió, el propi colorant[285]. En llatí tardà sorgí la variant *uermilius* 'vermell', que abunda als nostres textos i diplomes.

SIGNIFICAT:

'Vermell'.

FORMES ROMÀNIQUES[286]:

cat. *vermell*, esp. *bermejo* 'ros rogenc', fr. *vermeil*, it. *vermiglio*, occ. *vermelh*, port. *vermelho*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **925** DipOsona 283, p. 263 (*dotació de l'església de de Sant Salvador, a Osona*): planeta I colore amarella diocodrina, kappa I u e r m i l i a ex diorodono, subdiaconile ex palleo grecisco.

(2) **957** DipOsona 789, p. 602 (*inventari dels béns mobles de l'església de la Seu de Vic, després de la mort del bisbe Guadamir*): planedas II, una u e r m i l i a et alia blaua.

(3) **964** DipOsona 951, p. 705 (*publicació de l'almoina del difunt levita Guadamir*): mantellos II, uno blauo et uno u e r m e l l o, et capa una u e r m e l l a et ipsa seda qui est in ipso carterale.

(4) **967** DipRosselló 448, p. 386 (*testament del levita Sunifred*): et ipso choto u e r m i l i o que est in uilla uicho Elna et alium banchale uetulus, donare faciatis ad manumissore meo Franchone, presbitero, propter

[285] Ex 35, 26.
[286] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 9230.

remedium anime de ienitore meo uel de ienitrice mea.

(5) **[971]** DipOsona 1106, p. 802 (*inventari del parament de Sant Pere de Vic*): stola argentea cum fanone I, capas grezeschas V, curcibaldos XIIII, dalmaticas V, planeda u e r m e l i a I, et II de pallio.

(6) **1013** Junyent-Ordeig, *DipVic* 741, p. 87 (*testament de Guitard*): et ipso tirezo u e r m i l i o ad Sancta Maria de Minorisa.

(7) **1014** Junyent-Ordeig, *DipVic* 747, p. 92 (*publicació sacramental del testament de Guitard*): et ipso tiredo u e r m i l i o ad Sancta Maria de Minorisa.

(8) **1034** CSCugat II 533, p. 192 (*testament de Beliardis*): et ad Ermengardis, cusina mea, berregano I u e r m e l .

(9) **1034** CSCugat II 534, p. 192 (*publicació sacramental del testament de Beliardis*): et ad Ermengars, cusina sua, berrega I u e r m e l .

(10) **1044** Baraut, *CartAndorra* II ap. 4, p. 146 (*testament del sacerdot Seniofred*): et ipso alio quoto u e r m e l l que abeo in ipsa Sede donatis per I trentanarium.

(11) **1051** Baraut, *DocUrgell* 644, Urgellia 6, p. 30 (*testament del levita Oriol*): et ad Petrum Ermemir asinum I qui fuit de Mir Geruz et uelada I et cot I u e r m e l .

(12) **1059** Baraut, *DocUrgell* 712, Urgellia 6, p. 88 (*testament d'Arnau, abans d'anar a Sant Pere de Roma*): et ad Miro mancipo remaneant ipsas meas

osas u e r m e l l a s cum V quartes de ordeo quem mihi debet Suniario de Cercheta. *Ibid.*: et ipsa almocelia optima ad ipso pont de Valeria cum ipsas calcas u e r m e l l a s .

(13) **1070** AComtalPerg III 759, p. 1305 (*convinença entre els batlles Arbert Landeric i Guillem Falcús, d'una banda, i Almodis, comtessa de Barcelona*): conuenit Arbertus Landrici dare domne Almodi comitisse ... per unumquemque annum usque ad Carnestoltas, nonagentas quinquagintas pernas, inter pernas et quarters, et modios II uini blanchi et alios II modios uino u e r m i c u l o ad mensuram Gerunde.

(14) **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030 (*publicació sacramental del testament d'Ermengol Samarell*): et inter Fulconem et Gaufredum, equa I u e r m e l a . Et inter Ermengaudo et Mori, equa I baia.

(15) **1160** CSCugat III 1033, p. 203 (*publicació sacramental del testament d'Enric*): et sunt II tonnas plenas de u e r m e i et tonnam I de uino albo. *Ibid.*: tonna I de ui u e r m e i qui fuit de suis uineis.

(16) **1169** DipTortosa 199, p. 257 (*testament de Joan de Narbona*): unum pallium de pesset u e r m e i cum penna de cuniculis et I bridal et I camisia de ranzam dimitto ut uendantur et dentur pro missis cantandis.

(17) **1173** DipTortosa 242, p. 305 (*testament de Sibil·la*): et dimito meum mantellum vert uxori Aloardi; et isti XXII morabetinos qui remanent, dimito in poder mei uiri Arnaldi d'Arencz et de aliis manumisores cum meo mantello u e r m e i l ut illi diuidant eos hic ubi opus erit pro anima mea.

(18) **1177** DipPoblet 594, p. 433 (*testament de Berenguer de Cardona*): et ipse debet dare quinque cannas et quartam presseti u e r m e l de Montepesulano et duas pennas uairas.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 17, 18); *Teixits i pells* (8, 9, 16); *Èquids* (14); *Vi* (13, 15)

COMENTARI:

En cercar el mot *uermiculus* en alguns dels principals diccionaris de llatí clàssic, com l'OLD[287], el Gaffiot[288] o l'Ernout-Meillet[289], s'observa que es recull com a substantiu masculí amb el significat de 'larva' o 'cuc'. Al seu torn, Ernout i Meillet relacionen *uermiculus* amb el substantiu *coccum* 'espècie de cotxinilla que dóna un tint escarlata', que per extensió semàntica acabà designant el color escarlata, accepció documentada, per primer cop, a Horaci[290]: *rubro cocco tingere*. De la relació semàntica entre *uermiculus* i *coccum* sorgí segurament el significat de *uermiculus* com a tint vermell, valor que es troba testimoniat per primer cop a la Vulgata[291], en un passatge en què es descriuen les dones que teixien amb fils de colors diversos:

> Ex 35, 25: sed et mulieres doctae dederunt quae neuerant hyacinthum purpuram et u e r m i c u l u m ac byssum[292].

[287] Vid. OLD, s. v. *uermiculus*. L'OLD també registra, entre les accepcions de *uermiculus*, el significat de '*uermiculatus*', és a dir, del mosaic disposat fent l'efecte de línies ondulades.
[288] Vid. Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *uermiculus*.
[289] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *uermiculus*.
[290] HOR. *sat.* 2, 6, 102.
[291] Vid. Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *uermiculus*.
[292] "Totes les dones més traçudes contribuïen filant la llana de porpra violeta o vermella, o bé d'escarlata i el lli finíssim". Trad. Bíblia Catalana interconfessional.

A les *Etimologies* d'Isidor, al capítol dedicat als colors de les peces de vestir, l'autor associa aquest terme també a un tipus de tint, que equival al κόκκον grec. Segons l'autor, el κόκκον pot ser anomenat en llatí per mitjà dels mots *ruber* o *uermiculus*:

> ISID. *orig.* 19, 28, 1: tinctura uocata quia tinguitur et in aliam fucata speciem nitoris gratia coloratur. κόκκον Graeci, nos rubrum seu u e r m i c u l u m dicimus; est enim u e r m i c u l u s ex siluestribus frondibus.

Sembla ser que ja en llatí tardà el terme *uermiculus* s'emprava com a adjectiu per a designar el color 'coccini', 'escarlata', 'carmí o vermell', per l'ús que es feia dels quermes o cotxinilles en la producció del tint de color grana[293]. En la documentació catalana medieval l'adjectiu *uermiculus* ja no designa exclusivament quelcom tenyit de vermell, sinó que identifica també un color propi del pelatge dels èquids o un tipus de vi. De la relació de referents lèxics qualificats per aquest adjectiu, un gran grup el conformen els substantius de l'àmbit tèxtil, en consonància amb l'aplicació originària del terme.

Pel que fa a les formes documentades, només s'ha pogut testimoniar una aparició de la forma pròpiament llatina *uermiculus*, referida a una varietat de vi, en un diploma de l'any 1070 en què s'esmenten diverses donacions de béns que donà el batlle Albert Landeric a favor d'Almodis, comtessa de Barcelona. En aquest document s'esmenta la donació de dos modis de vi blanc (*uini blanchi*) i dos de vi vermell (*uino uermiculo*). La resta de testimonis presenten variants del tipus *uermilius* i *uermelius*, així com formes ja catalanes del terme. Considerem que de l'adjectiu llatí *uermiculus* degué originar-se, en llatí vulgar, una forma **uermiclus*, a partir del canvi del sufix diminutiu *-culus* en *-clus*[294]. D'aquesta forma **uermiclus* provindria el català *vermell* que, en els documents del nostre corpus, es documenta també amb les formes *uermel*, *uermei* i *uermeil*, i que

[293] Coromines, *DECat* IX 171b, 6 ss.
[294] GRANDGENT 1962: 234.

presenta també una forma llatinitzada: *uermilius*. La primera documentació d'una forma pròpiament romànica d'aquesta veu al nostre coprus la trobem a un diploma de l'any 964, en què es llegeixen les formes *uermello* i *uermella* referides a peces de vestir:

> **964** DipOsona 951, p. 705: mantellos II, uno blauo et uno u e r m e l l o , et capa una u e r m e l l a et ipsa seda qui est in ipso carterale.

Aquest testimoni avança la datació més antiga donada per Coromines i Alcover i Moll[295], que documenten el terme a partir del segle XIII en autors com Jaume I, Desclot i Llull:

> LLULL *Cont.* 58, 12 (*cit.* DCVB, s. v. *vermell*): aquells qui en est món se vesten de v e r m e l l e s colors e de v e r m e l l s draps.

Seguint amb les formes romàniques, aquestes són molt presents en l'àmbit de l'onomàstica. A la segona meitat del segle XII, a la zona de Tortosa, tenim notícies d'un home anomenat Bernat Vermell:

> **1167** DipTortosa 182, p. 237: ab occidente in terra Bernardi V e r m e i l .
>
> **1168** DipTortosa 194, p. 255: Bernard V e r m e l .
>
> **1170** DipTortosa 208, p. 266: ab occiduo in campo uxoris V e r m e i .

Com dèiem unes línies més amunt, el llatí *uermiculus* estigué ben arrelat a l'àmbit dels colorants i tints. Aquesta relació segueix present als nostres documents, sobretot en el fet que trobem un cert nombre de diplomes on l'adjectiu *uermiculus* es refereix a peces de vestir tenyides d'aquest color. A tall d'exemple, hi ha dos documents provinents de Tortosa i de Poblet, de l'any

[295] Coromines, *DECat* IX 171b, 6 ss. Vid. etiam DCVB, s. v. *vermell*.

1169[296], i del 1177[297], respectivament, en què s'esmenta un *pesset uermei* i un *presseti uermel*. En ambdós casos es fa referència a un teixit de llana[298] que en un origen havia sigut de color blau fosc[299]; l'existència d'aquests dos testimonis permet constatar que al segle XII el *presset* ja era treballat amb l'addició de pigments diversos, en aquest cas de color vermell. Altres mencions en els documents catalans medievals del *presset* de diferents tonalitats de vermell es troben en documents a partir de les acaballes del segle XI i durant el segle XII: així, tenim testimoniat un *presseto rubeo*[300] i un *presseto rubro*[301]. A més a més, als testimonis dels anys 967[302], 1044[303] i 1051[304] es documenten uns *cotos uermells*, les úniques referències explícites[305] del color d'aquesta mena d'edredó (juntament amb l'esment d'uns *cotos blancos*[306] i d'un *coto albo*[307]).

Encara en l'àmbit tèxtil, al testament de Beliardis de l'any 1034[308] es llegeix la forma ja catalana *uermel*, referida al substantiu *berregano*, que designa el barragà, això és, un tipus de xamellot. I en la publicació sacramental d'aquest

[296] **1169** DipTortosa 199, p. 257.
[297] **1177** DipPoblet 594, p. 433.
[298] TRIAS 2012: 390-392.
[299] El terme *presset* prové de l'adjectiu *persus* 'color fosc', 'blau marí' (vid. Niermeyer, s. v. *persus*). En el seu origen, doncs, el *presset* devia tractar-se d'un tipus de drap de color blau fosc.
[300] **1175** Papell, *DipSantesCreus* 186, p. 433: *dimitto etiam iam dicte uxoris mee unum mantellum uairum coopertorium de presseto rubeo.*
[301] **1095** Bach, *ACSolsona* 350, p. 221: *dederunt mihi unum mulum et unam obtimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus purpura*.
[302] **967** DipRosselló 448, p. 386.
[303] **1044** Baraut, *CartAndorra* II ap. 4, p. 146.
[304] **1051** Baraut, *DocUrgell* 644 (Urgellia 6, p. 30).
[305] TRIAS 2012: 43.
[306] **992** Udina, *La successió testada* 39, p. 188: *a Gontelle*, *quato I blanco*; **1004** Udina, *La successió testada* 63, p. 213 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 685, p. 32): *et ad Ichilane, sacer, coto I blanco et cotos II pro anima mea*; **1048** Baraut, *DocUrgell* 622, Urgellia 5, p. 144 (**1048** Baraut, *CartAndorra* II ap. 5, p. 147)*: et ad Oto sacer quoto I blanco.*
[307] **1045** DACCBarcelona III 687, p. 1169: *et uno coto albo et una uellada, qui sunt in iam dicta Betulosa, remaneant ad presbiteros de s. Maria de Betulona per missas*.
[308] **1034** CSCugat II 533, p. 192.

testament[309], feta el mateix any, s'hi llegeix el mateix sintagma (*berrega uermel*). El barragà fou una peça de roba sovint vinculada al parament del llit, d'altres vegades referida al material amb què estava elaborada una peça d'abric. En aquest segon cas, podia tenyir-se de diverses tonalitats, com ara blanc i verd[310], o vermell, tal com llegim en el cas dels barragans vermells esmentats.

Es documenta un únic testimoni en què *uermilius* té com a referent lèxic un mot que designa un animal, al diploma de l'any 1076[311], que registra el testament sacramental d'Ermengol Samarell. Es tracta d'un text molt particular, perquè s'hi estableix la identificació i diferenciació de cinc eugues per mitjà d'adjectius de color diferents[312]. Aquesta mena de testimonis resulten molt útils pels objectes del nostre estudi, ja que ens permeten almenys diferenciar semànticament els mots de color:

> **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030: et dimisit Raimundo, filio suo, uncias X auri et equam una o r i o l a cum pullo suo et uacca una a l b a melior ... et dimisit Gerallo Mi[roni] pullino uno, filia equa f e r r a n n a ... et ad prenominato Petro, equas duas, qui fuerunt de Isarno Floridii, et ipsa qui fuit filia caualli Renardi. Et ad prefata uxor sua, equa I donzenla cum filia sua et alia equa, qui fuit filia caualli Guilelmi Dalmacii. Et inter Fulconem et Gaufredum, equa I u e r m e l a . Et inter Ermengaudo et Mori, equa I b a i a . Et ad Arnallum, pullina I, qui fuit filia caualli Petri. Et Ad Adaledis, filia sua, [e]qua I f a l u a , filia caualli Renardi. Et ad Sicardis, filia sua, pullina una. Et ad Bernardum Ermengod equa I.

Vermilius es troba recollit als principals diccionaris de llatí medieval. El DuCange el relaciona amb *rubeus* i *purpureus*, i en recull també les variants

[309] **1034** CSCugat II 534, p. 192.
[310] Vid. TRIAS 2012: 442.
[311] **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030.
[312] Vid. QUETGLAS 2019: 113.

uermileus, *uermelius* i *uirmilius*. Al seu torn, el Niermeyer[313] registra *uermiculus* i les variants *uermelius, uermilius, uermillus* i *uermilatus*. Al diccionari d'autors cristians de Blaise[314] es registra el mot *uermiculum* amb el significat de 'vermell', i es recullen les variants *uermilium*, *uermilius* i *uermileus*. El LLMAIugoslavie, al seu torn, recull la forma *uermiglius* en documents del segle XIV, la presència de la qual pot deure's al contacte amb l'italià *vermiglio*.

En l'àmbit del llatí medieval hispànic el mot és present també als altres corpus documentals. Així, es llegeix en la documentació medieval de Galícia, també en referència a elements de l'àmbit tèxtil[315], amb les formes *uermiculus* i *uermilius*:

> **908** Floriano, *DiplomáticaAstur* 2/192, pp. 362-369: cardenum cum aquilas amarellas, alium album, tercium depictum et quartum u e r m i c u l u m .

> **938** Andrade, *CelanovaTbo* 1/4, pp. 17-21: una alba de illo fazistergulo francisco, et alia de aluexi, terzaria exaurata kaskerxi, quarta tyrace u e r m e l i a , quinta grecisca, sexta alba similitudinem de illis dalmaticis, septima cardena similem de gricisca, et octaua almagana.

En moltes llengües romàniques han perviscut derivats de la variant *uermilius*. Així, al català *vermell*, a l'espanyol *bermejo* 'ros rogenc', al francès *vermeil*, a l'occità *vermelh*, a l'italà *vermiglio* (derivat del provençal *vermelh*) i al portuguès *vermelho*[316]. Totes aquestes formes romàniques mantenen la *u-* igual que en llatí, excepte l'espanyol *bermejo*[317], un adjectiu que a l'Edat Mitjana significava 'roig',

[313] Vid. DuCange, s. v. *uermilius*, i Niermeyer, s. v. *uermiculus*, que també registra com a substantiu 'tint vermell'.
[314] Vid. Blaise, *LLMA*, s. v. *uermiculum*.
[315] Vid. CODOLGA, s. qq. *uermicul** i *uermel**.
[316] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 9230.
[317] Com a curiositat, val a dir que, segons el *Diccionario de autoridades* de l'any 1726 (s. v. *bermejo*), el mot *bermejo* es una veu composta de *ber* «que en árabigo significa tierra del campo», i del mot *minium* «que en Castilla se llama Bermellón».

'encarnat', la primera documentació del qual es troba al Cid, escrit amb grafia *u*- com en llatí[318].

[318] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 567a, 11-34.

6. Groc

Les tonalitats grogues són abundants pertot arreu, i es troben naturalment presents en el paisatge, en les plantes i els minerals, així com en el pelatge i el plomatge de certs animals, o fins i tot en alguns fenòmens meteorològics, com els llamps, el foc, el fang i l'aigua dels rius, entre d'altres. Però Pastoureau adverteix: «c'est nous qui rangeons tous ces tons jaunâtres ou jaunissants dans une même catégorie chromatique que nous appelons "jaune". L'être humain l'a-t-il fait dès le Paléolithique? Rien n'est moins sûr»[1].

El groc fou, en efecte, un dels primers colors que l'home emprà en les pràctiques pictòriques, obtenint-ne els pigments principalment a partir de l'ocre, del qual es conserven nombrosos testimonis materials[2]. Per bé que l'ocre predominant fou el vermell, el groc, tot i que era més rar, també fou utilitzat en la pintura.

Pastoureau, en parlar dels orígens del color groc i del seu desenvolupament a nivell cultural i social, s'hi refereix, en primera instància, com «une couleur bénéfique», un color que simbolitza la riquesa, la llum, la calor i la prosperitat, associat històricament a dos elements: l'or i el sol. L'or és, sens dubte, el metall més valorat de tots els temps. No en va Hesíode anomena la raça més feliç i benaurada dels homes "la raça d'or": χρύσεον μὲν πρώτιστα γένος μερόπων ἀνθρώπων[3]. Més endavant, aquest concepte esdevingué un *topos* literari, i

[1] PASTOUREAU 2022.
[2] *Ibid.*, pp. 9-32.
[3] HES. *op.* 109.

l'Edat Daurada es convertí en un motiu recurrent en la poesia de Virgili, Catul, Horaci i Ovidi[4]. L'or, tanmateix, representa també la simbologia de la cobdícia i del crim, l'enveja i l'avarícia, conceptes tots ells igualment associats al color groc. Aquesta relació és present a la mitologia grega, però també en moltes altres mitologies i imaginaris col·lectius.

Quant a l'associació del groc amb el sol, tot i que científicament parlant el veritable color d'aquest cos celeste sigui el blanc, l'ésser humà l'ha identificat sempre amb el color que ens ocupa. No cal anar gaire lluny per veure com d'arrelada està aquesta idea: si demanem a un nen que dibuixi el sol, amb tota probabilitat el pintarà de color groc. Aquest color recull també les connotacions positives del sol: és donador de llum i escalfor, i esdevé font de vida, calor i fertilitat.

El groc, juntament amb el vermell, gaudí d'un paper extraordinàriament destacat en la vida religiosa i social entre els grecs i els romans[5]. Sembla que, en general, en l'Antiguitat romana estigué vinculat a allò femení i, sobretot, als costums nupcials. Sabem que les sacerdotesses de Cíbele duien túniques grogues[6], i semblantment Catul i Ovidi assignen el color del safrà a l'himeneu com a símbol femení. Així, tal com es llegeix a Plini, el groc esdevingué particularment popular entre les dones, emprat sobretot en l'ornamentació nupcial:

> PLIN. *nat.* 21, 8, 22: lutei uideo honorem antiquissimum, in nuptialibus flammeis totum feminis concessum, et fortassis ideo non numerari inter principales, hoc est communes maribus ac feminis, quoniam societas principatum dedit.

[4] OVID. *c.* 2, 10, 5: *aurea aetas*; OVID. *met.* 1, 89: *aurea prima sata est aetas.*

[5] MAGNUS 1877: 14-15.

[6] MAGNUS 1877: 15. En aquest sentit, cal esmentar la tesi doctoral de Clarke (1998), concretament les pàgines 37, 89, 97-103, 111, 119 i 193. L'autora dugué a terme una anàlisi del rol del color en l'imaginari romà, especialment en relació al paper de la brillantor, a partir d'un estudi del lèxic llatí.

A un dels epigrames de Marcial, l'autor fa servir l'adjectiu *galbinus* 'groc', 'groc verdós', en l'expressió *galbinos habet mores*. Sembla que l'adjectiu *galbinus* estava estretament associat a les prostitutes, un color que cap matrona romana hauria vestit, i igualment s'atribuïa als efeminats. Amb aquest significat es llegeix en l'epigrama següent, en què es diu que el personatge innominat vesteix hipòcritament de manera austera, amb tons grisos, però que té maneres o costums "groguencs", "groc-verdosos":

> MART. *ep.* 1, 96, 4-9: amator ille tristium lacernaum / et baeticatus atque leucophaeatus, / qui coccinatos non putat uiros esse / amethystinasque mulierum uocat uestes, / natiua laudet, habet et licet semper / fuscos colores, galbinos habet mores. rogabit unde suspicer uirum mollem[7].

En grec fou l'adjectiu ξανθός[100] el mot predominant per sobre els altres termes per designar la idea de 'groc'; aquest adjectiu designa, principalment, el 'groc brillant', el 'groc lluminós', i sovint fou l'epítet dels cabells rossos, pel matís daurat o brillant que desprenen.

D'altra banda, un mot que ha suscitat cert debat és l'adjectiu χλωρός 'dit d'un verd o groc clar', 'groc verdós'[8], relacionat semànticament amb el llatí *galbinus*. Sense voler estendre'ns massa en aquesta qüestió, aquest exemple ens serveix per il·lustrar, un cop més, fins a quin punt és difícil de vegades intentar escatir el significat cromàtic d'un mot. Generalment els diccionaris atribueixen a χλωρός sentits diversos, que van des de 'tendre', 'pàl·lid', 'groguenc', 'humit' fins a 'vigorós' i 'viu'. Com veiem, molts d'aquests significats no tenen cap

[7] "Aquest amant de mantells bastos, que només es cobreix de llana bètica o de baieta grisa, que no té per homes els qui vesteixen púrpura i anomena vestits de dona les teles color d'ametista, per bé que lloï els tints naturals i dugui sempre colors foscos, té costums verd-clars. Potser et pregunti perquè l'he sospitat home efeminat". Marcial, *Epigrames*, trad. M. Dolç, p. 45.
[8] Vid. Chantraine, *Dictionnaire*, s. v. χλωρός.

relació amb el sentit de 'verd groguenc' o 'groc verdós'[9], sinó que impliquen més aviat la idea de quelcom que és fresc, jovenívol i florent.

Altres mots relacionats amb l'esfera del groc són els adjectius ὠχρός 'pàl·lid', 'groc pàl·lid', χρύσεος 'daurat' i κρόκινος 'groc del safrà', entre d'altres. Quant a la resta, sembla que tenen un significat cromàtic relativament imprecís, i que més aviat expressen intensitats diverses de llum o de saturació més que no pas un color pròpiament material. En definitiva, i en consonància amb el que hem vist en d'altres casos, «le vocabulaire chromatique grec donne plus le "sentiment de la couleur" qu'il ne livre de véritables notations colorées»[10], també en el cas del color groc.

Tant la llengua grega com la llatina comparteixen, en aquest sentit, un tret comú: el significat cromàtic dels termes al·lusius al groc sovint és imprecís i, encara més sovint, indica més aviat una diferència de brillantor o saturació del color que no pas un croma específic.

En efecte, l'àmbit lèxic del color groc en llatí és dels semànticament més imprecisos, principalment perquè no hi ha cap mot bàsic i abstracte per designar aquest color, a diferència del que s'ha vist, per exemple, en el cas del vermell. Segons la classificació d'André[11], en la categoria del groc s'inclouen principalment els mots següents: *flauus* 'groc', 'groc brillant', *fuluus* 'groc', 'ros', i alguns mots de la família de *fulgere,* com ara *fulgor*, i *luridus* 'groc', sovint 'groc opac', derivat de *luror* 'tint groguenc'[12]. Altres mots, en canvi, es relacionen amb aquest àmbit cromàtic en tant que designen una tonalitat pàl·lida. Així, l'adjectiu *pallidus* 'pàl·lid' (i el verb *pallere* o el substantiu *pallor*); *galbinus,* derivat de *galbus* 'groc', 'verd pàl·lid', un mot que només es testimonieja en glosses, en què apareix traduït com a χλωρός[13].

[9] GONZÁLEZ 2005: 13-14. Aquest autor n'analitzà els significats a partir de la poesia grega arcaica, tot partint de l'expressió χλωρὸν δέος que es llegeix a Homer.
[10] Vid. PASTOUREAU 2022: 62.
[11] ANDRÉ 1949: 128 ss.
[12] Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *luror.*
[13] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *galbus.*

I, finalment, s'inclouen en aquest àmbit alguns mots que presenten certa restricció semàntica, com ara *florus*[14] 'ros', dit exclusivament dels cabells, i propi de la poesia arcaica. Semblantment *giluus* 'bai clar', testimoniat només com a qualificatiu del pèl dels cavalls, i sinònim de *fuluus*, tal com explica Servi[15]: *giluus est melinus color, quem uulgo fuluum uocat*[16].

Finalment, *heluus* 'groguenc'[17] i els seus derivats *heluidus* 'id.', *heluolus* 'id., 'ros', un grup lèxic, segons Ernout i Meillet[18], pertanyent a la llengua rústica, emprat en autors com Varró. I, encara, el mot *exsanguis*, «n'est pas à proprement parler un terme chromatique, mais exprime un processus physiologique, au sens de 'vide de sang', il se dit du corps tout entier. [...] La personne ou l'objet qui sont qualifiés d'*exsanguis* peuvent être d'un jaune pâle»[19].

De tots aquestes termes, el més usat per designar el color groc fou l'adjectiu *flauus*, equivalent, en certa manera, al grec ξανθός. Tanmateix, *flauus* presenta certa restricció semàntica; rarament referit a objectes o teixits, descriu, essencialment, el color groc propi dels elements de la natura (com ara plantes, fruits, flors i pelatge d'animals). Hem esmentat anteriorment l'obra de Bradley, *Colour and Meaning in Ancient Rome*, dedicada principalment a l'anàlisi semàntica i estilística d'alguns mots de color entre els autors romans. L'autor dedica, precisament, el primer apartat intentar escatir el significat d'aquest adjectiu, sovint definit en els principals diccionaris de llatí com a 'groc'[20]. A partir de la pregunta *What colour is flauus?*, que dona títol a aquest capítol, Bradley exposa tota la problemàtica entorn al significat d'aquest adjectiu, que, a parer seu, ha estat ignorada per molts diccionaris, així com pels traductors.

[14] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *florus*.
[15] SERV. *ad. georg.* 3, 83.
[16] ANDRÉ 1949: 50. Vid. etiam Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *gilbus*.
[17] PAVL. FEST. 88, 18: *colore boum qui est inter rufum et album*.
[18] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *heluus*.
[19] ANDRÉ 1949: 146.
[20] BRADLEY 2009: 1-12.

La qüestió ja havia estat tractada anteriorment per Laughton[21], que publicà un concís i exhaustiu article sobre la locució *flauus pudor* que es llegeix a Sèneca[22], locució que la majoria de traductors resolien tot atribuint a l'adjectiu el sentit de 'ruboritzat', o bé ignorant del tot l'epítet. Laughton feia notar que el passatge de Sèneca semblava estar imitant els versos ovidians següents: *candida uestis erat, praecincti flore capilli / flaua uerecundus tinxerat ora rubor*[23]. La crítica de l'autor volia evidenciar, d'una banda, que el significat del passatge d'Ovidi s'havia mal interpretat en diverses ocasions, i que diccionaris com el Thesaurus entenien l'adjectiu (*flaua*) com a resultat de *tinxerat*. Generalment, com dèiem, quan *flauus* s'aplica a persones fa referència al color dels seus cabells, i n'indica el 'ros daurat'. Per a Laughton, aquest adjectiu podia descriure, a més, els fins pèls de la barba incipient al rostre dels nois joves que encara no s'han afaitat i que els conferia un to rosat, daurat a les barbes. Els autors dels estudis esmentats concloïen que la primera accepció de *flauus* als diccionaris hauria de ser 'ros', i, en segon terme, sempre que el mot no anés referit als cabells (sinó a l'or o la sorra, per exemple), el seu significat seria el de ' groc'. Tanmateix, puntualitza Bradley[24]:

> one would be wrong to claim that the simple rule *flauus* = blond would resolve all the difficulties surrounding this category. [...] There is an extensive and diverse list of physical contexts which employ *flauus*, where 'blond' does not appear to work.

Sense voler aprofundir ara en aquesta qüestió, que ja Laughton, i després Bradley, van estudiar a bastament, voldríem remarcar el fet que, de vegades, en voler encabir un adjectiu de color en una categoria cromàtica específica, o donar-li

[21] LAUGHTON 1948: 109-110.
[22] SEN. *phaed.* 651-652: *quis tum ille fulsit! presserant uittae comam / et ora flauus tenera tinguebat pudor.*
[23] OVID. *her.* 4, 71-72.
[24] BRADLEY 2009: 3

un significat concret, inevitablement ens equivoquem. O, en d'altres paraules, el que funciona en algunes situacions després no serveix en unes altres.

Flauus coexistí amb l'adjectiu *fuluus* que, presumiblement, designa el 'groc fosc'. Aquest adjectiu, que de vegades s'ha relacionat etimològicament amb el verb *fulgere*[25] 'refulgir', designa també un groc 'vermellós', 'daurat', i té principalment un ús poètic[26]. Segons el Thesaurus, les aplicacions *fuluus* són diverses, i pot ser atribut del foc, les estrelles, la sorra, la pols, els metalls (l'or, entre ells), així com de mamífers, rèptils, i peixos. Es relaciona també amb el grec ξανθός en tant que, igual que aquest, s'aplica als cabells rossos[27], i és també un dels colors de les varietats de vi que identifica Plini, juntament amb *albus, sanguineus* i *niger*:

> PLIN. *nat.* 14, 9, 80: uinum omne dulce minus odoratum; quo tenuius, eo odoratius. Colores uinis quattuor: albus, fuluus, sanguineus, niger.

Ja en període clàssic van ser diversos els autors que van mirar de discernir la diferència semàntica entre *flauus* i *fuluus*, dos mots que, com hem vist, tenen usos prou similars. Així, Gel·li, en el capítol dedicat a les varietats dels colors en grec i llatí, els distingeix de la següent manera:

> GELL. 2, 26, 8: sed alia quoque habemus plura, quam quae dicta abs te Graeca sunt: 'fuluus' enim et 'flauus' et 'rubidus' et 'poeniceus' et 'rutilus' et 'luteus' et 'spadix' appelationes sunt rufi coloris aut acuentes eum quasi incendentes aut cum colore uiridi miscentes aut nigro infuscantes aut uirenti sensim albo illumintantes.

[25] ThLL VI/1 1533, 75.
[26] *Ibid.*, p. 1534, 1-2.
[27] *Ibid.*, p. 1535, 45.

Més endavant, els diferencia cromàticament, sobretot a partir de la presència de l'element verd blanc (*albus*) a *flauus*[28]. Pel que fa a la resta, tots dos estan compostos de *rufus* i *uiridis*:

> GELL. 2, 26, 11-12: "fuluus" autem uidetur de rufo atque uiridi mixtus in aliis plus uiridis, in aliis plus rufi habere. Sic poeta uerborum diligentissimus "fuluam aquilam" dicit et "iaspidem", "fuluos galeros" et "fuluum aurum" et "arenam fuluam" et "fuluum leonem", sic Q. Ennius in annalibus "aere fuluo" dixit. "Flauus" contra uidetur e uiridi et rufo et albo concretus: sic "flauentes comae" et, quod mirari quosdam uideo, frondes olearum a Vergilio "flauae" dicuntur.

Un estudi comparatiu amb perspectiva diacrònica dels termes *flauus, fuluus* i *luteus*[29] es pot trobar a Gering[30], que intentà identificar els termes bàsics de color del llatí partint de les premisses de Berlin i Kay. Per fer-ho, analitzà els textos de Plaute, Cató, Ciceró, Sèneca i Sant Jeroni, tot assenyalant la presència de múltiples termes que orbiten l'esfera del groc / vermell. I concloïa:

> In contrast to red, yellow has little presence in these authors. Both *flauus* and *fuluus* have a great number of narrow applications [...], which makes it difficult to determine whether they are basic. Both terms appear in the sample authors predominantly in reference to hair or fur in the sense of 'blond'.

L'ús de tints i pigments també va propiciar el desenvolupament d'un lèxic específic en llatí referit al groc. Es tracta de mots emprats molt freqüentment, com ara *croceus* 'del color del safrà' i *luteus*, adjectiu de significat imprecís, potser

[28] En referència a aquest passatge, André suggerí que Gel·li va afegir *uiridis* a la descripció del color només per explicar-ne el significat quan s'aplica a les fulles de l'olivera (1949: 128).
[29] Aquest darrer és estudiat per André en l'apartat dedicat als derivats, en l'àmbit del groc (1949: 51), i es tradueix com a "groc" o "taronja".
[30] Vid. GERING 2014: 3.

'groc daurat', 'del color del safrà'[31]. El terme *croceus*, derivat de *crocum* 'safrà', designa tonalitats ataronjades i està vinculat semànticament a la idea de luxe, bellesa i prestigi, pel valor que tenia el safrà en la confecció de tints[32]. Al seu torn, *luteus* deriva del mot *lutum* 'galda', nom d'una planta emprada també en la confecció de tints; sembla que *luteus* descriu el color groc més ordinari, i s'aplica principalment a teixits, plantes i flors[33].

En fi, al treball d'André l'autor esmenta encara alguns mots en l'esfera del groc sota l'epígraf *les dérivés*[34], en tant que designen un color a causa de la relació cromàtica que s'estableix als seus ètims. Així, *aureus* 'daurat' (i *auratus* 'recobert d'or')[35], *cereus* i *cerinus* 'de cera', *melleus* 'de mel', *sulfureus* 'de sofre', *silacus* 'de silici', *buxeus* i *buxans* 'groc com el boix', *oleaginus* 'del color de l'oli', *sandaracinus* 'del color de la sandàraca', i *murreus* 'del color de la mirra'. Quant a *aureus*, val a dir que aquest remet més aviat al material de què està confeccionat o guarnit quelcom que no pas a un color concret, tot i que, per extensió semàntica, descriu el color daurat brillant, com el del sol o el dels cabells rossos més llampants.

De tot el que s'ha dit, voldríem ara precisar un detall. L'adjectiu *galbinus*, que havíem assenyalat com a derivat de *galbus* 'verd pàl·lid', 'groc', és curiosament el mot que algunes llengües han preferit per a la designació del groc. Habitualment descrit com a 'groc verdós', designa probablement un groc 'desagradable de veure', un groc «a la manera dels germànics»[36], la qual cosa

[31] O potser, 'rosa', 'ataronjat'. Per a André, el sentit és el de 'taronja'. Edgeworth (1985: 212-220) en discuteix el significat.

[32] Pastoureau (2022: 64) esmenta la *stola crocota*, una peça de vestir elegant, tenyida de safrà i portada per les matrones de les classes benestants; igualment, els *infectores crocotarii*, els tintorers especialitzats en la tintura amb safrà.

[33] Segons André (1949: 152), quan el mot *luteus* apareix desvinculat de la idea del suport material, deixa de designar el groc producte de la gualda, i indica el color groc en un sentit més genèric.

[34] ANDRÉ 1949: 151. L'autor inclou *croceus* i *luteus* en aquest apartat.

[35] Segons Pastoureau (2022: 64), l'ús d'*aureus* com a terme purament cromàtic sembla habitual en llatí medieval, en què designa un 'groc bell'.

[36] PASTOUREAU 2022: 65-66.

hauria estat per a un romà de l'època clàssica absolutament pejorativa. En paraules de Pastoureau,

> les teintures barbares, en effet, teignent en jaune non pas avec du safran ni même de le gaude mais avec du genët, de l'ajonc, de l'ortie de la fougère, voire avec des feuilles de frêne ou l'écorce d'aulne, ce qui donne des tons ternes et délavés car faute d'un mordant efficace, ils pénètrent mal dans les fibres textiles. Peut-être est-ce la raison pour laquelle les Romains n'aiment guère les jaunes des Germains?

El mot, en efecte, sembla tenir origen en l'arrel protogermànica **gelwaz*, portadora de la noció de 'groc' i de 'brillantor'[37]. En el panorama de les llengües romàniques, són diversos els continuadors d'aquest terme. Així, el romanès *galbe* 'groc', el francès medieval *jalne* 'id.' (i d'aquí l'italià *giallo* 'groc i el castellà *jalde* 'groc encès'), el francès *jaune* 'id.', i l'occità *jaune* 'id.'[38].

Pel que fa a la simbologia del groc en època romana, si bé *flauus* era el mot amb què es designaven els cabells rossos de grecs i romans, per referir-se als dels germànics, celtes o eslaus la llengua llatina recorre a altres adjectius, que indiquen la tonalitat tènue del color groc, com ara *luridus* o *pallidus*, o vermellosa, com *rutilus* o *russus*; en qualsevol cas, *flauus* hauria estat un mot massa ben connotat, i de cap manera s'hauria aplicat als bàrbars[39].

En el domini lingüístic del català dels segles IX-XII, en el marc de la documentació analitzada s'han trobat nou termes de color relacionats amb el groc:

[37] Pokorny, *IEW*, pp. 366-367. D'aquesta arrel deriva l'adjectiu alemany *gelb* 'groc'.
[38] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3646.
[39] PASTOUREAU 2022: 63.

Groc

TERMES DOCUMENTATS:	
amarellus	*faluus*
aureolus	*fuluus*
croceus	*grogus*
deauratus	*pallidus*
diacitrinus	

El camp lèxic del color groc esdevé certament un dels més abundants pel que fa a nombre de termes i, igualment, de concurrències de llurs testimonis. A més, les veus recollides en aquest apartat presenten característiques lingüístiques diverses.

D'una banda, es testimoniegen tres mots ja existents en etapes anteriors a l'Edat Mitjana: els adjectius *croceus, deauratus*, *fuluus* i *pallidus*. *Aureolus*, al seu torn, és derivat d'*aureus*, i es testimonia als nostres diplomes únicament en una ocasió.

D'altra banda, hi ha la presència de manlleus d'altres llengües, com ara *diacitrinus*, adjectiu rar, d'origen grec, documentat al nostre corpus documental en una única ocasió. *Faluus*, d'origen germànic, és amb escreix el mot que té més presència quant a nombre de concurrències. Pel que fa a la influència de la llengua parlada, el català, testimoniem *grogus*, provinent del mateix ètim que *croceus*, això és, del substantiu *crocum* 'safrà'; finalment, *amarellus* és també un mot romànic, propi del llatí medieval hispànic.

Els adjectius registrats en l'esfera del groc responen a dos usos diferents; primerament, hi ha una sèrie de termes estrictament relacionats amb l'àmbit tèxtil, com ara *amarellus*, *croceus*, *deauratus*, *diacitrinus* i *grogus*. *Faluus* i *fuluus*, al seu torn, s'apliquen a la qualificació del color del pèl d'èquids i bovins. *Faluus* és, de fet, un dels mots més abundosos al nostre corpus documental, i apareix

especialment en les relacions de compravenda i en els testaments en què es deixa constància de diversos animals, qualificats amb aquest mot de color.

En darrer terme, hom pot comprovar que *amarellus*, *grogus* i *faluus* són mots propers a la llengua parlada, amb un clar predomini de *faluus* per sobre de la resta; els altres mots es troben al context de textos de caire més erudit, en què l'escrivent fa servir un registre lingüístic culte.

amarellus

VARIANTS:

—

FORMES:

amarello, -a

amarel

ONOMÀSTICA:

Antr.: Amarellus, Amarella, Amarilio.

ETIMOLOGIA:

Segons el GMLC[40], així com diversos estudis etimològics, el mot *amarellus* 'groc' és una innovació pròpia del llatí medieval hispànic, derivat del llatí *amarus* 'amarg', per mitjà del sufix *-ellus*, amb el significat originari d''esgrogueït, pàl·lid'.

SIGNIFICAT:

'Groc', aplicat probablement al color de les teles precioses importades de l'Espanya mossàrab.

FORMES ROMÀNIQUES[41]:

esp. *amarillo* 'groc', gall. *amarelo* (*marelo*), ast. *mariellu*, port. *amarelo* 'id.'.

[40] Vid. GMLC, s. v. *amarellus*.

[41] Sobre els orígens d'aquest mot i dels seus derivats en castellà i portuguès, vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 233b, 6. Vid. etiam PENNY 2001: 11, i BASTARDAS 1977: 53-54.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **924** DipOsona 283, p. 263 (*donació dels comtes Sunyer i Riquilda a l'altar de S. Salvador del monestir de Ripoll*): planeta I colore a m a r e l l a diocodrina, kappa I uermilia ex diorodono.

(2) **998** Udina, *La successió testada* 52, p. 203 (*testament d'Avierna*): ad domum Sancti Petro Gallicantu uacas III et uitulos III et somero I et caldaria I et oues XXX, mapes I, tuuallia I, tapitto I et feltro I a m a r e l l o et capizalo I.

(3) **1068** Baraut, *DocUrgell* 816, Urgellia 6, p. 177 (*publicació sacramental del testament del sacerdot Isarn*): simul cum ipso superlito et pallio que habebat in ipsa Sede, et I feltro a m a r e l l o qui ibidem erat.

(4) **1068** CDipÀger 88, p. 332 (*relació dels donatius fets per Arnau Mir de Tost amb motiu de la mort de la seva esposa Arsenda*): ad Sancte Marie Riuipollense uestimento I de auztorino obtimo. Ad Sancte Eulalie Barchinona alio obtimo de oztorino uermilio. Ad Sancte Marie Sedis alio obtimo de oztorino a m a r e l .

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1, 2, 3, 4)

COMENTARI:

L'etimologia d'*amarellus* resulta problemàtica i incerta, i ha estat debatuda per diversos etimòlegs. Segons la hipòtesi plantejada per Coromines i Pascual[42], que és la comunament acceptada, i ratificada pel DLE[43], el mot castellà *amarillo*

[42] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 233b, 6 ss.
[43] Vid. DLE, s. v. *amarillo*.

prové d'*amarellus*, adjectiu documentat en baix llatí d'àmbit hispànic amb l'accepció d''esgrogueït, pàl·lid' que, al seu torn, devia ser un derivat del llatí *amarus* 'amarg' mitjançant el sufix *-ellus*. Segons els autors del *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, el significat d'*amarellus* 'groc' a partir d'*amarus* s'explica per la relaicó amb la malaltia de la icterícia, causada per un trastorn en la secreció de la bilis o l'humor groc, que provocava una pal·lidesa molt característica a qui la sofria. Del mateix parer és Ralph Penny[44], autor que a la *Gramática histórica del español* corrobora l'origen del mot *amarellus* per derivació del llatí *amarus*, com a innovació pròpiament hispànica:

> A pesar de la caracterización que hemos hecho del latín hispánico como arcaico y conservador, sus descendientes poseen una serie de rasgos que revelan la existencia de cambios innovadores que se circunscriben de modo exclusivo a la Península. Algunas innovaciones hispánicas consisten en la formación de derivados: *amaru* 'amargo' < *amarellu* < 'amarillento' < *amarillo*[45].

Coromines i Pascual refutaren les etimologies que havien estat proposades per altres etimòlegs, segons les quals *amarellus* devia ser un diminutiu provinent de l'àrab hispànic *`ánbar* < *ámbar* 'ambre', de manera que la veu àrab hauria donat una possible forma **ambarellus* o **ambarillus*, ni d'*`ámrah* 'blanc' [46].

Amarellus no ha deixat rastre al català i, com s'ha dit, hauria estat una innovació típicament hispana que, segons Bastardas[47], no hauria estat popular en el domini del català: «fa l'efecte d'ésser un terme mossàrab que s'aplica solament

[44] PENNY 2001: 11.
[45] *Ibid.*, p. 11.
[46] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 233b, 15-38.
[47] BASTARDAS 1977: 53-54.

a les teles precioses importades de l'Espanya ocupada pels àrabs. El groc d'aquestes teles devia ésser especialment apreciat»[48].

En efecte, als testimonis que hem recollit del nostre corpus documental l'adjectiu *amarellus* fa referència exclusivament a peces tèxtils; als diplomes dels anys 924[49] i 1068[50], l'adjectiu al·ludeix, respectivament, a una *planeta colore amarella diocodrina,* i a un *feltro amarello*. Els altres dos testimonis, corresponents als anys 998[51] i 1068[52], contenen els sintagmes *feltro I amarello* i *alio (uestimento) obtimo de oztorino amarel.* Així, als quatre documents en què es registra l'adjectiu qualifica els mots *planeta, feltro* i *uestimento de oztorino*. La *planeta* era el nom popular que rebia la *casula*, el vestit superior que duien per excel·lència sacerdots i bisbes, que constituïa, juntament amb l'alba, la peça central de l'abillament litúrgic emprat durant la missa[53]. Pel que fa a la veu *feltrum*, tot i ser un mot que adoptà diverses accepcions al llarg dels segles, al testimoni que hem esmentat qualifica la roba de llit[54].

Pel que fa a les variants documentades de l'adjectiu, hem registrat *amarellus, amarilius* i *amarel.* Com a adjectiu de color el mot està escassament documentat, i pel que fa a les formes onomàstiques del terme tampoc no són gaire abundants. Hom troba la primera documentació de la veu *amarellus*, com a antropònim femení, a un document datat abans de l'any 878, en què es llegeix la millora d'una deixa que feu una dona, anomenada *Amarella*, als seus fills:

---

[48] Germà Colón posà com a exemple la diferent evolució del català i del castellà quant als mots per a designar 'groc', ambdós a partir de diversos ètims llatins, com a tret característic de la llatinitat diversa d'ambdues llengües. Vid. COLÓN 1976: 64.

[49] **924** DipOsona 283, p. 263.

[50] **1068** Baraut, *DocUrgell* 816 (Urgellia 6, p. 177). Bastardas, al seu estudi (vid. BASTARDAS 1977: 53-54), data aquest diploma l'any 1069.

[51] **998** Udina, *La successió testada* 52, p. 203.

[52] **1068** CDipÀger 88, p. 332.

[53] TRIAS 2012: 316.

[54] *Ibid.*, p. 404. El mot *feltrum* designa tant el feltre com a material de confecció, sobretot emprat per a la confecció de matalassos, coixins, capes, barrets, sabates i espardenyes, com també, per metonímia, qualsevol peça manufacturada amb aquest tipus de drap gruixut fet de llana, pèl o borra sense teixir.

ante 878 Abadal, *Ecuixà* 49, p. 151: nam et ego A m a r e l l a fatio inmelioratione de ipsa luctuosa filiorum meorum de hereditatem illorum quod habere uidentur de patrem illorum principio.

El terme *amarellus* es documenta en època medieval exclusivament en àmbit hispànic, amb referència al color que avui dia coneixem com a 'groc', i els testimonis més antics són dels segles IX i X. Als diccionaris de llatí medieval europeu no hi ha rastre d'aquest adjectiu com a nom de color. La veu *amarellus*, al DuCange[55], és un substantiu referit a un tipus d'au marina, i també a un petit ocell, el verderol. El MLW dona les accepcions següents del substantiu *amarellus*: 'verderol', 'cadernera', 'guinder' o cirerer amarg, i el relaciona etimològicament amb *amarus*, del qual pren també la noció d''amargor'. La veu *amarus,* testimoniada en llatí amb el significat d''amarg', no designa en cap cas el color groc, el qual s'expressava amb altres termes, com ara *flauus* i *fuluus*[56].

En l'àmbit de la documentació llatina medieval de Galícia[57], es testimonieja el mot a partir del segle X, com a color propi del pelatge d'animals:

928 Andrade, *CelanovaTbo* 1/234, pp. 330-331: caballum mauricello, lectum perfectum, mulum a m a r e l l u m et tres pelles auninas.

988 SáezE, *CelanovaCD* 202, pp. 464-465: et accepimus de uos in nostro precio equa a m a r e l a .

1088 Costa, *BragaCatLiberFidei* 1/125, pp. 147-148: accepimus de uobis uno cauallo apreciato in IIes equas et alio cauallo a m a r e l o adpreciato in II equas et II lenzos.

[55] Vid. DuCange, MLW, s. v. *amarellus*.
[56] Vid. la introducció a l'apartat 6 (Groc). Vid. etiam ANDRÉ 1949: 128-161.
[57] Vid. CODOLGA, s. q. *amarell**.

Accepcions similars es troben en la documentació medieval del regne de Lleó[58]:

> **938** Eslonza, 4.20: accepimus de uos in honore mulo castano et alia mula a m a r e l a .
>
> **1074** Sahagún 732.13: et azepimus de uobis ... IIos boues per colore a m a r i a l o s .
>
> **1124** COviedo 144.15: IIas uacas, illa una per colore a m a r e l a et altera per colore nicra pinta.

Concloem, doncs, que l'adjectiu *amarellus* 'groc' és propi de l'àmbit lingüístic hispànic. Si bé aquest mot no ha deixat rastre en el domini del català, el significat de 'groc' continua ben vigent en el castellà *amarillo*[59], i en el portuguès *amarelo*, llengües en què ha esdevingut el terme bàsic per designar aquest color. També en gallec es troben els mots *amarelo* (i *marelo*), així com en l'asturià *mariellu*[60], amb el significat de 'groc'.

[58] Vid. LELMAL, s. v. *amarelus*.
[59] Vid. Coromines-Pascual, *DECH* I 233b, 6.
[60] Per a una definició del mot *mariellu*, vid. GARCÍA LÓPEZ & RICARDO BOYANO 2002: 80. Els autors indiquen: «*mariellu*: adj. 'amarillo'. *Vaca mariella*: vaca de color más pálido que la roxa».

aureolus

VARIANTS:

oriolus

FORMES:

oriola

ONOMÀSTICA:

Antr.: Auriolus, Auriol, Ariolus, Ariol, Oriol.

Top.: Aureolus, Auriolus, Auriol, Arioli, Ariol, Oriolus, Oriola, Oriol, Valle Oriola.

ETIMOLOGIA:

El mot *aureolus* és un adjectiu format a partir d'*aureus* 'daurat' mitjançant l'addició del sufix diminutiu *-olus*. Es testimonieja des de Plaute[61]: *auream … lunulam atque anellum aureolum in digitum*. Com a adjectiu que indica el color daurat, es llegeix des de Varró[62]: *gallos … collo uario aut aureolo*[63].

SIGNIFICAT:

'Dauradet' (significat etimològic) i, d'aquí, 'tirant a groc', 'ros rogenc'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

[61] PLAVT. *epid.* 640.
[62] VARRO *rust.* 3, 9, 5.
[63] Vid. ThLL II/2 1488, 53.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030 (*testament sacramental d'Ermengol Samarell*): et dimisit Raimundo, filio suo, uncias X auri et equam una o r i o l a cum pullo suo et uacca una alba melior.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1)

COMENTARI:

En llatí clàssic, el terme *aureus*, del qual prové l'adjectiu *aureolus*, tingué dos valors semàntics. D'una banda, feia referència a la qualitat de quelcom que estava fet d'or i, de l'altra, al color daurat mateix[64], significat testimoniat des d'autors com Gel·li[65]: *latina oratio ... ex ipsis rebus uocabula colorum mutuatur et igneum aliquid dicit ... et aureum*, o Lucreci[66]: *color aureus ignis*, entre d'altres. A partir d'*aureus* es formà, per derivació, el diminutiu *aureolus*, emprat com a terme de color per primer cop en autors com Varró[67], i també en autors cristians, com Agustí d'Hipona[68]: *latine enim uobis dicam et, ut dici assolet, multum est ad uos. Illud potius qualicumque mente intelligendum fuit, si colore apparet in corporibus boni praesentia, fimum animalium, quod ipsarum etiam carnium purgamentum est, diuersis nitere coloribus, alias candido, plerumque aureolo*, o al *Culex*[69]: *pingunt hederae ... aureolos uiridi pallore colymbos.*

Al nostre corpus documental comptem amb un únic testimoni en què el terme, amb la forma *oriolus*, es documenta com a adjectiu de color, referit a una euga: *equam una oriola*. Aquest sintagma apareix al testament sacramental

[64] Vid. ThLL II/1 1491, 24.
[65] GELL. 2, 26, 5.
[66] LVCR. 6, 205.
[67] VARRO *rust.* 3, 9, 5.
[68] AVG. *mor. manich.* 2, 16, 39.
[69] CVLEX 144 (*cit.* ThLL II/1 1488b, 65-66).

d'Ermengol Samarell, de l'any 1076[70], concretament a la part dispositiva del document, en què es fa menció dels béns mobles i immobles que llegà Ermengol a la seva dona i als fills. A propòsit d'Ermengol Samarell, val a dir que pertanyé a una de les famílies més riques de Barcelona durant els segles XI i XII. De fet, tingué moltes propietats a Barcelona on, juntament amb la seva dona Trudgarda, anà engrandint el seu patrimoni mitjançant la compra de cases a la ciutat i de terres als territoris veïns[71]. Certament, al seu testament sacramental es fa palesa la riquesa del seu patrimoni. Entre les deixes que feu, llegà al seu fill Ramón una nombre considerable de bestiar, consistent en vaques, eugues i poltres. Moltes de les eugues que s'hi esmenten es distingeixen mitjançant un adjectiu de color, en el passatge que ja hem comentat a propòsit dels termes *albus*, *badius* i *uermiculus*[72]. Altres s'identifiquen indicant-ne el parentiu.

No obstant la reduïda presència d'*aureolus* com a adjectiu de color a la Catalunya altmedieval, el mot fou molt productiu en la formació d'antropònims i topònims. De fet, és en l'onomàstica on més es testimonieja, amb una àmplia gamma de variants, com ara *aureolus, auriolus, aureol, auriol, ariolus, ariol, oriolus* i *oriol.* En el cas dels topònims, Coromines identifica, a Llucena, una *Font de Iriola*, que provindria de *fonte aureola* 'font groguenca d'aigua sulfurosa', testimoniada a un document del 1094 com a *fonte Oriola*. La font hauria rebut aquest nom pel color que deixaven les aigües que hi brollaven[73]:

[70] **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030.

[71] Vid. BATLLE 1982: 7-19.

[72] **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030: *et dimisit Raimundo, filio suo, uncias X auri et equam una oriola cum pullo suo et uacca una alba melior. ... et dimisit ... filia equa ferranna ... dimisit ad nepota sua Gerberga, filia Raimundi, cafitium I ordei et equa una ferrana ... Et ad prenominato Petro, equas duas, qui fuerunt de Isarno Floridii, et ipsa qui fuit filia caualli Renardi. Et ad prefata uxor sua, equa I donzenla cum filia sua et alia equa, qui fuit filia caualli Guilelmi Dalmacii. Et inter Fulconem et Gaufredum, equa I uermela. Et inter Ermengaudo et Mori, equa I baia. Et ad Arnallum, pullina I, qui fuit filia caualli Petri. Et Ad Adaledis, filia sua, equa I falua, filia caualli Renardi. Et ad Sicardis, filia sua, pullina una. Et ad Bernardum Ermengod equa I.*

[73] Vid. Conclusions, apartat 5 (La semàntica del color), subapartat 5.5. (Cromotoponímia del paisatge català medieval).

1094 DACCBarcelona V 1604, p. 2486: et abet affrontationes a parte orientis in torrent qui discurrit per tempus pluuiarum, de meridie in fonte O r i o l a , de occiduo in Ruuira de feuo de Rosdors et de uicarios.

Tot seguint amb els pretopònims i topònims formats a partir d'*aureolus*, es llegeixen construccions del tipus *ualle aureola, podium aureolum, mata aureola, monte aureolo*, entre d'altres[74]:

897 DipRosselló 151, p. 189: cum aquis, molendinis, necnon terris de monte qui uocatur A u r i o l u m .

1061 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1219, p. 531: et sic per ipsam stratam que pergit a Valle A u r e o l a .

1063 AComtalPerg III 607, p. 1106: usque ad Podium A u r e o l u m .

1081 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1444, p. 374: et usque in serram quam uocant Arborem de A u r e o l o .

1090 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1560, p. 845: et de meridie in puio A u r e o l o .

Com a antropònim masculí, el mot té una forta presència al nostre corpus documental tot al llarg dels segles IX, X i XI, amb variants del tipus *Auriolus*, *Aureolus*, *Ariol*, *Oriolo, Oriol*, *Arioli*. L'apel·latiu propi català *Oriol*, que ha perviscut fins l'actualitat, és un nom antic, del qual la pronúncia moderna *oriól* prové d'una dissimilació ja molt antiga[75].

[74] Vid. Coromines, *Onomasticon* VI, 85a, 13. Segons l'autors, s'ha identificat al Berguedà una *Vila Oriola*, dissimilat a voltes en *ueloriola*, «que cediria fàcilment a la contaminació de *uall-*, perquè és un pendent que baixa al Merlès». També es té constància d'una *Valleriola* o *ualldeoriola* amb una *Valle Oriola* prop de Sant Cugat del Vallès.
[75] Vid. Coromines, *Onomasticon* VI 84a, 44.

croceus

VARIANTS:

—

FORMES:

croceo, -i

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *croceus* deriva, mitjançant el sufix *-eus*, del substantiu llatí *crocum* 'safrà'[76], documentat també com a mot masculí *crocus*, provinent, al seu torn, del grec κρόκον (també masculí κρόκος). Es testimonia en llatí des d'autors com Varró[77]: *serere lilium et crocum*, com a denominació de la planta aromàtica pròpiament dita, o de les seves flors i aroma i, fins i tot, de l'ungüent que se n'extreia. Accepcions d'aquest tipus es llegeixen a Ciceró[78]: *magis laudari, quod terram quam quod crocum sapere uideatur*, i també a Plini[79]: *constat susinum unguentum ex liliis croco, murra*, entre d'altres[80]. L'adjectiu *croceus*, que en un principi designava allò 'relatiu al safrà', es testimonieja com a mot de color ('color del safrà') a Virgili[81]: *aries iam croceo mutabit uellera luto*.

SIGNIFICAT:

'Del color del safrà', tot denotant alguna noció de brillantor.

---

[76] Té el mateix origen la forma *grogus* 'groc', més propera a la llengua parlada. Vid. s. v. *grogus*.
[77] VARRO *rust.* 1, 35, 1.
[78] CIC. *de orat.* 3, 99.
[79] PLIN. *nat.* 13, 12:
[80] ThLL IV/2 1215, 63 ss.
[81] VERG. *ecl.* 4, 44

FORMES ROMÀNIQUES[82]:

it. *croceo* 'del color del safrà' (sard *grogu* 'groc'), port. *cróceo* 'del color del safrà'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50 (*acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Ripoll*): disparciens eos per quadrifida climata eui quasi titanii c r o c e o fulgentes lumine celi.

(2) **1137** Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245 (*trasllat fet el 10 d'abril del 1367 a Perusa de la confirmació dels privilegis i patrimonis de Guillem, patriarca de Jerusalem*): hoc est exemplum siue copia cuiusdam priuilegii cum bulla plumbea pendenti ad fila sirici uiridis c r o c e i coloris et rubei in qua bulla ex una parte erat scultum quoddam sepulcrum.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Natura / Paisatge (1); *Peces de vestir* (2)

COMENTARI:

El substantiu neutre *crocum*, que convisqué amb una forma masculina *crocus*, prové del grec κρόκον, el qual convivia també amb una forma masculina κρόκος. Segons Isidor, aquest terme rebé el nom a partir de la ciutat de Cilícia, anomenada *Corycus*:

> ISID. *orig.* 17, 9, 5: crocum dictum ab oppido Ciliciae, quod uocatur Corycus.

Segons diversos gramàtics, el neutre *crocum* no es feia servir en les formes plurals, sinó que, en aquests casos, s'utilitzava el substantiu masculí[83]. Si ens

[82] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2337.
[83] ThLL IV 1215, 40-44.

remuntem a l'ètim grec, ja en Èsquil κρόκος s'utilitza com a designació de peces de vestir tenyides, de manera que devia haver esdevingut el nom d'un colorant[84]:

> AESCH. *ag.* 239:
> κρόκου βαφὰς δ᾽ ἐς πέδον χέουσα
> ἔβαλλ᾽ ἕκαστον θυτήρ-

Constatem, doncs, que el mot grec tingué valor cromàtic ja en l'Antiguitat, i el mateix succeí amb el llatí. Així es llegeix en els autors llatins, com ara a Lucreci[85]: *tenuia sputa minuta, croci contacta colore*, Ovidi[86]: *ille color crocum simulat*, o Plini[87]: *radix rhecomatis trita uini colorem reddit ad crocum inclinantem*. També Servi[88], al comentari a les *Èglogues* de Virgili, explica el significat d'aquest mot: *crocum lutei coloris est*, és a dir, que s'equipara semànticament al color designat pel mot *luteus* 'groc rogenc'. El llatí, com dèiem, va manllevar-lo del grec, i diversos autors d'època clàssica l'empraren per designar el color groc, alguns amb la forma neutra *crocum*, però d'altres, especialment alguns poetes clàssics, usaren el masculí plural de *crocus*. Per exemple, a Properci, Ovidi i Juvenal es llegeix *crocos* com a substantiu per a designar les flors grogues. D'altra banda, tant a Virgili com a Ovidi hom troba *crocum* convertit en nom substantivat del color o de la matèria groga, en alguns casos indicant certament un matís resplendent o brillant:

> VERG. *aen.* 9, 614: uobis picta croco et fulgenti murice uestis.

> OVID. *her.* 11, 162: et trahitur multo splendida palla croco.

[84] κρόκου βαφὰς amb el significat de 'tenyides de groc'.
[85] LVCR. 6, 11, 88.
[86] OVID. *ars* 3, 179.
[87] PLIN. *nat.* 27, 128.
[88] SERV. *ad. ecl.* 4, 44.

A partir de *crocum* es formaren diversos derivats, com ara *crocatus* 'tenyit de safrà', i *croceus* 'relatiu o pertanyent al safrà', 'del color del safrà[89]. Coromines fa notar l'existència d'una glossa llatinoanglosaxona en què es llegeix aquest mot, convertit ja en un veritable adjectiu designador del groc: «*crocus*: *gelus*», on *gelus* és la forma arcaica de l'anglès *yellow*[90].

En la nostra documentació es registren dues aparicions de l'adjectiu *croceus*, als documents dels anys 1008[91] i 1137[92] que contenen, respectivament, les formes *croceo* i *crocei*. El primer és un diploma molt solemne que registra l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Ripoll. El passatge diu així:

> **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50: dumque turbulentos malignorum pneumatum dignatus est diruere fluctus, egit per multimodas precelse gracie formas, doctores praeligendi misertus a quibus possit suos amonitus errores cognoscere mundus, disparciens eos per quadrifida climata eui quasi titanii c r o c e o fulgentes lumine celi, ne sub modio posita lucerna celum tenebresceret undique totum, sed candelabro leuata precelso cunctis luciducum atque lucentem possit reddere lumen.

En aquest passatge *croceus* qualifica el mot *lumine*, de manera que, en aquest context, adopta el significant de 'daurat', 'brillant', tal vegada fent referència al color lluminós d'una posta de sol ataronjada. El safrà es caracteritza, com hem indicat anteriorment, pel seu color groc brillant, fins i tot vermellenc o ataronjat, d'on prendria *croceus* l'associació amb quelcom brillant, daurat. De fet, a Plini[93], en un passatge dedicat a la descripció de pedres precioses i gemmes, es llegeix un ús similar del terme: *syrtitides gemmae e melleo colore croco refulgentes*. És a dir,

[89] ThLL IV/2 1212, 51 ss.
[90] CGL V, 353, 21 (*cit.* Coromines, *DECat* IV 667b, 4).
[91] **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50.
[92] **1137** Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245.
[93] PLIN. *nat.* 37, 67, 182.

que el color *crocum* pot atribuir-se a quelcom resplendent, tal com es llegeix també a Ennodi[94]: *Cynthia per croceas fulgebat lactea bigas.*

Tornant, doncs, al document d'Oliba, es tracta d'un text redactat amb una solemnitat extraordinària. Així es fa palès a les primeres línies[95] de l'acta d'elecció, en què l'escrivent fa mostra de la seva perícia i coneixement lingüístic, tot barrejant-hi una sèrie d'hel·lenismes rars, com ara *chosmus*, *baratro*, *loetale*, *eulogetos* i *doxasmenon*.

Gairebé 130 anys després torna a aparèixer aquest mot, aquest cop a un diploma[96] que registra la confirmació de Guillem, patriarca de Jerusalem, dels privilegis i patrimonis ratificats pel seu predecessor, el patriarca Arnulf. Altre cop es tracta d'un text erudit i solemne[97]. El passatge diu així:

> **1137** Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245: hoc est exemplum siue copia cuiusdam priuilegii cum bulla plumbea pendenti ad fila sirici uiridis c r o c e i coloris et rubei in qua bulla ex una parte erat scultum quoddam sepulcrum.

Sobre aquest testimoni, en primer lloc cal dir que Quetglas[98] ja assenyalà el fet que es tracta de la part dispositiva que recull un trasllat fet a Perusa l'any 1367 (*copia cuiusdam priuileii* ...), motiu pel qual cal incloure'l amb reserves al corpus d'estudi. L'autor també posà en dubte l'opció de considerar *uiridis* un color en aquest context, per la contigüitat de *crocei coloris et rubei*. En aquest cas, *crocei coloris et rubei* és el sintagma que indica el color, referit a *fila sirici uiridis*, que designa un tipus de teixit.

---

[94] ENNOD. *carm.* 2, 128, 4

[95] **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50: *cum ab omnipotentis luciformi sanccione chosmus se diuerteret omnis sticeque subnexa ruine prorui in baratro se ipsam doleret humana mortalitas, cumque nec scita legalia tenens mundus oberraret inermis, et loetale uenenosi anguis distillaret uirus in omnes, cumque celsus Deus eulogetos in omnia manens orribilem a suis uoluisset diuellere cultum, tetrisque a damnis creaturam suam liberaret, ipse misertus uoluit ut seductor qui ante ceu doxasmenon uidebatur lautus a suis, demens demum uideretur fautorque probandus a bonis.*

[96] **1137** Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245.

[97] Vid. etiam s. v. *uiridis*.

[98] Vid. QUETGLAS 2019: 84; 120.

Pel que fa a la continuïtat del terme, l'ètim *crocum* llatí evolucionà a l'italià *croceo* 'groc del safrà', i de l'adjectiu *croceus* prové el portuguès *cróceo* 'del color del safrà'[99]. En d'altres llengües romàniques, tingué pervivència *crocum* després de patir un canvi fonètic de *cr-* a *gr-*, i s'originà el català *groc*[100]. Finalment, Corominas i Pascual apunten l'existència de dos substantius que semblen derivar de *crocus*: *caroca* i *coroza*[101].

[99] Per als derivats romànics de *crocum*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 2337.

[100] Per a aquest terme, vid. s. v. *grogus*.

[101] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 881b, 23-34. Sobre la veu *caroca* 'composición dramática despreciable, escrita para solazar al vulgo', mot exclusiu del castellà, diuen els autors el següent: «palabra afectiva de origen incierto, quizá forma mozárabe de *crocus* 'azafrán', que en latín se tomó metonímicamente por la escena dramática, a causa del empleo que en ella se hacía de este producto». I el mateix per al mot *coroza*, d'origen incert, que els autors relacionen etimològicament amb el llatí *crocea* 'vestit de color del safrà', o potser amb una base afí a la de *carozo*, per mediació del basc. Vid. Corominas-Pascual, *DECH* II 201a, 20.

deauratus

VARIANTS:

—

FORMES:

deaurato

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Participi de perfet del verb *deaurare* 'daurar', format, al seu torn, pel prefix *de-* i el mot *aurum* 'or'. El verb *deaurare* és una forma tardana, emprada amb el mateix valor que *inaurare* 'daurar', i testimoniada al Codi Teodosià[102]: *cassidas et tegerent argento et deaurarent*, i a la Vulgata[103]: *et quatuor columnas de lignis setim, quas cum capitibus deaurauit*. El participi *deauratus* es llegeix per primer cop als Salms[104]: *itit regina a dextris tuis in uestitu deaurato circumdata uarietate*.

SIGNIFICAT:

'Daurat', 'd'or' i, per extensió, 'del color de l'or'.

FORMES ROMÀNIQUES[105]:

cat. *daurat*, esp. *dorado*.

---

[102] *Codi Teodosià* 10, 22, 1.
[103] Ex 36, 36.
[104] Sl 44, 10.
[105] Les diverses llengües romàniques en què *deaurare* tingué continuïtat formaren els participis corresponents (cf. el català *daurar*, el castellà *dorar*, el francès *dorer*, l'italia *dorare* i l'occità *daurar*). Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2489.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **949** DipAmer 10, p. 39 (*acta d'elecció d'Eimeric com a abat de Santa Maria d'Amer*): sicut uaticinauit propheta dicens: Ornatus a dextris in uestitu d e a u r a t o circumdata uarietate in decore suo.

(2) **1055** Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276 (*el concili de Narbona commina Guillem Bernat de Gurb a restituir a la seu de Vic la possessió de les esglésies de Gurb*): sed prelibati pii pastores hunc legentes, et contra ius diuinum factum fuisse intelligentes ... hic querulam uocem suggerentes condoluere sponsam Christi depredari, et esse in paupertate, que regina est in uestitu d e a u r a t o circum amicta uarietate.

(3) **1058** Baraut, *DocUrgell* 701, Urgellia 6, p. 78 (*lliurament dels marmessors de Sanç Many a l'església de Santa Maria de la Seu d'Urgell*): hec est sponsa Xpisti, regina in uestitu d e a u r a t o circumicta uarietate.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1, 2, 3)

COMENTARI:

De l'ètim *aurus* 'or' derivà el verb *aurare* 'daurar' i, d'aquest, diversos compostos: *deaurare* 'id.', *inaurare* 'id.', *subaurare* 'id.', i els participis corresponents: *deauratus, inauratus* i *subauratus*[106]. En llatí es registra també el substantiu *aurata*, també derivat d'*aurus*[107], referit a un tipus de peix ('truita daurada'), que evolucionà a l'italià *orato* i al castellà *orado*[108].

[106] ThLL II/5 1522, 46.
[107] *Ibid.*, p. 1520, 17.
[108] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 789.

Al nostre corpus documental, es registren els mots *deauratus*, *superauratus* i *exaurus*, tots ells derivats d'*aurum*. Tal com succeeix en d'altres casos d'adjectius que designen el material de què està fet o cobert quelcom, és dubtós que aquests tinguin una accepció cromàtica. Així, als testimonis registrats, els derivats d'*aurus* es refereixen principalment a objectes de metall fets o recoberts d'or, com ara *uascula*, *calix, frenum, reliquia* o *chabizana*.

Pel que fa als testimonis de la veu *deauratus*, corresponents als anys 949[109], 1055[110] i 1058[111], tots ells contenen el text *hec est sponsa Xpristi, regina in uestitu deaurato circumicta uarietate*, amb algunes deturpacions. El passatge remet als Salms: *astitit regina a dextris tuis in uestitu deaurato circumdata uarietate* (Sl 44, 10), un cant nupcial compost en ocasió del matrimoni d'un rei israelita amb una princesa estrangera. La segona part del Salm (vv. 10-17) és dedicada a l'esposa, en què el salmista en descriu la bellesa i l'esplendor del seu seguici. La reina es presenta en mig d'un decorat propi de les corts orientals, plenes de colors vistosos i daurats, en què s'esmenten els palaus de vori i l'or d'Ofir, així com el seu vestit de brocats d'or, i tota ella guarnida amb brodats. Als passatges esmentats al nostre corpus, es pren aquesta referència, que devia estar molt present en l'imaginari popular, car els escrivans aprenien a llegir amb els Salms. L'ús d'aquest terme queda circumscrit al context d'uns textos erudits; el diploma del 949 fou escrit pel prevere Ataulf, mentre que els diplomes dels anys 1055 i 1058, per Borrell Guibert[112]. Al document de l'any 1058 el mot s'associa a la descripció de Maria, verge de l'església de Santa Maria de la Seu d'Urgell, i s'inclou al solemne preàmbul amb què s'inicia el document.

En definitiva, les aparicions d'aquest terme al nostre corpus són anecdòtiques, i cal tenir present que, en tractar-se d'un mot que designa, originàriament, quelcom fet d'or, cal mantenir certes reserves a l'hora

[109] **949** DipAmer 10, p. 39.
[110] **1055** Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276.
[111] **1058** Baraut, *DocUrgell* 701 (Urgellia 6, p. 78).
[112] Hem donat algunes notícies sobre aquest escrivà a propòsit de l'adjectiu *borrellus*. Vid. s. v.

d'incloure'l en un estudi dedicat als colors. Referit a un vestit ornamentat, segurament fa referència a les brodadures o brocats fets d'or.

Deauratus es troba present en altres corpus de llatí medieval hispànic, però sempre amb la mateixa accepció de 'daurat' referida al material de confecció. En altres corpus d'àmbit europeu, es registren algunes innovacions derivades del verb *deaurare*. El MLW recull els substantius *deauratorius* 'apte per daurar' i *deauratura* 'daurat', mot que també es registra al DuCange. Aquest diccionari inclou també el substantiu *dorarius* 'daurador'[113].

En l'àmbit de les llengües romàniques, el verb *deaurare* té pervivència en el català *daurar*, el castellà *dorar*, el francès *dorer,* l'italià *dorare,* i l'occità *daurar*, a partir dels quals es formaren els participis adjectivals corresponents (català *daurat*, castellà *dorado*, etc.)[114].

[113] Vid. MLW, s. v. *deauratorius* i *deauratura.* Vid. DuCange, s. v. *deauratura* i *dorarius.*
[114] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2489.

diacitrinus

VARIANTS:

diocodrinus

FORMES:

diocodrina

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Aquest adjectiu, escrit al nostre corpus *diocodrinus*, és un terme compost a partir de la preposició *dia-* i del mot *citrinus*, relacionat amb el grec κίτρινος 'del poncemer', 'de color groc llimona'[115].

SIGNIFICAT:

'De color groc', referit a quelcom tenyit d'aquest color.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **925** DipOsona 283, p. 263 (*donació dels comtes Sunyer i Riquilda a l'altar de Sant Salvador del monestir de Ripoll*): planeta I colore amarella d i o c o d r i n a , kappa I uermilia ex diorodono.

[115] Vid. GMLC, s. v. *diacitrinus*.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1)

COMENTARI:

El GMLC dona entrada a aquesta veu amb el lema *diacitrinus*, tot indicant que al nostre corpus documental el mot es llegeix amb la variant *diocodrinus*. Al respecte d'aquesta variant gràfica, aquest diccionar ofereix unes precisions que són les mateixes que s'apliquen per raó de la veu *diorhodonus*, ja que sembla ser que en l'únic exemple testimoniat, el de l'any 925[116], hi hauria hagut un error de còpia, i caldria llegir *-ce-* en comptes de *-co-*, a causa de la freqüent confusió entre *o* i *e*. D'altra banda, l'aparició de *dio-* en comptes de *dia-* pot ser deguda a un simple error de còpia.

El mot està compost de la preposició *dia* i del mot *citrinus*, relacionat aquest, al seu torn, amb el grec κίτρινος 'del poncemer', 'de color groc llimona'[117]. Sobre això, diu el GMLC: «bé que el mot grec κίτρον 'fruit del poncemer' i els seus derivats semblen d'origen llatí, el terme que documentem ha d'ésser considerat un hel·lenisme, no sense la influència del terme *citrinus* (no documentat durant el període pròpiament llatí) en la seva forma tardana **cedrinus* o de l'adjectiu greco-llatí *cedrinus* 'pertanyent al cedre'. La forma *diacedrinus* ja apareix en Notker Bàlbul»[118].

Al nostre corpus, l'únic testimoni de la veu que constatem es llegeix a la donació dels comtes Sunyer i Riquilda a l'altar de sant Salvador del monestir de

[116] **925** DipOsona 283, p. 263.

[117] Segons el científic bizantí Simeó Set, que visqué al segle XI i fou l'autor d'una obra sobre les característiques d'alguns aliments (*De alimentorium facultatibus*), el mot διακιτρίον designa l'escorça de taronja condimentada amb mel. Així, segons indica el DuCange, potser l'adjectiu grec διακίτρινος indica el color que tenen les escorces dels cítrics, «nostris, *Escorce de citron*». Vid. DuCange, s. v. *diacitrinus*.

[118] Al respecte de la presència d'aquest mot a Notker Bàlbul, en trobem la citació al DuCange: Monachus Sangall. *in Carolo M*. 2, 27 (*cit.* DuCange, s. v. *diacitrinus*): *et pauonum collis cum tergo et clunis mox florescere incipientibus, Tyria purpura, uel Diacedrina litra decoratis.*

Ripoll l'any 924. L'adjectiu, amb la variant *diocodrina*, qualifica el sintagma *colore amarella* que fa referència, al seu torn, a una *planeta*, la peça de vestir litúrgica que solia estar dotada de decoració ornamental[119]. En aquest diploma s'hi llegeix també l'adjectiu *diohordonus*, mot que presenta el mateix fenomen gràfic. En efecte, la *planeta* descrita és qualificada per mitjà de dos termes de color, un de vernacle, *amarella*, i un hel·lenisme, *diocodrina*. *Amarella* indica pròpiament el color de la peça de vestir, o potser el tipus de teixit de què està confeccionada[120], i és complementat amb el segon terme, més rar. Per l'escàs testimoniatge d'aquest terme i a causa del registre lingüístic a què queda circumscrit considerem, doncs, que es tracta d'un mot erudit.

No hi ha evolució del terme a les llengües romàniques.

[119] TRIAS 2012: 312.

[120] L'adjectiu *amarellus* està estretament vinculat a les teles precioses importades de l'Espanya mossàrab. Vid. s. v. *amarellus*.

faluus

VARIANTS:

falbus

falauus

FORMES:

faluo, -um, -a, -am

falauum

falbo

cat. falb

ETIMOLOGIA:

Aquest adjectiu és segurament la llatinització del català *falb*[121] que, al seu torn, prové del germànic occidental **falu̯-* 'pàl·lid'[122]. Al corpus documental de la Catalunya altmedieval es testimonia la forma ja catalana *falb*, així com diverses formes llatinizades.

SIGNIFICAT:

'Groc rogenc', dit especialment del pelatge dels èquids i els bovins.

FORMES ROMÀNIQUES[123]:

cat. med. *falb* 'de color gris fosc', esp. *overo* (**fovero*?) 'dit d'un cavall, de color préssec'[124], fr. *fauve* 'groc rogenc', fr. med. **falf*, *falve* 'id.', it. med. *falbo*, occ. *falb* 'pàl·lid'[125], port. *fouveiro* 'pèl-roig'.

[121] JAIME MOYA 2015: 79.

[122] Vid. Wartburg, *FEW* XV/2 106a.

[123] Per al català i el castellà, vid. Coromines, *DECat* III 852b, 47 ss. Vid. etiam DCVB, s. v. *falb*. Per a la resta de llengües, vid. Meyer-Lübke, *REW* 3174.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **908** (*orig.*) Junyent, *DipVic* 41, p. 39 (*testament d'Idalguer, bisbe de Vic*)*:* dono ... Gerardo fideli meo iumentum f a l a u u m I.

(2) **994** Baraut, *DocUrgell* 237, Urgellia 3, p. 69 (*compravenda de dues peces de terra, de vinya i un llinar pel preu de setanta sous* «in uno cauallo faluo in res ualente»): uindo tibi hec omnia ... in precio solidos setanta in uno cauallo f a l u o in res ualente.

(3) **1003 (1005)** Baraut, *DocUrgell* 288, Urgellia 3, p. 121 (*testament del bisbe Sal·la*): remaneat ipsa mea mula f a l u a ad Sancta Maria.

(4) **1004** Udina, *La successió testada* 63, p. 213 (*testament de Madeix*): et ipsa mea egua f a l u a cum uaca una dare facite pro redemptione de captiuo.

(5) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314, Urgellia 3, p. 145 (*publicació del testament del bisbe Sal·la)*: et concessit ad Aeigo sorore sua ipso suo mulo f a l u o et ipsa sua pellizia.

(6) **1037** Baraut, *DocUrgell* 502, Urgellia 5, p. 44 (*testament del sagristà Seniofred de la Seu d'Urgell):* ad Viuas Senta de Elass equa I f a l u a .

(7) **1051 (1052)**[126] Baraut, *DocUrgell* 653, Urgellia 6, p. 39 (*publicació sacramental del testament de Ranolf*): et equa f a l u a siat uenduta ... et ad

[124] Vid. DLE, s. v. *overo*.

[125] L'occità és l'única llengua en què es manté el sentit etimològic del germànic **falu̯-*, això és, 'pàl·lid'. Vid. DOccitan, s. v. *falb*.

[126] Vegeu l'explicació de l'editor pel que fa a la datació del diploma (Baraut, *DocUrgell*, Urgellia 6, p. 39, nota 1): «la data no concorda amb la del testament (això és, **1052** Baraut, *DocUrgell* 654, Urgellia 6, p. 39), on se l'anomena Arnolf. La del pergamí original, escrita al llom, no es llegeix massa bé. L'any XXII del rei Enric sembla, però, segur».

Ponzo remaneat ipso chauallo f a l u o et ad Raimundo Arnolfo remaneat ipso pulino nigro.

(8) **1052** Baraut, *DocUrgell* 654, Urgellia 6, p. 39 (*testament d'Arnolf*): a Poz remaneat ipso kauallo f a l u o et a Remon Arnolf polino nigro.

(9) **1053** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1122, p. 431 (*publicació sacramental del testament del monjo Enric*): ad ipsius canonice ipsam suam mulam f a l u a m cum duabus modiis uinearum.

(10) **1056** DACCBarcelona III 912, p. 1465 (*testament sacramental d'Ebrí Riquer*): et concessit ad prefata uxori sua bouo f a l u o .

(11) **1058** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1169, p. 479 (*publicació sacramental del testament de Ramon Bonfill*): et ad Guilelmum Geriberti dimisit cauallum unum, muxillulam f a l u a m et unam loricam et unam spatam ad suum proprium.

(12) **1063** CSCugat II 634, p. 300 (*testament de Guiu Riculf*): et concedo ad uxori mea predicta eguas V et ipso pullino f a l u o et ipsa mula nigra.

(13) **1064** AComtalPerg III 620, p. 1124 (*testament del levita Bonfill Oruç*): in primis, ipso precio de ipsa mea mula f a l u a concedo pro anima mea, et parilio I de bouos pro anima mea, et pulino I asnino similiter.

(14) **1065** CDipSGirona 314, p. 326 (*el clergue Bernat Belel nomena marmessors i fa una sèrie de donacions*): et relinquo ad Gaucefredum Senfredi equam meam f a l u u a m .

(15) **1075** Sangés, *DocGuissona* 37, p. 255 (*testament de Bernat*): potestatem habeatis ... dare pro anima mea de ipso auere ... ipsam medietatem ... exceptus I caual f a l b . *Ibid.:* totas ipsas meas uoces remanent ad Azalez cum ipso caual f a l b .

(16) **1076** DACCBarcelona IV 1301, p. 2020 (*testament de Ramon Bernat*): et concedo ad Valentia ... ipsum equum meliorem f a l u u m .

(17) **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030 (*testament sacramental d'Ermengol Samarell*): equa I uermela ... equa I baia ... equa I f a l u a .

(18) **1090** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1561, p. 846 (*publicació del testament de Ramon Borrell*): et ad ipsam kanonicam duas suas mulas, unam f a l u a m et aliam quam prestauerat seniori suo, Guilelmo Umberti.

(19) **1096** AComtalPergCont 291, p. 572 (*publicació sacramental del testament de Dispòsia, senyora del castell de Múnter*): et unam equam f a l u a m ad Guillelmus Bernardi, filio suo. *Ibid.*: ad Berengarium filio suo dimisit ipsa equa f a l u a .

(20) **1113** Bach, *Sta. Maria de Solsona* 117, p. 174 (*testament de Bernat Bermon*): et remaneat ad Malet ipsum mul f a l b o .

(21) **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283, Urgellia 9, p. 112 (*testament de l'arxilevita Berenguer Bernat*): in primis relinco ad opera Sancte Marie XLª uncias in pignore quod habeo in Ordinau et mulam f a l u a m tali ordine.

(22) **1136** Baraut, *DocUrgell* 1456, Urgellia 9, p. 263 (*testament de Ponç Bernat*): et ipso kauallo f a l u o cum armas remanet inter caualleria Iherusalem et ospital.

(23) **1193** DipTortosa 493, p. 610 (*testament sacramental de Ponç de Monells*): unum anulum aureum cum smeragdo et mulum meum f a l u u m cum assellamento suo et freno.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23);

Bovins (1, 10)

COMENTARI:

L'adjectiu *faluus* 'groc rogenc', documentat al nostre corpus també amb la variant *falbus*, és segurament la llatinització del català *falb* –ja present d'aquesta manera al corpus del GMLC–, que prové, al seu torn, del germànic occidental **falu̯-* 'pàl·lid'[127].

Sobre l'origen germànic del mot, s'han esdevingut diverses propostes etimològiques. Així, Coromines[128], a propòsit de la veu catalana medieval *falb*, indica que es tracta d'un «nom de color de cavalls i muls», i afirma que aquest nom prové del terme germànic esmentat. Tanmateix, matisa que «probablement en la seva forma fràncica (no documentada), sumant-s'hi, però, la del gòtic (no documentat, però possiblement derivat del grec bizantí φάλβας 'nom de cavall'), nom comú a totes les llengües germàniques antigues, i que apareix llatinitzat com a *falbus* o *faluus*, ja en llatí tardà, a la Germània Inferior». Jaime Moya matisa, en canvi, tot basant-se en les formes testimoniades de l'alt alemany antic *fal*(*o*), de l'alt alemany medieval *val*, de l'antic saxó *falu* i de l'antic anglès *fealu*, que *faluus* < *falb* té com a origen el germànic occidental **falu̯-* 'pàl·lid', com ja s'ha assenyalat més amunt.

[127] Vid. JAIME MOYA 2015: 79.
[128] Vid. Coromines, *DECat* III 852b, 47 ss.

Al nostre corpus documental es testimoniegen les variants *faluus, falbus* i *falauum*[129], així com la forma ja catalana *falb*. La grafia *-b-* de *falb* és deguda al betacisme propi del llatí vulgar i del nostre romànic[130].

L'adjectiu *faluus* es refereix al color del pèl dels èquids i, més rarament, dels bovins[131]. El testimoni més antic al nostre corpus documental el llegim al testament d'Idalguer, bisbe de Vic, de l'any 908[132], en què es llegeix la variant *falauum* tot qualificant un animal de tir, *iumentum*, això és, un bou. Una altra variant del terme, *faluuam*, es registra al diploma de l'any 1065[133] de Girona, en qualificació del mot *equam*. Pel que fa al primer testimoni de la forma catalana *falb* a la nostra documentació hom la troba a un diploma de l'any 1075[134], diploma en què el terme apareix dues vegades, en qualificació d'un cavall: *caual falb* i *cum ipso caual falb*. També al testimoni de l'any 1113[135] es llegeix la forma catalana *falbo*, possiblement llatinitzada: *et remaneat ad Malet ipsum mul falbo*.

La veu *faluus* és recollida en alguns diccionaris europeus de llatí medieval. Al MLW, els testimonis més antics que se citen corresponen al segle XII. Al DuCange, al seu torn, es recull l'accepció donada per Frederic II de Hohenstaufen, que visqué entre finals del segle XII i mitjans del XIII, a la seva obra *De arte uenandi cum auibus*: «item *Falui* aut sunt simpliciter *Falui*, et absolute, qui non habent marginem in dorso neque in cauda, aut tendunt ad rubedinem secundum magis et minus». El DuCange indica, a més, que el terme és sinònim del mot *fuluus*, que en francès s'anomena *fauve*, i recull l'accepció donada per Papias: «faluus, *fuluus, eluus* [heluus] *color*». I hi afegeix: «Feras

[129] S'ha consultat el pergamí original (Vic, AC, cal. 9, episc. I, núm. 22), i es corrobora que s'hi troba escrit *falauum*.
[130] Vid. JAIME MOYA 2015: 79. A més a més, convé remarcar, assenyala l'autor, que en català hi ha una restricció ortogràfica quant al grup */-lb-/*, que ha d'aparèixer grafiat sempre *-lb* en posició final de mot, llevat del cultisme català *salv* > llatí *saluus*, emprat sobretot en l'expressió *salv i estalvi.*
[131] Vid. GMLC, s. v. *faluus*.
[132] **908** Junyent, *DipVic* 41, p. 39.
[133] **1065** CDipSGirona 314, p. 326.
[134] **1075** Sangés, *DocGuissona* 37, p. 255.
[135] **1113** Bach, *Sta. Maria de Solsona* 117, p. 174.

faluas, *Bestes fauves*, uulgo appellamus eas, quarum pili sunt fului coloris, ut ceruum, ceruam, damam, et capream». Així doncs, el terme fa referència al color del pelatge d'alguns animals, i forma part de l'esfera cromàtica del groc, igual que els mots *fuluus* i *heluus*. Al seu torn, al Niermeyer[136] es recullen *faluus* i la variant *fauus* 'fosc'.

Faluus és un mot pràcticament panromànic[137], amb certa diversificació semàntica quant al color que designa. Així, el mot és present en el català medieval *falb* 'de color gris fosc'[138], en l'espanyol *overo* (**fovero*?) –que, segons el DLE, designa un animal 'de color parecido al del melocotón'–, al francès medieval **falf*, *falve*, al francès *fauve* 'd'un color tirant al vermell', a l'italià medieval *falbo*, a l'occità *falb* i al portuguès *fouveiro* 'pèl-roig', dit especialment del cavall castany clar tacat de blanc.

[136] Vid. MLW, DuCange, Niermeyer, s. v. *faluus*.
[137] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3174.
[138] Vid. Coromines, *DECat* III 852b, 47 ss. Vid. etiam DCVB, s. v. *falb*. Segons Alcover i Moll, el significat que dona el diccionari de Fabra ('d'un color entre roig i groc com el lleó') concorda amb l'etimologia, però no amb l'ús real del mot. Els exemples aportats per aquests autors estan datats als segles XIV, XV i XVI. Apunten, a més, que la variant *falbo* que hom troba a un text del segle XV és castellanisme.

fuluus

VARIANTS:

—

FORMES:

fuluum

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *fuluus* prové, segons Pokorny[139], de l'arrel protoindoeuropea **bhlē-u̯o-s*, relacionada etimològicament amb la noció de blau, daurat i groc. D'aquesta arrel deriva també el llatí *flauus* 'groc, ros'. Segons el ThLL, l'origen del mot és incert, i s'ha relacionat amb el verb *fulgere* 'brillar'[140]. Es testimonieja des d'Enni[141]: *puluis fulua uolat*.

SIGNIFICAT:

'Groc rogenc', 'groc marronós', dit del pelatge dels èquids.

FORMES ROMÀNIQUES[142]:

port. *fulo* 'groc fosc'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1057** DACCBarcelona III 939, p. 1502 (*compravenda duta a terme per*

[139] Vid. Pokorny, *IEW*, p. 160.
[140] ThLL VI/1 1533, 75.
[141] ENN. *ann.* 315.
[142] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3565.

Gotmar i la seva muller Otula): et domino comite accipio unum mulum f u l u u m propter ipsa comparatione.

(2) **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1281, p. 582 (*testament sacramental de Dalmau Adalbert*): et ipsum suum caballum baium meliorem quem habebat, eidem canonice prefate solidum et liberum dimisit. Alium autem caballum f u l u u m quem habebat, cenobio Sancti Benedicti de Bagis.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2)

COMENTARI:

El Thesaurus apunta que l'origen del mot és incert, i que s'ha relacionat sovint amb el verb *fulgere*[143] 'brillar'. De fet, en els primers testimonis en la llengua llatina *fuluus* es refereix a la pols, la sorra, la cendra, així com a les estrelles, el foc, i elements que es pot considerar que tenen certa llum[144].

Pel que fa al significat d'aquest terme de color, diversos autors en feren propostes, com ara Plini[145], que en el llibre dedicat a les pedres i roques relaciona *fuluus* amb el grec ξουθός 'groc daurat', referit a unes pedres llampants:

> PLIN. *nat.* 37, 169: haematitis in Aethiopia quidem principalis est, sed et in Arabia et in Africa inuenitur, sanguineo colore, non omittendis promissis ad coarguendas Magorum insidias … est et alia eiusdem generis, quae uocatur menui, ab aliis x u t h o s . ita appellant Graeci e f u l u o candicantes.

[143] ThLL VI/ 1 1533, 75.
[144] ENN. *ann.* 454: *aere fulua*; VERG. *aen.* 12, 792: *Iunionem … fulua pugnas de nube tuentem.*
[145] PLIN. *nat.* 37, 169.

Gel·li[146], com hem vist a la introducció dedicada al color groc, el diferencià de *flauus* per la composició de colors que inclou cadascun dels termes[147]*: fuluus … uidetur de rufo atque uiridi mixtus in aliis plus uiridis, in aliis plus rufi habere*. I talment el comentarista d'Horaci, Porfirió[148]*: fuluum id est rufum.*

Així, tot i que el significat del mot contempla diferents matisos, sembla que es devia veure en *fuluus* un component vermellós. Respecte de la semblança entre *fuluus* i *flauus*, la principal diferència és que *fuluus* denota un to més fosc, mentre que *flauus* designa quelcom amb algun matís blanc o clar. Així, sobre la similitud entre aquests dos termes conclou André[149]: «nous en pouvons conclure que *fuluus* diffère de *flauus* en ce que le blanc n'entre pas dans sa composition, et que, par contre, le rouge y entre en quantité supérieure. C'est donc un jaune foncé rougeâtre, présentant diverses nuances».

En llatí clàssic, *fuluus* qualificava referents lèxics de diversa mena, entre els quals hi ha els animals, tal com es llegeix a Lucreci[150]: *corpora fulua leonum*, a Virgili[151]: *pecudum fuluis saetis*, i a Plini[152], en referència als toros: *tauros siluestres* [...] *colore fuluos.* Semànticament s'oposa, segons el ThLL, a *albus*, a *ater*, i a *caeruleus*, entre d'altres. De *fuluus* deriven l'adjectiu *fuluidus* 'roig, groguenc' i el substantiu *fuluor*[153].

Al corpus documental de la Catalunya altmedieval es documenta el terme només en dues ocasions. El primer testimoni es troba a un document redactat l'any 1057[154] que conté una compravenda feta entre Gotmar i la seva muller, Otula, i els esposos Borrell Guimerà i Orúcia, de l'altra part. Els venedors vénen

[146] GEL. 2, 26, 11 (*cit.* ThLL VI/ 1 1533, 80-82).
[147] Vid. la introducció de l'apartat 6 (Groc).
[148] PORPH. *hor. carm.* 4, 2, 59: *diserta et elegans elocutio, insignificat autem uitulum hunc albam frontem tantum habere, in caetero corpore fuluum, id est, rufum esse* (*cit.* ThLL VI/ 1 1533, 82).
[149] Vid. ANDRÉ 1949: 132-133.
[150] LVCR. 5, 901.
[151] VERG. *georg.* 3, 383
[152] PLIN. *nat* 8, 74.
[153] ThLL VI/1 1533, 67-74.
[154] **1057** DACCBarcelona III 939, p. 1502.

el mas de Malvitge amb totes les seves pertinences, entre les quals s'hi inclou un mul identificat com a *fuluum*.

El mot apareix també al testament sacramental de Dalmau Adalbert de l'any 1065[155], diploma en què s'esmenta una sèrie de bèsties que el susdit llega. Es tracta d'un text particular, car permet diferenciar cromàticament tres cavalls, qualificats tots ells per mitjà d'adjectius de color: *baium, fuluum* i *liarrum*. Reproduïm, a continuació, el passatge sencer:

> **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1281, p. 582: et ipsum suum c a b a l l u m b a i u m m e l i o r e m quem habebat, eidem canonice prefate solidum et liberum dimisit. Alium autem c a b a l l u m f u l u u m quem habebat, cenobio Sancti Benedicti de Bagis, sicut Henricus Ermemiri miles eius precepit, sic iste moriens impleri iussit ut ibi daretur. Mulam uero quam habebat uendere iussit et Sancte Marie Riuipollentis IIII uncias dari precepit et hoc quod amplius esset de precio mule sua propter debita soluenda dereliquid. Caballum autem l i a r r u m quem habebat, Guilelmo, Guifredi Sendredi filio, propter debitum quod ei debebat dimisit. Loricam autem quam habebat et partem duarum sarracenarum uendere iussit et sua debita soluere.

La presència d'aquests tres adjectius en un mateix text –*baius* 'baig', *fuluus* 'groc rogenc' i *liarrus* 'color de cavall (potser gris)'– permet diferenciar-los semànticament. Tot i que de vegades és difícil determinar a quin color fa referència un terme (com en el cas de *liarrus*), en la nostra opinió aquesta mena de testimonis constitueix una eina excel·lent per poder, almenys, diferenciar-los. D'aquest diploma, en què els mots identifiquen tres cavalls, es desprèn que els parlants d'aquell moment sí que advertien matissos cromàtics diversos en aquests adjectius.

[155] **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1281, p. 582.

Si hom consulta altres diccionaris de llatí medieval, veurà que el mot es troba inclòs al MLW[156] –en què es recull també la variant gràfica *fulbus*–, amb les accepcions de 'brillant', 'resplendent'. En segon terme, es donen els significats pròpiament cromàtics, tot i que cobreixen un espectre molt ampli: *flauus, rauus, croceus, roseus, rubeus, fuscus* i, fins i tot, *cinereus*.

La diversitat de possibilitats cromàtiques expressades per *fuluus* es troba present ja des de Gel·li[157]: inclòs per l'autor entre el llistat de colors de l'àmbit del vermell, es tracta d'un mot que indica una tonalitat composta de vermell (*rufus*) i de verd (*uiridis*), de vegades amb el predomini d'un o altre color[158]. En llatí clàssic, *fuluus* exprimeix a més a més també certa brillantor, tal com exposa Gel·li a partir d'un passatge extret d'Enni, en què el mot qualifica el bronze:

> GELL. 26, 2, 11: sicque Ennius in Annalibus aere f u l u o dixit.

L'adjectiu *fuluus* no es troba en la documentació llatina medieval d'altres corpus d'àmbit hispànic. Pel que fa a la seva pervivència a les llengües romàniques, només ha evolucionat al portuguès *fulo* 'groc fosc' i, per influència del mot *fulgidus*, en italià ha donat el derivat *fulvido* 'resplendent'[159].

[156] Vid. MLW, s. v. *fuluus*.
[157] Cf. GELL. 2, 26, 11.
[158] Vid. la introducció de l'apartat 6 (Groc).
[159] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3565.

grogus

VARIANTS:

—

FORMES:

grogum, grogas

cat. grog

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *grogus* és, segurament, la llatinització d'una forma ja catalana *grog* 'groc', documentada al nostre corpus, que prové, al seu torn, del llatí *crocum* 'safrà'. Als nostres textos i diplomes, *grogus* conviu amb l'adjectiu *croceus*, amb qui comparteix ètim.

SIGNIFICAT:

'Del color del safrà', 'groc'.

FORMES ROMÀNIQUES[160]:

cat. *groc*, fr. med. *groc*, occ. *groc*, sard *grogu* 'groc'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1053** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1122, p. 431 (*publicació sacramental del testament del monjo Enric davant l'altar de Sant Pere de la Seu de Vic*): et Ermemiro Quintile dimisit [suam] almuzalliam et feltrum g r o g u m et

[160] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2337.

guadengam meliorem et lentiolos et superlectum palliolum et bacinos.

(2) **1180** DipTortosa 312, p. 391 (*testament de Bernat de Zara*): et dimitto sorori mee iamdicte X mazmudinas quas mihi Sancius canonicus debet et dimitto ad illam similiter illum pallium meum g r o g. *Ibid.*: et dimitto illam tunicam meam g r o g a m ad pauperem unum necessitatem eam habentem.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1, 2)

COMENTARI:

Grogus, provinent, igual que *croceus*, de l'ètim llatí *crocum* 'safrà', és l'adjectiu propi de la llengua parlada que evolucionà a partir d'aquest mot. Segons Wartburg[161], *crocum* ha perviscut en diverses llengües romàniques amb el canvi fonètic de *cr-* a *gr-*, com al català *groc*, al francès medieval *groc* i a l'occità *groc*, així com en altres formes dialectals italianes, com per exemple al sard *grogu* 'groc'.

Al nostre corpus documental es llegeix la forma *grog*, sense desinència llatina, així com les formes llatinitzades *grogum* i *grogas*, referides totes elles a peces de vestir (*feltrum, pallium* i *tunicam*). Així, a la publicació sacramental del testament del monjo Enric, redactat l'any 1053[162], es llegeix el sintagma *feltrum grogum*, en què l'adjectiu es refereix a una peça manufacturada amb el feltre[163], material de confecció gruixut de llana, pèl o borra sense teixir que, per metonímia, també donava nom a la peça que se'n confeccionava.

[161] Vid. Wartburg, *FEW* II/1 1357b.
[162] **1053** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1122, p. 431.
[163] TRIAS 2012: 44.

Semblantment, al testament de Bernat de Zara, redactat vers l'any 1180[164], es llegeix el sintagma *pallium ... grog*, tot designant un tipus de vestit que devia ser d'aquest color, així com una *tunicam ... grogam*. En efecte, la forma catalana *grog* apareix al costat d'una forma llatinitzada *grogas*.

En català, *groc* és el terme bàsic de color per al·ludir a aquesta tonalitat. Coromines situà la primera documentació de la veu catalana *groc* a Llull, a finals del segle XIII[165]; tanmateix, al nostre corpus documental llegim, en una ocasió, la forma *grog*, que mostra clars signes de romanització, al document de Tortosa de finals del segle XII[166] que hem esmentat unes línies més amunt.

Pel que fa a la presència d'aquesta veu en altres diccionaris de llatí medieval europeus, al DuCange[167] en recull la forma *grocum*, referida a la planta del safrà, com a variant gràfica de *crocum*, de la qual en diu el següent: «pro Crocum, herba bulbo carnoso, multisque fibris crinito». Al diccionari de Blaise es registra la veu *grochus*[168], que es relaciona amb *crocus* (*croccus*). El MLW[169], al seu torn, registra *grocus* com a variant gràfica del lema *crocus* 'safrà', i també, per metonímia, 'color groc del safrà'.

En el llatí medieval d'àmbit hispànic no hi ha constància de la presència d'aquesta veu. El mot tingué continuïtat en el català *groc*[170], en el francès medieval *groc* (per bé que el mot per designar el color groc en el francès actual és *jaune*), en l'occità *groc* i en el sard *grogu* 'groc'. Així, tal com indica Coromines, aquest nom de color és particular sobretot del domini català, si bé també fou propi de l'occità[171], llengua en què també es testimonieja des dels orígens. Així,

[164] **1180** DipTortosa 312, p. 391.
[165] Vid. Coromines, *DECat* IV 666a, 51-53.
[166] **1180** DipTortosa 312, p. 391.
[167] Vid. DuCange, s. v. *grocum.*
[168] Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *grochus.*
[169] Vid. MLW, s. v. *crocus.* A més a més, registra l'adjectiu *croceus*, amb diverses variants gràfiques, que designa tant el safrà com el color que s'hi relaciona.
[170] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 2337.
[171] Vid. Coromines, *DECat* IV 667a, 8-20.

ja en l'*Efansa de Jesús*, poema narratiu datat vers l'any 1200, se'n constata la presència:

> l'effan Jhesús sicretamén / -- / s'en intret en un obrador / -- / on tac granré de nobles draps, / que non eron apparelhatz: / avia-n'i de g r o c x et de vertz / e mesclatz, et persetz vermelhs / -- / e totz los draps que là trobat / que devian esser blaus et vertz, / gruexs, fèrries e pessetz vermelhs, / e trop granré mai d'autres draps / --- / l'effant Jhesús totz los mesclet, / dedins lo perol los getet.

Hi ha encara alguns altres testimonis del mot en occità antic, no posteriors al segle XIV[172]. I, en paraules de Coromines, «en gascó regna *urió* (*aureolus*), per exemple a la Vall d'Aran; i a la resta del territori aviat la invasió del francès *jaune* eliminà el terme germà del nostre. A Sardenya ha quedat *gròg*u o *gròg*o, però és evidentment manllevat del català, amb derivat *grogùmene* 'icterícia'»[173].

En definitiva, no hi ha altra representació romànica de *grogus*; a Itàlia es troba antigament *gruogo*, però només com a nom substantiu del safrà (en un autor de Siena, del segle XIII, i en un altre del XIV[174]), del qual procedeix el manlleu de l'alt alemany antic *kruogo* 'id.'. En darrer terme, apunta Coromines que la presència d'un adjectiu derivat *grogregn* 'de color de safrà'[175], en un antic text de Màntua, i encara algun altre derivat, fa pensar que potser el mot tingué certa vitalitat popular en les comarques alt-italianes. També en l'àmbit de l'italià es registra la pervivència del mot en el dialecte de Cèrvia[176]: *gruogola* 'un ocell'. Així, també han perviscut en italià els termes *gruogo* i *grogo*, que pateixen el mateix canvi fonètic, com a noms del safrà.

---

[172] Wartburg, *FEW* II 1357b.

[173] Vid. Coromines *DECat* IV 667a, 29-35. No és el primer cop, certament, en què s'observa una relació entre la malaltia de la icterícia i un mot relacionat amb el color groc. Tal com s'ha dit a propòsit d'*amarellus*, el terme designava, en un origen, la malaltia, que és característica per tornar la pell del malalt de color groguenc.

[174] *Ibid.*, pp. 37-48.

[175] Meyer-Lübke, *REW* 2337.

[176] Vid. CROCIONI 1906: 84.

pallidus

VARIANTS:

—

FORMES:

pallidus, -um, -am

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Derivat, mitjançant el sufix *-idus*, del verb *pallere* 'estar o ser pàl·lid', 'esgrogueir-se, tornar-se o posar-se pàl·lid', provinent de l'arrel protoindoeuropea **palwo-* 'pàl·lid', 'gris'[177], ja testimoniat a les comèdies plautines[178]: *neque munda adaeque es, ut soles ... et pallida es.*

SIGNIFICAT:

1) 'Pàl·lid', referit al rostre d'una persona.

2) 'Mancat de color'.

FORMES ROMANIQUES[179]:

cat. *pàl·lid*, esp. *pálido*, fr. *pâle*, it. *pallido*, occ. med. *pale*, port. *pálido*.

[177] Vid. Vaan, *Etymological Dictionary*, s. v. *palleo*.

[178] PLAVT. *cist.* 56.

[179] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 6167. Per al català, en què el mot hi entrà per via culta, vid. Coromines, *DECat* VI 203b, 21 ss.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1023** Junyent, *Oliba* Tex. 13, p. 324 (*carta de Joan de Santa Cecília de Montserrat a Oliba*): sed hilarata nimis ipsa olim leticia uertitur modo in p a l l i d a m tristiciam muta[ta].

(2) **1119** Martí Bonet, *Oleguer* 44, p. 402 (*concili de Reims*)[180]: erat enim ore facundus, statura procerus, p a l l i d u s , et corpulentus. *Ibid.*: haec dicens, quasi ob insigne tripudium laetitiamque mirabilem, digito monstrauit nigrum et p a l l i d u m adolescentem, magis Iudaeo uel Agareno, quam Christiano similem, uestibus quidem optimis indutum sed corpore deformem.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Conceptes abstractes (1); *Persones* (2)

COMENTARI:

El mot *pallidus* gaudeix d'una àmplia entrada al Thesaurus, i també és estudiat de manera exhaustiva per André, que intentà escatir-ne tots els valors semàntics i cromàtics a partir dels autors llatins en què es testimonieja. Certament, es tracta d'un terme complex del qual sorgeixen múltiples associacions cromàtiques. Derivat del verb *pallere,* comparteix arrel amb el substantiu *pallor*, i ha perviscut en moltes llengües romàniques amb diversos derivats. L'arrel d'on sorgeix *pallidus* es troba present en algunes llengües indoeuropees amb sentits diversos, però tots ells relacionats amb la idea d'un color. Així, per exemple, el grec πολιός 'gris blanquinós, quasi blanc'[181], o πελιός 'lívid, blauós', el veda *palitáh* 'gris', el lituà *palvas* 'groc clar', 'pàl·lid' i el

[180] Tanmateix, es tracta d'un document d'un concili no celebrat a Catalunya, on participà el bisbe Oleguer, que com hem dit anteriorment assistí a molts concilis europeus. Vid. s. v. *niger*.

[181] El mot es diferencia semànticament de λευκός 'blanc brillant (vid. Chantraine, *Dictionnaire,* s. v. πολιός).

sànscrit *patalah* 'vermell pàl·lid'. Totes les veus registrades en aquestes llengües tenen un tret comú: «qu'elles sont claires. Mais, soit que la racine elle-même n'ait pas d'exclu l'idée de 'sombre', soit qu'en certains cas il y ait eu évolution sémantique, πελλός 'brun, noir' et *pullus* témoignent de nuances foncées[182]».

L'adjectiu *pallidus* és descrit pels principals principals diccionaris de llatí amb quatre significats diversos:

1. 'Que té un color pàl·lid', 'pàl·lid'[183].
2. 'Groguenc'[184].
3. 'Tènue'[185], dit de la llum, dels colors, 'poc lluminós'.
4. 'Florit', 'enfosquit'.

Per als romans, *pallidus* és un color. Per exemple, Sèneca esmenta els diferents tipus de llamps, i en diu el següent: *hoc* (*sc. genus fulminis*) *aut decolorat aut colorat. Vtrique distinctionem reddam: decoloratur id cuius color uitiatur, non mutatur; coloratur id cuius alia fit quam fuit facies, tamquam caerulea uel nigra uel pallida.* Així, *pallidus* es troba contrastat amb els mots de color *caeruleus* 'blau' i

[182] ANDRÉ 1949: 139.
[183] Vid. OLD, Gaffiot, Lewis & Short, s. v. *pallidus*.
[184] Vid. Gaffiot, s. v. *pallidus*.
[185] ANDRÉ 1949: 139; 141. Per a la realització d'aquest estudi semàntic, André parteix de la comparació entre *pallidus* (i també *pallere* i *pallor*) i els seus equivalents grecs, en un passatge traduït o adaptat al llatí. Tracta, per exemple, del grec χλωρός i χλοερός, que es llegeixen en diversos passatges d'Hipòcrates, i que son traduïts per Cels, que els diferencia: *siue rufum est … siue album … siue pallidum* (Cels. 2, 8, 22). També el grec ὠχρός és traduït en llatí per *pallidus*. André esmenta un passatge de Plini, en què es descriu un tipus de planta (PLIN. *nat.* 26, 162: *habentes uuas floribus oleae similes, pallidiores tamen*), idèntic a un de Teofrast (*H. P.* 9, 18, 5: καρπός … καθάπερ ἐλάας βρύον ὠχρότερον δέ). La mateixa traducció d'aquest adjectiu grec es troba a Plini, en parlar de diferents tipus de closques d'ou segons l'au de procedència (*nat.* 10, 144: *ouorum alia sunt candida, ut columbis, perdicibus, alia pallida, ut aquaticis*), i a Aristòtil (*h. a.* 6, 2, 2: λευκά ἐστι τὰ ᾠα … των δ'ὠχρά). Amb tot, és problemàtic determinar el matís cromàtic a què al·ludeix χλωρός, i sovint és traduït, en algunes ocasions, com a 'groc pàl·lid', i en d'altres, 'verd pàl·lid'. A partir de l'estudi minuciós de les fonts clàssiques en què es testimonieja aquest adjectiu, André conclou que el significat predominant de *pallidus* i dels seus derivats és el de 'groc pàl·lid', i que segons el context pot adquirir-ne el de 'verd pàl·lid'.

niger 'negre'. Sembla ser que *pallidus* designa un color propi, i que no s'identifica amb *albus*. Per a Vitruvi, el mot descriu les gents del nord (*gentes ... candidis coloribus*), diferenciades d'aquelles de la zona central (*colore fusco*)[186].

En el domini lingüístic del català, *pallidus* té escassa presència. Només es testimonieja en dues ocasions; la primera, en un document de l'any 1023 que conté la carta redactada per Joan de Santa Cecília de Montserrat a l'abat Oliba, tot comunicant-li notícies diverses i dedicant-li uns versos. El passatge diu així: *in tanto denique proruperunt gaudio ut auri opes se crederent abere omnino, sed hilarata nimis ipsa olim leticia uertitur modo in pallidam tristiciam muta*[*ta*]. En aquest cas, doncs, el mot qualifica el substantiu *tristiciam*, i adquireix un valor metafòric.

El segon i darrer testimoni de *pallidus* es llegeix al diploma que registra el concili celebrat a Reims l'any 1119[187], en les actes del concili resumides per Orderic Vitalis, concretament en la descripció del rei Ludovic: *Ludouicus rex cum principibus Francorum synodum introiuit. In consistorium ubi papa residens omnibus praeminebat, conscendit, querimoniamque suam rationabiliter deprompsit. Erat enim ore facundus, statura procerus, pallidus, et corpulentus.* I una mica més endavant: *Filium quoque Petri Leonis, quem obsidem habebat, ob amoris specimen gratis reddidit. Haec dicens, quasi ob insigne tripudium laetitiamque mirabilem, digito monstrauit nigrum et pallidum adolescentem, magis Iudaeo uel Agareno, quam Christiano similem, uestibus quidem optimis indutum sed corpore deformem.* En aquest passatge, doncs, es parla del moment en què l'arquebisbe de Colònia lliura el fill de *Petri Leonis*, que tenia com a ostatge, i anuncia el fet com si d'un gran triomf es tractés, tot assenyalant amb el dit un jove de pell fosca, pàl·lid, que, segons narra Orderic, era més semblant a un jueu o un sarraí, que no pas a un cristià[188], i anava vestit de manera òptima, però tenia el cos esguerrat.

---

[186] VITR. 6, 1, 5.

[187] **1119** Martí Bonet, *Oleguer* 44, p. 402.

[188] El passatge fa referència a Gracià, germà d'Anaclet, que era tingut com a hostatge i que fou entregat a Calixt II durant el concili de Reims de l'any 1119. S'expressa, també, l'odi envers el pare, que, segons es descriu, s'hauria enriquit de manera usurera: *quem Franci aliique plures papae*

A les llengües romàniques, els derivats de *pallidus* no indiquen un color pròpiament dit, sinó més aviat la deficiència de color, o la manca d'intensitat d'aquest. Per exemple, en català trobem construccions del tipus *blau pàl·lid, groc pàl·lid*, etc. En segon terme, l'adjectiu designa, de manera més específica, la característica del rostre humà que ha perdut el seu color habitual a causa d'un agent extern o interior[189]. Altres derivats romànics són el castellà *pálido*[190], el francès *pâle*, l'italià *pallido*, l'occità *pale* i el portuguès *pallido*.

adsistentem intuentes deriserunt, eique dedecus perniciemque citam imprecati sunt, propter odium patris ipsius, quem iniquissimum foeneratorem nouerunt. Resnick, en un estudi sobre la qüestió racial i antisemítica en l'elecció del Papa Anaclet II, esmenta i analitza aquest passatge. Vid. RESNICK 2013: 63-64.

[189] Vid. ANDRÉ 1949: 139.

[190] Al *DECH* (IV 353b, 10-15) s'esmenten dos derivats llatins en espanyol: d'una banda, el mot *palor*, pres de *pallor* 'pal·lidesa'; i *palente*, del participi actiu *pallens*, ambdós llatinismes «crudos y raros», segons diuen els autors. Pel que fa al català, Coromines testimonia la forma *pal·lior*, també del llatí *pallor*, que deu ser error tipogràfic, sempre segons l'autor, per *pal·lor*: «que ínfim, que totxo, que ridícul ... li semblava tot allò ... en comparar-ho amb la inquietud que se sent davant la *pal·lior* d'Anna Maria!». Vid. Coromines, *DECat* VI 203b, 43-48.

7. Blau

Al llarg dels anys, diversos lingüistes i historiadors del món clàssic han plantejat la problemàtica entorn del color blau en les cultures antigues, fins al punt de preguntar-se, en alguns casos, si els grecs i els romans podien percebre aquest color, o, almenys, si ho feien com ho fem avui dia. En efecte, l'any 1906, el filòleg alemany K. Goetz publicà un article intitulat *Waren die Römer blaublind?*[1], tot plantejant la pregunta inicial de si els romans eren cecs al color blau. Segons l'autor, d'entre les designacions de color existents entre els autors antics, la del blau és probablement la més discutida. Aquest estudi s'encapçalava amb la citació de les paraules del filòleg alemany Magnus, autor, com ja hem dit, d'un estudi sobre el desenvolupament del sentit del color[2]:

> von den Farbenbezeichnungen der Alten ist wohl die am meisten bestrittene die Bezeichnung für blau. „Die hellen Töne des Blau", sagt Magnus, „sind in gewissen Perioden des Altertums in dem Begriff des Grauen aufgegangen, während die dunklen Töne nur als Vorstellung des Dunklen und Schattenreichen empfunden wurden, ohne irgendwelche Beziehung zu ihrem Farbenwert[3].

[1] GOETZ 1906: 75-88.

[2] MAGNUS 1877.

[3] La citació, inserida a GOETZ 1906: 75, és presa de l'obra de Magnus (1877: 29). "En certs períodes de l'Antiguitat, els tons clars del blau es van fusionar amb el concepte de gris, mentre

L'estudi de Goetz parteix d'un recorregut pels diversos usos i accepcions de l'adjectiu *caeruleus*, el mot principal per a designar el color 'blau cel' en llatí, amb la finalitat d'intentar demostrar que aquest adjectiu s'empra per qualificar elements de tal diversitat cromàtica que per a un parlant contemporani no serien qualificats de blaus.

Dos anys més tard de la publicació d'aquest article, al 1908, Goetz en publicà una segona part[4], titulada de la mateixa manera i publicada també a l'*Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik mit Einschluß des älteren Mittellateins*, en què corroborà que les consideracions fetes al voltant de l'adjectiu *caeruleus* servien per refutar la hipòtesi de la suposada ceguera al color blau dels romans[5]. Segons el seu parer, això era així encara més si se sotmetien a anàlisi altres vocables relacionats amb l'esfera del blau, com els derivats de *caeruleus*, o adjectius del tipus *caesius, uenetus,* i els préstecs grecs *glaucus, cyaneus* i *hyacinthinus*. Sobre aquests termes tornarem més endavant.

El debat i l'interès que el color blau suscità en diversos autors rau en el fet que sembla haver-hi, en moltes llengües antigues, una imprecisió lèxica per a definir-lo; per a més inri, els termes existents, almenys en grec clàssic i en llatí, cobreixen un ventall molt ampli de tonalitats. D'altra banda, hom constata que elements que avui dia serien qualificats com a blaus són designats per alguns autors clàssics amb mots que es fan servir per anomenar altres colors. Però ja Pastoureau, en el seu treball *Bleu. Histoire d'une couleur*[6], assenyalà que les evidències de la problemàtica relació entre l'home i el color blau no són només de caire lèxic, i que, a més, es remunten a temps molt més antics que els que estem tractant ara. Així, aquest color (que Pastoureau qualificà com a "poc comú") no estigué present, per exemple, en el Paleolític, període en què les tribus nòmades feren les primeres pintures rupestres, que presentaven abundants

que els tons foscos del blau es van percebre únicament com a part del que és fosc i de l'ombra, sense cap relació amb el seu valor cromàtic".

[4] GOETZ 1908: 527-547.

[5] GOETZ 1908: 527.

[6] PASTOUREAU 2000.

matisos vermells, negres i marrons. En canvi, gairebé no hi havia presència de blau, de verd ni de blanc. Tot i que el blau existia, evidentment, en els elements de la natura, van caldre molts anys per aprendre a produir-lo i usar-lo.

Com dèiem, el rol modest del color blau en les societats antigues en comparació a altres colors, així com les imprecisions lèxiques de diverses llengües antigues per anomenar-lo, van propiciar que durant el segle XIX alguns investigadors de la matèria es demanessin si mai els homes de l'Antiguitat havien pogut percebre el color blau o si, almenys, ho feien de la mateixa manera que nosaltres. Tal era la incògnita que es van arribar a postular hipòtesis sobre si algunes societats antigues patien algun tipus de daltonisme que els impedia percebre aquest color. Avui dia, aquesta pregunta no es considera rellevant, i els estudis de caire filològic han ampliat llurs perspectives, però la història del color blau està marcada per la seva manca de presència social i simbòlica en les societats occidentals durant diversos mil·lennis.

Quant al lèxic pròpiament específic de l'àmbit del blau, en grec els mots més freqüents foren els adjectius γλαυκός 'blau clar'[7] i κύανος 'blau fosc'. L'adjectiu γλαυκός existí ja en època arcaica i fou molt emprat per Homer, cobrint tot un ampli ventall cromàtic que anava des del gris i el blau fins al groc i el marró. Sovint utilitzat com a epítet del mar, probablement amb el sentit de 'blau clar', un significat ben atestat també en referència al color dels ulls, en autors com Heròdot i Aristòtil, entre d'altres. L'adjectiu s'emprava, a més, en oposició a μέλας 'negre' i χαροπός 'grisós'. Tal i com succeeix amb altres termes de color, que indiquen més aviat la feblesa o la subtilesa d'un color, sembla que γλαυκός evoca la sensació del color més que no pas el seu to o croma concret[8]. Aquesta raó explicaria per què γλαυκός pot atribuir-se a elements tant diversos, com l'olivera, la lluna, el mar, el color dels ulls, de l'aigua, o fins i tot de la mel. D'aquest adjectiu sorgiren alguns verbs denominatius

[7] Però en canvi, s'ha traduït sovint com a 'verd' o 'gris' (en referència als ulls d'Atena), i el mot *glauc*, el DIEC el defineix com a "verd blanquinós".
[8] PASTOUREAU 2000: 25.

relacionats amb el seu sentit cromàtic, com ara γλαυκίζω 'ésser de color blau clar'[9]. En grec modern, γλαυκός significa encara 'blau clar'.

Quant a κύανος, aquest terme designa el 'color blau fosc, atzurita', i dona també nom a una au marina (*turdus cyanus*), atestada a Aristòtil[10]. El seu derivat, l'adjectiu κυάνεος 'blau fosc', expressa també la idea de color negre. Així es troba a Homer, en què s'empra aquest mot per a designar el vestit de dol de Tetis: κυάνεον, τοῦ δ'οὔ τι μελάντερον ἔπλετο ἔσθος[11], o a Hesíode, atribuït als africans: κυάνεος ἄνδρες[12]. El significat de 'blau fosc' d'aquest adjectiu fou ben definit per Plató al *Timeu*, en parlar de les diferents barreges de colors que es poden aconseguir:

> PLAT. *Tim.* 68c: λαμπῷ δὲ λευκὸν συνελθὸν καὶ εἰς μέλαν κατακορὲς ἐμπεσὸν κυανοῦν χρώμα ἀποτελεῖται, κυανοῦ δὲ λευκῷ κεραννυμένου γλαυκόν[13].

En fi, el mot ὑάκινθος 'jacint', en designació també d'un tipus de flor blava violàcia (*Delphinium Agacis*), així com d'una varietat de blau violeta[14], fou també el nom d'una pedra preciosa. D'aquest terme en deriva l'adjectiu ὑακίνθινος 'del color del jacint'[15]. Tots dos es transmeteren a la llengua llatina.

La variabilitat cromàtica del lèxic grec específic del color blau[16] s'observa, també, en llatí clàssic, que n'heretà alguns dels termes. Al contrari del que molts especialistes del segle XIX pensaren, els romans no eren cecs al blau, però la seva

[9] Vid. Chantraine, *Dictionnaire*, s. v. γλαυκός.
[10] Vid. Chantraine, *Dictionnaire*, s. v. κύανος.
[11] *Il.* 24, 94.
[12] HES. *op.* 527.
[13] "Si el blanc s'uneix al brillant i es troba amb el negre intens, en resulta el blau fosc; barrejant el blau fosc amb el blanc dóna el blau verdós". Plató, *Timeu*, trad. J. Vives, p. 126.
[14] Vid. ANDRÉ 1949: 197-198. L'autor analitza el sentit controvertit d'aquest terme heretat en el llatí *hyacinthus* i *hyacinthinus.*
[15] Vid. Chantraine, *Dictionnaire,* s. v. ὑάκινθος.
[16] Aquestes interesantíssimes qüestions sobre el lèxic cromàtic grec i els problemes que plantegen foren estudiades per L. Gernet (1957).

relació amb aquest color fou també particular, almenys des de la perspectiva actual que es té dels colors.

En efecte, la llengua llatina desenvolupà diversos termes per al·ludir al blau, però, tanmateix, tots ells funcionaven de manera polivalent, cromàticament imprecisos, alguns especialment poc emprats i, fins i tot, contradictoris. Certament, és tal la magnitud d'aquesta qüestió que un estudi exhaustiu del lèxic del color blau en llatí clàssic sobrepassaria les capacitats del nostre treball, motiu pel qual ens limitarem a dur a terme un repàs de les principals característiques d'aquesta categoria cromàtica.

En llatí, com hem dit unes línies més amunt, el terme bàsic i genèric per a designar el color blau és l'adjectiu *caeruleus*, emprat de manera similar al grec κυάνος per qualificar elements diversos, tals com la nit, els núvols de tempesta, el cel ennuvolat, els objectes propis dels morts, etc. I, com aquest, *caeruleus* designava més aviat un to fosc que no pas un color concret; cobria, a més, un ampli espectre cromàtic, que anava des del gris verdós i el gris blavós fins al negre més intens, per tal com en el blau més fosc s'hi veu certa negror. Els significats de *caeruleus* evidencien que l'expressió de la brillantor o, més aviat, l'oposició entre ombra i llum són elements presents en els usos d'aquest mot. En paraules d'André, «on se rallie à la théorie suivant laquelle l'opposition ombre-lumière frappait les anciens plus que nous»[17].

Caeruleus és molt present en les obres d'autors com Virgili, Plini, Horaci, Properci i Ovidi, i fou emprat tot al llarg de la llatinitat clàssica per qualificar el color blau pròpiament dit[18], l'aigua i els seus habitants[19], les parts del cos dels homes, com ara els ulls, els cabells, la pell i les venes[20], així com el costum de tenyir o pintar el cos d'aquest color[21], i altres elements de la natura, així com

[17] André 1949: 163.
[18] ThLL III 104, 17.
[19] *Ibid.*, p. 104, 40.
[20] *Ibid.*, p. 104, 45.
[21] Caes. *gall.* 5, 14, 2

objectes fabricats pels homes[22]. Semblantment, el mot podia expressar la idea de 'verd i blanc' i de 'negre i fosc'[23], tal com es llegeix a Servi: *caeruleum est uiride cum nigro, ut est mare*[24]. Veiem, doncs, com fins i tot aquest terme, que gaudeix presumiblement de la major estabilitat semàntica entre els mots de l'esfera del blau, presenta una extensa varietat de significats[25].

Quant als altres termes de l'àmbit del blau, es poden incloure *caesius* 'tirant a verd', un mot rar; *glaucus*[26] 'brillant, blavós', *cyaneus* 'blau fosc', *liuidus* 'blavós', 'negrós', *uenetus* 'blau atzur', també poc freqüent, *aerius* 'del color de l'aire, del cel', i *ferreus* 'del color del ferro'. Aquest darrer, escassament documentat com a terme cromàtic, es troba a Plini, en construccions del tipus *ferreus color*[27]. Tots aquests vocables comparteixen una característica: si bé indiquen una tonalitat blavosa, de vegades el seu significat té més a veure amb el grau de brillantor o foscor que no pas amb el color pròpiament dit. En d'altres casos, els termes s'associen a un color perquè estan etimològicament relacionats amb certs elements de la natura, com ara *aerius* o *ferreus*.

Alguns autors llatins descrigueren el significat d'alguns termes. Hem esmentat ja les *Nits àtiques* de Gel·li, concretament la conversa que tenen Frontó i el filòsof Favorí sobre les classes de colors i llurs denominacions en grec i en llatí. Sobre els tons blaus, la discussió s'esdevé de la següent manera:

[22] ThLL III 105, 73; 106, 30.
[23] *Ibid.*, p.106, 38; 48.
[24] SERV. *ad aen.* 7, 198.
[25] Una anàlisi exhaustiva sobre el significat cromàtic de *caeruleus* en la poesia llatina del segle I aC es troba a VILLALBA SALÓ: 2020.
[26] Es registra també un substantiu masculí *glaucus*, un tipus de peix que devia rebre aquest nom a causa del seu color, segons Isidor (*orig.* 12, 6, 28): *a colore dictus eo quod albus sit. Graeci enim album* γλαυκόν *dicunt.* Però, segons la etimologia isidoriana, aquest substantiu es relaciona amb el color blanc. El mot es testimonieja a Plini (*nat.* 32, 153): *glaucum aestate numquam apparere*, i en d'altres autors, de manera escassa. Vid. ThLL VI/2 2040, 78.
[27] Cels (7, 7, 14A) prefereix la forma substantiva *ferrum* en una perífrasi per descriure un vessament ocular: *si colorem uero habet (*sc. *oculus*) *marinae aquae uel ferri nitentis.*

> sed ne uiridis quidem color pluribus a uobis uocabulis dicitur, neque non potuit Vergilius colorem equi significare uiridem uolens caerulum magis dicere ecum quam "glaucum", sed maluit uerbo uti notiore Graeco, quam inusitato Latino. Nostris autem ueteribus "caesia" dicta est, quae a Graecis γλαυκῶπις, ut Nigidius ait, de colore caeli, quasi caelia[28].

En les primeres línies, Gel·li es refereix a l'ús que fa Virgili de l'adjectiu *glaucus*, atribuït a uns cavalls, a les *Geòrgiques*[29]: *honesti / spadices glaucique*, *color deterrimus albis / et giluo*. Segons Gel·li, Virgili preferí fer servir el mot d'origen grec *glaucus* en comptes del llatí *caeruleus*, que, a parer seu, era menys freqüent.

Des del punt de vista del simbolisme del blau, aquest color tingué associades una sèrie de connotacions negatives, tot i que no tots els estudiosos han compartit aquesta idea[30]. Certament alguns escriptors llatins parlaren del color blau en esmentar les habituds dels pobles celtes i germànics, denotant en certa manera una connotació pejorativa en l'ús d'aquest color. A tall d'exemple, a Cèsar es llegeix el mot *uitrum* 'glast'[31] –un tipus de planta herbàcia que, a l'Antiguitat, produïa el color blau, fins que es van començar a fer servir altres colorants naturals i artificials–, al passatge següent:

> CAES. *gall.* 5, 14, 2: omnes uero se Britanni uitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiores sunt in pugna aspectu.

[28] GELL. 2, 26, 17-19. "Però hom no anomena tampoc amb més noms el color verd, entre vosaltres: així com tampoc Virgili, volent expressar que un cavall era d'un color verd tirant a blau, pogué emprar el mot *caeruleus* per comptes de *glaucus*, sinó que s'estimà més d'usar una paraula grega coneguda, que no una llatina inusitada. Però els nostres antics escriptors digueren *caesia* del que els grecs en diuen γλαυκῶπις, el qual mot, segons Nigidi, ve de *caelia*, com si diguéssim 'color del cel'". Gel·li, *Nits àtiques*, C. Montserrat, vol. I, p. 123.

[29] VERG. *georg.* 3, 82. Vid. GOETZ 1908: 540. L'autor tradueix l'epítet dels cavalls amb el mot alemany *Blauschimmel*, és a dir, "barrejat de blau i de gris clar".

[30] Alguns estudiosos no són partidaris d'aquesta teoria. Vegi's VILLALBA SALÓ 2020: 130.

[31] MARTÍNEZ GARCÍA 2013: 166-167.

Amb un sentit similar, Plini esmenta el terme *glastum* 'glast' quan descriu com les dones bretones es pintaven els cossos amb blau fosc, *Aethiopum colorem imitantes*:

> PLIN. *nat.* 22, 2, 1: simile plantagini glastum in Gallia uocatur, quo Brittanorum coniuges nurusque toto corpore oblitae, quibusdam in sacris et nudae incedunt, Aethiopum colorem imitantes.

Semblantment Tàcit, en descriure les característiques físiques dels germànics:

> TAC. *germ.* 4, 2: unde habitus quoque corporum, tamquam in tanto hominum numero, idem omnibus: truces et caerulei oculi, rutilae comae, magna corpora et tantum ad impetum ualida.

I a Terenci es llegeix la descripció de Calidèmides, del qual es caricaturitzen els trets físics principals. Se'l descriu amb els cabells enrinxolats i pèl-rojos, d'estatura grossa i corpulent, i els ulls blaus, trets tots aquests que haurien estat signes de ridiculització:

> TER. *hec.* 3, 4, 440-441: magnus, rubicundus, crispus, crassus, caesius / cadauerosa facie.

En definitiva, la manca de precisió lèxica per a les tonalitats blaves reflecteix com els autors romans, i els medievals que els seguiren, es preocuparen poc d'aquest color. Deixaren, en certa manera, un forat en el lèxic del color en llatí, que més endavant seria omplert per dos termes d'origen no llatí: *blauus* i *lāzaward*[32].

[32] Segons Corriente (*Diccionario*, s. v. *atzur*), els mots *atzur*, *azur*, *azul* i *asul* 'color del cel' no deriven exactament d'una pronunciació real, sinó d'una lectura errònia com a **(l)azur(d),* per transmissió del baix llatí, de l'àrab *lāzaward* 'lapislàtzuli'.

És un tret força representatiu de la inestabilitat lèxica del color blau en etapes anteriors de la llengua llatina el fet que en el llatí medieval del domini lingüístic del català –i en l'àmbit hispànic, en general– no hagi perviscut cap dels termes propis del llatí clàssic. Els mots més representatius per anomenar el color blau foren, en època medieval, d'una banda el germànic *blau*, llatinitzat com a *blauus*, i, de l'altra, l'arabisme *azureus* (*lāzaward*). Aquests termes tingueren pervivència i solidesa en diverses llengües romàniques, tal com s'observa en català, castellà, francès i italià, i també en anglès i alemany, llengües en què els termes més comuns per anomenar el color blau no són heretats del llatí, sinó del germànic i de l'àrab.

Al corpus documental del nostre domini lingüístic hem recollit un adjectiu que designa el color blau: *blauus*, i un substantiu: *hyacinthus*.

Blau

TERMES DOCUMENTATS:	
blauus	*hyacinthus*

El mot *blauus* és la forma llatinitzada del català *blau*, germanisme introduït a la llengua parlada, que ha tingut diversos continuadors romànics com a terme bàsic per designar la noció de 'blau'. És clar que en àmbit hispànic fou un altre terme, d'origen àrab, el que donà nom al color blau: *azul*. Aquest mot és probablement un derivat de l'àrab vulgar **lāzúrd*, variant de l'àrab *lāzaward* 'lapislàtzuli' (pedra de blau), 'blau', veu àrab d'origen persa. Segons Corominas-Pascual, el mot es documenta en castellà per primer cop a un document de l'any 944[33]. Posteriorment apareix com a nom de matèria colorant amb la forma *azur*

[33] Corominas-Pascual, *DECH* I 439b, 50-54: «ya como adjetivo de color en un documento de San Martín de Modúbar, Burgos, fechado en **944**: *manto azul*».

al segle XIII, i *azul* en la *1ª Crónica General*[34]. Amb el mateix valor d'adjectiu i amb caràcter popular apareixen *azul* en portuguès i *azzurro* en italià; el francès *azur*, l'occità *azur* i el català *atzur* són paraules poc comunes davant del *bleu* francès o al *blau* català, i es fan servir només en l'àmbit de l'heràldica, amb un ús poètic, o per designar cert matís blavós particular. Segons els etimòlegs, l'original immediat de les formes romàniques deu ser una forma aràbiga com ara **lāzúrd*, d'on *azur, azul,* per confusió de la *l-* amb la *-l* de l'article. Semblantment podria haver-hi hagut un influx de l'àrab *zurq*, plural de *'ázraq* 'blau'[35].

El romanès, al seu torn, empra el mot *albastru* per la designació del color blau. Aquest procedeix del llatí vulgar *albaster* (i també *alabastrum*), provinent del grec ἀλάβαστρον[36]. El significat original del romanès *albastru* devia ser el de 'gris', 'del color de la cendra'[37].

El segon vocable que s'ha inclòs en aquest apartat és el substantiu *hyacinthus*, un mot que hem esmentat anteriorment a propòsit del seu ètim grec: ὑάκινθος. Generalment referit a una planta, el jacint, o a una pedra preciosa de color blau, el mot apareix al nostre corpus documental en un eco bíblic, com a cultisme. El mot és present a la Bíblia:

> Ex 39, 1-2: de hyacintho uero et purpura uermiculo ac bysso fecit uestes quibus indueretur Aaron quando ministrabat in sanctis sicut praecepit Dominus Mosi. Tecit igitur superumerale de auro hyacintho et purpura coccoque bis tincto et bysso retorta[38].

---

[34] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* I 439a, 42.
[35] *Ibid.*, p. 439b, 11-17.
[36] ThLL I 1471, 55 ss.
[37] MIHAESCU 1993: 227. En català, *alabastrum* ha perviscut en el mot *alabastre* 'varietat de guix transparent, blanc o grogós i a voltes grisenc, llavoradís i pulimentable' (el mateix que l'espanyol *alabastro*). Val a dir que per translació semàntica també es diu "d'alabastre" una cosa que és molt blanca i fina. Vid. DCVB, s. v. *alabastre*.
[38] "Amb la llana tenyida de porpra violeta i vermella d'escarlata, van confeccionar els ornaments cultuals per a oficiar en el santuari i les vestidures sagrades d'Aaron, tal com el Senyor havia ordenat a Moisès. L'efod, el van confeccionar de lli ben filat, d'or, i de llana tenyida de porpra violeta i vermella i d'escarlata". Trad. Bíblia catalana interconfessional.

> Ap 9, 17: et ita uidi equos in uisione: et qui sedebant super eos, habebant loricas igneas, et hyacinthinas, et sulphureas, et capita equorum erant tamquam capita leonum: et de ore eorum procedit ignis, et fumus, et sulphur[39].

Per la relació etimològica de *hyacinthus* amb el seu ètim grec, que designa també el color blau violaci propi de la flor que anomena, s'entén que el color del jacint és pròxim al blau violeta. Ens ha semblat adient, doncs, incloure'l en aquest apartat dedicat al color blau, per bé que al nostre corpus documental es tracti d'un cultisme i sigui emprat tan sols en una ocasió.

En definitiva, és evident que els termes que orbiten a l'esfera del color blau en època medieval no coincideixen gens amb els del llatí clàssic, els quals, com hem dit, no tingueren pervivència a les llengües romàniques. Així, la majoria d'aquestes llengües es van haver de fornir de manlleus per a la constitució del lèxic del blau.

[39] "Els cavalls i els seus genets, que vaig veure en plena visió, duien cuirasses de foc, de jacint i de sofre; els caps dels cavalls semblaven caps de lleó, i les seves boques vomitaven foc, sofre i fum". Trad. Bíblia catalana interconfessional.

blauus

VARIANTS:

—

FORMES:

blauo, -a, -am, -as

cat. blau (*pl.* blaues)

ONOMÀSTICA:

Top.: Poium Blauum.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *blauus* és segurament la llatinització del català *blau* que, al seu torn, prové del fràncic **blao* 'color blau'[40], mot que Coromines relaciona amb l'antic baix alemany *blāo* 'blau', i l'antic alt alemany *blāo* 'id.'[41].

SIGNIFICAT:

'Blau', dit especialment de teixits i peces de vestir.

FORMES ROMÀNIQUES[42]:

cat. *blau*, fr. *bleu*, fr. med. *blou* (*bloi, bleſ*), it. med. *biavo* (*biado*), occ. *blau*.

[40] Vid. JAIME MOYA 2015: 41-42.
[41] Vid. Coromines, *DECat* I 834a, 15.
[42] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1153.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **874 (879)** DipRosselló 83, p. 137 (*donació d'Alidí a l'abat Barô*): et portione sua media in uillare Cuxano et uachas II et boue I et ferramenta et uestito b l a u o .

(2) **957** Junyent, *DipVic* 303, p. 256 (*inventari dels béns mobles de l'església de sant Pere de Vic, fet pel bisbe Guilarà de Barcelona*): et inuenit ibi: … dalmaticas IIII, planedas II, una uermilia, et alia b l a u a .

(3) **964** DipOsona 951, p. 705 (*publicació de l'almoina del difunt levita Guadamir*): mantellos II, uno b l a u o et uno uermello, et capa una uermella.

(4) **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 481, p. 405 (*publicació sacramental del testament oral d'Ermetruit*): et iussit dare pro anima sua cota I b l a u a .

(5) **1047** Baraut, *DocUrgell* 618, Urgellia 5, p. 141 (*testament de Miró, sacerdot*): et ad Vuadall sacer remaneant ipsas meas calces b l a u e s et nocternales.

(6) **1068** CDipÀger 88, p. 332 (*relació dels donatius fets per Arnau Mir de Tost amb motiu de la mort de la seva esposa Arsenda*): dedit domino Arnallo ... ad sancti Cucufati uestimento uno de oued b l a u o . *Ibid.*: ad sancti Petri Ageris uestimento uno optimo de oztorino b l a u o .

(7) **1068** CDipÀger 89, p. 334 (*inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost, abans d'anar en pelegrinatge a Santiago de Compostel·la*): et tela I de oued uermel, et alia de oued uerd, et II de b l a u o .

(8) **1096** AComtalPergCont 291, p. 574 (*publicació sacramental del*

testament de Dispòsia, senyora del castell de Múnter): ad Petrus Suniarii I gaudenga cum listas b l a u a s .

(9) **1178** DipTortosa 298, p. 370 (*testament d'Huguzó Llombard, atorgat abans d'iniciar un viatge*): et duas canas e miga de panno linei tint in b l a u et unum superlectum bonum.

(10) **1187** VViage XVI, ap. 16, p. 264 (*testament de Radulf*): et relinquo Guillermo scribae meam capam b l a u a m cum manicis.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10); *Teixits i pells* (6, 7)

COMENTARI:

Segons Coromines, dues teories explicarien l'origen germànic d'aquest terme[43]. D'una banda, com que en les llengües romàniques l'adjectiu només es conserva en el català i en l'occità antic *blau,* i en el francès *bleu*, es creu generalment que es prengué del fràncic, tot posant-lo en relació amb l'antic baix alemany i l'antic alt alemany *blāo*. Tanmateix, sempre segons Coromines, aquesta conclusió no és segura, perquè si es té en compte que el castellà i portuguès *azul, així com* l'italià *azzurro,* provenen d'una importació aràbiga o oriental segurament tardana, no és impossible que un equivalent de *blau* hagués existit en totes les llengües romàniques, i que hagués acabat quedant eliminat pel seu concurrent. Amb això, «esdevindria versemblant que s'hagués pres d'una fase germànica més antiga»[44].

Si bé no es té constància de l'existència d'aquest adjectiu en períodes anteriors de la llengua llatina, en una etimologia isidoriana dedicada als colors

[43] JAIME MOYA 2015: 41-42.

[44] Vid. Coromines, *DECat* I 834a, 15 ss. Vid. etiam DCVB, s. v. *blau*.

dels vestits es llegeix el vocable *blauum*, enmig de dos altres termes, i sense que l'autor n'especifiqui l'etimologia o el significat, com sol fer habitualment:

ISID. *orig.* 19, 28, 9: (*de coloribus uestium*) blatteum. b l a u u m . mesticium

Aquest passatge fou tractat per Isabel Velázquez en un estudi dedicat a les innovacions lèxiques en Isidor. Segons l'autora, els tres termes esmentats són tardans, d'entre els quals només el primer (*blatteum*) és anterior al temps d'Isidor[45]. Velázquez corrobora que *blauum* és una innovació lèxica d'origen germànic[46], però sembla ser que existí un encreuament entre el germànic *blao* i el terme llatí *flauus* 'groc', possibilitat que s'explica a partir d'una pressuposada corrupció popular de *flauus*, a causa de la confusió entre *f-* i *b-* que es podria haver produït en la pronunciació. En tot cas, el que Isidor no indica és com era el color, si bé és possible que designés un 'blau cel', en contraposició a *ferrugineus* 'blau fosc'[47], terme que s'esmenta també a les *Etimologies*[48].

Blauus és força present en la documentació catalana altmedieval, i s'atribueix sempre a referents lèxics de l'àmbit tèxtil. La primera documentació d'aquest adjectiu es llegeix a un diploma de l'any 874[49], amb la forma *blauo*, referida a un *uestito*. Expressions similars es llegeixen als diplomes dels anys 957[50]: *dalmaticas*

[45] Vid. VELÁZQUEZ 2003: 510-511. Els tres mots esmentats per Isidor semblen termes de color. D'una banda, el terme *blatteum* és, segons l'autora, un adjectiu derivat de *blatta*, nom d'un insecte que desprèn color, a partir del qual sorgiria l'adjectiu *blatteum* 'color porpra'. D'altra banda, sembla que el terme *mesticium* és un adjectiu que prové de *mixticius* i que deu ser una pronunciació vulgar d'aquest, justificable a partir del pas freqüent d'*i* < *e* i la simplificació del grup *kst* < *st*. Aquest terme s'introdueix en llatí com a traducció del grec σύμμικτος 'nascut de pares de diferents nacions' (d'aquí *mestís*). Tanmateix, en Isidor sembla que el mot fa al·lusió al color d'un vestit.

[46] ANDRÉ (1949: 201) també esmenta el passatge d'Isidor i en diu el següent: «le bais latin tient du germanique *blauus*».

[47] Sobre totes aquestes explicacions, vid. VELÁZQUEZ 2003: 510-511.

[48] ISID. *orig.* 19, 28, 6.

[49] **874** DipRosselló 83, p. 137. Vid. Coromines, *DECat* I 834a, 28.

[50] **957** Junyent, *DipVic* 303, p. 256.

III ... et alia blaua, 964[51]: *mantellos II, uno blauo et uno uermello*, i 981[52]: *cota I blaua*. De la mateixa manera, en diversos documents dels segles XI i XII. Destaca l'esment d'unes *calces blaues et nocternales*, això és, una mena de sabates utilitzades dins de la llar, més toves i còmodes, per oposició als *matutinales calcios*[53], mot compost que designa les sabates emprades durant el dia:

> **1047** Baraut, *DocUrgell* 618, (Urgellia 5, p. 141): et ad Vuadall sacer remaneant ipsas meas calces b l a u e s et nocternales.

Pel que fa a les formes romàniques del terme, ja al diploma de l'any 1047[54] es registra aquesta veu amb la forma *blaues*, amb una terminació pròpia del femení plural. Igualment al diploma de l'any 1178[55], que registra el testament d'Huguzó Llombard, es pot llegir una forma ja catalana del terme: *et duas canas e miga de panno linei tint in blau*.

Els inventaris proporcionen informacions molt valuoses que ens permeten conèixer de fons els béns que posseïen algunes personalitats d'aquell temps. Aquest és el cas de l'inventari de béns mobles d'Arnau Mir de Tost, un diploma que ja hem esmentat en d'altres ocasions[56]. En efecte, es llegeix un llarg llistat de teixits i peces de vestir qualificats amb adjectius de color, i d'altres que indiquen el material tèxtil de què estaven confeccionades:

> **1068** CDipÀger 89, p. 334: et tela I de oued uermel, et alia de oued uerd, et II de b l a u o ; et telas II de tireiz; et uestiment I de cafal balal; et tela I de ciclato, et alia de oztori de colors; et banbeu I de tireiz et alio de ciclato; et uestimento I de almochanrac, et alio de margmed.

[51] **964** DipOsona 951, p. 705.
[52] **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 481, p. 405.
[53] TRIAS 2012: 196.
[54] **1047** Baraut, *DocUrgell* 618 (Urgellia 5, p. 141).
[55] **1178** DipTortosa 298, p. 370.
[56] **1068** CDipÀger 89, p. 334.

Des d'un punt de vista semàntic, al nostre corpus documental totes les aparicions de l'adjectiu *blauus* es refereixen a substantius de l'àmbit tèxtil. Tanmateix, sí que es testimonieja, en una ocasió, un ús toponímic del terme, a un diploma de l'any 1061, en referència a un puig:

> **1061** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1219, p. 531: et sic ascendit per serram de Campo Plano per ipsum torrentem usque in Poium B l a u u m .

En relació a aquest testimoni, en paraules de Quetglas[57]: «resulta en cierta medida sorprendente el uso toponímico de este adjetivo y más tratándose de un único ejemplo. El azul es un color que cuadra poco o nada aplicado a accidentes geográficos». Considerem que l'ús de *blauus* en qualificació d'un element del paisatge, com és el cas del mot *poium* 'puig', es pot explicar si s'hi identifica un riu o torrent a prop que, a causa del color de les seves aigües, podria dotar de cert reflex blau el paisatge[58].

Pel que fa a la presència d'aquest terme als diccionaris de llatí medieval europeu, el mot es recull al DuCange[59], que en diu el següent: *blauus, blaueus, blauius, bloius: color caeruleus, ex germanico "blaw", nostri "bleu" dicunt*. També al MLW[60], que registra les formes *blauus* i *blaueus*, presents en testimonis datats a partir del segle VIII. Al seu torn, Blaise[61] recull també les veus *blauus* i *blaueus*, i Niermeyer[62], les variants *blaueus*, *blauius*, *blauus*, *blodius*, *bloius*, i el substantiu

[57] Vid. QUETGLAS 2019: 89. L'autor remet també a QUETGLAS & GÓMEZ RABAL 2018: 336-338.

[58] Casos similars d'elements del paisatge caracteritzats amb l'adjectiu *blau* es troben arreu. En aquest sentit, volem agrair al professor Marc-Aeilko Aris, de la càtedra de filologia llatina medieval de la Universitat de Munic, l'haver-nos fet conèixer l'existència del lloc anomenat *Blaubeuren*, a la regió de Baden-Württemberg, a Alemanya.

[59] Vid. DuCange, s. v.

[60] Vid. MLW, s. v. *blauus.*

[61] Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *blauus.*

[62] Vid. Niermeyer, s. v. *blaueus.*

blaueum (*blauium*) que designa un 'drap blau'. El LLMAIugoslavie esmenta tant *blauius* com *blauus*, amb el mateix significat[63].

Val dir que el mot no té presència en altres corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic. Els termes per designar la noció de blau en aquests corpus són els adjectius *azul, cardenus,* i *piscinus*[64].

Avui dia, els continuadors romànics de *blauus* són el català *blau*, el francès *bleu*, i l'occità *blau*[65]. El mot també tingué pervivència al francès medieval *blou* (*bloi*, *bleff*) i l'italià medieval *biavo* (*biado*).

[63] Vid. LLMAIugoslavie, s. v. *blauius*.
[64] Sobre la presència d'aquests termes als altres corpus documentals hispànics, vid. QUETGLAS 2019: 86.
[65] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1153.

hyacinthus

VARIANTS:

iacinctus

FORMES:

iacincto

ONOMÀSTICA:

Antr.: Iacincto, Iacincta, Iacintus, Iacinta.

ETIMOLOGIA:

Provinent del grec ὑάκινθος 'jacint', aquest substantiu, segons indica el Thesaurus[66], fou el nom d'una planta, concretament de la seva flor i, d'altra banda, d'una pedra preciosa de color blau. Per extensió semàntica, el mot designava també una tela de color blau i, en darrer terme, el color blau mateix, en concurrència amb l'adjectiu *hyacinthinus*. Es testimonia des de Virgili[67]: *taurus latus … molli fultus hyacintho*. És molt present en els textos bíblics com a terme que designa un tint de color blau (*caeruleo*) o les teles tenyides de porpra violaci (*purpura uiolacea*)[68].

SIGNIFICAT:

'Color blau violeta'.

[66] ThLL VI/3 3126, 74 ss.
[67] VERG. *aen.* 6, 53.
[68] ThLL VI/3 3128, 15 ss.

FORMES ROMANIQUES[69]:

cat. *jacint*, esp. *jacinto*, fr. *hyacinthe*, it. *giacinto*, occ. *jacint*, port. *jacinto*, rom. *iacint* (rar).

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **972** DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101) *acta de consagració de Sant Benet de Bages*: Moyses uidelicet, legislator, filius Amram, a Deo commonitus fecit utensilia ex auro et i a c i n t o (*hyacintho* DipManresa) uariisque coloribus in opere Dei aerexitque tentorium in sublime, posuit altare, parauit mensam ibidemque archam constituit in testimonium Dei Israel ibique populus Domini adorauit Deum.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Objectes (1)

COMENTARI:

El mot designava, en primer terme, un tipus de flor que podia ser de colors diversos, com ara *ruber, ferrugineus* o *caeruleus*. Així es llegeix a Virgili[70]: *suaue rubens hyacinthus*, i també: *apes pascuntur ... ferrugineos hyacinthos*[71], o a Columel·la: *uel niueos uel caeruleos hyacinthos*. La relació entre el mot i la flor a la qual fa referència fou esmentada per Isidor en la seva definició del terme, a l'apartat dedicat a les pedres precioses de color porpra (*de lapidibus et metallis: de purpureis*):

[69] Vid. Wartburg, *FEW* IV 520b.
[70] VERG. *ecl.* 3, 63.
[71] VERG. *georg.* 4, 183.

> ISID. *orig.* 16, 9, 3[72]: iacinthus ex nominis sui flore uocatus. Hic in Aethiopia inuenitur, caeruleum colorem habens. Optimus, qui nec rarus est nec densitate obtunsus, sed ex utroque temperamento lucet purpuraque refulgents; hic autem non rutilat aequialiter. Sereno enim perspicuus atque gratus est, nubilo coram oculis euanescit atque marescit, in os missus frigidus est, in sculpturis durissimus, nec tamen inuictus. Nam adamante scribitur et signatur.

Al passatge d'Isidor es parla del *hyacinthus* (escrit *iacinthus*) com a nom d'una pedra preciosa, que alguns han identificat amb l'ametista i d'altres, amb el safir, a causa de la similitud entre els colors[73]. André[74], al seu estudi sobre els termes de color en llatí, tracta l'adjectiu *hyacinthinus*, derivat de *hyacinthus*, dins l'àmbit cromàtic del violeta, i evidencia les dificultats a l'hora de determinar a quin color fa referència exactament aquest mot. Tal com s'extreu dels passatges citats de Virgili i Columel·la, en l'Antiguitat el mot designava un tipus de planta o flor el color de la qual podia rebre diversos qualificatius cromàtics, com ara *rubens*, *caeruleus*, *niueus*, *ferrugineus*, *purpureus* i *hyacinthinus*, però no es pot determinar si es designen flors de la mateixa espècie. Segons André[75], «l'imprécision des anciens en botanique ne nous permet pas d'affirmer que ces teintes s'appliquent toutes à la même classe florale. Aussi identifie-t-on la plante au *Delphinium Aiacis*, à l'*Iris Germanica*, au vacciet, au glaïeul, etc.».

Per extensió semàntica, *hyacinthus* passà a designar també un tipus de tint de color blau, així com les teles i vestimentes tenyides de porpra, accepció que presenta ja el grec ὑάκινθος[76]. En definitiva, es tracta d'un d'aquests casos de

[72] Així, Isidor explica que la pedra preciosa designada com a *iacinthus* posseeix un color *caeruleum*, mot que en llatí clàssic indica el color blau. En un altre passatge (ISID. *orig.* 17, 9, 15), es parla de la planta mateixa: *hyacinthus herba est habens florem purpureum. Traxit autem nomen a puero quodam nobili qui in saltibus inter purpureos.*
[73] ThLL VI/3 3127, 49-51.
[74] Vid. ANDRÉ 1949: 199.
[75] *Ibid.*, p. 198.
[76] ThLL VI/3 3128, 15.

paraules que inicialment designen un material o mineral i que, per extensió, acaben fent referència també al color.

Hom troba el substantiu *hyacinthus* al nostre corpus documental en una sola ocasió, en l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages de l'any 972[77]. En una altra edició del document es dona una lectura diferent d'aquest testimoni, amb la forma *hyacintho*[78]. Tanmateix, Punsola va comprovar la lectura al pergamí original[79] per a l'estudi que realitzà a la seva tesi doctoral i constatà que es llegia clarament la forma *iacincto*. Com ja apunta l'autora, el terme localitzat en l'acta de consagració de Bages sembla fer referència o bé a una pedra preciosa o bé al seu color. Es tracta, sens dubte, d'una referència extreta de l'Èxode, car el sintagma *ex auro et iacincto* hi apareix en diverses ocasions tot qualificant els vestits sacerdotals de color "porpra violeta":

> Ex 28, 15: rationale quoque iudicii facies opere polymito iuxta texturam superumeralis ex auro hyacintho et purpura coccoque bis tincto et bysso retorta[80].

> Ex 39, 8: fecit et rationale opere polymito iuxta opus superumeralis ex auro hyacintho purpura coccoque bis tincto et bysso retorta[81].

Al nostre diploma s'explica que Moisès, aconsellat per Déu, féu *utensilia* d'or, de jacint i de diversos colors (*ex auro et iacincto uariisque coloribus*), i erigí un tabernacle amb un altar on el poble de Déu el pogués adorar[82]. Per la posició

[77] **972** DipOsona 1127, p. 817.
[78] Al Diplomatari de Manresa (**972** DipManresa 92, p. 101) es llegeix amb aquesta lectura.
[79] BCatalunya, Arxiu, perg. 91, reg. 1904 (*cit.* PUNSOLA 2017: 397).
[80] "Fes confeccionar el pectoral del judici artísticament brodat, igual com l'efod, és a dir, amb lli ben filat, or, i llana tenyida de porpra violeta i vermella i d'escarlata". Trad. Bíblia catalana interconfessional.
[81] "Va fer també el pectoral brodat artísticament com l'efod, és a dir, amb lli ben filat, or, i llana tenyida de porpra violeta i vermella i d'escarlata". Trad. Bíblia catalana interconfessional.
[82] PUNSOLA 2017: 398.

del mot *iacinto* i per les seves possibles accepcions, no podem determinar amb certesa si en aquest passatge el mot al·ludeix a un material, en trobar-se dins del sintagma *ex auro*, o a un color. Segons Punsola, en qualsevol cas, «(l'escrivà) més enllà de perseguir un significat o un altre de manera intencionada s'inspira en un passatge bíblic amb l'únic objectiu de validar l'acte i d'atorgar solemnitat al seu testimoni escrit»[83].

El substantiu *hyacinthus* es troba recollit al DuCange[84] amb la forma *iacintus* 'pedra preciosa', i al MLW[85], diccionari que, a banda de registrar aquest mot, recull els adjectius *hyacintheus* i *hyacintinus*, així com la innovació lèxica *hyacinthitas* 'color blau, violeta'. També es registra al DMLBrit, al LItalicaeMAL, i al diccionari d'autors cristians de Blaise[86]. *Hyacinthus* no es constata en la documentació llatina medieval d'àmbit hispànic.

[83] PUNSOLA 2017: 398.
[84] Vid. DuCange, s. v. *iacintus*.
[85] Vid. MLW, s. v. *hyacinthus, hyacintheus, hyacinthinus* i *hyacinthitas*.
[86] Vid. DMLBrit, LItalicaeMAL, Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *hyacinthus*.

8. Verd

El verd és un dels colors predominants en la natura, i l'home l'observà molt abans de poder produir-lo. És, a més, un dels primers mots bàsics de color, tal com mostra l'esquema de Berlin i Kay, i se situa després del vermell, juntament amb el groc, la qual cosa indica que apareix fins i tot en els sistemes lingüístics que no posseeixen un lèxic cromàtic gaire complet.

La vinculació entre el color verd i el món vegetal és molt estreta, i sovint es recorre a aquesta associació per a definir-lo als diccionaris. Per exemple, Covarrubias el descriu de la manera següent: «color de yerba y de las plantas, cuando están en su vigor»[1]. Forcellini, sobre la veu *uiridis*: «est herbacei coloris, χλωρός»[2]. I el *Diccionari de la Llengua Catalana*: «del color de l'herba tendra o d'un color consemblant més o menys clar»[3].

Segons Pastoureau, a la seva monografia dedicada al color verd[4], en les pintures del paleolític no es constata cap color que formi part de la gama del verd. És justament a causa de la seva presència en l'entorn natural que aquest color és absent de les primeres paletes emprades per l'ésser humà?

> Lorsqu'il a commencé à fabriquer ses propres couleurs, a-t-il délibérément évité de reproduire celle qui était foisonnante dans l'univers qui l'entourait?

[1] Vid. Covarrubias, *Tesoro*, s. v. *verde*.
[2] Forcellini, *Lexicon*, s. v. *uiridis*.
[3] Vid. DIEC, s. v. *verd*.
[4] PASTOUREAU 2017: 17.

> Ou bien cette absence du vert est-elle due à d'autres raisons, matérielles, techniques, biologiques, voire idéologiques ou symboliques?

Com ja hem dit, foren els tons vermellosos, groguencs i marrons els que predominaren en les primeres representacions pictòriques. El verd, tan omnipresent en la natura, tampoc no es va fer servir en l'elaboració dels tints en els temps més antics. Aquest color, en efecte, començà a produir-se i fabricar-se de manera tardana, motiu pel qual, a Occident, no tingué cap rol ni en la vida social, ni en la vida religiosa, ni en la creació artística durant molt de temps. A diferència del blanc, el negre, o el vermell –els tres colors nuclears de les societats occidentals antigues– semblaria que el verd no gaudí de cap força simbòlica. La funció social d'aquest color fou prou escassa, essent un color gairebé absent en les vestimentes, per exemple, que, com ja s'ha dit, adquiriren una jerarquització cromàtica: «s'habiller de vert est non seulement dévalorisant mais techniquement malaisé. La teinturerie romaine, bien que mieux maîtrisée que celle des Grecs, n'est vraiment performante que fans la gamme des rouges et des jaunes. Teindre en vert [...] est un exercice difficile, le mélange du jaune et du bleu étant une pratique inconnue et le recours à des plantes tinctoriales ne produisant que des teintes grisées ou délavées»[5]. En aquest sentit, Roma es diferenciava dels mons bàrbars, en què abundava el color verd en els teixits i les peces de vestir, o d'Egipte, en què era considerat com a benèfic, i fou molt valorat.

D'una manera similar al cas del blau, les llengües antigues tingueren problemes per anomenar-lo, una qüestió observada pels filòlegs alemanys i austríacs del segle XIX i que els portà a demanar-se si l'home de l'antiguitat era, també, cec al color verd, de la mateixa manera que havien suposat en el cas del blau. Pastoureau es pregunta, a l'inici de la seva monografia dedicada al color verd: «les Grecs voyaient-ils le vert?».

Certament, el grec antic té un lèxic cromàtic relativament imprecís; a excepció dels termes λευκός 'blanc' i μέλας 'negre' –i, en certa manera, d'ἐρυθρός

[5] PASTOUREAU 2017: 28-29.

'vermell'– la resta de mots de color són d'un ús poc consistent, no corresponen a un camp cromàtic ben definit, sinó que presenten una notable inestabilitat semàntica o polisèmia, especialment en període arcaic, una qüestió en la qual ja hem insistit tot al llarg d'aquest treball. Recordem, doncs, que els treballs de Gladstone havien subratllat l'absència absoluta del lèxic grec per designar el blau, i posaren igualment de manifest la raresa del vocabulari del color verd[6], tot concloent que els grecs antics havien tingut problemes en la percepció d'aquests dos colors.

Va ser justament la manca d'un lèxic específic per anomenar els tons blaus i verds el que va generar la idea d'aquest suposat daltonisme, o anomalia visual[7]. Recordem que Magnus, l'oftalmòleg austríac que ja hem esmentat en diverses ocasions, compartia aquesta opinió, i considerà que l'estructura visual dels grecs no havia assolit encara en període arcaic tota la seva plenitud. Aquesta teoria evolucionista fou desenvolupada per alguns, criticada per d'altres i, en fi, comptà també amb posicions intermèdies que acceptaren que, en efecte, hi hagué alguna anomalia en la percepció del verd i del blau. Fins a quin punt devia estar present aquesta idea entre els lingüistes i els filòlegs que Nietzsche, a la seva obra titulada *Morgenrothe* dedicà un passatge a la ceguesa "cromàtica" (*Farbenblindheit*) dels filòsofs de la Grècia antiga[8]:

[6] Vid. Estudi preliminar, apartat 3 (El lèxic del color), subapartat 3.2.3. (De Newton al segle XXI).

[7] Tot i que, al respecte d'això, Allen (1879: 271-272), en parlar dels poemes homèrics, puntualitzà: «green is always designated by "gras-like" (χλωρός). The word is seldom applied to literally green objects, because such are generally leaves or other vegetal products, of which the name alone is sufficient to describe the colour. The ballad-maker loves to dwell in red wine, scarlet robes, purple carpets, golden helmets, glistening bronze; but why should he need to tell us about the common green leaves or the blue sky overhead?». I, més endavant: «earth, mountains, rivers, sands, and rocks, all these afford him no fixed and regular sensations. Hence this language is necessarily indefinite and vague. […] What is the colour of a horse, of a cow, of the human race, of water, of clouds, of the ship under weigh? Red, or black, or white, or grey, or what you will».

[8] NIETZSCHE 1887: 426.

> Farbenblindheit der Denker. –Wie anders sahen die Griechen in ihre Natur, wenn ihnen, wie man sich eingestehen muss, das Auge für Blau und Grün blind war, und sie statt des ersteren ein tieferes Braun, statt des zweiten ein Gelb sahen (wenn sie also mit gleichem Worte zum Beispiel die Farbe des dunkelen Haares, die der Kornblume und die des südländischen Meeres bezeichneten, und wiederum mit gleichem Worte die Farbe der grünsten Gewächse und der menschlichen Haut, des Honigs und der gelben Harze: sodass ihre grössten Maler bezeugtermaassen ihre Welt nur mit Schwarz, Weiss, Roth und Gelb wiedergegeben haben), –wie anders und wie viel näher an den Menschen gerückt musste ihnen die Natur erscheinen, weil in ihrem Auge die Farben des Menschen auch in der Natur überwogen und diese gleichsam in dem Farbenäther der Menschheit schwamm! (Blau und Grün entmenschlichen die Natur mehr, als alles Andere)[9] .

En aquest sentit, Magnus, qui com ja hem dit va rastrejar i analitzar el lèxic del color en grec, especialment en els textos homèrics, va ser taxatiu amb aquesta qüestió: no és possible dur a terme el mateix tipus d'anàlisi amb els colors que tenen una intensitat mitjana de llum, com ara el verd. L'autor, en efecte, va trobar més mostres de lèxic referit al blanc i el negre, en primer lloc, i al vermell i el groc, en segon terme. Fins i tot en el període homèric ja no és possible aportar una prova fiable del coneixement o de la consciència d'un verd «indubtable, pur i pronunciat»[10], i molt menys en els períodes prehomèrics: «die Untersuchungen haben ergeben, dass in den aus den ältesten Zeiten uns überkommenen literarischen Resten auch nicht die leiseste Andeutung der grünen Farbe sich

[9] "Daltonisme dels pensadors. Que diferent que veien els grecs la seva naturalesa quan, segons sembla, els seus ulls eren cecs al blau i el verd, i en comptes del primer veien un marró més intens, i en lloc del segon, un groc (quan, amb la mateixa paraula, per exemple, es descriu el color del cabell fosc, el del blat de moro i el del mar del sud, i de nou, amb la mateixa paraula, el color de les plantes més verdes i la pell humana, de la mel i les resines grogues, de manera que es veu que els més cèlebres pintors van representar el seu món només en negre, blanc, vermell i groc). Fins a quin punt els semblava diferent la natura i més pròxima a l'home, perquè als seus ulls predominessin els colors de l'home en la natura i la natura nedava, per així dir-ho, en el color, èter de la humanitat! (El blau i el verd deshumanitzen la natura més que qualsevol altra cosa)".
[10] MAGNUS 1877: 19.

finden lasse. [...] Grüne Objekte hat es für die Menschen begreiflicherweise gegeben, solange auf der Erde Pflanzenvegetation vorhanden war, und wenn der Himmel aus heiligen Gründen ihrer Beobachtung nahen lag, so musste ihnen die Erde, von der sie und ihre Tiere sich nährten, nicht weniger angelegen sein»[11].

Des del punt de vista del vocabulari, el mot que exemplifica més la inestabilitat lèxica del color verd en grec és l'adjectiu χλωρός[12], un terme que ja hem tingut ocasió d'esmentar en l'apartat dedicat a l'àmbit cromàtic del groc. Segons els principals diccionaris de grec, el mot al·ludeix tant a la noció de groc com de verd, i, en certa manera, algunes de les particularitats dels usos i significats de χλωρός són similars a les del llatí *uiridis* 'verd'.

La majoria de diccionaris, doncs, tradueixen χλωρός com a 'groc verdós', i s'aplica a realitats molt diverses. Així, el diccionari etimològic de Chantraine[13] indica: «se dit d'un vert ou d'un jaune clair», «qualifie les moissons non mûres, le miel, e par hypallage la peur elle-même». El mot, a més, pot designar el vigor propi de la vegetació jove i, a partir d'aquest significat, descriu també quelcom que és humit o fresc, com ara la fusta tot just tallada[14], els fruits, el formatge, i fins i tot la sang i les llàgrimes. En aquest punt, Chantraine cita l'estudi d'Irwin[15], concretament el capítol dedicat a l'anàlisi d'aquest adjectiu[16], en el qual l'autora conclou que el sentit original i el que es desprèn a partir dels poemes homèrics és el de 'líquid, humit', i a partir d'aquí 'vigorós, jove, fresc',

[11] MAGNUS 1877: 19-20. "La recerca ha demostrat que en el llegat literari que ens ha arribat dels temps més antics no s'hi troba ni el més lleuger rastre del color verd. [...] Els objectes verds, per descomptat, han existit per a l'home en tant que hi ha vegetació vegetal a la Terra, i així com els homes observaven el cel per motius sagrats, semblantment la Terra, a partir de la qual ells i les seves bèsties s'alimentaven, havia de ser no menys important".

[12] Vid. Estudi lèxic, apartat 6 (Groc).

[13] Vid. Chantraine, *Dictionnaire*, s. v. χλωρός.

[14] *Od.* 9, 319-321: Κύκλωπος γὰρ ἔκειτο μέγα ῥόπαλον παρὰ σηκῷ / χλωρὸν ἐλαΐνεον: τὸ μὲν ἔκταμεν, ὄφρα / φορῇ.

[15] IRWIN 1974.

[16] *Ibid.*, pp. 31-78.

després 'verd', i, finalment, 'grogós, pàl·lid'[17]. Així, pot semblar que la noció de color que expressa aquest adjectiu seria secundària, i que els significats i usos predominats son tots els anteriors. conclou.

Irwin posà de relleu que, si es feia una ullada a les definicions d'aquest mot, es podia veure que els grecs no distingien entre el verd i el groc i que, fins i tot, feien servir la mateixa paraula per designar no només aquests dos colors, sinó també la idea de pal·lidesa[18]. Els derivats de χλωρός, però, ofereixen una idea més àmplia del seu significat: tant χλόη 'vegetació' com χλόος 'verd jove' estan estretament relacionats amb els usos de χλωρός com a atribut de plantes i arbres. Però aquest adjectiu també es relaciona amb la idea de vigor i virilitat, tal com es desprèn del derivat χλοῦνις 'virilitat'. Ben mirat, aquests termes denoten que en l'adjectiu χλωρός hi ha implícita la noció de vida i joventut, un significat ben arrelat en la llengua i que es troba abundosament documentat[19], i que també recull l'adjectiu llatí *uiridis*, relacionat semànticament amb χλωρός.

Un altre adjectiu relacionat semànticament amb l'esfera del verd, per designar els tons més foscos, és l'adjectiu πράσινος 'verd fosc' i els seus derivats. Aquest mot, que està emparentat amb el llatí *porrum* 'porro'[20] , i deriva de πράσον 'porro', del qual sorgiren altres derivats i compostos, com ara πράσιος 'color del porro, blau verdós', πρασίζω 'ésser verd' i πρασοειδής 'verd porro'.

En definitiva, l'existència d'aquests dos mots, que tingueren cert predomini en l'esfera del verd, així com d'altres derivats, fa pensar que els grecs antics certament tingueren consciència lèxica del verd. En paraules de Pastoureau,

[17] IRWIN 1974: 56; 60-61.
[18] *Ibid.*, p. 31.
[19] L'etimologia del mot també ens en diu alguna cosa. Provinent d'una arrel indoeuropea **ghlo-*, aquesta es relaciona amb mots que connoten brillantor, i es troba ben documentada en diverses llengües en un nombre considerable de termes, com ara el llatí *glaesum* 'ambre', o *heluus* 'groc mel'. Vid. Pokorny, *IEW,* pp. 429-434.
[20] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *porrum*.

> le vert se disait au quotidien mais il s'écrivait plus rarement. En revanche, comme le bleu, il se représentait en peinture: les pratiques picturales attestent son emploi en Grèce depuis des époques anciennes et témoignent d'une assez grande diversité de pigments (malachite, terres vertes et même verts de cuivre artificiels[21].

Si bé la relació dels grecs amb el color verd és particular des del punt de vista lèxic, el llatí sí que disposà d'un ampli lèxic per al·ludir al verd i a les seves diverses tonalitats. Hi hagué un clar predomini de l'adjectiu *uiridis* 'verd', derivat del verb *uirere* 'ésser verd'[22], aplicat principalment a plantes i elements de la natura, un mot que per una sort de desplaçament semàntic significà també 'ésser vigorós'. L'adjectiu *uiridis* actuà com a mot bàsic i general, i en paraules d'André[23], «le vocabulaire du vert, comme celui du rouge, avait l'avantage de posséder un terme général, *uiridis*, dont l'extension rendait au premier abord tout mot inutile. Cependant, comme dans les autres teintes, mais avec un développement bien moindre, le besoin s'est fait sentir de marquer plus exactement les nuances grâce à des emprunts au grec ou à des dérivés qui n'ont parfois qu'une existence éphémère et limitée à leur créateur». Així doncs, constatarem la presència d'alguns préstecs del grec per designar diverses tonalitats dins la gamma del verd.

De *uiridis* sorgí, en la llengua parlada, la forma reduïda **uirdis*, de la qual derivaren els mots romànics que al·ludeixen al color verd en la majoria de llengües. Sembla que la fortuna de l'adjectiu **uiridis* a la Romània prové del seu ús freqüent en la llengua rústica[24]. Dworkin, en un estudi sobre l'estabilitat

[21] PASTOUREAU 2017: 26.

[22] Vid. Ernout-Meillet, *Dictionnaire*, s. v. *uireo*. Es tracta d'un verb testimoniat a Cató, segons indiquen Ernout i Meillet, rar i propi del llenguatge tècnic. D'aquest verb derivaren múltiples mots, tots ells relacionats amb la idea de verdor: *uiridia* 'plantes verdes', *uiridarius* 'jardiner', *uiriditas* 'verdor', *uiresco* 'verdejar', *uiridesco* 'esdevenir verd', *subuiridis* 'verdós', *praeuiridis* 'molt verd', entre d'altres.

[23] Vid. ANDRÉ 1949: 194.

[24] El llatí *uiridis* és, juntament amb *niger*, l'únic mot que ha perviscut a tota la Romània.

lèxica dels mots de color del llatí a les llengües romàniques, assenyala que a nivell de la llengua parlada **uir(i)dis* no es va veure rivalitzat per cap altre mot[25].

Des del punt de vista dels seus usos, *uiridis* s'aplica bàsicament a substantius que designen elements vegetals. En consultar l'entrada d'aquest mot a l'OLD[26], es fa evident la relació semàntica entre aquest mot de color i la natura o els productes d'origen vegetal:

> 1. a) Green as the colour of growing plants, foliage, and sim. b) Of places, features of the landscape covered with, or abounding in green vegetation. c) Of the time of the year marked by green growth.
>
> 2. As a general term of colour 'green'. Of the sea, of streams... (these examples may refer, in part at least, to the colour of the surrounding vegetation. c Applied to pale or yellowish, shades, cf. Greek χλωρός.
>
> 3. Of fruit, grain, that has not yet turned colour, green, unripe. Of oil made from olives just turning colour. Of plants, young and tender.
>
> 4. Of vegetable products newly gathered, fresh, green.

En la darrera accepció s'esmenta la noció de joventut, salut i vigor:

> 5. Transf. of a time of life, marked by youthful vigour, energy, or sim. etc.

Així doncs, s'evidencien les similituds semàntiques compartides entre *uiridis* i χλωρός, ja que ambdós expressen la idea d'un període de la vida (o una època de l'any) ple de vigor i joventut. Els sentits metafòrics de *uiridis* s'haurien produït a partir de les associacions amb l'àmbit vegetal, des d'allò tangible (la verdor de la natura i els trets units a aquesta verdor) juntament amb altres

[25] DWORKIN 2016b: 248
[26] Vid. OLD, s. v. *uiridis*.

conjunts també tangibles, fins arribar a designar certes fases del cicle vital de l'home[27].

A la família lèxica formada per *uirere* i *uiridis* cal afegir *uirens*, participi de present que comparteix molts dels significats i usos de *uiridis*. A banda d'aquests mots, André inclou en l'àmbit cromàtic del verd alguns derivats[28] d'origen llatí, com ara *uitreus* 'similar al color del vidre', *herbeus* (*herbidus, herbaceus*) 'verd com l'herba', *myrteus* 'verd com la murta', *porraceus* 'del color del porro' i *felleus* 'verd fosc'. Un segon grup el formen els derivats d'origen grec: *prasinus* 'del color del porro', *callainus* 'de color verd pàl·lid' i *cumatilis* 'del color del mar'. Ja es veu que per traduir tots aquests mots cal recórrer a definicions descriptives.

Pel que fa al simbolisme del color verd en llatí, sembla que aquest, així com les altres tonalitats d'aquesta gamma, s'associaren a allò femení o efeminat. Així es desprèn, per exemple, del passatge següent del *Satiricó*, en què es llegeix el mot *myrteus* 'verd com la murta', un color que, aplicat a la vestimenta, al·ludeix a l'efeminació[29]:

> PETR. *sat.* 21, 2: ultimo cinaedus superuenit myrtea subornatus gausapa cinguloque succinctus, modo extortis nos clunibus cecidit[30].

L'adjectiu *galbinus*, que ja hem tingut ocasió de tractar en l'apartat dedicat al groc, pot expressar també algun matís de verd. Recordem de manera succinta que el mot es tradueix com a 'groc verdós', 'pàl·lid', i s'associa també al grec χλωρός. Segons Ernout i Meillet, aquest adjectiu, especialment als textos de

[27] ARIAS ABELLÁN 2019: 87.

[28] Com ja hem dit en altres ocasions, la paraula "derivats" és emprada per André per designar els mots que fan referència a un color per la relació semàntica amb allò que designen.

[29] La murta és també un dels atributs de Venus (cf. PLIN. *nat.* 15, 120: *coniunctioni et huic arbori Venus praeest*).

[30] "Finalment va arribar-hi un Marieta guarnit amb una capa de llana de color verd murtra, arromangada fins a la cintura ... Ara queia damunt nostre remenant les natges". Petroni, *Satiricó*, trad. J. M. Pallàs, p. 28.

Petroni, Marcial i Juvenal, denota també la idea de l'efeminació. Així es llegeix al passatge de Marcial que ja hem tingut ocasió d'esmentar, a propòsit de *galbinus*: *galbinos habet mores*[31].

En època medieval, fou molt comú l'ús de pigments verds en la il·luminació dels manuscrits. El més utilitzat fou el verdet, un pigment que es forma en sotmetre la superfície de les làmines de coure a l'exposició dels vapors del vinagre calent. Sembla ser que el mètode de preparació d'aquest pigment es coneixia des de l'Antiguitat. Diversos tractats medievals esmenten aquest pigment i les variacions possibles en el mètode de fabricació, i estableixen fins a quatre tipus de pigment, tots ells anomenats *uiride*: el *uiride graecum*, fabricat segons el mètode tradicional; el *uiride salsum*, en què les làmines de coure són cobertes abans amb sal, o amb mel i sal; el *uiride hispanicum*, en què les làmines es ratllen per tal de facilitar l'acció dels vapors el vinagre, i el *uiride rotomagense*, originari de la ciutat de Roan, en què les làmines es cobreixen prèviament amb sabó. Igualment foren molt freqüents les receptes de colorants vegetals verds, perquè aquests es podien preparar a partir d'una gran quantitat de plantes, com ara els porros (*porrum*), les cols (*caulis*), etc.[32].

Per bé que el verd fou present en el món material, als textos bíblics continuà sent pràcticament absent[33]. En efecte, a la Bíblia aquest color apareix representat pel llatí *uiridis*, generalment tot fent referència a l'herba i la vegetació, però mai a un objecte, un teixit o una peça de vestir. Només la maragda (*smeragdis*) s'associa a aquest color propi de la pedra preciosa. A la Bíblia és esmentada en diverses ocasions en què es fa referència a les gemmes, com ara en el llistat de les dotze pedres precioses que ornen els fonaments de les muralles de Jerusalem:

[31] MART. *ep.* 1, 96, 9.
[32] KROUSTALLIS 2011: 787.
[33] PASTOUREAU 2017: 46.

> Ap 21, 19-21: et fundamenta muri ciuitatis omni lapide pretioso ornata. Fundamentum primum, iaspis: secundum, sapphirus: tertium, calcedonius: quartum, s m a r a g d u s .

El lèxic del verd en el llatí de l'àmbit lingüístic del català d'època altmedieval[34] ha estat estudiat per Quetglas[35], que inclou en el seu treball els termes *uiridis* i *diaprasius*; quant a *uirens*, indica que és una veu problemàtica pel seu doble sentit de 'verd' o 'que brota'. Nosaltres hem fet un tractament diferenciat de les veus *uiridis* i *uirens*, i hem inclòs igualment el terme *diaprasius*.

En els altres corpus de llatí medieval hispànic, ja Varela Sieiro assenyalà que en els documents llatins medievals de Galícia la presència del verd és de poca importància, i les seves manifestacions es redueixen a topònims del tipus *Valle Viridi*, així com a la classificació d'un determinat tipus de drap, «que debido a su popularidad pasó a ser nombrado sólo por el adjetivo». L'autor manifestà que en el corpus documental tractat es registra *uiride* com adjectiu, en construccions del tipus *casulla uiride de sirico*, però també com a substantiu, tal com es llegeix en l'expressió *tunicam de uerde*[36].

Quant al corpus documental de l'àmbit lingüístic del català, hem recollit quatre mots relacionats amb l'esfera cromàtica del verd:

Verd

TERMES DOCUMENTATS:	
diaprasius	*uirens*
uerdale (s. v. *uiridis*)	*uiridis*

[34] En l'estudi de Grossmann manca per complet aquest àmbit.
[35] Vid. QUETGLAS 2019: 60.
[36] VARELA SIEIRO 1996: 581.

Viridis i *uirens* són mots propis del llatí clàssic, com ja s'ha dit, mentre que *diaprasius* és un hel·lenisme rar, que es relaciona amb un tint verd. D'altra banda, s'ha registrat un adjectiu *uerdale*, llatinització segurament del català *uerdal*, inclòs sota l'arxilema de *uiridis*. En definitiva, de l'estudi d'aquests termes es constata que la presència del color verd als nostres textos segueix principalment vinculada a la designació d'elements del paisatge i de la natura, per bé que es registren algunes atribucions d'una altra mena.

diaprasius

VARIANTS:

dioprasius

FORMES:

diaprasiam

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *diaprasius*, escrit també *dioprasius*, deriva del llatí medieval *diaprasium* 'tint verd', que es relaciona, al seu torn, amb l'hel·lenisme *diaprasion* 'medicament fet a base de malrubí'[37].

SIGNIFICAT:

'De color verd', 'tenyit de color verd'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **915** DipRosselló 189, p. 213 (*testament de Riculf, bisbe d'Elna*): dono ... casulas episcopales obtimas III, unam d i a p r a s i a m (*dioprasiam* HLanguedoc) et alias duas diarodinas.

[37] Vid. GMLC, s. v. *diaprasius*.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *diaprasius*, testimoniat un sol cop al nostre corpus documental, suposa l'existència d'un substantiu *diaprasium* que, segons indica el GMLC, es troba documentat posteriorment en l'obra de Lanfranc, arquebisbe de Canterbury[38], amb el significat de 'tint verd'. Aquest mot, al seu torn, deu ésser una adaptació de l'hel·lenisme *diaprasion*[39], que fa referència a un medicament fet a base de malrubí.

L'única aparició de la veu *diaprasius* als nostres diplomes, amb la forma *diaprasiam*, es troba al testament de Riculf, bisbe d'Elna, datat l'any 915[40]. En aquest text, l'adjectiu es refereix a unes *casulas episcopales*, és a dir, a unes casulles, peça de vestir sovint ornamentada que fou el vestit superior per excel·lència dels sacerdots i dels bisbes, que cobria la resta de vestidures[41]. Segons feu notar Trias, de la casulla s'especifica, a la nostra documentació, no només l'ornamentació i la qualitat, sinó també la provinença i l'ús. Pel que fa al color d'aquesta peça, podia ser d'un sol color o multicolor, així com també llisa o estampada, sempre i quan hi hagués el predomini d'un color determinat, de manera que el vestit pogués cenyir-se al cànon dels colors litúrgics[42]. En aquest testimoni s'especifica que la casulla és de color verd, juntament amb unes altres dues de vermelles

[38] Vid. GMLC, s. v. *diaprasium*.

[39] Una altra formació adjectival és el llatí medieval *diaprasinus*, format de l'encreuament entre *diaprasion* i *prasinus* 'verd' (ThLL X/2 1128, 51: *colorem porraceum, scilicet uiridem*), provinent aquest darrer del grec πράσινος 'verd clar' que deriva, al seu torn, de πράσον 'porro'. Segons el GMLC (s. v. *diaprasius*), *diaprasinus* podria ser també «el resultat d'una propagació de *dia-* com a prefix característic de fàrmacs i drogues».

[40] **915** DipRosselló 189, p. 213.

[41] Juntament amb l'alba, constitueix la peça central de l'abillament litúrgic utilitzat durant la missa. Precisament, tret de comptades excepcions, es tracta d'un vestit utilitzat exclusivament en el transcurs d'aquesta celebració.

[42] Vid. TRIAS 2012: 316 ss.

(*diarodinas*)[43]. Alguns altres esments al color d'aquesta peça de vestir litúrgica es poden trobar al nostre corpus[44].

Pel que fa a les variants dels adjectius *diaprasius* i *diarhodonus*, en l'edició de Languedoc[45] estan escrits amb la preposició *dio-* i *deo-* en lloc de *dia-*, i es llegeixen les variants *dioprasiam* i *deorodonas*.

Quant a la presència de la veu *diaprasius* als diccionaris de llatí medieval, es recull al DuCange[46], en què es defineix com a *uiridis coloris uiuidioris*, al Niermeyer[47], i al diccionari d'autors cristians de Blaise[48]. Aquests diccionaris, i també el MLW[49], registren també l'adjectiu *diaprasinus*, documentat en Flodoard de Reims, al segle X. El DMLBrit[50] recull el substantiu *dioprasium*, que també recull el LMILPolonorum amb la forma *diaprassium*. Segons indica, es tracta d'un derivat del grec διά i el mot *prasium* (πράσιον 'malrubí'), i designa un medicament fet a base de malrubí[51]:

> THOM. Med. p. 104 (*cit.* LMILPolonorum, s. v. *diaprassium*): si materia est frigida grossa in pectore, bona sunt … diacalamentum, diaprassium, diaciminum.

Aquest mot no tingué pervivència en les llengües romàniques.

---

[43] Ja hem esmentat aquest diploma a propòsit de l'adjectiu *diarhodonus* (vid. s. v.). Com hem dit a l'estudi lexicogràfic d'aquesta veu, l'adjectiu *diarhodonus* és també un hel·lenisme rar, present en una única ocasió al nostre corpus documental.

[44] Així, a un document de l'any **1066** editat a Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415: *casulas purpureas II.* Ibid.: *casula de castanea alba.*

[45] **915** HLanguedoc V, pr. 42, col. 135.

[46] Vid. DuCange, s. v. *diaprasius*.

[47] FLODOARD, *Hist. Rem.*, lib. 3, c. 21: *casulam diaprasinam* (*cit.* Niermeyer, s. v. *diaprasinus*).

[48] Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. vv. *diaprasius* i *diaprasinus*.

[49] Vid. MLW, s. v. *diaprasinus*.

[50] Vid. DMLBrit, s. v. *dia* I.

[51] Vid. LMILPolonorum, s. v. *diaprassium*.

uirens

VARIANTS:

—

FORMES:

uirentem, -ia, -ibus

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

El mot *uirens*, participi de present del verb *uirere* 'ésser verd, brotar', fou emprat sovint, en llatí clàssic, amb la forma plural neutre substantivada *uirentia* 'plantes, vegetació'[52], accepció que es testimonieja en autors com Sèneca[53]: *confusis oculis prosunt uirentia*, i Columel·la[54]: *haec autem cum hominibus adferunt, tum et armentis et uirentibus eorumque frugibus*. Pel que fa a l'ús de *uirens* com a adjectiu, al corpus documental de la Catalunya altmedieval està escassament testimoniat.

SIGNIFICAT:

'Que brota', 'verd'[55].

FORMES ROMÀNIQUES:

—

[52] Vid. Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *uirens*. Vid. etiam OLD, s. v. *uireo*.
[53] SEN. *dial.* 5, 9, 2.
[54] COLVM. 1, 5, 8.
[55] Segons ANDRÉ (1949: 185), *uirens* pot designar tant 'verd fosc' com 'verd clar', de la mateixa manera que *uiridis*, en funció del seu ús.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **846** DipPallars 36, p. 301 (*compravenda*): ex una parte conjungit de oriente ad ipsa padule qui ibidem est u i r e n t e m et de parte occidentis terra Octaris.

(2) **1013** AComtalPerg I 106, p. 391 (*compravenda*): per hanc scriptura uindiccionis nostre uindimus tibi ... harboribus pomiferis et glandiferis, cum pratis et paschuis et erbas u i r e n t i b u s. *Ibid.*: quem uero predictas chasas ... cum pratis et paschuis et erbas u i r e n t i b u s.

(3) **1046** Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 348 (*encíclica anunciadora de la mort d'Oliba, Bisbe de Vic i abat de Ripoll i de Cuixà*): florea cuncta gerit et prata u i r e n t i a gestat.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Natura / Paisatge (1, 2, 3)

COMENTARI:

L'adjectiu *uirens*, 'que brota', 'verd', comparteix etimologia amb *uiridis* 'verd', tots dos formats a partir del verb *uirere* 'ésser verd, brotar'. De la mateixa manera que ha succeït en d'altres casos, cal tenir reserves a l'hora d'incloure aquest terme en un corpus d'adjectius de color com aquest, ja que generalment té com a referents lèxics substantius del camp semàntic de la natura i de les plantes, com ara els arbres, els prats i l'herba, i n'expressa una qualitat intrínseca; així, *uirens* tant pot designar quelcom que "és verd per naturalesa", o "que brota, que verdeja".

En llatí clàssic, *uirens* va adquirir un valor metafòric a causa d'una associació figurativa amb l'esclat de la natura i la vegetació, fins a la pèrdua, en alguns casos,

del sentit cromàtic[56]. Així es llegeix, per exemple, als versos horacians *uirens in Aetna flamma*[57], tot expressant la idea de jovenesa i fogositat de la natura. Aquesta mena de significat metafòric és propi també de l'adjectiu *uiridis*.

Al nostre corpus documental només es testimoniegen tres aparicions de *uirens*. El primer testimoni es troba a un diploma de l'any 846[58], en què el mot qualifica el substantiu *padula* 'pantà', 'aiguamoll'. El pantà, en ser un lloc humit amb una vegetació específica, es caracteritza pel color verdós de les seves aigües, així com de les terres circumdants. Cal dubtar, doncs, si a l'expressió *ad ipsa padule qui ibidem est uirentem* l'adjectiu es refereix al color de les aigües del pantà (quelcom així com "verdós"), o indica el fet que estaria poblat de la vegetació pròpia dels aiguamolls, que és verda.

En segon lloc, en la descripció de béns immobles d'un document de compravenda de l'any 1013 es llegeix *cum pratis et paschuis et erbas uirentibus*, expressió de caràcter formular que es repeteix en la part final del document. El participi, amb la forma *uirentibus*, es refereix al mot *erbas* 'plantes', una associació molt habitual, present abundantment en la tradició cristiana. Per posar-ne només un exemple:

> Gn 1, 11-12: et ait germinet terra herbam u i r e n t e m et facientem semen et lignum pomiferum faciens fructum iuxta genus suum ... et protulit terra herbam u i r e n t e m et adferentem semen iuxta genus suum.

En darrer terme, cal esmentar l'encíclica anunciadora[59] de la mort de l'abat Oliba, un document molt solemne, adreçat pels monjos de Ripoll i de Cuixà a

[56] ANDRÉ 1949: 186.
[57] HOR. *epod.* 17, 33.
[58] **846** DipPallars 36, p. 301.
[59] Les encícliques mortuòries foren pergamins transmesos de monestir en monestir en ocasió de la mort d'un membre de la comunitat emissora. També anomenades rotllos mortuoris, aquests passaven per les diverses abadies, on s'hi redactaven unes línies en homenatge al difunt, i s'hi

les esglésies i als monestirs catalans i francesos, de l'any 1046[60] . El text degué ésser redactat poc temps després del traspàs de l'abat, probablement a Cuixà mateix. En paraules de l'editor, «semblaria que el redactor principal fou un monjo ripollès, almenys per la part on queda traçada la biografia esquemàtica del gran abat i bisbe, la qual acaba, com de consuetud en aquest document, recomanant que hom presti bona acollença al portador del missatge». Al text s'hi llegeix l'expressió següent: *florea cuncta gerit et prata uirentia gestat.* Dels únics tres testimonis del terme *uirens*, aquest és el que resulta certament més interessant, no tant pel valor cromàtic del terme, sinó més aviat pel que s'hi reprodueix. Les encícliques eren textos solemnes que es transmetien, en forma de pergamins, de monestir en monestir en ocasió de la mort d'un membre de la comunitat emissora, en aquest cas, Santa Maria de Ripoll i Sant Miquel de Cuixà[61]. Per bé que se solien seguir unes fórmules més o menys marcades, aquest tipus de text donava lloc també a certa expressió literària, i alguns autors deixaven relluir més o menys el seu estil, tot permetent-se algunes licències. L'encíclica mortuòria de l'abat Oliba compta amb un total de 93 respostes[62] de diversos monestirs de Catalunya i França, i l'expressió *florea cuncta gerit et prata uirentia gestat* correspon a la resposta del monestir de sant Martí de Ligugé, de la diòcesi de Poitiers, i està escrita en forma d'hexàmetres. Malgrat que no hem identificat la font literària que serví d'inspiració d'aquests versos, hem retrobat el

anaven afegint així trossos de pergamí de manera successiva amb les diverses respostes dels monestirs. Finalment, l'emissari que portava l'encíclica la retornava al cenobi d'origen.

[60] **1046** Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 348.

[61] Sobre la transmissió i contingut d'aquesta encíclica, indica Junyent (1951: 251-252): «le texte annonçant la mort de l'évêque Oliba dut être rédigé très peu de temps après celle-ci, sans doute dans le monastère de Cuixà, par les moines de Ripoll et par ceux de ce monastère, qui garda sa dépouille. Il semble que le rédacteur principal fut un moine de Ripoll, au moins pour la partie retraçant sommairement la vie du grand évêque-abbé, et que, selon l'usage, il termina par une recommandation en faveur du porteur de ce message. […] Olzinelles n'a pas transcrit le texte intégral des 93 réponses: beaucoup, sans doute, n'étaient que des formules traditionelles ou de vagues textes littéraires sans intérêt historique. Il copia uniquement celles qui lui parurent les plus intéressantes».

[62] PUNSOLA 2017: 39.

mateix vers en un dels epigrames de Taió, bisbe de Saragossa del segle VII, en la segona part, conformada pels sis hexàmetres centrals: *cuncta florea gerit, prata uirentia gestat*[63].

Finalment, hem esmentat anteriorment l'existència, en llatí clàssic, del participi neutre plural *uirentia* amb el sentit de 'plantes, vegetació'. Aquest mot apareix, en una ocasió, al nostre corpus documental[64], presumiblement amb el mateix significat:

> **997** DCBarcelona I 309, p. 542: quantum istas affrontationes includunt sic uindo tibi ... arboribus diuersi generis, iuncis et omnia sui u i r e n t i a .

En definitiva, el participi *uirens* és poc freqüent als nostres diplomes. No es té constància del mot en altres corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic.

Virens no ha perviscut a les llengües romàniques.

[63] Amb aquesta expressió Taió al·ludeix al caràcter de la seva obra. Vid. AGUILAR 2018: 189-190.
[64] Aquest substantiu es registra també al DuCange, s. v. *uirentia*. S'addueix un testimoni en què el mot fa referència a les plantes i branques verdes que es feien servir als esdeveniments públics: *laetatur Ecclesia de praesentia pastoris rediuiua, platae exornantur uirentiis, aptant Diaconi cereos, etc.*

uiridis

VARIANTS:

—

FORMES:

uiridis, -e

cat. uerd, uerde, uert

ONOMÀSTICA:

Top.: Podio Viride (Pug Verd, Pugverd), Valle Viride, Villa Verd, Verdaria, Viridario.

ETIMOLOGIA:

Segons Pokorny[65], l'adjectiu *uiridis* prové d'una arrel protoindoeuropea **u̯eis-*, que conté la noció de 'brotar', 'créixer'. Derivat del verb *uirere* 'verdejar', l'adjectiu descriu principalment la qualitat de la vegetació que és verda[66], així com el color verd propi dels fruits i dels productes d'origen vegetal. Tingué també l'accepció metafòrica de 'vigorós', 'enèrgic', especialment en al·lusió a l'edat o moment vital en què hom gaudeix del vigor jovenívol. Es testimonieja des de Plaute[67]: *uiden tu illi oculos uirere? ut uiridis exoritur colos ex temporibus atque fronte, ut oculi scintillant, uide*, i fou emprat durant tota la llatinitat clàssica. Per citar-ne alguns exemples, es pot llegir a Estrabó[68]: *cum capita uiridi lauro*,

[65] Vid. Pokorny, *IEW*, p. 1133.

[66] Vid. OLD, s. v. *uiridis*.

[67] PLAVT. m*en.* 828. Hem esmentat aquests versos a propòsit de la veu *colos* (vid. s. v. *color*), un passatge en què tant *uiridis* com *uirere* tenen un significat connotatiu, i s'associen a la idea de l'embogiment. El verd, doncs, estigué vinculat a aquesta noció.

[68] STRAB. *adrast. trag.* 1.

Ciceró[69]: *riparum uestitus uiridissimos*, i Lucreci[70]: *saxa, super uiridi stillantia musco*, entre d'altres.

SIGNIFICAT:

'Verd'.

FORMES ROMÀNIQUES[71]:

cat. *verd*, esp. *verde*, fr. *vert*, it. *verde*, occ. *verde*, port. *verde*, rom. *verde*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1052** DACCBarcelona III 787, p. 1288 (*compravenda*): uendimus ... septenam partem de un[um nucharium] et de unam perariam u e r d e bona et de unam ficulneam iuernale. *Ibid.*: et unam perariam asprela superiores, et in alio loco septenam partem de unum nucharium, et de unam perariam u e r d e de bona et de unam ficulneam iuernale.

(2) **1068** CDipÀger 89, p. 334 (*inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost, abans d'anar en pelegrinatge a Santiago de Compostel·la*): et tela I de oued uermel, et alia de oued u e r d , et II de blauo; *Ibid.*: et braga I u e r d et alio alba.

(3) **1093** Baraut, *DocUrgell* 1102, Urgellia 8, p. 25 (*permuta*): omnes prelibati mansi cum omnibus illorum domibus cum solis ac superpositis, cum curtibus et ortis, cum molinis caputque illorum aquis ... petras mobiles et inmobiles, u i r i d e atque aride herbe.

(4) **1137** Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245 (*trasllat fet el 10 d'abril del 1367 a*

[69] CIC. *nat. deor.* 2, 98.
[70] LVCR. 5, 951.
[71] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 9368a.

Perusa de la confirmació dels privilegis i patrimonis de Guillem, patriarca de Jerusalem): copia cuiusdam priuilegii cum bulla plumbea pendenti ad fila sirici u i r i d i s crocei et rubei.

(5) **1173** DipTortosa 242, p. 305 (*testament de Sibil·la*): et dimito meum mantellum u e r t uxori Aloardi.

TERMES DE COLOR RELACIONATS ETIMOLÒGICAMENT:

1. uerdale

VARIANTS:

—

FORMES:

uerdale

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *uerdale* és, segurament, una forma llatinitzada del català **uerdal*, format aquest a partir de la forma ja catalana *uerd*, amb el sufix *-ale*.

SIGNIFICAT:

'Verd', en referència a una variant d'olivera.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. verdal 'de color verd fins i tot després de madurar', 'olivera verdal'[72].

[72] Vid. DCVB, s. v. *verdal*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1075** DipCervià 24, p. 225 (*donació dels marmessors de Guillem Guitard de dues oliveres*): est una oliuaria u e r d a l e in locum que dicunt campum de Cannabario.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

uiridis: *Natura / Paisatge* (1, 3); *Peces de vestir* (2, 5); *Altres* (4)

uerdale: *Arbres fruiters* (1)

COMENTARI:

Tot i que *uiridis* fou, en llatí clàssic, el terme general per designar el color verd, als exemples adduïts en què es troba aquest adjectiu sovint fa referència a plantes, arbres, flors, vegetació o productes provinents de plantes, motiu pel qual, en molts casos, és difícil discernir si el mot indica un color o, més probablement, una qualitat intrínseca d'aquests elements, que són verds per naturalesa. L'adjectiu també s'aplica al fruit o gra que encara no ha agafat color, és a dir, que no ha madurat. Hem esmentat en l'apartat etimològic el fet que *uiridis* adquireix certs valors metafòrics en designar el vigor i la força propis de la joventut, de la salut i de la bona condició física, relacionats semànticament amb allò que és immadur, és a dir, jove. Així, tant *uiridis* com *uirens* són mots que qualifiquen sovint la jovenesa en el seu esplendor, com a epítet de *iuuenta*[73] o de *flos*[74]. *Viridis* s'oposa també a *canus*, amb el mateix sentit figurat[75].

L'explicació d'aquesta associació es troba en una etimologia isidoriana:

> ISID. *orig.* 10, 777: u i r i d i s, ui et suco plenus, quasi ui rudis[76].

[73] VERG. *aen.* 5, 295.

[74] CAT. 17, 14.

[75] APUL. *apol.* 85, 8: *uiridi pueritia, cana malitia* (*cit.* ANDRÉ 1949: 187).

[76] Així, es relaciona etimològicament *uiridis* amb *uis* 'força, vigor', com si d'alguna manera l'adjectiu signifiqués "ple de força i de saba", és a dir, "que té un gran vigor" (*ui rudis*).

Per als romans també hi hagué una associació del verd amb la primavera, identificada, segons Varró[77], sota una etimologia comuna: *tempus secundum uer* (*sc. appellatur*), *quod tum uirere incipiunt uirgulta*.

Al nostre corpus documental, es registren dues aparicions del terme que conserven la forma pròpiament llatina (*uiridis*), mentre que els altres tres testimonis mostren formes ja catalanes. Així, les formes catalanes *uerd, uerde* i *uert* responen a un fenomen de síncope molt freqüent en mots que constaven d'una vocal precedida per una líquida i seguida per una consonant[78], mecanisme pel qual el llatí *uiridis* hauria evolucionat, en llatí vulgar, a la forma **uirdis*, de la qual provenen *uerd, uerde* i *uert*. Coromines[79] no en detectà cap testimoni fins el segle XIII, i Alcover i Moll, fins el XIV. Tanmateix, la selecció de testimonis citats demostra que les formes romàniques del terme ja s'usaven al segle XI[80].

Del recull de testimonis adduïts concloem que l'adjectiu *uiridis* cobreix dos grups semàntics diferents: d'una banda, el que és més habitual per aquest adjectiu, que comprèn els mots relacionats amb la vegetació. Així, la primera aparició de l'adjectiu *uiridis* al nostre corpus es troba a un diploma de l'any 1052[81] que registra l'acta de compravenda entre Bernat Bernat i la seva muller Ermengarda, d'una banda, i el prevere Geribert, de l'altra, en què es llegeix el sintagma *perariam uerde*. La venda consistí en unes peces de terra, totes al territori de Barcelona, en les que es fa constar una sèrie d'arbres fruiters amb les seves varietats: *perarias ordialencas*, *perariam asperela superiores*, *septenam partem de unum nucharium*, *perariam uerde bona*, *ficulneam iuernale*. Les pereres venudes són distingides per la varietat de peres que produeixen, mitjançant l'adjectiu *uiridis*, que n'especifica el tipus concret. Les altres dues pereres es diferencien amb altres adjectius (*ordialencas* i *asperela*). Val a dir que en aquest testimoni es llegeix una forma ja catalana del terme: *uerde*.

[77] VARRO *ling*. 6, 9.
[78] Vid. GRANDGENT 1962: 101.
[79] Vid. Coromines, *DECat* IX 151a, 1. Vid. etiam DCVB, s. v. *verd.*
[80] **1052** DACCBarcelona III 787, p. 1288.
[81] **1052** DACCBarcelona III 787, p. 1288.

Un cas molt similar es llegeix en un diploma de l'any 1075[82], en un diploma en què l'adjectiu fa referència a una *oliuaria uerdale* 'olivera verdal'[83], varietat d'oliva que es recull quan encara no ha madurat. L'adjectiu *uerdale*, format a partir de la forma ja catalana *uerd-* i el sufix *-ale*, es documenta només al nostre corpus documental i, de fet, apareix en una única ocasió.

També és dubtós quant a l'expressió cromàtica del mot el diploma de l'any 1093[84], que registra la permuta feta per Ponç Ramon i la seva muller Ermengarda juntament amb els seus fills. El document fou redactat per Ermengol Bernat, que signa amb la seva marca identitària: *iuris ac legis lator sancteque Vrgellensis*. Al testimoni que ens ocupa es llegeix el sintagma *uiride atque aride herbe*, en un passatge en què s'identifiquen els límits territorials del mas; aquesta expressió és original i, en certa manera, s'aparta de les fórmules habituals. La relació entre els adjectius *uiridis* i *aridus* es troba des d'etapes anteriors de la llengua llatina, sobretot en autors que empraven el *sermo rusticus*. A tall d'exemple, André[85] identifica a Columel·la 51 usos de *uiridis*, dels quals 42 indiquen simplement el contrari d'*aridus*, amb una pèrdua completa del cromatisme del terme. Així doncs, el document redactat per Ermengol mostra un ús de l'adjectiu en què potser s'ha perdut la característica cromàtica com a tal, i el que exprimeix és la contraposició entre l'herba verda i l'herba seca, en una mena de joc lèxic.

La resta de testimonis de *uiridis* pertanyen als usos de l'adjectiu tot qualificant elements d'àmbit tèxtil, de manera que són els que ens permeten

[82] **1075** DipCervià 24, p. 225.
[83] Vid. Coromines, *DECat* IX 152b, 28-43. Segons l'etimòleg, el terme *verdal* fa referència a un tipus de figa: «*entre les figues de llei* [...] *són molt saboroses les verdals* (Bladé i Desumvila, *Benissanet*, 156)». Aquesta caracterització s'estén també a l'arbre: «*la figuera verdal* és el nom d'una partideta vora les cases de Vilafamés». No només es refereix l'adjectiu a figues i figueres, perquè, segons Coromines, a les Garrigues anomenen *terra verdal* una classe de terreny de poc valor. I afegeix: «en conformitat amb la tendència diptòtica del rossellonès, les olives verdals d'Urgell i Bages s'hi tornen la *oliva berdale,* que a Catllà s'oposa a la palmar».
[84] **1093** Baraut, *DocUrgell* 1102 (Urgellia 8, p. 26).
[85] Vid. ANDRÉ 1949: 186-187.

atribuir-li pròpiament un valor cromàtic. En l'inventari de béns mobles d'Arnau Mir de Tost[86] hom llegeix la forma catalana *uerd*, en un passatge en què es llisten diversos tipus de teles tenyides de diferents color: una tela d'*oued uermel*, una altra d'*oued uerd*, i dues teles d'*oued blauo*. L'*oued* designava una tela de llana fina amb la qual es confeccionaven tota mena de peces precioses, tan laiques com d'ús religiós, a l'abast de ben pocs[87]. Es deixa constància també d'una tela d'*oztori de colors*, és a dir, de colors diversos. Una mica més endavant, segueix el registre de béns, entre els quals es llegeix *braga I uerd et alio alba*. En aquell temps, igual que en etapes anteriors, prevalia l'habitud de sotmetre els teixits preuats a procediments tintoris.

D'altra banda, el document de l'any 1137[88] registra la confirmació adreçada per Guillem, patriarca de Jerusalem, a Pere, prior de l'església del Sant Sepulcre del Senyor, sobre els privilegis i patrimonis ratificats pel seu predecessor, el patriarca Arnulf, tot atorgant-ne de nous. En aquest testimoni, que ja s'ha analitzat a propòsit de l'adjectiu *croceus*[89], es llegeix la forma pròpiament llatina *uiridis*. El text en qüestió forma part de la part dispositiva del trasllat realitzat a Perusa el 10 d'abril de l'any 1367: *copia cuiusdam priuilegii cum bulla plumbea pendenti ad fila sirici uiridis crocei coloris et rubei*. L'original, perdut, s'hauria trobat al fons de Santa Anna. A causa de la contigüitat de *crocei coloris et rubei*, no està clar si és encertat considerar *uiridis* com a color. Com han indicat Varela i Quetglas[90], l'adjectiu podia designar una tela molt popular caracteritzada per ser d'aquest color. Feta aquesta consideració, doncs, *uiridis* pot al·ludir, en

[86] **1068** CDipÀger 89, p. 334.
[87] Vid. TRIAS 2012: 389.
[88] **1137** ALTURO, *Sta. Anna* 222, p. 245.
[89] Vid. s. v. *croceus*.
[90] Vid. VARELA SIEIRO 1996: 581. Segons l'autor, la presència del color verd en la documentació altmedieval de Galícia és de poca importància, i la seva manifestació es redueix a topònims, i a la classificació d'un determinat tipus de teixit, que a causa de la seva popularitat va passar a ésser anomenat per l'adjectiu. Varela tegistra encara *uiride* com a adjectiu a SA. **947**, 411(*cit.* VARELA SIEIRO 1996: 581): *casulla uiride de sirico*, i també com a substantiu a So.I **1777**, 507 (*cit.* VARELA SIEIRO 1996: 581): *tunicam de uerde*. Vid. etiam QUETGLAS 2019: 120.

aquest context, a un tipus de tela, de color *crocei et rubei* (això és, del color del safrà i vermell). Tanmateix, com que l'adjectiu *croceus* també pot designar quelcom que és resplendent, podria ser que, en aquest passatge, fos determinant del mot *uiridis*, de manera que s'indiqués una tela de seda de color verd brillant i vermell.

Finalment, la forma ja catalana *uert* es llegeix a un diploma de l'any 1173[91], provinent de Tortosa, que registra el testament de Sibil·la, muller d'Arnau d'Arenys. Entre els béns que llega, deixa un *mantellum uert uxori Aloardi*, és a dir, un mantell de color verd per a una dona. El mantell fou una peça d'abric exterior en la indumentària d'homes i dones, que tingué un paper social destacat en denotar l'opulència de qui la posseïa[92].

En definitiva, *uiridis* es registra generalment aplicat a peces de vestir i teixits tenyits d'aquest color, que devien ser peces tèxtils de cert valor.

Aquest adjectiu és molt present en pretopònims i topònims, essent relativament freqüents les mencions als llocs dits *Valle Verd*, *Podio Viride* (Puigverd), *Roca Viride*, entre d'altres:

> **1085** Álvarez, *Òdena* 25, p. 65: et ad Sancta Maria de Monte Meneizi dimito modiatam I uinea in plano de Trasuer et campo I de alodium qui fuit de Pere Alauid in Valle V e r d .
>
> **1150** DipPoblet 126, p. 118: dono uobis namque aqua de riuo Cionis ad terminio Podio V i r i d e usque ad consummationem terminio Agromontis.
>
> **1173** DipPoblet 458, p. 343: omnem nostrum honorem quod habemus in terminio de Rocha V i r i d e .

[91] **1173** DipTortosa 242, p. 305.
[92] TRIAS 2012: 169.

La pervivència de l'adjectiu *uiridis* és panromànica. Els seus derivats es troben al català *verd*, *verda*, al castellà *verde*, al francès *vert*, a l'italià *verde*, a l'occità *verde*, al portuguès *verde* i al romanès *verde*[93], mantenint en tots aquests el significat de 'verd'. *Viridis* fou en llatí un terme que constà d'una sola terminació per al masculí i el femení[94], fet que es mantingué així en tot el període medieval del català, i avui dia en castellà, italià i romanès. Un exemple d'això es pot llegir a l'inventari d'Arnau Mir de Tost, en què l'adjectiu *uerd* designa una *braga*, mot de gènere femení:

1068 CDipÀger 89, p. 334: et braga I u e r d et alio alba.

Cap a les acaballes de l'Edat Mitjana aquest mot començà a passar a la classe dels adjectius amb doble terminació, assimilant-se als femenins *blava, groga, blanca,* etc[95]. En la documentació catalana, el femení *verda* apareix generalitzat ja a la fi del segle XV[96]:

Procés de les Olives, v. 1727 (*cit.* Coromines, *DECat* IX 151b, 48-50): tant més crema quant és menys v e r d a lenya.

Quant a l'adjectiu *uerdale*, llatinització, segurament, del català *uerdal*, té pervivència al català *verdal* i al castellà *verdal*. Segons Alcover i Moll, el català *verdal* designa una variant de figa i oliva «que té el color verd fins quan és madur. Les figues verdals són agostenques, petitones, de pell rasposa i verda, i molt saboroses. Les olives verdals són grosses, de gust aspre i d'oli fi, però solen destinar-

[93] Vid. Meyer-Lübke, *REW*, 9368a.
[94] Vid. Coromines, *DECat* IX 151a, 39-56.
[95] Coromines, *DECat* IX 151b, 24-30.
[96] *Ibid.*, p. 151b, 46-48.

se a ésser salades i menjades»[97]. En castellà, designa una fruita que és verda fins i tot després de madurar, així com l'arbre que produeix aquest tipus de fruit[98].

[97] Vid. DCVB, s. v. *verdal*. Vid. Corominas-Pascual, *DECH* V 781a, 36.
[98] Vid. DLE, s. v. *verdal*.

9. Gris

Des del punt de vista lèxic, l'esfera del gris és sensiblement més inestable en comparació a altres àmbits cromàtics. De fet, els estudis dedicats al lèxic del color en grec i en llatí han dedicat a aquest color una atenció menor respecte dels altres, probablement a causa de l'humil rol que tingué el color gris en l'Antiguitat. La majoria de mots que es poden incloure en aquest àmbit cromàtic, tant en grec com en llatí, fan referència alhora a altres nocions. Segons el *Diccionari de la llengua catalana*, el gris és un color intermediari entre el blanc i el negre. Per al DLE, és un color 'semejante al de la ceniza o el acero, y que resulta de mezclar el blanco y el negro'. La idea que el gris és un color barrejat ja estigué present en les accepcions dels diversos mots que el designaven tant en grec com en llatí.

Ja hem esmentat anteriorment, a propòsit del color blau, que els adjectius grecs γλαυκός i χαροπός, de significat ampli i ambigu, sovint designen accepcions cromàtiques diverses. Per exemple, γλαυκός és 'blavós', 'blau cel', 'gris' i 'glauc'; χαροπός, al seu torn, 'gris', però també 'gris blavós' i 'brillant'[1] . La resta de mots grecs que es relacionen amb el gris, i que després tingueren influència en el vocabulari llatí per denominar aquest color, són ἄργυρος 'platejat', πολιός 'gris' (i també 'vell', 'venerable'), i πελλός 'grisós', 'fosc'. Al

[1] Vid. Chantraine, *Dictionnaire*, s. vv. Fins a quin punt era complex el significat d'aquests mots que l'any 1981 Maxwell-Stuart hi dedicà una obra en dos volums, tractant al primer l'adjectiu γλαυκός, i al segon, χαροπός. Vid. MAXWELL-STUART 1981.

gris s'associen principalment dos conceptes: allò que és platejat, per la relació cromàtica amb la plata, i el que és vell, en tant que el procés d'envelliment es caracteritza pel to grisós dels pèls i dels cabells.

En l'obra d'André, el capítol dedicat al lèxic relatiu al color gris en la llengua llatina és un dels més breus[2]. L'autor hi inclou quatre mots principals: *canus* 'gris' (i el verb *canere* 'esdevenir gris'), *rauus* 'gris', 'gris groguenc', *pullus* 'fosc, bru', i *leucophaeus* 'gris com la cendra', préstec grec que indica una barreja de blanc i de negre.

Al costat d'aquests termes cal considerar l'adjectiu *argenteus* 'platejat', un mot que André situa en la família del blanc[3], però que, en certa manera, pot ser inclòs en el del gris. Derivat del substantiu *argenteum* 'plata', per mitjà de l'addició del sufix derivatiu *-eus* –que indica habitualment el material de què està feta una cosa–[4], està emparentat amb una sèrie de mots d'altres llengües, com ara el grec ἀργός 'brillant', 'blanc' i ἄργυρος 'plata', que fan referència més aviat al material que no pas al color. Tots aquests termes comparteixen arrel amb el sànscrit अर्जुन (*árjuna*) 'clar', 'del color de la plata', 'blanc', en què es troba una clara referència al color. Segons Pokorny[5], provenen d'una arrel indoeuropea **ar(e)-ĝ-* en la qual hi ha la idea de 'brillant', 'blanc', relacionada especialment amb el metall, i que es troba en diversos derivats d'altres llengües.

Així, d'entre els mots llatins que fan referència a la noció de gris el principal és *canus* 'gris brillant', equivalent al grec πολιός 'gris', i aplicat principalment als cabells. Del llatí *canus* es registren diversos derivats i compostos, com els verbs *canere* 'ésser blanc', *canescere* 'créixer gris i blanc', 'envellir', i *incanescere* 'ésser blanc', i els adjectius *praecanus* 'canós' i *semicanus* 'mig blanc'. Segons la definició isidoriana següent es desprèn que *canus* estava a cavall entre dues esferes, això és, la del blanc i la del negre:

[2] ANDRÉ 1949: 64-74.
[3] *Ibid.*, p. 41.
[4] Vid. STOTZ (2004) II, 72.1.
[5] Pokorny, *IEW*, pp. 64-65.

ISID. *orig.* 12, 1, 51: canus dictus quia ex candido colore et nigro est.

Canus designa el gris brillant, significat que s'explica segurament per l'arrel del mot, **cas-*, que indica dues nocions: d'una banda, el color 'brillant', 'gris', i, alhora, la idea de 'vellesa'[6]. La relació entre *canus* la idea de vellesa és essencial per comprendre'n els usos i àmbits d'atribució principals[7].

En època medieval, *canus* està poc testimoniat com a terme de color. El DuCange el recull com a color propi del pelatge del cavall: *equus qui ex candido et nigro est*[8] , tot reprenent l'explicació d'Isidor. Al diccionari de llatí medieval d'Itàlia, el mot es registra com a sinònim de *senex*, i al DMLBrit, al seu torn, amb l'accepció de 'gris', però aplicat als cabells, i tot denotant la idea d'envelliment. El MLW és l'únic diccionari en què es recull l'adjectiu amb un ampli ventall de significats, des dels pròpiament cromàtics ('gris'), fins als relacionats amb l'envelliment i l'edat ('vell', 'antic')[9]. Aquest mot no es testimonieja als diplomes medievals del domini lingüístic del català, i tampoc no es llegeix a la documentació llatina d'altres corpus d'àmbit hispànic.

Tal com s'ha dit unes línies més amunt, altres mots llatins de l'àmbit del gris són *rauus* 'gris', 'gris groguenc', d'ús més rar[10], usat com a qualificatiu del color del mar amb la primera llum del matí, i habitualment també com a epítet del color dels ulls[11]:

[6] Aquesta arrel també es troba a l'adjectiu *cascus* 'vell'. VARRO *ling.* 7, 28: *cascum significat uetus.*
[7] ANDRÉ 1949: 64.
[8] Vid. DuCange, s. v.
[9] Vid. LItalicaeMAL, DLMSBrit i MLW, s. v. *canus*.
[10] Segons André (1949: 70), el mot correspon al grec χαροπός, i en diverses etimologies proposades en l'Antiguitat *rauus* inclou la unió de *fuluus* i de *niger*. A Horaci el mot es llegeix com a epítet d'algunes feres (*od.* 3, 27, 3: *raua … lupa*; *epod.* 16, 33: *rauos … leones*), a imitació, segons André, de l'epítet homèric χαροποί τε λέοντες (*Od.* 11, 611).
[11] ThLL XI/2 241, 50.

> CIC. *ac.* 2, 105: mane nobis intuentibus modo caeruleum uidebatur, mane rauum.

> VARRO *rust.* 2, 2, 4: si arietes sint... rauis oculis.

Al seu torn, l'adjectiu *pullus* es relaciona etimològicament amb la família del verb *pallere* 'esdevenir pàl·lid'. Emparentat amb el grec πελλός 'de color fosc', *pullus* s'usa principalment en el context del vocabulari agrícola i del tèxtil, fet que denota que el mot va ser propi de la llengua rústica[12]. De fet, *pullus* és l'epítet habitual d'un tipus de llana, i en designa el tint originari amb què s'acoloria, provinent principalment de la ciutat de Pollenzo, a la Ligúria, i de Tàrent. Vitruvi distingeix les *pulla pecora* d'aquelles que són *coracino colore* ("del color del corb":

> VITR. 8, 3, 33: ad flumina cum pecora suis temporibus anni parantur ad conceptionem partus, per id tempus adiguntur eo cotidie potum, ex eoque, quamuis sint alba, procreant aliis locis leucophaea, aliis locis p u l l a , aliis c o r a c i n o c o l o r e .

Finalment, cal esmentar alguns adjectius del tipus *asinusca* (*uua*), referit a un tipus de vinya i de raïm[13], així com a alguns fruits i plantes; *cinereus* (i *cineraceus*) 'cendrós', *columbinus* 'del color del colom', *murinus* 'gris com el ratolí', *plumbeus* 'gris plom'. En darrer terme, l'adjectiu *ferrugineus* 'del color del ferro', derivat de *ferrugo* 'rovell', 'color de rovellat', es relaciona etimològicament amb *ferrum* 'ferro'; es tracta d'un terme de color que, segons algunes de les glosses recollides al ThLL[14] , tingué les següents accepcions:

[12] ANDRÉ 1949: 71.
[13] La denominació de l'*asinusca uua* o *uitis* es deu al color del raïm gris "semblant al de l'ase". Vid. ANDRÉ 1949: 44.
[14] Vid. ThLL VI/1 575, 25 ss.

NON. p. 549, 2: ferruginum colorem ferri similem esse uolunt: uere autem ferruginus color caeruleus est.

GLOSS.: ferrugineum χυανοῦν, γλαυκόν, χυάνεον, ὑαλίνον χρῶμα. Ferrugina obscuritas uel ferricole (i. ferri colore?).

LVCR. 4, 76: lutea russaque uela et ferrugina.

VERG. *georg.* 4, 183: ferrugineos hyacinthos.

SERV. *gloss.*: ferruginei coloris, id est nigri.

Es testimonieja com a terme de color des de Plaute[15], en referència al color del mar (*colos thalassicust*), però no és clar quina tonalitat designa. Els diccionaris el situen en l'àmbit del gris o del blau, tot i que, segons el context en què apareix aquest adjectiu, i a partir de la seva etimologia, s'hi pot veure també una tonalitat rogenca[16], pròpia de l'òxid del ferro[17].

Després d'aquest repàs, ens podem fer una idea del fet que l'esfera del gris és semànticament inestable, en tant que la majoria de mots d'aquesta àmbit oscil·len entre tonalitats diverses (entre el blanc i el negre, principalment, però també en relació amb el blau, el groc i el vermell). A més, cap d'aquests mots no es testimonieja al corpus documental de la Catalunya altmedieval, llevat d'*argenteus* i *plumbeus*, però que fan referència al material de què està fet quelcom ('de plata' i 'de plom', respectivament), i no semblen tenir cap al·lusió

[15] PLAVT. *mil.* 1178-1179: *causeam habeas ferrugineam,* [*et*] *scutulam ob oculas laneam / palliolum habeas ferrugineum, nam is colos thalassicust.*
[16] Vid. EDGEWORTH 1978: 298 ss.
[17] El mot és descrit també per Isidor, en relació a la porpra fosca produïda a Hispània (*orig.* 19, 28, 6): *ferrugo color est purpurae subnigrae quae fit in Hispania*, com a explicació d'uns versos virgilians (cf. VERG. *aen.* 9, 582: *ferrugine clarus hiberia*).

al color. Així doncs, els termes que fan referència a la noció de gris al nostre corpus documental tenen orígens diversos, i no es testimoniegen en etapes anteriors de la llengua llatina.

Gris

TERMES DOCUMENTATS:	
ferrandus	*liarrus*
ferrucius	*saixus*
grisus	

Ferrandus és un mot d'origen incert, relacionat potser amb l'arabisme del francès antic *auferanz*, que designa el 'corser', 'cavall gris'[18]. El mot periviu al castellà *alfaraz* com a designació del cavall que feien servir els àrabs per les tropes lleugeres. En aquest sentit, val a dir que l'adjectiu *ferrandus* dels textos medievals Catalunya s'aplica exclusivament al pelatge dels èquids.

La veu *ferrucius*, al seu torn, es relaciona etimològicament amb el llatí *ferrum*, i és una denominació molt comuna als nostres diplomes, especialment com a nom propi o topònim.

Quant a *grisus*, aquest adjectiu és el que ha perviscut en la majoria de llengües romàniques per designar el color gris. El mot té origen germànic i es remunta a l'arrel protogermànica **ĝhreiso-*, portadora de la noció de 'gris' i de 'vell'.

El tercer mot que hem inclòs en aquesta categoria és l'adjectiu *liarrus.* D'origen incert, per la manera en què es llegeix al nostre corpus i pels usos que presenta sembla la llatinització del català **liart*, provinent, al seu torn, de l'antic

[18] Wartburg explica l'origen del terme *alferrant (auferrant*) 'cheval de bataille', un préstec de l'espanyol *Alfaraz*, mot que tradueix com a "Pferd eines Mauren" (és a dir, 'cavall d'un moro'); aquest, al seu torn, té l'origen en l'espanyol mossàrab *Farás* (de l'àrab clàssic *farás*).Vid. Wartburg, *FEW* XIX 43b.

francès *liart* 'grisenc', 'color de cavall grisenc'. El mot també es llegeix, en una ocasió, com a antropònim femení, amb la forma *Liarde*.

Finalment, el darrer dels mots situats en aquest apartat és l'adjectiu *saixus*, mot d'origen incert sobre el qual s'han fet diverses teories. Actualment, diversos etimòlegs sostenen la idea que prové del substantiu d'origen cèltic **sasĭa*[19] 'ordi', per una mena d'associació cromàtica amb el cereal.

Tots aquests mots, llevat de *grisus*, presenten una restricció semàntica, en tant que s'apliquen de manera exclusiva al pelatge dels animals, concretament d'èquids i bovins. El germanisme *grisus*, en canvi, té un valor semàntic divers. En alguns dels testimonis que n'hem adduït, el mot dona nom al material de què estan confeccionats alguns teixits, això és, a partir d'un petit mamífer caracteritzat per tenir la pell de color blanc i negre. Aquesta particularitat lèxica i semàntica la comparteix amb l'adjectiu *uarius*, que també es refereix a un petit ermini[20].

[19] Vid. DCVB, s. v. *xeixa*.
[20] Vid. s. v. *uarius*.

ferrandus

VARIANTS:

ferandus
ferranus
ferrannus

FORMES:

ferrandum,-o
feranda
ferrano, -a
ferrannum, -o, -a, -am

ONOMÀSTICA:

Antr.: *cat.* Ferran (?)[21]

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *ferrandus* designa un color propi dels èquids[22], emprat, en algun cas, com a denominatiu de l'animal. El seu origen és incert i, segons Coromines[23], es relaciona amb el mot *auferanz* 'corser', arabisme del francès antic.

[21] L'antropònim *Ferran*, ben documentat al corpus documental de la Catalunya altmedieval, segons Alcover i Moll és un derivat del nom germànic *Fredenand*, llatinitzat també com a *Ferdinandus* o *Fernandus*. Vid. DCVB, s. vv. *Ferran, Ferrana*. Segons el DOccitan, s v. *Ferran*, cal diferenciar els noms occitans *Ferran*, *Ferrana* dels noms germànics anteriorment esmentats. Al seu torn, Coromines (*DECat* III 979b, 18-22) considera: «que sigui simplement el nom de persona *Ferran* no té res d'impossible, car si bé aquest nom propi a penes es troba a Catalunya abans del segle XIV, i sobretot XV, ja no seria tan extraordinari a l'Aragó».

[22] Vid. GMLC, s. v. *ferrandus*.

[23] Vid. Coromines, *DECat* III 979a, 56 ss.

SIGNIFICAT:

'De color gris', 'gris-rogenc', dit del pèl dels èquids.

FORMES ROMÀNIQUES:

cat. antic *ferran* 'nom d'un color de cavall', fr. ant. *auferanz*, it. ant. *(ad)ferrante*, occ. ant. *ferran* (fem. *ferranda*, *ferranna*) 'color gris dels cavalls o dels cabells de les persones'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **817** DipPallars 3, p. 281 (*compravenda*): et accepi a uobis precium ... kauallo placibile colore f e r r a n d o et duos boues placibiles quos uos emptores michi dedistis.

(2) **851** DipPallars 44, p. 307 (*compravenda*): uindo uobis entores meos ... in aderato uel definito precio ... in solidatas XXX et VIII in equas colore f e r a n d a cum suo puldro et alia equa saixa cum suo puldro et alia equa colore laura et boue I.

(3) **868** DipPallars 63, p. 317 (*donació*): trado uobis ... iumenta quatuor, cauallo f e r r a n d o , uno asino nigro.

(4) **1031** Junyent-Ordeig, *DipVic* 895, p. 219 (**1032** Junyent, *Oliba* Dip. 108, p. 178); *testament del levita Guillem d'Oló*: ipsa mea mula quod abet ipso Bernardo ... concedo a iam dicto Bonefilio et alia mula f e r r a n n a , concedo a domno Olibano, episcopo.

(5) **1048** Baraut, *DocUrgell* 618, Urgellia 5, p. 141 (*testament del sacerdot Miró*): et ad Guilla filia mea remaneat ipsa mea equa f e r r a n a si non se adulterauerit.

(6) **1053** Baraut, *DocUrgell* 660, Urgellia 6, p. 45 (*testament del sacerdot Sunyer*)*:* ipso meo asino f e r r a n n o remaneat ad minumissores meos ut diuidant pariter et alio asino remaneat ad Wiscafredo.

(7) **1053** DACCBarcelona III 833, p. 1344 (*testament de Guillem abans de partir a fer la guerra contra els sarraïns*): et uindere faciatis ipso meo mulo et ipso somero f e r r a n d o cum ipsa somera qui fuit de Vgo.

(8) **1063** CSCugat II 634, p. 300 (*testament de Guiu Riculf*): et concedo ad uxori mea ... ipso pullino faluo et ipsa mula nigra ... et ipso somer f e r r a n o meliore *Ibid.:* et dubito corpus meum ad s. Cucuphati cum ipso kauallo f e r r a n o et ipsa mula baia.

(9) **1075** AComtalPerg III 879, p. 1437 (*testament sacramental de Berenguer Guillem*): item concessit predicti uxorem suam Garsindam ipsum suum cauallum f e r r a n d u m .

(10) **1076** DACCBarcelona IV 1305, pp. 2029-2030 (*testament sacramental d'Ermengol Samarell*): dimisit Gerallo Mironi pullino uno filio equa f e r r a n n a . *Ibid.*: et equa una f e r r a n a .

(11) **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029, Urgellia 7, p. 148 (*testament de Guillem Gualter*): ad domnum ... episcopum Bernardum uenerabilem asellum meum f e r r a n n u m ... dimitto.

(12) **1096** AComtalPergCont 291, p. 572 (*testament sacramental de Dispòsia, senyora del castell de Múnter*): ad Berengari Seniofredi ipsam equam f e r r a n n a m et ipsa pulina que est filia sua de ipsa equa.

(13) **1175** CSCreus 187, p. 188 (Papell, *DipSantesCreus* 186, p. 285); *testament de Ramon de Miralpeix*: dimito etiam uxori mee Bernarde meum runcinum [f e r r a n d u m ?] (*ferrandum* Papell) cum mea sella noua et freno.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14)

COMENTARI:

L'adjectiu *ferrandus*, que s'aplica de manera exclusiva al pelatge dels èquids, es troba ben testimoniat al corpus de la Catalunya altmedieval. Com dèiem, aquest mot és d'origen incert i s'han fet diverses propostes pel que fa a la seva etimologia. Coromines el relaciona amb l'arabisme *auferanz* 'corser', propi del francès antic. Niermeyer, al seu torn, relaciona etimològicament l'adjectiu amb el mot llatí *ferrum* 'ferro', que segons el seu parer es troba en el derivat *ferrantus* (*ferrandus*) 'color de l'òxid del ferro'[24]. Segons Wartburg, el francès antic *alferrant* i *auferrant* designen el cavall de batalla, denominació que fou presa de l'espanyol antic *alfaraz*, mot que designa el nom propi dels moros[25]. Així, la majoria de les propostes etimològiques, llevat la de Niermeyer, coincideixen en què el mot prové d'un arabisme antic relacionat amb el cavall de batalla.

Testimoniat al nostre corpus documental per primer cop l'any 817[26], *ferrandus* descriu un color incert, que el GMLC no especifica, però que, segons Coromines, correspondria a un gris vermellenc[27], propi de l'òxid del ferro. Amb aquest mateix sentit el diccionari de Blaise[28] recull el terme: «*ferrantus* (*ferrandus*),

[24] Vid. Niermeyer, s. v. *ferrantus*.
[25] Vid. Wartburg, *FEW* XIX 43b. Vid. etiam Corriente, *Diccionario*, s. v. *alfaraz* 'corcel árabe'.
[26] **817** DipPallars 3, p. 281.
[27] Vid. Coromines, *DECat* III 979a, 56 ss.
[28] Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *ferrantus*.

'couleur de rouille'», igual que el Niermeyer. El MLW[29], al seu torn, registra les formes *ferrandinus* i *ferrandus*, que també s'associen al nom que rebien els cavalls i a determinat color del seu pelatge:

> *Lamb. Ard. hist.* 141(*cit.* MLW, s. v. *ferrandus*): equum f e r r a n d i n u m .
>
> **1214** *Chron. Albr.* p. 902, 23 (*cit.* MLW, s. v. *ferrandus*): accidit ... quod equi lecticam Fernandi trahentes essent coloris f e r r a n d i , et Fernandus ab omni populo uocatur Ferrandus.

L'adjectiu té també presència al DuCange[30] que, tot i que no n'especifica el color (*ferrandus, color in equis sic appellatus*), recull un testimoni en què sembla que és el nom propi d'un èquid:

> *Tabulario Abbat. Conchensis in Ruthensis ch.* 209 (*cit.* DuCange, s. v. *ferrandus*): et laxo sancti Saluatoris et sancta fide caballum meum F e r r a n d u m .

Si bé el significat d'aquest adjectiu és força incert, gràcies a la comparació entre el text d'un testament i la seva adveració sacramental podem aproximar-nos-hi. Es tracta del testament de Guillem Gualter, ostiari de l'església d'Urgell, datat el 5 de juliol de l'any 1086. El diploma fou redactat per un jove clergue (*adolescens*), de nom Berenguer:

> **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 148): ad domnum ... episcopum Bernardum uenerabilem asellum meum f e r r a n n u m ... dimitto.

[29] Vid. MLW, s. vv. *ferrandinus* i *ferrandus.* I en dona com a sinònim l'adjectiu *ferrugineus* 'gris del ferro' (en alemany *eisengrau*). Aquest diccionari esmenta les formes *ferrant* i *Ferrandin* del francès antic, com a noms de cavalls.
[30] Vid. DuCange, s. v. *ferrandus.*

Uns mesos més endavant, el 17 de setembre del mateix any, en la publicació sacramental, redactada pel diaca Miró sota el dictat d'Ermengol Bernat (*Miro diachonus qui hec scripsi rogatus in prefixum annum et tempus*), s'optà per substituir l'adjectiu *ferrannum* del testament per un altre mot[31]:

> **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 154): domno autem uenerabili pontifici Bernardo asellum suum a l b u m uaccamque, quam in Sancto Petro abebat.

Ja Quetglas va advertir molt oportunament l'existència d'aquests dos testimonis, mitjançant els quals es pot entendre que l'ase *ferrannum* del primer document es correspon a l'ase *album* del segon[32], i que aquests dos adjectius degueren ser percebuts com a sinònims o similars. El diploma del 5 de juliol fou elaborat pel jove clergue Berenguer, mentre que, el segon, com dèiem, per Miró, que escriu al dictat de l'il·lustre Ermengol Bernat d'Urgell, que deixa la seva empremta tot fent gala de les seves habilitats literàries i del bon domini de la llengua llatina. El canvi de *ferrannus* per *albus* ens aclareix el significat del primer adjectiu, i podem concloure que, almenys en el cas de l'ase descrit en aquests diplomes, l'adjectiu designa un color blanquinós, similar a *albus*.

Pel que fa a la seva pervivència, en l'èpica cavalleresca medieval es troba el terme *Ferrante*, que va ser el nom de diversos corsers esmentats a les històries de la Taula Rodona. Es tracta d'un mot freqüent en occità antic, on l'adjectiu *ferran* (i el femení *ferranda* o *ferranna*) sovinteja molt en trobadors clàssics i en altres textos del s. XIII, aplicat sobretot als cavalls, amb el sentit de 'gris', però també en referència als cabells de les persones. Sembla convincent relacionar aquest nom amb l'italià èpic (*ad*)*ferrante*, nom donat als cavalls en les gestes

[31] Ja Quetglas, Puig i Gómez Rabal (2018: 756-763) analitzaren aquest document i explicaren com l'erudit jurista Ermengol es dedicà, en l'adveració, «només per un intencionat joc literari, a substituir uns termes per uns altres d'igual significat, la qual cosa produeix algunes parelles de sinònims d'interès per al lexicògraf perquè funcionen com a veritables glosses». Ambdós diplomes són també esmentats per Alturo i Alaix (2023: 87-89).

[32] Vid. QUETGLAS 2019: 64-65.

carolíngies, que deu provenir de la denominació paral·lela *auferanz*, del francès antic[33].

[33] Vid. Coromines, *DECat* III 979b, 13-31.

ferrucius

VARIANTS:

—

FORMES:

ferrucio, -a

ONOMÀSTICA:

Antr.: Feruz, Ferruz, Ferruc, Ferruza, Ferruzio, Ferruzo, Ferrucio, Ferrutio.

Top.: Ferruzo, Feruc, Ferus, *pl.* Ferruces.

ETIMOLOGIA:

Adjectiu derivat del substantiu llatí *ferrum* 'ferro', mitjançant l'afegitó del sufix derivatiu *-cius*[34].

SIGNIFICAT:

'Del color del ferro', 'grisenc, grisenca'.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic* 685, p. 32 (Udina, *La successió testada* 63, p. 212); *testament de Madeix, sagristà de la Seu de Vic*: et ipsas duas eguas, Picarra (*Pierra* Udina) et F e r r u c i a , pro ipsa absolucione a domino episcopo.

[34] Vid. GMLC, s. v. *ferrucius*.

(2) **1010** Baraut, *DocUrgell* 314, Urgellia 3, p. 145 (*publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la*): et concesit ad sancto Chucufato zenobio ipsa sua mula f e r r u c i a . *Ibid.*: et concesit a Viues sacer, qui est custus ecclesie ipso suo mulo f e r r u c i o quod Ermengaudus illi dedit.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1); *Bovins* (2)

COMENTARI:

Derivat del llatí *ferrum* 'ferro' amb el sufix *-cius*, és un mot no documentat en períodes anteriors de la llengua llatina. L'adjectiu està ben documentat als diplomes de la Catalunya altmedieval, especialment en formes onomàstiques, amb múltiples variants gràfiques, com ara *Ferrutius, Ferutius,* i algunes formes ja pròpiament catalanes, com *Feruc*, *Ferus*, i el plural *Ferruces*. Aquestes són força freqüents en el nostre corpus documental, mentre que *ferrucius*, com a adjectiu de color, es registra només en dues ocasions.

El primer testimoni de l'adjectiu al·ludint pròpiament a un color es troba a un document de l'any 1004[35], que registra el testament de Madeix, sagristà de Vic, en què s'esmenta la donació de dues eugues qualificades com a *Picarra* i *Ferrucia*[36]. Però com ja s'ha advertit en altres ocasions, quan aquest tipus d'adjectius de color es refereixen a animals, cal pensar si no devia tractar-se més

[35] **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic*, 685, p. 32.

[36] Com ja s'ha indicat, a l'edició d'Udina es llegeix, en lloc de *Picarra*, el mot *Pierra* (**1004** Udina, *La successió testada* 63, p. 212). Qualsevol de les dues lectures (*Picarra* o *Pierra*) sembla el nom propi de l'euga.

aviat del nom propi. En tot cas, pel sentit de *ferrucius* pot pensar-se que l'euga rebé aquest nom pel color del color del seu pelatge, que devia ser grisenc[37].

El segon testimoni es troba a la publicació sacramental del testament del bisbe Sal·la, de l'any 1010[38]. Es llegeix la donació al cenobi de Sant Cugat d'una mula qualificada com a *ferrucia*, així com d'un mul *ferrucio* que el testador deixa al bisbe Vives.

D'aquest adjectiu es troben també algunes aparicions tot formant part de topònims, amb un ventall de formes romàniques, entre les quals es registra un puig *Ferruzo*, un coll de *Ferruzo*, un torrent *Ferus* i un lloc anomenat *Ferruces*:

> **983** DipOsona 1420, p. 1016: in uilla Mata uel in eius aiacencias siue in puio F e r r u z o .
>
> **997** DipOsona 1780bis, p. 1265: de meridie in ipso prato de Ursal uel in ipso collo de F e r r u z o et peruadit ad ipso uillar de Vassal.
>
> **1076** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1386, p. 681: et affrontat predicta omnia: ab oriente in collo et affrontat predicta omnia: ab oriente in collo F e r r u c i i et in strata que pergit ad Salliforas.

[37] Aquest terme ja fou estudiat per Quetglas (2019: 68; 87), que l'inclogué dins l'àmbit cromàtic del blau, sota el lema *feruz*, entre altres variants i formes (com ara *feruzi, foruz, foruzi, furuz, ferrús, suruz,* etc). Això no obstant, en l'àmbit cromàtic del gris Quetglas oferí un estudi diferenciat de les formes *feruz* i *ferrucius*. A la llum dels testimonis registrats, l'autor concloïa que *ferrucius* i *feruz* devien designar el mateix que *ferrandus*: un color que es pot qualificar com a blanc o blau, tot i que potser avui dia el qualificaríem de gris. L'autor exposà les dificultats a l'hora d'intentar establir una derivació lineal de *ferrucius* a *feruz*, car l'origen i l'evolució o adaptació d'un terme sol anar en sentit contrari; així, *ferrucius* seria una llatinització d'una forma preexistent *ferruz*, fet que seria compatible amb l'origen hispànic àrab del terme. A més, l'autor, que estudia el lèxic tot comparant tres corpus lingüístics diferents (el de Catalunya, el de Galícia i el de Lleó), esmenta que a la documentació de Lleó aquest mot es troba referit a peces de vestir, mentre que en l'àmbit del català només es llegeix en qualificació d'animals. En el cas dels animals, doncs, s'hauria d'entendre que l'adjectiu designa un animal de color blanc grisenc, que podria adquirir o tenir tonalitats blavoses.

[38] **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (Urgellia 3, p. 145).

1113 CSCugat III 820, p. 21: de circi in alodio prefati Ugoni Bernardi uel in f e r r u c e s siue in terminio de Miraies.

1130 Bach, *Sta. Maria de Solsona* 222, p. 285: abet de I parte in flumen Kardosnarii, de alia in pug de Caritate, de III in Tallada, de IIII uero parte in torente de F e r u s .

Seguint amb la qüestió onomàstica, es detecta una considerable abundància documental del terme amb un ús antroponímic tot al llarg dels segles IX, X i XI[39]. Així, apareix com a nom propi amb les formes *Feruz*, *Ferruz, Ferruc*, *Ferruza, Ferruzio, Ferruzo, Ferrucio* i *Ferrutio*. N'adduim alguns testimonis[40]:

913 ACondal 38, p. 159: nos habitatores de uillare Mogio, id est, Satraldo, Chilone, Doda, F e r r u c i o , Miranda, Godregildo, Millida, Franco, Sunlone, Auriolo, Mora.

935 Junyent, *DipVic* 171, p. 146: et ipse alius campus affrontat: de oriente in terra F e r r u z i o uel suos heredes.

993 AComtalPerg I 3, p. 275: qui afrontat de circi in uinea de Recosindo siue de F e r r u c i o , et de aquilonis in uineale de Longouardo presbitero.

1050 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1077, p. 393: et adfrontat hec omnia superius scripta: de oriente in ipso Grado et peruadit ad ipsa Gordia, de meridie in casal de F e r u c et peruadit ad Ventalo.

[39] Vid. Bolòs-Moran, *RAC*, s. v. *ferrutius*.

[40] Tal com indica Coromines, es tracta d'un dels noms propis en *-ucius* derivats d'adjectius o substantius llatins típics del domini català, que restà vivaç sobretot a les comarques del Nord. Al respecte de la veu catalana medieval *Ferrús*, com a nom propi és una denominació molt comuna en tots els temps comtals. A Sant Joan de les Abadesses, per exemple, apareix sovint un escrivent o monjo anomenat *Ferrucius*. Vid. Coromines, *Onomasticon* IV 212a, 3-5; 28 ss.

1105 Ordeig, *Dotalies* 300b, p. 37: de occiduo in alaudium de Stephan F e r r u c .

1194 Sangés, *DocGuissona* 262, p. 272: Sig+num F e r u z .

Segons Alcover i Moll, existeix en català medieval un adjectiu *ferrús, ferrusa*, derivat de *ferro* amb el sufix *–ús*, que presenta les variants *ferràs* i *ferrís.* Segons els autors[41], sembla ser que, en valencià, el mot té l'accepció de 'lleig'[42]:

MARTÍ G., *Tip. mod.* II, 187 (*cit.* Alcover-Moll, s. v. *ferrús*): encara que siga un ferrús de lleig.

No es constata la pervivència del mot a les llengües romàniques.

[41] Vid. DCVB, s. v. *ferrús*.

[42] Tanmateix, Coromines nega l'existència d'un suposat adjectiu *ferrús*, i a més posa en dubte que el valencià *ferrús* 'persona molt lletja' provingui del mot *ferro*. El fet conegut és, segons l'autor, que és un substantiu, «que Enric Valor confirma en la frase *eixa dona és un ferrús*». I explica: «imagino que sigui el mateix etimològicament que un *feruz* aplicat a una tela en un inventari de l'Alt Aragó (però essent cosa de teles és versemblant que la cosa i el mot hi vinguessin de Catalunya), de data ben antiga: *alia capa de oztri ... et alias duas bonas de tiraz amarellas, et alia de tiraz ferruz*, doc. de fi del segle XI del *Cart*. de Fanlo (110)». Tanmateix, l'autor apunta que podria haver estat un terme d'ultramar, com deu ser *tiraz*, i llavors no tindria cap relació amb *ferrum*. Amb tot, per l'oposició amb el sintagma «*de tiraz amarellas*» és convincent que sigui un adjectiu de color, oposat al groc, potser un adjectiu *ferruç* 'de color de ferro, agrisat', com l'italià *ferrigno*. En paraules de l'etimòleg, «llavors el nom d'un drap 'de color sofert' podia fàcilment convertir-se, passant per 'parrac' o altrament, en un terme de comparació per a cosa lletja». Vid. Coromines, *DECat* III 983b, 28 ss.

grisus

VARIANTS:

grisius

FORMES:

grisum, -o

grisium

cat. gris (*pl.* grisas, grissas)

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

El terme *grisus* és segurament la llatinització del català *gris* 'id.' que, al seu torn, podria procedir tant del fràncic **grīs* com del gòtic **greis*, i que es remunta a la forma protogermànica **ĝhreiso-* 'gris', 'vell'[43]. Al domini lingüístic del català es registren les formes catalanes *gris, grisas* i *grissas*.

SIGNIFICAT:

1) 'De color gris', en referència a un drap o teixit sense confeccionar.

2) 'Vair', dit de peces de vestir, confeccionades amb la pell d'una espècie d'esquirol de color blanc i negre.

[43] Vid. JAIME MOYA 2015: 118. Segons l'autor, aquesta forma, al seu torn, es remunta a l'arrel protoindoeuropea *$g^{h}reh_{1}$-*i-*, a partir de l'arrel verbal **?ĝ^{h}er-* 'irradiar, aparèixer'.

FORMES ROMÀNIQUES[44]:

cat. *gris*, esp. *gris*, fr. *gris*, it. *grigio* (*griso*), occ. *gris*, port. *gris*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1048** Baraut, *DocUrgell* 622, Urgellia 5, p. 144 (*testament d'Esteve*): a Ledgards fidele mea remaneant ... alnas X de trapo g r i s tolsano. *Ibid.:* et ad filios meos remaneant alnas XI de trapo g r i s o unde uesteat eos.

(2) **1051** Baraut, *DocUrgell* 642, Urgellia 6, p. 26 (*testament del sacerdot Vives*): a Seniofredo sacer qui hunc testamentum scripsit remaneat alnas X de trapo g r i s o et choto uno.

(3) **1061** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1217, p. 528 (*publicació sacramental del testament de Guillem Cixilà*): pannum uero unum g r i s u m Guifredo matrique eius dimisit.

(4) **1068** CDipÀger 89, p. 334 (*inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost, abans d'anar en pelegrinatge a Santiago de Compostel·la*): pelles III g r i s a s qui sunt mantellos. *Ibid.*: et pellicia I armelina; et pelliconem I g r i s ; et pellico I armeli; et pellico I uair. *Ibid.*: et kapa I reblia coperta de beraga et manegas armelinas et g r i s s a s . *Ibid.:* et capells VII de feltro, et uno g r i s .

(5) **1082** (*orig.*) Junyent-Ordeig, *DipVic* 1455, p. 746 (*publicació sacramental del testament de Guillem Ramon*): et domno Guadallo, amico suo de Monteboio, dimisit suum pellicium g r i s i u m coopertum.

(6) **1096** AComtalPergCont 291, p. 574 (*testament sacramental de Dispòsia,*

[44] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3873.

senyora del castell de Múnter): et suas pelles g r i s a s dimisit eas ad Berengario Seniofredi ut uendisset eas.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1, 2, 3); *Teixits i pells* (4, 5, 6)

COMENTARI:

L'adjectiu *grisus* 'de color gris', i també 'vair', dit de peces de vestir, descriu dues realitats. D'una banda, fa referència al color gris d'un drap o teixit sense confeccionar[45], com es llegeix als testimonis dels anys 1048[46]: *trapo gris tolsano*; *trapo griso*, i 1051[47]: *trapo griso*. De l'altra, indica la característica d'algunes peces tèxtils (com ara *mantellos*, *manegas* i *capells*) de ser confeccionades amb la pell d'una espècie d'esquirol de color blanc i negre[48]. Vegeu, en aquest sentit, el testimoni de l'any 1068[49], en què s'esmenten una sèrie de peces de vestir, identificades a partir del tipus de pell de confecció: *et papelles III grisas qui sunt mantellos ... pelliconem II gris ... manegas armelinas et grisas ... capels VI de feltro et uno gris*. Semblantment, al testament sacramental de Dispòsia, de l'any 1096[50], referit l'adjectiu a unes pells: *pelles grissas*.

Pel que fa a les variants i formes, es registra al nostre corpus documental la variant *grisium*, a la publicació sacramental del testament de Guillem Ramon, de l'any 1082[51], en referència a un *pellicium*. Aquesta variant és una llatinització del català *gris* amb l'afegitó del sufix derivatiu *-ius*[52], potser per influència del mot

[45] Vid. GMLC, s. v. *grisus*.
[46] **1048** Baraut, *DocUrgell* 622 (Urgellia 5, p. 144).
[47] **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (Urgellia 6, p. 26).
[48] Vid. Coromines, *DECat* IV 664a, 50.
[49] **1068** CDipÀger 89, p. 334
[50] **1096** AComtalPergCont 291, p. 574.
[51] **1082** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1455, p. 746.
[52] JAIME MOYA 2015: 118. Per al funcionament del mot com a adjectiu i com a substantiu, vid. GMLC i MLW, s v. *grisus*. Vid. etiam DuCange, s. v. *griseum* ('*pellis animalis cuiusdam quod uulgo "uair" galli appellant griseum*').

pellicium, que precedeix l'adjectiu. Cal tenir present, tanmateix, que en la documentació llatino-cristiana i monacal de domini lingüístic no català el mot *grisus* es registra amb les variants *griseus*, *grisium* i *grisum*[53].

Pel que fa a les formes, doncs, aquest adjectiu es llegeix al nostre corpus documental també amb la forma ja catalana *gris*, i el femení plural *grisas* i *grissas*.

Com dèiem unes línies més amunt, en general, sembla que *grisus*, juntament amb les seves variants, fan referència, a l'Edat Mitjana, al tipus de material amb què es confeccionaven algunes peces de vestir, i que fou equivalent, des del punt de vista semàntic, al mot *uarius*[54], emprat també com a adjectiu de color i com a substantiu que designa un petit mamífer, característic per tenir pèls negres i blancs. Amb aquesta accepció es llegeix al DuCange[55], en què es registra el substantiu *griseum* «quod uulgo *uair* Galli apellant»:

> *Priuilegio Leduini Abb. S. Vedasti Atreba* (*cit.* DuCange, s. v. *griseum*): ne Capellani audeant deferre almutias de g r i s i o s e u u a i r o .

Sobre l'ús adjectival de *grisus*, referit a les pells, el DuCange ofereix el testimoni següent:

> LOBINELLI, *Hist. Paris*, t. 3, p. 135 (*cit.* DuCange, s. v. *grisum*): almutiae de Griso seu de pellibus G r i s i s .

El mot es registra en els escrits d'autors cristians[56] amb el valor adjectival de 'color gris', i també com a substantiu tot designant la pell de color gris, o les peces de vestir de color gris. Tingué continuïtat en bona part dels corpus textuals de l'Edat Mitjana, com demostra la seva inclusió al GMLC, al DuCange, al

[53] Vid. DuCange, s. v. *griseum*. Vid. etiam Niermeyer, *MLLM*, s. v. *grisus*.
[54] Vid. s. v. *uarius*.
[55] Vid. DuCange, *ibid.*
[56] Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. vv. *griseum* i *griseus*.

Niermeyer, al DMLBrit i al MLW[57]. El MLW registra una forma substantiva *griseus* amb el significat de 'monjo cistercenc', pels colors dels seus hàbits.

Des d'un punt de vista semàntic, Alcover i Moll defineixen el mot català *gris* com un color barrejat o intermediari entre blanc i negre, semblant al de la cendra, com evidencien les expressions del tipus *de gris oscur ... de gris clar*[58]. Pel que fa a l'espanyol *gris*, al diccionari de Cobarruvias[59] s'indica que designa un color entremig entre el marró (*pardo*) i el negre, l'origen del qual es relaciona amb l'alemany o el flamenc, i que l'autor assimila al verb germànic *grissen*, que equival al verb 'plorar', «porque los que lloran sus difuntos, y se visten de luto, traen las ropas de esta color, que en latín se llaman *pullas*, y en romance antiguo *burieles*».

En l'àmbit del llatí medieval hispànic, *grisus* designa un tipus de pell o teixit. Aquest fenomen, ja assenyalat per Quetglas[60] al seu estudi sobre els termes de color, s'observa amb altres mots que en alguns corpus tenen valor cromàtic i, en d'altres, designen un material[61]. Tanmateix, en la documentació medieval de Galícia, en un document del segle XIII, es registra una aparició de l'adjectiu *grisus* en qualificació del color del pèl d'una mula:

> **1247** Souto, *Cavaleiros* 32 B, pp. 303-305: et mando ibi portionem meam Ecclesie de Arauo et de Monasterio de Crescenti et meam mulam g r i s a m .

[57] Vid. s. v. *grisus*. El Niermeyer recull un substantiu *grisetus* 'material de llana gruixuda', derivat de *grisus*: *indutus tunica illius panni quem Franci grisetum uocant, nos Andegaui buretum* (*cit.* Niermeyer, s. v. *Grisetum*).

[58] Vid. DCVB, s. v. *gris.*

[59] Vid. Covarrubias, *Tesoro*, s. v. *gris*. A propòsit del substantiu *grises*, s'indica que són uns petits animals, de color marronós, les pells dels quals es fan servir com a folradures.

[60] Vid. QUETGLAS 2019: 55. *Gris*, que pot significar 'de color gris' o 'de pell d'esquirol de color gris', només es recull com a color en l'àmbit del CODOLCAT. I *castanea* és un color o fruit als documents medievals de Galícia, i només és una tela a l'àmbit de Catalunya. *Brunus* és un color només en l'àmbit del CODOLCAT, però no ho és en l'àmbit del LELMAL o del CODOLGA, en què *bruno, bruneto* o *bruneta* designen sempre una tela.

[61] És el cas del mot *castaneus*, que al corpus documental de Catalunya designen un tipus de teixit o de peça de vestir, mentre que en altres corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic descriu un color. Vid. s. v. *castaneus*.

Segons Coromines i Pascual, en l'Edat Mitjana *gris* fou un terme poc emprat com a nom de color, car solia utilitzar-se més comunament l'adjectiu *pardo*. *Gris* s'emprava principalment en referència a les pells de l'esquirol de color blanc i negre. D'aquí s'explica, segons els autors, que es percebés *gris* com a substantiu en aposició, i que, en dominar el masculí com a nom d'aquest animal, s'emprés *gris* juntament amb noms femenins, i acabés per considerar-se un adjectiu d'una sola terminació[62].

Com dèiem a l'inici, als nostres testimonis documentals s'observa l'ús del mot, d'una banda, per a al·ludir a les pells confeccionades a partir del mamífer esmentat i, en tres casos, com a mot de color. És el cas del testament de l'any 1048[63]: *alnas X de trapo gris tolsano*, el de 1051[64]: *alnas X de trapo griso*, i el de 1061[65]: *pannum uero unum grisum*. En tots aquests, *grisus* sembla que determina el color dels draps i panys esmentats. En canvi, als altres dos testimonis, que reproduïm a continuació, es llegeixen construccions formades per l'adjectiu *grisus* tot qualificant pells:

> **1068** CDipÀger 89, p. 334: pelles III g r i s a s qui sunt mantellos. *Ibid.*: et pellicia I armelina; et pelliconem I g r i s ; et pellico I armeli; et pellico I uair. *Ibid.*: et kapa I reblia coperta de beraga et manegas armelinas et g r i s s a s . *Ibid.:* et capells VII de feltro, et uno g r i s .

> **1096** AComtalPergCont 291, p. 574: suas pelles g r i s a s dimisit eas ad Berengario Seniofredi ut uendisset eas.

En aquests casos, doncs, sembla més probable que *grisus* es refereixi a l'animal de què estan confeccionades les pells esmentades. En el primer cas, l'inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost de l'any 1068, les *pelles grisas*

[62] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* 218b, 1 ss.
[63] **1048** Baraut, *DocUrgell* 622 (Urgellia 5, p. 144).
[64] **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (Urgellia 6, p. 26).
[65] **1061** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1217, p. 528.

es troben llistades en una enumeració en què també s'hi esmenta una *pellicia armelina* ('pell d'ermini'), un *pellico armeli* ('id.'), un *pellico uair* ('pell de vair'), així com una capa *coperta de beraga* ('de camellot') i unes *manegas armelinas et grissas*, de manera que de totes aquestes s'indica l'animal de confecció. El mateix succeeix amb els barrets (*capells*), confeccionats de *feltro* i de *gris*. Al diploma de l'any 1096 s'hi esmenten també unes pells *grissas*, que cal entendre, doncs, com a pells luxoses confeccionades amb aquest tipus d'esquirol, característic pel seu color blanc i negre.

Les aparicions de *grisus* al nostre corpus són escasses en comparació a altres termes de color. Això podria explicar-se pel fet que el mot sembla circumscrit a l'àmbit tèxtil i, en general, les tonalitats fosques no tenen massa presència a la nostra documentació a l'hora de qualificar peces de roba i pells. Això es deu, principalment, al fet que els testadors solien pertànyer a les classes benestants, que no acostumaven a vestir colors foscos, propis dels estaments menys afavorits[66]. Així doncs, és possible considerar que les poques aparicions del terme *grisus* al nostre corpus s'expliquin fet que potser només calia qualificar les peces valuoses, que solien ser de colors vius.

En l'àmbit de les llengües romàniques[67], el mot va perviure al català *gris*, a l'espanyol *gris*, a l'occità *gris*, al francès *gris*, en l'italià *griso, grigio*, i al portuguès *gris*, amb el significat de 'color gris'.

[66] TRIAS 2012: 466. En el corpus del lèxic tèxtil confeccionat per Trias, l'adjectiu *grisus* només es registra en qualificació d'un *trapo tolsano* i d'un *trapo*.
[67] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3873.

liarrus

VARIANTS:

—

FORMES:

liarro, -um

ONOMÀSTICA:

Antr.: Liarde (?).

ETIMOLOGIA:

Adjectiu d'origen desconegut que probablement és una llatinització del català **liart*, mot que als segles XIV i XV es testimonieja com a *liart* i *liarre* 'cavall de color blanc i roig'[68]. L'adjectiu està emparentat, al seu torn, amb el francès antic *liart* 'grisenc', 'color de cavall grisenc'[69], relacionat amb el cèltic *liath* 'gris'[70].

SIGNIFICAT:

Significat desconegut, tal vegada 'gris', 'tacat de gris', en referència al pelatge dels cavalls.

FORMES ROMÀNIQUES[71]:

cat. ant. *liart* (o *liarre*) 'cavall de color blanc i roig', occ. *liard* 'antiga moneda de coure'.

[68] Vid. DCVB, s. v. *liart*.
[69] Vid. Coromines, *DECat* IV 952b, 46 ss.
[70] Vid. Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch*, s. v. *liard*.
[71] Per al català, vid. DCVB, s. v. *liart*. Per a l'occità, vid. DOccitan, s. v. *liard*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **967** DipRosselló 448, p. 386 (*testament del levita Sunifred*): ut ad Ardmagno, filio meo, donare factiatis kauallo I colore l i a r r o , lancea et dardum, scutum et targa et ipsum meum corseum.

(2) **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1281, p. 582 (*testament sacramental de Dalmau Adalbert*): et ipsum suum caballum baium meliorem quem habebat, eidem canonice prefate solidum et liberum dimisit. Alium autem caballum fuluum quem habebat, cenobio Sancti Benedicti de Bagis, sicut Henricus Ermemiri miles eius precepit, sic iste moriens impleri iussit ut ibi daretur. Mulam uero quam habebat uendere iussit et Sancte Marie Riuipollentis IIII uncias dari precepit et hoc quod amplius esset de precio mule sua propter debita soluenda dereliquid. Caballum autem l i a r r u m quem habebat, Guilelmo, Guifredi Sendredi filio, propter debitum quod ei debebat dimisit.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2)

COMENTARI:

L'adjectiu *liarrus* 'color de cavall', probablement 'gris', és d'origen i significat incerts, i és segurament la llatinització del català **liart*, que es relaciona, al seu torn, amb el francès antic *liart*[72]. Segons Wartburg[73], el francès antic *liart* es feia servir exclusivament en referència al color dels cavalls, i n'indicava un color gris tacat. Sobre l'origen d'aquest mot, segons alguns autors provindria del cèltic *liath* 'gris', que s'hauria incorporat al francès a través de les llegendes celtes, tot i que, com indica Wartburg, d'això no hi ha evidències. L'autor el relaciona

[72] Vid. Coromines, *DECat* IV 952b, 46 ss. Vid. etiam DCVB, s. v. *liart.*
[73] Vid. Wartburg, *FEW* V, 316b.

etimològicament amb el mot gàl·lic **liga*[74] 'sediment obtingut del raïm després de premsar-lo per a l'obtenció de vi'. I segons el *Trésor de la langue française*[75] es corrobora la controvertida etimologia del francès *liart*, essent la hipòtesi proposada per Wartburg la més comunament acceptada[76]. A partir de la primera mitat del segle XV es documenta la forma *liard* com a nom d'un tipus de moneda, que es va emprar durant molt de temps. Però, tal com explica Wartburg, la relació entre el nom de la moneda i el significat de l'adjectiu de color només és possible si s'entén que *liard* no només feia referència al color del sediment del raïm blanc, sinó també al del raïm negre, ja que el *liard* com a moneda de coure és vermell. Val a dir que aquesta moneda de coure també es testimonieja, amb el mateix nom, en l'occità *liard*[77].

Al nostre corpus documental, *liarrus* es registra únicament en dues ocasions, al diploma de l'any 967[78], amb la forma *liarro*, i al de l'any 1065[79], amb la forma *liarrum*. El GMLC[80] recull el testimoni del 967 a propòsit del mot *corseum*, que també es llegeix en aquest document. De fet, el document també es troba editat al *Cartulari rousillonnais*, que presenta el mateix text que l'edició que hem adduït als nostres testimonis documentals, amb l'afegitó d'una conjectura per part de l'editor:

[74] Vid. Wartburg, *FEW* V, 315b.
[75] Vid. TLFr, s. v. *liart*.
[76] Tanmateix, Bloch (vid. *Dictionnaire*, s. v. *liard*), al *Dictionnaire Étimologique de la langue Française*, és partidari de l'etimologia cèltica del mot *liard*, també recollit com a nom propi amb la forma *Liard*: «ce nom propre de *Liard* est sans doute le même mot que l'ancien adjective *liarde* 'grisâtre', qui passe pour être emprunté du moyen irlandais *liath* 'gris', qui aurait été introduit avec la 'matière bretonne'; *liath* se prononçait *liah*, mais ce mot a pu recevoir la terminaison usuelle *-ard* en remplacement d'une terminaison sans exemple en française. On a proposé cet adj. comme étymologie de *liard*, monnaie, mais une monnaie de cuivre n'est pas grisâtre».
[77] Vid. DOccitan, s. v. *liard*.
[78] **967** DipRosselló 448, p. 386.
[79] **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 128, p. 58.
[80] Vid. GMLC, s. v. *corseum*.

> **967** (Elna) Alart, *Crouss*, 12, p. 25: ad Amagno filio meo donare faciatis kaballo I colore liarro (*pro* lauro?), lancea et dardum, scutum et targa et ipsum meum corseum.

L'editor d'aquest diploma conjectura, doncs, que la forma *liarro* podria haver estat emprada en lloc de *lauro* (de *laurus*), adjectiu que, com ja hem vist[81], s'aplica habitualment al color del pelatge dels cavalls. Això no obstant, nosaltres no som partidaris d'interpretar *liarro* com un error de còpia, tenint en compte que existeix un adjeciu *liard* que designa un tipus de color de pelatge de cavall i que, a més, el testimoni de l'any 1065 es llegeix també aquest mot. Amb tot, malauradament no es conserva l'original del document, del qual només existeixen, actualment, dues còpies del segle XVIII[82]. Sigui com sigui, la presència del mot *colore* tot precedint l'adjectiu *liarro* ens serveix per corroborar que l'adjectiu, sigui quin sigui el seu significat, designa un color.

El segon testimoni que recollim del terme es troba al testament sacramental de Dalmau Adalbert, on es descriuen els béns mobles que aquest llega, entre els quals s'esmenta una sèrie de cavalls, identificats tots ells per mitjà d'adjectius de color: *caballum baium meliorem*, *caballum fuluum* i *caballum autem liarrum*. Es fa palès, altre cop, que aquest mot designa un color propi del pelatge dels èquids, i que s'oposa semànticament a *badius* i *fuluus*.

A banda d'aquestes dues aparicions, al nostre corpus hem trobat un testimoni del segle XII en què hi apareix el mot *Liarde*, presumiblement la forma en datiu d'un antropònim femení **Liarda*, en el context d'un testament:

> **1128** Puig i Ferreté, *Gerri* II 119, p. 85: uxori autem mee L i a r d e relinquo castrum de Sersui cum omnibus terminis ac pertinentiis suis et ipsas meas salinas que sunt in pago Cortetano, in loquo ubi dicunt Murreres, et omnia

[81] Vid. s. v. *laurus*.

[82] La referència d'aquestes còpies és la següent: còpia del segle XVIII (París, BnF, Col. Moreau, vol. 10, ff. 103-105); còpia del segle XVIII (Perpinyà, APO, fons Fossà, 12 J 25, *Recueil,* t. II, núm. 80). Ambdues foren fetes a partir d'una còpia del segle XII (**1140-1147**), que es trobava al Cartoral d'Elna, f. 137, perdut.

> quecumque abeo in cunctis locis, extra illa omnia que superius dimitto Gerrensium cenobio.

Pel que fa a la presència d'aquest terme als diccionaris de llatí medieval, al DuCange hom troba la veu *liardus* 'gris pigallat', equivalent al francés *gris pommelé*, un mot relacionat amb el color del pelatge dels cavalls: «ubi eumdem colorem in sex alios diuidit, scilicet leardo rotato, o pomelato, l'armelino o candido, il moscato nero e rosso, l'argentino, il mellatto, et il stornello»[83]. I també: «Grisum uulgus uocat, Itali Bretinum uoce Gothica, nostri Germani Ghrau, Columella in asino Murinum, in equis Glaucum Virgilius, Leardum uulgus Italiae». És a dir que el mot designa un color grisenc, equivalent als adjectius llatins *murinus* i *glaucus*.

Al seu torn, el DMLBrit[84] registra la forma *liardus* (i *liardius*), tot al·ludint a exemples de final del segle XII. Segons aquest diccionari, el terme prové de l'antic francès *liart*, i designa un color grisós (*ubi de colore cinericio*).

En documents catalans dels segles XIV i XV es testimonia l'adjectiu *liart* (o *liarre*), mot que fa referència al color del pèl del cavall blanc i roig, i que fou pres del francès antic *liard* 'grisenc', del qual Coromines en corrobora l'origen cèltic[85]. Tanmateix, l'etimòleg afegeix: «sense negar-ho, faig observar que *-arr-* fa pensar més en l'ibero-basc que en res d'indoeuropeu, cf. basc *legarr* i *learr* 'grava', puix que justament és grisenc el color de la grava».

Com a nom de color de cavall el trobem sobretot en documents rossellonesos d'entre els segles X i XIV, tal com fa notar Coromines, que addueix els dos testimonis que ja hem esmentat anteriorment, i n'afegeix, a més, els següents d'àmbit rossellonès, posteriors cronològicament: **1261** *duos equos, quorum unus est niger et alius niger liar*; **1283** *unius equi liarr*, *I mulum ross liarr*, *quendam m. r. liarr*; **1286** *unius roncini liarr*; **1307** *unum roncinum de pilo liarr*;

[83] CLAUDIUS CORTE, *Del cavalerizzo*, lib. 1, cap. 13 (*cit.* DuCange, s. v. *liardus*).
[84] Vid. DMLBrit, s. v. *liardus*.
[85] Vid. Coromines, *DECat* IV 952b, 46 ss.

1335 *roncinum pili liar escur*. Cal notar que, en alguns casos, l'adjectiu sembla funcionar com a especificador del terme de color pròpiament dit. Així, llegim *niger liar* o *ross liarr*. Podria descriure, doncs, una característica del pèl del cavall similar a la que designa l'adjectiu *balzanus*[86], és a dir, la de tenir el pèl barrejat o tacat de diversos colors, amb un de predominant. Però això, tanmateix, és només una conjectura.

Des del punt de vista semàntic, l'accepció que donen Alcover i Moll[87] a propòsit de l'adjectiu català antic *liart* o *liarre* és una mica diferent: «referit al cavall de color blanc i roig», significat que recorda la proposta de Wartburg segons la qual es relaciona el fràncic *liard* amb el color del raïm negre premsat. Alcover i Moll esmenten un document de l'any 1324 en què es llegeix: «un cavall de pèl liarre an pèls blanchs i roigs», així com un altre document, del segle XV, que diu així: «hun cavall nomenat lo Crispo de pèl liart, rodat ab una guarnició de fil d'or».

El mot, present al català antic *liart* i *liarre*, és present també al francès *liard* 'gris tacat' i a l'italià *leardo*[88] 'de color gris clar' (en italià medieval, *leardo*).

[86] Vid. s. v. *balzanus*.

[87] DCVB, s. v. *liart*.

[88] Vid. GDLI, s. v. *leardo* 'che è de colore grigio chiaro (un cavallo): storno', derivat del francès antic *liart* 'grigio pomellato' nel 1160. *Uno cavallo liardo scuro da mº Iacomo fiorentino, costò ducati 28* (*Documenti della milizia italiana*, I-248). I també 'misto di peli Bianchi e neri (il pelame, il manto di un cavallo o di altro animale); grigiastro'. Així es llegeix a l'*Amorosa visione* de Boccaccio, 6, 154: *sopr'un forte roncion di pel leardo, /.../ via se ne giva per esser primiero*. El GDLI afegeix, com a tercera accepció del mot, l'expressio *volere la baia o la learda* 'farsi burlare o gabbare in un modo o in un altro'. De fet, en aquest joc de paraules apareix un altre dels adjectius que hem estudiat: *baia* (*badius*). No queda dubte, doncs, que si donem per bona la nostra interpretació de *liarrus*, el mot es refereix al pelatge d'un cavall.

saixus

VARIANTS:

saxus

FORMES:

saixa

saxo

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Veu d'etimologia incerta que probablement sigui una llatinització del mot català *saix* 'gris', relacionat, al seu torn, amb el substantiu d'origen cèltic **sasĭa*[89] 'ordi, cereal'.

SIGNIFICAT:

'Gris', dit especialment del pelatge dels èquids[90].

FORMES ROMÀNIQUES[91]:

cat. *xeixa* (*seixa*) 'blat candial'[92], cat. med. *seix* 'gris', esp. *jeja*, arag. *jeja* 'id.', (arag. *sisella* 'colom de color grisós'), occ. *seixa*, occ. med. *sais* 'gris'.

[89] Vid. DCVB, s. v. *xeixa*.

[90] Vid. Niermeyer, s. v. *saixus* 'gris', tot citant el diploma pallarès de l'any **851**: *equa saixa*.

[91] Vid. Coromines, *DECat* VII 705a, 57-56. Vid. etiam Corominas-Pascual, *DECH* II 503b, 44.

[92] El català *xeixa* designa un tipus de blat de bona qualitat, que produeix farina blanca més saborosa que la del blat ordinari, equivalent a l'espanyol *trigo candeal*. Vid. DCVB, s. v. *xeixa*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **851** DipPallars 44, p. 307 (*compravenda entre Miranda i l'abat Centoll i els monjos del monestir d'Alaó*): uindo uobis entores meos iam dictos in aderato uel definito precio quod inter nos bone pacis conuenit in solidatas XXX et VIII in equas colore feranda cum suo puldro et alia equa s a i x a cum suo puldro et alia equa colore laura et boue uno.

(2) **889** (*orig.*) Junyent, *DipVic* 10, p. 9 (DipOsona 12, p. 77); *compravenda entre els esposos Sunifred i Adalrada i el bisbe Gotmar de Vic*: cauallo uno ualente solidos XXX, colore s a x o cum stelo albo in fronte, et alio cauallo colore maurice[llo ualentem] solidos XX.

(3) **948** DipOsona 612, p. 477 (*nomenament dels marmessors del diaca Guadamir*): et ipsa mea pullina cauallina remaneat ad Trasoario, et ipso pullino s a x o remaneat ad Inguilberto aput ipsa sella.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2, 3)

COMENTARI:

Certament, *saixus* és un d'aquells mots sobre l'etimologia dels quals s'ha teoritzat sense arribar a un consens general. No hi ha dubte que designa, però, un color. En efecte, als tres testimonis documentals adduïts es llegeix l'adjectiu, també amb la variant *saxus*, atribuït al pelatge dels èquids. Al testimoni de l'any 889[93], a més, el mot *saxo* especifica el substantiu *colore*, de manera que és clar que descriu un color. En el cas del testimoni més antic, que es troba en un

[93] **889** DipOsona 12, p. 77.

document de compravenda de l'any 851[94], es registra una sèrie d'animals com a preu d'una venda, entre els quals destaca l'esment de tres eugues identificades i diferenciades per mitjà d'adjectius de color diferents: *feranda, saixa* i *laura*. Ja hem dit pàgines enrere que els testimonis d'aquesta mena són molt profitosos per als objectes d'aquest treball, ja que ens permeten, si més no, determinar que els mots al·ludeixen a tonalitats diferents.

Pel que fa a l'etimologia de *saixus*, de la qual hem donat alguns apunts unes línies més amunt, diversos autors el relacionen amb l'adjectiu occità *sais* 'gris'[95], que es documenta en tres trobadors occitans de final del segle XII i principis del XIII: *pel sais*, *crin saissa*[96]. Sembla que aquest mot de color hauria estat, en l'origen, un derivat del nom cèltic d'un tipus d'ordi o cereal, denominat **sasĭa*[97].

Així doncs, degué produir-se un desplaçament semàntica del cèltic **sasĭa* 'cereal' cap a l'accepció de 'color de gra cereal' i, d'aquí, a 'gris blanquinós'. Hi ha altres exemples anàlegs d'aquest tipus de translació semàntica, com ara el llatí *candidus* que passà a designar el *trigo candial* en castellà[98], un tipus de blat que dona una farina de qualitat superior. Semblantment, l'adjectiu castellà *trigueño* o el portugués *trigueiro*, relacionats respectivament amb el blat (*trigo* en castellà i português), tots dos amb el significat de 'moreno', per la relació amb el color fosc del blat madur.

---

[94] **851** DipPallars 44, p. 307. Coromines diu que potser caldria interpretar en aquest testimoni *III equas*, en lloc de *in equas.*

[95] Segons explica Coromines (*DECat* VII 706b, 45 ss), Meyer Lübke ha volgut relacionar aquest adjectiu amb el llatí *saxum* 'pedra', i d'aquí *saxeus* 'del color de les roques', probablement per l'existència de l'occità antic *sais* i *saissa*, documentat amb el sentit de 'gris' en els documents esmentats anteriorment. Vid. etiam Corominas-Pascual, *DECH* II 503b, 20 ss. Schuchardt (1894: 522-523), al seu torn, dona suport a la proposta d'un ètim cèltic **sasĭa*, explicant que des del punt de vista semàntic seria difícil justificar quin color designa un derivat de *saxum* 'roca', en tant que hi ha roques de tants colors diversos. Alcover i Moll confirmen l'etimologia incerta del mot i en corroboren la proposada per Coromines. Vid. SCHUCHARDT 1894: 522-523.

[96] Vid. Coromines, *DECat* VII 708b, 40.

[97] SCHUCHARDT 1894: 522-53.

[98] Coromines, *DECat* VII 708a, 26-28.

En el panorama de les llengües romàniques, es constata tot un reguitzell de derivats d'aquest terme. En l'àmbit específic del color, el mot perviu, amb el significat de 'gris', al català medieval *seix* i en l'occità medieval *sais*. D'altra banda, com a substantiu es registra el català *sas* 'panell allargat, a manera de terrasa no àrida ni fèrtil, sovint amb conreus magres o coberta de matoll, i de color grisenc', que guarda certa relació amb el color originari que designa el mot. A més, es registren el català *seixa* (*xeixa*) 'blat candial', i el català *saxell* (*xixella*) 'espècie de tudó grisenc'[99]. També el castellà *jeja* 'blat de la millor qualitat'[100].

[99] Vid. Coromines, *DECat* VII 705a, 57.
[100] Vid. Corominas-Pascual, *DECH* II 503b, 44.

10. Multicolor

Fins ara hem tractat els mots de color que descriuen una tonalitat més o menys específica dins d'un rang cromàtic concret. Hi ha, però una sèrie de mots que descriuen la característica d'alguna cosa que presenta un o més colors, de vegades formant un dibuix o patró determinat, especialment quan es refereixen al pelatge dels animals. Així doncs, aquest capítol reuneix quatre termes que comparteixen aquest tret. Ja Quetglas va advertir de les dificultats semàntiques que comportava la identificació d'alguns mots d'aquesta mena, sobretot quan designen la presència de colors barrejats en el pelatge dels animals[1]. Semblantment Varela Sieiro[2] va tractar, al seu article sobre la documentació llatina medieval de Galícia, alguns d'aquests termes, i els agrupà sota l'epígraf "multicolor", on inclogué els adjectius que indicaven o descrivien la presència de varis colors, com ara *polimitus* / *polendos*, *uarius* / *ueiro* i *uiado*.

En el nostre estudi ens ha semblat adient partir de la mateixa etiqueta que fa servir Varela Sieiro per recollir els quatre mots que reuneixen aquestes característiques:

---

[1] QUETGLAS 2019: 53. En paraules de l'autor, «hemos descartado asimismo de forma consciente algunos términos por no referirse estrictamente a colores sino a la forma o al dibujo que toman las partes coloreadas; esto sucede de forma especial en el caso de la piel de los animales y muy específicamente de los équidos (*balzanus*, *berrendus*, *bragadus*, *pintus*, *raudanus*, *sircus*, *uarius*), pero también en la combinació de colores en los tejidos (*polimitus* / *polemitus*, *uiadus*)».

[2] VARELA SIEIRO 1996: 581.

Multicolor

TERMES DOCUMENTATS:	
balzanus	*polymitus*
bracatus	*uarius*

Dins d'aquest grup, podem esmentar dues casuístiques diferents des del punt de vista semàntic. Tant *balzanus* com *bracatus* descriuen l'existència de cert patró o dibuix de les parts acolorides en el pelatge dels animals, i són mots restringits a aquest camp lèxic. En diverses ocasions al llarg del nostre estudi hem pogut observar com alguns mots de color, en aplicar-se al pelatge dels animals, apareixen combinats amb l'adjectiu *balzanus*, tot indicant no només el color predominant en el pelatge de l'animal, sinó també la característica de tenir pèls barrejats d'altres colors. Així doncs, de vegades *balzanus* és determinat per un adjectiu de color, mentre que en altres ocasions apareix com a terme únic, sense que s'indiqui el color predominant en l'animal. Sobre l'origen i el significat d'aquest adjectiu hi ha diverses propostes, que tindrem ocasió de revisar en la fitxa lexicogràfica corresponent.

Semblantment, *bracatus*, derivat del celtisme *bracae* 'bragues', fa referència a la característica dels animals de tenir la bragada de color diferent que la resta del cos, i s'aplica, als nostres diplomes, al ramat boví.

La segona disposició és la dels mots *polymitus* i *uarius*, que descriuen, en termes generals, quelcom que presenta colors diversos. Quant al primer mot, *polymitus*, és un adjectiu documentat des de l'avior per designar quelcom teixit de molts colors. Pàgines enrere s'ha esmentant la importància que tingueren els pigments en la confecció de peces de vestir i teixits, i com les teles de colors més vius foren associades al luxe propi de les classes benestants, mentre que la resta solien presentar colors més bastos i estaven fetes de materials menys delicats. *Polymitus* designa pròpiament la tela confeccionada de molts fils diversos, i que per tant presenta múltiples colors. El mot es llegeix a la Bíblia, en referència a la capa de Josep, i també a l'Èxode:

> Gn 37, 3: Israhel autem dilligebat Ioseph super omnes filios suos eo quod in senectute genuisset eum fecitque ei tunicam p o l y m i t a m [3].

> Ex 28, 6: facient autem superumerale de auro et hyacintho ac purpura coccoque bis tincto et bysso retorta opere p o l y m i t o [4].

Pel que fa a l'adjectiu *uarius*, terme que també es testimonieja en la documentació llatina medieval d'altres corpus d'àmbit hispànic, designa, en termes generals, quelcom que és 'bigarrat'. Cal advertir que aquest vocable també designa un petit mamífer (en català *vair* o *vaire*) la pell del qual era emprada per a la confecció de peces de vestir. Així doncs, de vegades aquest adjectiu designa quelcom que ha estat fet amb la pell d'aquest animal. El significat cromàtic del terme és dubtós quan es refereix a peces de vestir i teixits, i cal discernir si són 'de colors diversos', o confeccionats a partir de la pell d'aquest mamífer. En canvi, sembla clar que quan l'adjectiu s'aplica a èquids i bovins designa la característica d'aquests d'ésser de varis colors.

[3] "Israel estimava més Josep que cap altre dels seus fills, perquè l'havia tingut quan ja era vell, i li havia fet teixir una túnica de mànigues amples". Trad. Bíblia catalana interconfessional. A més, s'hi indica: «altres tradueixen: *una túnica multicolor*».

[4] "L'efod l'han de fer de lli ben filat, brodat artísticament amb or, i de llana tenyida de porpra violeta i vermella i d'escarlata". El sintagma *opere polymito* és traduït com a "brodat artísticament". Trad. Bíblia catalana interconfessional.

balzanus

VARIANTS:

balcanus (balçanus)

balcianus

FORMES:

balzanum, -o

balcano, -a

balciano

cat. balzan, balza

ONOMÀSTICA:

Top.: torrente Balçan.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *balzanus* prové, segons el GMLC[5], del llatí vulgar **balteanus* 'llistat' que deriva, al seu torn, de *balteus* 'cinturó', mot d'origen etrusc[6].

SIGNIFICAT:

1) 'Que té el pèl barrejat de dos colors'.
2) O potser, 'que té pèls blancs entremesclats amb els del color dominant', dit especialment dels cavalls.
3) En alguns casos, podria tractar-se del nom propi del cavall.

[5] Vid. GMLC, s. v. *balzanus*.
[6] ThLL II/4 1711a, 22.

FORMES ROMÀNIQUES[7]:

cat. *bausà*, cat. ant. *balçà*, fr. ant. *baucenc*, it. *balzano*, occ. ant. *baussan* 'cavall de peus blancs', rom. *bălțat* 'bigarrat'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **994** Baraut, *DocUrgell* 238, Urgellia 3, p. 71 (*testament de Guillem, vescomte d'Urgell*): et ipsum meum cauallum b a l z a n u m remaneat ad Sancta Maria de Initio per tres pesas in precio.

(2) **[post 1008]** Ordeig, *Dotalies* 123b, p. 9 (*dotació de l'església de Rallui*): et dedimus ibi uno chauallo rubeo b a l z a n o et XV mancusos de auro.

(3) **1012** Baraut, *DocUrgell* 319, Urgellia 4, p. 34 (*testament de Radulf*): et ad Ebles, filio meo, cauallo I b a l c a n o cum sella et freno et spada et alspergo et equa I.

(4) **1031** Junyent-Ordeig, *DipVic* 895, p. 219 (Junyent, *Oliba* Dip. 108, p. 178); *testament del levita Guillem d'Oló, senyor de Mediona*: et alio pullino b a l z a n o quod abeo in Orsal concedo ad Isarno Gischafret. *Ibid.:* et ipso meo kauallo b a l z a n o concedo a Berengario Guadamir.

(5) **1031** DACCBarcelona II 469, p. 875 (*testament de Riculf*): et dare faciatis ipso meo cauallo niger b a l c i a n o per captiuos.

(6) **1037** Baraut, *DocUrgell* 502, Urgellia 5, p. 44 (*testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell*): ad Viuas sacer equa I baia, ad

[7] Per al català i l'occità, vid. DCVB, s. v. *bausà*. Per al romanès, vid. Ciorănescu, *Dicționarul*, s. v. *bălțat*. Per a la resta, vid. Meyer-Lübke, *REW* 919.

Bonushomo sacer alia equa sora b a l c a n a , ad Viuas Senta de Elass equa I falua.

(7) **1042** Baraut, *DocUrgell* 544, Urgellia 5, p. 80 (*publicació sacramental del testament de Seniofred, sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell*): ad Viuas sacer equa I baia, ad Bonushomo sacer alia equa I sora b a l c a n a , ad Viuas Senta de Elass equa I falua.

(8) **1051 (1052)** Baraut, *DocUrgell* 653, Urgellia 6, p. 39 (*publicació sacramental del testament de Ranolf*): et ipsa equa b a l c a n a pro animam suam. et ipsa equa falua siat uenduta et ipsas II partes de ipsa equa date illa ad Ponca per VI manchos que debet ad illa.

(9) **1052** Baraut, *DocUrgell* 654, Urgellia 6, p. 40 (*testament d'Arnolf*): et ipsa egua b a l c a n a pro anima mea, et ipsa egua falua sia uenduta et ipsas II partes de ipsa egua date illa ad Ponca per VI manchosos que debeo ad illa.

(10) **1061** Baraut, *DocUrgell* 734, Urgellia 6, p. 106 (*publicació sacramental del testament de Ramon*): et iussit dare ipso suo cauallo b a l c a n o medietate a muliere sua et alia medietate ad domino Deo et Sancte Marie per ipsa treua que fregit in Bonofilio Witard.

(11) **1064** CDipSGirona 300, p. 308 (*testament del cabiscol Ponç*): ad Domnam Almodem Comitissam meam elemosinariam dimitto meum caballum bacz b a l z a n , et ipsam equam meam cum uacas III.

(12) **1064** CDipSGirona 306, p. 318 (*publicació sacramental del testament del cabiscol Ponç*): ad domnam Almodem comitissam suam elemosinariam dimisit suum caballum baig b a l z a et ipsam eguam

suam, cum uachis tribus sancto Martino cum ipsis suis bouis.

(13) **1073** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1350, p. 648 (*elecció dels marmessors de Belisenda, malalta*): et de ipso cauallo b a l z a n o quod abet Guilelmus Sancio per me dimito ad iamdicto Guilelmo decem uncias auro quod ille abet in iamdicto cauallo.

(14) **1077** DACCBarcelona IV 1320, p. 2054 (*testament del levita Berenguer*): et concedo ad Arnallo Guiriberti ipso meo cauallo b a l z a n o . *Ibid.*: et concedo ad filiis meis supra scriptis ipsas meas tres equas, uidelicet, una que fuit filia kaualli Dalmatius Guitardi, et aliam que fuit filia meo cauallo b a l z a n o , alia uero que fuit filia de ipsa equa quam emi de Berengario Seniofredi.

(15) **1093** Bach, *ACSolsona* 337, p. 208 (*testament del cavaller Berenguer Brocard*): et relinquo ad Petrum Arnalli in ipso kauallo b a l z a n o uncias XX, ipsas X propter ipsum kauallum baium.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15)

COMENTARI:

L'adjectiu *balzanus*, testimoniat amb les variants gràfiques *balcanus* (*balçanus*) i *balcianus*, i amb les formes ja romàniques *balzan* i *balza*, descriu la característica dels cavalls de tenir el pèl barrejat de dos colors o, més aviat, de tenir pèls blancs entremesclats amb els del color dominant.

Segons Meyer-Lübke i Wartburg[8], el terme *balzanus* prové del llatí medieval **balteanus* i aquest, al seu torn, del llatí *balteus* 'cinturó, llistat'. Pel que fa al

[8] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 919. Vid. etiam Wartburg, *FEW* I 226b.

significat d'aquest terme, si hom fa un repàs als treballs lexicogràfics del llatí altmedieval que recullen *balzanus*[9], l'adjectiu és definit amb les següents variacions:

> GMLC, s. v. *balzanus:* «Que té el pèl barrejat de dos colors (es diu dels cavalls). O, més aviat, 'que té pèls blancs barrejats amb els del color dominant'.»
>
> LHP, s. v. *balzano*: «Decíase del caballo que tiene manchas blancas en los pies.»
>
> Varela Sieiro[10]: «Del adjetivo vasco *baltz* que significa 'negro' procederían las formas *balzan* y *balzanus*.»
>
> Fort Cañellas[11]: *caballo colore rubio balzano*: «caballo rubio alazán, es decir de color leonado o rojizo.»
>
> Terrado[12], s. v. *balzano*: «apelativo aplicado al caballo de manos o pies blancos.»

Segons s'indica en totes aquestes obres, *balzanus* presenta accepcions força diferents, i descriu el cavall de color negre, ros, o tacat de color blanc o de més d'un color.

En analitzar els testimonis documentals del nostre corpus, s'observen alguns casos en què *balzanus* apareix combinat i especificat per altres adjectius que fan referència a colors. Així, a tall d'exemple, al document que registra la dotació de l'església de Rallui[13], en què s'al·ludeix a un cavall que és *rubeo* 'roig', o al

[9] Tractat i recollit a QUETGLAS 2019: 54.
[10] VARELA SIEIRO 1996: 579.
[11] FORT 1994: 76.
[12] TERRADO 1985: 86.
[13] **[post 1008]** Ordeig, *Dotalies* 123b, p. 9.

testament de l'any 1037[14], en què hi ha una euga *sora* 'ros fosc', i al document de l'any 1064[15], amb la descripció del cavall que es llega a la comtessa Almodis, que era *baig* 'bai'.

El primer testimoni de la veu *balzanus* al nostre corpus es troba al testament de Guillem, vescomte d'Urgell, de l'any 994[16]. El document, signat per Oliba *sacer*, recull la donació que feu Guillem del seu cavall *balzanum* a l'església de Santa Maria d'*Initio*. Uns anys després, a un diploma datat després de desembre de 1008[17], es registra la dedicació de l'església de Sant Climent de Rallui: *et dedimus ibi uno chauallo rubeo balzano et XV mancusos de auro*. La combinació de l'adjectiu *rubeo* i *balzano* evidencia que *balzanus* indica la barreja de colors en el pelatge del cavall, més que no pas un color pròpiament dit. Exemples similars es troben al testament de Seniofred[18], sagristà de Santa Maria de la Seu d'Urgell, i a la publicació sacramental corresponent[19]. Ambdós diplomes recullen la donació que féu Seniofred a *Bonushomo* d'una euga *sora balcana*; al document s'esmenten encara dues eugues més, identificades i diferenciades per mitjà dels adjectius de color *baia* i *falva*.

Encara podem esmentar un darrer exemple sobre la presència de *balzanus* especificat per un adjectiu de color, que, com hem apuntat anteriorment, es llegeix al testament del cabiscol Ponç, de la seu de Girona, del 15 de febrer de

[14] **1037** Baraut, *DocUrgell* 502 (Urgellia 5, p. 40). El mateix es reprodueix a la publicació sacramental del testament (**1042** Baraut, *DocUrgell* 544, Urgellia 5, p. 80: *ad Bonushomo sacer alia equa I sora balcana*).

[15] **1064** CDipSGirona 300, p. 308, i **1064** CDipSGirona 306, pp. 313-320, que registra la publicació sacramental del testament.

[16] **994** Baraut, *DocUrgell* 238 (Urgellia 3, p. 71).

[17] **[post 1008]** Ordeig, *Dotalies* 123b, p. 9: «el document B diu només que la consagració es dugué a terme el dia de la festivitat dels sants Cosme i Damià. Segons un passionari reportat per F. Galtier, el dia del martiri d'aquests sants se celebrava el 25 de novembre; i, en efecte, el 25 de novembre de 1007 s'escaigué en dimarts (*die III feria*). La redacció del document B, però, ha de ser posterior al desembre de 1008, data de la venda de la vil·la Rallui feta pel comte Sunyer a l'abat Galí, car aquesta venda hi surt consignada».

[18] **1037** Baraut, *DocUrgell* 502 (Urgellia 5, p. 44).

[19] **1042** Baraut, *DocUrgell* 544 (Urgellia 5, p. 80).

l'any 1064[20], i a la publicació sacramental d'aquest. En aquest diploma es deixa constància de les deixes que feu Ponç a dues entitats eclesiàstiques: la canònica de Girona i l'església de Sant Martí Sacosta[21]. El cabiscol havia llegat un cavall *bacz* (o *baig*) *balzan* a la comtessa Almodis, que fou qui presidí els marmessors de Ponç.

En darrer terme, llegim al testament del cavaller Berenguer Brocard algunes notícies sobre el valor econòmic d'alguns cavalls. Així, el cavall *balzano* té un preu de 20 unces, mentre que el *baium*, de 10:

> **1093** Bach, *ACSolsona* 337, p. 208: et relinquo ad Petrum Arnalli in ipso kauallo b a l z a n o uncias XX, ipsas X propter ipsum kauallum baium, et si Petrus Arnalli uult redimere ipsum kauallum, donet ad Bernardum Ermemiri uncias X popter ipsam loricam quam mihi prestauit.

En definitiva, l'adjectiu *balzanus* s'aplica exclusivament a cavalls i eugues[22], i tots els testimonis recollits corresponen a testaments, llevat d'un diploma en què es registra la dotació d'una església[23].

---

[20] Vid. **1064** CDipSGirona 300, p. 308. Vid. etiam **1064** CDipSGirona 306, p. 318.

[21] Es tracta d'un testament signat el 14 de febrer de **1064**, i modificat el 2 d'abril del mateix any. Ponç morí el 12 d'abril, i el 7 de maig es va redactar a Girona, a l'altar de Sant Just, la publicació sacramental del testament. Vid. MARQUÈS 1984: 73-74.

[22] A més a més, es testimonieja *balzanus* en una única ocasió formant part d'un hidrònim, tal com es llegeix a un diploma de les acaballes del segle XII, que registra l'acord fet per l'abat Hug de Gerri: **1197** Puig i Ferreté, *Gerri* II 185, p. 132: *tandem tale conueniencia possita est inter ipsos, ut omnes illas extremitatis remaneant continualiter condaminis preter duas extremitates, unam uidelicet super uiam, que uiam tendit ad Vilellam et adffrontat ex una parte in ad Planellam d. Ensed., et de alia parte in torente Balçan.*

[23] Sobre la qualitat del cavall *balzanus*, hem fet referència a l'inici d'aquest apartat a la definició feta per Terrado (1985: 86 ss), en un estudi sobre la terminologia dels colors aplicada al pelatge dels cavalls, segons la qual el terme éssinònim de l'adjectiu español *calzado*, un mot que descriu el cavall que tradicionalment havia estat considerat de menor condició per alguns especialistes. Tanmateix, Terrado afegeix algunes dites que mostren que els cavalls qualificats com a *balzanus* podien ser tinguts en gran estima: «(balzano) ... caballo de buena andanza, calzado del pie de cabalgar y de la mano de la lanza», i «el caballo de los dos pies blancos es bien señalado y lo será mejor si tuviere estrella en la frente». Aquestes definicions les extreu Terrado de VILLA, S. (1881),

Hem esmentat també la possibilitat que *balzanus* sigui, en alguns casos, el nom propi del cavall[24]. Val a dir que en moltes *chansons de geste* apareixen cavalls denominats com a *Bauçan* (provinent de *balzanus*), un nom ben arrelat en l'epopeia històrica medieval castellana i francesa. Martín de Riquer feu un estudi sobre el terme *Bauçan*, nom del cavall de Guillem d'Orange, juntament amb el nom de *Bavieca*, cavall del Cid. Segons apunta l'autor, *Bauçan* fou un dels cavalls més famosos de l'epopeia francesa, el nom del qual apareix sota les formes *Bauçan*(*t*), *Baucen*(*t*), *Bausan*(*t*), *Bauchant,* etc., «grafies diferents segons el dialecte o les habituds dels autors de les gestes o dels copistes dels manuscrits de la veu que en francès modern és *balzan*»[25]. Segons Riquer, *balzan* és un adjectiu que s'aplica a cavalls de pèl blanc i negre, el que correspondria, en espanyol, a *tordo* o *tordillo*[26].

Exterior de los principales animales domésticos y más particularmente del caballo, Madrid, Tip. de M. Minuesa, i de CALVO, F. (1675), *Libro de Albeitería, en el qual se trata del cavallo, mulo y jumento, 6ª impresión corregida y aumentada,* Madrid.

[24] Vid. GMLC, s. v. *balzanus*.

[25] Vid. RIQUER 1953: 130. Tanmateix, l'autor afegeix que ja en francès antic no hauria estat tan precís el color expressat per aquest adjectiu, perquè en la *Estoire de Troie*, escrita entre els anys 1155 i 1160, es parla d'*uns sors baucenz ert de Catele* ("un ros *baucent* era de Castella", v. 2467). Riquer assenyala que talment en la *Chevaleire Ogier* es troba també el mateix adjectiu aplicat a un altre cavall castellà: *Vint au bauchant le destrier de Castele* ("arribà al *bauchant*, el cavall de Castilla", v. 11896).

[26] Vid. RIQUER 1953: 139. Però continuem, encara, amb l'anàlisi que feu Riquer a propòsit del cavall *Bauçan*: «el Cid se encuentra entre catalanes, a los que la *Historia Roderici* llama *francos* y la *Crónica General* denomina *franceses*, resabio de los orígenes carolingios de la Marca Hispánica. ¿Es posible que alguno de los caballos de los guerreros catalanes, precisamente el escogido por el Cid, se llamara *Bauçan*?». Aquesta hipòtesi és resposta per l'autor de la següent manera (*ibid.* 138-139): «cuando se dio la batalla del pinar de Tévar (año 1090), ya existía la *Chançun de Guillelme* conservada (que se fecha entre 1070 y 1090), cuya acción transcurre precisamente en Barcelona y en la que tan magnífico papel desempeña el caballo que Orable cede a Gui y éste a Guillaume. No olvidemos que Guillaume era la idealización legendaria de aquel Guillermo de Tolosa que históricamente participó en la conquista de Barcelona. Y sin duda existían en 1090 otros cantares de gesta, hoy perdidos o conservados en refundiciones posteriores, en los que figuraba el caballo *Bauçau*, *Bauçan la barzelon*, como dice el poeta que escribió el *Girart de Rossilhó.* Nada hay de inverosímil, pues, en que el caballo de un guerrero catalán de fines del siglo XI llevara el nombre de *Bauçan*, y precisamente en esta forma, con la *-l-* vocalizada en *-u-*, como aparece en muchos

Finalment, cal dir que *balzanus* es troba ben documentat a alguns dels diccionaris de llatí medieval europeus, i la majoria dels quals l'associen amb la característica dels cavalls de tenir els pèls de colors barrejats. El DuCange[27] defineix el terme com a mot d'origen itàlic que fa referència al cavall que té taques blanques a les potes. El MLW[28], al seu torn, recull la veu *balzanus* amb el sentit de 'bicolor', però no referit exclusivament als èquids. Així, se cita un testimoni en què l'adjectiu descriu els colors d'un estendard dels templers, que és de dos colors (*biscolor*), també anomenat *balzanum*: *templarii boni milites clamides albas cum rubea cruce simplice habent, ferentes uexillum biscolor, quod balzano dicitur*[29], i també en recull el substantiu femení, amb dues accepcions: d'una banda, 'insígnia brillant' i, en segon terme, en referència a les marques blanques en el pelatge del cavall: '*equus habens pares balzanas et non impares*'[30]. El MLW registra també un substantiu *balzanatura* 'marques blanques en el pelatge dels animals', format a partir de *balzanus*: «*quaternus continens ... pilaturas, mercaturas et balzanaturas ... omnium animalium*»[31]. Al seu torn, el DLMBrit[32] addueix testimonis dels segles XIII i XIV, amb tres accepcions diferents: 'cavall amb pèl de dos o més colors diferents', 'teixó', i com a denominació del *baucent*, això és, l'estendard de guerra dels Templers. Aquest diccionari recull també el substantiu derivat *balzanifer* 'portador de l'estendard dels Templers'.

La pervivència de *balzanus* es testimonieja al català *bausà* (català medieval *balçà*), al francès medieval *baucenc* 'tacat de blanc i negre', a l'italià *balzano* 'referit al cavall de taques blanques als peus', a l'occità medieval *baussan*[33] 'cavall de peus blancs', i al romanès *bălțat* 'bigarrat', dit especialment d'animals. Alcover

textos franceses y es propio del provenzal. Y no se olvide que *bausà*, en catalán medieval designa una clase de perro».

[27] Vid. DuCange, s. v. *balzanus*.

[28] Vid. MLW, s. v. *balzanus*.

[29] IOH. CODAGN. *gest.* (*cit.* MLW s. v. *balzanus*).

[30] IORDAN. RUFF. *equ.* 7, p. 113, 16 (*cit.* MLW, s. v. *balzanus*).

[31] ACTA *imp. Winkelm.* I, 996 p. 753, 4 (*cit.* MLW, s. v. *balzanatura*).

[32] Vid. s. v. *balzanus*.

[33] Per al català i l'occità, vid. DCVB, s. v. *bausà*. Per a la resta, vid. Meyer-Lübke, *REW* 919.

i Moll[34] recullen el terme *bausà*, propi del català antic, que designa el gos de peus blancs. Pel que fa a l'etimologia, els autors el relacionen amb l'occità *baussan*, 'nom d'un cavall ratllat de dos colors, derivat del llatí *balteus* 'cinyell', 'faixa'.

[34] Vid. DCVB, s. v. *bausà*.

bracatus

VARIANTS:

bragadus

FORMES:

bracato

bragado, -a

cat. bragad

ONOMÀSTICA:

Antr.: Bragat.

Top.: Bragada.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *bracatus* deriva del celtisme *braca*, més sovint en plural *bracae* 'calces que es duien sota la roba', per mitjà del sufix derivatiu *-atus*[35]. Amb el sentit de 'que porta bragues', es testimonieja des de Ciceró[36]: *existimatis eos his sagatos bracatosque uersari animo demisso atque humili?* Al nostre corpus documental, designa la característica dels bovins de tenir la bragada acolorida de manera diferent a la resta del cos, segurament per la relació amb el sentit originari de *bracatus* (literalment, 'que porta bragues').

SIGNIFICAT:

1) 'Que té la bragada o l'entrecuix de diferent color que la resta del cos', dit

[35] ThLL II/4 2154a, 55.
[36] CIC. *font.* 33.

especialment del bou[37].

2) Nom d'un bou.

3) Nom d'una bota.

FORMES ROMÀNIQUES[38]:

cat. *bragat*, esp. *bragado*, port. *bragado*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1034** Baraut, *DocUrgell* 467, Urgellia 4, p. 168 (*donació de Garí a la seva muller Riquilda*): ego Guarinus tibi uxori mea nomine Requilde facio tibi carta de I pecia de terra et de alia de uinea ... et de ipsa tonna b r a g a d a , et est iam dicta omnia in comitatu Horgelo in apendicio de sancta Columba.

(2) **1047** CSCugat II 590, p. 258 (*publicació sacramental del testament de Guillem Sendred*): et concessit ad uxori sua, parilio I de bouos, id est: sabadono et b r a g a d o .

(3) **1065** CDipSGirona 314, p. 326 (*el clergue Bernat Belel nomena marmessors i fa una sèrie de donacions*): et exceptis uasculis uniuersis tam maioribus quam minoribus que uniuersa relinquo iam dicte kanonice simul cum altera medietate de omni meo pane et uino et de omni meo mobile et cum uno boue b r a c a t o .

[37] Tal com assenyala el GMLC (s. v. *bracatus*), l'ús d'aquest adjectiu aplicat al pelatge dels animals degué ésser molt antic, ja que en diverses *tabellae defixionum* africanes es fa menció de cavalls que tenen el nom de *bracatus*. Així, *Audollent* 275, 10: *Bracatu, Virgineu cadant* (*cit.* ThLL II 2155, 81).

[38] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1252. Vid. etiam Coromines, *DECat* II 188a, 1-12. Vid. etiam Corominas-Pascual, *DECH* I 507b 58 ss.

(4) **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208 (*testament de Gerbert Bonuç*): concedo ad filia mea Neuia uacha I b r a g a d a et alia sauina et pullina I caballina et ipsa medietate de ipsas chapras et oues.

(5) **1066** CSCugat II 650, p. 317 (*testament de Sicards*): concedo ad Guilabert puli I cauali et boue I b r a g a d et uacca I, et reia I, et oues VII.

(6) **1068** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 438, p. 1237 (*testament de Ponç Seniofred*): in primis concedo a Senio[fred] filio ... bouo I b r a g a d et ouas X.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Objectes (1); *Bovins* (2, 3, 4, 5, 6)

COMENTARI:

L'adjectiu *bracatus* 'bragat' deriva del mot llatí *braca*, celtisme més freqüentment testimoniat en plural *bracae*[39], en referència a les calces que es duien sota la roba. El mot *braca* es documenta al nostre corpus documental amb formes ja romanitzades, amb la presència de la grafia *-g-*. Si bé Coromines[40] dona com a primera datació del català *braga* l'any 1181, la presència del mot al nostre corpus en mostra una d'anterior:

992 Udina, *La successió testada* 37, p. 185: concedo a Iohanne que uocant Buoeto capa I, camisa I, b r a g a s I.

[39] Vid. Coromines, *DECat* II 187b, 45-54. Sobre el mot llatí, sembla ser que es constata des de molt antic, a partir del segle II aC, com a peça de vestir típica dels gals.
[40] *Ibid.*, p. 187b, 37-39.

Amb aquest terme es fa referència, en la majoria dels casos, a la característica dels bovins de tenir la bragada de diferent color que la resta del cos. El testimoniatge d'aquest mot en sis documents ens permet discernir fins a tres accepcions diferents. Així, i segons indica el GMLC[41], *bracatus* designa, en termes generals, quelcom 'que té la bragada o l'entrecuix de diferent color que la resta del cos', dit especialment del bou, tal com hom pot llegir als testimonis dels anys 1065[42], 1065[43], 1066[44] i 1068[45].

Tot i que els testimonis documentals en què es llegeix l'adjectiu *bracatus* són pocs, alguns d'ells presenten certes particularitats lèxiques. El testament sacramental de Guillem Sendred[46], de l'any 1047, resulta molt interessat pel fet de contenir una enumeració de bous i vaques, tots ells qualificats amb adjectius diversos. El text ha estat tractat per diversos autors a propòsit dels noms que reben aquests animals que, de fet, l'editor del document edita amb majúscula inicial: *Fosca*, *Niger* i *Venrella*. Reproduïm, doncs, el passatge sencer:

> **1047** CSCugat II 590, p. 258: et concessit ad uxori sua, parilio I de bouos, id est: sabadono et b r a g a d o ; et ad filio suo Reimundo, bouo I moreno et uaca I marzola; et concessit ad filia sua, uaca I que dicunt F o s c a . Item concessit ad Cixelane, sacri, mancusos II per missas, que illi debebat Bonefilio Donnutio, et Seniofredo de Pudols; et ad Mironi Guillelmi, mancusos II que illi debebat Ennego de Aqualonga et Bonefilio de Barchinona. Item concessit ad Iozfret, ionega I. Et concessit ad fratri suo Borrello, ionega I. Item concessit ad Guifredus, presbiter, uitulo I per filiolatico N i g e r . Item concessit ad uxori sua uaca I cum uitulo suo, que dicunt V e n r e l l a .

[41] Vid. GMLC, s. v. *bracatus*.
[42] **1065** CDipSGirona 314, p. 326.
[43] **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208.
[44] **1066** CSCugat II 650, p. 317.
[45] **1068** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 438, p. 1237.
[46] **1047** CSCugat II 590, p. 258.

Segons Aebischer[47], caldria escriure també en majúscula els mots *Sabadono* i *Bragado*, per tractar-se dels noms dels animals. Bastardas[48], en un estudi dedicat als noms dels dies de la setmana en l'onomàstica catalana, analitzà tota aquesta casuística, i proposà que també *Marzola* i *Moreno* s'escriguin amb majúscula, essent tots dos noms propis del bestiar esmentat. Si ens fixem, doncs, en aquests noms, hi ha un grup que fa referència al color de la pell dels bòvids: *Bragado*, *Moreno*, *Fosca* i *Niger*[49].

Semblantment es troba aquest adjectiu com a nom propi d'un bou en un diploma del corpus documental medieval de Galícia, datat a les acaballes del segle XII:

> **1198** Cañizares, *LugoCatCD* 3/324, pp. 53-54: operi beatae Mariae unum bouem (n o m i n e) b r a g a d o [50].

Tot seguint amb les aparicions i accepcions del mot, el trobem al diploma de l'any 1034[51], en què es registren les donacions de Garí a la seva muller

[47] AEBISCHER 1950: 39.

[48] BASTARDAS 1970: 226.

[49] BALARI 1899: 615. La segona sèrie, *Sabadono*, *Marzola* i *Venrella*, requereix unes altres explicacions. Segons Balari, *Marzola* s'ha d'incloure entre els adjectius que fan referència al color del pèl dels bovins, però no en dona cap explicació. Aebischer no diu res d'aquest mot, però sí que parla de *Venrella*, que conjectura que havia estat «affublée d'un nom de personne, dont la forme masculine *Venrellus* es fréquente, et doit être un diminutif de *Venus*». Una explicació similar ofereix per a *Sabadono*: «*sabadono* ne peut guère s'expliquer que par un nom de personne: il faut y voir le nom *Sabado*, peut-être d'origine germanique, mais plus probablement d'origine latine, formé sur le radical *Sabb-* de *Sabbatum*». Així, tant *Sabadono* com *Venrella* es relacionen amb l'antroponímia. Segons explica Bastardas en l'estudi esmentat unes línies més amunt, la proposta d'Aebischer no és ni inversemblant ni estranya, però hi ha un altre testimoni documental que en permet fer una reconsideració. Es tracta del testament d'Igiga, de l'any **990**, en què es deixa constància d'una vaca qualificada amb l'adjectiu *merchorina*: **990** CSCugat I 259, p. 258: *et donare faciatis uacha I merchorina cum sua filia pro anima mea*. L'existència d'aquest testimoni permet a Bastardas d'establir un grup semàntic per als quatre noms que necessiten una explicació conjunta. Així doncs, *Marzola, Mercorina, Venrella* i *Sabadono* són mots fàcilment relacionables amb els noms dels dies de la setmana. Vid. BASTARDAS 1995: 233, i BASTARDAS 1970: 227.

[50] *Cit.* CODOLGA, s. q. *bragat**.

Riquilda. A més d'unes peces de terra i de vinya, una casa i un tros d'hort, Garí donà també a la seva esposa una *tonna bragada*, tot això al terme de Santa Coloma d'Ortó, al Comtat d'Urgell. Si bé hem dit que *bracatus* sol referir-se al pelatge dels bovins, en aquest cas, estranyament, l'adjectiu qualifica una tona, un recipient per al vi molts present en els nostres diplomes[52]. La tona habitualment es documenta juntament amb altres recipients útils per a elaborar o emmagatzemar vi, i hom la troba qualificada amb adjectius com ara *maior*[53], *melior*[54], *minor*[55] i *obtima*[56] , entre d'altres. En aquest cas, doncs, podria tractar-se del nom propi que rebia aquest recipient[57]:

> **1034** Baraut, *DocUrgell* 467, Urgellia 4, p. 168: ego Guarinus tibi uxori mea nomine Requilde facio tibi carta de I pecia de terra et de alia de uinea ... et de ipsa tonna b r a g a d a , et est iam dicta omnia in comitatu Horgelo in apendicio de sancta Columba.

En darrer terme, al testament de Gerbert Bonuç de l'any 1065[58] es llegeix la deixa que fa a la seva fília Nèvia d'una vaca *bragada* i d'una altra qualificada com

[51] **1034** Baraut, *DocUrgell* 467 (Urgellia 4, p. 168).
[52] Potser l'etimologia del terme *tunna* ens doni alguna pista sobre el significat d'aquest sintagma. Es tracta d'un mot comú al gal·loromànic i al germànic, d'origen cèltic. Segons Coromines, el cèltic *tunna* 'pell, cotna' degué passar al gàl·lic amb el sentit de 'bot, odre (per al vi)', d'on posteriorment degué prendre el significat de 'bóta'. D'aquí, diu Coromines, va passar al romànic i es va propagar al germànic. Així, una possibilitat seria considerar que l'adjectiu *bragada*, en aquest cas, fa referència a la pell de què estava confeccionada la tona, i que hagués acabat per ser el nom d'aquest objecte. Vid. TEROL 2016: 593. Vid. etiam Coromines *DECat* VIII 555a, 9-11.
[53] **1076** CSCugat II 687, p. 348: *et cum tonna mea meliore et cubo maiore.*
[54] **1017** AComtalPerg I 125, p. 416.
[55] **1024** CSCugat II 493, p. 143: *et tonna I minore ad iam dicta s. Margharita.*
[56] **1045** CSCugat II 581, p. 246: *et tonna I obtima magor.*
[57] Hem vist altres casos del nostre corpus documental en què hi ha tones que reben un nom propi. Vid. s. v. *borrellus.*
[58] **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208.

a *sauina*[59], així com d'una *pullina caballina*, juntament amb algunes cabres i ovelles.

Llegim també en l'àmbit lingüístic del català un topònim format a partir d'aquest adjectiu, al lloc dit *ipsa Bragada*:

> **1093** DACCBarcelona V 1591 p. 2456: est hec omnia in comitatu Barchinona, in parrochia Sancta Maria Desplugas, ad ipsa B r a g a d a .

I es té constància també d'un antropònim:

> **1554** DipTortosa 44, p. 95: S+num Iohan B r a g a t .

En l'àmbit del llatí medieval hispànic, el mot es registra en un document de la segona meitat del segle X, corresponent a la documentació de Galícia, en referència al color del pelatge d'una vaca:

> **961** Andrade, *CelanovaTbo* 1/449, p. 611[60]: et accepi de te precio uaka colore b r a k a d a que mihi bene complacuit.

Segons el LELMAL[61], el mot, registrat també amb la variant *bragadas*, fa referència al «bovino que tiene distinto color desde las ingles a las corvas». El diccionari aporta altres testimonis, com ara aquest de l'any 952: *et uobis dedistis mihi in precio bobe bracato in VII modios*; o un altre de l'any 967: *et accepimus de uos in precio una uaka bracata que nobis bene complacuit.* També en registra usos toponímics, a un diploma del 1068: *et est illa terra in loco nominato de illa uinea Bracata, de secunda pars illa ueiga de Graliare*; i també de l'any 1188: *do*

[59] Vid. s. v. *sauinus*.
[60] *Cit.* CODOLGA, s. q. *brakad**.
[61] Vid. LELMAL, s. v. *bracatus*. El mot es recull també al DuCange (s. v. *bracatus*), però com a substantiu que designa un tipus de moneda. Al MLW (s. v. *bracatus*), al seu torn, es registra amb el sentit etimològic 'que du calces'.

monasterio Sancti Vincentii ... illam hereditatem meam totam ex integro que dicitur illas Bragadas sicuti stat populata.

Bracatus tingué continuïtat en algunes llengües romàniques, com ara al català *bragat*, a l'espanyol *bragado* i al portuguès *bragado,* tots tres amb el significat de 'que té la bragada o l'entrecuix de diferent color que la resta del cos'[62]. Pel que fa al català *bragat*, Coromines n'esmenta un testimoni d'un document rossellonès de l'any 1283[63], en què el mot s'aplica a uns conills: «negú hom no gaus penre, en devesa ni en altre loch, dels conils blanchs ni bragatz, del senyor Rey».

[62] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1252. Vid. etiam Coromines, *DECat* II 188a, 1-12. Vid. etiam Corominas-Pascual, *DECH* I 507b, 58 ss.
[63] Vid. Coromines, *DECat* II 188a, 1-12.

polymitus

VARIANTS:

polimitus

polemitus

FORMES:

polimito, -os, -a

cat. pl. polemites

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Préstec del grec πολύμιτος, literalment 'de molts fils'[64], referit a teixits compostos de diversos fils i teixits amb molts colors. En llatí, es testimonieja des de Petroni[65]: *barbatus ingens, fasciis cruralibus alligatus et alicula subornatus polymita*[66], i també com a substantiu neutre, a Plini[67]: *plurimis … liceis texere, quae polymita appelant, Alexandria instituit.*

SIGNIFICAT:

'De diversos colors', referit a teixits que estaven confeccionats de molts fils.

[64] ThLL X/1 2582, 17-20.

[65] PETR. *satyr.* 40, 2.

[66] "Un barbut gegantí, amb calçols ben cenyits a les cames i un sobretot curt i adomassat", Petroni, *Satiricó*, trad. J. M. Pallàs, pp. 41-42.

[67] PLIN. *nat.* 8, 196.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **[864]** DipRosselló 55, p. 115 (*donació pòstuma feta per l'arxipreste Protasi, el prevere Sançol, el prevere Requesens, el prevere Víctor, el monjo Atilà i el sots-diaca Barô*): lectum meum et libros III et stola p o l i m i t a una.

(2) **908** Junyent, *DipVic* 41, p. 39 (*testament del bisbe osonenc Idalguer*): lectum coreum, tapetum I, linteos II, cotum I, plu[maceos …] II, banchale p o l i m i t o I, curtinam I, mapas I, tuualia I.

(3) **957** Junyent, *DipVic* 303, p. 256 (*inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, a la mort del bisbe Guadamir d'Osona*): et facistergulos XXII, et pallios grezeschos IIII, et alios pallios XXVI, metraphos VI, et trapos p o l e m i t e s IIII, tapitos ueteres IIII.

(4) **[971]** Junyent, *DipVic* 413, p. 346 (*inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, fet en morir assassinat l'arquebisbe Ató d'Osona*): pallios grezescos IIII et [...]as XXIIII, metrafus V, et drapos p o l e m i t o s IIII, et mapa I.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Teixits i pells (1, 2, 3, 4)

COMENTARI:

Mot d'origen grec, πολύμιτος designa un teixit fet amb molts fils, tal com denota la seva etimologia: format pel prefix quantitatiu πολύ i el mot μίτος 'fil',

s'aplica, per extensió, a un teixit de molts colors. *Polymitus* és esmentat a les *Etimologies* d'Isidor, en què s'explica el seu doble significat:

> ISID. *orig.* 19, 22, 21: polymita multicoloris; polymitus enim textus multorum colorum est.

En llatí tardà es té constància del substantiu *polimitarius*, derivat mitjançant el sufix agentiu *-arius*, per designar l'artífex en tapisseria que teixeix amb fils de diferents colors. El mot es llegeix a la Bíblia (Ex 35, 35): *ambos erudiuit sapientia ut faciant opera abietarii polymitarii ac plumarii de hyacintho et purpura coccoque bis tincto et bysso et texant omnia ac noua quaeque repperiant.* Aquest substantiu no es testimonieja al nostre corpus documental, tot i que sí que es recull en altres diccionaris de llatí medieval, com ara el Blaise, el DuCange i el DMLBrit[68].

En la documentació de la Catalunya altmedieval, *polymitus* apareix en quatre ocasions, en totes elles aplicat a peces de vestir i teixits. El testimoni més antic el trobem a un document de l'any 864[69] que registra una donació pòstuma, referit a una *stola polimita*. L'estola constitueix un element característic del diaca, del sacerdot i del bisbe, i esdevé insígnia del càrrec al qual s'aspira en el context de la cerimònia d'ordenació de diaques i capellans[70]. És una de les peces de vestir més esmentades en la nostra documentació, tot sovint acompanyada d'algun tipus de qualificatiu que en determina l'ornamentació o la confecció[71] o, en aquest cas, el color o tècnica amb què fou confeccionada.

Uns anys més tard, en el testament del bisbe Idalguer d'Osona, de l'any 908[72], s'esmenta un *banchale polimito*, això és, el tapís utilitzat com a cobertor d'un banc, escó o seient, que devia estar confeccionat, segons indica la presència

[68] Vid. Blaise, *LLMA*, DuCange, DMLBrit, s. v. *polymitarius*.
[69] **[864]** DipRosselló 55, p. 115.
[70] TRIAS 2012: 357.
[71] Un recull de la presència d'aquest terme en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval es pot trobar a TRIAS 2012: 357 ss.
[72] **908** Junyent, *DipVic* 41, p. 39.

de l'adjectiu *polymitus*, amb molts fils i colors. El mot apareix llistat entre d'altres peces tèxtils que el bisbe llega en testament.

Finalment, l'any 957[73], en l'inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, es registren uns *trapos polemites*. El mateix inventari es torna a redactar uns anys més tard[74], aquest cop en ocasió de la mort de l'arquebisbe Ató d'Osona, amb l'aparició, altra vegada, d'aquests draps: *drapos polemitos IIII*.

Així doncs, constatem la presència d'aquest terme per designar peces de vestir bigarrades, amb el mateix sentit que l'adjectiu *colorius* o la forma ja romànica *de colors*[75], i sempre formant part del parament tèxtil eclesiàstic. Pel doble sentit d'aquest adjectiu, no solament designa el color, sinó també la tècnica de confecció d'aquestes peces, que es teixien amb molts fils.

Més enllà del nostre corpus documental, el mot es testimonieja també als diplomes medievals de Galícia, amb la mateixa accepció:

> **969** Flórez, *ES* 18/17, pp. 332-339: etiam simili modo ornamentum mensae, inter sabanas et manteles p o l i m i t o s .
>
> **1042** López Sangil, *LugoCatTboViejo* 125, pp. 258-260: III, candidum deaurato I aliam cum argento opere p o l i m i t o .

Pel que fa a la presència d'aquest terme en àmbit hispànic, Duncan[76], al seu treball sobre els termes de color en l'espanyol medieval, en registrava dues formes, *polimito* i *polimita*, presents en l'obra d'Alfons X[77], com a substantius que designaven una peça feta de molts colors, tot posant-lo en relació amb els mots

[73] **957** Junyent, *DipVic* 303, p. 256.
[74] **[971]** Junyent, *DipVic* 413, p. 346.
[75] Vid. s. v. *color*.
[76] Vid. DUNCAN 1968: 469.
[77] Concretament, en la *General Estoria* (I, 452a): «e la obra o el panno fecho desta guisa de muchas colores llama el latín de la Biblia allí *polimata* o *polimito*. E dieron le este nombre de polis que dize el griego por muchos e mitos por gota, onde *polimita* o *polimito* tanto quiere dezir en el lenguage de Castiella como obra o *panno gotado*, fasca fecho de gotas, e las gotas de muchas colores repartidas». Vid. DUNCAN 1968: 469.

polimata i *polimito* de la Bíblia llatina. Així doncs, en la llengua de Castella aquest mot també fa referència tant al teixit fet de molts colors, com a la tècnica d'elaboració pròpiament dita[78]. Amb aquesta segona accepció es llegeix el sintagma *opere polimito* del testimoni provinent de Galícia de l'any 1042 que hem adduït unes línies més amunt.

El mot és també present al LELMAL, que recull tant el sentit de color com el de la tècnica d'elaboració esmentada: «que está tejido con hilos de varios colores, adamascado»[79]. Aquest diccionari inclou, a més, algunes variants, com ara *polemdo, polimario, polimda, pollimatas*, etc.[80], així com una forma *polimario*, que podria tractar-se d'un mot fantasma, registrat únicament dos cops en un mateix diploma. Tot i que l'etimologia no és la mateixa que les formes amb *-t-* o *-d-*, segons diuen els editors, indubtablement l'accepció és idèntica:

> **908** Floriano, *DiplomáticaAstur* (*cit.* LELMAL, s. v. *polymitus*): ibidem deseruiencium uel aduenientium gainape pallea olorisica opere p o l i m a r i o .

Polymitus es registra també als principals diccionaris de llatí medieval europeus. Així, al DuCange, al DMLBrit, al LLItalicaeMal, i al diccionari de llatí medieval d'Hongria. Al Blaise[81] s'inclou el lema *polimicus*, amb el mateix significat que *polymitus*: 'tissé, brodé en plusieurs couleurs'.

En definitiva, del context de la documentació en què es testimonia aquesta veu es pot deduir que un teixit qualificat com a *polymitus* denotava cert luxe i valor, car la seva confecció havia de ser costosa. De fet, al nostre corpus

[78] De fet, Martínez Meléndez (1989: 315), autora d'un estudi dels noms dels teixits en castellà medieval, tracta la veu *polimita* i en diu el següent: «desde su origen la *polímita* ha sido un tejido elaborado con hilos de diversos colores. Aparece perfectamente descrito en la *General Estoria*. Esta misma fuente lo identidica con una tela que en Castilla recibía el nombre de *paño gotado* del que no se ha hallado otra referencia».

[79] Vid. LELMAL, s. v. *polymitus*.

[80] La variant *polendo* es llegeix també al corpus documental medieval de Galícia: **1010** Cañizares, *Lalín* 3, pp. 204-209 (*cit.* CODOLGA, s. q. *polend**): *orales diagonales, auri teste Io, grecisco I, alfiniano Io, alios polendos IIIor.*

[81] Blaise, *LLMA*, s. v. *polimicus*.

documental només es troba, com hem vist, en la donació pòstuma de l'arxipreste Protasi, en el testament del bisbe d'Osona, i en l'inventari de Sant Pere de Vic.

El mot no tingué pervivència en les llengües romàniques.

uarius

VARIANTS:

uarrius

uairus

FORMES:

uarium, -o, -iis, -am

uarrium

uairum, -as

uero, -a, -as

cat. uair (*pl.* uaires, ueres)

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Segons l'OLD[82], el mot *uarius* 'que té dos o més colors contrastats', 'variat' podria provenir del terme *uarus* 'pústula'. L'adjectiu es testimonia per primer cop a Terenci[83]: *ita risus est dudum, quia uaria ueste exornatus fuit*, i també és present en altres autors tot al llarg de la llatinitat clàssica, com araAtó[84]: *ubi uua uaria fieri coeperit, uites subligato, pampinato uuasque expellito, circum capita sarito*, Marcial[85]: *circa solem uisum coloris uari circulum*, o Virgili[86]: *autumnus ... purpureo uarius colore.*

[82] Vid. OLD, s. v.

[83] TER. *eu.* 683.

[84] CATO *agr.* 33, 4. Plini pren aquest passatge (*nat.* 17, 74): *Cato de omni cultura uitium ita praecipit ... ubi uua uaria fieri coeperit, uites subligato.*

[85] MART. 1, 76, 8.

SIGNIFICAT:

1. 'Que té dos o més colors contrastats', 'de color barrejat'[87], referit, especialment, al pelatge d'èquids i bovins.

2. 'De pell de vair', referit a una peça de vestir feta amb la pell d'aquest mamífer, caracteritzat pel color pigallat, la pell del qual fou molt preuada en la confecció d'abillament luxós[88].

FORMES ROMÀNIQUES[89]:

cat. *vair, vaire* 'de dos colors', esp. *vero* 'pell de marta gibelina', fr. *vair* 'tacat', 'nom antic que es donava a la pell del *petit-gris*', occ. *vair* 'de més d'un color'.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **864** DipPallars 58, p. 315 (*compravenda*): et accepi a uobis precium unum boue colore u a r i o quem uos entores dedistis.

(2) **1017** AComtalPerg I 125, p. 416 (*publicació sacramental del testament de Trasoer*): concessit ad meminita uxori sua parilio I de bubos cum suo aperio et pullino I cauallino u a r i o et uncias III de auro quem Viuas, filius condam Reuelli, debebat ei.

(3) **1054** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1130, p. 439 (*testament d'Ermemir Guillem, sacerdot i canonge de sant Pere de la seu de Vic*): et partem quam habeo in

[86] VERG. *georg.* 2, 463

[87] Vid. OLD, s. v. *uarius*.

[88] A la llum dels testimonis registrats, sovint és difícil discernir si es tracta de la segona o de la tercera accepció, quan el referent lèxic és un teixit o una peça de vestir.

[89] Vid. Coromines *DECat* IX 50a, 54 ss. Vid. etiam Meyer-Lübke, *REW* 9157. Vid. etiam DOccitan, s. v. *vair*.

ipso pullo dimitto ad eundem Guitardum. Et inter Guitardum Ermemiri et fratrem eius Guilelmum bouem alium dimitto u a r i u m .

(4) **1058** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1169, p. 479 (*publicació sacramental de Ramon Bonfill*): et suum pellicium u a r i u m dimisit ad Heribaldum clericum.

(5) **1058** Alturo, *Sta. Anna* 70, p. 79 (*testament de Seniol*): concedo ibi adiutorium equa I u e r a maiore et concedo ad iamdicta uxori mea equas II et parilios II de bubus.

(6) **1061** Alturo, *Sta. Anna* 78, p. 89 (*publicació sacramental del testament de Seniol*): dimisit ibi adiutorium equam unam maiorem u a r i a m , et concesit iamdicte uxori sue equas II et parelios II de bobus.

(7) **1063** AComtalPerg III 607, p. 1107 (*publicació sacramental de Gausbert*): loricam suam quam emerat a Petro Ermengaudi dimisit Guilelmo, filio suo, simul cum elmo et scuto et spata, simul cum ipso pullino u a r i o .

(8) **1068** CDipÀger 89, p. 334 (*inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost, abans d'anar en peregrinatge a Santiago de Compostel·la*): pelles III grisas qui sunt mantellos; et parilios II de pels u e r a ... et alios III parilios matrinas copertas de oued; et pellicia I armelina; et pelliconem I gris; et pellico I armeli; et pellico I u a i r ; et kapa I reblia coperta de beraga et manegas armelinas et grissas et de guai mantre et de gola qui se tenebant in alia pellicia.

(9) **1075** Constans, *DipBanyoles* 90, p. 53 (*testament de Bernat Bernat, bisbe de Carcassona*): et ad Clara suum pellicium u a r i u m , et ad Dagobertum Guisalli ipsum suum pellicium herminium.

(10) **1078** CSCugat II 694, p. 356 (*testament de Raimon Ramon*): et ad coniux mea ... plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias u e r e s et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oued.

(11) **1082** CSCugat II 708, p. 371 (*publicació sacramental del testament del clergue Guillem Sendred*): et dimisit ad Petronis Reimundi ipsa sua pellicia armelina et pelles suas u e r e s , cum ipso pellicio u a r i o , ad Petro presbiter s. Marie suum brisallo de tired. *Ibid.*: immutata hac uoluntate exceptus quod ipsas suas pelles u e r a s et suo pellicio u e r o , quod postea iussit dare pro suo debito.

(12) **1094** Baraut, *DocUrgell* 1119, Urgellia 8, p. 46 (*testament de Galceran Erimà*): et mando reddi meum equum u a r i u m Raimundo Berengarii, ea racione ut ipse reddat manumissoribus meis mulam quam inde accepit ut ipsis cum aliis rebus que superfuerint dent illam ad opus clocarii iam dicti et pro missis.

(13) **1163** CSCreus 109, p. 111 (*permuta de Sibil·la*): accipimus a te pro hac uenditione pelles unes u a i r e s nouas, coopertas de purpura et II cisclatones bonos.

(14) **1173** DipPoblet 463, p. 347 (*testament de Berenguer de Calaf*): et debet mihi R. de Archubus XXX morabetinos super duabus uelis et pellibus u a r i i s et uno plumaz.

(15) **1175** CSCreus 187, p. 188 (**1175** Papell, *DipSantesCreus* 186, p. 285) *testament de Ramon de Miralpeix*: dimitto etiam iamdicte uxori mee meum mantellum u a r r i u m (*uairum* Papell) coopertum de presseto rubeo.

(16) **1177** DipPoblet 594, p. 433 (*testament de Berenguer de Cardona*): Berengario Estruz ... et ipse debet dare quinque cannas et quartam presseti uermel de Montepesulano et duas pennas u a i r a s .

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (15); *Èquids* (2, 5, 6, 7, 12); *Bovins* (1, 3); *Teixits i pells* (4, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16)

COMENTARI:

L'adjectiu *uarius* designa, en llatí clàssic, una cosa que és 'de diversos colors' i 'de colors barrejats'[90], significat que es llegeix en els passatges anteriorment esmentats d'autors comAtó[91]: *ubi uua uaria fieri coeperit, uites subligato, pampinato uuasque expellito, circum capita sarito*, entre d'altres. Amb un sentit més genèric, el mot descriu quelcom que és 'divers', 'múltiple', 'dispar', tal com es llegeix a Ciceró[92]: *transfertur in multa disparia: uarium poema, uaria oratio, uarii mores, uaria fortuna: uoluptas uaria etiam dici solet, quum percipitur ex ultis dissimilibus rebus*, o a Cèsar[93]: *fortunae euentus uarii. Varius* també pot fer referència, en el sintagma *terra uaria*, testimoniada a Columel·la[94], a la terra que, després d'una època de sequera, en haver-hi pluges, sembla humida en les capes més externes, però de dins és encara seca: *sed quandoque arabitur, obseruabimus ne lutosus ager tractetur neue exiguis nimbis semimadidus, quam terram rustici*

[90] Així, Isidor (*orig.* 12, 1, 52): *uarius, quod uias habeat colorum inparium*, és a dir, "que té les bandes de colors diversos", en referència a un color propi del cavall. L'autor explica la suposada causa (*quod*) de l'origen del terme a partir de *u*(*iae imp*)*arium*, com si fos resultat de la contracció fonètica de dos mots. El sentit de l'adjectiu *uarius* correspondria, més enllà del valor etimològic, a un color 'pigallat', propi dels cavalls. En un altre passatge de les *Etimologies* (ISID. *orig.* 10, 277), es torna a relacionar *uarius* amb el mot *uia*: *uarius, quasi non unius uiae, sed incertae mixtaeque sententiae*. Vid. PASCUAL-BAREA 2015: 96.

[91] CATO *agr.* 33, 4.

[92] CIC. *fin.* 2, 3.

[93] CAES. *bell. gall.* 2, 22.

[94] COLVM. 2, 4, 5.

uariam cariosamque appellant. Finalment, amb un sentit al·legòric designa el caràcter inconstant i frívol d'algú, tal com es llegeix en el retrat descriptiu que Sal·lusti va fer sobre Catilina[95]: *animus audax, subdolus, uarius*.

Ja en època clàssica, *uarius* es va fer servir també en la seva forma substantivada, en masculí o femení, per denominar certes espècies d'animals. Així, amb el femení *uaria* s'anomenava a una pantera, i també a una garsa[96].

Al nostre corpus documental, el mot apareix amb dues accepcions diverses. Com a adjectiu de color, *uarius* expressa la idea d'allò 'que té dos o més colors contrastats', que és 'de color barrejat', i potser també 'pigallat'[97], tot fent referència a la forma o dibuix que prenen les parts acolorides de la pell dels animals, específicament de cavalls i bous[98]. L'aparició més antiga del terme correspon a un diploma de l'any 864[99] que registra una compravenda realitzada entre Teofred i l'abat Frugell i alguns monjos del monestir d'Alaó. Teofred els ven una mujada de terra amb alguns arbres a canvi d'un bou de color (*colore*) *uario*. La presència del mot *colore*, un cop més, ens confirma el valor cromàtic de l'adjectiu.

Uns anys més tard, a la publicació sacramental del testament de Trasoer[100], es llegeix la deixa d'un pollí *cauallino uario*. Semblantment, al testimoni de 1054[101] s'esmentra un bou *uarium*; també al testament de Seniol[102], on el

---

[95] SALL. *iug* 5, 1-2.

[96] PLIN. *nat.* 8, 23: *panthera et tigris macularum uarietate prope solae bestiarum spectantur, ceteris unus ac suus cuique generi color est*. Vid. etiam PLIN. *nat.* 10, 29: *picarum genera, quae longa insignes cauda uariae appellantur*. I segons Isidor (*orig.* 12, 6, 6), la forma masculina *uarius* fa referència a un tipus de peix, que l'autor assimilà, erròniament, a la truita: *uarii, a uarietate, quos uulgo tructas uocant*. Veny (2022: 136) assenyala que aquests *uarii* no s'han d'identificar amb la truita, sinó amb el *dicentrarchus punctatus,* és a dir, amb el *pintat* o *baila*.

[97] Wartburg, *FEW* XIV 182b. Segons el *FEW*, el sentit originari 'de color divers' degué passar a 'irisat', 'tacat'. El significat del mot en llatí clàssic fou el de 'variat', 'divers'. Vid. OLD, s. v. *uarius*.

[98] Vid. QUETGLAS 2019: 54.

[99] **864** DipPallars 58, p. 315.

[100] **1017** AComtalPerg I 125, p. 416.

[101] **1054** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1130, p. 439.

testador deixa en herència una euga qualificada com a *uera*, mentre que a l'adveració sacramental[103] el mot apareix amb la forma llatinitzada *uariam*.

Seguint amb els testimonis d'aquest adjectiu referits al pelatge dels animals, comptem també amb un de l'any 1063[104], en què es torna a esmentar un poltre *uario*. En aquest document, a més, s'esmenten dos èquids identificats amb el seu nom propi: un cavall *nomine Iuscafredum*, i una euga *nomine Gaciolam*. El darrer exemple de *uarius* amb sentit cromàtic es troba al document de l'any 1094[105], referit altre cop a un cavall (*meum equum uarium*). Així, en tots aquests casos l'adjectiu designa un tipus de pelatge, potser 'pigallat' o 'tacat', equivalent al castellà *moteado* o al francès *pommelé*.

La relació entre l'adjectiu *uarius* i un color propi del pelatge dels cavalls està ben arrelada des de bell antuvi. Ja Isidor el va incloure en l'enumeració de mots de color referits als cavalls[106]:

> ISID. *orig.* 12, 1, 48: color hic praecipue spectandus: badius, aureus, roseus, myrteus, ceruinus, giluus, glaucus, scutulatus, canus, candidus, albus, guttatus, niger. Sequenti autem ordine, u a r i u s ex nigro badioque distinctus; reliquus u a r i u s color uel cinereus deterrimus.

Per bé que aquests són els principals usos i accepcions de l'adjectiu com a mot de color, cal dir que es registren alguns casos en què *uarius* funciona també com a determinant de referents lèxics de l'àmbit de les pells animals, com ara *penna*, *pelles* i *pellicio*. Si bé en un inici ens havia semblat que l'adjectiu podia designar la característica d'aquestes pells de tenir més de dos colors barrejats,

[102] **1058** Alturo, *Sta. Anna* 70, p. 79.
[103] **1061** Alturo, *Sta. Anna* 78, p. 89.
[104] **1063** AComtalPerg III 607, p. 1107.
[105] **1094** Baraut, *DocUrgell* 1119 (Urgellia 8, p. 46).
[106] D'aquest llistat es desprèn que els colors del pelatge equí que cal tenir en millor consideració (*spectandus*) són *badius, aureus, roseus*, etc. A continuació, Isidor n'esmenta els barrejats, com ara *uarius ex nigro* o *badioque*. I, en darrer terme, els que cal tenir en menor estima (*deterrimus*): *uarius* o *cinereus* 'cendrós'.

aviat hem descartat aquesta opció. Segons registren alguns diccionaris, el llatí medieval *uarius* fou un substantiu masculí amb el significat de 'tipus d'ermini'[107], un mamífer característic pel color pigallat del seu pèl, amb el ventre blanc i el llom fosc. En aquests casos, doncs, el mot *uarius* descriu peces de vestir confeccionades a partir de la pell d'aquest petit animal[108]. Així ho contemplen els diccionaris de Blaise[109] i de DuCange[110], entre d'altres.

Amb aquesta accepció hem registrat alguns testimonis entre els nostres textos, en què *uarius* fa referència a la pell d'aquest petit mamífer. Una particularitat que cal assenyalar és el fet que quan *uarius* adopta aquest significat apareix amb una sèrie de formes pròpiament romàniques, de vegades llatinitzades, que no es testimoniegen quan el mot designa el color. Així, hom troba les formes *ueras, uarium, ueres, ueras, uero, uaires, uairas, uairum* i *uarrium*. Algunes d'elles són clarament catalanes, com ara *uair, ueres* i *ueras*. En definitiva, és nom

[107] Vid. TRIAS 2012: 414-416. L'autora, en el seu estudi sobre el lèxic tèxtil a la documentació llatina altmedieval de Catalunya, recull el terme sota el lema *uairus* i postula que el substantiu *uair*, derivat del llatí *uarius* –'variat, mudable'–, és el nom d'un mamífer. Segons la definició de Nicolaus Pergamenus (*Dialogus creaturarum*, CX, Grässe: 262): *uarius est bestia parua paulo amplior quam mustela. A re nomen habet. In uentre enim candidus in dorso habet colorem cinereum, ita elegantem, ut mireris bestiam sua creatione spectabilem. De genere piroli est, in arboribus habitat et foetus facit ... Varius licet sit paruus, propter nobilitatem pellis suae, animal excellentissimum est.* Així doncs, és clar que la pell del *uair* fou molt preuada per a la confecció de peces tèxtils. Trias, d'altra banda, no és partidària de les definicions donades per Coromines i Alcover i Moll (s. v. *vair*), i hi adverteix una confusió entre les formes i significats d'aquest mot. Sembla que Alcover i Moll barregen els conceptes, ja que atribueixen a l'adjectiu *vair* (integrat al sintagma *pena vaira*) el significat etimològic de 'bocí de pell de folradura de color variat', alhora que intueixen que el substantiu correspon a 'cert animal semblant a l'esquirol', de la pell del qual se'n feien folradures. Vid. TRIAS 2012: 415.

[108] Coromines (*DECat* IX 51b, 25) assenyala que les *penna uaria* comprenien, entre d'altres, les d'esquirols, erminis, etc., de colors grisos brillants i variats. Trias (2012: 415), al seu torn, identifica l'animal anomenat *vair* amb l'*armenius mus* o *ermini*.

[109] Vid. Blaise, *Lexicon*, s. v. *uarius*: «*uarii*, sortes d'hermines ayant de ventre blanc et le dos brun».

[110] El diccionari DuCange (s. v. *uares*) l'identifica amb la família dels *murium Ponticorum*, animals caracteritzats per tenir el ventre de color blanc i el dors fosc. JOSEPHUS BARBARUS, *Itinerario ad Tanaim*, p. 456 (*cit.* DuCange, s. v. *uares*): *Sibelinos, Armelinos, Dossos, Vares, uulpes, et id genus animalium alia illi offerentes.*

determinant de pells molt apreciades en la confecció d'abillament luxós, i abunda en l'Edat Mitjana, especialment als documents rossellonesos[111].

Així, a l'inventari de mobles d'Arnau Mir de Tost de l'any 1068[112], s'identifiquen unes pells *ueras* al costat d'unes pells *matrinas copertas de oued*, indicant-ne, doncs, la procedència animal. Al testament de Bernat Bernat, bisbe de Carcassona[113], el testador deixa a Clara un *pellicium uarium*, i a Dagobert Guisall un *pellicium herminium*. Al testament de Raimon Ramon, de l'any 1078[114], s'esmenta una sèrie de pells que aquest deixa a la seva dona, diferenciades igualment per l'animal de procedència: *pelles I marinurinas et armelinas et alias ueres et pellicium I armenium bonum.* A la publicació sacramental del testament del clergue Guillem Sendred, s'esmenta que deixà a Pere Raimund *ipsa sua pellicia armelina et pelles suas ueres, cum ipso pellicio uario*. En darrer terme, es llegeix a una permuta de l'any 1163[115], realitzada per Sibil·la, la venda d'unes *pelles uaires nouas, coopertas de purpura*.

De tot aquest recull de testimonis documentals es desprèn que una pell qualificada per mitjà de l'adjectiu *uarius* es diferencia de les pells de *matrinus, armelinus*, *armenius* (*herminius*) i *marinurinus*. A més, pels contextos en què es registra aquest terme, es dedueix que les pells amb què es confeccionaven aquestes peces de vestir devien ser molt valuoses.

Alcover i Moll recullen el mot *vair* (*vayr*), adjectiu documentat en català antic amb el significat de 'vari', 'mudable', i addueixen també alguns exemples de l'àmbit tèxtil (*pena uaira*), que descriuen així: «bocí de pell de folradura de color variat». D'altra banda, recullen el substantiu masculí, també antic, *vair,* del qual en diuen «porció de pèl de cert animal semblant a l'esquirol, destinada a folradures; el mateix animal del qual es treia la dita pell (castellà *vero*)». Trias,

[111] Vid. Coromines, *DECat* IX 51b, 29 ss.
[112] **1068** CDipÀger 89, p. 334.
[113] **1075** Constans, *DipBanyoles* 90, p. 53.
[114] **1078** CSCugat II 694, p. 356.
[115] **1163** CSCreus 109, p. 111.

però, està en desacord amb la definició aportada per Alcover i Moll, car, segons el seu parer, els autors barregen els conceptes, ja que atribueixen a l'adjectiu *vair* -integrat en el sintagma *pena vaira-* el significat etimològic 'color variat'), mentre que, d'altra banda, intueixen que el substantiu correspon a cert animal semblant a l'esquirol, de la pell del qual se'n feien folradures. Coromines[116], al seu torn, indica que el mot llatí *uarius* esdevingué per via popular, passant per *uair*, la forma catalana *ver*. Segons l'autor, aquesta forma fou abandonada ràpidament en confondre's amb *uerus* 'veritable' en els parlars catalans. L'etimòleg corrobora el fet que el mot s'aplicà sobretot a pells luxoses, en sintagmes del tipus *penna uaria*, que, entre d'altres, comprenien les pells de petits mamífers, com ara esquirols o erminis, de colors grisos i brillants[117]. Segons Trias[118], expressions del tipus *pennae uariae* o *pelles uariae, uestes uariae* o *uarium indumentum* fan referència a les peces de l'abillament elaborades amb la pell clapejada de l'esmentat mamífer, que en la documentació medieval europea pren, entre altres, les formes *uairus, uairum, uares, uarius, uayus, uarus, uayrus* i *ueyrus*[119].

L'adjectiu *uarius* no es testimonieja en altres corpus d'àmbit hispànic. En les llengües romàniques, el mot perviu al català *vair* i *vaire* 'variat', 'pell destinada a folradura', a l'espanyol *vero*[120], al francès antic *vair* 'bigarrat' i a l'occità *vair*[121].

---

[116] Vid. Coromines *DECat* IX 50a, 54-57.

[117] *Ibid.*, p. 51b, 19-28: «en català queden alguns rastres de derivats, en aplicació al color, en particular: a la fruita en procés de madurar (*verat*), en parlars de substrat mossàrab, o d'evolució per una altra causa: Tarragona *cabra virada* 'que el pèl li fa clapes, com avellanes negrenques, unes més clares de colors que les altres'. *Verolar* 'prendre colors els raïms a les vinyes, les cireres, etc.', *virolat* 'ple de coloraines', *vaca biruláda* 'la vaca clapada'».

[118] Trias 2012: 414-416.

[119] Vid. Niermeyer, s. v. *uarius*. L'autor relaciona tant les formes substantives com les adjectives amb pells.

[120] Vid. Coromines, *DECat* IX 50a, 54 ss. Altres derivats del terme s'observen en construccions del tipus *Cabra virada* «que el pèl li fa clapes com avellanes negrenques, unes més clares de color que les altres».

[121] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 9157. Vid. etiam Wartburg, *FEW* XIV 182b.

En definitiva, a les llengües romàniques es constaten diversos derivats de *uarius* que designen, sobretot, animals pigallats o clapejats[122].

Com a curiositat pel que fa als derivats romànics d'aquest terme, volem esmentar l'estudi que feu Veny[123], a la *Història lingüística dels nostres peixos*, sobre la veu catalana, castellana i portuguesa *baila*, que designa un tipus de peix voraç i nòmada, similar al llobarro, però més petit que aquest. És característic per ser pigallat, com indica el determinant *punctatus* del seu nom científic: *Dicentrarchus punctatus*. Sobre l'origen del mot *baila* s'havien fet diverses propostes etimològiques, entre les quals hom troba la de Coromines, segons el qual el mot procedia del mossàrab **lobaira* (i, aquest, del llatí *luparia*). Tanmateix, segons Veny, que reconeix els arguments que suporten aquesta teoria com a versemblants,

> és justament la coneixença d'una variant catalana, *vaira*, que m'ha fet pensar en una altra etimologia més convincent, que parteix del llatí *uaria*, femení de *uarius*. Des del meu punt de vista, les petites taques del peix, que han servit de motivació per a la majoria de noms de la *baila* (cat. *pintat*, cast. *trucha de mar*, fr. *loup tacheté*, etc.) constitueixen la clau de la gènesi del seu nom[124].

Val a dir que des del punt de vista semàntic el mot presenta una casuística idèntica a la de l'adjectiu *grisus*. En efecte, tant *uarius* com *grisus* identifiquen el

[122] Així s'observa també en el català *gatvaire* 'gat fer', a causa de les ratlles que es dibuixen al seu pelatge; *vairó* 'peix semblant al verat, amb ratlles a manera d'anells'; *verat* 'peix blavós amb ratlles negres de través ondulades i ventre blanc platejat', en l'occità *vairat* 'de més d'un color' (DOccitan, s. v. *vairat*), en el francès antic *vair* 'cavall tacat', *vaire* 'bou tacat amb una taca blanca', i *veres* 'ratlles en els cossos de certs animals'. Vid. DCVB, s. vv. *gatvaire*, *vairó*, *verat*. *Verat* és derivat del llatí *uariatus* 'variat', 'de colors diversos', del verb *uariare* 'variar, diversificar'. Vid. OLD, s. v. *uario*, vid. etiam Wartburg, *FEW* XIV 186a ss.

[123] VENY 2022: 131-141.

[124] *Ibid.*, p. 140. Així, segons l'autor, el nom de peix *baila* del català, castellà i portuguès deriva del llatí *uaria* en el sentit de 'tacat'.

color (‘barrejat’ i ‘gris’, respectivament), a més d’un tipus de pell d’un petit mamífer, utilitzada en la confecció de peces de vestir luxoses. Quan apareixen substantivats, denominen aquest animal.

Segona part:

Colors?

Per molt que ens hagués satisfet que quedessin resoltes totes les qüestions, la realitat és que en parlar de colors ens hem trobat en alguns casos davant de murs difícils de sobrepassar. Si tornem la vista enrere a les pàgines en què hem esmentat les discussions sorgides a la segona meitat del segle XIX en torn a la qüestió del color, de seguida es fa evident que aquest és un camp que sovint deixa l'investigador amb més dubtes que certeses, especialment si hom s'hi acosta des del punt de vista del lèxic.

En les pàgines que segueixen hem volgut agrupar els mots que, per raons diverses, no podien ser inclosos en la primera part. Es tracta principalment de termes que de vegades presenten un significat incert, o que han perdut l'accepció cromàtica originària. Tanmateix, per la seva relació etimològica o semàntica amb l'esfera del color, hem cregut oportú incloure'ls i estudiar-los, tot tenint present, a més, que alguns d'aquests mots han perviscut en les llengües romàniques com a mots de color. A continuació, doncs, presentem l'estudi lexicogràfic de diversos vocables, que tenen en comú alguna o diverses de les particularitats suara esmentades. Tot atenent a les seves característiques lingüístiques i semàntiques, els hem agrupat en tres categories diferents: significat incert, ús abstracte i metafòric i, en darrer terme, desplaçaments semàntics.

1. Significat incert

En emprendre un treball d'aquesta mena, hom és conscient de les dificultats a què s'enfronta. Una de les principals rau en el fet que no sempre és possible identificar amb certesa el color que designa un terme, i en alguns casos ni tan sols es pot determinar a quin àmbit cromàtic caldria incloure'l. Sovint l'etimologia, d'una banda, i les formes romàniques derivades, de l'altra, ens permeten fer-nos una idea, més o menys aproximada, de la tonalitat a què un mot al·ludeix. En el millor dels casos es poden donar significats més precisos, sobretot quan es tracta de mots de llarga trajectòria en la llengua (com *albus*, *niger*, *rubeus*, etc.). En el cas d'altres vocables, si bé el seu significat pot ser força incert, és possible encabir-los en un àmbit cromàtic, com s'ha vist amb els adjectius *liarrus* o *saixus*, gràcies a l'etimologia, als derivats romànics que han pervingut dels termes, o bé al fet que apareixen contraposats a altres mots de color en un mateix context textual.

Tanmateix, de tots els termes que formen part del lèxic del color en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval n'hi ha tres que, per raons diverses, no hem gosat d'incloure de manera categòrica en la primera part d'aquest treball. Es tracta dels adjectius *ceruunus*, *granatus* i *tilgus*:

Significat incert

TERMES DOCUMENTATS:	
ceruunus	*tilgus*
granatus	

El primer adjectiu, *ceruunus*, no es pot afirmar amb certesa que faci referència a un color. Certament, i a la llum de l'únic testimoni en què es registra, el mot s'aplica a un tipus de tela, i podria indicar-ne el color. Tal com s'exposa a la fitxa lexicogràfica pertinent, *ceruunus* és una variant de *ceruinus*, adjectiu que es documenta en les obres de diversos autors llatins com a color del pelatge dels cavalls. Així es llegeix, en efecte, als llistats d'Isidor i de Pal·ladi, i semblantment a la *Mulomedicina Chironis*. Això ens fa pensar que potser, en el context dels nostres diplomes, el terme pot mantenir aquesta accepció, amb el sentit de 'de color del cérvol', per bé que el referent lèxic a què s'aplica és de l'àmbit tèxtil.

Un cas similar el representa l'adjectiu *granatus*. Per l'etimologia del mot, d'una banda, i pel context en què el tenim testimoniat, de l'altra, no podem afirmar de manera convincent que designi un color, però tampoc no seria impossible considerar que fa referència al 'vermell fosc'. Tanmateix, com que el mot es refereix principalment a objectes luxosos, sembla plausible que designi quelcom que està recobert de granats o de pedres precioses. El possible significat cromàtic del terme es relaciona amb el del mot *grana*, un substantiu que designa el color escarlata i que a la documentació llatina del domini lingüístic del català s'esmenta en una ocasió[1]. La *grana* fou molt preuada com a tint d'aquest color, i s'extreia del quermes, tal com succeeix en el cas de molts altres colorants. Des del seu origen llatí fins l'actualitat, aquest mot ha designat l'exreció que produeix el

[1] **1138** ACVic, perg. núm. 1644 i núm. 1645 (*cit.* GMLC, s. v. *grana*): *ipsa grana que dicunt uermei*.

vermell escarlata, i en l'Edat Mitjana fou un dels colorants més preuats. De fet, en la documentació procedent de Castella els teixits tenyits amb grana rebien el mateix nom que el tint, independentment de la matèria d'aquest teixit[2]. Per l'existència de la *grana*, doncs, pot considerar-se que *granatus* es relaciona més o menys amb el color vermell escarlata.

Quant a *tilgus*, aquest mot té una complexitat diversa, d'una banda perquè és un adjectiu propi exclusivament dels diplomes de la Catalunya altmedieval i, de l'altra, perquè no sembla haver deixat rastre en les llengües romàniques. L'etimologia del terme és igualment dubtosa, i només Coromines n'ha fet una proposta[3]. Se sap, doncs, que l'adjectiu es refereix a un color, perquè a l'únic testimoni en què apareix determina el substantiu *colore*: *cauallo I de colore tilgo*[4]. El testimoni, de finals del segle IX, no ens permet obtenir més informació d'aquest mot[5], tot i que és clar que es refereix al color del pelatge d'un cavall.

[2] Vid. MARTÍNEZ MELÉNDEZ 1898: 476-477. L'autora aporta diversos testimonis de finals del segle XIII i del segle XIV, en què el mot *grana* es refereix tant a teixits de seda com de llana: *de la pieça del galanbrún de grana*; *unas frangas de seda de grana con filo de oro*, entre d'altres.

[3] Vid. l'explicació etimològica corresponent, s. v. *tilgus*.

[4] **874 (873?)** DipPallars 71, p. 322.

[5] Al diploma, escrit sota dictat pel prevere Blanderic, no es llegeix cap altre terme de color. Com hem dit, aquest és un dels mecanismes que ens permet, de vegades, diferenciar almenys semànticament un terme de color d'un altre, però trobar testimonis d'aquesta mena no és el més habitual.

ceruunus

VARIANTS:

—

FORMES:

ceruuna

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *ceruunus*, documentat prèviament només en glosses[6], és una variant del llatí *ceruinus* 'pertanyent al cérvol', derivat, al seu torn, del substantiu *ceruus* 'cérvol'. *Ceruinus* es documenta des de Varró[7]: *incendendum cornum ceruinum, ne quae serpens accedat*, i en autors com Columel·la, Plini, Marcial, Horaci i Ovidi, entre d'altres. Com a terme de color, es troba a Pal·ladi[8], en la descripció dels colors del pelatge dels cavalls: *equorum colores … badius … ceruinus*. A partir d'aquest llistat de termes el mot fou recollit, amb la mateixa accepció, a la *Mulomedicina Chironis*[9] i a les *Etimologies* d'Isidor[10], sempre amb la forma *ceruinus*.

SIGNIFICAT:

1) 'Pertanyent al cérvol'[11], potser en relació amb el seu color[12].

---

[6] GLOSS. III 557, 56 (*cit.* ThLL III 945, 46).
[7] VARRO *rust.* 3, 9, 14.
[8] PALLAD. 4, 13, 3.
[9] CHIRON *mulo.* 960.
[10] ISID. *orig.* 12, 1, 53. Vid. etiam *orig.* 12, 1, 48.
[11] Vid. GMLC, s. v. *ceruunus*.

FORMES ROMÀNIQUES[13]:

esp. *cervuno* 'perteneciente o relativo al ciervo', 'dicho del color de un caballo o de una yegua', valenc. *cervú*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1012** CSCugat II 442, p. 89 (*establiment d'un alou per part de l'abat Guitard*): quantum iste afrontaciones includunt et hos terminos ambiunt, sic donamus tibi in predicta omnia ipsa medietate, sub tali deliberacione, ut ab integrum ipsa medietate teneas et possideas plenissime in uita tua et post tuum discessum duos ex filios tuos, quem tu elegeris, in seruicio s. Cucuphati hoc teneant et possideant in uita illorum, et per singulos annos dent censum rofia I obtima c e r u u n a ad prefato cenobio, et post illorum obitum libere solidum ad integrum remaneat ad s. Cucuphati cenobii.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1)

COMENTARI:

Segons el GMLC, el mot *ceruunus* constitueix una variació del llatí *ceruinus*, i es documenta tan sols en glosses. Tanmateix, a la tesi doctoral de Trias, l'autora tractà la veu i afinà la definició del GMLC ('pertanyent al cérvol'), tot afegint-hi que el mot podria designar un color similar al del cérvol, cosa que casaria a la perfecció amb el context de l'únic exemple documentat en el corpus documental

[12] TRIAS 2012: 446.

[13] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1849. Per als derivats de *ceruinus*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 1847. Aquest perviu a l'italià *cervino*, i al sard *kervinu*, així com al català *cervís* 'propi del cérvol', vid. DCVB, s. v. *cervís*.

conservat a Catalunya[14], en què es llegeix la forma *ceruuna* tot qualificant el mot *rofia* 'una mena de barret'. A parer de l'autora, *ceruuna* podria ser una lectura errònia, sota la qual hi hauria en realitat el mot *cofia*[15]. Trias no fa referència als passatges de Pal·ladi, de la *Mulomedicina chironis* ni d'Isidor, però sí que addueix un passatge del *Llibre de Menescalie o tractat de les Mules*, de l'any 1523, citat per Alcover i Moll, on pervisqué la forma *cervís* (equivalent al castellà *cervino* o *cervuno*): «cervís: la color que dient ceruina li dient axí perquè ha color de ceruo»[16], per justificar l'atribució cromàtica que es dona a aquesta forma.

Com dèiem, el mot *ceruinus* apareix documentat a diversos tractats que esmenten els colors. Per exemple, al *Tractat d'agricultura* de Pal·ladi, hom troba el següent llistat de termes de color referits al pelatge dels cavalls:

> PALLAD. 4, 13, 3: colores hi praecipui, badius, aureus, albineus, russeus, murteus, c e r u i n u s , gilbus, scutulatus, albus, guttatus, candidissimus, niger, pressus: sequentis meriti uarius cum pulchritudine, nigra uel albineo uel badio mixtus, canus cum quouis colore, spumeus, maculosus, murinus, obscurior. Sed in admissariis praecipue legamus clari et unius coloris: ceteri uero despiciendi, nisi magnitudo meritorum culpam coloris excuset.

I també a Isidor, que partí del llistat de colors de Pal·ladi per elaborar-ne el seu, es llegeix en dues ocasions:

[14] S'ha comprovat el pergamí (ACA, Cart., f. 202, núm. 631) i es corroboren tant la lectura de *ceruuna* com de *rofia*.

[15] Vid. TRIAS 2012: 446. El mot *cofia*, que no recull el GMLC i que es testimonia un sol cop al corpus documental de la Catalunya altmedieval (**1178** DipTortosa 298, p. 370), designa una espècie de barret. Trias proposa que el mot *rofia* del diploma de Sant Cugat sigui una mala transcripció d'aquest terme, però nosaltres som del parer que es tracta d'una variant de *rufia* 'pell de cérvol'.

[16] Vid. DCVB, s. v. *cervís*.

> ISID. *orig.* 12, 1, 48: color hic praecipue expectandus: badius, aureus, russeus, myrteus, c e r u i n u s , giluus, glaucus, scutulatus, canus, candidus, albus, guttatus, niger.

> ISID. *orig.* 12, 1, 53*:* c e r u i n u s est, quem uulgo gauranem dicunt. Aeranem idem uulgus uocat, quod in modum aerei sit coloris.

Semblantment, al llistat de colors de la *Mulomedicina Chironis*:

> CHIRON *mulo.* 9, 960, 7: nam certa nomina coloris haec erunt. Primus albus, secundus rufeus, tertius badeos, quartus murteus, quintus niger, sextus Spanus, septimus c e r u i n u s , octauus giluus.

Sobre l'ús de *ceruinus* com a terme de color, val a dir que André[17] el recollí dins la categoria d'adjectius qualificats com a «adjectifs de comparaison»[18]. Tot designant de manera general les característiques pròpies d'un objecte o d'un ésser animat, aquests mots engloben el color dins el conjunt d'aquestes qualitats[19]. Entre aquests derivats cromàtics, l'autor recull *ceruinus* 'color del pelatge del cérvol', aplicat especialment al pelatge del cavall, tot adduint testimonis dels autors prèviament esmentats. Equivaldria, segons André, al francès *louvet* 'barreja de pèls grocs i negres', anteriorment anomenat 'pèl de cérvol'.

Part del problema d'incloure *ceruunus* en un estudi de color com aquest rau principalment en el fet que no sabem amb certesa què designa el mot que complementa. Així, al diploma l'any 1012[20] que registra l'establiment d'un alou

[17] Vid. ANDRÉ 1949: 214.

[18] *Ibid.*, p. 73. Sota aquest epígraf l'autor recull els adjectius que originàriament no tingueren un valor cromàtic, sinó que designaven la matèria o la naturalesa de què estava fet quelcom, com en el cas del mot *argenteus* 'de plata, platejat', o del mot *columbinus* 'de la raça del colom', que acabà designant 'del color del colom', i, per extensió, 'gris pissarra'. El grec deu haver servit de model d'aquest sistema.

[19] *Ibid.*, pp. 212-213.

[20] **1012** CSCugat II 442, p. 89.

situat al castell de Clariana, s'hi llegeix *rofia I obtima ceruuna.* Si busquem el mot *rofia* a les fitxes lexicogràfiques del GMLC, se'ns redirigeix a la veu *rufia* 'pell del *rufius*?', un mot que, segons Gaffiot, fa referència al *loup cervier*, això és, el linx. El DuCange, al seu torn, defineix *rufia* com a 'pell de cérvol'. Si donem per bones aquestes accepcions, així com la lectura *rofia*, un hàpax al nostre corpus documental, caldria entendre que l'adjectiu *ceruunus* fa referència a la pell del linx o, potser, a una pell de cérvol.

Però Trias, que també es fixà en el terme, va interpretar que *rofia* era una mala transcripció del mot *cofia*, un tipus de barret[21]. En aquesta tesi sobre els teixits, l'autora oferí una nova accepció per a *ceruunus*: 'del color del cérvol'. Tanmateix, tenint en compte que tant *cofia* com *rofia* apareixen en una única ocasió als nostres diplomes, ens permetem dubtar d'aquesta afirmació, i mantenim com a possibilitat el que el GMLC indica sobre *ceruunus*: que es tracta d'una variant de *ceruinus* 'pertanyent al cérvol'. Si prenem per bona la possibilitat que *rofia* sigui una variant gràfica de *rufia*, el que estaríem llegint en aquest diploma és la donació d'una pell de llop cerver.

El mot no es documenta en altres corpus de llatí medieval hispànic. Als diccionaris europeus de llatí medieval, hom troba el terme al MLW[22], que recull *ceruunus* i la variant gràfica *cerbunus* amb el significat de 'relatiu al cérvol', així com *ceruinus* 'del color del cérvol'.

El llatí *ceruinus* pervisqué en l'italià *cervino* 'di cervo', i també 'colore di mantelli animali, in particolare dei cavalli, simile a quello del cervo'[23]; també en el sard *kervinu* 'de cérvol'. De *ceruunus*, al seu torn, deriven el castellà *cervuno*[24] 'perteneciente o relativo al ciervo', i també 'dicho del color de un caballo o de una yegua'; a València es registra la forma *cervú* 'id.'. En català perviu l'adjectiu

[21] Vid. TRIAS 2012: 446.
[22] Vid. MLW, s. v. *ceruunus.* Vid. etiam s. v. *ceruinus.*
[23] Vid. TLIO, s. v. *cervino.* Segons indica aquest diccionari, com a nom de color es testimonieja en una traducció a l'italià del tractat d'agricultura de Pal·ladi, del segle XIV (*Palladio* volg. (tosc.), a cura di Paolo Zanotti).
[24] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1847 i 1849. Per a l'espanyol, vid. etiam Corominas-Pascual *DECH* II 71a, 42-44.

cervís 'relatiu o pertanyent al cérvol' (derivat de *ceruinus*), però en etapes més antigues de la llengua el mot mantenia el significat cromàtic. Així ho fan constar Alcover i Moll: «la color que dien ceruina li dien així perque ha color de ceruo»[25]. En definitiva, sembla que com a mot de color s'aplica només al pelatge dels èquids, i en el context de la nostra documentació el valor cromàtic no és segur.

[25] Vid. DCVB, s. v. *cervís*.

granatus

VARIANTS:

—

FORMES:

granata,-um, -o, -os, -as

ONOMÀSTICA:

Top.: Granata, Granada, Malo Granato, Granadellus, Granadelus, Granatera.

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *granatus* deriva de *granum* 'gra', 'fruit', dit amb referència al *malum punicum* 'fruit granat', 'magrana', equivalent al grec φοινικοῦν μᾶλον[26]. Es testimonieja des d'autors com Columel·la[27]: *dulcia granata, quae Punica uocantur*, i Plini[28]: *sed circa carthaginem punicum malum cognomine sibi uindicat, aliqui granatum appelant.*

SIGNIFICAT:

1) 'De color vermell fosc' o, potser, 'proveït de granats'.
2) 'Granat', en referència a una pedra preciosa.

[26] Vid. ThLL VI/2 2175, 32. En llatí clàssic existeix també el substantiu neutre *granatum* 'magrana', i *malogranatum* 'id.', format, segons indica el ThLL (VIII 206, 21), per *malum* i *granatus*, i documentat en autors tardans. Isidor en dona la definició següent (*orig.* 17, 7, 6): *malum punicum dici eo quod ex Punica regione sit genus eius translatum. Idem malogranatum, eo quod intra corticis rotunditatem granorum contineat multitudinem. Arbor autem malusgranata est generis feminini.*

[27] COLVM. 12, 42, 1.

[28] PLIN. *nat.* 13, 34, 112. Vid. etiam *nat.* 15, 34, 115: *quaedam mala aluo continentur, ut granata*; 20, 53, 149: *singultus ... sistit cum suco granati.*

FORMES ROMÀNIQUES[29]:

cat. *granat* 'gros, gran, crescut' i 'pinyolenc' (aplicat a minerals), 'pedra preciosa de color vermell fosc', esp. med. *malgranado*, it. *granato*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **951** Baraut, *DocUrgell* 8, Urgellia 8, p. 123 (*testament de Guisad II, bisbe d'Urgell*): et ad fratre meo Ratefredo cauallo I blancardo cum freno g r a n a t o et sella g r a n a t a et asbergo I et spata I ignea et scuto I et equas V.

(2) **ca. 960** (*còpia del s. XII*) DipPallars 183, p. 381 (*notícia d'objectes preciosos del monestir d'Ovarra donats per l'abat Levilà al comte Ramon II de Ribagorça*): IIII alias spatas, et IIII loricas et IIII frenos g r a n a t o s cum suas alaginas[30] et II sellas g r a n a t a s .

(3) **1196** Bisson, *Fiscal accounts* II 162, p. 293 (*testament sacramental de Guillem de Bassa*): dimisit Arnallo Umballi unum ex suis cifis et Petro de Deo anulum I arguncium[31] g r a n a t u m uidelicet.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Objectes (1, 2, 3)

COMENTARI:

Més enllà dels valors recollits al Thesaurus de l'adjectiu *granatus*, especialment en relació a la designació del *malum punicum* 'magrana', el terme

[29] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 3846. Per al català, vid. Coromines, *DECat* IV 596a, 2 ss.

[30] El GMLC (s. v. *granatus*) indica en nota, sobre el mot *alaginas*: «*i. e.* alagmas».

[31] Aquest mot és un hàpax que no es testimonieja en cap altre lloc al nostre corpus documental, ni tampoc en altres corpus de llatí medieval. Podria ser un error per *arguntium* > *argentum*, o per *argumentum*.

gaudí, en llatí medieval, d'altres significats[32]. A tall d'exemple, la veu *granatus* és recollida al DuCange[33] i es defineix com a 'pedra preciosa', documentada amb aquesta accepció en un diploma de la cort imperial de Frederic II, al segle XIII.

Pel que fa al català medieval, el Glossari General lul·lià[34] recull el mot *granada* 'pedra preciosa de color vermell fosc', provinent del llatí *granatum* 'magrana', per la similitud amb el color dels grans d'aquesta fruita:

> Prov., 219 (*cit.* Glossari General lul·lià, s. v. *granada*): lo maracde e lo marbre son metalls de l'aygua, e la caramida el safili de la terra, el rubís e la g r a n a d a del àer, e lo calcedoyne e l'estopaci del foc.

Al nostre corpus documental es llegeixen tres aparicions d'aquest adjectiu, que té com a referents lèxics substantius que designen objectes. Al testament de Guisad II, bisbe d'Urgell, de l'any 915[35], es llegeix el sintagma *freno granato et sella granata*, on els adjectius *granato* i *granata* semblen fer referència als granats, uns minerals de color vermell fosc molt emprats en l'elaboració de joies i en orfebreria en l'alta Edat Mitjana, especialment en peces elaborades amb la tècnica del *cloisonné*[36]. El document és citat per Bonnassie[37], que identifica el terme *granatus* amb la pedra preciosa amb què els nobles ornamentaven les seves selles: «le noble ne possède pas d'objets plus précieux que les selles et les mors dont il équipe sa monture: selles rehaussées d'argent, d'or, de grenats».

Molt proper cronològicament és el diploma que registra l'inventari d'objectes preciosos del monestir d'Ovarra, redactat vers l'any 960[38], tot i que el

[32] Vid. GMLC, s. v. *granatus*.
[33] Vid. DuCange, s. v. *granatus*.
[34] Vid. Glossari General lul·lià, s. v. *granada*.
[35] **951** Baraut, *DocUrgell* 8 (Urgellia 8, p. 123).
[36] DURAN-PORTA 2015: 72.
[37] BONNASSIE 1975-1976: 296.
[38] **ca. 960** (*còpia del s. XII*) DipPallars 183, p. 381. Sobre el tresor d'Ovarra i el seu origen en feu referència M. de Riquer (1968: 26): «poc podem dir de l'armament del cavall en el període que hem estudiat en aquest capítol (ss. X-XII) [...] això no obstant cal que recordem un interessant

document que es conserva és una copia del segle XII. Al text s'esmenten, altre cop, uns *frenos granatos … et II sellas granatas*, és a dir, les selles de muntar ornamentades amb granats. Segons els editors del GMLC, tanmateix, no es pot afirmar de manera inqüestionable que en aquests dos documents del segle X l'adjectiu *granatus*, referit a *sella* i *frenum*, signifiqui 'proveït de granats', tot i tractar-se d'objectes preciosos, sinó que també seria plausible interpretar l'adjectiu amb el significat de 'color vermell fosc'.

En aquest sentit, cal pensar en el substantiu femení *grana* 'color escarlata', procedent del neutre plural de *granum*, que durant els segles XIII i XIV ja designava la grana[39], un producte molt apreciat com a tint de color escarlata, extret de la closca del quermes que habita sobre els garrics, «de la tasca de recol·lecció del qual, a Hispània, se'n cuidaven en bona part els sarraïns»[40].

document devers l'any 960 en el qual s'enumeren objectes preciosos procedents del botí d'una victòria sobre els moros que els monjos del monestir de Ovarra cedeixen [...] al comte Ramon II de Ribagorça. S'hi esmenten frens d'argent i granats, selles granades, esperons d'argent». Aquest diploma fou també estudiat per Bastardas (1995: 189) que, tot citant J. Vernet, n'assenyalà l'origen àrab i l'identificà amb el que, segons al-'Udrï, el comte Bernat havia pres a traïció a Muhammad b. Lope. Bastardas analitzà el text a propòsit del terme *alleua*, que hom troba a l'edició publicada per Serrano y Sanz (*Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza,* p. 347), segons una còpia del segle XII: «extraviada aquesta còpia del XII, Abadal (*Els comtats de Pallars i Ribagorça* II 183, pp. 380-381) en reprodueix el text donat per Serrano y Sanz com a font més segura». Sobre altres particularitats lèxiques d'aquest diploma, vid. *ibid*, p. 190: «en l'edició de Serrano y Sanz, s'afirma que *alleua* significa 'dot'. Seguint-lo Abadal, tradueix *alleua* per 'dot', en el resum. Quan vaig redactar per al GMLC l'article corresponent, no devia veure gaire clar que el significat de 'dot' fos l'exigit pel context, de manera que [...] vaig posar un interrogant. El mot *alleua* escau millor el significat de 'préstec' que no el de 'dot'[...], llavors es veu clar el que ha passat: a l'original, en lloc d'*in alleua* deia sens dubte *manlleua*, però el copista del segle XII llegí *in* en lloc de *m* [...]. Ell mateix havia llegit mes amunt *alagina* en lloc d'*alagma*».

[39] Vid. DCVB, s. v. *grana*. Alcover i Moll donen diverses accepcions del mot *grana* del català, entre les quals la de 'cotxinilla', 'excrescència de certes plantes, que, espremuda, dona un colorant vermell molt estimat en tintoreria'. El mot també designa el color produït per aquesta excrescència, així com la tela tenyida del mateix color. En castellà existeix *grana*, amb el mateix significat. Segons Coromines (*DECat* IV 595b, 28 ss), que aporta testimonis del segle XIII, el mot *grana* del català designa la cotxinilla de la porpra o del vermell: *carga de grana* (Tarifa de Bna. de 1271, on ja figura també per a la roba tenyida: *drap vermeyl de grana*).

[40] Vid. GMLC, s. v. *grana*.

Aquest mot, que es testimonieja als nostres diplomes en una única ocasió, podria tenir relació semàntica amb l'adjectiu:

> **1138** ACVic, perg. núm. 1644 i núm. 1645 (*cit.* GMLC, s. v. *grana*): ipsa g r a n a que dicunt uermei.

En definitiva, tal com s'ha exposat, el mot *granatus* recull les interferències entre el fruit, la pedra preciosa i el tint, aquest últim en relació al color i potser amb alguna influència del substantiu *grana*. Aquesta variabilitat semàntica ja fou assenyalada per Alcover i Moll[41], a propòsit del català *granat* 'color vermell fosc', el significat cromàtic del qual hauria sorgit arrel del color roig dels grans de la magrana.

Semblantment, en documents dels segles XII i XIII de l'àmbit lingüístic del francès es testimonieja l'adjectiu *grenat* amb el significat de 'vermell'[42]. A partir del segle XIV, el francès *grenat* designa també la pedra preciosa, segurament per l'associació amb el color, però és clar que també podria ser ben bé al contrari. En castellà no apareix *granate* com a adjectiu de color fins les edicions de la *Academia* del segle XX[43].

En fi, ens ha semblat interessant recollir un darrer testimoni del terme *granatus*, que hom troba en un diploma de les acaballes del segle XII. Es tracta de la publicació sacramental del testament de Guillem de Bassa[44], qui deixà, entre altres béns, un anell *arguncium* amb un granat. Si bé el significat d'*arguncium* és obscur, en canvi sembla evident que *granatus* fa referència a la pedra preciosa encastada en l'anell. Els granats foren pedres molt apreciades en la

[41] Vid. DCVB, s. v. *granat*.
[42] Wartburg, *FEW* IV 240a. Si bé alguns estudiosos interpretaren aquest mot del francès medieval amb l'accepció de 'vermell', 'vermell com una magrana' com a derivat de *grana* 'cotxinilla', per a Wartburg és més aviat un derivat del francès *grenade* 'magrana, fruit'.
[43] Corominas-Pascual, *DECH* III 198a, 31-33.
[44] **1196** Bisson, *Fiscal accounts* II 162, p. 293

tradició medieval, i n'abunden els esments en la documentació[45]. Per la posició del terme *granatum* en aquest sintagma, sembla que es tracta d'un adjectiu que complementa el mot *arguncium* que, alhora, qualifica *anulum* ('anell'). Tanmateix, desconeixem el significat d'*arguncium*, i pensem que podria tractar-se d'una transcripció errònia de *arguntium* (*argenteum* 'de plata'), una construcció d'allò més habitual, seguida de la pedra preciosa encastada[46].

En definitiva, no podem determinar si l'adjectiu *granatus* que es testimonieja als nostres diplomes fa referència al color dels ornaments o, més aviat, a la pedra preciosa amb què s'haurien guarnit. Sembla clar que al diploma de l'any 1196 l'adjectiu designa la pedra preciosa, i no pas el color.

Per concloure, cal dir que al *Mappae clauicula*, el tractat sobre pigments i colors que hem esmentat a l'Estudi preliminar[47], hi apareix el que sembla una variant del substantiu neutre *granatum*: *granauetum*, segurament per al·ludir al pigment 'vermell', o a una 'pedra preciosa de color granat'[48]:

> *Mappae clauic. praef.* p. 188, 22: colores … clari hii sunt: … uiride Grecum, g r a n a u e t u m Indicum, brunum.

El mot es documenta en altres diccionaris de llatí medieval europeus. Com dèiem, al DuCange hi apareix amb el significat de 'pedra preciosa', mentre que al MLW es recull amb els mateixos significats que en llatí clàssic (això és, 'quelcom farcit de grans', 'magrana'), i també, com a tipus d'ornamentació, en relació al fruit mateix:

---

[45] Volem agrair especialment al professor Duran-Porta els seus consells i aportacions en relació a la veu *granatum* 'granat', 'pedra preciosa'.

[46] Arreu del nostre corpus documental es registren mencions d'anells amb pedres precioses encastades. A tall d'exemple, vid. s. vv. *albus* i *rubeus*, en relació a un anell amb una pedra blanca, i un altre amb una pedra vermella (**1040** Baraut, *DocUrgell* 527, Urgellia 5, p. 65): *anulum cum petra alba … anulum quoque habens petram rubeam episcopo Barchinonensi*).

[47] Vid. Estudi preliminar, apartat 3 (El lèxic del color), subapartat 3.2.2. (Tractats medievals).

[48] LÓPEZ ZAMORA 2007: 44, 87, 117.

870 *Catal. thes. Germ.* 82, 17 (*cit.* MLW, s. v. *granatus*): m a l a g r a n a t a a r g e n t e a II.

Aquest diccionari recull, a més, el significat de 'vermell', però només quan *granatus* qualifica certes pedres precioses[49].

Al nostre corpus documental n'hem registrat algunes formacions toponímiques, en documents dels segles X, XI i XII:

992 DCBarcelona I 220, p. 434: ipsa terra quod habeo ad ipsa g r a n a d a .

1016 DACCBarcelona I 257, p. 607: ipsam fontem que uocatur G r a n a d a .

1006 MEBarcelona 4: et funditus destruxerunt ipsam nostram turrem G r a n a t a m qui constructa erat.

1042 DACCBarcelona II 628, p. 1078: in comitatu Barchinonense, in penitense, prope ipsam G r a n a t a m .

1064 DACCBarcelona III 1058, p. 1667: et pergit ad castrum g r a n a t a .

1166 CSCugat III 1061, p. 225: et ipsum alaudium nostrum de Enimbardes et Campdeni de M a l o G r a n a t o .

Tot i que el significat d'aquests noms de lloc és incert, el mot *granatus* (i les seves variants) pot referir-se, en aplicar-se a un terreny o territori, a una terra rogenca o pinyolenca, o potser fins i tot a una terra «que ha fet gra»[50]. A banda

[49] PS. ARIST. *lap.* I p. 203, 8 (*cit.* MLW, s. v. *granatus*): *est ... quidam lapis granatus circumquaque, qui proficit glaree.*

[50] Vid. BASTARDAS I RUFAT 1995: 170. Coromines, al seu torn (*DECat* IV 59b, 211), identificà el lloc dit *la Granada* a un municipi de l'Alt Penedès. Pel que fa a la *turrem granatam* del document de l'any **1006**, deu tractar-se d'una torre vella que es feia servir com a graner. D'altra banda, *La Granadella* és, segons l'autor, un municipi de les Garrigues.

de les accepcions més conegudes, els noms de lloc del tipus *granat* i *granada* poden tenir també significats figurats ('gros, crescut')[51].

[51] Vid. Coromines, *Onomasticon* IV 376b, 27.

tilgus

VARIANTS:

—

FORMES:

tilgo

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Adjectiu de significat i origen incerts, que podria estar relacionat etimològicament amb el llatí vulgar **tilius* 'tell', variant del llatí clàssic *tilia* 'id.'[52]. Al nostre corpus documental designa un color, i s'atribueix a un cavall.

SIGNIFICAT:

Incert, descriu un color propi d'un cavall, al sintagma *colore tilgo*. Potser 'del color del tell'?

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **874 (873?)** DipPallars 71, p. 322 (*donació*): ipsa terra est extimatione sementis X quartas, cultum et incultum, exio et regressum; et I cauallo de colore t i l g o , et unum boue et XX III oues, et I troga, et nostra ferramenta ad laborandum.

[52] Vid. Coromines, *DECat* VIII 382a, 15 ss.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Èquids (1)

COMENTARI:

L'adjectiu *tilgus,* de significat i origen incert, es testimonieja en una sola ocasió al nostre corpus documental, en un diploma pallarès de l'any 874[53], en qualificació d'un cavall. Aquest mot, que segurament descriu un color referit al pelatge d'un cavall, Coromines[54] l'esmenta en parlar de la veu catalana *tell*. Segons l'autor, l'hàpax *tilgo* podria estar relacionat amb el llatí vulgar **tilius*, i designar un color, ja sigui per l'associació amb el color de l'escorça de l'arbre (com en el francès *pommelé*), o bé per analogia amb *tellós* 'dur, poc suau'[55].

Sembla ser que el llatí *tilia* 'tell', l'única forma testimoniada des d'autors com Virgili, Plini, Columel·la[56], i present en moltes glosses, hauria estat substituït pel llatí vulgar **tilius*[57], canvi comú segons el model general dels noms d'arbres: *pinus*, *fagus*, *fraxinus*, *malus*, *pirus, ulmus, alnus, populus,* etc. *Tilius*[58] és la forma heretada a la majoria de les llengües romàniques; el mot ha perviscut al romanès *tei*, a l'italià *tiglio*, al francès medieval *til*, a l'occità *telh*, i al portuguès, on avui s'empra el llatinisme *tília*, i al castellà *tilo*, extret del gal·licisme *tila*[59].

El mot no es troba en cap altre corpus documental d'àmbit hispànic, i tampoc no apareix recollit en altres diccionaris europeus de llatí medieval. Al nostre corpus es testimonieja un sol cop, en la donació de l'any 874[60] , en què es llista una sèrie d'animals, d'entre els quals un *cauallo colore tilgo*. De fet, és la

[53] **874 (873?)** DipPallars 71, p. 322.
[54] Vid. Coromines, *DECat* VIII 382a, 15 ss.
[55] *Ibid.*, p. 382a, 20-26.
[56] Vid. OLD, s. v. *tilia.*
[57] Vid. Coromines, *DECat* VIII 381b, 50.
[58] Segons Coromines (*ibid.*, p. 381a, 25 ss), el nom llatí del tell no té etimologia indoeuropea i, de fet, el seu origen és incert, però sembla venir d'una font preindoeuropea, comuna amb el grec πτελέα i l'armeni *t'eli*, noms de l'om.
[59] Vid. Meyer-Lübke, *REW* 8735.
[60] **874 (873?)** DipPallars 71, p. 322.

presència del substantiu *colore* el que ens permet determinar que deu tractar-se d'un color referit a un cavall, tot i que no podem escatir-ne el significat.

2. Ús abstracte i metafòric

Al llarg d'aquest treball hem esmentat el fet que alguns mots de color tenen com a referents lèxics conceptes abstractes. Així s'ha vist en sintagmes del tipus *candida uirginitas*[1], *roseo rubore*[2] i *corporis rubicundi*[3], entre d'altres. Per bé que aquests mots fan referència a substantius relacionats amb el que als àmbits de qualificació semàntica hem denominat "conceptes abstractes", tots ells conserven l'al·lusió al color. En alguns casos, els mots que tenen usos metafòrics, a més, es llegeixen també en testimonis en què s'apliquen a referents lèxics d'altra mena. Per exemple, el mot *rubicundus*, com s'ha vist, no només es troba en un registre lingüístic erudit (en efecte, el llegíem a la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà, en dues ocasions (*totidemque columnes e marmori rubicundi coloris e singularibus saxis ... qui corporis passione rubicundi, spiritus puritate candidi*), sinó també en un diploma[4] en què s'aplica a un tipus de vi 'vermell': *et barrilios duos de uino albo plenos cum alio de rubicundo uino*.

A banda dels mots que compleixen aquesta casuística, s'ha registrat l'únic cas en què un terme de color ha perdut la seva accepció cromàtica i ha adquirit un significat metafòric. Es tracta del participi *canescens*, terme que en llatí clàssic significava 'emblanquir-se', 'esdevenir blanc', aplicat en concret als cabells i pèls

[1] **1079 (1080)** Ordeig, *Dotalies* 242, p. 248 (Baraut, *ActUrgell* 71, Urgellia 1, p. 152).
[2] **[1018-1049]** Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 356.
[3] **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384.
[4] **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512.

de les persones. *Canescens* fou rarament emprat pels autors clàssics com a adjectiu, de la mateixa manera que succeeix amb altres participis de verbs incoatius[5]. Ja en llatí clàssic el mot fa al·lusió a l'envelliment, en un sentit metafòric, significat que ha prevalgut en l'únic testimoni documentat al nostre corpus.

Així doncs, per la relació simbòlica entre "esdevenir blanc" (o "esdevenir grisós") i la idea d'envellir, per una sort de metàfora, el mot s'aplica amb un ús exclusivament abstracte i metafòric al nostre corpus documental[6].

Ús abstracte i metafòric

TERMES DOCUMENTATS:

canescens

L'ús d'un verb com *canescere* per referir-se no només al procés pel qual els cabells esdevenen blancs, sinó també a l'envelliment humà, ve d'antic. De fet, aquesta imatge ja es llegeix al segle VI aC en un dels fragments conservats de la poetesa Safo de Lesbos, qui relata el següent:

> 58c
> ὔμνες τάδε Μοίσαν ἰ]οκ[ό]λπων κάλα δῶρα, παῖδες,
> σπουδάσδετε καὶ τὰ]ν φιλάοιδον λιγύραν χελύνναν
> ἔμοι δ' ἄπαλον πρίν] ποτ' [ἔ]οντα χρόα γῆρας ἤδη
> κατέσκεθε, λεῦκαι δ' ἐγ]ένοντο τρίχες ἐκ μελαίναν[7].

[5] ANDRÉ 1949: 244.

[6] Tot i que no seria del tot injustificable incloure'l en l'àmbit del blanc o del gris, tanmateix, en tant que només es registra en un únic testimoni i amb un ús metafòric, ens sembla més adient fer prevaldre la pèrdua del valor cromàtic pròpiament dit.

[7] "Dediqueu-vos als bells regals de les Muses de pit violeta, / noies meves, i a l'harmoniosa lira que us endolceix el cant. / Perquè el meu cos, que una vegada va ser tendre, ara la vellesa / l'ha marcit, i la cabellera que era negra s'ha enfarinat". Safo de Lesbos, *I desitjo i cremo. Poesies incompletes*, trad. E. Creus, p. 111.

Així, amb els mots λεῦκαι i ἐκ μελαίναν, la poeta de Lesbos relata el pas de la joventut a la vellesa. Aquesta imatge es retroba en altres llocs durant l'Antiguitat. Així, a Ovidi, amb una mena de joc lingüístic entre els verbs *canescunt* i *senescit*:

> OVID. *amor.* 1, 8, 52[8]: canescunt turpi tecta relicta situ – / forma, nisi admittas, nullo exercente senescit.

[8] "Van enrunant-se els casals abandonats sens remei. / La formosor, pel teu mal, envelleix si ningú no la cuida". Ovidi, *Amors*, trad. J. Parramon, p. 37. La majoria de versions d'aquest text, de fet, tradueixen el verb *canescunt* per 'enrunar-se', 'deteriorar-se'. D'altres, en canvi, en mantenen el sentit etimològic: "encanece en afrentoso polvo la mansión deshabitada. La hermosura, si no consientes, se marchita sin nadie que la trabaje". Ovidio, *Amores*, trad. F. Socas, p. 22.

canescens

VARIANTS:

—

FORMES:

canescentes

ONOMASTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Participi actiu del verb *canescere* 'esdevenir blanc', derivat, al seu torn, de *canus* 'blanc, gris', dit especialment dels cabells, de l'arrel protoindoeuropea **kh₁s-no-* 'gris'[9]. Comparteix ètim amb el verb *canere*[10] 'esdevenir blanc', 'ésser vell'. *Canescere* es testimonieja des d'Ovidi[11]: *canescunt turpi tecta relicta situ.*

SIGNIFICAT:

'Que envelleix'.

FORMES ROMANIQUES[12]:

—

[9] Vid. Vaan, *Etymological Dictionary*, s. v. *canus*.
[10] Vid. ThLL III 249, 12. 63. Aquest verb fou sovint emprat com a participi de present.
[11] OVID. *am.* 1, 8, 52.
[12] El ver *canescere* perviu al francès medieval *chanir* 'esdevenir gris'. Vid. Meyer-Lübke, *REW* 1584. Vid. etiam Wartburg, *FEW* II 237b.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1010** Baraut, *DocUrgell* 315, Urgellia 4, p. 28 (*institució i dotació de la canònica de Santa Maria de la Seu d'Urgell*): quocirca meditatus nocte cum corde meo, sicut scriptum est, cum neque in die idipsum preterierim, hoc utile existimaui, si mihi facultas adfuerit, ut saltem in mea aecclesia c a n e s c e n t e s mores ad inicia retra[ham] paruulorum quamuis impossibile uideatur, iuxta quod beatus Ieronimus inclito pape Damaso scribit.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Conceptes abstractes (1)

COMENTARI:

Canescens és, morfològicament, el participi actiu del verb *canescere* 'esdevenir blanc'[13], sinònim del verb *albescere*[14] 'emblanquir', 'emblanquir-se'. El verb gaudí també del sentit específic d'esdevenir blanc, i es refereix, especialment, al color dels pèls i dels cabells, tal com es llegeix a Columel·la[15]: *supercilia nonnumquam canescere*, o a Plini[16]: *capilli ne canescant*. En sentit figurat, el mot pot expressar, a partir de la idea d'esdevenir canós, l'envelliment. Així, per exemple, a Paulí de Nola[17]: *quae etsi adhuc flore annorum uirebat, tamen morum sanctitate canuerat.*

[13] Aquest verb es llegeix en una única ocasió al corpus documental altmedieval de Catalunya, al tractat d'astrolabi datat al segle X, al pròleg d'un traductor, probablement Llobet de Barcelona, a la seva traducció d'un tractat d'astrolabi: **s. X** *Sententie Astrolabii*, I p. 272: *nonne etiam dignum memoratu est, qualiter naturali alteratione et annua recursione nunc iouianis orbem aspirat temperamentis, nunc facibus decoquit uulcanicis, nunc iunoniis uiduat autumnatibus, nunc saturnalibus constringit alligiditatibus, tunc roscidis tellus redimitur floribus, tunc nectareus odor et ambrosia dulcedo perfundunt omnia, tunc grauidis turgescunt fertilitatibus, tunc matura intercipiuntur uiduatione, tunc pubescunt, tunc maturescunt, tunc grauescunt, tunc canescunt.*

[14] ThLL III 249, 65.

[15] COLVM. 6, 29, 5.

[16] PLIN. *nat.* 30, 134.

[17] PAVL. NOL. *epist.* 13, 6.

Tant *canescere* com *canere* deriven del mot *canus* 'blanc', 'grisós', un adjectiu que designa el color blanc i el gris, especialment referit als cabells, i a partir del qual es formaren múltiples compostos: *incanus, praecanus, semicanus*, entre d'altres. Així doncs, semànticament aquest adjectiu cobrí l'espectre del blanc i del gris: «*canus* vaut en effet aussi bien pour le blanc de la neige que pour le gris de la cendre, ce qui nous paraît incompatible»[18].

En el corpus documental de la Catalunya altmedieval, el mot *canescens* apareix en una única ocasió, en un document d'Urgell de l'any 1010[19] que registra la dotació de la canònica de Santa Maria de la Seu d'Urgell per part del bisbe Ermengol. El document fou redactat per Petrus *upodiachonus*, nom que apareix escrit en caràcters grecs. L'escrivent reconeix, alhora, que desconeix la llengua grega: *Petrus* ΥΠΟΔΗΑΧΟΝΟC *scripsit*, *quamuis inculto greco sermone, inseruitque presenti scedula decem superscriptiunculas.*

En el passatge que hem recollit, l'adjectiu *canescentes* fa referència als costums (*mores*) de l'Església que s'han fet vells, en contraposició a *ad initia … paruulorum* "als inicis de la infantesa"[20]. El text, doncs, pren com a referència la carta de San Jeroni adreçada al papa Damas, sovint inclosa com a prefaci a alguns evangelis. Aquesta epístola és la resposta que San Jeroni dona a Damas quan aquest li demana que endegui la tasca d'una nova traducció llatina de les Sagrades Escriptures:

> Beatissimo papae Damaso Hieronymus,
> Nouum opus facere me cogis ex ueteri, ut post exemplaria Scripturarum toto orbe dispersa, quasi quidam arbiter sedeam: et quia inter se uariant, quae sint illa quae cum Graeca consentiant ueritate, decernam. Pius labor, sed

[18] ANDRÉ 1949: 64.

[19] **1010** Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgellia 4, p. 28).

[20] Una traducció d'aquest text es pot trobar a *Catalunya romànica* (1997), vol. 26, p. 32. El passatge en qüestió diu així: «per això, havent meditat de nit en el meu cor, com diu l'Escriptura, no volent deixar passar ni un dia, vaig creure útil, si les forces m'assistien, de fer retornar almenys dins la meva església els costums que s'han fet vells, als inicis de la infantesa, encara que això sembli impossible, segons allò que sant Jeroni escriu a l'ínclit papa Damas».

> periculosa praesumptio, iudicare de caeteris, ipsum ab omnibus iudicandum: senis mutare linguam, et canescentem iam mundum ad initia retrahere paruulorum.

En la carta, doncs, es posa de manifest, amb una sort de metàfora, la petició del papa Damas, segons la qual Jeroni ha de dur a terme una obra pietosa (*pius labor*), que esdevé, alhora, una presumpció perillosa (*periculosa praesumptio*). Així, aquesta nova empresa –la de dur a terme una nova versió llatina de les Sagrades Escriptures– s'equipara al fet de canviar la llengua dels ancians i de conduir el món que ja envelleix cap als inicis de la infantesa.

Tornant, doncs, al diploma d'Urgell, aquest s'esdevé en el moment en què mor el bisbe Sal·la, que havia cedit el bàcul al seu nebot Ermengol, qui manifesta el seu desig de continuar amb la reforma iniciada pel seu oncle (*illud quod auunculus meus uenerabilis condam memorie Sainla episcopus uoluntate non opere, morte intercedente, peraegit sed tamen idipsum peragendum michi reliquid*). Així, el text de la carta de san Jeroni es pren com a paradigma de la tasca que Ermengol vol continuar, segurament amb la voluntat de dotar d'erudició i solemnitat el text (*iuxta quod beatus Ieronimus inclito pape Damaso scribit*).

Finalment, tot i que no hi ha aparicions d'altres mots de la família lèxica de *canus*[21] al nostre corpus documental, a l'estudi de Quetglas[22] s'esmenta l'existència d'un topònim amb la forma *cana*, que podria fer pensar en aquest adjectiu. Tanmateix, tal com l'autor indica, en realitat segurament es tracti d'un 'bosc de canyes':

> **1194** Udina, *Comtes* 14, p. 113: dimitto … monasterio de Silua C a n a mille solidos ad unam candelam perpetuo stabiliendam.

Pel que fa als derivats romànics de *canescere* 'esdevenir gris', es constata, en francès medieval, el verb *chanir* 'id.'.

[21] Llevat del testimoni en què es llegeix el verb *canescunt* (**s. X** *Sententie Astrolabii,* I p. 272).
[22] Vid. QUETGLAS 2019: 90; 93.

3. Desplaçaments semàntics

Aquest tercer i darrer grup està constituït per tres mots que han patit un desplaçament semàntic respecte de la seva accepció originària en llatí clàssic. Hem parlat en diverses ocasions d'un dels fenòmens lèxics més significatius de la llengua dels nostres diplomes, el d'innovació semàntica, que descriu els canvis de significat que alguns mots existents en etapes prèvies de la llengua llatina patiren, com a adaptació a la nova realitat. Un exemple força paradigmàtic d'aquest fenomen, vinculat igualment a l'esfera del color, és el del mot *pigmentum*, terme que en llatí clàssic designa el colorant emprat sobretot en la pintura. Derivat del verb *pingere*, es testimonieja des de Plaute[1] i designa, segons el ThLL, '*ea materia, quae ad colorem efficiendum uel pingendum adhibetur*', aplicada no només al pigment emprat en la pintura, sinó també a la matèria emprada per maquillar, conservar el cos dels morts, etc. El mot designà també la matèria emprada en l'elaboració d'alguns medicaments, farmàcs i col·liris[2].

Ja entre els autors cristians, el mot deisgnava, per una sort d'al·legoria, l'ungüent o bàlsam baptismal. Així es llegeix a l'epístola de sant Jeroni[3]:

---

[1] ThLL X/1 2115, 26 ss.

[2] *Ibid.*, p. 2116, 42 ss.

[3] I amb aquest mateix significat, segons indica el Thesaurus, també a FIRM, *err.* 23, 1: *Christi unguentum ... spiritalibus pigmentorum odoribus temperatur.*

> HIER. *epist.* 66, 5: his pigmentis atque odoribus, *sc. elemosynis datis*, fouet cineres *coniugis*.

En llatí tardà, el mot ja patí un desplaçament semàntic i designà un condiment emprat en les menges i les begudes:

> PALLAD. 6, 9, 3: adiecto ... condimento, seu piperis seu cuiuscumque pigmenti.

Així doncs, *pigmentum* ja patí diversos desplaçaments semàntics tot al llarg de la llatinitat. En època medieval, el mot passà a designar la 'beguda de vi i espècies'[4]. Amb aquest significat es testimonieja en la nostra documentació, si bé de manera escassa, i sembla que fou una beguda que es prenia en ocasions especials i festivitats, sobretot per Nadal:

> **1080** Baraut, *DocUrgell* 938 (Urgellia 7, p. 70): et faciat censum per unumquemque annum chanadas II de optimo p i m e n t o in refectorio prescripte chanonice statuto die initium quadragesime.

> **1098** DACCBarcelona 1654, p. 2559: et donet nobis prenominatus Petrus Umberti anuatim, in sollempnitate Ascensionis Domini, refeccionem p i g m e n t i atque nebularum.

El *pigmentum*, amb el valor de 'beguda de vi condimentada', només es troba en català i en territori gal·loromànic. D'aquí sorgiren alguns derivats romànics, com ara el català (i també el català medieval), l'occità medieval i el francès medieval *piment* 'beguda de vi i espècies'. En altres territoris romànics, el mot ha pervingut amb el sentit de 'condiment' o 'pebre', com ara en el cas de l'espanyol *pimienta* 'pebre' i *pimiento* 'pebrot'[5]. Al costat de tots aquests significats, com a

[4] Vid. TEROL 2016: 379.
[5] Meyer-Lübke, *REW* 6488.

terme patrimonial, amb el significat de 'pigment', el mot perviu al català *pigment*, a l'espanyol *pigmento*, etc.

En aquest sentit, alguns mots que se circumscriuen en l'esfera general del color han patit una sort de desplaçaments semàntics en què el sentit originari del color, o l'al·lusió cromàtica, s'ha perdut, i el mot ha passat a designar alguna cosa diversa. Tanmateix, hem inclòs en aquest apartat els mots que, a diferència de *pigmentum*, sí que mantenen alguna mena de relació amb el sentit cromàtic originari. Es tracta dels termes següents:

Desplaçaments semàntics

TERMES DOCUMENTATS:	
castaneus	*purpureus*
depictus	

En realitat, en aquest grup s'han reunit dos tipus de fenòmens semàntics diferents. D'una banda, els adjectius *castaneus* i *purpureus* representen la pèrdua del significat pròpiament cromàtic per donar nom a un tipus de tela o teixit, però que, potser, s'hauria relacionat amb el color. Ambdós mots conviuen amb els substantius corresponents femenins *castanea* i *purpura*, que designen, als nostres diplomes, dos tipus diferents de teles o peces de vestir. Així doncs, i potser per influència d'aquests termes, els adjectius no descriuen un color, llevat d'una ocasió en què el mot *purpureus* es refereix a una flor; aquest és l'únic cas en què l'accepció cromàtica es conserva clarament.

El motiu d'incloure l'adjectiu *castaneus* en un estudi del color com aquest es justifica de dues maneres. D'una banda, per l'interès lingüístic del propi terme com a innovació semàntica en el context del nostre corpus documental; de l'altra, perquè tenim constància que aquest mot en altres corpus documentals medievals al·ludeix a un color, especialment referit al pelatge dels animals, tal com mostrarem en l'estudi lexicogràfic del mot.

El porpra, al seu torn, com a matèria tintòria i com a color ha estat a bastament estudiat per diversos autors[6]. L'antiga tradició d'interpretar el valor dels colors d'acord al seu major o menor contingut de lluminositat fou molt persistent i es tingué present també en l'Edat Mitjana[7]. Segons Isidor, el porpra es relaciona etimològicament amb la puresa de llum: *apud Latinos a puritate lucis uocata*; *apud Graecos autem* πορφύρα *... cum adspiratione, apud nos purpura sine adspiratione*. De la mateixa manera que en l'Antiguitat tardana s'intentà definir el porpra en relació amb un sistema de manufatura i no com a terme cromàtic, els tintorers medievals feren el mateix amb els seus teixits, tot definint la qualitat de les teles en virtut del valor dels colorants emprats, i no a partir de les seves tonalitats. En la Hispània del segle X, *purpura* no donava nom a un color, sinó a un teixit de seda, i fou amb aquest significat que el mot se seguí utilitzant a tota Europa fins al Renaixement. Es troba, en efecte, una àmplia gamma cromática de porpres, amb matisos vermells, i també del blanc, del groc, del blau, del negre, i fins i tot del verd. Pràcticament fins a mitjans del segle XVII, el terme porpra no servia per descriure una tonalitat. Així, la identificació i distinció d'aquest color dins d'una gamma completa de vermelles seguí sent complexa per a l'home medieval com ho fou per als antics, en tant que el material tenia un paper important en les percepcions, més que no pas la tonalitat[8].

En darrer terme, un segon fenomen de desplaçament semàntic el representa el participi de passat *depictus*, que en llatí clàssic tenia l'accepció de 'pintat', 'dibuixat', mentre que al nostre corpus documental designa específicament el dibuix gravat que duien les monedes de plata de Vic del segle XI.

[6] Ja hem donat algunes nocions i referències sobre el paper del color porpra en l'Antiguitat, a la introducció de l'apartat 5 (Vermell).
[7] ISID. *orig.* 19, 28, 5.
[8] CAGE 1993: 27.

castaneus

VARIANTS[9]:

—

FORMES:

castaneo, -os

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *castaneus* deriva, per mitjà del sufix *-eus*, del mot *castanea* 'castanya'[10] que prové, al seu torn, del grec κάρνυα καστάνεια (o καστανᾶια) 'id.'[11]. *Castaneus* fou poc freqüent com a adjectiu durant la llatinitat antiga, i es llegeix en autors com Virgili i Ovidi exclusivament en referència a la *nux castanea*, és a dir, al fruit del castanyer[12]. Així, a les *Èglogues*[13]: *castaneaque nuces*. Al nostre

[9] També es testimonia, en una única ocasió, el substantiu *castaneus* 'castanyer', del qual es registren les variants artificioses *chastaneus* i *kastaneus*.

[10] ThLL III 523, 63. El substantiu *castanea* es llegeix en autors com Virgili (*georg.* 2, 14): *posito surgunt de semine ... altae castanae*, Plini (*nat.* 17, 59): *ac pleraque ex his natura ipsa docuit et in primis semen serere, cum decidens exceptumque terra uiuesceret, Sed quaedam non aliter proueniunt, ut castanae*, o Columel·la (4, 30, 2): *uulgaresque siluae, uel consulto consitae castanis, prius facienda sunt.*

[11] ThLL III 523, 54. El llatí *castanea* concorre amb el neutre *castanum* i, en època tardana, amb una forma masculina *castanus*. Sembla que fou un tret molt característic del llatí, probablement d'arrels indoeuropees, la manera de designar l'arbre i el fruit: l'arbre, concebut com allò que té i dona vida, solia ser un nom de gènere femení, mentre que el seu fruit, un producte inert, era de gènere neutre. Així solia ser en la majoria de casos, per bé que de manera poc sistemàtica. Aquest sistema es troba també a Itàlia i a la Península Ibèrica, i fa pensar que també pot haver existit en el primitiu domini del català, tot i que els indicis són escassos. Vid. BASTARDAS 1995: 267-268.

[12] ThLL III 524, 11-17.

[13] VERG. *ecl.* 2, 52.

corpus documental l'adjectiu conviu amb el substantiu femení *castanea* 'nom de certa tela', testimoniat de vegades amb la forma masculina (*de castaneo*).

SIGNIFICAT:

'D'un tipus de teixit', referit a uns *camisos*, potser en relació amb el color del fruit.

FORMES ROMÀNIQUES:

—

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1047** Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 396 (*inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat i bisbe Oliba*): pueri habent camisos VI; camisos ueteres VI, c a s t a n e o s IIII; casullas lineas IIII, et alia noua alba.

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA:

Peces de vestir (1)

COMENTARI:

El present adjectiu deriva del substantiu *castanea*, que al nostre corpus documental designa un tipus de tela, potser de color marró. Segons el GMLC[14],

[14] Vid. GMLC, s. v. *castanea*. Per citar-ne alguns testimonis: **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, p. 415: *palleos V, alium album et castanea I; brosdes III ... casulas purpureas IIII, dues ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de castanea II; alias casulas feriales, II de castaneo, lineas IIII; ... et alias stolas de palio X, et alia de castanea et alia linea ... et stola cum fres, et casula de castanea alba ornata de palio*; **1082** DACCBarcelona IV 1408, p. 2184: *dimisit namque Berengario, nepoto suo, colcedra I, et superlecto uno de castanea, et cordues I, et linteo I, et feltro I cooperto, et guadenga I, et plumario uno obtimo et alio paruulo*. A banda d'aquests i altres testimonis, el GMLC indica que segurament cal afegir-hi el text que es troba a **1077** DACC IV 1320, p. 2055: *cholcedra I cum*

l'origen del substantiu *castanea* tal vegada s'explica pel fet que amaga el nom de la població o la regió de la qual devia procedir la tela. En canvi, Trias[15], en estudiar el lèxic tèxtil de la Catalunya altmedieval, considerà que es tracta d'un cas de metonímia en què el terme *castanea*, que designa un color marró fosc, acabà aplicant-se també els teixits que eren d'aquesta tonalitat. Sembla ser, a més, que als nostres diplomes hi ha certa confusió entre la forma femenina i masculina del substantiu. Per exemple, en el registre de l'inventari del monestir de Ripoll de l'any 1066, fet a la mort del monjo sagristà Pau, aquest mot apareix en repetides ocasions, uns cops amb la forma femenina *castanea*, d'altres amb la masculina (*de castaneo*):

> **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, p. 415: palleos V, alium album et c a s t a n e a I; brosdes III ... casulas purpureas IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres; de pallis III; de c a s t a n e a II; alias casulas feriales, II de c a s t a n e o , lineas IIII; ... et alias stolas de palio X, et alia de c a s t a n e a et alia linea ... et stola cum fres, et casula de c a s t a n e a alba ornata de palio.

Des del punt de vista semàntic, aquest testimoni és especialment interessant perquè s'hi llegeix el sintagma *casula de castanea alba*, en què s'evidencia el fet que la *castanea* no sempre conservava la tonalitat que li havia donat nom[16], essent, en aquest cas, de color blanc (*alba*).

L'adjectiu *castaneus*, al seu torn, es llegeix en un únic testimoni del nostre corpus documental, amb la forma *castaneos*, a l'inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, de l'any 1047[17], en què fa referència a uns *camisos*: *pueri habent camisos VI; camisos ueteres VI, castaneos III*. A la llum d'aquest únic

superlecto de blastanea uergada cum feltre unum. Segons els editors del glossari, *blastanea* deu ser corrupció per *kastanea* o *chastanea*.

[15] TRIAS 2012: 446.

[16] *Ibid.*, p. 446. Vid. etiam QUETGLAS 2019: 101.

[17] **1047** Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 396.

testimoni, sembla que *castaneus* descriu un tipus de teixit o tela, potser de color marró fosc, per similitud, probablement, amb el color del fruit, i per influència del substantiu *castanea*.

Fins aquí hem vist els usos i significats de l'adjectiu *castaneus* en la documentació llatina del domini lingüístic del català. L'accepció que el terme presenta als nostres diplomes no es registra en períodes anteriors de la llengua llatina; d'altra banda, el que sovinteja als textos és el substantiu *castanea*[18], més que no pas l'adjectiu *castaneus*.

Com hem esmentat anteriorment, en altres corpus documentals de llatí medieval d'àmbit hispànic[19] l'adjectiu *castaneus* designa un color fosc o marronós, propi del pelatge del ramat equí i boví. Així, hem corroborat que *castaneus* s'empra com a adjectiu amb l'accepció de color en documents dels segles X al XIII, en l'àmbit de la documentació llatina medieval gallega i lleonesa:

> **938** Eslonza 4, p. 7: pro que accepimus de uso in honore mulo c a s t a n o et alio mulo amarelo.
>
> **947** SáezE, LeónCatCD 1/195, pp. 279-280: siue et puletrum c o l o r e c a s t a n e u m , quod nobis bene conplacuit.
>
> **947** López Ferreiro, *Historia* 2/58, pp. 127-132: offertione ad ipso pontiffice cauallo baio de sex boues. Alio cauallo c a s t a n e o de VIII boues scala argentea de XII solidos.

[18] En altres diccionaris de llatí medieval gairebé no hi ha rastre del substantiu *castanea*. Per exemple, el DuCange no el registra, i el MLW indica que la forma femenina *castanea* és estranya. Sí que addueix, però, testimonis del neutre *castaneum*, en referència a l'arbre i al fruit i, a més a més, com a designació d'un tipus de teixit (de color castany, marró fosc), amb la mateixa accepció, doncs, que el substantiu *castanea* dels nostres diplomes. Vegi's, per exemple, el testimoni següent: **ca. ss. X / XI** (*cit.* MLW, s. v. *castaneum*): *sindones ... IIII laneas et unum castoneum ... et V castona*. El MLW recull, també, el mot *castaneum* amb el significat de 'peça de vestir de color verd', accepció que es troba en algunes glosses.

[19] A més a més, el terme s'esmenta també al còdex de Leiden, en què es llisten alguns noms de color dels cavalls, on hi apareix amb la forma *castagno*, referit a l'àrab que es transcriu com a *kumait*. Vid. AEBISCHER 1950: 30.

964 CLeón 376, pp. 160-162: pro quo accepimus de uos in aderato et definito precio uno mulo k a s t a n i o et uno boue rubio.

974 Cal, *MondoñedoCatCD* 7, pp. 19-20: a domno Teodomiro episcopo accepimus pro nominato mulo c a s t a n e o ualente solidos Cm.

A partir d'aquests esments, doncs, es pot considerar que l'adjectiu *castaneus*, com a terme de color, es diferencia semànticament almenys dels adjectius de color *amarelo*, *baio* i *rubio*, i que segurament descriu una tonalitat fosca o marronosa[20].

Tornant ara als nostres diplomes, hom hi constata la presència d'una sèrie de mots de la família de *castaneus*. Així, a banda del substantiu *castanea* (documentat també amb la variant *castania*), es testimoniegen dos substantius derivats: *castaneta* 'lloc poblat de castanyers', i *castannarius* 'castanyer' (escrit també *kastagnarius*). El primer es troba escrit a la nostra documentació amb la variant *castenata*, per error, i deriva del llatí *castanetum*[21] 'lloc poblat de castanyes':

876 DipRosselló 93, p. 145[22]: quia infrontat ipso palaciolo cum ipsas terras uel cum ipsas c a s t e n a t a s (*pro* -anetas) et nogaretas de una parte in rio quem nuncupant Ferrario.

[20] Com sempre, els exemples extrets de la documentació llatina medieval gallega i lleonesa són presos de CODOLGA i CODOL-LEG, s. qq. *castane**, *castan** i *kastani**.

[21] D'aquest col·lectiu en *-etum*, segons Bastardas i Rufat (1994: 87), prové el topònim *Castanyet*, que designa un poblet pertanyent al municipi de Santa Coloma de Farners.

[22] Sembla que tant *castanetas* com *nogaretas* són noms apel·latius de lloc, els dos amb formes llatinitzades de *castanyedes* i *nogueredes*, respectivament. Segons Bastardas i Rufat (1994: 86-87), aquest mot, malgrat que no el tinguem abundantment documentat en època preliterària, continua viu fins l'actualitat. Coromines el localitza particularment a la zona del Montseny, on l'arbre és molt freqüent, tot formant boscos. Avui dia existeix també com a apel·latiu el col·lectiu *castanyereda* format sobre el nom actual de l'arbre, mentre que *castanyeda* descansa en el nom arcaic de l'arbre, sense el sufix *-arius*.

Castannarius, al seu torn, designa pròpiament el castanyer. Quan el mot apareix amb la forma femenina *kastagnaria*, es refereix concretament al 'bosc de castanyers'[23].

876 DipRosselló 94, p. 146: de quantum istas afrontaciones iamdictas includunt, cum omnes suos k a s t a g n a r i o s et nogarios et alios diuersos arbores.

921 Junyent, *DipVic* 92, p. 84: uindimus hec omnia ... in ipsa ualle Ausore ... exceptus ipsa kastagnaria qui est super ipsos domos de Eldeberto.

994 AComtalPerg I 4, p. 277: et in aliis locis sic comparauit predicto Sancio terras et uineneas (*per* uineas), boschos et c a s t a n n a r i o s et olzinas, in loco ubi dicunt Nogere, iusta ipsa nogereda.

[23] Vid. GMLC, s. v. *castannarius*.

depictus

VARIANTS:

—

FORMES:

depicti

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

Participi passiu del verb *depingere* 'pintar', 'representar en pintura', 'ornamentar', emprat habitualment com a adjectiu[24], i documentat des de Ciceró[25]: *quorum satis arguta multa, sed ... minuta et uersiculorum similia quaedam nimiumque depicta*, amb el significat d''artificiós', i a Ennodi[26], com a sinònim de 'mentider': *non depictis amorem mentitur alloquiis, qui perlatori caro reddenda dominis scripta committit.*

FORMES ROMÀNIQUES:

—

SIGNIFICAT:

'Gravat', referit al dibuix ornamental de les monedes de plata.

[24] ThLL V/1 573, 58-62.
[25] CIC. *orat.* 39.
[26] ENNOD. *epist.* 4, 14, p. 109, 5 (*cit.* ThLL V/1 573, 60-62).

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **1082** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1454, p. 743 (*compravenda d'una feixa de terra per trenta sous de diners en moneda d'argent de Vic, en la qual hi ha gravats uns bous*): unde uiuere possumus propter precium recte taxatum XXXta solidos denariorum monete Vici argenti purissimi ubi sunt boues d e p i c t i , et est manifestum.

(2) **1083** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1461, p. 751 (*compravenda d'una peça de terra, per quatre sous en moneda òptima de Vic, en la qual hi ha gravats uns bous*): quantum iste afrontationes includunt uel ambeunt sic uendimus uobis hec omnia ipsum nostrum directum quantum ibi habemus uel habere debemus propter precium IIII^{or} solidos monete Vici optime ubi boues sunt d e p i c t i , et est manifestum.

COMENTARI:

El verb *depingere* tingué generalment el mateix significat que *pingere* 'pintar', 'donar color a alguna cosa', valor amb el qual es testimonieja en autors com Nepot[27]: *cum pugna pingeretur Marathonia*, i Properci[28]: *quae manus obscaenas depixit prima tabellas*. Amb un sentit figurat, el verb significa 'imaginar-se', 'descriure', i es troba emprat amb aquesta accepció des de Plaute[29]: *formam quidem hercle uerbis depinxti probe*. Finalment, amb el mateix significat que *tinguere* 'ornamentar', generalment referit a la decoració amb colors, es llegeix a Sèneca: *quibus coloribus caeli regio depingitur*[30].

A la documentació del nostre àmbit lingüístic, *depingere* es testimonieja en una única ocasió[31], al tractat sobre l'ús de astrolabi, text de datació desconeguda

[27] NEP. *milt.* 6, 3.
[28] PROP. 2, 6, 27.
[29] PLAVT. *poen.* 1114.
[30] SENEC. *nat.* 1, 6, 3.
[31] Ja l'hem esmentat a propòsit de la veu *pictura*, en la primera part de l'Estudi lèxic (vid. s. v.).

que, segons sembla, és una traducció directa, segurament de Llobet de Barcelona, d'un tractat tècnic sobre l'ús d'aquest utensili. El passatge forma part dels textos relatius a l'ús del quadrant amb cursor, en què s'explica de quina manera s'ha de fer servir per tal de trobar les hores del dia:

> **ss. X-XI** *Sententie astrolabii,* VII p. 306: dehinc circulum intimum de parte dextera a prima diuide usque ad ultimum hore sexte per 30 et sic a puncto in punctum duc lineas, que dicuntur Almucantarath. Secundum hanc descriptionem quadra superius d e p i n g a t u r .

Quant al mot que ens ocupa, segons indica el ThLL el participi *depictus* fou emprat sovint com a adjectiu. En el context de la nostra documentació, *depictus* presenta un nou significat, i descriu quelcom 'gravat', en referència al dibuix ornamental amb forma de bou que duien les monedes d'argent de Vic. Així es llegeix en dos documents de compravenda procedents de Vic, dels anys 1082 i 1083:

> **1082** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1454, p. 743: unde uiuere possumus propter precium recte taxatum XXXta solidos denariorum monete Vici argenti purissimi ubi sunt boues d e p i c t i , et est manifestum.

> **1083** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1461, p. 751: quantum iste afrontationes includunt uel ambeunt sic uendimus uobis hec omnia ipsum nostrum directum quantum ibi habemus uel habere debemus propter precium IIII^{or} solidos monete Vici optime ubi boues sunt d e p i c t i , et est manifestum.

A partir del segle X els comtes de Barcelona van concedir als bisbes d'Osona la fabricació de moneda i un terç dels seus beneficis. Aquestes encunyacions van adoptar dissenys de tipus religiós, que sovint tingueren una gran qualitat artística. Probablement l'emissió que mostra la composició iconogràfica més bella de la seva època és l'anomenada "dels bous", fabricada durant la segona meitat del

segle XI[32]; a l'anvers hi apareixen dos bustos afrontats de sant Pere i sant Pau, que sostenen una creu, i al voltant hi ha la llegenda S. PETRVS S. PAVLVS. El revers mostra la inscripció AUSONA i un home que, vestit amb una túnica curta i una capa, du un bastó a la mà i condueix un parell de bous. Aquests dissenys, de gran originalitat i qualitat artística, van causar impacte en l'època, com mostra el fet que els documents coetanis els esmentin[33]. Vet aquí a continuació una imatge d'aquestes monedes, que es troben avui dia al Museu Episcopal de Vic:

© Moneda episcopal de plata, Vic, *MEV*, segona meitat del segle XI.

[32] Alturo i Alaix (2013: 133-134) donen algunes notícies sobre les monedes de Vic dels bous que es descriuen en els documents que hem esmentat, i n'afegeixen altres mencions: «aquesta escena, laica i pagesívola, en una moneda d'encunyació episcopal potser pugui tenir una altra interpretació, que, de ser certa, tal vegada també permetria de pensar fins i tot en una encunyació anterior d'aquest tipus; d'època olibiana (101-1046) o dels primers temps del pontificat de Guillem de Balsareny (1046-1047). I és que no cal oblidar que, a la primera meitat del segle XI, a Vic es va copiar un manuscrit que transmetia les obres de Virgili, no sols l'Eneida, sinó també les Geòrgiques». Els autors pensen, doncs, en una possible inspiració virgiliana, que hauria motivat la inclusió d'una imatge de labor camperola en aquestes monedes episcopals. Segons manifesten, és possible que l'encunyació inicial hagués tingut lloc entorn de 1082 i que la singularitat de la seva representació hagués fet que els escrivents s'hi fixessin, motiu pel qual trobaríem la descripció del dibuix de les monedes als textos. També consideren l'opció que els diners dels bous fossin encunyats poc després de la còpia virgiliana, però que la seva circulació no hagués estat remarcada abans del 1082. «Que, després, en 1083, un altre rogatari continués anomenant aquesta moneda com la dels bous, també s'explicaria, a més de per la possible popularitat d'aquest tipus monetari, per l'esperit imitatiu dels escrivents, que també es copiaven determinades fórmules literàries els uns als altres quan aquelles els agradaven». En definitiva, remetem a les pàgines 135-139 del seu estudi.

[33] Informació sobre aquest tipus de moneda, així com algunes imatges, es poden trobar al web del Museu Episcopal de Vic (MEV), en línia a: https://www.museuartmedieval.cat/, a l'apartat "Col·leccions: monedes i medalles".

Es testimonieja encara un altre testimoni de *depictus*, però es troba a un document fals en què es registra la dedicació de l'església de Sant Pere de Savassona, a Osona. El text d'aquest diploma coincideix amb el de la dotalia de l'església de Tavèrnoles[34], llevat d'algunes variants i afegits. Segons indica l'editor, «malgrat basar-se en dotalies antigues, els antropònims i els topònims, així com nombrosos catalanismes, traeixen una redacció tardana del document»[35]. En un passatge del text, en què es descriuen les indicacions i limitacions territorials, s'esmenta un indret en què hi havia tres creus marcades als marges: *in quo loco sunt depictas tres cruces ad litus*.

Finalment, cal dir que en la documentació llatina medieval del regne de Lleó, i també en la de Galícia[36], el verb *depingere* té l'accepció d''adornar', 'decorar', i també, com a innovació semàntica, la de 'posar per escrit', 'signar com a atorgant del diploma':

> **987** CL 520.47 (*cit.* LELMAL, s. v.): Iohanni presbiteri d e p i n x i t hunc testamentum.
>
> **1063** Serrano, *CelanovaDocumentos* 49/29, pp. 521-523: nostro exarata et nostris con[s]pectibus adlata roborem firmitatis in eam d e p i c t a confirmo (signum).
>
> **1071** H 695.49 (*cit.* LELMAL, s. v.): ego Adosinda, Deo uota, in hac series quamquam malui d e p i n g e r e coram circumstantibus roborem indidi.

No hi ha pervivència d'aquesta veu a les llengües romàniques.

---

[34] **983** (*fals*) Ordeig, *Dotalies* 99, p. 236.

[35] «La falsificació d'aquesta dotalia i la de Tavèrnoles degué tenir lloc el segle XVI, després que en 1518 el lloc de Tavertet fou comprat pel baró de Savassona. Així s'explicaria que la construcció del l'església de Savassona s'atribueixi a un tal Jofre de Tavertet, donzell, i que en ambdós documents siguin aquest personatge i un tal Guillem de Savassona, per bé que ho facin després dels suposats copistes Ramon sacerdot i Bernat levita». Vid. **983** (*fals*) Ordeig, *Dotalies* 99, p. 236.

[36] Vid. LELMAL, s. v. *depingo*. Vid. etiam CODOLGA, s. q. *depict**.

purpureus

VARIANTS:

—

FORMES:

purpureus, -um, -a, -am, -as

ONOMÀSTICA:

—

ETIMOLOGIA:

L'adjectiu *purpureus* 'de porpra', 'de color porpra', deriva del mot *purpura*[37] 'porpra', emparentat, al seu torn, amb el grec πορφύρα 'id.', tot i que per als autors llatins el mot ja no s'interpretava com a préstec grec[38]. Segons Isidor[39], *apud Latinos a puritate lucis uocata; apud Graecos autem* πορφύρα *... cum adspiratione, apud nos purpura sine adspiratione.* L'adjectiu *purpureus* es testimonieja, amb el significat de 'relatiu a la porpra', 'de porpra', des d'autors com Plaute, Lucili i Varró[40].

SIGNIFICAT:

1) 'De color porpra', al sintagma *flos purpureus*.
2) 'D'una tela fina o preciosa'.

---

[37] ThLL X/2 2700, 55. En poesia es llegeix des d'autors com Plaute i Enni; en prosa, des de Cató i Ciceró. La *purpura* designava, en primer terme, un mol·lusc marí i el color que se n'extreia; d'altra banda, els draps i vestits tenyits del pigment resultant, que habitualment eren de luxe.
[38] ANDRÉ 1949: 91.
[39] ISID. *orig.* 19, 28, 5.
[40] ThLL X/2 2707, 39.

FORMES ROMÀNIQUES[41]:

cat. *purpuri*, esp. *purpureo*.

TESTIMONIS DOCUMENTALS:

(1) **915** DipRosselló 189, p. 213 (*donació feta per Riculf, bisbe de la Seu d'Elna*): palleos IIII et brosdo I; dalmaticas III; capas II, una p u r p u r e a et alia bizion. *Ibid.*: camisas ad textum et missalem IIII, unam cum auro p u r p u r e a m et alias palleas. *Ibid.*: roquos IIII, unum p u r p u r e u m cum auro, et alium pallium greco. *Ibid.*: camisas ad textum et missalem IIII, unam cum auro p u r p u r e a m et alias palleas. *Ibid.*: capas II, una p u r p u r e a et alia bizon.

(2) **1008** Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 312: (*encíclica anunciadora de la mort de Seniofred, abad de Ripoll*): flos p u r p u r e u s ueluti nobis redolebat anno presenti, tempore recenti, cuius paternitas dulcis et amabilis conuersacio uel uita almiflua et comoda satis.

(3) **1051** DACCBarcelona III 780, p. 1280 (*permuta*): dono in comutatione predicte Sedi: predictam uineam et unam capam p u r p u r e a m albi coloris optimam. *Ibid.*: predicta quoque uinea et predicta capa optima p u r p u r e a albi coloris, quam dono in comutacione predicte Sedi.

(4) **1066** Junyent, *Oliba* Dip. 14, p. 415 (*inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll a la mort de Pau, monjo sagristà*): casulas p u r p u r e a s IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres. *Ibid.*: dalmaticas fresades LXXII, p u r p u r e a s III, ex palio alias III, alia ortoni, et unam de oued ornatam de purpura.

[41] DCVB, s. v. *purpuri*. Per als derivats romànics del substantiu *purpura*, vid. Meyer-Lübke, *REW* 6862, i Corominas-Pascual, *DECH* IV 699a, 36-38 (cat. *porpra*, esp. *purpura*, esp. med. *pórpola*, fr. *pourpre*, fr. med. *purpure*, it. *porpora*, sard. centr. *púrpura*, occ. *polpra*, port. *purpura*).

ÀMBITS DE QUALIFICACIÓ SEMÀNTICA[42]:

Peces de vestir (1, 3, 4); *Natura / Paisatge* (2)

COMENTARI:

En llatí existiren diversos termes per anomenar els tints vermellencs, d'entre els quals els de color porpra i escarlata foren els més preuats. El tint porpra, des del debut de la seva utilització fins a dia d'avui, ha estat símbol de dignitat, raó per la qual els termes amb què es designa no han exprimit mai altres significats. Així, si bé els termes relacionats amb l'escarlata, per exemple, ampliaren els seus usos fins cobrir una àmplia gamma de "vermells" en algunes llengües romàniques, tant en l'època medieval com en la contemporània, els diversos mots que signifiquen 'porpra' mai no van esdevenir populars d'aquesta manera[43].

El llatí *purpura* fa referència, com dèiem, tant al mol·lusc i al tint que s'extreia d'aquest, com al color pròpiament anomenat "porpra"[44]. D'altra banda, el colorant fou també anomenat pels autors llatins amb els mots *murex*, *ostrum* i *conchylium*, tots ells fent referència, igual que *purpura*, al mol·lusc del qual s'extreia[45]. Segons la varietat del mol·lusc s'obtenia un colorant diferent, i les proporcions de les substàncies colorants, juntament amb els additius emprats en el procés d'elaboració del pigment, també influien en el resultat final[46]. Així, el *murex brandaris*, d'on prové la porpra de Lacònia, origina un to violeta més rosat, i la *purpura haemastoma*, al seu torn, un violeta fosc[47].

La història de la porpra es remunta a temps antics. Històricament se l'ha considerat un color sagrat, reflex del poder diví des de la seva introducció a Roma

[42] Els àmbits de qualificació semàntica corresponen a l'adjectiu *purpureus*. Tanmateix, d'entre els testimonis del substantiu *purpura* n'hi ha un, provinent d'Àger, en què el mot apareix emprat en qualificació d'un *brisal*: **1068** CDipÀger 89, p. 334: *et brisal I purpura feminile.*

[43] KIRSTOL 1978: 169-172.

[44] Vid. ANDRÉ 1949: 91.

[45] Forcellini (*Lexicon*, s. v. *purpura*) recull els noms llatins de les diverses espècies de mol·luscs dels quals s'extria aquest colorant.

[46] TRIAS 2012: 454.

[47] ANDRÉ 1949: 92.

per via dels etruscs, on aquest colorant fou una insígnia pròpia de sacerdots, magistrats i comandants militars, fins l'estancament de la seva producció. Segles més tard la introducció de nous materials i noves tècniques de manufactura va permetre que es produissin substàncies similars a més baix cost[48]. Des del punt de vista cromàtic, la porpra estigué representada per diversos noms de color, com ara *rubens*, *ruber*, *roseus*, *sanguineus*, *uiolaceus*, *amethystinus*, per les porpres vermelles i violetes, i *liuidus*, per anomenar la porpra de tonalitat blavosa[49].

En l'Edat Mitjana el terme *purpura* no denominava necessàriament el tint extret del *murex* ni designava en exclusivitat un color, la qual cosa es demostra pel fet que, un cop el tractament d'extracció i elaboració del tint s'havia perdut, el terme es va conservar en el llenguatge, i seguí sent sinònim de riquesa[50]. *Purpureus* indicava brillantor i refulgència, qualitats referides al concepte de bellesa, i es va reafirmar com un dels símbols de poder, identificat amb la reialesa i l'autoritat eclesiàstica.

És difícil identificar una única tonalitat cromàtica en el significat d'aquest terme, susceptible de patir variacions en tractar-se d'un color imprecís des del seu origen. En l'Edat Mitjana pot al·ludir a tons violacis o similars a la sang, però segons avançà aquest període el seu valor es restringeix als vermells més intensos[51].

En època medieval, *purpura* passà a designar també una tela fina o preciosa, molt valuosa, que ja no era del color morat fosc etimològic. La pèrdua del valor cromàtic originari es devia produir molt abans, tal com es constata a les

[48] Tant els fenicis, que en foren els inventors, com els grecs i els romans, apreciaren molt aquest pigment, principalment per la seva durabilitat –a diferència dels tints vegetals, que s'anaven descolorint degut als efectes dels rajos solars–, i també pels matisos foscos i violacis que produïa, els quals s'intensificaven amb el pas del temps i canviaven fins i tot cap a noves tonalitats. Vid. TRIAS 2012: 453.

[49] ANDRÉ 1949: 93.

[50] RODRÍGUEZ PEINADO 2015: 495.

[51] Segons Pastoureau (2004: 201), les receptes sobre l'elaboració del porpra es van perdre a partir dels segles VIII-IX tant a Occident com a Orient, de manera que el porpra en l'Edat Mitjana degué ser força diferent d'aquell produït durant l'Antiguitat.

Etimologies d'Isidor[52], en el passatge en què l'autor identifica el terme *purpura* amb la puresa de la llum (*puritate lucis*).

Al nostre corpus documental comptem amb un exemple idoni d'aquest canvi de significat. Es tracta d'un diploma de mitjan segle XI en què s'hi esmenta una capa qualificada per l'adjectiu *purpureus*. Per mitjà del sintagma *albi coloris* s'especifica que la capa "de porpra" no és d'aquest color, sinó blanca, i *purpuream* que està confeccionada a partir d'una tela preciosa:

> **1051** DACCBarcelona III 780, p. 1280: dono in comutatione predicte Sedi: predictam uineam et unam capam p u r p u r e a m a l b i c o l o r i s optimam. *Ibid.*: predicta quoque uinea et predicta capa optima purpurea albi coloris, quam dono in comutacione predicte Sedi.

Les peces purpúries (és a dir, qualificades per mitjà de l'adjectiu *purpureus*) remeten tant a l'esfera eclesiàstica com profana. Així, es documenta al nostre corpus documental una capa (*capas II, una purpurea et alia bizion*[53]), una camisa (*camisa ad textum cum auro purpuream*[54]), unes dalmàtiques (*dalmaticas fresades LXXII, purpureas III*[55]), un *roqum* 'túnica' (*roquos IIII, unum purpureum cum auro, et alium pallium greco*[56]), o l'exemple tot just citat unes línies més amunt. L'adjectiu convisqué amb el substantiu femení *purpura* 'tela fina o preciosa', un terme que apareix des del segle X als nostres diplomes. Així es llegeix, per exemple, a l'inventari de béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, fet a la mort del bisbe Guadamir d'Osona:

---

[52] ISID. *orig.* 19, 28, 5: *apud Latinos a puritate lucis uocata; apud Graecos autem* πορφύρα *... cum adspiratione, apud nos purpura sine adspiratione.*
[53] **915** DipRosselló 189, p. 213.
[54] *Ibid.*
[55] **1066** Junyent, *Oliba* Not. 14, p. 415.
[56] **915** DipRosselló 189, p. 213.

957 Junyent, *DipVic* 303, p. 256: capas grezeschas V, curcibaldos grezeschos IIII, et unum de p u r p u r a , et alium de cendato

Semblantment, el substantiu *purpura* s'aplica també a la qualificació d'algunes peces de vestir. Així es llegeix a l'inventari dels béns mobles d'Arnau Mir de Tost, de l'any 1068, i a l'acte de reconeixença de Sicarda i Silvà a la canònica de Santa Maria sobre els béns i llurs fruits deguts i no prestats, del 1095:

1068 CDipÀger 89, p. 334[57]: et brisal I p u r p u r a feminile; et capa de oztori tota facta cum auro.

1095 Bach, *ACSolsona* 350 (Urgellia 13, p. 221): et dederunt mihi unum mulum et unam obtimam tunicam ex lana de presseto rubro paratam ex omnibus partibus p u r p u r a .

Tal com s'observa, l'adjectiu *purpureus* (i també el substantiu *purpura*) estan circumscrits a la qualificació de peces de vestir luxoses, generalment vinculades a l'àmbit eclesiàstic. L'única excepció quant als àmbits de qualificació semàntica de l'adjectiu *purpureus* es troba al document de l'any 1008[58], que registra l'encíclica anunciadora de la mort de Seniofred, abat de Ripoll. En aquest text, redactat per l'abat Oliba, hom troba un eco virgilià, en el sintagma *flos purpureus ueluti nobis redolebat anno presenti.* En efecte, aquests versos recorden els versos de l'Eneida següents: *purpureus ueluti cum flos succisus aratro*[59], que Miquel Dolç tradueix de la manera següent: "així una flor resplendent, rompuda per l'arada, llangueix i

[57] En aquest testimoni, el mot *purpura* es fa servir amb cert valor adjectival, ja que qualifica el substantiu *brisal*, que designa un tipus de faldilles lligades a la cintura i elaborades amb teixit preciós que tant els guerrers com les dames de les classes benestants solien dur sota la gonella i la cota. Vid. TRIAS 2012: 188-189. En el testimoni esmentat es designa un *brisal* fet d'un teixit luxós.

[58] **1008** Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 312.

[59] VERG. *aen.* 9, 435.

mor"[60]. D'aquí es desprèn, doncs, que el mot *purpura* en la llatinitat clàssica expressava també la idea de 'brillant', 'resplendent'.

Tant *purpureus* com el substantiu *purpura* tingueren una forta tradició tot al llarg de l'Edat Mitjana. Així ho corrobora el fet que els principals diccionaris de llatí medieval recullen ambdós vocables. El Blaise registra la veu *purpura* amb el significat metafòric de '*pudicitiae*', però també 'ornament de porpra que es duia sobre els hàbits'[61]. A més, també l'esmenta com a sinònim de de la sang de Crist, o dels màrtirs[62]. El DuCange també el recull com a mot que designa un tipus de tela, i n'esmenta dues tipologies: la *purpura alba* i la *purpura saracenica*. Finalment, el mot apareix al LITalicaeMAL, al DMLBrit [63] , i al LLMAHungariae[64], en què s'esmenta una *purpura uiridis* «quia sola materia, solum textum respicitur neglecto colore».

Purpura es llegeix també en la documentació llatina medieval asturlleonesa, tot designant una vestidura amb ornamentacions de porpra[65]. De l'adjectiu *purpureus* hi ha un sol exemple en aquest corpus documental:

> **908** CO 19.33 (*cit.* LELMAL, s. v. *purpureus*): frontalem igitur (sc. oferimus) principali altari tuo p u r p u r e o miro opere ex auro obtimo filo totum contextum.

Pel que fa a la pervivència del substantiu *purpura*, se'n constata la continuació arreu dels territoris romànics. *Purpureus* perviu, en menor mesura, com a adjectiu en algunes llengües romàniques, com ara al català *purpuri* o al castellà *purpúreo*, on ha entrat com a cultisme.

---

[60] Virgili, *Eneida*, trad. M. Dolç, p. 145.
[61] Vid. Blaise, *Dictionnaire*, s. v. *purpura.*
[62] Vid. Blaise, *LLMA*, s. v. *purpura.*
[63] Vid. DuCange, LItalicaeMAL, DMLBrit, s. v. *purpura.*
[64] Vid. LLMAHungariae, s. v. *purpura.*
[65] Vid. LELMAL, s. vv. *purpura* i *purpureus.*

Conclusions

Conclusions

1. Corpus lèxic

1.1. Descripció general

Com ja s'ha dit en un inici, un dels principals objectius d'aquest treball és l'establiment d'un corpus del lèxic dels colors que presenta la documentació llatina de la Catalunya altmedieval. L'estudi d'aquestes fonts a través del corpus documental del GMLC, constituït a hores d'ara per més de 24.500 diplomes i textos editats, ofereix 68 veus referides als colors pròpiament dits, o bé relacionades amb aquests, ja sigui etimològicament o semàntica. D'aquests mots, la majoria són adjectius o participis que funcionen com adjectius, a excepció dels substantius *color*, *hyacinthus* i *pictura*.

Tal com exposarem en les properes pàgines, el corpus resultant està format per mots llatins que ja existien abans de l'Edat Mitjana i per innovacions lèxiques i semàntiques sorgides en aquesta època, d'entre les quals cal destacar els préstecs lingüístics, sobretot els germanismes, així com alguns catalanismes.

Quant al contingut semàntic, hem desglossat el conjunt dels 68 arxilemes i lemes referits als colors segons els camps temàtics que hem presentat anteriorment, amb la pretensió d'ordenar les veus segons el significat cromàtic que designen, per tal que sigui possible el rastreig de cada paraula i de la seva accepció de manera intuïtiva, i per tal d'oferir una visió més general dels colors que es troben al corpus treballat:

CAMP SEMÀNTIC		VEUS	%
1.	Denominacions genèriques	4	5,9 %
2.	Blanc	6	8,9 %
3.	Negre	3	4,4 %
4.	Fosc	10	14,7 %
5.	Vermell	14	20,6 %
6.	Groc	9	13,2 %
7.	Blau	2	2,9 %
8.	Verd	4	5,9 %
9.	Gris	5	7,4 %
10.	Multicolor	4	5,9 %
11.	Significat incert	3	4,4 %
12.	Ús abstracte i metafòric	1	1,5 %
13.	Desplaçaments semàntics	3	4,4 %
TOTAL:		68	100%

En l'Estudi preliminar hem fet èmfasi en el fet que, per bé que aquesta distribució és la més efectiva que es pot proporcionar en un treball d'aquesta mena, qualsevol classificació dels mots comporta certes limitacions, atès que algunes de les veus que hem col·locat en un apartat podrien haver-se inclòs, igualment, en un altre. Al respecte d'això, podem esmentar el cas de l'adjectiu *badius*, mot que designa tant el color castany com el marró, el groguenc i, en fi, qualsevol tonalitat fosca o marronosa pròpia del pelatge d'un cavall; o el cas de *pallidus*, un mot que hem decidit incloure a l'esfera del groc, malgrat que als nostres diplomes no fa referència exactament a aquesta tonalitat. En aquest sentit, tot i que la disposició dels arxilemes i dels lemes que s'ha volgut oferir intenta ser coherent, el lector pot

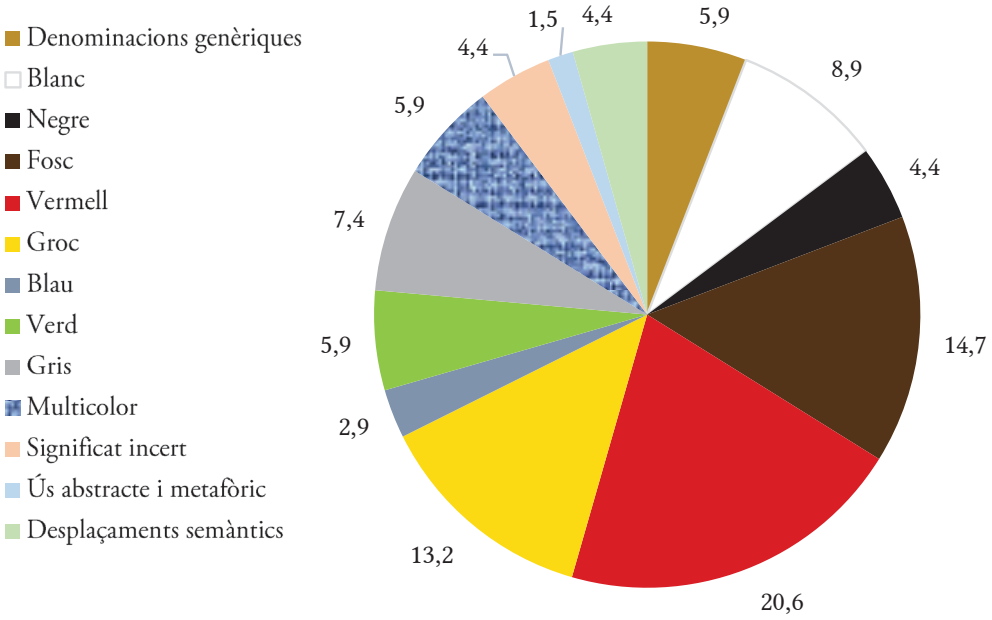
advertir que en alguns casos també serien vàlides altres distribucions. Sigui com sigui, la quantitat de paraules registrades en cadascun d'aquests àmbits és representativa de la funció que desenvolupa el color en el context dels nostres diplomes, i permet fer-ne una cerca eficient, la qual cosa és també un dels nostres objectius.

El primer que s'observa és que hi ha tres agrupacions que sobresurten per damunt la resta. Així, el grup amb una representació més elevada de termes és el del vermell (5), amb un 20,6 % del total de mots trobats; com ja hem anat dient tot al llarg d'aquest treball, l'àmbit cromàtic del vermell és el que presenta més estabilitat lèxica des de l'Antiguitat fins a les llengües romàniques, i alhora, el que integra més vocables que al·ludeixen als diferents matisos i intensitats dins d'aquesta tonalitat. Tot seguit, els grups més abundants en termes són els que es refereixen als colors foscos (4) i al groc (6), que es componen de 10 i 9 paraules respectivament, representant el 14,7 % i el 13,2 % dels vocables recollits.

Menor és la varietat lèxica per designar la resta de tonalitats; hi ha 5 termes a la categoria del gris, un àmbit que representa el 7,4 % del total de veus recollides. Pel que fa a les agrupacions en què es troben els colors blanc, negre i verd, tenen un nombre de vocables divers: en el blanc hem inclòs 6 termes (8,9 %), en el negre, 3 (4,4 %), i en el verd, 4 (5,9 %). La resta d'agrupacions comprenen xifres similars.

A la segona part de l'estudi lèxic s'han inclòs els mots que comparteixen la característica de tenir una al·lusió al color dubtosa o relativa, ja sigui perquè el significat és incert (i, en alguns casos, està a cavall entre el color i el material), o bé perquè s'ha produït alguna mena de translació semàntica, o el mot ha mantingut només l'accepció metafòrica. En aquest sentit, doncs, s'ha recollit un total de 7 mots, conjunt que representa el 10,2 % del total de veus testimoniades.

La distribució dels àmbits en què hem classificat el corpus lèxic queda de la següent manera, tot partint de les xifres esmentades:

1.2. Freqüència d'aparició de veus

La recerca duta a terme s'ha servit en gran mesura dels recursos oferts per l'equip del GMLC, gràcies als quals ha estat possible recopilar el recull de testimonis documentals de cada veu, així com constituir el corpus lèxic. D'altra banda, quan ha estat pertinent s'han emprat també les eines ofertes per altres corpus documentals, com el CODOLGA i el CODOL-LEG, i per fer cerques conjuntes en els diversos corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic, el CODOLHisp. Aquest tipus de cerca ha estat especialment útil a l'hora de constatar la presència d'un mot en els corpus documentals de l'àmbit de Catalunya, de Galícia i de Lleó, sobretot quan ens fixem en un terme que al nostre domini lingüístic no designa un color, però sí que ho fa en altres territoris.

De l'estudi exhaustiu dels testimonis adduïts en cada fitxa lexicogràfica es desprèn que la freqüència d'ús dels mots de color és sobradament variable, fet que es deu a diverses raons. En un sentit, hi juga un paper fonamental el fet que una paraula sigui més propera a la llengua parlada o més erudita, ja que els mots

d'aquest segon tipus apareixen en menor mesura. Alhora, els referents lèxics, agrupats en àmbits de qualificació semàntica, revelen la preeminència dels mots de color referits a animals, teixits i peces de vestir; aquests són, alhora, els que apareixen en un nombre més elevat de testimonis documentals. A més, algunes d'aquestes veus ja existien en la llengua llatina de períodes anteriors a l'Edat Mitjana i formaven part del lèxic del llatí clàssic des de molt antic, fet que en demostra una llarga pervivència.

Amb més de 250 testimonis arreu del corpus, el mot de color més registrat de tots és *color*, del qual hem adduït més de 27 testimonis. Al nostre corpus documental de vegades apareix com a substantiu de gènere femení (*colore feranda*, *colore nigra*), ja existent en llatí vulgar, i també es llegeix amb una variant gràfica artificiosa: *cholor*. Tot seguit, els mots que es llegeixen en més testimonis són *albus*, *niger* i *faluus*, el primer tot qualificant substantius de diversa mena (peces de vestir, èquids, bovins, objectes, etc.), i el segon referit principalment al grup lèxic dels èquids. Quant a *faluus*, el seu ús queda restringit a la designació del color del pelatge de cavalls, eugues, bous i muls.

A continuació, establim un segon grup format pels vocables l'aparició dels quals és relativament habitual, però més reduïda que en els casos anteriorment esmentats. Ens referim a les veus *badius*, *balzanus*, *blancus*, *blauus*, *ferrandus*, *laurus*, *rubeus*, *uarius* i *uermiculus*, el testimoniatge de les quals oscil·la entre les 10 i les 20 mostres. Aquests adjectius es refereixen essencialment a peces de vestir, teixits i animals. És sorprenent el fet que *blancus* aparegui en menor freqüència que *albus* ja que, per bé que aquest darrer és un mot ja existent en llatí clàssic i té una llarga trajectòria en la llengua, tanmateix en català, així com en la majoria de llengües romàniques, acabà perdent-se com a terme d'ús comú; en canvi, *blancus* fou el mot que donà la majoria de derivats romànics per al·ludir a la noció de 'blanc', i el que gaudí de major vitalitat en la llengua. En alguns casos s'ha observat la confluència dels dos mots en un mateix document[1]: *ascendit usque in serra ad ipso chero blanco. Ex hinc uadit usque in alio chero albo. Exinde pergit ad alios cheros*

[1] **1035** Junyent, *Oliba* Dip. 120, p. 203.

blancos. D'altra banda, el cas de l'adjectiu *uermiculus* serveix per exemplificar, un cop més, de quina manera les variants més romàniques d'un mot acostumen a ser més utilitzades que les pròpiament llatines en el context dels nostres textos i diplomes; així, al costat de les 17 aparicions de *uermilius*, hi ha un sol testimoni en què es llegeix la forma llatina *uermiculus*. Talment succeeix amb l'adjectiu *badius*, del qual la forma pròpiament llatina només es constata en una ocasió, en oposició al reguitzell de formes llatinitzades (*baio*, *baia*) o directament catalanes (*baig*, *bacz*, *bag*).

Comptem amb un reduït nombre de vocables que poden agrupar-se en un tercer grup. Es tracta dels que presenten entre 5 i 10 testimonis, entre els quals registrem els mots *bracatus*, *brunus*, *grisus*, *morenus*, *polymitus*, *saurus* i *saixus*. Tots ells qualifiquen principalment el pelatge d'èquids i de bovins, a excepció de *brunus*, *grisus* i *polymitus*, que designen igualment pells i teixits. La majoria no es testimonien en l'Antiguitat clàssica –llevat de *polymitus*–, i designen, d'altra banda, tonalitats que oscil·len entre el color fosc i el rogenc, en referència al pèl dels animals. Al seu torn, *bracatus* fa referència a una particularitat més específica del pelatge dels bovins: la de tenir la bragada de color diferent.

Encara podem esmentar un quart grup format per tots aquells mots dels quals només es registren 2, 3, o 4 testimonis. És un conjunt força abundant, format pels vocables *amarellus*, *ater*, *blancharius*, *borrellus*, *candidus*, *castaneus*, *croceus*, *deauratus*, *depictus*, *ferrucius*, *fuluus*, *fuscus*, *granatus*, *grogus*, *liarrus*, *mauricellus*, *pictura*, *purpureus*, *ruber*, *rubicundus*, *russus*, *sauinus*, *tinctus*, *uirens* i *uiridis*. L'escàs testimoniatge d'alguns d'aquests mots, com ara *ater*, *candidus* i *croceus*, s'explica segurament pel fet que ja en la documentació dels segles estudiats aquests mots eren paraules pròpies del llenguatge erudit, presents només en documents de caire més culte, redactats o dictats per escrivans amb un bon domini de la llengua llatina. D'altra banda, és clar que alguns mots convivien amb d'altres, sinònims, que eren molt més habituals, com s'observa, per exemple, en el cas dels adjectius *ruber* i *russus*, molt menys emprats que *rubeus*. Pel que fa als mots *uirens* i *uiridis*, la causa de la seva escassa aparició es deu segurament al fet que les coses que són naturalment verdes en el paisatge sovint no cal identificar-les mitjançant aquest

color, i menys encara en el context de la nostra documentació, on l'ús de mots de color respon a una funció pràctica segons la qual, en la majoria dels casos, es destaca de l'entorn allò que resulta més cridaner o fàcilment identificable. Alhora, com és lògic, aquests adjectius tampoc no acompanyen substantius del camp lèxic dels animals, que d'altra banda és el més abundant, sens dubte, pel que fa a les atribucions cromàtiques[2].

A continuació, afegim una taula amb el recull total de testimonis de cada veu inclosa a l'Estudi lèxic, per ordre de més a menys aparicions:

VEU	APARICIONS	VEU	APARICIONS
color	+27	depictus	2
niger	26	ferrucius	2
albus	25	fuluus	2
faluus	23	fuscus	2
uermiculus	18	grogus	2
badius	17	liarrus	2
uarius	16	mauricellus	2
balzanus	15	russus	2
blancus	14	pallidus	2
ferrandus	13	sauinus	2
laurus	12	tinctus	2
rubeus	12	albicans	1
blauus	10	aureolus	1
saurus	9	baietus	1
brunus	8	blancardus	1
bracatus	6	brunellus	1
grisus	6	canescens	1
morenus	5	castaneus	1

[2] Així ho assenyalà Quetglas (2019: 60): «en el caso de *viridis* tenemos un lema muy general, latino o de origen latino, y que se usa prácticamente en todos los campos. Si no se da en el caso de los animales, es por motivos obvios, de momento todavía no tenemos perros verdes ni vacas verdes, aunque todo se andará».

uiridis	5	ceruunus	1
amarellus	4	coccineus	1
borrellus	4	colorius	1
pictura	4	diacitrinus	1
polymitus	4	diaprasius	1
purpureus	4	diarhodonus	1
blancharius	3	fuscatus	1
deauratus	3	hyacinthus	1
candidus	3	parduca	1
granatus	3	roseus	1
ruber	3	rubens	1
rubicundus	3	rubianus	1
saixus	3	rufus	1
uirens	3	taeter	1
ater	2	tilgus	1
croceus	2	uerdale	1

Tal com es veu en aquesta taula, hem registrat una quantitat considerable de mots, en total 23, que es llegeixen una sola vegada. Tot seguit n'oferim el llistat, amb la data d'aparició i l'edició o edicions on es troben, així com la forma amb què es llegeixen:

VEU		EDICIONS I DOCUMENT
albicans (s. v. *albus*)	**970**	DipPallars 209, p. 394: *albicantes*
aureolus	**1076**	DACCBarcelona 1305, p. 2030: *oriola*
baietus (s. v. *badius*)	**1032**	Junyent, *Oliba* Dip. 108, p. 178: *baieto*
blancardus (s. v. *blancus*)	**951**	Baraut, *DocUrgell* ap. 8 (Urgellia 8, p. 123): *blancardo*
brunellus (s. v. *brunus*)	**1006**	Junyent-Ordeig, *DipVic* 693, p. 40: *brunello*
canescens	**1010**	Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgellia 4, p. 28): *canescentes*
castaneus	**1047**	Junyent, *Oliba* Not. 8, p. 396: *castaneos*

ceruunus	**1012**	CSCugat II 442, p. 89: *ceruuna*
coccineus	**967**	DipOsona 1023 p. 749: *coccineum* DipManresa 74, p. 88: *coccineum*
colorius (s. v. *color*)	**1048**	Baraut, *DocUrgell* 622 (Urgellia 5, p. 144): *colorio*
diacitrinus	**925**	DipOsona 283, p. 263: *diocodrina*
diarhodonus	**915**	DipRosselló 189: *diarodinas* HLanguedoc V, pr. 42, col. 8135: *deorodonas*
diaprasius	**915**	DipRosselló 189: *diaprasiam* HLanguedoc V, pr. 42, col. 135: *dioprasiam*
fuscatus (s. v. *fuscus*)	**1050**	Junyent-Ordeig, *DipVic* 1078, p. 394: *fuscatis*
hyacinthus	**972**	DipOsona 1127, p. 81: *iacincto* Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213: *iacincto* DipManresa 92, p. 101: *hyacintho*
parduca	**1024**	CSCugat II 493, p. 144: *parduca*
roseus	**1018-1049**	Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 356: *roseo*
rubens (s. v. *ruber*)	**970**	Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335: *rubentem*
rubianus (s. v. *rubeus*)	**989**	DCBarcelona I 183, p. 390: *rubiana*
rufus	**964**	DipPallars 194, p. 385: *rupham*
taeter[3]	**1090**	Ordeig, *Dotalies* 258, p. 282: *tetro* Baraut, *ActUrgell* 74 (Urgellia 1, p. 161): *tetro*
tilgus	**874**	DipPallars 71, p. 322: *tilgo*
uerdale (s. v. *uiridis*)	**1075**	DipCervià 24, p. 225: *uerdale*

[3] Amb el significat de 'negre' es testimonieja un sol cop. Tanmateix, com ja s'ha dit, hi ha altres aparicions d'aquest adjectiu amb el sentit etimològic d''horrible', 'basardós'. Vid. Estudi lèxic, s. v. *taeter*.

1.3. Les formes onomàstiques

Hem anat esmentant en l'estudi de cada vocable les formes onomàstiques que se'n registraven, tant formant part d'antropònims com de topònims. Aquesta qüestió, que és tractada en més detall al cinquè apartat de les Conclusions[4], té un doble interès, per les seves particularitats lingüístiques, d'una banda, i pels diversos aspectes de *realia* que es poden inferir a partir del seu estudi, de l'altra. Des del punt de vista de la llengua dels nostres diplomes, les formes onomàstiques són les que presenten més variants gràfiques i formes romàniques o, si més no, formes més properes a la llengua parlada. En alguns casos, doncs, de l'adjectiu emprat amb un sentit cromàtic no es llegeix cap forma romànica, mentre que en l'antroponímia o la toponímia és possible trobar-ne diverses ja de plenament catalanes, tot fent palesa la tendència de mantenir els noms propis en català.

A partir del recull de testimonis realitzat hem pogut constatar que un abundant nombre d'antropònims i topònims està format per mitjà de termes de color. Això és especialment interessant en el cas de mots el testimoniatge dels quals és molt escàs quan funcionen com a adjectius de color pròpiament dit i que, en canvi, presenten formes onomàstiques abundosament testimoniades als nostres diplomes. És el cas, per exemple, de l'adjectiu *aureolus*, que apareix un sol cop com a adjectiu de color, en qualificació d'una euga[5], però que, en canvi, és molt freqüent com a antropònim masculí i femení, fins i tot presentant múltiples variants, algunes més llatines (*Auriolus*, *Oriolus*) i d'altres ja romàniques (*Ariol*, *Oriol*, etc.)[6].

El mateix succeeix en el cas de l'adjectiu *ferrucius*, que com a adjectiu de color només té tres aparicions, dues de les quals es troben al mateix document[7]; en canvi, sembla que fou un mot molt productiu en la formació d'antropònims i topònims,

[4] Vid. Conclusions, apartat 5 (La semàntica del color), subapartats 5.4 (Antroponímia) i 5.5 (Cromotoponímia del paisatge català medieval).

[5] **1076** DACCBarcelona 1305, p. 2030: *et dimisit Raimundo, filio suo, uncias X auri et equam una oriola cum pullo suo et uacca una alba melior.*

[6] Vid. Estudi lèxic, s. v. *aureolus*.

[7] **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (Urgellia 3, p. 145).

del qual es llegeix tot un reguitzell de formes: *Feruz*, *Ferruz*, *Ferrucio*, *Ferus*, i el plural *Ferruces*, entre d'altres. De manera semblant, l'adjectiu *uiridis*, poc testimoniat com a terme de color pels motius que ja s'han exposat i que, en canvi, donà nom a una sèrie de llocs que són freqüentment esmentats en els nostres diplomes, com ara *Pugverd*, *Valle Viride*, i el lloc dit *Verdaria*[8].

A propòsit dels noms propis, ja s'ha dit en diverses ocasions que els que es donen als animals no s'han inclòs entre les formes onomàstiques, sinó que s'ha cregut oportú fer-ne prevaldre el sentit cromàtic ja que, d'acord amb els testimonis recollits, el nom que es dona a l'animal sembla estar ben relacionat amb el color del pelatge. Ens referim a expressions del tipus *cauallo blancardo*, *muleto baieto*, *uacha parduca*, *uacha rubiana*, i l'euga *oriola* que esmentada unes línies més amunt.

1.4. Veus testimoniades en altres corpus documentals d'àmbit hispànic

Algunes de les veus estudiades al nostre corpus lèxic són presents també en d'altres corpus documentals de llatí medieval corresponents a Galícia i al Regne de Lleó. El fet de poder constatar l'aparició de certs vocables en aquests dominis lingüístics és essencial en alguns casos, especialment en parlar dels mots que al nostre corpus documental han perdut el significat cromàtic, però que en canvi sí que el mantenen en la documentació gallega o lleonesa.

Tal com hem dit en altres apartats d'aquest treball[9], l'accés a les eines digitals de què disposem avui dia ha estat fonamental per poder dur a terme la nostra recerca. No només el *GMLC digital* i el CODOLCAT, sinó també l'accés a les bases de dades del CODOLGA i del CODOL-LEG, així com al CODOLHISP, ens han permès de realitzar les cerques lèxiques que, en un altre context, haurien estat com a mínim més difícils de fer. L'aproximació al lèxic del color en la

[8] Vid. Estudi lèxic, s. vv. *ferrucius* i *uiridis*.

[9] Hem fet èmfasi en aquesta qüestió a la Introducció, apartat 3 (Metodologia i objectius).

documentació llatina medieval hispànica en el seu conjunt la va dur a terme per primer cop Quetglas, al seu estudi de l'any 2019[10]. En molts casos, doncs, hem seguit de prop els resultats d'aquest treball i hem orientat la nostra recerca cap a la informació que es pot extreure dels altres corpus documentals de llatí medieval. També s'ha tingut en compte l'estudi de Varela Sieiro[11], que analitzà alguns mots de color en documents medievals gallecs, així com les pròpies indicacions del GMLC quan feien referència a aquest aspecte.

Si bé no s'han analitzat en detall els testimonis adduïts dels corpus documentals pertanyents a Galícia i a Lleó, volem sintetitzar les conclusions a què hem arribat a partir del recull aportat. En primer lloc, es pot afirmar que un bon nombre dels mots que formen el nostre corpus lèxic es troben també presents en altres corpus documentals d'àmbit hispànic, en què han romàs amb el mateix significat. Així, constatem la presència d'*albus, amarellus, color*, *blancus, candidus, badius, brunus*, *morenus* (*maurinus*), *niger*, *fuscus*, *laurus*, *mauricellus*, *sauinus*, *roseus*, *rubeus*, *russus*, *uermiculus*, *purpureus, bracatus,* i *uiridis* en l'àmbit del CODOLHISP. *Grisus* es testimonieja com a matèria tèxtil[12].

D'altra banda, alguns adjectius de color són propis exclusivament de la documentació llatina del domini lingüístic del català. Es tracta dels mots *balzanus*, *blauus*, *croceus*, *diacitrinus*, *diaprasius, diarhodonus, faluus*, *ferrandus*, *ferrucius*, *granatus, liarrus, ruber*, *saurus, saixus*, *tilgus* i *uirens*.

D'una anàlisi de conjunt de les fonts medievals hispàniques a partir de les dades extretes del CODOLHISP constatem un fet que els treballs de Quetglas i Varela Sieiro ja van evidenciar. Hi ha tot un seguit d'adjectius de color en la documentació de Galícia i de Lleó que no apareix al corpus documental de la Catalunya medieval: *azul*, *cardenus*, *carmez*, *canus*, *dosinus*,

[10] QUETGLAS 2019.
[11] VARELA SIEIRO 1996.
[12] QUETGLAS 2019: 95.

gingaue, *feruz*[13], *marcenus*, *moredo*, *maurus*, *piceus*, *piscinus*, *sardone*, *zumake*, i les seves variants i derivats. Això ens permet corroborar l'evolució diferenciada que tingué el lèxic del color en el domini lingüístic del català, especialment en l'àmbit del color blau, que presenta importants dissemblances lèxiques. Hi tornarem més endavant[14].

Tal com s'ha esmentat en el darrer apartat de l'Estudi lèxic[15], hem inclòs al nostre treball alguns lemes que no tenen estrictament un sentit cromàtic als diplomes de la Catalunya altmedieval. D'entre els que hem recollit, podem dir que *castaneus*, que als documents catalans designa un tipus de tela, és un mot freqüent en els documents d'altres corpus documentals d'àmbit hispànic amb el significat de color 'castany', 'marronós'[16], referit al pelatge dels animals. Vegem-ne alguns exemples pertanyents als corpus documentals de Lleó i de Galícia:

> **947** SáezE, *LeónCatCD* 1/195, pp. 279-280: siue et puletrum colore c a s t a n e u m , quod nobis bene conplacuit.

> **947** López Ferreiro, *Historia* 2/58, pp. 127-132: offertione ad ipso pontiffice cauallo baio de sex boues. Alio cauallo c a s t a n e o de VIII boues scala argentea de XII solidos.

> **964** CLeón 376.15, pp. 160-162: pro quo accepimus de uos in aderato et definito precio uno mulo k a s t a n i o et uno boue rubio.

[13] Quetglas el diferencia del lema *ferrucius* en l'àmbit del gris (2019: 96), mentre que el tractament integrat dels dos mots es desenvolupa a l'àmbit del blau (2019: 87).

[14] Diferències entre l'evolució dels mots pervinguts en català i castellà, així com en el conjunt de les llengües romàniques, es poden llegir a les Conclusions, apartat 6 (Estabilitat lèxica, pervivència i diversificació semàntica a les llengües romàniques).

[15] Vid. Estudi lèxic, Segona part.

[16] Segons Quetglas (2019: 100), l'ús d'aquest terme com a color s'estén des de Lleó per Castella i arriba fins Aragó. Un testimoni de Fanlo, municipi aragonès d'Osca, de l'any **1134**, sembla marcar el límit territorial «a partir del cual y hacia oriente no se usa *castaneus* como color».

974 Cal, *MondoñedoCatCD* 7, pp. 19-20: a domno Teodomiro episcopo accepimus pro nominato mulo c a s t a n e o ualente solidos CM.

En d'altres casos, hem pogut afinar el significat d'un mot, o bé corroborar-ne alguns aspectes de caire semàntic a partir de la seva presència en altres corpus de llatí medieval. Així, a tall d'exemple, l'adjectiu *amarellus*, que als nostres documents s'aplica exclusivament a un tipus de teles, als diplomes de Galícia i de Lleó és un color propi del pelatge dels cavalls, tal com es desprèn de diversos testimonis dels segles X, XI i XII. O l'adjectiu *mauricellus*, que al nostre corpus documental nomes es testimonieja en dues ocasions i que, en canvi, als corpus de Galícia i de Lleó és un mot força freqüent com a color de cavalls, poltres i mules.

2. Tipologia documental

El treball que hem elaborat sorgeix, com s'ha dit abans, de l'estudi d'un corpus documental de caire eminentment notarial. Les fonts que constitueixen aquest corpus comprenen una àmplia i variada tipologia documental, en què s'hi troben diplomes de diversa mena. Per tal d'il·lustrar-ne la diversitat, tot al llarg de les fitxes lexicogràfiques s'ha ofert al costat de cada testimoni documental un breu descripció en la qual, d'entre altres coses, s'indica la tipologia documental a què pertany el document (testament, publicació sacramental, compravenda, etc.). L'interès de la tipologia documental en el context del llatí medieval del nostre domini lingüístic ha estat posat en relleu per altres autors; en aquest sentit, Punsola, a la seva tesi sobre els hel·lenismes, manifestà que el caràcter solemne de les actes de consagració d'esglésies i d'elecció de bisbes i abats afavoria l'aparició de mots d'origen grec[17]. Al seu torn, Terol notà l'interès dels testaments i les seves publicacions sacramentals, escriptures privades que es multiplicaren i es generalitzaren en l'època feudal: «en aquests (els testaments i llurs publicacions)

[17] PUNSOLA 2017: 664.

s'hi troben sovint detallats els béns mobles del testador, que inclouen objectes de la vaixella [...], les reserves d'aliments i el bestiar domèstic, entre altres»[18]. D'altra banda, Prieto, expressà el fet que la tipologia documental no resulta tan determinant en el cas dels objectes del seu estudi, el dels oficis, car es tracta d'un «camp semàntic susceptible d'aparèixer en qualsevol tipus de text»[19].

Pel que fa a la matèria del nostre treball, el lèxic del color, hem observat que sí que hi ha una relació entre l'aparició d'uns mots i la tipologia documental en què es llegeixen. Això s'aplica especialment als inventaris, així com a les relacions de béns mobles que hom posseeix i que llega en testament, on se solen esmentar llistats més o menys extensos d'animals, pells, peces de vestir i objectes varis, que de manera relativament freqüent apareixen qualificats, identificats o diferenciats per mitjà d'adjectius de color. Aviat es fa evident, doncs, que els documents que presenten més abundància de mots de color són els testaments, les seves publicacions sacramentals i els inventaris de béns mobles, tant particulars com vinculats a esglésies.

Segons establia la llei goda vigent als comtats catalans, tal com expliquen Puig i Quetglas[20], en el decurs dels sis mesos posteriors a la mort del testador el testament havia de ser presentat davant d'un jutge, «qui n'havia de verificar l'autenticitat i assegurar-ne la publicació sota la forma de document escrit, document que anomenem publicació o adveració sacramental». Així, sempre que ha estat possible hem mirat d'acarar els testaments amb les respectives adveracions sacramentals, per tal de corroborar o descartar lectures o suposicions, i per comprendre millor el significat d'alguns termes[21]. Ho hem vist, per exemple, en el

[18] TEROL 2016: 608.

[19] PRIETO 2020: 1128.

[20] PUIG & QUETGLAS 2014: 86.

[21] En canvi, de vegades els problemes els tenim a l'hora de determinar la relació entre alguns documents que són del nostre interès, especialment pel que fa a la datació. Així ho hem vist en dos diplomes datats l'any 1051 en què es llegeix l'adjectiu *faluus* i que registren, respectivament, la publicació sacramental del testament de Ranolf (**1052 [1051]** Baraut, *DocUrgell* 653, Urgellia 6, p. 39), i el testament (**1052** Baraut, *DocUrgell* 654, Urgellia 6, p. 40). El problema rau en què la publicació sacramental està datada el 20 de juliol de l'any 1051, i el testament, en canvi, el 21 de

cas del testament de Guillem Gualter, de l'any 1086[22], en què s'esmenta que aquest deixa al bisbe Bernat un ase *ferrannum*, adjectiu de significat incert del que sabem, principalment, que designa un color propi del pelatge dels èquids. En consultar la publicació sacramental d'aquest testament[23], redactada pel diaca Miró sota el dictat d'Ermengol Bernat gairebé tres mesos després, en lloc de mantenir l'adjectiu *ferrannus* del testament es llegeix *album*. Gràcies a aquest testimoni, doncs, hem pogut constatar que, almenys en referència al pèl dels èquids, els dos mots (*albus* i *ferrandus*) deuen al·ludir a tonalitats semblants, potser blanc grisoses[24], pròpies del pelatge del ramat equí.

D'altra banda, en algunes ocasions hem corroborat la presència d'un terme tant en el testament com en la seva publicació sacramental, però en aquest segon document el mot apareix amb una forma més llatinitzada. Així s'observa, per exemple, al testament de Seniol, de l'any 1058[25], i a la seva publicació sacramental[26]. Seniol, entre les deixes que feu, llegà a la seva neta Gaucelenda un pollí, qualificat amb l'adjectiu *saurus*. Al testament hi apareix amb la forma *puli sauro*, mentre que a l'adveració sacramental hom hi pot llegir *pulinum saurum*. Al mateix diploma s'esmenta també la deixa d'una euga, qualificada com a *uera* en el testament, i a la publicació sacramental hi apareix com a *equam … uariam*, això és, amb una forma pròpiament llatina, en oposició a *uera*, més romànica.

juliol del mateix any. A més, el nom del testamentari tampoc no concorda, ja que se l'anomena Ranolf a la publicació sacramental, i Arnolf al testament. Segons indica l'editor, la data que apareix al pergamí original que conté l'adveració sacramental no es llegeix massa bé. Pot ser que el testament s'hagués redactat amb posterioritat, tot tenint en compte que segurament l'escrivà prenia notes i després el redactava, o potser va haver-hi un error en copiar la data de la publicació sacramental.

[22] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 148).

[23] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 154).

[24] QUETGLAS 2019: 64-65.

[25] **1058** Alturo, *Sta. Anna* 70, p. 79.

[26] **1061** Alturo, *Sta. Anna* 78, p. 89.

En d'altres ocasions, a la publicació sacramental del testament s'elideix l'adjectiu cromàtic que és del nostre interès. Al testament de Seniofred, de l'any 1024[27], el testamentari deixa a Ramon, fill d'Ermenard, una vaca *parduca*. Aquest mot constitueix un hàpax a la nostra documentació, motiu pel qual hauria estat molt interessant per al nostre estudi poder corroborar-ne l'aparició a la publicació sacramental del testament, on malauradament s'ha omès[28].

2.1. Testaments, compravendes i inventaris

Vistes aquestes qüestions, podem afirmar que per als objectes del nostre treball els testaments i les seves publicacions sacramentals constitueixen la tipologia documental més interessant, ja que és en aquests documents on habitualment se solen llegir més mots de color. Com hem dit unes línies més amunt, en ells s'especifiquen minuciosament els diversos elements que es lleguen en testament, sovint identificats o caracteritzats per mitjà d'un adjectiu de color, especialment si l'animal o l'objecte en qüestió té cert valor, o si cal diferenciar-lo d'altres de consemblants. En aquest sentit, també els documents de compravenda, així com els inventaris de béns mobles, presenten llistats d'objectes o animals, els quals de vegades es qualifiquen per mitjà d'adjectius de color. L'inventari de béns mobles d'Arnau Mir de Tost n'és un bon exemple, ja que conté un extens llistat on es llegeixen diversos adjectius referits especialment a pells i peces de vestir, molts dels quals tot designant el material de confecció d'una peça tèxtil, altres indicant-ne el color:

> **1068** CDipÀger 89, p. 334: et pelliconem I g r i s ; et pellico I armeli; et pellico I u a i r ; et kapa I reblia coperta de beraga et manegas armelinas et g r i s s a s et de guai mantre et de gola qui se tenebant in alia pellicia; et brisal

[27] **1024** CSCugat II 493, p. 144.
[28] **1024** CSCugat II 494, pp. 144-145.

> I p u r p u r a feminile; ... et tela I de oued u e r m e l , et alia de oued u e r d , et II de b l a u o ; et telas II de tireiz; et uestiment I de cafal balal; et tela I de ciclato, et alia de oztori de c o l o r s ; ... et capells VII de feltro, et uno gris, et alio de yanetas; ... et braga I u e r d et alio a l b a ; et lencio I boceri, et calzas unas de oztori.

De la mateixa manera es llegeix en la relació dels donatius fets per Arnau Mir de Tost, amb motiu de la mort de la seva esposa Arsenda:

> **1068** CDipÀger 88, p. 332: ad Sancte Eulalie Barchinona alio obtimo de oztorino u e r m i l i o . Ad Sancte Marie Sedis alio obtimo de oztorino a m a r e l . Ad cenobium Sancti Petri [Bar]chinone uestimento I de pallio a l b o . Ad Sancti Cucufati uestimento I de oued b l a u o . Ad Sancto Michaele Coxiano uestimento I obtimo de adato u e r m i l i o . Ad Sancti Petri Ageris uestimento I obtimo de oztorino b l a u o , et I dossal de fres, et alio de pallio, et I capa de pallio, et II cobertors de fres ... Ad Sancti Petri de Clunieg I capa de oztorino u e r m i l i o .

En tots aquests casos l'ús d'aquests mots respon a una funció pràctica, això és, a la necessitat de diferenciar els diversos objectes que s'esmenten tot ressaltant-te la característica més singular: el color. De tots els diplomes analitzats, a banda de l'inventari d'Arnau Mir de Tost, hi ha 8 testaments que han estat adduïts en diverses ocasions en tant que contenen fins a vuit mencions de color diferents. Tots aquests diplomes corresponen al segle XI, i són especialment interessants perquè ens permeten de diferenciar semànticament diversos adjectius de color entre sí. Oferim a continuació aquests diplomes i els termes de color que s'hi llegeixen:

DIPLOMA	TERMES DOCUMENTATS:
Testament del levita Guillem d'Oló[29]	*mula* ***ferranna,*** *muleto* ***baieto,*** *pullino* ***balzano,*** *kauallo* ***balzano***
Testament del sagristà Seniofred[30]	*equa* ***baia,*** *equa* ***sora balcana,*** *equa I* ***falua***
Publicació sacramental del testament de Guillem Sendred[31]	*(bouo)* ***bragado,*** *bouo I* ***moreno,*** *uaca I que dicunt* ***Fosca,*** *uitulo* ***Niger***
Publicació sacramental del testament de Ranolf[32]	*cauallo* ***baio,*** *polino* ***sor,*** *equa* ***balcana,*** *equa* ***falua,*** *chauallo* ***faluo,*** *pulino* ***nigro***
Testament de Guido Riculf[33]	*pullino* ***faluo,*** *mula* ***nigra,*** *somer* ***ferrano,*** *kauallo* ***ferrano,*** *mula* ***baia,*** *pullino* ***lor,*** *kauallo* ***bag,*** *kauallo* ***sor***
Testament del clergue Bernat[34]	*equam* ***faluuam,*** *asinum* ***brunum,*** *boue* ***bracato***
Testament sacramental d'Ermengol Samarell[35]	*equam* ***oriola,*** *uacca* ***alba,*** *equa* ***ferranna,*** *equa I* ***uermela,*** *equa I* ***baia,*** *<e>qua I* ***falua***
Testament de Ricard Boeci[36]	(*bouum*) ***sauinum,*** (*bouum*) ***nigrum,*** *uino* ***albo, rubicundo*** *uino, equam* ***brunam***

[29] **1031** Junyent-Ordeig, *DipVic* 895, p. 219 (**1032** Junyent, *Oliba* Dip. 108, p. 178).
[30] **1037** Baraut, *DocUrgell* 502 (Urgellia 5, p. 44). El mateix es llegeix en la publicació sacramental del testament. Vid. **1042** Baraut, *DocUrgell* 544 (Urgellia 5, p. 80): *ad Viuas sacer equa I baia, ad Bonushomo sacer alia equa I sora balcana, ad Viuas Senta de Elass equa I falua.*
[31] **1047** CSCugat II 590, p. 258.
[32] **1051 (1052)** Baraut, *DocUrgell* 653 (Urgellia 6, pp. 38-39). Es tracta del document de datació problemàtica que hem esmentat anteriorment.
[33] **1063** CSCugat II 634, p. 300.
[34] **1065** CDipSGirona 314, p. 327.
[35] **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030.
[36] **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512.

2.2. Substrat literari: ecos clàssics i cites bíbliques

Per altra part, tot i que els nostres textos, en línies generals, no tenen pretensions literàries, com hem anat dient en altres ocasions en alguns diplomes sobresurt l'erudició d'uns quants escrivans que tenien un gran domini de la llengua llatina, i que eren coneixedors de la literatura clàssica. Així ho assenyalà Quetglas:

> El material objecte d'estudi són documents de caire jurídic i, molt sovint, del que avui en dia anomenaríem de caire notarial; és a dir, contractes de compra-venda, donacions, plets, testaments, judicis, etc. Aquests documents, precisament pel seu vessant jurídic i per la voluntat d'exactitud que hom els suposa, no són el lloc més adient per exercitar-hi vel·leïtats literàries o poètiques, ja que la literatura i la poesia, afectades com estan per la utilització de trops i/o metàfores, podrien induir fàcilment a l'error, a la confusió i a l'ambigüitat. Ara bé, una cosa és la lògica i una altra, la realitat[37].

Certament, la documentació del corpus treballat presenta, de vegades, ecos propis de la literatura llatina, motivats per l'afecció poètica d'alguns notaris i escrivans, que farciren el text del seu estil i bon gust. L'abundant producció notarial, tot i no tenir una finalitat literària, de vegades l'adquiria, en paraules d'Alturo,

> por el dominio de la lengua de que hacían alarde algunos notarios, lo que se observa, sobre todo, en la nueva y original redacción con que algunos de estos autores presentan fórmulas previamente establecidas por tradición, o en la manera como redactan los espacios textuales que las fórmulas dejan libres dentro de los documentos, particularmente preámbulos y escatocolos, o algún que otro pasaje narrativo[38].

[37] QUETGLAS 2015: 186.
[38] ALTURO 1998: 396.

Pel que fa a la nostra matèria d'estudi, a diferència dels mots de color que trobem en altres tipus de documents (inventaris, compravendes i testaments), el seu ús en contextos més erudits respon a una funció ornamental. Ens referim especialment als mots de color que es llegeixen en actes d'elecció, encícliques anunciadores, dotacions i consagracions d'esglésies, cartes i sermons. De fet, alguns dels mots del nostre corpus lèxic, vinculats a aquest llenguatge més erudit, es testimoniegen només en una o dues ocasions, i sempre en aquesta mena de documents. Així s'observa, a tall d'exemple, en el cas de l'adjectiu *croceus*, que es llegeix en l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Ripoll[39]: *quasi titanii croceo fulgentes lumine celi*; o del participi *canescens*, documentat en una sola ocasió, en la dotació de la canònica de Santa Maria d'Urgell[40]: *ut saltem in mea aecclesia canescentes mores*, amb un significat metafòric.

Igualment, en la carta-sermó de Garsies a l'abat Oliba[41], text que hem esmentat en diverses ocasions a propòsit de la presència de diferents adjectius en el passatge següent: *corporis passione rubicundi*, *spiritus puritate candidi ... columnas e marmori rubicundi coloris ... ex albo marmori capitella statuit*, etc. En d'altres casos, s'empren adjectius d'ús més comú, però aplicats a conceptes abstractes, tal com es llegeix en la carta de Joan de Santa Cecília de Montserrat a Oliba, de l'any 1023: *rubeus pudor*[42].

Més enllà de la perícia lingüística d'aquests notaris, alguns diplomes d'aquesta mena es veuen enriquits amb ecos o reminiscències de fonts clàssiques, que servien d'inspiració per als escrivans. Hem esmentat, per exemple, l'ús que feu l'abat Oliba[43] de diversos mots en uns versos dedicats als comtes enterrats a

[39] **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50.
[40] **1010** Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgelia 4, p. 28).
[41] **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384.
[42] **1023** Junyent *Oliba* Tex. 13, p. 324.
[43] Una altra possible font d'inspiració virgiliana en l'obra d'Oliba es pot trobar a l'inici d'aquest mateix epitafi: *post quoque Guifredus crudeli morte peremptus*, en relació als versos virgilians següents: ... *uident indigna morte peremptum* "abatut per una mort que no coneixia" (Virgili, *Eneida*, trad. M. Dolç, p. 137). Igualment, en l'encíclica anunciadora de la mort de l'abat Seniofred, abat de Ripoll, de l'any **1008**, redactada per Oliba, es llegeix: *flos purpureus ueluti nobis*

Ripoll[44], en què es llegeix el sintagma *atra dies*, que recorda al vers següent de l'*Eneida*: *abstulit atra dies et funere mersit acerbo*[45] ("arrapats per un dia funest i abissats en la nit precoç de la tomba"[46]).

Un darrer exemple el trobem, encara, en la dedicació de l'església de Santa Cecília, redactada per Ermengol[47], en qui tingué una gran influència l'obra de Prudenci[48]. En el diploma esmentat es llegeix de la manera que segueix: *ubi candida uirginitas florere in sanctimonialibus ibi degentibus uidetur*, i hi hem volgut veure una relació amb els versos següents de l'*Hamartigènia*[49]: *sint illic casta uirorum / agmina, puluerum quae dedinantia censum / diuitias petiere tuas, sit flore perenni / candida uirginitas animum castrata recisum.*

El substrat literari que de vegades s'entreveu en aquests diplomes està format també de referències bíbliques. Així, en diversos textos trobem referències a diversos passatges, alguns cops copiats de la mateixa manera, altres parafrasejats:

REFERÈNCIA BÍBLICA	DOCUMENT
Jos 7, 25: ubi dixit Iosue quia turbasti nos exturbet te Dominus in die hac lapidauitque eum omnis Israhel.	**967** DipOsona 1023, p. 749: supresit palleum coccineum et Ihericontinam regulam cui dixit Iosue «quia turbasti nos hodie exturbet te Deus de Israel».
Ex 28, 15: rationale quoque iudicii facies opere polymito iuxta texturam superumeralis ex auro hyacintho et	**972** DipOsona 1127, p. 817 (Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101): Moyses uidelicet, legislator, filius

redolebat anno presento, uns mots que recorden als següent vers de l'Eneida (VERG. *aen.* 9, 435): *purpureus ueluti cum flos succisus aratro* "així una flor resplendent, rompuda per l'arada, llangueix i mor" (Virgili, *Eneida*, trad. M. Dolç, p. 145).

[44] **[ante 1018]** Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305.

[45] VERG. *aen.* 6, 430.

[46] Virgili, *Eneida*, trad. Miquel Dolç, p. 151.

[47] **1079 (1080)** Ordeig, *Dotalies* 242, p. 248 (Baraut, *Act Urgell* 71, Urgellia 1, p. 152).

[48] Ja hem esmentat les fonts d'inspiració d'Ermengol a propòsit de la veu *candidus*, vid. Estudi lèxic, s. v. *candidus*.

[49] PRVD., *ham.* 5, 954-957.

purpura coccoque bis tincto et bysso retorta (*et etiam*: Ex 39, 8: fecit et rationale opere polymito iuxta opus superumeralis ex auro hyacintho purpura coccoque bis tincto et bysso retorta.	Amram, a Deo commonitus fecit utensilia ex auro et iacinto (*DipManresa* hyacintho) uariisque coloribus in opere Dei.
Sl 44, 10: astitit regina a dextris tuis in uestitu deaurato circumdata uarietate.	**949** DipAmer 10, p. 39: sicut uaticinauit propheta dicens: Ornatus a dextris in uestitu deaurato circumdata uarietate in decore suo.
	1055 Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276: hic querulam uocem suggerentes condoluere sponsam Christi depredari, et esse in paupertate, que regina est in uestitu deaurato circum amicta uarietate.
	1058 Baraut, *DocUrgell* 701 (Urgellia 6, p. 78): hec est sponsa Xpisti, regina in uestitu deaurato circumicta uarietate.

Aquesta mostra, malgrat no ser exhaustiva, evidencia la familiaritat d'alguns escrivans amb les fonts clàssiques, d'una banda, i amb les Sagrades Escriptures, de l'altra.

De tot això hom pot extreure dues conclusions. En primer lloc, que la tipologia documental propicia, en cert grau, l'aparició d'uns mots o d'altres. Així, els testaments i les publicacions sacramentals, els documents de compravenda i els inventaris representen la tipologia documental en què es registren més adjectius de color, que responen, com ja s'ha dit, a una funció pràctica. L'adjectiu esdevé un element identificador i diferenciador d'allò que es llega, es ven, es compra o es llista. Sovint, especialment en enumeracions molt extenses, la distinció d'un animal o d'un objecte pel seu color n'evidencia la vàlua en front d'altres de similars.

D'un altre cantó, hem parlat d'alguns mots l'ús dels quals està vinculat, o fins i tot restringit, a un llenguatge més culte, tal com prova la seva presència en documents de caire solemne. La majoria d'aquests mots, doncs, es testimoniegen en comptades ocasions, i sempre en textos redactats per escrivents amb un bon domini de la llengua llatina, o amb un afany de treure a relluir el seu estil. A més, aquests vocables qualifiquen referents lèxics de tipus abstracte, camp de qualificació poc freqüent si es compara amb la resta d'àmbits que hem tractat.

3. Cronologia de les veus testimoniades

3.1. Primeres aparicions, avançament de datacions i addicions

Al llarg de l'Estudi lèxic hem aportat els testimonis en què hom trobava la primera aparició de cada veu. Això ens ha permès fer-nos una idea dels mots presents en els diplomes catalans des de més antic, i fer constar, d'altra banda, l'estabilitat d'algunes veus al llarg dels segles.

Així, del total de les 68 veus recollides, constatem que més del 16 % es daten, per primer cop, al segle IX; gairebé el 40 % es troba testimoniat per primer cop al segle X, mentre que el gruix de vocables correspon al segle XI, representant un 44,5 %. Hom constata que no hi ha cap mot que es testimonii per primer cop al segle XII. Una dada reveladora és el fet que els primers testimonis dels mots que fan al·lusió als colors vermell i groc no es troben documentats fins el segle X.

Com ja s'ha anat dient en aquest estudi, la llengua amb què es redactaren aquests documents presenta unes particularitats lingüístiques específiques. El sistema de casos llatí apareix habitualment desvirtuat i també s'observen fluctuacions en la grafia i el gènere dels mots. Les vacil·lacions dels escrivans mostren com ja la societat es comunicava en una llengua vernacla, en un moment en què les transaccions es continuaven redactant en llatí. El llatí d'aquests diplomes està ple d'oscil·lacions lingüístiques, amb freqüents variants gràfiques i

morfològiques, característiques que ens permeten constatar un dels fets més interessants de la nostra documentació: l'aflorament de la llengua oral, que reflecteix la llengua catalana d'aquesta societat medieval.

En la línia del que es proposa el GMLC, un aspecte al que hem parat atenció ha estat a les documentacions de formes ja plenament catalanes d'un vocable. En efecte, la recerca que hem dut a terme ha permès d'avançar la datació de 16 veus catalanes respecte de les dates que recolliren o bé Joan Coromines, al seu diccionari etimològic, o bé Alcover i Moll, al *Diccionari català-valencià-balear*. Tot i que el total de mots recollits és reduït, es tracta d'una informació igualment interessant. Així, recollim aquestes dades en la taula que segueix:

VEU	DECat / DCVB	AVANÇAMENT
badius	s. XII *baig*	1064 *baig*, *bacz*
blancharius (s. v. *blancus*)	1084 *blancher*	1067 *blancher*[50]
blancus	fi s. XII *blanc*	1088 *blanc*
bracatus	1332 *bragatz*	1066 *bragad*
brunus	s. XIII (Llull) *bru*	1170 *bru*
faluus	1300 *falp*	1075 *falb*
fuscus	fi s. XIII *fosc*	1047 *fosca*
grisus	1387 *grises*	1048 *gris* 1068 *grisas*, *gris*, *grissas*
grogus	s. XIII (Llull) *groc*	1180 *grog*
niger	s. XIII *negre*	1003 (1005) *negra*
pictura	s. XIII (Llull) *pintura*	1095 *pintura*
russus	fi s. XIII *ros*	1002 *Rossa*
tinctus	s. XIII *tint*	1178 *tint*
uarius	s. XIII *vair*	1068 *uair* (1058 *uera*)
uermiculus	s. XIII *vermel* (Llull, Jaume I, Desclot)	964 *uermella*

[50] Ja fou assenyalat per PRIETO 2020: 1148.

uiridis	s. XIII *verd*, *verda*, *vert*	1068 *uerd* 1173 *uert*

A més a més, s'han detectat dues llatinitzacions que evidencien de manera indirecta l'existència de catalanismes que no apareixen als documents, i que tampoc no van ser registrats en les obres lexicogràfiques catalanes fins temps després:

VEU	DECat / DCVB	AVANÇAMENT
liarrus	1324 *liart* o *liarre*	967 *liarro*
uerdale	1382 *verdal*	1075 *uerdale*

En darrer terme, hem registrat un mot, documentat abans del segle XII –que no apareix als fascicles publicats del GMLC– que constitueix una innovació semàntica pròpia del nostre corpus documental, la inclusió del qual pot tenir-se en compte en futures edicions. Es tracta del participi de perfet *depictus*, atestat en dues ocasions en dos documents provinents de Vic, dels anys 1082 i 1083, en què el mot fa referència al dibuix ornamental que presenten les monedes d'argent de Vic. Així, aquest terme adquireix el significat de 'gravat'.

3.2. El segle XII

Com ja s'ha dit a la Introducció[51], el límit cronològic establert pel GMLC és l'any 1100, un llindar que permet estudiar conjuntament allò que és llatí i el que és català, sense haver de fer una distinció entre fonts llatines i fonts romàniques[52]. Recordem, igualment, que només els mots que apareixen en documents abans de finalitzar l'any 1100 tenen entrada pròpia en el GMLC. Tot i així, quan una

[51] Vid. Introducció, apartat 2 (Objecte d'estudi).
[52] GMLC, p. XXV. Vid. etiam *GMLC digital* v. 2 (2022), "Guia de consulta", apartat "Límits cronològics".

paraula o determinada accepció es troba poc o mal representada en textos anteriors a aquest any, el GMLC recorre a testimonis del segle XII per tal d'ampliar les perspectives.

Així doncs, en aquest estudi no hem fixat el límit en l'any 1100, sinó que hem acceptat, en alguns casos, la inclusió de testimonis que comprenen tot el segle XII. Les raons principals que han motivat aquesta decisió han estat, en la línia del que es fa al GMLC, la possibilitat d'augmentar el nombre de testimonis en aquells casos en què la representació d'un mot era molt limitada en la documentació de segles anteriors, i no permetia reflectir certs aspectes lingüístics o semàntics que eren del nostre interès. Ens referim, per exemple, als adjectius *croceus*, *granatus* i *pallidus*, que presenten entre dos i tres testimonis. De vegades, però, ha succeït ben bé al contrari, i ens ha semblat interessant aportar testimonis també del segle XII d'alguns mots que estan ben documentats als nostres diplomes, per tal de deixar constància de la seva estabilitat lèxica als nostres diplomes i de la pervivència en les fonts documentals fins les acaballes del segle XII. Per citar-ne alguns, és el cas dels mots *color*, *niger*, *rubeus* i *faluus*.

El tercer motiu és que es volen registrar tants àmbits de qualificació semàntica com sigui possible. En alguns casos, si es tenien en compte els testimonis a partir de l'any 1100, era possible afegir-hi un àmbit semàntic més. Així s'observa en el cas de l'adjectiu *albus*, que s'aplica també a un tipus de vi només en diplomes de finals del segle XI i de la segona meitat del XII, i que habitualment es designa amb l'adjectiu *blancus*:

> **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512: iterum concedo … kaficium unum ordei, et tonnas duas plenas uino totidemque cubos et cubellum unum meliorem et barrilios duos de uino a l b o plenos cum alio de rubicundo uino.

> **1160** CSCugat III 1033, p. 203: et sunt II tonnes plenas de uermei et tonnam I de uino a l b o et cubum I et cubels II et barrilios II.

1182 Puig i Ustrell, *DipÈgara* 195, p. 464: et in omnibus annis ad Pascha donetis mihi unum kafiz boni uini a l b i et puri.

Seguint encara amb l'aspecte semàntic, és igualment interessant un document de finals del segle XII on s'esmenta una clàmide de color *candidum de Isambru*, l'únic testimoni en què l'adjectiu *candidus* té un valor pròpiament cromàtic:

1192 CSCreus 361, p. 361: et dimitto ... Arnaldum de Tordera, clamidem meum c a n d i d u m de Isambru (*sic*).

Però, sens dubte, la raó de més pes per a la inclusió d'aquests testimonis és que, de vegades, ens permeten testimoniar la forma romànica d'un terme. En el cas dels colors això esdevé especialment interessant perquè, tal com s'ha anat dient, mots d'aquests mots tingueren una sòlida pervivència a nivell panromànic. Així, de l'adjectiu *badius* tenim documentades diverses formes ja catalanes als diplomes dels anys 1139[53] (*cauallum suum bag*), 1168[54] (*suum caballum baig*) i 1193[55] (*meum equm baig*). Igualment interessants són les formes romàniques testimoniades de l'adjectiu *uermilius*, tal com es llegeix en una sèrie de diplomes i publicacions sacramentals (*uermei*, *uermeil*)[56]. En aquest mateix testament de Sibil·la de l'any 1173 en què apareix la forma *uermeil*, es llegeix també una altra forma ja catalana de l'adjectiu *uiridis*: *uert*.

Del mot *crocum* sorgí el derivat llatí *croceus*, i un derivat més proper a la llengua parlada, *grog*, llatinitzat a voltes com a *grogus*. Si bé es tracta d'una veu poc testimoniada, no hi ha dubte que era el mot més habitual en la parla d'aquell

[53] **1139** AComtalPergCont 749, p. 1233.
[54] **1168** Sans Travé, *DipTBarberà* 55, p. 137.
[55] **1193** CSCugat III 1196, p. 330.
[56] Ens referim a la publicació sacramental del testament d'Enric (**1160** CSCugat III 1033, p. 203), al testament de Joan de Narbona (**1169** DipTortosa 199, p. 257), i al testament de Sibil·la (**1173** DipTortosa 242, p. 305).

moment. Així ho corrobora el seu descendent romànic en català: *groc*. D'aquest mot, doncs, comptem amb un interessant testimoni de l'any 1180[57], en què hom hi pot llegir les formes *grog* i *grogam*, referides ambdues a peces de vestir.

Seguint en la línia del rastreig de les formes romàniques, l'adjectiu *blauus*, documentat des d'antic, es testimonieja a un diploma de l'any 1178, que registra el testament atorgat per Huguzó Llombard abans d'iniciar un viatge, amb la forma catalana *blau* (*duas canas e miga de panno linei tint in blau*).

De vegades un document més tardà ens permet corroborar precisament la llatinització d'un terme. A tall d'exemple, de l'adjectiu *blacharius* es constaten principalment testimonis en què el mot apareix amb les formes ja catalanes *blancher* i *blanchers*[58], però en un document de l'any 1164, citat per Balari[59], es mencionen unes adoberies per mitjà de la forma llatinitzada de l'adjectiu: *ipsos nostros molendinos que uocant blancharios*[60]. Així, l'adjectiu *blancharius*, en un origen, degué de donar nom als molins destinats a assaonar pells, una activitat molt estesa en època medieval en la Catalunya Central, i especialment a Manresa. A partir de la denominació de les adoberies el terme passà a donar nom al *Molí del Blanquer*, un lloc situat al castell de Calders, al comtat de Manresa[61].

[57] **1180** DipTortosa 312, p. 391.
[58] Vid. Estudi lèxic, s. v *blancharius* (s. v. *blancus*).
[59] BALARI 1899: 643.
[60] **1164** ACA Alfons I 7 (*cit.* BALARI, 1899: 643).
[61] BALARI 1899: 642.

4. Característiques lingüístiques

4.1. Mots heretats de la llatinitat antiga

Tot observant el corpus dels noms de color establert, hom pot concloure que està constituït principalment per paraules llatines heretades de les diferents etapes de la llatinitat antiga que han mantingut llur significat originari, de vegades amb algunes dissemblances en l'ús. En línies generals, es fa palès que aquests mots foren molt estables al llarg dels segles, si es compara, en canvi, amb la situació que es dona en altres àmbits lèxics[62]. Alguns d'aquests, a més, han tingut una forta pervivència i estabilitat lèxica a les llengües romàniques.

El lèxic del color del llatí, tal com s'ha anat exposant, té en part un origen no indoeuropeu, i de fet alguns dels termes més estables i més utilitzats al llarg dels segles, com ara *niger*, són d'origen desconegut. És possible que una part del vocabulari dels colors s'hagués desenvolupat quan els antics llatins entraren en contacte amb altres civilitzacions, moment en el qual es degué produir una renovació del vocabulari, especialment en algunes esferes del lèxic, com els noms de plantes, d'animals, i així també els dels colors[63]. Molts d'aquests termes van romandre vigents en la llengua fins els segles que ens ocupen.

Els mots de color que conformen el nostre corpus estan representats principalment per adjectius, juntament amb alguns substantius i alguns participis amb ús adjectival. Un considerable nombre de termes ja es documenta en el llatí d'època arcaica, com ara *albus*, *ater*, *aureolus*, *candidus*, *color*, *fuluus*, *niger*, *pallidus*, *pictura*, *purpureus*, *ruber*, *rubicundus*, *rufus*, *russus, taeter*, per citar-ne només alguns. Altres es testimoniegen per primera vegada en època clàssica (*albicans, badius, canescens*, *croceus, fuscus, hyacinthus, roseus, rubens, rubeus*, etc.), postclàssica (*coccineus*, *polymitus*) i tardana (*ceruunus*, *deauratus*, *castaneus*, etc.).

[62] En el cas del lèxic dels oficis, per exemple, Prieto (2020: 1143) manifestà la presència d'un abundant nombre d'innovacions lèxiques, representades principalment per catalanismes.
[63] GIACALONE RAMAT 1967: 120.

Al costat d'aquests mots n'hi ha d'altres que tenen l'origen en un període avançat del llatí tardà o en època medieval, i que constitueixen innovacions lèxiques i semàntiques. Per exemple, en la Vulgata es troben ja alguns termes amb una accepció nova, com ara *uermiculus*[64], que en llatí designava la 'larva de cuc', i que en el context del text bíblic fa referència al color vermell:

> Ex 35, 25: sed et mulieres doctae dederunt quae neuerant hyacinthum purpuram et u e r m i c u l u m ac byssum[65].

4.2. Innovacions semàntiques

Com ja s'ha esmentat anteriorment, una característica de la llengua de la nostra documentació és la presència d'innovacions semàntiques a partir de mots ja existents en períodes anteriors de la llengua llatina. Algunes d'aquestes translacions s'havien produït de vegades en etapes anteriors a l'Edat Mitjana (com el cas suara esmentat de l'adjectiu *uermiculus*), mentre que d'altres no es testimoniegen abans d'aquesta època. El gruix de mots de color documentats era ja present en la llatinitat antiga, i de fet alguns es troben testiomiants, com hem dit, des d'època arcaica, en les obres d'autors com Plaute i Enni. El fet que en la societat medieval s'introduïren nous colors i noves maneres de produir-los afectà també el lèxic específic per designar-los, tot i que en termes generals els colors se seguiren percebent d'una manera similar, i només alguns camps semàntics foren especialment productius en el desenvolupament d'un lèxic específic nou, com ara el del color dels pelatges dels èquids o el de les peces de vestir i els teixits.

Val a dir que ja en llatí clàssic molts vocables de color s'havien creat per mitjà d'un procés d'innovació semàntica originari, a partir de mots que en un inici no indicaven color i que, per una sort de desplaçament del significat, acabaren

[64] Com a denominació de la larva de la qual s'extreia el colorant es testimonieja des de Lucili (*sat.* 266).

[65] "Totes les dones més traçudes contribuïen filant la llana de porpra violeta o vermella, o bé d'escarlata i el lli finíssim". Trad. Bíblia catalana interconfessional.

adquirint una noció cromàtica. Només cal recordar el que hem explicat a propòsit dels adjectius *coccineus*, *croceus*, *roseus* o *uiridis*. Pel que fa al procés d'innovació semàntica propi del nostre corpus documental, s'han observat dos tipus de canvis: d'una banda, hi ha tota una sèrie de mots que, en un origen, no al·ludien al color, però a causa d'un procés d'associació semàntica acabaren designant-lo. Aquest fenomen acostuma a produir-se per derivació (amb el sentit del terme que fa servir André[66]), o per una mena de metàfora, com en el cas d'*amarellus*. Aquest adjectiu deriva del llatí *amarus* 'amarg', que en un origen degué designar quelcom 'esgrogueït, pàl·lid', en referència especialment als malalts d'icterícia, caracteritzats pel color groguenc de la pell a causa de la malaltia. Així, *amarellus* acabà al·ludint al color groc mateix. Una altra innovació semàntica es registra en l'adjectiu *balzanus*, provinent del llatí vulgar **balteanus* 'llistat', derivat aquest al seu torn de *balteus* 'cinturó'. *Balzanus* mostra ja una grafia que representa la palatalització del grup *te* > *ti* present a **balteanus*; alhora, el significat originari de 'llistat', per un procés de translació semàntica acabà designant la característica del pelatge dels èquids d'ésser de dos colors o, concretament, de tenir pèls blancs barrejats amb els del color dominant. D'altra banda, l'adjectiu *bracatus* presenta un procés similar: en llatí clàssic significava 'que du bragues o vestimentes llargues', derivat del celtisme *bracae* 'bragues', i al nostre corpus designa l'animal que té la bragada de color diferent, generalment un boví. El mot, a més, presenta també la variant gràfica *bragadus*. Finalment, volem esmentar el cas de *taeter*, un mot que en llatí clàssic no designava cap color, i que al llatí medieval de domini lingüístic del català es refereix al color negre, en una única ocasió, concretament al de la tinta que s'ha fet servir en l'escriptura del document.

[66] Com hem indicat en altres ocasions, quan André fa servir la denominació de *derivés* es refereix als mots en què s'estableix una relació semàntica amb un element que s'associa a un color, i que per extensió l'acaba designant. Per exemple, l'adjectiu *aureus*, derivat d'*aurum* 'or', en un origen designa allò 'fet d'or', i per extensió, quelcom que és 'de color daurat'. Vid. Gaffiot, *Dictionnaire*, s. v. *aureus*. La tercera accepció del terme és la del color ('*de couleur d'or*'), tal com es llegeix a Lucreci (6, 205): *color aureus*.

Un altre fenomen força habitual als textos i diplomes de la nostra documentació és justament l'invers, és a dir, la variació o pèrdua del sentit cromàtic d'un mot[67]. N'és un bon exemple l'adjectiu *purpureus*, que com bé sabem designava en llatí clàssic el color porpra, entenent aquest com un color que cobria un ampli ventall de matisos, a causa, en part, del fet que la porpra podia obtenir-se per mitjà de pigments molt diversos. Amb tot, el mot estigué sempre associat a una gamma de tonalitats vermelles llampants, i així es mantingué també durant l'Edat Mitjana. Per a l'home medieval fou igualment difícil distingir el porpra en aquest ventall complet de vermells, i ja Isidor posà en relleu aquest fet, en relacionar etimològicament el substantiu *purpura* amb la puresa de la llum (*puritate lucis*[68]). El mot s'acabà desvinculant del sentit etimològic, alhora que guanyava valor l'associació de *purpureus* amb un teixit luxós i brillant[69]. En efecte, en la nostra documentacióI'adjectiu conviu amb el substantiu *purpura*, mot que designa un 'tipus de tela fina o preciosa'. La relació entre l'adjectiu *purpureus* amb allò 'brillant' i aquest tipus de tela, així com la pèrdua del sentit de color pròpiament dit, s'observa en la majoria dels testimonis[70], en què es fa evident que l'adjectiu designa un tipus de teixit que, a més, ja no era del color porpra etimològic:

[67] A la Segona part de l'Estudi lèxic hem agrupat els mots d'aquesta mena sota l'epígraf "Desplaçaments semàntics", i hi hem inclòs els adjectius *castaneus* i *purpureus*, així com el participi *depictus*, que en llatí clàssic es relaciona amb el verb *depingere* 'pintar'.

[68] ISID. *orig.* 19, 28, 5.

[69] A propòsit d'això, Cage (1993: 27) n'explica el següent: «al igual que los términos bajomedievales "escarlata" y "*perse*", el "púrpura" en el Occidente medieval no llegó a designar una tonalidad, sino una cualidad casi palpable probablemente de los tejidos de seda, que podían ser casi de cualquier color, incluidos el blanco y el verde».

[70] Llevat del diploma de l'any **1008**, en què *purpureus* fa referència a una flor, potser 'porpra' o 'brillant', 'llampant'. Vid. **1008** Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 312: *flos purpureus ueluti nobis redolebat anno presenti, tempore recenti, cuius paternitas dulcis et amabilis conuersacio uel uita almiflua et comoda satis.*

1051 DACCBarcelona III 780, p. 1280: dono in comutatione predicte Sedi: predictam uineam et unam capam p u r p u r e a m albi coloris optimam.

1066 Junyent, *Oliba* Dip. 14, p. 415: casulas p u r p u r e a s IIII, duas ex ipsis cum auro, alia de fres. *Ibid.*: dalmaticas fresades LXXII, p u r p u r e a s III.

El mateix fenomen d'innovació semàntica inversa s'observa en el cas dels adjectius *grisus* i *uarius*, que en un origen significaven 'gris' i 'bigarrat', respectivament. En els nostres diplomes, *grisus* designa un 'petit esquirol de color blanc i gris', i *uarius* fa referència a un 'tipus d'ermini', motiu pel qual quan aquests adjectius qualifiquen referents lèxics de l'àmbit tèxtil, amb tota probabilitat fan referència a les pells d'animal, i no al color. Vegem-ne un exemple, en què el mot *uarius*, amb la forma *ueres*, s'esmenta en el context dun llistat de pells:

1078 CSCugat II 694, p. 356: et ad coniux mea ... plumacium I et pelles I marinurinas et armelinas et alias u e r e s et pellicium I armenium bonum et banbacios III de seda et brisals II de oued.

Finalment, hem parlat de l'adjectiu *castaneus* 'del color de la castanya', un mot que, per influència del substantiu *castanea* 'tipus de tela o teixit', acabà designant quelcom fet d'aquest teixit, probablement per la relació amb el color del fruit. El seu ús quedà restringit a la qualificació de peces tèxtils, mentre que en els corpus documentals d'altres dominis lingüístics, segueix fent al·lusió al color. En el context dels nostres textos i diplomes, quan es produeix una interferència entre el material i color és difícil de determinar, de vegades, si el mot manté alguna mena de sentit cromàtic. A la llum dels testimonis registrats, sembla clar que *purpureus* i *castaneus* han perdut el sentit de color en la majoria dels casos, però que, en canvi, en el cas dels adjectius *grisus* i *uarius* això depèn certament del context.

4.3. Innovacions lèxiques

Una de les característiques de la llengua dels nostres documents és la presència de nous termes a causa de la necessitat d'anomenar una nova realitat. Tal com indica Puig[71], aquesta llengua estigué impregnada de formes i matisos romànics:

> El llatí medieval, malgrat que era una llengua que els mestres ensenyaven a l'escola, presenta trets característics d'una llengua viva: no es manté inalterable, cosa que es manifesta en la creació de neologismes, en els canvis semàntics, en la introducció de préstecs i en l'evolució sintàctica. Certament, el fet que es vagi emmotllant a les diverses situacions és el que li permet ser una llengua de cultura.

El procés de creació lèxica també és influït per altres llengües, i de la mateixa manera que succeeix en altres àmbits lèxics, el del color també registra un considerable nombre de manlleus, així com la influència de la llengua parlada, el català. En la constitució del lèxic del color cal ressaltar principalment la importància de l'element germànic (gòtic i fràncic)[72], que va penetrar per diferents vies en el llatí altmedieval de Catalunya des de l'Antiguitat tardana fins al tombant del segle XII: com a adstrat en el cas del llatí vulgar del territori franc, i a través del francès o del provençal per mitjà del català. Així, alguns mots de color propis del llatí clàssic patiren un desplaçament a favor dels provinents de les llengües germàniques, els quals han pervingut com a termes bàsics de color en algunes

[71] PUIG 2013: 21-22.

[72] Per a les etimologies dels germanismes que hom troba al nostre corpus documental s'ha partit de la tesi de Jaime Moya (2015). Quan l'autor no ha pogut identificar si es tracta d'un terme d'origen gòtic o fràncic, hem donat simplement com a origen el germànic comú. La informació s'ha contrastat amb l'*Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* (IEW) de Pokorny, el *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* (REW) de Meyer-Lübke, el *DECat* de Coromines i el *Französisches Etymologisches Wörterbuch* (FRE) de Wartburg, que ofereix l'origen germànic del terme francès en qüestió. S'han tingut en compte, a més, els estudis de Brüch (1913), Gamillscheg (1970) i Stotz (2002).

llengües romàniques. Alguns d'aquests mots segurament ja havien estat introduïts en el llatí vulgar, com ara *blancus*[73].

La influència germànica en el lèxic llatí ha estat profusament estudiada, especialment des de principis del segle XX, i no és ara i aquí que volem estendre'ns en aquesta qüestió. Tanmateix, serveixin com a contextualització aquestes paraules de Brüch que, en un estudi de l'any 1913, explicà quina pot haver estat la gènesi de la renovació del vocabulari del color en llatí a causa de la influència germànica:

> Da die Römer die Farbennamen von den ihnen feindlich gegenüberstehenden Germanen nicht erfahren haben können, so könnten sie nur von ihren germanischen Kameraden gehört haben, die ihnen die Farben auf den erbeuteten Schilden in germanische Sprache nannten und etwa gar selbst ihre Schilde bemalten[74].

Alguns estudiosos[75] consideraren com a possible causa de la penetració i fixació del lèxic germànic en la llengua vulgar la idea que els romans degueren estar colpits dels colors llampats dels escuts pintats dels germànics, un fenomen que Tàcit ja va esmentar (*scuta tantum lectissimis coloribus distingunt*[76]); Brüch, en canvi, posà en dubte aquesta hipòtesi, que no seria aplicable, per exemple, a la pervivència dels mots *brun* o *gris*, que no tenen res de llampant:

---

[73] Cal dir que a part que el llatí vulgar ja havia admès, durant l'època imperial, més d'un centenar de mots d'origen germànic, la majoria dels germanismes del lèxic català apareixen també en gairebé totes les altres llengües romàniques occidentals, com *blanc*, *blau*, [...] puix que procedeixen d'un fons comú germànic medieval i foren transmesos generalment per conducte franco-provençal. Vid. SANCHIS GUARNER 1992: 23.

[74] BRÜCH 1913: 100. "Com que els romans no degueren poder aprendre els noms dels colors de les tribus germàniques que els eren hostils, només van poder sentir-los dels camarades germànics, que anomenaven els colors dels escuts presos com a botí en la llengua germànica, i que fins i tot pintaven ells mateixos".

[75] KLUGE 1913: 13.

[76] TAC. *germ.* 6

> Die Farbennamen würden also auch dann zu den durch die germanische Soldaten eingedrungenen Lehnwörtern gehören. [...] Graue Schilde konnte man nicht als bemalt und noch dazu *lectissimis coloribus* bemalt bezeichnen, und von grauen Stellen auf dem sonst bemalten Schilde auszugehen, ist doch schon misslich[77].

Segons l'autor, tot prenent en consideració els quatre mots de color principals d'origen germànic (*blank, blau, brun* i *gris*), el més probable és que haguessin tingut, en un origen, una aplicació exclusiva per qualificar el pelatge dels cavalls, i que posteriorment s'haguessin emprat com a atribucions d'altres elements[78].

L'estudi d'aquests germanismes sovint permet trobar la primera aparició dels mots del romanç preliterari ja parlat en el territori de la Catalunya actual, com s'ha observat amb *blancus* (llatinització del català *blanc*) i *blauus* (del català *blau*). En efecte, el llatí medieval de Catalunya molt sovint reflecteix o anticipa formes romàniques catalanes coetànies que, de fet, subjeien ja en el llatí vulgar de la zona; com s'observa en el cas concret dels germanismes, freqüentment es llegeixen als textos amb formes romàniques llatinitzades[79]. Per això, «sovint es recorria a usar la mateixa paraula sense canvi o adaptar-la al llatí tot recorrent a l'àmplia nòmina de sufixos formatius»[80].

---

[77] BRÜCH 1913: 100. "Els noms dels colors devien aleshores correspondre's als préstecs dels soldats germànics [...]. Els escuts grisos no poden considerar-se "pintats", i encara menys pintats *lectissimis coloribus*; i és poc encertat suposar que hi hagué zones grises als escuts, i que la resta eren pintades".

[78] «Deshalb dünkt mir eine andere Erklärung wahrscheinlicher. Die vier Farbennamen bezeichnen Farben, die bei Pferden vorkommen. Danach nehme ich, dass sie ursprünglich nur die Farben der Pferde bezeichneten und erst später auch auf andere Dinge übertragen worden seien». Així doncs, Brüch és del parer que els quatre noms de color esmentats fan referència als colors que es troben en els cavalls, i que en un origen devien haver tingut aquesta restricció semàntica, fins que es van transferir, més tard, a altres referents lèxics. Vid. BRÜCH 1913: 111.

[79] Vid. JAIME MOYA 2015: VIII.

[80] GRÀCIA SAHUQUILLO & QUETGLAS 2005: 212.

Del total de mots documentats, n'hem registrat 10 d'origen germànic: *blancus*, que substitueix el clàssic *albus* i *candidus* (conservats en català en els cultismes *alb* i *càndid*), i els seus derivats *blancardus* i *blancharius*; *blauus*, que substitueix el llatí clàssic *caeruleus*; *brunus* i el seu derivat *brunellus*, i els adjectius *faluus*, *grisus*, *liarrus* i *saurus*. A més, hem recollit dos derivats de *brunus* que designen un tipus de tela o teixit: *gualabrunus* i *isembrunus*.

En definitiva, l'aportació germànica contribuí a la formació del lèxic específic del color en el llatí medieval de domini lingüístic del català. És, a més, un dels focus que ha deixat major empremta no només en català, sinó també en totes les llengües romàniques, llevat del romanès[81], que per la seva història lingüística preserva més noms de color propis del llatí clàssic. En el cas de la llengua catalana, aquesta es va veure enriquida per un seguit de germanismes: *blanc* (i *blanquer*), *bru*, *falb*, *blau*, *gris*.

D'altra banda, hem constatat també alguns manlleus d'altres llengües, principalment del grec. Aquests hel·lenismes són utilitzats per escrivans doctes, en alguns casos, per denotar la seva erudició[82], tot i que el nombre de testimonis en què es llegeixen és molt reduït. Per citar-ne alguns: *coccineus*, *diacitrinus*, *diaprasius*, *diarhodonus*, *hyacinthus* i *polymitus*. Alguns, com ja s'ha dit, apareixen conjuntament amb un altre adjectiu més proper a la llengua parlada, que sembla que n'explica o en complementa el significat, com és el cas següent:

> **924** DipOsona 283, p. 263: planeta I colore a m a r e l l a d i o c o d r i n a, kappa I u e r m i l i a ex d i o r o d o n o.

Al seu torn, els catalanismes, llatinitzats o no, són introduïts en el text llatí a partir del segle IX cada cop més freqüentment, i van guanyant força al llarg dels

[81] JAIME MOYA 2015: 359.

[82] Tal com explica Punsola (2017: 649), el grec no formava part del currículum escolar a l'Alta Edat Mitjana, i el coneixement d'aquesta llengua no era necessari per incloure hel·lenismes, antropònims i caràcters grecs als textos, sinó que va ser a través dels glossaris que tingué entrada al nostre corpus.

segles posteriors. De vegades, les formes catalanes conviuen amb les llatinitzacions, i una mateixa paraula apareix amb la seva aparença llatina (*croceus*), amb la catalana (*grog*) i amb una llatinització superficial (*grogus*). En alguns casos, la llatinització serveix per testimoniar indirectament una veu catalana, supòsit que hem esmentat en el cas de *uerdale*, format a partir de la veu ja catalana *uerd*, darrere del qual hi hauria el català *verdal*, o amb l'adjectiu *borrellus*, que segurament es tracta d'una forma llatina del català *borrell*. El sufix romànic *-ell* és més present i estable en l'onomàstica, essent així freqüents els testimonis en què es llegeix la paraula *Borrell*. En efecte, és en l'antroponímia i la toponímia on afloren més mots catalans, més o menys llatinitzats, de vegades directament amb la forma romànica. Per citar-ne alguns, la forma apocopada *Ner* 'negre', del llatí clàssic *niger*, determinant de mots genèrics com *gorg* o *mont*; o el nom *Oriola*, d'*aureolus*, determinant de *fonte*, *ualle*, etc., de vegades escrit *Auriola* o *Aureola*. Aquests termes testimonien les evolucions pròpies del català preliterari.

Un altre cas el representen els manlleus de mots romànics que probablement tingueren el seu origen en la llengua parlada entre els mossàrabs. Són adjectius que apareixen més profusament en la documentació llatina medieval d'àmbit hispànic. Al nostre corpus apareixen amb la forma llatinitzada, com ara *amarellus*, *morenus* i *mauricellus*. *Amarellus* es relaciona amb el mot medieval hispànic homònim, derivat d'*amarus*, i no ha deixat rastre en el domini del català. Els dos darrers provenen d'un ètim *moreno* i *moro*, respectivament, i aquests, al seu torn, de *maurus*.

A tots aquests cal afegir l'adjectiu *saixus*, mot d'etimologia incerta que, segons el consens actual, deu tenir origen cèltic.

4.4. Formació d'adjectius

Com s'ha exposat en les pàgines anteriors, llevat dels substantius *color*, *hyacinthus*, *pictura*, i dels participis *albicans*, *canescens*, *deauratus*, *depictus*,

fuscatus, *rubens*, *tinctus* i *uirens*, el lèxic del color està representat principalment per la categoria lèxica dels adjectius. Tal com expressa André en la seva obra sobre el lèxic del color, «l'adjectif est, dans le domaine chromatique, la catégorie plus importante. Il indique en effet, d'une façon générale, la qualité des objets, et d'autre part son usage est un des procédés essentiels de la poésie»[83].

Al llarg d'aquest treball hem parat atenció a la formació dels adjectius, a partir dels processos de formació registrats, en la vessant semàntica i morfològica. És objecte de les properes pàgines exposar, de forma succinta, aquests dos processos, tot partint dels mots de què es constitueix el nostre corpus lèxic.

4.4.1. Base de derivació semàntica

La majoria de termes que constitueixen els nostre corpus en un inici no al·ludien al color, sinó que indicaven la matèria de quelcom, però acabaren per designar alguna característica cromàtica, en tant que aquesta n'era inherent[84]. En aquest sentit, la llengua llatina seguia el model grec, que oferia ja una sèrie de mots d'aquesta mena, com ara κρυσοῦς 'daurat' i, per extensió, 'del color de l'or'.

Així, hem agrupat a continuació els adjectius del nostre corpus que tenen una base de derivació semàntica reconeixible. Així, un cert nombre de mots té el seu origen en substantius que fan referència a plantes, segurament per l'associació de color amb aquestes. Aquest procés no fou gens rar en etapes anteriors de la llengua llatina; en el cas de la nostra documentació, alguns d'aquests mots apareixen amb freqüència, com ara *laurus* (presumiblement derivat de *laurus* 'llorer', pel color verd fosc de les fulles); altres estan poc testimoniats i són estranys, com ara *tilgus*, suposadament derivat de **tilius* 'tell', o *sauinus*, relacionat etimològicament amb la planta sabina.

[83] ANDRÉ 1949: 208.
[84] *Ibid.*, p. 212.

Els pigments naturals i els productes tintoris tingueren un paper protagonista en la formació del lèxic del color en llatí, i deixaren un important rastre en etapes posteriors de la llengua. Així s'observa en un cert nombre de termes de la nostra documentació, com ara *uermiculus*, anomenat així pel colorant que s'extreia de la cotxinilla (*uermis*), *coccineus*, derivat del *coccum*, un tipus de quermes del qual s'extreia un colorant vermell, i *croceus*, derivat del mot *crocum*, que dona nom al 'safrà', també utilitzat en l'elaboració de colorants. Al seu torn, hem registrat també alguns adjectius compostos d'origen grec, com ara l'adjectiu *diarhodonus*, que deriva del mot *diarhodon* 'tint de color de rosa'[85] i que, per extensió, designa probablement el color 'vermell' o 'el color de les roses'. El mateix s'observa en el cas de l'adjectiu *diaprasius* 'de color verd', provinent del llatí medieval *diaprasium* 'tint verd', relacionat amb l'hel·lenisme *diaprasion* 'medicament fet a base de malrubí'. La porpra fou també un element molt present, des d'època grega, en el lèxic del color. El llatí *purpura* designava originàriament el mol·lusc marí del qual s'extreia un colorant i, per translació semàntica, passà a designar les teles tenyides del pigment resultant, així com el color mateix. Tal com hem esmentat unes línies més amunt, en la documentació llatina catalana el mot *purpureus* designa una tela 'brillant', 'fina i luxosa'.

En menor mesura, hem testimoniat 4 veus que són derivades de mots que designen, d'una banda, l'or (*aureus*) i, de l'altra, el ferro (*ferrum*). Els adjectius derivats designaren, en un origen, la matèria de què està fet quelcom, i per analogia cromàtica acabaren emprant-se per al·ludir igualment al color.

Finalment, hem parlat dels adjectius *mauricellus* i *morenus*, dos mots relacionats etimològicament amb l'adjectiu llatí *maurus*, provinent del mot *Mauri* que, en un inici, s'aplicava als habitants del nord d'Àfrica.

[85] Vid. GMLC, s. v. *diarhodon*.

Taula 1. Base de derivació semàntica

PLANTES		MATÈRIES COLORANTS	
diacitrinus	ab κίτρινος ‘poncemer’	*coccineus*	ab *coccum* ‘cotxinilla’
laurus	ab *laurus* ‘llorer’	*croceus*	ab *crocum* ‘safrà’
roseus	ab *rosa* ‘rosa’	*grogus*	ab *crocum* ‘safrà’
saixus	ab **sasĭa* ‘ordi’, ‘cereal’	*diaprasius*	ab *prasion* ‘medicament fet a base de malrubí’
sauinus	ab *sabina* ‘planta sabina’	*diarhodonus*	ab *diarhodon* ‘tint vermell’
tilgus	ab **tilius* ‘tell’	*purpureus*	ab *purpura* ‘porpra’
		uermiculus	ab *uermiculus* ‘cotxinilla’
MINERALS		**PERSONES**	
aureolus	ab *aureus* ‘or’	*mauricellus*	ab *maurus* ‘moro’
deauratus	de + *aureus*	*morenus*	ab *maurus* ‘moro’
ferrandus	ab *ferrum* ‘ferro’		
ferrucius	ab *ferrum* ‘ferro’		

4.4.2. Base de derivació morfològica

Pel que fa als processos de formació d'adjectius, el més habitual és la derivació per mitjà de sufixos. Hem corroborat en l'apartat etimològic de les veus del nostre corpus lèxic la presència de sufixos derivatius, alguns amb valor intensiu, altres amb connotació afectiva. Els principals sufixos formadors d'adjectius de color són: *-eus* (*croceus, coccineus, roseus* i *rubeus*), *-ellus* (darrere del qual s'amaga probablement el sufix romànic *-ell*), present a *amarellus*, *brunellus* i *mauricellus*; *-enus* (*morenus*), i sufixos que marquen l'accentuació del color, com ara *-ardus* (*blancardus*). Altres sufixos que hem recollit són *-uca* (*parduca*), el sufix agentiu *-arius* (*blancharius*), *-etus* (*baietus*), *-atus* (*bracatus*), *-olus* (*aureolus*) i *-alis* (sufix romànic *-al*), present a *uerdale*.

Alguns d'aquests sufixos prenen un valor qualitatiu[86], en tant que marquen l'aproximació o atenuació del color. Comptem entre aquests els mots *aureolus* 'tirant a groc', *brunellus* 'tirant a bru', 'marronós', *borrellus* 'tirant a roig, vermellós'. Igualment *blancardus*, amb el sufix *-ardus*. Certament l'ampliació de termes per mitjà de sufixos fou molt habitual en llatí medieval, un costum que, com explica Terol, s'heretà «ja del llatí vulgar i del llatí tècnic en la seva tendència a ampliar els mots primitius per tal de donar-los més cos fonètic»[87].

D'altra banda, comptem amb un reduït nombre de participis de perfet i de present que també al·ludeixen al color. De participis de present n'hem registrat tres: *albicans*, *rubens* i *uirens*; de perfet, *deauratus*, *depictus*, *fuscatus* i *tinctus*.

Tots aquests processos de formació d'adjectius constitueixen una diferenciació dels mecanismes habituals en llatí clàssic, en què els diversos matisos d'intensitat cromàtica i de lluminositat es marcaven mitjançant la prefixació del mot. Així, per exemple, el sufix *per-* expressava una mena d'equivalent de superlatiu absolut, present en els adjectius *peralbus*, *percandidus*, *perniger*, *perpallidus*, *peruiridis*; o el prefix *sub-*, una disminució de la intensitat, com s'observa a *subniger*, *subfuscus*, *subruber*, *subpallidus*,

[86] ANDRÉ 1949: 219.
[87] TEROL 2016: 614.

subrubicundus, *subrufus*, etc.[88]. A la llengua de la nostra documentació aquestes formacions han desaparegut, mentre que, com hem vist, el més abundant són els adjectius formats per sufixació. Així, per exemple, en el cas de *blancardus*, derivat de *blancus*, el valor intensiu es genera amb el sufix augmentatiu *-ardus*[89], que prové, al seu torn, del protogermànic **-χarđu-* 'fort', 'sever'. Altres sufixos tenen un valor afectiu, especialment quan es troben en el nom donat a animals o persones, del tipus *baietus*, *rubianus* i *parduca*.

4.5. Variants gràfiques

Al llarg d'aquest estudi hem intentat recollir les diverses variants i formes que presenta cada mot. Sovint les grafies amb què es testimonieja un mot en el context d'una escriptura no sistematitzada reflecteixen certs aspectes de la pronúncia de la parla romànica, de manera que es fa possible detectar fenòmens de caire fonètic. Alguns dels fenòmens més habituals demostren el predomini de les formes més properes a la llengua parlada, com ara la presència de les variants *foscus* i *rossus* (en front de *fuscus* i *russus*), o variants i formes del tipus *baius*, *baig*, *bacz* i *bag*, al costat de la forma pròpiament llatina *badius*. Aquestes vacil·lacions són el reflex d'algunes tendències ja molt arrelades en llatí vulgar; d'altres mots, en canvi, es llegeix la forma pròpiament llatina, sense cap canvi de tipus fonètic, especialment en el context dels textos més erudits.

5. La semàntica del color

Tot al llarg de l'estudi lèxic s'ha dut a terme una anàlisi dels àmbits de qualificació semàntica en què s'han agrupat els referents lèxics qualificats per un mot de color. Quan parlem de semàntica del color ens referim no només al significat mateix d'aquests termes, sinó també a la realitat a què fan referència als

[88] Un recull complet dels adjectius formats per prefixació en llatí clàssic i dels seus valors semàntics es pot llegir a André (1949: 222-227).
[89] Vid. JAIME MOYA 2015: 38.

nostres textos i diplomes. Així doncs, en l'apartat lexicogràfic s'han anat esmentant algunes d'aquestes qüestions, que ens permeten, en alguns casos, aproximar-nos a diversos aspectes de *realia* dels segles estudiats[90]. Amb tot, cal ser cautelosos a l'hora de fer qualsevol mena d'afirmació sobre aquesta qüestió. Si bé és cert que aquests textos ens diuen moltes coses, tenen també algunes limitacions, especialment pel que fa a la possibilitat d'escatir el significat absolut d'alguns termes.

El fenomen del color mateix, des del punt de vista lèxic, és complex en sí mateix per la impossibilitat de veure, en efecte, els elements a què es fa referència. Aquesta falta de referents visuals fa que, en la majoria dels casos, només puguem fer especulacions sobre el significat, de vegades amb l'ajuda de l'etimologia o del significat dels derivats romànics. Quan no comptem amb cap d'aquestes informacions, i el context textual en què apareix un mot tampoc no ens ajuda, ens movem a les palpentes.

De tots els àmbits de qualificació semàntica, el més productiu pel que fa a freqüència de concurrències és el dels mots que designen animals, especialment pertanyents al ramat equí (*Èquids*) i boví (*Bovins*). A partir de les dades obtingudes de l'anàlisi dels testimonis pertanyents a aquests dos grups, ens proposem en les pàgines següents individualitzar les diferents mencions a animals, i observar quines són les tonalitats més recurrents referides al seu pelatge. En segon lloc, mostrarem els casos en què a partir del color del pelatge es creà el nom propi que es donava a l'animal.

La segona categoria semàntica que té més presència en l'àmbit del color és la constituïda pels substantius de l'àmbit tèxtil (peces de vestir, pells i teixits), especialment quan hi ha una referència als colors de què es tenyien aquestes peces, de vegades pròpies de l'esfera litúrgica, d'altres, de l'esfera laica. Veurem quins són els colors més recurrents pel que fa a la qualificació de teixits i mirarem d'escatir

[90] GMLC, p. XXVI. Vid. etiam *GMLC digital* v. 2 (2022), "Guia de consulta", apartat "Interès lingüístic i interès extralingüístic".

si els esments a peces tèxtils acolorides denoten la vàlua d'aquestes, en contraposició als teixits més vastos.

En darrer terme, mereix una especial atenció la formació d'antropònims i topònims a partir de noms de color, mecanisme molt freqüent que es documenta en múltiples ocasions en la documentació catalana altmedieval. Ens fixarem, doncs, en la funció dels mots de color en els noms propis masculins i femenins, així com en la relació que guarden els adjectius de color aplicats a noms de lloc amb la realitat del paisatge que identifiquen.

5.1. Els colors dels animals en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval

En l'Estudi preliminar[91] hem dut a terme un repàs d'algunes de les mencions als colors del pelatge dels animals al llarg de la llatinitat clàssica i tardana, a partir del qual es pot observar que alguns dels adjectius que al·ludeixen als colors han perviscut en el context de la documentació llatina dels segles IX al XII del domini lingüístic del català; d'altra banda, es registren també múltiples termes que constitueixen innovacions lèxiques, tal com veurem més endavant.

Als nostres diplomes són abundants les mencions de bestiar oví i porcí com a aliment, mentre que els èquids i bovins constitueixen eines indispensables del camp[92]. Aquest darrer grup és l'únic que apareix qualificat mitjançant adjectius de color, a excepció d'un testimoni, en què s'esmenten uns anyells amb l'adjectiu *albus* (*arietes cornilios albos et lanuds*[93]). Si bé el bestiar domèstic tingué una importància substancial en l'època estudiada[94], foren els èquids els animals de més

[91] Vid. Estudi preliminar, apartat 4 (Els colors a la documentació llatina altmedieval de Catalunya), subapartat 4.2 (L'onomàstica: noms propis i noms de lloc).
[92] Terol 2016: 163.
[93] **955** ACondal ap. II C, p. 445.
[94] Terol 2016: 163. Arreu de la documentació llatina de la Catalunya altmedieval es troben mencions a animals domèstics, especialment en testaments, documents de compravenda, donacions i dotalies d'esglésies. Com indica l'autora, «els animals, doncs, proveïen aliment i altres matèries bàsiques per a la subsistència de les persones, i la seva obtenció es duia a terme per mitjà

alta vàlua. El cavall es trobava només en les explotacions dels pagesos benestants, i formava part de les possessions de les classes senyorials, considerat una marca de classe; ben al contrari, el bestiar equí propi de les petites explotacions ramaderes estava representat per un ase o una somera, o bé un mul o mula, animals encarregats també de les tasques agrícoles. Això explica per què la majoria d'esments al color dels animals es refereixen principalment a cavalls, eugues, muls, i les seves cries.

Aebischer ha estat un dels primers autors a parlar dels colors de la pell dels èquids i bovins en la documentació llatina medieval d'àmbit hispànic i portuguès, en un article publicat l'any 1950. L'autor assenyalà que, juntament amb les mencions genèriques d'animals domèstics que es llegeixen principalment en les donacions dels testaments –cavalls, eugues, bous, vaques, etc.–,

> nous trouvons fréquemment, en Espagne et au Portugal, des actes de vente ou mieux d'échange dans lesquels la valeur des maisons ou des terres état fixée, de commun accord entre les contractants, en chevaux en particulier. Et très souvent on spécifiait la couleur de la robe des bêtes qui faisaient l'objet de ces transactions, et qui, parfois, pour qu'elles aient une valeur plus adéquate à celle de l'immeuble qu'on échangeait, passaient tuttes harnachées à leur nouveau propriétaire[95].

Per bé que el llistat de colors de cavalls d'Isidor ofereix un bon recull del lèxic referit al pelatge, tanmateix només hi apareixen termes propis del llatí clàssic; és en un text posterior, al glossari llatí-àrab de Leiden[96], que es poden llegir

de diverses pràctiques, com són la ramaderia, la caça i la pesca, que, en època medieval, esdevingueren habituals, de notable valor econòmic i de creixent prestigi social».

[95] AEBISCHER 1950: 32.

[96] El *Glossarium latino-arabicum*, també conegut com a "glossari de Leiden", ha estat habitualment datat entre finals del segle X i principis del segle XI. Vid. FRANCISCO CORDERA 1901: 20-24.

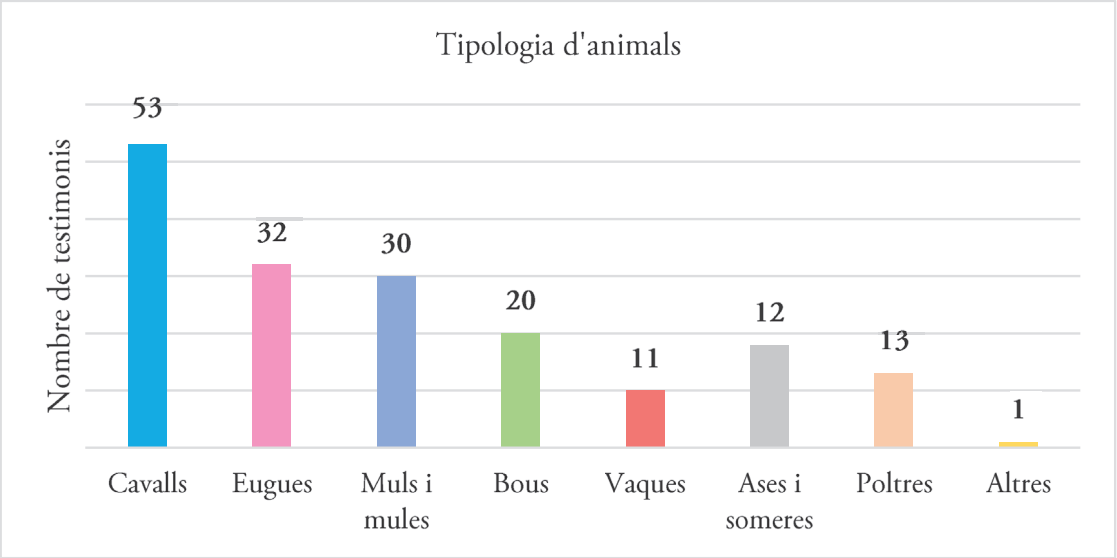
indicacions més precises i més pròpies d'aquesta qüestió lèxica en el context de la Península Ibèrica[97].

L'anàlisi d'aquest tipus d'atribucions cromàtiques ens permet obtenir certa informació sobre qüestions de *realia* quant al bestiar documentat als nostres diplomes. Hem volgut realitzar, en les pàgines següents, un estudi d'aquestes atribucions amb la finalitat d'oferir al lector una panoràmica dels colors dels animals, motiu pel qual, en primer lloc, s'han individualitzat les espècies d'animals que apareixen qualificades per adjectius de color en el context de la nostra documentació. N'hem individuat 6: cavalls (i les seves cries), eugues, muls i mules, ases i someres, bous, vaques. A excepció del cas dels cavalls i les eugues, i dels bous i les vaques, s'ha inclòs l'animal mascle i femella dins la mateixa categoria (així, "muls i mules"; "ases i someres"), car de vegades la informació extreta dels testimonis és insuficient per poder diferenciar-los. Pel que fa a les cries del ramat boví, representats pels mots *uitulus / uitula*, *uitellus / uitella*, els vedells s'han inclòs en el grup dels bous, i les vedelles, en el de les vaques, tot i que les atribucions d'un gènere o altre poden ballar en algun cas. Hem creat un apartat especial per als poltres (*pullinus caualinus*) i altres cries d'animals, designades amb el mot *pullinus*, que en la majoria de casos fan referència a la cria del cavall, excepte en comptades ocasions. En darrer terme, comptem amb un únic testimoni que, com hem dit, fa referència a un anyell.

D'altra banda, s'ha fet un recompte dels testimonis recollits de cada espècie animal, i s'han ofert les xifres en forma de gràfic. El grup format pels cavalls i les eugues és el que apareix més habitualment qualificat amb adjectius de color, en comparació a les altres espècies d'animals:

[97] AEBISCHER 1950: 28. En el seu treball, Aebischer reprodueix el text àrab, juntament amb la transcripció dels mots i la seva adaptació romànica. Per a la qüestió de la transcripció dels mots àrabs, així com d'alguns problemes textuals, *ibid.*, p. 29. Els adjectius de color esmentats són els següents: *murzello, rodano, buzit, castagno, bayro, storno albo, pardo* i *musaco*.

Taula 2. Animals qualificats amb adjectius de color

A partir de l'anàlisi de la documentació estudiada, s'han recollit uns 175 esments al color dels animals. El grup més present és el dels èquids, dins del qual, concretament, destaquen les mencions a cavalls i eugues, que conjuntament representen gairebé el 50 % de les mencions a animals amb especificació del seu color. Si a aquests afegim les mencions als colors dels poltres (7,3 %), aquest conjunt representa el 56 % de les mencions al color del pelatge dels animals del nostre corpus. El grup format pels muls, mules i llurs cries, representades amb els mots *muletus / muleta*, té una representació considerable, gairebé del 18 %, seguit pel grup dels bous i vedells (11,5 %). El nombre de mencions a ases (6,8 %), i a vaques i vedelles (6 %), al seu torn, són similars. Quant al color específic amb què es descriu el pelatge d'aquests animals, oferim, a continuació, una taula en què es poden veure quines són les tonalitats predominants i amb quins adjectius són representades, per a cada espècie d'animal.

Taula 3. Recull dels adjectius de color referits al pelatge dels animals

COLOR	ADJ.	ANIMAL							
		Cavall	Euga	Mul	Bou	Ase	Vaca	Poltre	Altres
blanc	*albus*	x	x			x	x		x
	blancus					x			
	blancardus	x							
negre	*niger*	x		x	x	x	x		
fosc	*badius*	x	x	x					
	baietus			x					
	brunus	x	x	x		x			
	fuscus				x				
	laurus	x	x	x	x		x	x	
	mauricellus	x		x					
	morenus				x		x		
	parduca						x		
vermell	*rubeus*	x			x		x		
	rubianus						x		
	russus					x			
	sauinus				x		x		
	saurus	x	x					x	
	uermiculus		x						
	aureolus		x						

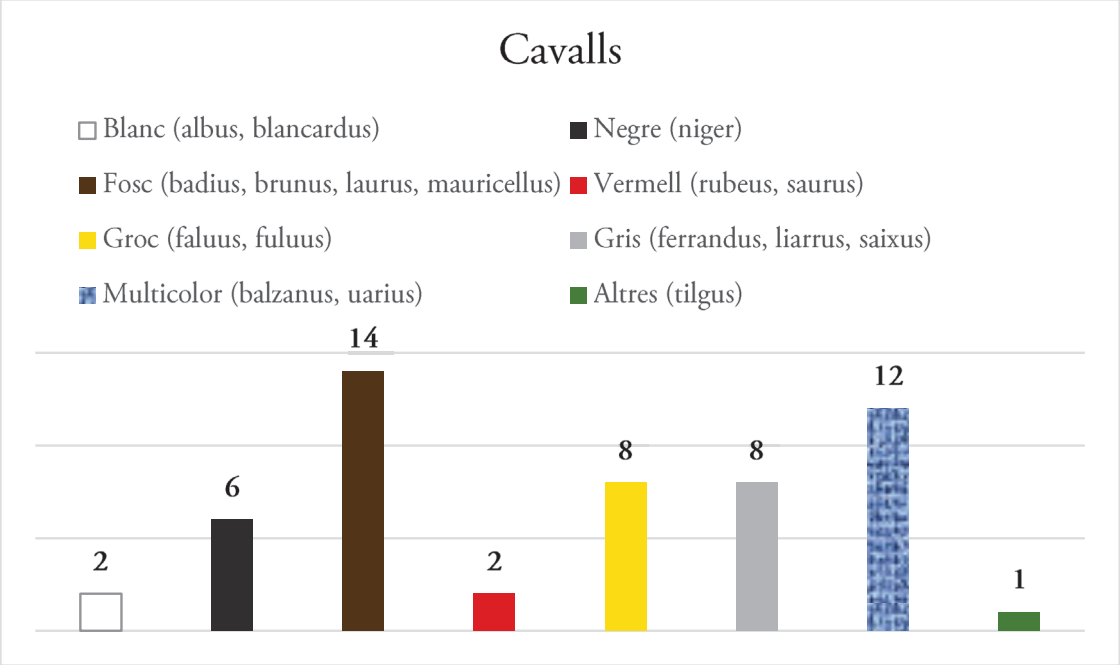
groc	*faluus*	x	x	x	x			x	
	fuluus	x		x					
gris	*ferrucius*		x	x					
	ferrandus	x	x	x		x			
	liarrus	x							
	saixus	x	x					x	
multic.	*uarius*	x			x			x	
	balzanus	x	x					x	
	balzanus + color	x							
	bracatus				x		x		
altres[98]	*tilgus*	x							

[98] En aquesta categoria s'ha inclòs l'adjectiu *tilgus*, el significat del qual és incert, per bé que sabem que designa un color. Vid. Estudi lèxic, s. v. *tilgus*.

5.1.1. Estudi del color a cada espècie

El grup format pels èquids, com hem dit, és el que rep més freqüentment la qualificació mitjançant un adjectiu de color. Hem diferenciat els mascles de les femelles i dels poltres.

Taula 2. Colors dels cavalls

Una anàlisi dels adjectius de color testimoniats en qualificació de cavalls mostra que les tonalitats fosques són les predominants; l'adjectiu més recorrent és *badius*, seguit de *brunus*, *laurus* i *mauricellus*. Al costat d'aquest grup cromàtic predomina el que hem catalogat com a "multicolor", representat en aquest cas pels adjectius *uarius* i *balzanus*. *Balzanus* és un adjectiu que descriu la característica dels èquids de tenir els pèls barrejats de diversos colors. En alguns casos s'indica el color predominant del cavall mitjançant un adjectiu de color específic (*rubeus, niger,* etc.). Compari's els següents exemples:

> **994** Baraut, *DocUrgell* 238 (Urgellia 3, p. 71): et ipsum meum cauallum b a l z a n u m remaneat ad Sancta Maria de Initio per tres pesas in precio.

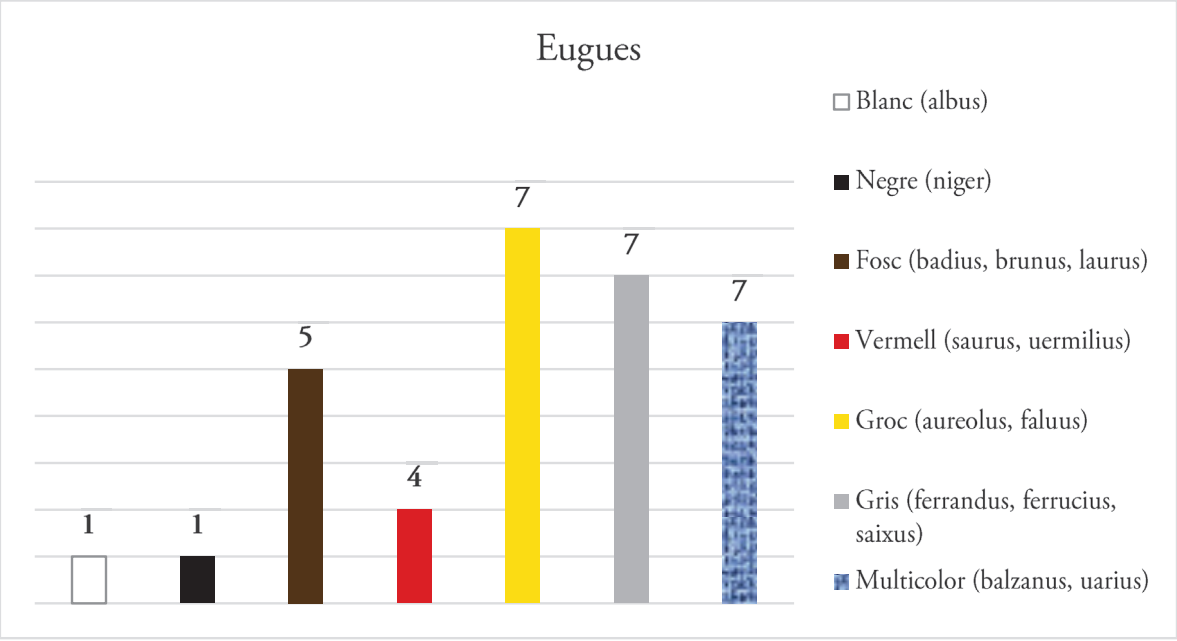
post 1008 Ordeig, *Dotalies* 123b, p. 9: et dedimus ibi uno chauallo rubeo b a l z a n o et XV mancusos de auro.

1031 DACCBarcelona II 469, p. 875 et dare faciatis ipso meo cauallo niger b a l c i a n o per captiuos.

Els mots inclosos al grup de les tonalitats grisoses són també força presents en la qualificació i diferenciació del pelatge dels èquids. Es tracta dels adjectius *ferrandus*, *ferrucius*, *liarrus* i *saixus*. Semblantment, hom troba diverses mencions a les tonalitats groguenques, designades principalment mitjançant l'adjectiu *faluus*, i en un cas, per *fuluus*.

Hi ha també mencions a cavalls de color blanc i de color negre, per mitjà dels adjectius *albus*, *niger* i *blancardus*. Pel que fa a les tonalitats vermelloses del cavall, les trobem representades pels adjectius *rubeus* i *saurus*. En darrer terme, hi ha un únic testimoni en què s'esmenti el color *tilgus*, mot de significat incert.

Taula 3. Colors de les eugues

La casuística del lèxic del color aplicat a les eugues és similar a la dels cavalls, ja que presenta una diversificació considerable; tot i que les mencions a eugues són menys nombroses en comparació al mascle d'aquesta espècie, és el tercer grup més nombrós del total d'animals designats, després del dels muls.

Les tonalitats de gris i de groc són les que presenten més concurrències. Al primer grup s'hi troben els adjectius *ferrandus*, *saixus* i *ferrucius*[99], i al segon, *faluus* i *aureolus*.

Una manera de diferenciar el significat cromàtic d'alguns mots és quan aquests apareixen en el mateix context dins d'un testimoni. El testament sacramental d'Ermengol Samarell, de l'any 1076, constitueix, en aquest sentit, un testimoni valuós, car s'hi esmenta tota una sèrie d'animals, entre els quals hi ha una sèrie d'eugues, identificades per mitjà d'adjectius de color diferents (*oriola, ferranna, uermela, baia* i *falua*):

> **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030: et dimisit Raimundo, filio suo ... equam una o r i o l a cum pullo suo et uacca una a l b a melior ... Et dimisit Gerallo Mi[roni] pullino uno, filia equa f e r r a n n a ... et inter Fulconem et Gaufredum, equa I u e r m e l a . Et inter Ermengaudo et Mori, equa I b a i a . Et ad Arnallum, pullina I, qui fuit filia caualli Petri. Et Ad Adaledis, filia sua, [e]qua I f a l u a , filia caualli Renardi. Et ad Sicardis, filia sua, pullina una. Et ad Bernardum Ermengod equa I.

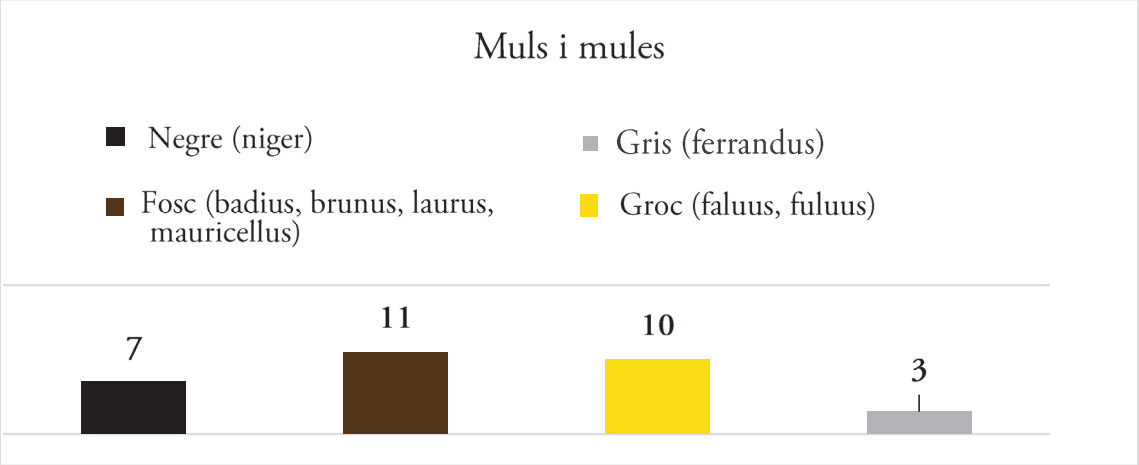
Els colors barrejats, inclosos en la categoria "multicolor", representats pels adjectius *balzanus* i *uarius* són igualment abundants. En alguns casos, *balzanus* s'esmenta en combinació de l'adjectiu determinant del color, i en d'altres, sol:

[99] L'adjectiu *ferrucius*, que es llegeix amb la forma femenina *Ferrucia*, es tracta d'un mot que en l'estudi lèxic hem inclòs en l'àmbit del gris i que, pel context en què apareix aquesta veu, devia ser segurament el nom propi de l'euga: **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic* 685, p. 32: *et ipsas duas eguas, Picarra et Ferrucia, pro ipsa absolucione a domino episcopo*.

1037 Baraut, *DocUrgell* 502 (Urgellia 5, p. 44): ad Viuas sacer equa I baia, ad Bonushomo sacer alia equa sora b a l c a n a , ad Viuas Senta de Elass equa I falua.

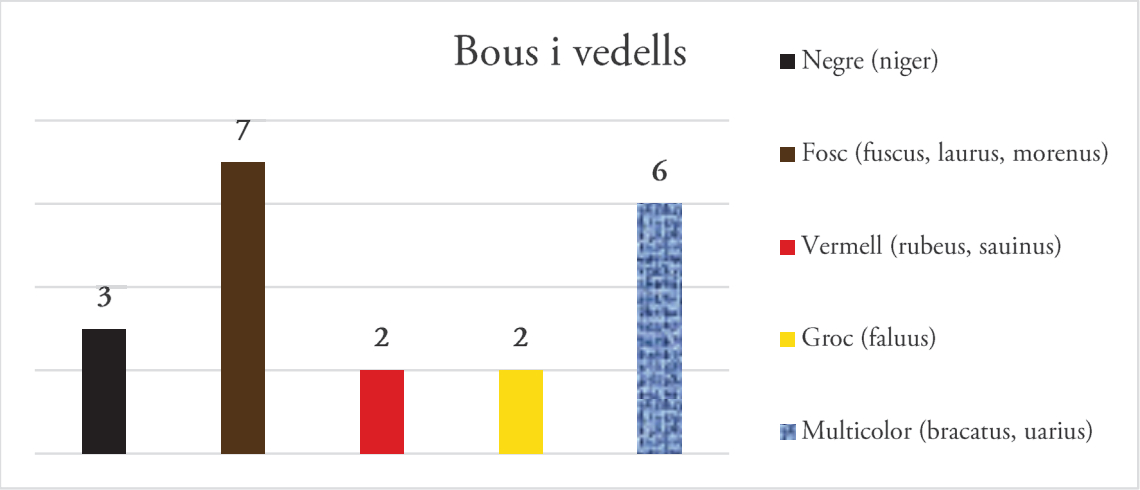
1052 Baraut, *DocUrgell* 654 (Urgellia 6, p. 40): et ipsa egua b a l c a n a pro anima mea, et ipsa egua falua sia uenduta et ipsas II partes de ipsa egua date illa ad Ponca per VI manchosos que debeo ad illa.

Taula 4. Colors de muls i mules

Com hem dit unes línies més amunt, el grup constituït pels muls i les mules és el segon més nombrós d'entre els animals esmentats en el nostre corpus documental pel que fa a nombre d'esments. Amb un total de 30 testimonis, la majoria d'animals inclosos en aquest grup són descrits amb adjectius de la categoria de les tonalitats fosques (*badius, brunus, laurus, mauricellus*), groguenques, principalment per mitjà de l'adjectiu *faluus*, tot i que també es llegeix algun testimoni de *fuluus*, i negres (*niger*).

Taula 5. Bous i vedells

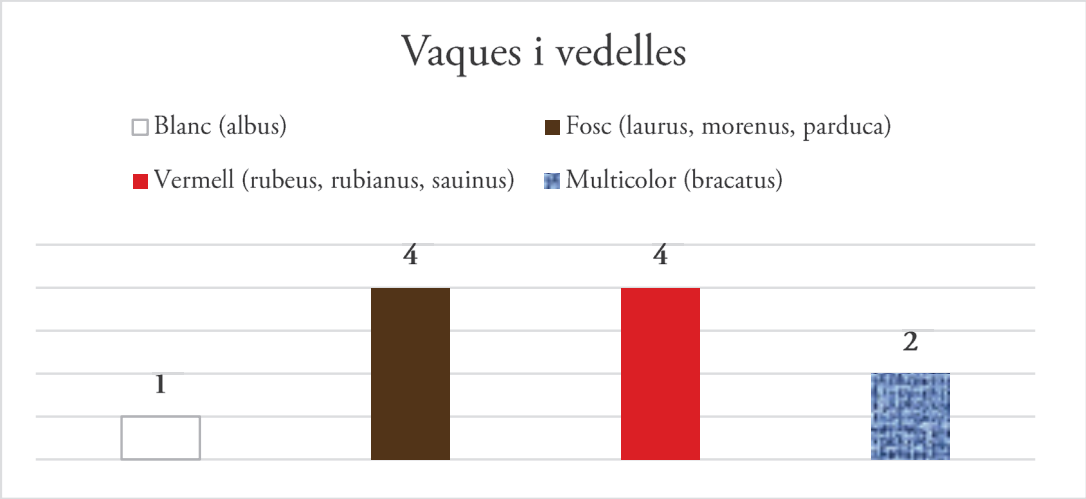
En el cas dels bous i dels vedells, com succeïa amb el ramat equí, la tonalitat fosca és la més comuna, representada principalment pels adjectius *fuscus, laurus* i *morenus*. Aquest darrer es tracta d'un adjectiu aplicat exclusivament als bous i les seves cries, en el context del nostre corpus documental.

L'adjectiu *bracatus* és també un mot restringit al camp lèxic dels bovins, motiu pel qual només el trobem referit a bous, i també a vaques. Els vedells, al seu torn, representats pels mots *uitulus, uitellus* i *uedel*, es troben ben testimoniats a la documentació que constitueix el nostre corpus; habitualment apareixen esmentats juntament amb les vaques, i al costat d'altres animals que formen part del bestiar domèstic. El mateix succeeix amb les vedelles.

> **856** DipPallars 51, p. 311: uindo uobis in ipsa uinea porci[o]nem mihi deuita ad omni integritate in aderato et definito precio quod inter nos bone pacis placuit adque conuenit, uaca cum suo uitulo c o l o r e nigra.

> **989** DCBarcelona I 183, p. 390: per hanc scriptura uindicionis me uindo tibi casas ... et uaca I rubiana et I uitello m u r e n o maiore.

Taula 6. Vaques i vedelles

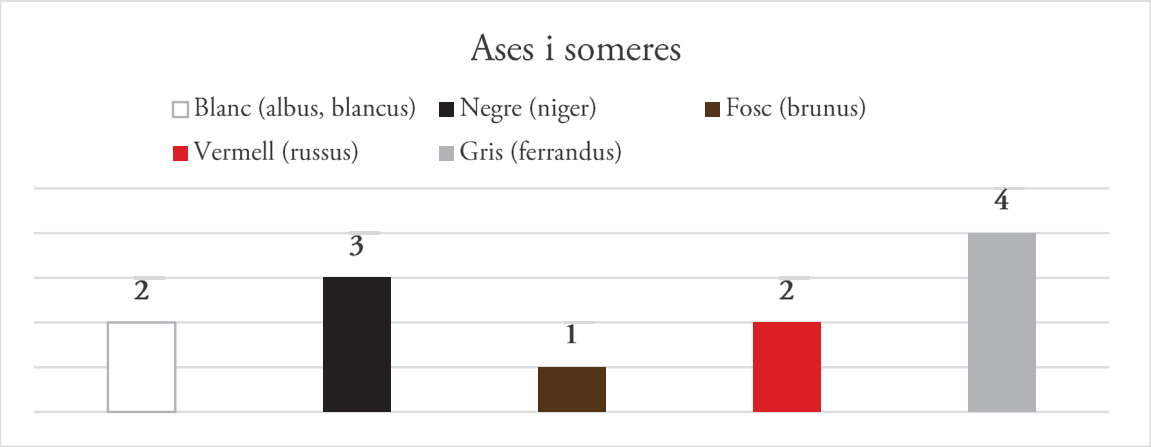

Les vaques i les vedelles son també caracteritzades de manera predominant per les tonalitats rogenques, representades pels adjectius *rubeus, rubianus* i *sauinus*, i pel color fosc (*laurus, morenus* i *parduca*). A banda d'alguna menció a vaques de pelatge blanc, i dos testimonis de l'adjectiu *bracatus* que, com hem dit, es refereix essencialment al ramat boví.

Quant a les vedelles, esmentades indistintament per mitjà dels substantius *uitula* i *uitella*, s'aplica el mateix que s'ha dit per als vedells. De vedelles qualificades amb un mot de color en tenim un sol testimoni:

1026 DACCBarcelona II 399, p. 785: in primis concedo pro anima mea oues VI et kapras IIII et truia I et uaka I braua et uitula I r o i a .

Taula 7. Ases i someres

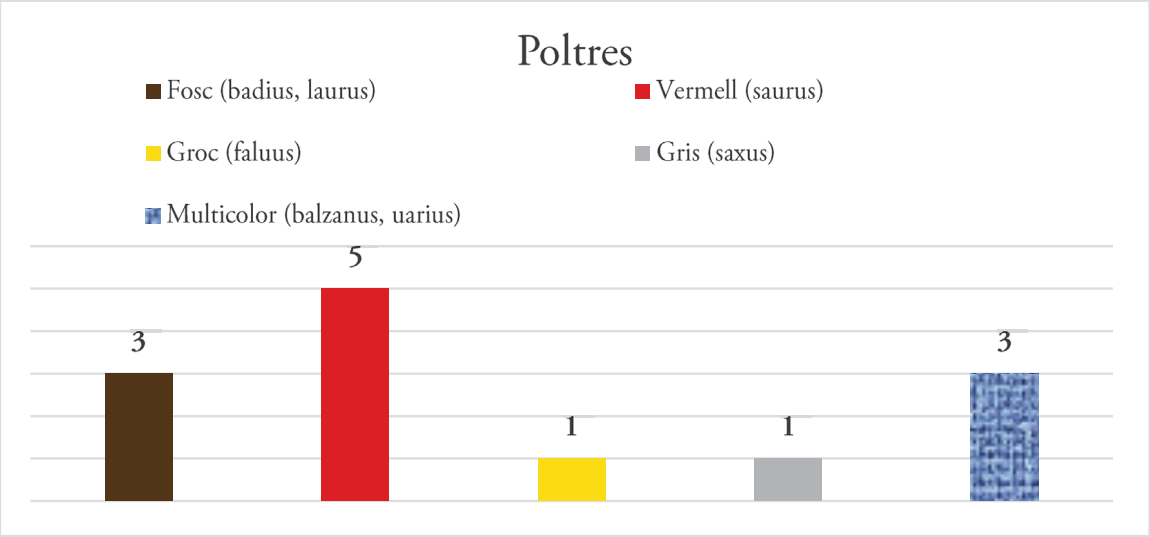
En la documentació de la Catalunya altmedieval, els ases i les someres (*asinus* i *somero*, *asina* i *somera*) s'identifiquen principalment segons el color del pelatge[100]. Les mencions al color d'aquests animals mostren que el color predominant és el gris, representat per l'adjectiu *ferrandus*. Tenim també esments d'ases negres i blancs, així com un cas en què es llegeix l'adjectiu *brunus*. En dues ocasions s'esmenten ases femelles (*asina*) de tons vermellencs, mitjançant l'adjectiu *russus*, amb la variant *rossa*, que constitueixen, de fet, els únics testimonis d'aquest adjectiu als nostres diplomes:

> **1002** CSCugat II 377, p. 24 : et dare faciatis de ipsum meum auere monachis de s. Cucuphati, qui cantant missas singulos mancosos, et uindere faciatis cauallo I et mulo I et asina I que uocant R o s s a , et de ipsum precium de ipso cauallo, et de ipso mulo et asina abeant iam dicti monachis ipsos mancusos.

> **1003** Junyent-Ordeig, *DipVic* 672, p. 22: et iussit dare ipsa asina r o s s a cum filio suo pro anima sua. Alias uero bestias quos inuenimus in suos testamentos scribtas quem ille in uita sua donauit uel uendidit respuimus eas hinc adscribendum nos prelibati iudices uel manumissores.

[100] També hi ha mencions a l'*asinus spanescus*, una raça àrab d'ase.Vit TEROL 2016: 191-192.

Taula 8. Poltres

Quant a les cries dels cavalls, designades amb els mots *pullus, pullinus*, etc., principalment s'esmenten adjectius pertanyents a l'àmbit del vermell, que designarien les tonalitats rogenques de llur pelatge (*saurus*), i els tons foscos (*badius* i *laurus*). Segons Balari, el poltre designat per mitjà de l'adjectiu *uario* és de color gris[101], una accepció que nosaltres no hem considerat per a l'adjectiu *uarius*.

En fi, hi ha un únic testimoni en què apareix qualificat amb un adjectiu de color un animal pertanyent al ramat oví, amb l'adjectiu *albus*:

> **955** ACondal ap. II C, p. 445: pro qua donacione et confirmacione habuimus de ipsis hominibus de Tregurano C arietes cornilios a l b o s et lanuds.

De tot aquest repàs als adjectius de color aplicats als animals podem concloure, principalment, que aquests mots es diferencien cromàticament entre ells, però que és difícil afirmar que designen una tonalitat concreta. És per aquest motiu que, tot i que hem intentat classificar els adjectius sota epígrafs cromàtics més genèrics, els diplomes que ens podem aportar més informació per a entendre

[101] Vid. BALARI 1899: 616.

el significat dels colors són aquells en què hi apareixen diversos adjectius contraposats. Almenys així podem diferenciar-los entre ells, sense atrevir-nos, però, a afirmar amb certesa a quin color fan referència.

5.1.2. Adjectius de color com a nom propi dels animals

Al llarg d'aquest estudi hem observat una qüestió que ens sembla interessat, i és el fet de constatar algunes mencions als noms propis que reben els animals en la nostra documentació. Com hem vist, el grup format pel ramat equí és el que rep més sovint la qualificació d'un adjectiu de color, tot seguit del ramat boví. Si bé de manera escassa, en ambdós casos s'han pogut registrar també testimonis en què l'adjectiu de color sembla estar indicant el nom propi de l'animal, de vegades per mitjà d'estructures que ho fan més o menys patent, del tipus *que uocant* / *que dicunt*. Ens referim als testimonis següents:

1002 CSCugat II 377, p. 24: asina I q u e u o c a n t R o s s a .

1004 Junyent-Ordeig, *DipVic* 685, p. 32 (Udina, *La successió testada* 63, p. 212): et ipsas duas eguas, Picarra et F e r r u c i a , pro ipsa absolucione a domino episcopo.

1031 DACCBarcelona 469, p. 873: et concedo ad ipsos canonicos de Sancta Cruce et de Sancta Eulalia eguas II, una q u e d i c u n t B a i a e t a l i a M a r g a r i t a .

1047 CSCugat II 590, p. 258[102]: et concessit ad uxori sua, parilio I de bouos, id est: s a b a d o n o e t b r a g a d o ; et ad filio suo Reimundo, bouo I m o r e n o et uaca I marzola; et concessit ad filia sua, u a c a I q u e d i c u n t F o s c a ... Item concessit ad Guifredus, presbiter, uitulo I per

[102] Ja hem comentat en detall aquest testimoni a propòsit dels adjectius *bracatus*, *morenus*, *fuscus* i *niger*, pel fet que tots ells semblen estar aplicats com a nom dels animals esmentats. Vid. Estudi lèxic, s. vv.

filiolatico N i g e r . Item concessit ad uxori sua uaca I cum uitulo suo, q u e d i c u n t V e n r e l l a .

Els testimonis dels anys 1002 i 1031 no semblen requerir gaires explicacions, car, com era habitud d'aquell temps, hi apareixen els noms propis d'alguns animals, per mitjà de l'expressió *que uocant* / *que dicunt*. Així mateix, hom pot considerar que el diploma de l'any 1004 fa referència també al nom de dues eugues, anomenades *Picarra* i *Ferrucia*. El diploma de l'any 1047, al seu torn, constitueix un testimoni ben interessant, en tant que s'hi esmenten tot un seguit d'adjectius que semblen els noms propis dels animals. El document registra el testament sacramental de Guillem Sendred, i fou tractat en deteniment per Bastardas[103], i semblantment esmentat per Balari i Aebischer. El primer d'aquests autors, al seu treball dedicat a l'estudi dels noms dels dies de la setmana en l'onomàstica catalana, concloïa que tant *Fosca* com *Niger* i *Venrella* calia editar-los amb majúscula inicial (tal com feia l'editor), i també *Sabadono* i *Bragado*, com ja proposava Aebischer[104].

Al seu torn, Balari[105] esmentà alguns d'aquests mots en parlar dels animals auxiliars de l'agricultor, tot analitzant el costum de l'època d'anomenar-los a partir del color del pelatge i distingir-los per mitjà de noms que solien rebre a manera de cognoms[106]. Balari recollí els adjectius *sabadonus, bragadus* i *morenus*

[103] Algunes d'aquestes qüestions ja han estat analitzades a l'Estudi lèxic, vid. s. vv. *bracatus*, *fuscus* i *niger*.
[104] AEBISCHER 1950: 39-40.
[105] BALARI 1899: 615.
[106] Entre els exemples citats per Balari en relació amb el color del pèl dels èquids, l'autor hi afegeix encara un *caualo Pel de gat*, que troba al testament sacramental de Mir Llopsanç: **1054** DACCBarcelona III 850, p. 1371: *et alias duas uncias, qui remanent, dare faciant ad Isarn Ato per cauallo suo pel de gat. Et concessit ad Ermessendis ipsum cauallum pel de gat*. El GMLC inclou aquesta expressió en l'entrada de la veu *cattus* 'gat', i es considera el nom propi de l'animal, motiu pel qual no n'hem fet un tractament diferenciat. Segurament per mitjà d'aquesta mot s'indica que un cavall té el pelatge del color similar al d'un gat, però si tenim present la diversitat cromàtica a què això pot fer referència, no podem afirmar exactament quina és la realitat que descriu.

del testament sacramental de Sendred, i hi afegí algunes mencions de vaques i vedelles registrades en diplomes de diversos segles. Tornant al diploma del testament sacramental de Sendred, un text que ja s'ha comentat[107], Bastardas[108] afegia que, segons el seu parer, calia també escriure *Marzola* i *Moreno*, car es tracta en tots casos de noms propis: «en els noms de bous i vaques de Guillem Sendred hi ha un grup ben clar format per noms que fan referència al color de la pell dels bòvids: *Bragado, Moreno, Fosca* i *Niger*».

5.1.3. Notes finals sobre els adjectius de color aplicats als animals

Sembla haver-hi cert costum d'anomenar el bestiar domèstic per mitjà d'adjectius de color[109], que es relacionen amb el color predominant del seu pelatge, així com amb el dibuix o forma de les parts acolorides, com és el cas de *bracatus*. D'un altre cantó, tenim també mencions d'animals anomenats per

[107] Vid. s. vv. *bracatus*, *fuscus* i *niger*.

[108] BASTARDAS 1970: 226.

[109] Altres animals rebien noms propis de persones, com es llegeix en alguns testimonis aportats per Balari. En un document de l'any **1063** tenim notícies d'un cavall *nomine Iuscafredum* (AEBISCHER 1950: 40), i d'una euga *nomine Gaciolam*. Vid. **1063** AComtalPerg III 607, p. 1107: *cum duabus unciis et IIII mancusos, quos dederat per cauallum nomine Iuscafredum.* Ibid.*: Albae autem, uxori suae, dimisit equam nomine Gaciolam et asinam quam meliorem habebat et unum par bouum.* Val a dir que aquest diploma, que registra l'adveració sacramental del testament de Gausbert, és molt interessant perquè recull també diverses fórmules que indiquen el nom amb què es devien conèixer popularment alguns llocs, així com diversos noms amb què s'anomenaven els escuts que pertanyien al testamentari. A tall d'exemple: *Petro Baptiste dimisit peciam terrae quam uocant Cumam Heremam* (p. 1106); *simul cum casa que dicitur Rosta* (ibid.); *et cum uiridario, quod uocant triliam* (ibid.); *et aliam suam loricam quam Reimundus Geroardi habebat, quam uocant Claramallia* (p. 1107); *alsbergum autem suum, quem uocant Omnia Bona* (ibid.). En un diploma de l'any **1162**, tenim constància d'un mul *que uocant Zarafa* (vid. **1062** DACCBarcelona 1038, p. 1639: *et concessit ad Sanctum Laurentium suum mulum, que uocant Zarafa*). A aquests caldria afegir, encara, una sèrie de testimonis en què hem detectat fenòmens similars: **1044** CSCugat II 572, p. 237: *et concessit ad uxor sua ipsa sua mula Ollouara*; **1076** DACCBarcelona IV 1305, p. 2030: *et ad prefata uxor sua, equa I donzenla cum filia sua et alia equa, qui fuit filia caualli Guilelmi Dalmacii*; **1040** AComtalPerg II 280, p. 632*: in primis concesit ad Sancti Petri cenobii bouo I Mascarel. Et ad ipsa kanonika mancus I ... et ipsa sua mula sia uenuda et soluere faciatis ipsos debitos, et bouo I moreno et lot I per ipsos debitos ... et ipsa uaka Arabona que iubebat donare pro anima sua, remanea ad fratri suo Osilio. Et concessit ... ad Reimundo filio suo equa I Codonola et escudo.*

mitjà d'altres mecanismes. Bastardas, al treball citat[110], recollí diversos casos de bòvids anomenats a partir dels dies de la setmana: *Marzola*[111], *Mercorina, Venrella* i *Sabadono*; segons el seu parer, aquests noms indiquen el dia que s'escaigué el naixement del vedell. No se sap, però, si el costum de donar aquesta mena de noms als vedells estigué molt estès, ni si era propi d'una llarga tradició [112].

Del total d'al·lusions al color del pelatge dels animals, constatem que el gruix de testimonis corresponen al segle XI, amb més d'un 70 % del total. D'altra banda, el testimoni més antic en què es llegeix la designació del color d'un animal data de l'any 817, en un diploma pallarès:

817 DipPallars 3, p. 281: kauallo placibile colore f e r r a n d o .

En definitiva, a partir de l'estudi dels adjectius de color aplicats a animals es corrobora que, tal i com succeïa en etapes anteriors de la llengua llatina, alguns mots mantenen el seu significat cromàtic originari (*albus*, *niger*, etc.), mentre que d'altres pateixen certa diversificació semàntica, com en el cas d'*aureolus*, un mot que etimològicament designa quelcom 'daurat'[113] i que, en el context de la nostra documentació, es refereix una euga el pèl de la qual devia ésser d'una tonalitat rossa daurada:

1076 DACCBarcelona 1305, p. 2030: equam una o r i o l a .

La dada més significativa és que, del recull total de veus que conformen el nostre treball, una sèrie d'adjectius es testimonien exclusivament com a atribucions dels animals. Es tracta dels mots *aureolus, badius, baietus, balzanus, blancardus, faluus, ferrandus, ferrucius, fuluus, fuscus, laurus, liarrus, mauricellus,*

[110] BASTARDAS 1970.
[111] *Marzola* es troba entre els adjectius que fan referència al color del pèl dels bovins a Balari, però l'autor no en dona cap explicació. Vid. BALARI 1899: 615.
[112] BASTARDAS 1970: 4.
[113] Vid. ThLL II 1488, 53.

morenus, parduca, rubianus, russus, saurus, sauinus, *saixus* i *tilgus*. Val a dir, tal i com s'ha comentat en l'estudi lexicogràfic de cada mot, que també hi ha alguns termes que es troben majoritàriament referits a animals, però amb algunes excepcions. A tall d'exemple, de l'adjectiu *bracatus*, que generalment s'aplica als bovins que estan tacats de diversos colors per la part del ventre[114], hi ha un únic testimoni en què el mot fa referència a un objecte, i no a un animal:

> **1034** Baraut, *DocUrgell* 467 (Urgellia 4, p. 168)[115]: et de ipsa tonna b r a g a d a .

El mateix s'observa en el cas de *morenus*, adjectiu que descriu generalment els bovins de color morè o torrat, del qual hi ha un únic testimoni en què fa referència, presumiblement, al nom propi d'una dona, potser perquè devia tenir la pell de color morè o torrat:

> **1002** CSCugat II 372, p. 19: et alia tercia parte ad Guarsendis, femina, et de alia tercia parte donare fecissent ad Bonefilio porcho I et ad M o r e n a , femina, truia I et uedella I.

5.2. Peces de vestir, teixits i pells

Dels àmbits de qualificació semàntica que hem establert i analitzat, el de l'esfera dels teixits, les pells i les peces de vestir és el segon amb més nombre de concurrències, després del dels animals. En efecte, als nostres textos i diplomes sovintegen els mots de color referits tant a pells i teixits com a peces de vestir, tant litúrgiques com civils. Aquesta qüestió fou esmentada per Trias, que en la seva tesi doctoral va recollir alguns dels mots de color aplicats a referents lèxics de l'àmbit tèxtil. Segons l'autora, el nombre d'al·lusions al color de la roba i de

[114] ESPEJO 1996a: 201.
[115] Vid. Estudi lèxic, s. v. *bracatus*.

les peces tèxtils[116] era força exigu. Segons el nostre parer, en canvi, si es posa el focus en la categoria dels adjectius, es fa palès que el nombre d'esments és elevat en comparació al d'altres àmbits de qualificació semàntica i que, a més, aporta una informació molt valuosa sobre diversos aspectes de *realia*.

A l'època estudiada els colors adoptaren una funció específica dins de la societat car, en certa manera, la jerarquitzaven a través de les peces de vestir:

> mentre que els camperols no es podien permetre altra cosa que peces tosques sense tenyir –es distingien, doncs, pels tons crus, marronosos o grisos de la seva vestimenta–, els membres de les classes benestants gaudien del privilegi de vestir roba tenyida de colors llampants, val a dir que el vermell era un dels més apreciats així com també el més costós[117].

En efecte, els colors predominants del camp dels teixits són els més vistosos. Ja Gómez Rabal posà en relleu la presència d'una sèrie de testaments de dones, totes elles pertanyents a la classe aristocràtica o, almenys, a una classe acomodada, que permetien resseguir diversos esments a peces tèxtils[118], algunes d'aquestes qualificades per mitjà d'adjectius de color:

> [....] son propietarias y testadores de prendas de vestir, telas y ropa de casa. Estos son los enseres que constituyen el conjunto que casi siempre aparece, con la única excepción, además, lógicamente, de las mujeres que testan sólo bienes inmuebles, de Almatruda. Y, aunque es bien cierto que el lenguaje de los documentos no se prodiga en el uso de adjetivos a la hora de calificar estos enseres cuando se dan en herencia, aunque es bien cierto que en tales documentos no se suele poner precio a esos objetos y que, por una y otra razón, la apreciación de su calidad o de su valor puede ser, sólo, muy relativa, sin embargo, teniendo en cuenta quiénes eran las propietarias –las únicas, insistimos, a las que la documentación existente permite que nos

[116] TRIAS 2012: 465.
[117] *Ibid.*, p. 467.
[118] GÓMEZ RABAL 2005.

> acerquemos–, nos atrevemos a afirmar que se trata de objetos idnudablemente estimables por su belleza o, con más certeza, por su utilidad[119].

A partir dels testimonis que hem inclòs sota els epígrafs "Peces de vestir" i "Pells i teixits" en les corresponents fitxes lexicogràfiques, oferim a continuació un recull dels mots de color que apareixen més freqüentment en la nostra documentació referits a aquestes dues realitats. De seguida es fa evident que el color la presència del qual és més destacada és el vermell, representat principalment per *uermiculus*, també documentat amb les variants més properes a la llengua vernacla *uermilius* i *uermelius*, juntament amb les formes ja catalanes *uermell*, *uermel*, *uermeil* i *uermei*. És igualment present la veu llatina *rubeus,* i fins i tot es documenten alguns termes d'ascendència grega, com ara *coccineus*[120] i *diarhodonus*. A tots aquests, esmentats per Trias, caldria afegir-hi l'adjectiu llatí *ruber*, que qualifica també peces de vestir tenyides d'aquest color.

Igualment té un paper força destacat el color blanc, representat per l'adjectiu llatí *albus*, i pel germanisme *blancus*. La majoria de peces de vestir qualificades amb aquests adjectius se circumscriuen en el conjunt de peces litúrgiques. Així, d'*albus* hem registrat diverses aparicions tot qualificant els mots *pallium*, *dalmatica*, *casulla*, *uestimentum* i *uestimentum sacerdotale,* vinculats tots ells a la indumentària clerical. La majoria, de fet, es troben documentats en els testaments de persones vinculades a l'Església, així com en els inventaris de béns mobles de diverses esglésies i monestirs[121]. Hi ha igualment alguns testimonis, en menor quantitat, de l'adjectiu *albus* aplicat a peces de vestir pròpies de la

[119] GÓMEZ RABAL 2005: 268.

[120] TRIAS 2012: 465.

[121] Sobre el cànon de colors i les prescripcions dels paraments litúrgics, vid. TRIAS 2012: 234: «el canon d'Innocenci III consta de només cinc colors litúrgics –blanc, vermell, verd, negre i morat–, tots ells igualment apreciats, cosa que contrasta amb perspectives posteriors que amplien el ventall de colors alhora que atribueixen més valor a uns colors que no pas a uns altres. Val a dir que el canon dels cinc colors bàsics, si bé amb algunes modificacions, ha perviscut fins a l'actualitat».

indumentària civil, com ara una cota i una capa, així com a materials de confecció, com la llana i el barragà.

En canvi, sembla que l'adjectiu *blancus*, en referir-se a peces de vestir, està més desvinculat de l'àmbit litúrgic, ja que més freqüentment qualifica peces tèxtils atribuïdes al parament de la llar i a la indumentària civil, com ara la *cota*, la *uellada*, el *feltro* i el *pilizone*.

Encara en l'àmbit del blanc, val a dir que hem registrat un únic testimoni en què l'adjectiu *candidus* qualifiqués una peça de vestir, en referència a una clàmide *candida* feta *de isambru*[122].

L'àmbit cromàtic del groc presenta una certa restricció semàntica, ja que del total de mots recollits en aquest grup (*amarellus*, *aureolus*, *croceus*, *deauratus*, *diacitrinus*, *faluus*, *fuluus*, *grogus* i *pallidus*), n'hi ha 4 que s'apliquen exclusivament a peces de vestir i teixits: *amarellus, deauratus, diacitrinus* i *grogus*; igualment, l'adjectiu *croceus*, del qual hem constatat només dues aparicions, en un dels casos qualifica també un tipus de teixit[123]. D'altra banda, *amarellus* és un mot estretament relacionat amb les teles precioses importades de l'Espanya mossàrab[124].

És especialment interessant des del punt de vista de la llengua el testimoni en què es llegeix l'adjectiu *amarellus* com a explicació de l'hel·lenisme *diacitrinus*, on també hi apareix una construcció anàloga[125], formada pels adjectius *uermiculus* i *diarhodonus*:

---

[122] Vid. Estudi lèxic, s. v. *candidus*.

[123] Vid. Estudi lèxic, s. v. *croceus*.

[124] Vid. Estudi lèxic, s. v. *amarellus*. Les peces tèxtils de luxe s'introduïren als regnes cristians peninsulars per diferents vies. A causa del seu valor i exclusivitat van esdevenir uns elements molt preuats com a regals diplomàtics, altament valorats pels seus materials, tècniques, colors i decoracions. Vid. RODRÍGUEZ PEINADO 2021: 854 ss.

[125] De fet, dos dels hel·lenismes recollits al nostre corpus documental (*diarhodonus* i *diacitrinus*) es llegeixen en construccions paral·leles, en què conviuen amb la variant ja romanitzada; en el context de la nostra documentació es fan servir com a qualificatiu culte o erudit d'una peça de vestir. Com que segurament aquests mots estaven allunyats de la parla habitual, s'expliquen per mitjà de l'adjectiu romànic equivalent, tal com es llegeix en el document anteriorment adduït, i

925 DipOsona 283, p. 263: planeta I colore amarella diocodrina, kappa I uermilia ex diorodono.

Les mencions a les tonalitats fosques no tenen massa presència en el context d'aquest camp lèxic si es comparen amb les dels colors més vius; una possible explicació d'això és el fet que els testamentaris solien pertànyer a les classes benestants, que no acostumaven a vestir colors foscos, propis dels estaments menys afavorits[126]. El gris, d'una banda, representat per l'adjectiu *grisus*, qualifica un *trapo tolsano* i un *trapo*; la variant *grisium*, escrita així potser per influència del mot que la precedeix (*pellicium* 'gec de pells'[127]), segons el nostre parer fa més aviat referència a l'animal de procedència (això és, l'esquirol de pell blanca i grisa), que no pas al color gris pròpiament dit:

1082 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1455, p. 746: et domno Guadallo, amico suo de Monteboio, dimisit suum pellicium g r i s i u m coopertum.

Tot seguint amb els esments a les tonalitats fosques, *niger*, al seu torn, s'aplica a mots com *oued*, *dalmatica*, i *gualabru*. Semblantment es documenta també un testimoni de *brunus*, esmentat per Balari, en què es refereix a una *capa*:

1149 DACC LAntiq. IV 228, f. 89v (*cit.* BALARI, *Orígenes*, p. 605): dimitto Bernardo pellicia I de cunillis … et capam I b r u n a .

en el que mostrem a continuació: **915** DipRosselló 189, p. 123: *casulas episcopales obtimas III, unam diaprasiam et alias duas diarodinas.*

[126] Segons informa Trias (2012: 482), «ni tan sols els considerats rics no podien lluir vestimenta preciosa [...]. És per això que la majoria de peces devien confeccionar-se amb teixits corrents – com el lli i la llana–, mentre que les tonalitats crues o fosques devien predominar, per la senzilla raó que les matèries primeres en el seu estat natural eren més econòmiques que no pas les tenyides».

[127] O també, una 'pellissa fina'. Vid. TRIAS 2012: 175. El mateix s'observa en els casos en què *grisus* fa referència als mots *pelles, pelliconem*, *manegas*, etc. Vid. s. v. *grisus*.

Val a dir que de *brunus* es registren els compostos *gualabrunus* i *isembrunus*, tots dos germanismes[128] que designen, al seu torn, dos tipus de teixits: *gualabrunus* és una 'determinada classe de teixit de color marró groguenc', i *isembrunus* una 'determinada classe de teixit de color ferro'[129].

Les tonalitats blaves gaudeixen d'una acceptació notable, com prova l'adjectiu *blauo*, aplicat a un *uestito*, una *planeda*, un *mantellum*, una *cota*, unes *calces*, un *uestimento de oued* i un altre de *oztorino*, una tela de *oued* i un *panno linei*.

En l'àmbit del verd testimoniem l'adjectiu *diaprasius*, que qualifica una peça de vestir litúrgica (això és, una casulla episcopal), i l'adjectiu *uiridis*, en referència a peces de vestir pròpies de la indumentària civil, així com en qualificació de teixits, com ara l'*oued*.

Pel que fa a les peces bigarrades o estampades, es registra l'adjectiu *polymitus*, a més de dos derivats del substantiu *color*: l'adjectiu *colorius*, i algunes expressions del tipus *uariis coloribus*, *ex diuersis coloribus*, juntament amb l'expressió ja del tot romanitzada *de colors*. Les peces tèxtils que presenten colors vigorosos barrejats devien ser de valor, i es troben en el contexts de testaments de bisbes, inventaris de béns mobles d'esglésies i, en defenitiva, entre les propietats de persones benestants.

---

[128] Vid. JAIME MOYA 2015: 52-53. Tal com indicà l'autor a la seva tesi doctoral sobre els germanismes, els mots estan compostos d'un primer element (*guala-* i *isen-*, respectivament) i *-brunus*. Ambdós constitueixen, respectivament, la llatinització del català medieval *gualabrú* (com mostren les formes documentades *gualabru* i *golabru*) i *esembrú* (com fa palès la forma documentada *isambru*).

[129] Segons explica l'autor d'aquest treball, aquestes formacions compostes matisarien el color del teixit de procedència germànica, a saber: *eisen-braun* 'marró de color de ferro' (a partir de l'alemany *Eisen* 'ferro'), i *gallen-brau* 'marró groguenc', que podria derivar del fràncic *galla* 'fel' (vid. JAIME MOYA 2015: 53-54). L'autor fa algunes matisassions a aquesta hipòtesi, extreta de B. Pottier, com ara que la forma *guala-*, que també es troba en el testimoni *Valenbruno* documentat per Du Cange, es pot explicar com una contaminació fonètica i semàntica amb el protogermànic **waldō* que dona en espanyol *gualda*, una planta originària d'Europa, conreada des del mil·lenni I aC., que es feia servir com a pigment groc.

D'altra banda, quan l'adjectiu *uarius* es refereix a pells, fa referència a la pell d'un petit mamífer de pèl pigallat que fou molt preuat en la confecció d'abillament luxós. Així doncs, del vair devien obtenir-se pells luxoses, que als nostres diplomes i textos es llegeixen en testaments i publicacions sacramentals pertanyents a personalitats benestants, com ara Arnau Mir de Tost o Bernat Bernat, bisbe de Carcassona[130].

De vegades d'una peça de vestir no se n'especifica la tonalitat, sinó que s'indica simplement que havia estat tenyida. En l'exemple següent l'esment es refereix a unes teles *de alifaf*[131] i a dues *de trapo tinctas*:

> **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (Urgellia 5, p. 118): et ipsas tres telas I de alifaf et alias II, de trapo t i n c t a s remaneant ad iam dicto domo Sancti Adriani qui sunt in iam dicta Bethulona.

Un darrer cas el representen els mots que originàriament en llatí designaven un color i que, en el context del llatí medieval de la nostra documentació, han adquirit un nou significat. Això ja s'observa amb el mot *alba*, substantiu derivat d'*albus* que, com hem indicat, es testimonieja com a mot femení tot designant un vestit propi de l'abillament litúrgic, molt arrelat en aquesta tradició des del segle IX[132]. Aquesta peça de vestir estava elaborada inicialment amb llana blanca sense tenyir, i més endavant es passà al lli, reservant la llana per als vestits superiors[133]. L'alba simbolitza la gràcia i la puresa d'esperit, segons afirmen la majoria de liturgistes medievals[134].

---

[130] **1068** CDipÀger 89, p. 334: *et parilios II de pels uera... et pellico I uair*; **1075** Constans, *DipBanyoles* 90, p. 53: *et ad Clara suum pellicium uarium, et ad Dagobertum Guisalli ipsum suum pellicium herminium.* La permuta realitzada per Sibil·la, ens permet constatar la vàlua d'aquest material luxós, en què s'especifica que està cobert de porpra: **1163** CSCreus 109, p. 111: *accipimus a te pro hac uenditione pelles unes uaires nouas, coopertas de purpura et II cisclatones bonos.*

[131] L'expressió *tela de alifaf* es devia referir, segons indica Trias (2012: 78), a un drap que hom empraria per a la confecció d'una *alifafa*, això és, un cobrellit.

[132] TRIAS 2012: 281.

[133] TRIAS 2012: 284-285. L'autora adverteix que de vegades s'han considerat albes peces de roba que en el fons designen altres realitats, perquè s'utilitzava el mateix nom per a referir-s'hi. Així,

D'altra banda, els adjectius del tipus *castaneus* i *purpureus* són també exemples d'aquest fenomen de translació semàntica, a partir del sentit cromàtic originari del mot cap a la designació d'una peça de vestir que devia ser d'aquell color, almenys en un inici. El mot *castanea*, que, com s'ha indicat[135], en llatí clàssic designava el fruit del castanyer, als nostres diplomes al·ludeix a un tipus de tela o teixit, segurament per la similitud d'aquest amb el color de la castanya. Es llegeix en construccions del tipus *una capa de castanea*[136], *duos superlitos, unum de palii et alio de castania*[137], etc. L'adjectiu *purpureus*, al seu torn, relacionat tradicionalment amb el color porpra o amb un teixit brillant, dona nom també a una peça de vestir confeccionada amb aquesta tela, que als nostres textos s'anomena *purpura*. Apareix fent referència principalment als mots *capa, camisa* i *dalmatica*[138], i segons es desprèn dels testimonis adduïts ja no devia ser del color porpra etimològic[139].

Quant a la freqüència d'aparició dels adjectius de color referits a peces tèxtils, cal dir que aquells que es llegeixen en un nombre més considerable de testimonis són *uermiculus*, *albus*, *uarius* i, en menor mesura, *rubeus* i *blancus*. D'altra banda, tot i que l'adjectiu *uiridis* s'esmenta en poques ocasions, és igualment interessant el fet que dels cinc testimonis registrats del mot els únics dos que no fan referència a elements de la natura –és a dir, que són verds per naturalesa– es refereixen a teixits, concretament a un *oued,* una *braga* i un *mantellum*:

alguns testimonis que documenten o bé albes de colors o bé de materials diferents al lli poden fer referència en realitat a peces de roba que no corresponen a l'alba sacerdotal, sinó a una túnica o a una dalmàtica.

[134] TRIAS 2012: 287.

[135] Vid. Estudi lèxic, s. v. *castaneus.*

[136] **1068** CDipÀger 88, p. 332.

[137] **1012** Baraut, *DocUrgell* 1193 (Urgellia 9, p. 24).

[138] Vid. Estudi lèxic, s. v. *purpureus.*

[139] **1051** DACCBarcelona III 780, p. 1280: *dono in comutatione predicte Sedi: predictam uineam et unam capam purpuream albi coloris optimam.* Ibid.: *predicta quoque uinea et predicta capa optima purpurea albi coloris, quam dono in comutacione predicte Sedi.*

1068 CDipÀger 89, p. 334: et tela I de oued uermel, et alia de oued u e r d , et II de blauo; *Ibid.*: et braga I uerd et alio alba.

1173 DipTortosa 242, p. 305: et dimito meum mantellum u e r t uxori Aloardi.

Recordem que en parlar de l'adjectiu *uiridis* hem esmentat, encara, un altre testimoni, de significat dubtós, que es troba al diploma de l'any 1137[140], que registra el trasllat de la confirmació dels privilegis i patrimonis de Guillem, patriarca de Jerusalem:

1137 Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245: copia cuiusdam priuilegii cum bulla plumbea pendenti ad fila sirici u i r i d i s crocei coloris et rubei.

Segons es desprèn d'aquest diploma, pertanyent al cartulari de Santa Anna, el sintagma *ad fila sirici uiridis crocei et rubei* pot fer referència a la tira fina de seda que era costum utilitzar per unir els segells papals al pergamí, més que no pas a una seda pròpiament verda; aquesta tira que unia el segell podia ser de colors diversos, principalment grocs, vermells i morats, en tractar-se de butlles i privilegis solemnes[141], D'altra banda, cal tenir present que l'adjectiu *uiridis* pot haver perdut el valor cromàtic que, en canvi, podrien representar els adjectius *crocei* i *rubei*. Varela ja parlà de l'adjectiu *uiridis* com a denominador d'un determinat tipus de teixit, i Quetglas esmentà que a causa de la continuïtat de *crocei coloris et rubei* resulta dubtós que *uiridis* designi aquí un color[142].

En darrer terme, hi ha tota una sèrie d'adjectius de color que, en el context del corpus estudiat, presenten certa restricció semàntica, en tant que fan

[140] **1137** Alturo, *Sta. Anna* 222, p. 245.

[141] FRANCISCO OLMOS 2012: 250.

[142] Vid. Estudi lèxic, s. v. *uiridis*. Igualment, Quetglas fa referència a l'ús d'aquest adjectiu aplicat a la cera, tot adduint l'exemple següent, extret del corpus documental de Galícia: **1428** COrense, pp. 410-411 (*cit.* QUETGLAS 2019: 120): *cum litteris uestris in cera uiridi et alba atque laqueo de filis rubeo.*

referència exclusivament a mots de l'àmbit tèxtil. D'entre aquests, a més, n'hi ha alguns dels quals en constatem una sola aparició: *coccineus*, *deauratus*[143], *diarhodonus*, *diacitrinus*, *diaprasius* i *ceruunus*[144]. En definitva, els adjectius els testimonis dels quals es refereixen també de manera exclusiva a peces de vestir i teixits són *ruber*, del qual hi ha tres testimonis, tots tres de finals del segle XI, referits concretament a un *ozturi*, a un *berraca* i a un *presseto*[145]; *polymitus*, al seu torn, documentat des d'antic, es llegeix en quatre testimonis, tot qualificant una *stola*, un *banchale*, i uns *trapos*, aquests darrers en dues ocasions[146], en el context de l'inventari dels béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic[147]. El mateix succeeix en el cas de *blauus*, que s'atribueix a peces de vestir, i es testimonieja des del segle IX fins a les acaballes del segle XII[148]: *uestito, dalmatica, mantello, cota, calces, uestimento de oued, uestimento de oztorino, tela de oued, guadenga cum listas, panno linei* (*tint in blau*), *capam*.

5.3. Arbres fruiters i aliments

En el context de la documentació que constitueix el nostre corpus, trobem alguns esments al color que se circumscriuen en l'àmbit genèric dels fruits, els seus arbres de procedència, i del vi.

En termes generals, els arbres fruiters solen aparèixer en les descripcions dels terrenys inclosos en nombrosos documents, designats amb termes genèrics del tipus *fructiferus, glandiferus o pomiferus*, en al·lusió a la seva capacitat de produir fruits, i amb denominacions més específiques, com ara *auellanus, ammeler,*

[143] De *deauratus* s'han recollit tres aparicions, si bé totes reprodueixen el mateix sintagma (*in uestito deaurato*), com a cita d'un passatge bíblic, corresponent als Salms (Sl 44, 10). Vid. Estudi lèxic, s. v. *deauratus*.

[144] Els testimonis en què hom llegeix aquests mots han estat esmentat a les Conclusions, apartat 1 (Corpus lèxic), subapartat 1.2 (Frequència d'aparició de veus).

[145] Vid. Estudi lèxic, s. v. *ruber*.

[146] Vid. Estudi lèxic, s. v. *polymitus*.

[147] **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303, p. 256; **[971]** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413, p. 346.

[148] Vid. Estudi lèxic, s. v. *blauus*.

ceresium, nogarius, peraria, pomarius, uinea, etc.[149]. Així mateix, en comptades ocasions a aquests arbres se'ls designa tot indicant-ne llur varietat, tot i que això, com ja indicà Balari, és més rar. Un cas d'aquesta mena el tenim en l'escriptura de venta atorgada per Bernat Bernat i Ermengardis al prevere Geribert l'any 1052, diploma en què s'esmenten unes peces de terra situades al terme d'Horta, a Barcelona. En aquest diploma es registra una relació de varietats d'arbres fruiters, entre els quals s'esmenten fins a tres tipus de pereres diferents (*ordialenca, asperela* i *uerde*), i una figuera *iuernale*[150]:

> **1052** DACCBarcelona III 787, p. 1288: per hanc scrituram uenditionis nostre uendimus tibi fexas II de terra longas et aliam breuem, et ipsam septenam partem [de ipsas III] perarias o r d i a l e n c a s , et unam perariam a s p e r e l a superiores, et in alio loco septenam partem de un[um nucharium] et de unam perariam u e r d e bona et de unam ficulneam i u e r n a l e . *Ibid.*: et unam perariam a s p r e l a superiores, et in alio loco septenam partem de unum nucharium, et de unam perariam u e r d e d e b o n a et de unam ficulneam i u e r n a l e .

Hem registrat igualment alguns testimonis d'adjectius de color que identifiquen el vi i les seves varietats. Balari assenyalà que del vi, la beguda ordinària en els àpats, se'n distingien tres varietats: blanc, negre i generós[151]. El vi té una presència preponderant en els documents altmedievals catalans, essent la veu més documentada, juntament amb *panis*, pel que fa als termes de l'àmbit del menjar[152]. Es testimonia tant vi blanc com vi negre (anomenat en aquell moment "vermell"), per mitjà dels adjectius *albus, blancus, rubicundus* i *uermiculus*. Com ja s'ha esmentat al llarg de l'estudi lèxic, a propòsit dels adjectius de color referits al vi, d'aquesta bevenda s'indicava més freqüentment la

[149] TEROL 2016: 57.
[150] Bonnassie (1990: 456) sosté que aquests adjectius designen tres varietats de peres diferents, les quals no es poden identificar en l'actualitat.
[151] BALARI 1899: 597.
[152] TEROL 2017: 373.

qualitat, amb adjectius com ara *bonus, melius*, *optimus* i *sanus*. Sembla, doncs, que els adjectius de color esmentats devien indicar el tipus concret de vi; altres adjectius n'indicaven les qualitats, com ara *purum*, que al·ludeix al vi exempt de mescla[153], anomenat més escassament en la documentació llatina de Catalunya per mitjà del mot *merum* 'pur'. Per indicar-ne el contrari, això és, que es tracta de vi barrejat amb aigua, es recorre a les expressions *merum lipmhaticum* 'vi mesclat amb aigua', o *uinum atesseratum*[154].

Recollim, a continuació, les referències al color del vi. Tenim notícies que l'any 1071 Arbert Landrix va celebrar una convinença amb la comtessa Almodis, tot obligant a donar anualment per a la collita d'Osor dos modis de vi blanc (*blancus*) i uns altres dos de vi vermell (*uermiculo*):

> **1070** AComtalPerg III 759, p. 1305: conuenit Arbertus … per unumquemque annum usque ad carnes toltas … modios II uini b l a n c h i et alios II modios uino u e r m i c u l o .

Al testament de Guitard Boeci, de l'any 1095, llegim la menció de dos barrils de vi blanc (*albus*), juntament amb un altre de vi vermell (*rubicundus*):

> **1095** DACCBarcelona 1621, p. 2512: et barrilios duos de uino a l b o plenos cum alio de r u b i c u n d o uino. *Ibid.*: et barrilium unum plenum de uino r u b i c u n d o , ad predictam Canonicam.

Pràcticament un segle més tard, a la segona meitat del segle XII, tenim esments de vi vermell (*uermei*) i de vi blanc (*albus*), en la publicació sacramental del testament d'Enric, l'any 1160, i en una donació de Guillem de Pedralba, feta l'any 1182:

[153] Una anàlisi de la presència del vi en la nostra documentació es pot llegir a TEROL 2016: 381-386.

[154] Altres esments al vi mesclat amb aigua es llegeixen per mitjà de les expressions *uino tercado*, o *uinum cum aqua* (TEROL 2016: 376).

1160 CSCugat III 1033, p. 203: et sunt II tonnes plenas de u e r m e i et tonnam I de uino a l b o et cubum I et cubels II et barrilios II. *Ibid.*: tonna I de ui u e r m e i qui fuit de suis uineis.

1182 Puig i Ustrell, *DipÈgara* 195, p. 464: et in omnibus annis ad Pascha donetis mihi unum kafiz boni uini a l b i et puri.

Però no només el vi és identificat amb adjectius de color; també hem registrat alguns esments de vinyes (*uinea*) qualificades amb mots d'aquesta mena. Així, al testament del cabiscol Ponç, i també en la seva publicació sacramental, s'esmenta una vinya que rep l'adjectiu *borrellus*[155], probablement perquè produeix raïm vermell:

1064 VViage XII, ap. 28, p. 306: et ad Iohannem Recosindi clericum dimitto ipsa uinea b o r r e l l a et ipsa terra de Bonafidancia.

1064 CDipSGirona 306, p. 318: et ad Iohannem Recosindi clericum dimisit ipsam uineam b o r r e l l a et ipsa terra de bona fidancia (*sic*).

Segons sembla, l'adjectiu *borrellus*, propi del corpus documental del domini lingüístic del català, està circumscrit a l'àmbit de la vinya i del vi. Les altres mencions que n'hem registrat es refereixen al mot *tona* 'bóta', segurament perquè contenen vi vi vermell:

1044 CSCugat II 568, p. 231: et concedo ad Pedro, presbiter, cubo I, et concedo a neta mea Senior barilio I, quod fuit Darchinbal, et a Iofredus Ato tona I b o r e l a , et concedo ad uxor mea Bonucia, femina, bouo I et somera et tona I et cubo I.

[155] Vid. s. v. *borrellus*.

> **1065** (*trasllat de 1147*) Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208: et folladoro et tonna I gelisenda et tonna b o r e l l a .

A causa de la importància que devien tenir aquestes botes per la seva capacitat se les singularitzava amb un nom propi[156], un fenomen que ja recollí Balari[157]. A banda de les mencions esmentades per l'autor, caldria afegir-hi el següent testimoni:

> **1034** Baraut, *DocUrgell* 467 (Urgellia 4, p. 168)[158]: ego Guarinus tibi uxori mea nomine Requilde facio tibi carta de I pecia de terra et de alia de uinea ... et de ipsa tonna b r a g a d a , et est iam dicta omnia in comitatu Horgelo in apendicio de sancta Columba.

En definitiva, les referències als colors d'aliments, fruits, arbres fruiters i recipients contenidors de vi no són abundants, i si bé es tracta de mots que abunden al nostre corpus documental, habitualment apareixen als diplomes sense cap element descriptiu.

5.4. Antroponímia

Un bon nombre d'adjectius de color apareixen tot formant part de noms propis, masculins i femenins, amb múltiples variants i formes. No presentarem en aquestes pàgines un estudi a fons dels antropònims formats a partir dels mots de color que es testimoniegen en aquests documents, ja que les aparicions en són molt nombroses i variades, però sí que deixarem constància de dos aspectes que s'han considerat. Primerament, hem anat recollint a cada fitxa lexicogràfica els

---

[156] BALARI 1899: 633.

[157] **1026** A. A. Cartulario de Sant Cugat del Vallés, núm. 311 (*cit.* BALARI 1899: 633) *ipsa tonna que dicunt Geralla; tonna I que uocant Guadamira*; **1132** A. A. R. B. IV, núm. 12 (*cit.* BALARI 1899: 633): *et dimito filio meo Geraldo tonnam tonnam I meliorem quam dicunt messegariam.* El mateix s'observa en el cas d'altres recipients contenidors del vi, com són els *cubos*: **1037** A.C.B. – Antiquit. Lib. II, núm. 698, fol. 221v (*cit.* BALARI 1899: 633): *cubo I que uocant Oriol.* Inclou també un diploma de Sant Cugat de l'any **1031**, però l'autor el data l'any **1021** (1899: 633): **1031** CSCugat II 519: *tonna I que dicunt rosella.*

[158] Vid. Estudi lèxic, s. v. *bracatus.*

noms de persona que hem trobat en la documentació que estan relacionats etimològicament amb els mots de color del nostre corpus. Això dona una idea, doncs, de quins adjectius foren més productius a l'hora d'originar aquests noms, en alguns casos presentant fins i tot un gran nombre de variants i de derivats. En segon lloc, procurarem esmentar algunes qüestions de caire general sobre aquests noms i el valor que devien tenir.

Ja Balari[159] deixà constància de l'existència a la Catalunya medieval d'una sèrie de noms que fan referència a l'aspecte físic de les persones per al·lusió a trets físics, com ara l'estatura, la mida i el color. Als nostres diplomes, en efecte, un fenomen particular que es repeteix amb relativa freqüència és l'esment d'aquests noms formats amb termes de color, sovint com a sobrenoms donats a una persona. Segons es desprèn dels textos, en aquesta època devia ser força corrent que una persona tingués, a la pràctica, un nom amb què era conegut i anomenat, més enllà del seu nom oficial. Aquest sobrenom sovint feia referència a alguna qualitat de l'aparença física. És el cas dels sobrenoms formats a partir de termes de color, dels quals aportem tot seguit alguns exemples:

1010 Bolòs, *Serrateix* 52, p. 130: sig+num Eldeuara que uoccant B l a n c h a .

932 Simó, *DocCatalana* 5, p. 1026: ego Radberga qui alio nomen uocant R o s s a .

947 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 10, p. 658: sig+num Adeleua que uokant R o s s a .

988 Baraut, *DocUrgell* 212 (Urgellia 3, p. 44): ego Wadamirus, que uocant B l a n c h e t u s .

[159] BALARI 1899: 562.

Així doncs, hem registrat diversos antropònims formats per mitjà de termes de color o de derivats d'aquests. Tot seguit es llista el recull de noms personals d'aquesta mena[160]:

COLOR	NOMS PERSONALS
albus	Albus, Alba, Albarone, Albiniani
blancus	Blanchus, Blanca Blancharius, *cat.* Blancher Blancuci, Blancuzo, Blancuza, Blanchuze, Blanchuza, Blanchuca, Blanchucia, Blancucia
candidus	Candidus, Candida, Candeda, Candedino, Kandedina
niger	Niger, Negre, Nigrello, Nigrel, Negrapel
badius	Baio, Baia
brunus	Brunus, Bruna, Barba Bruna, Bruneta, Brunilles (Brunill, Brunilli), Brunicardo
laurus	Laura, Laurentius[161]
mauricellus	Moricellus, Morcellus, Moricelo
morenus	Moreno, Morena
borrellus	Borrellus, Borrelus, Borelus, Borellus, Burrelus, Berillus
rubeus	Roig, Roio, Roia
rufus	Rufus, Ruffino (Ruffini, Ruffinae), Ruffensis (Rufensi)
russus	Russus, Rossus, Rossa, Ross, Ros
uermiculus	Vermello (Vermeli), Vermel
amarellus	Amarellus, Amarella, Amarilio
aureolus	Aureolus, Auriolus, Auriol, Auriola, Ariolus, Ariol, Oriol, Oriola
ferrucius	Feruz, Ferruz, Ferruza, Ferruc, Ferruzio, Ferruzo, Ferrucio, Ferrutio

[160] En cas que el nom es testimoniegi en nominatiu, es dona aquesta forma, mentre que en la resta de casos s'esmenta amb la forma amb què es llegeix al testimoni (com ara *Blancuci*, *Nigrello*, etc.).

[161] Cal incloure'ls amb reserves, ja que amb més probabilitat es relacionen etimològicament i semàntica amb el substantiu *laurus* 'llorer'.

ferrandus	*cat.* Ferran (?)[162], Feran, Ferrana
grisus	Gris (Grise), Grisogoni, Grisenig
liarrus	Liarde
bracatus	Bragat
hyacinthus	Iacincto, Iacincta, Iacintus, Iacinta

Per concloure, cal esmentar encara un tipus de noms que Balari tractà en la seva obra i que qualificà com a "noms topogràfics". Són aquells que es refereixen als accidents del terreny o a la hidrogeologia, i que s'apliquen a les persones que habitaven a prop d'aquests, mitjançant la preposició *de*[163]. Un dels més recurrents, format sobre un terme de color, és el que fa referència al lloc dit Puigverd:

> **1067** AComalPerg III 697, p. 1227: Sig+num Berenger de Pug Verd.
>
> **1103** Bach, *DipADSolsona* 28, p. 70: hec est sacramentalis conditio uoluntatis cuiusdam defuncti Berengarius nomine de Podio Viride.
>
> **1123** Miret, *Templers i hospitalers* 2, p. 15: et ego domnus Petrus Pug Verdi.

[162] L'antropònim *Ferran*, ben documentat arreu del corpus documental de la Catalunya altmedieval, deu ser, segons el parer d'Alcover i Moll, un derivat del nom germànic *Fredenand*, llatinitzat també com a *Ferdinandus* o *Fernandus*. Vid. DCVB, s. vv. *Ferran, Ferrana*. Segons el DOccitan, s v. *Ferran*, cal diferenciar els noms occitans *Ferran*, *Ferrana* dels noms germànics anteriorment esmentats.

[163] BALARI 1899: 556.

5.5. Cromotoponímia del paisatge català medieval

En l'Estudi preliminar[164] hem fet un repàs als principals estudis sobre els noms de lloc a Catalunya i, especialment, sobre el concepte de *cromotoponímia*; com que existeixen aquests i molts altres treballs dedicats a aquesta qüestió i, d'altra banda, el tema de la cromotoponímia només toca tangencialment les línies de la nostra recerca, no és objectiu d'aquest estudi analitzar en deteniment la toponímia catalana formada a partir de termes de color. Ara bé, volem oferir un recull dels mots de color que hem recollit tot formant part de construccions toponímiques i que estan documentats en els textos i diplomes que constitueixen el nostre corpus, per tal que el lector pugui extreure una idea general de quins són els colors predominants en els noms de lloc del domini lingüístic del català; per altra part, volem examinar quina ha estat la pervivència d'aquests termes, sempre que en sigui possible la identificació, tot partint de les obres dedicades a l'onomàstica de què disposem.

Certament, hi ha molts noms de lloc en català en els quals el color és un dels elements constitutius, fet que es constata ja en els esments de diferents localitats en el corpus documental altmedieval. Bona part d'aquests perviuen en l'actualitat, amb les evolucions lingüístiques pertinents. Tal com apunta Llull Martí[165], una característica comuna d'aquesta mena de topònims constituïts per termes de color, que l'autor anomena "descriptius", és el fet que els parlants, a l'hora de donar-los el nom, tendeixen a simplificar i utilitzen només els colors més coneguts, sense matisacions de cap casta: «així, basta que unes penyes presentin un color lleugerament rogenc perquè siguin anomenades *ses Penyes roges*, o que un indret on la terra presenta un color un poc més clar que el normal sigui anomenat *camp Blanc*. És un cas similar al que ocorre amb els vins: el vi blanc no és pròpiament blanc i el vi negre sol ésser més tost d'un color rogenc o morat, com tots sabem».

[164] Vid. Estudi preliminar, apartat 4 (Els colors a la documentació llatina altmedieval de Catalunya), subapartat 4.2. (L'onomàstica: noms propis i noms de lloc).
[165] LLULL MARTÍ 1994: 91.

La llengua de la nostra documentació presenta, de vegades, mots llatins que apareixen al costat d'un terme més proper a la llengua parlada; això també s'observa en el cas dels noms de lloc, en què es constata l'existència de topònims de vegades representats pel nom pròpiament llatí. A tall d'exemple, el lloc generalment dit *Roca Rossa* (amb el significat de 'roca roja') es troba igualment esmentat mitjançant la forma més pròpiament llatina, *Rupe Rupha*, com a creació erudita de l'escrivà. En altres ocasions s'expressa que un lloc podia tenir dos noms, mitjançant l'expressió *que uocant*, *que uulgo dicitur* o *uel*, tal com succeeix amb alguns antropònims:

> **1030** LFeud. I 272, p. 295: kastro de Monteuano q u e u o c a n t M o n t e c l a r o .

> **1002** CSCugat II 364, p. 11: in termino de castrum Olerdola, in locum que dicunt L a c c u n a A l b a u e l C a n e l l a s .

O, fins i tot:

> **1105** Puig i Ferreté, *Gerri* 91, p. 63: et in Petra Romans, q u e u u l g o d i c i t u r P e t r a b r u n a .

La presència de mots de color s'observa no només en la formació de topònims, sinó també en els hidrònims, malgrat que les mencions que en tenim són més escasses; així doncs, en les pàgines següents oferim un repàs dels colors presents en la toponímia i en la hidronímia, seguit d'unes breus reflexions finals.

5.5.1. Topònims

A l'estudi lexicogràfic de cada veu s'ha anat esmentant l'existència de formacions toponímiques a partir dels diversos noms de color. Cal advertir, amb tot, que no s'han recollit tots els topònims existents formats sobre noms de

colors, ni totes les seves variants i formes, car això exigiria dur a terme un inventari exhaustiu de totes les aparicions d'un terme en què es complís aquesta funció, la qual cosa, ara per ara, sobrepassaria els límits d'estudi d'aquesta tesi doctoral.

Sense poder determinar si tots els casos que esmentem a continuació es tracten de pretopònims o ja de topònims consolidats, el criteri que preval és el d'incloure'ls sempre i quan l'adjectiu es mantingui independent del nom genèric i, d'altra banda, sembli que encara descriu el color de l'element del paisatge al qual complementa.

Quant al recull de testimonis, puix que alguns ja s'han adduït en l'Estudi lèxic, oferim ara una selecció dels més il·lustratius, juntament amb un repertori dels substantius genèrics que solen constituir aquestes formacions toponímiques.

De topònims que inclouen el nom del color **blanc** en tenim documentats uns quants, representats principalment pels adjectius *albus*[166], pròpiament llatí, i pel germanisme *blancus*[167]. Algunes d'aquestes formacions ja foren recollides per Balari[168], especialment a propòsit del lloc anomenat *Pedralbes*, anomenat així «por abundar en él una piedra caliza de color blanquecino». Trobem mencions d'aquest indret ja l'any 986, amb el nom de *Petras albas*[169], i en diversos documents de datació posterior com a nom de pobles i poblats. Està igualment atestada la forma *Roca alba*[170].

[166] Un recull d'alguns dels molts noms de lloc formats a partir d'*albus* es pot trobar a Coromines, *Onomasticon* II 64a, 14-45.

[167] Diversos estudis han analitzat la confluència i distribcuió dels noms de lloc formats a partir d'*albus* i de *blancus* en territori català. Així, Roca Garriga n'estudia l'àrea de distribució (1954: 251-256). Al seu torn, Coromines (*Onomasticon* II 64a, 14-45) corrobora que en la toponímia de domini lingüístic del català predomina *albus* en els noms més antics. I en el treball de Català (1995: 1093), l'autor esmenta que al sud del territori *blanc* acostuma a prendre el lloc d'*albus* en la toponímia.

[168] BALARI 1899: 229.

[169] **986** DCBarcelona 161, p. 365: *de aquilonis, in torrente que procedit de Petras Albas et uadit per ipso Trulio Comitale usque in ipsa mar.*

[170] **904** CSCugat I 2, p. 5: *pergit in directum ultra ecclesia s. Siluestri, siue in ipsa Roca Alba.*

Quant a *blancus,* aquest adjectiu es llegeix en construccions del tipus *rocha blancha, petra blancha, turre blanca*[171]:

> **993** DCBarcelona 238, p. 459: in territorio Barchinonense, ad Parietes Delecatas, prope ipsa T u r r i m B l a n c a .
>
> **1055** DipPoblet 9, p. 29 : afrontat namque ex parte circi in ipsa coma sicuti ipsas aquas discurrunt et passa per alia coma pregona et puja per la r o c h a b l a n c h a et passa per la serra de Iorda usque ad terminum de Cabra.

De *candidus* hem esmentat, a l'estudi lexicogràfic d'aquesta veu[172], l'existència de la variant *Candeda* i del derivat *Kandedina*[173], ambdós testimoniats com a noms propis. *Kandedina* és clarament un nom de dona amb valor afectiu, documentat en un diploma de l'àrea de Solsona; en un document posterior s'esmenta la *uila Candeda*, que podria ben bé tractar-se també del nom d'una dona a qui devia correspondre la vila, més que no pas d'un topònim. En aquest cas, *candeda* deu haver perdut el valor descriptiu de l'adjectiu de color *candidus*, i sembla tenir també una connotació positiva, pròpia del sentit figurat d'aquest adjectiu.

Quant al **negre**, aquest color apareix en molts topònims catalans, representat per l'adjectiu *niger* i les formes ja romàniques *negre*, *nero* i *ner*, en construccions del tipus *petra nigra, monte nigro*[174], *pogo nigro*, *pinna nigra*[175], etc.:

---

[171] ROCA GARRIGA (1951: 66) inclou aquest topònim en el grup d'antics topònims de color que no s'han pogut identificar en l'actualitat.

[172] Vid. Estudi lèxic, s. v. *candidus*.

[173] **983** Llorens, *DocSolsona* 6 (Urgellia 11, p. 455): *qui afronta de I parte in uinea de Vndiscla condam, de alia in uinea de Kandedina, de tertia in uia publica.*; **1016** Llorens, *DocSolsona* 47 (Urgellia 11, p. 354): *et habet afrontaciones de parte oriente in rio de Laciuice, et de circio uero parte in uila Candeda.*

[174] Coromines registra a l'*Onomasticon* (V 365a, 30) diversos llocs formats pel nom genèric *mont* i l'adjectiu *negre* o la seva variant antiga *ner*.

[175] Aquest topònim Coromines (*Onomasticon* VI 191b, 50-55) l'identifica amb el lloc anomenat *Penanegra*, com a nom d'un castell (o d'un *fitor* 'fita termenal'), que avui seria *Pinya Negra*, a

974 DipGirona 420, p. 370: et donamus ibidem ad ipsum coenobium Sancti Petri ipsum castrum quod dicunt Verdaria, simul cum i p s a P i n n a N i g r a et cum ipso Castellare et cum ipso Fictorio et reliquas rochas et rupes quae in circuitu eorum sunt.

Tenim constància també d'un indret anomenat *Bou Negre*, que constitueix un d'aquells casos en què s'anomena un lloc mitjançant un sinònim del nom que li és habitual:

1178 DipTortosa 301, p. 375: in primis ergo secundum antiquos limites sibi, assignauit ... B o u N e g r e cum suis terminis.

Segons Coromines, aquest lloc pot ser un homònim de *Boumort*, un topònim que es repeteix en molts indrets pirinencs, també amb el nom de la femella: *Vacamorta*[176]. A propòsit d'aquests llocs designats com a *Boumort, Vacamorta* i *Bou Negre*, Coromines en manifesta el següent: «qui sap també si 'negre' n'és una mena d'eufemisme en *Bounegre* [...]. Altrament l'ús figurat de 'mort' per indrets abandonats no té menys extensió toponímica». Al nostre corpus documental es testimonieja també del lloc dit *Vaca morta*:

923 DipGirona 189, p. 191: uillare que uocatur V a c a M o r t a c um terminos suos.

Les tonalitats **fosques** tenen també certa presència en la toponímia catalana. Estan principalment representades pels adjectius *badius* (*puio de baio, monte*

l'Empordà. Vid. etiam BALARI 1899: 43: «la montaña llamada *pinna nigra*, que se cita en la donación hecha en el año **974** al mismo monasterio (Sant Pere de Rodas) por Jofre, conde de Roselló». Vid. etiam ROCA GARRIGA 1956: 67.

[176] «No cal dir que la serra de Boumort amb la seva basta esquenada es deu usar des de mig temps com a gran plana de pasturatges frescos per al bestiar boví. [...] Oberta al buf glacial dels Pirineus andorrans i centrals, sense cap altre paravent, prou alt com ella, fins a les Comes de Rubió, les recruades de l'hivern abrilenc i magenc hi deuen matar força caps, sorpresos de bella nit pels embats violents de la tramuntana». Vid. Coromines, *Onomasticon* III 106a, 26-41.

baio), *brunus* (*petra bruna, roca bruna*[177], *monte bruno*[178]), *laurus*[179] (*monte lauro*), *maurus* (*castro Rochamaura*[180]). Quant a *Roca bruna*, dit vulgarment *Roca pruna*[181], el nom d'aquest poble està fundat en el color de la penya, formada, segons Balari, per pissarres paleozoiques. En aquest penyal s'hi albiren les runes d'un antic castell.

El **roig** o **vermell** apareix en molts dels topònims catalans, representat principalment pels adjectius *rubeus* i les seves variants (*campo rubio*, *puio rubeo*, *podio roio*, *petra rubea*, *roca rubea*[182], *roca rubia*, *monte rubeo*); *russus*[183] (*roca russa, roca rossa*, *eschena rosa*[184]); i *rufus* (*roca rufa*). En aquest sentit, testimoniem una única aparició de l'adjectiu *colorad* (forma romànica, segons sembla, del participi *coloratus*), potser amb el significat de 'terra vermellenca'[185]:

> **1051** Baraut, *ActUrgell* 60 (Urgellia 1, p. 139): afrontat autem a parte occidente in s o l C o l o r a d siue in sumitate montis de Turpis.

[177] Coromines, *Onomasticon* III 124b, 18.
[178] *Ibid.*, V 336b, 38. Vid. etiam ROCA GARRIGA 1961: 66.
[179] Si seguim la proposta etimològica de Coromines, aquest topònim deu estar format sobre el substantiu llatí *laurus* 'llorer', i no de l'adjectiu *laurus* com a terme de color. Vid. Coromines, *Onomasticon* V 360b, 4-8.
[180] BALARI (1899: 230) identifica el lloc dit *castro Rochamaura* al vescomtat d'Empúries. Coromines, al seu torn, recull diversos llocs dits *Rocamora* (*Onomasticon* VI 412b, 25: «és clar, ja per raons geogràfiques, que res d'això no ve dels moros o sarraïns invasors. Però es devia formar amb el llatí *maurus, -a*, pres en el sentit de 'bru, de color fosc').
[181] *Ibid.*
[182] ROCA GARRIGA (1961: 61) identifica el lloc *roca rubea* prop de Villaclara, en la comarca del Penedés, a partir d'un document del **1108** (CSCugat II 665: *de meridie in Roca rubea*).
[183] El lloc dit *Roca rossa*, a Solsona, de vegades designat amb el nom llatinitzat com a *Ruppe Rupha*, amb el significat de 'roca roja' o 'roca rogenca', descriu els bancs de pedra que solquen aquell tros de carena. Vid. Coromines, *Onomasticon* VI 413a, 38-44.
[184] Segons Roca Garriga (1961: 67), aquest lloc devia correspondre's a un mont o colina en la comarca del Penedès.
[185] Segons Ordinas (2018: 136), «hi ha qui situa el vermell com el primer de tots els colors, el color per excel·lència, el color arquetip, argumentant que en moltes llengües la paraula 'vermell' és la mateixa que fa al·lusió al *colorado* castellà, 'que té color'; això és, 'que per naturalesa o art té color més o menys vermell'».

Tal i com hem esmentat anteriorment, llegim també un testimoni d'un indret que apareix denominat com a *podium rosatum*[186], potser en al·lusió a un puig roig o vermellenc, que es troba en la consagració de l'església en honor de Sant Quirze feta per Guislabert, bisbe de Barcelona:

> **1050** Ordeig, *Dotalies* 191, p. 157: habet namque terminum predicta iamdicta ecclesia unde sibi decime et primissiae: a parte orientis intus in riaria de Areniis et in torrente qui dicunt Sallent, et uadit per rieriam auall usque in uia que pergit ad Barchinonam ... et uadit per medium p o d i u m R o s a t u m .

El color **groc** en la toponímia catalana no és gaire present i està representat principalment per l'adjectiu *aureolus*, el significat etimològic del qual és el de 'daurat', però que, com ja hem dit, és assimilable a 'groc'[187]. Aquest adjectiu té molt poca presència com a terme de color en el nostre corpus documental, mentre que és molt freqüent com a element qualificador de noms de lloc genèrics, amb múltiples variants, del tipus *puio oriolo, puio aureolo, ualle aureola, monte orioli*[188]. La freqüència d'ocurrències de topònims formats amb els noms genèrics *mons, podium* i *uallis* suggereix que *aureolus* caracteritza el color daurat o groguenc del turó, puig o vall[189].

Pel que fa al **verd**, per bé que es tracta d'un color molt present en el paisatge en tant que és el color de la vegetació, pràcticament omnipresent, la seva presència en la paleta cromàtica dels noms de lloc és molt modesta. Això podria explicar-se, tal com indica Ordinas[190], al fet que, d'acord amb la llei toponímica de l'excepcionalitat, «el que és percebut com a estrany, excepcional, té moltes més possibilitats de quedar reflectit en la toponímia en convertir-se en una fita o

[186] Vid. Estudi lèxic, s. v. *roseus.*
[187] Vid. Estudi lèxic, s. v. *aureolus.*
[188] Per a diversos noms de lloc formats amb l'adjectiu *aureolus*, vid. Coromines, *Onomasticon* VI 84a, 45 ss.
[189] Vid. Coromines, *Onomasticon* V 365a, 5-17; 45-53.
[190] ORDINAS 2018: 141.

referent espacial destacat i fàcilment recognoscible, enfront de tot allò que és abundant o freqüent al territori». L'autor, que estudià la toponímia de Mallorca, concloïa que aquest podia ser el motiu pel qual el verd no és tan freqüent en la toponímia mallorquina com es podria esperar de la seva gairebé aclaparadora presència visual. Aquesta situació és aplicable en el cas de la toponímia catalana, i així s'observa als nostres diplomes.

D'altra banda, cal tenir present que el clima mediterrani es caracteritza per períodes de sequera, de manera que el paisatge té una varietat estacional, on la coloració predominant alterna el verd, el roig i fins i tot el groc[191]. Així, el color verd, representat per l'adjectiu *uiridis*, es troba en formacions toponímiques del tipus *podio uiride* o *ualle uiride*[192].

Finalment, val a dir que de topònims formats amb termes de l'esfera del **blau** en tenim documentat un de sol: *poium blauum*[193]:

> **1061** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1219, p. 531: et sic ascendit per serram de Campo Plano per ipsum torrentem usque in P o i u m B l a u u m .

Hem vist de quina manera el color d'un terreny, d'una roca o d'una muntanya servien per identificar un indret concret, i acabaren funcionant com a denominacions pròpies de certs llocs. Però no només el color predominant en el paisatge, sinó també la manca de vegetació d'un terreny s'ha indicat en algunes ocasions, i s'ha significat per mitjà d'adjectius en una sort de metàfores de colors, tal com ja apuntà Balari a propòsit dels noms de lloc[194]. Així, els adjectius *blancus*, *clarus*, *niger* i *brunus* identifiquen també llocs caracteritzats per la manca

[191] *Ibid.*, p. 142.
[192] Com a explicació alternativa, cal dir que topònims com Puigverd, Vallverd i Vilaverd podrien tenir l'origen, en realita, en el nom d'un antic propietari, és a dir, que en un principi haguessin estat "la vall d'en Verd", "la vila d'en Verd", etc.
[193] Vid. Estudi lèxic, s. v. *blauus*.
[194] Català (1995: 1092-1093), a propòsit de *montblanc*, esmenta que no sempre vol dir 'mont blanc', sinó que, tot citant diversos estudis, «el *blanc* [...] equival a un lloc 'quasi desèrtic, desproveït, mancat i llis'».

o abundància de vegetació. *Clarus*, un mot que en llatí clàssic feia referència a allò 'brillant' o 'esplèndid', designa un territori buit, sense arbres ni plantes:

> **1030** LFeud. I 272, p. 295: kastro de Monteuano que uocant M o n t e c l a r o .

La mateixa idea d'abundància de flora en una contrada s'expressa per mitjà de l'adjectiu *niger*[195], aplicat a allò mancat de llum, a causa d'una gran densitat i espessor d'arbres[196], o per *brunus*, que hom troba al lloc dit *Montbrú*[197].

5.5.2. Hidrònims

A la nostra documentació es registren diversos substantius genèrics que designen els cursos fluvials majors i menors, i que apareixen juntament amb un adjectiu de color que els identifica. Després d'un rastreig al nostre corpus documental, hem recollit els mots següents: *aqua*, *fons*, *gorg*, *lacuna*, *riuus* i *stagnus*.

De cursos fluvials qualificats amb adjectius de l'àmbit del **blanc**, hem testimoniat *riuo albo* i *lacuna alba*[198]:

> **1002** CSCugat II 364, p. 11: in termino de castrum Olerdola, in locum que dicunt L a c c u n a A l b a uel Canellas.

---

[195] Al respecte d'això, Balari (1899: 185-186) identifica Sant Mateu de *Montnegre*, un lloc de la província de Girona situat en territori montuós: «la parte montuosa está cubierta de encinas, robles y mata baja. Hay en la provincia de Barcelona, en el partido de Arenys de Mar, un lugar llamado *Montnegre*, que forma ayuntamiento con Fuirosos y Batlloria. De este monte habla una escritura de venta del año **1076** hecha por Company, su mujer Marta y su hermano Bernat al conde Ramón Berenguer I: *in comitatu barchinonensi in cacumine montis nigri ... id sunt siluas...*».

[196] Aquesta és la idea que expressa la denominació *Schwarzwald* en alemany (Selva Negra), en referència a una regió caracteritzada per l'abundosa densitat d'arbres, que fa que el lloc esdevingui excepcionalment ombrívol.

[197] BALARI 1899: 186.

[198] Segons Balari, aquest indret es troba en el terme del Castell d'Olèrdola. Vid. BALARI 1899: 146. Al seu torn, Roca Garriga (1961: 65) l'inclou entre els topònims antics de color, els derivats moderns dels quals no s'han pogut identificar.

1010 CDipÀger 1, p. 202: et inde peruadit in Rialbo, et ascendit contra circi in r i u o A l b o superiore et sic peruadit contra occiduo in castro Comezols.

Tenim també diverses mencions del lloc anomenat *aqua alba* 'riera d'aigües blanques', nom antic que es correspon amb l'actual Gualba, per contracció de les dues paraules, que passaren a *aqualba* i *agualba* i que, més endavant, per supressió de la vocal inicial, van passar a *Gualba*[199]:

984 CSCugat II 161: et afrontad: de parte orientis in A g u a a l b a .

1002 CSCugat II 363: de occiduo in terminos de ualle que dicunt A q u a A l b a uel in sumitate Monte Signo.

1023 CSCugat II 488: habebat in comitato Barch., id est, ipsa uilla que dicunt A q u a l b a .

1039 CSCugat II 548: predicto cenobio alodium nostrum proprio in Pertigacio, siue in A g u a l b a .

De cursos fluvials qualificats amb el color **negre** (*niger*) en documentem uns quants, en construccions del tipus *gurgo nigro, riuo nigro, stagnu nigru*, tot expressant la qualitat d'aquests rius, gorgs i estanys de tenir unes aigües profundes i fosques, en alguns casos segurament per la presència de còdols i

[199] Balari (*ibid.*, p. 141-142) assenyala que aquest nom fou donat a un sallent situat en la part nord-est del Montseny, que en caure aixecava una escuma blanca tot presentant a la vista un desnivell de 250 a 300 metres: «el nombre *Gualba* no es debido al salto o caída, sino al color del agua, que es blanca (*alba*) al despeñarse. Ofrécese la particularidad de que la cascada dio nombre al pueblo de *Gualba*, de 800 habitantes, y después dicha cascada lo ha tomado del mismo pueblo, y por esto se la llama *Salt de Gualba*». Vid. etiam Coromines, *Onomasticon* IV 390a, 34.

pedres en els seus fons. En el cas dels gorgs[200], és fàcil d'imaginar-se un indret fosc pel color de les roques que el formen, ombrívol i d'aigües profundes[201]:

992 DCBarcelona 222, p. 439: et discurrit ipse torrens usque in G o r g o N i g r o .

1073 Ordeig, *Dotalies* II 229, p. 229: sunt suprascripte uinee pecie due in loco que uocatur G o r g N e r , qui fuerunt de Mir Seniofredi et de Guillelmus Macode.

1145 Pons, *Roca Rossa* 1, p. 37[202]: et uadit ferire a meridie in G u r g i t e N i g r o .

I quant a *riuus niger*:

988 Baraut, *DocUrgell* 214 (Urgellia 3, p. 46): et afrontat hec omnia … de meridie afrontat in Monte Rufo, de oociduo afrontat in R i u o N e r o .

1002 Bach, *DipADSolsona* 15, p. 53: a meridiana quoque plaga in r i u u m N e r .

1067 Llorens, *DocSolsona* 144 (Urgellia 11, p. 430): et sunt infra fines R i u N e r o uel in monte Rupto siue in ipso Salano de Charunga uel ad ipso Chouil super ipso molino qui fuit de Maztofs.

[200] Coromines, *Onomasticon* IV 367b, 60.

[201] BALARI 1899: 148. L'autor identifica alguns gorgs qualificats amb l'adjectiu *niger*, la majoria d'aquests molt profunds: «el río de Santa Fe en el Montseny precipitándose con estrépito desde una altura de treinta metros forma el Salt de Gualba, y esta cascada cae en el tétrico y legendario *Gorch negre*, que mide de dieciocho a veinte metros de profundidad con diez metros de longitud por unos seis de anchura. La cristalina superficie del *Gorch negre* es de color azul obscuro, debido a su profundidad y a la entonació negruzca de las rocas del fondo».

[202] Aquest lloc, segons s'indica en l'edició, es troba a l'antiga demarcació de Vallmanya. Vid. Pons, *Roca Rossa*, índex de topònims (p. 407).

En un document pallarès es llegeix, en el context de les afrontacions d'una compravenda, lloc dit *stagnu nigro*, a la Vall d'Orrit:

> **[987-996]** DipPallars 313, p. 445: et est ipsa terra in ualle Orritense, in loco ubi dicitur ad ipsa insula de S t a g n u n i g r o .

Al seu torn, la presència del color **groc** referit a cursos fluvials és molt escassa, i està principalment representada per l'adjectiu *aureolus*. Així, trobem mencions d'una font, denominada *Fonte Aureola*, probablement a causa del rastre de color que deixen les aigües sulfuroses[203]:

> **1094** DACCBarcelona V 1604, p. 2486: et abet affrontationes a parte orientis in torrent qui discurrit per tempus pluuiarum, de meridie in fonte O r i o l a , de occiduo in Ruuira de feuo de Rosdors et de uicarios, de circi in alod de Sancta Maria Stagno.

Juntament amb les tonalitats pròpiament negres són molt presents les **vermelles** i **roges**, representades principalment per l'adjectiu *rubeus* i referides a diversos genèrics, com ara *riuus, lacuna* i *fons*. La denominació *riuo rubeo* 'riu roig' dona nom a l'actual *riera de Rubí*[204]:

> **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 420, p. 1210: iterum dono tibi ipsum meum mansum quem habeo in R i u o R u b e o cum terris.

Tenim notícies també d'una llacuna denominada com a *rubia* (a banda de la ja esmentada *laccuna alba*), en referència també al tipus de fossar en què sol quedar reunida l'aigua. Probablement el nom de color ve de les tonalitats de la terra que forma la llacuna:

[203] Vid. Coromines, *Onomasticon* VI 84a, 45 ss.
[204] RABELLA 2019: 218.

1011 (?) CSCugat II 432, p. 77: uaditque per ipsum estret de Alastro ad ipsa fonte de Iunchosa et pergit per ipsa serra ad l a g u n a R u b i a .

Amb l'adjectiu *rubeus* es descriuen també els marges o riberes dels rius. A tall d'exemple, en un document del 980 s'indica que el castell de Cabra limitava pel costat oriental amb el pont de l'Armentera i amb el riu Gaià, i seguia aquest riu fins les *Ripas Rubeas* 'ribes roges':

980 ACondal 186, p. 365: in flumen Gaiani et uadit per ipso flumine usque ad R i p a s R u b e a s que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gaiani.

Així també tenim esment de les riberes del torrent anomenat Avellà, a prop del riu Noia del Penedès, en què es descriuen uns indrets en què, per la part oriental, comença el lloc en què una ribera és blanca i l'altra, vermella:

917 CSCugat I 9, p. 366: ipso torrente de fonte que uocant de Auellano, ubi una ripa est a l b a et alia r u b i a .

5.5.3. Notes finals sobre la cromotoponímia

Molts dels autors que hem esmentat al llarg d'aquest apartat ja posaren èmfasi en el paper que juga la percepció a l'hora de conceptualitzar la toponímia, especialment a partir d'allò que per a l'home és més vistós en el paisatge. En línies generals, d'un estudi de la cromotoponímia com el que hem dut a terme es desprèn que el color esdevé un element identificador d'allò que és característic o especial en el paisatge, ja sigui el color d'una penya, la vegetació d'una muntanya o del fons aquàtic. En altres casos, en canvi, els cromotopònims són merament descriptius dels llocs que designen.

A partir d'una anàlisi de la documentació llatina que ha constituït la nostra recerca, es fa palès que els colors predominants en els noms que descriuen el

paisatge català medieval són el vermell, el blanc i el negre. El groc i el blau queden relegats a un segon pla, així com les tonalitats fosques i grisenques, mentre que el verd, present de manera inherent en la natura, s'esmenta en menor mesura. S'observa, doncs, una situació similar a la que s'ha constatat en d'altres estudis dedicats a la toponímia de regions diverses. Per exemple, com ja apuntava Ordinas al seu estudi de la cromotoponímia mallorquina, «sembla ser una característica comuna la simplificació en l'ús dels colors. Constatem que, com a regla general, només s'utilitzen els més coneguts, gairebé sense matisos: blanc, roig / vermell, negre, verd i blau com els més destacats»[205]. En l'estudi de Roca Garriga a propòsit dels termes de color en la toponímia catalana, l'autor concloïa[206] que, a la vista de les estadístiques establertes, es pot enunciar que el color predominant en la toponímia catalana actual és el vermell, que per a l'autor representava el 25 % del total dels colors registrats, seguit del negre.

En definitiva, es constata també la presència de calcària de color blanc-groguenca i de tons molt clars, sobretot en les serralades costeres catalanes, així com algunes intercalacions de color negrenc en l'àmbit pirenaic. Els terrenys dels marges dels actuals cursos fluvials, al seu torn, solen presentar una coloració vermellenca o grisa, i els fenòmens volcànics de la província de Girona, amb el seu focus principal a Olot, presenten colades de basalt de color gris fosc i de lava gris o roja[207]. Molts dels topònims formats a partir del color *roig* (*rubeus* i les seves variants) fan referència a monts i terrenys que presenten roques granítiques de color vermellenc, o bé terres de pedra sorrenca d'aquesta tonalitat. Alguns estudis sobre la cromotoponímia, arribats a aquest punt, diferencien entre el color vermell i el roig. En el cas del català, en la toponímia actual és més freqüent la utilització del terme *roig* que no pas de *vermell*. Sigui com sigui, la unió de roig i de vermell constitueix el grup cromotoponímic més freqüent,

[205] ORDINAS 2018: 129.
[206] ROCA GARRIGA 1961: 82-83.
[207] *Ibid.*, pp. 76-77.

representat als nostres diplomes principalment per mitjà dels adjectius *rubeus*, *rufus* i *russus*.

Pel que fa a la hidronímia, tot i que les dades que podem extreure dels textos són menors en comparació als topònims, constatem diverses mencions a les tonalitats vermellenques i fosques, especialment en la designació de gorgs i rius a causa de la seva profunditat i de les roques fosques que conformen els seus fons[208], o al color de la terra dels marges.

En definitiva, a la llum dels testimonis recollits, hom constata que els àmbits cromàtics que estan presents en la toponímia són el del blanc, el negre, el fosc, el vermell, el groc, el blau i el verd. A continuació oferim una taula amb els noms genèrics registrats i els adjectius de color que hem pogut atestar en aquesta mena de formaicons. Hem afegit un darrer grup (*Altres*) en què s'hi inclouen tres adjectius: *clarus, cariorubius* i *granatus*. *Clarus* no és ben bé un nom de color, sinó que indica, en el context documental en què apareix, la qualitat d'un paratge d'estar despoblat de boscatge; quant a *cariorubio*[209], és un mot en què s'ha integrat el mot *carius* amb l'adjectiu *rubeus*. Hem afegit igualment dos altres termes que no hem tractat en l'estudi lexicogràfic: es tracta dels adjectius *maurus* i *pardus*, tots dos mots que, en el context dels nostres diplomes, només es registren en pretopònims o noms d'indret. Finalment, comptem amb alguns testimonis de *granatus* referit a una torre, així com d'un lloc anomenat *la Granada*, que tant pot designar-ne un suposat color vermellenc com ara la particularitat de la torre de tenir un relleu pinyolenc, granat.

En total hem recollit 22 adjectius de color (inclosos els tres mots del grup d'*Altres*) i 16 noms genèrics. A partir d'aquestes primeres dades, s'extreu el

[208] A l'estudi de Roca Garriga l'autor fa un recompte dels termes de color que formen part d'hidrònims; a partir de les dades de què disposa, estableix que el 32 % estan formats sobre el color negre, el 116 %, sobre *albus*, i també un 16 % sobre *roig* i *rubeus*; la resta de percentatges corresponen a les altres tonalitats. Vid. ROCA GARRIGA 1961: 81. Per a la resta d'estadístiques, *ibid.*, p. 82.

[209] Aquest terme no ha estat tractat en el corpus de mots de color, ja que només es testimonieja com a topònim en el corpus documental de Catalunya.

següent: del total de formacions toponímiques documentades (60), constatem que les predominants són les que inclouen la idea de vermell o de roig (28,3 %), seguides per les que presenten la idea de blanc (20 %) i de fosc (16,7 %); el negre representa un 13,4 % del total, i el groc un 6,7 %, igual que el verd (6,7 %). En darrer terme, les tonalitats blaves, que només s'han testimoniat en una única ocasió (1,7 %). El grup en què s'hi inclouen altres mots (*clarus, cariorubeus* i *granatus*) representa un 5 % del total de formacions. Veiem, doncs, com el vermell segueix sent el color que té més entitat. Pel que fa a l'origen etimològic dels mots que constitueixen aquestes formacions, la majoria dels noms són d'origen llatí, a excepció dels adjectius *blancus*, *blauus* i *brunus*, que tenen origen germànic.

Quant als hidrònims, dels quals s'han registrat un total de 15 formacions, constatem que les tonalitats predominants són les blanques (33,3 %), vermelles (33,3 %) i negres (20 %), amb una escassa representació d'altres tonalitats (tenim una menció d'*aureolus*, i una de *granatus*).

En definitiva, per poder parlar amb dades més precises caldria dur a terme un recull exhaustiu de totes les mencions de noms de llocs i de rius que es registren en la nostra documentació, la qual cosa ens permetria establir les xifres exactes de la freqüència d'aparició dels adjectius de color i dels respectius mots genèrics a què acompanyen. Tampoc no ens hem aventurat, aquí i ara, a identificar els topònims registrats en la nostra documentació, i ens hem limitat a recórrer a les citacions ja existents en obres com la de Balari, Coromines i Roca Garriga, sempre que ha estat possible. Com que no ha estat objecte d'aquest treball acomplir aquesta tasca, queda per fer un estudi monogràfic dedicat a aquesta qüestió, que es podria ampliar potencialment a l'àmbit hispànic.

5.5.4. Recull de noms genèrics referits a la toponímia i la hidronímia, i termes de color registrats

***Taula 9 - Topònims* (1)**

NOM GENÈRIC	BLANC			NEGRE
	albus	blancus	candidus	niger
campus				
carius	x	x		
castrum				
eschena				
mons	x	x		x
penna				x
petra	x	x		x
podium				x
pratus				x
roca	x	x		x
rupe				
sol				
turre	x	x		
ualle	x			
uilla			x?	x
altres				x
Valor absolut:	6	5	1	8

***Taula 10 - Topònims* (2)**

NOM GENÈRIC	FOSC					
	badius	brunus	laurus	maurus	morenus	pardus
campus						

carius						
castrum	x					
eschena						
mons	x	x	x?			
penna						
petra		x				
podium	x					x
pratus						
roca		x		x	x	
rupe						
sol						
turre						
ualle						
uilla				x		
altres						
Valor absolut:	3	3	1	2	1	1

***Taula 11 - Topònims* (3)**

NOM GENÈRIC	VERMELL				
	rubeus	rufus	russus	coloratus	rosatus
campus	x				
carius	x				
castrum					
eschena			x		
mons	x	x			
penna	x				
petra	x				
podium	x				x

pratus					
roca	x	x	x		
rupe		x	x		
sol				x	
turre	x				
ualle					
uilla	x				
altres					
Valor absolut:	9	3	3	1	1

***Taula 12 - Topònims* (4)**

NOM GENÈRIC	GROC		VERD	BLAU
	aureolus	flauus	uiridis	blauus
campus				
carius				
castrum				
eschena				
mons	x			
penna				
petra				
podium	x		x	x
pratus				
roca			x	
rupe		x		
sol				
turre				
ualle	x		x	
uilla			x	

altres				
Valor absolut:	3	1	3	1

Taula 13 - Topònims (5)

NOM GENÈRIC	ALTRES		
	clarus	cariorubeus	granatus
campus			
carius			
castrum			
eschena			
mons	x		
penna			
petra			
podium		x	
pratus			
roca			
rupe			
sol			
turre			x
ualle	x		
uilla			
altres			
Valor absolut:	2	1	1

Taula 14 - Hidrònims

NOM GENÈRIC	BLANC	NEGRE	VERMELL	GROC	ALTRES
	albus	niger	rubeus	aureolus	granatus
aqua	x		x		
fons	x		x	x	x

gurges		x			
lacuna	x		x		
ripa	x		x		
riuus	x	x	x		
stagnum		x			
Valor absolut:	5	3	5	1	1

6. Estabilitat lèxica[210], pervivència i diversificació semàntica a les llengües romàniques

La panoràmica general de la pervivència dels noms de color a les llengües romàniques ens permet observar el desenvolupament compartit d'alguns termes en diverses llengües, així com la diferenciació semàntica entre d'altres. Un dels trets més interessants és la constatació d'algunes tendències en el desenvolupament del que hem anomenat "termes bàsics de color" en cada llengua, de vegades a partir d'ètims llatins diferents, d'altres per influència o interferència d'altres llengües. A continuació, oferim la taula amb les dades recollides a partir dels mots registrats al nostre estudi i de la seva pervivència a les llengües romàniques:

[210] Tant Kristol (1978) com Dworkin (2016a i 2016b) han tractat la qüestió del fenomen del color en les llengües romàniques de manera exhaustiva. Dworkin en parla en termes d'estabilitat lèxica, camp en el marc de la lexicologia diacrònica que té com a objecte l'anàlisi de la pervivència de les bases del llatí parlat que han penetrat a les llengües romàniques per transmissió oral (2016b: 246). També Grossmann (1988) analitzà, des del punt de vista diacrònic i sincrònic, el sorgiment del lèxic del color en català, espanyol, italià i romanès, juntament amb una llengua no indoeuropea, l'hongarès.

Taula 15 - Pervivència a les llengües romàniques

VEUS[211]	LLENGÜES ROMÀNIQUES						
	cat.	esp.	fr.	it.	occ.	port.	rom.
albus	x	x				x	x
blancus	x	x	x	x	x	x	
candidus		x				x	
ater				x			
niger	x	x	x	x	x	x	x
taeter			x				
badius	x	x	x	x	x	x	
brunus	x	x	x	x	x	x	
ceruunus	x	x		x			
fuscus	x	x		x	x	x	
laurus	x	x			x	x	
mauricellus		x					
morenus	x	x					
coccineus	x	x					x
rubeus	x	x	x	x	x	x	x
rufus		x		x			
russus	x	x	x	x	x	x	x
sauinus		x			x		
saurus	x	x	x	x	x		
uermiculus	x	x	x	x	x	x	
amarellus		x				x	
croceus				x		x	
fuluus						x	
grogus	x		x	x	x		
blauus	x		x	x	x		
uiridis	x	x	x	x	x	x	x
ferrandus					x		

[211] S'han ordenat les veus segons l'ordre d'aparició a l'Estudi lèxic.

ferrucius	x?						
grisus	x	x	x	x	x	x	
liarrus	x		x				
saixus	x	x			x		
uarius	x	x	x		x		
balzanus	x		x	x	x		x
bracatus	x	x				x	
ceruunus	x	x					
granatus	x	x		x			
purpureus	x	x					

Pel que fa a l'àmbit del blanc, constatem que el germanisme *blancus* és un adjectiu gairebé panromànic, comú al català, espanyol, francès, italià, occità i portuguès, com a mot bàsic per expressar la noció de blanc. En canvi, *albus* té pervivència al català i al castellà com a cultisme, i al portuguès el seu derivat *alvo* s'empra ja a les fonts més antigues, per bé que *branco* es documenta també al segle XIII i esdevé el mot d'ús comú per a designar el 'blanc', mentre que *alvo* queda relegat a expressions molt fossilitzades. Pel contrari, el romanès és l'única llengua en què perviu el mot *alb* com a mot bàsic de color per a 'blanc'[212]. *Candidus* ha donat derivats romànics amb el sentit figurat que ja tenia en llatí d''innocent' i 'pur', i ha romàs en les locucions *trigo candeal* i *trigo candial* del castellà i del portuguès. A aquest tipus de blat en català se'l denomina *blat blancal*[213].

[212] La situació lingüística del romanès pel que fa al lèxic dels colors és força arcaica, i no s'observen les innovacions germàniques pròpies de les altres llengües. El romanès ha format una terminologia dels colors diversa a les de les altres llengües, fent ús de les possibilitats semàntiques del propi vocabulari llatí. Pel que fa al desenvolupament de la llengua romanesa des del punt de vista etimològic cal consultar Puşcariu (1905), *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*,vol. 1: *Lateinisches Element*.

[213] Com a fet anecdòtic, val a dir que en l'alemany d'avui dia *blank* significa 'lúcid, brillant', i es distingeix per aquest caràcter de *weiss*, que designa el blanc més genèric. Segons s'indica al DWB (s. v. *blank*), «wir aber unterscheiden *weisz* und *blank* so, dasz *weisz* die reine farbe, im gegensatz zu *schwarz* ausdrückt, *blank* das blinkende, glänzende, klare, gescheuerte, man sagt *ein weiszes*

En l'àmbit del negre, és evident el predomini de l'adjectiu *niger*, present a totes les llengües romàniques, que ha mantingut el significat originari de 'negre'. *Ater* es conserva només en l'italià antic *adro*. Val a dir que, des de l'Edat Mitjana, els derivats romànics de *niger* van conviure, a la Península Ibèrica, amb l'espanyol *prieto* 'molt fosc'[214] i el portuguès *preto* 'fosc, obscur'.

Quant a les tonalitats fosques, el germanisme **brun*, llatinitzat *brunus* al nostre corpus, és present a la base de diverses llengües romàniques, i indica un matís de foscor més que no pas un color pròpiament dit. Tampoc no és un color fonamental, sinó un color barrejat de groc, vermell o negre, en proporcions variables segons l'objecte a què es refereix[215]. Sembla ser que en l'antic alt alemany, el mot *brūn* designava un color relacionat sobretot amb el pelatge dels animals i, en particular, dels cavalls, tal com hem vist en l'etimologia isidoriana[216].

Badius és també present a gairebé tota la Romània, amb certa diversificació semàntica, a excepció del romanès. Així, el català *baig* indica una tonalitat entre el ros fosc i el vermell clar, el castellà *bayo* quelcom 'blanc groguenc', el francès i l'occità *bai* el color 'roig-bru', l'italià *baio* es refereix a un èquid vermellós amb les extremitats negres, i el portuguès *baio* designa el color 'marró groguenc'. Així, és un color barrejat amb múltiples possibilitats cromàtiques.

Igualment, *laurus* ha patit una gran diversificació semàntica, del 'bru fosc' del català antic *llor*, al 'ros' del portuguès. I val a dir que en la baixa Edat Mitjana, el terme *llor* (i *loro*) s'emprava de forma recurrent en bona part de la geografia ibèrica per a definir l'esclau que no era ni blanc ni negre[217]. Segons el

gewand, nicht *ein blankes*, aber *ein blanker spiegel*, nicht *ein weiszer*. Doch greifen beide wörter in einander».

[214] DWORKIN 2016b: 249. Aquest adjectiu té diverses accepcions, entre les quals «ajustado o ceñido», «duro o denso» i, dit d'un color, «muy oscuro y que casi no se distingue del negro». Vid. DLE, s. v. *prieto*. Segons Nebrija (*Vocabulario*, s. v. *prieto*): «aquello mesmo que es negro».

[215] GIACALONE RAMAT 1967: 151.

[216] Vid. Estudi lèxic, introducció de l'apartat 4 (Fosc).

[217] ARMENTEROS 2012: 377-378.

DLE[218], el castellà *loro* designa "el color amulatado, o de un moreno que tira a negro", mentre, com ja hem dit, segons el *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* el terme defineix el color "bru fosc, dit especialment de la persona de pare blanc i mare negra, i viceversa.

Pel que fa a *fuscus*, aquest ha romàs en algunes llengües romàniques amb el significat de 'fosc', com en català, però en d'altres ha patit un desplaçament semàntic, com en el castellà *hosco*, en què designa la característica d'una persona d'ésser de caràcter aspre o intractable.

Els mots de color inclosos en l'àmbit cromàtic del vermell han patit igualment una àmplia diversificació semàntica. *Rubeus* és panromànic, un dels ètims llatins amb més estabilitat lèxica al llarg dels segles, i presenta diverses variacions semàntiques. En català, el mot perviu amb la forma *roig*, que esdevingué el terme marcat en oposició a *vermell*, el terme bàsic per a designar aquest color. Els altres derivats romànics expressen tonalitats diverses: el castellà *rubio* vol dir 'ros', el portuguès *ruivo* 'pèl-roig', i el romanès *roib* 'castany', aplicat només al pelatge dels animals. Només el francès *rouge* i l'occità *roge* han mantingut el significat de 'vermell', essent aquests mots els termes bàsics de color per expressar aquesta noció. El castellà i l'italià prengueren els seus termes bàsics per al color vermell del llatí *russus*, també panromànic, mentre que en català perviu en l'adjectiu *ros*. El català, com ja s'ha dit, pren de *uermiculus* el seu mot bàsic per a la noció de 'vermell'.

Pel que fa a l'àmbit del groc, s'observen dues evolucions diferents. Del llatí medieval hispànic *amarellus* provenen el castellà *amarillo* i el portuguès *amarello*, ambdós mots de color bàsics per a la noció de 'groc'. En canvi, la resta de llengües, com el català i l'italià, prenen els seus termes bàsics de color de *grogus*, derivat aquest de l'ètim llatí *crocum*. Altres llengües, com el francès *jaune* i el romanès *galben*, conserven derivats de l'ètim llatí *galbinus* 'groc'.

[218] Vid. DLE, s. v. *loro*.

Com ja s'ha vist, els ètims llatins que designaven la noció de 'blau' no tingueren pervivència, i els termes bàsics de color que al·ludeixen a aquest en les llengües romàniques estan lèxicament molt diversificats. Amb tot, és evident que el germànic *blau* gaudeix del predomini en la majoria de llengües romàniques, però el castellà i el portuguès partiren de l'àrab *lāzaward* 'lapislàtzuli' per als seus derivats *azul*, mentre que el romanès *albastru* 'blau' prové d'*alabastrum* (i aquest, d'*albus*).

Pel que fa al verd, *uiridis* és un dels mots més estables en totes les etapes del llatí, i així es reflecteix també en els seus derivats. Present a totes les llengües romàniques, el mot ha mantingut el seu significat originari, generalment com a adjectiu d'una sola terminació.

Finalment, cal parlar d'un reduït nombre d'adjectius del nostre corpus lèxics dels quals no es constata cap pervivència al català ni en les altres llengües romàniques, almenys com a termes de color. Són els següents: *parduca*, *borrellus*, *diarhodonus*, *ruber*, *aureolus*, *deauratus*, *diaprasius*, *polymitus*[219] i *tilgus*.

Es pot constatar, doncs, que la pervivència del lèxic del color del llatí en les llengües romàniques és especialment diversa. Al llarg d'aquest apartat hem analitzat la presència de derivats d'alguns ètims llatins presents al nostre corpus en les llengües romàniques, alguns d'aquests ja documentats des d'etapes molt antigues de la llengua, d'altres incorporats al llatí medieval a través de manlleus d'altres parles o d'innovacions pròpies locals. En definitiva, es constata el predomini dels adjectius *niger* i *uiridis* com a mots que han donat termes bàsics de color per a 'negre' i 'verd' en tota la Romània. Quant a *rubeus*, aquest passà a les llengües romàniques amb una àmplia diversificació semàntica, si bé també esdevingué panromànic.

Finalment, des del punt de vista diacrònic, els termes de major estabilitat lèxica en el transcurs del temps són, en l'àmbit del català, *blancus* (*blanc*), *niger* (*negre*), *grogus* (*groc*), *russus* (*ros*), *uermiculus* (*vermell*), *uiridis* (*uerd*), *blauus*

[219] El mot perviu en algunes llengües, com el castellà, però únicament s'aplica a la roba teixida de diversos colors.

(*blau*)[220], *grisus* (*gris*), *laurus* (*llor*), *brunus* (*bru*), *morenus* (*moreno*) i *rubeus* (*roig*). Aquests mots perviuen en el català actual, i cal afegir-hi, entre els termes bàsics de color, l'adjectiu *marró*, mot només documentat a partir del segle XIX; al seu lloc era emprat *bru*, que avui és estrany en la llengua parlada.

7. Usos estilístics dels mots de color al llatí del domini lingüístic del català

L'estudi realitzat ens permet observar una tendència pel que fa a la tria d'uns adjectius o altres que, en general, es vincula a la tipologia documental. Des del punt de vista de l'origen dels termes, s'ha comprovat que el lèxic del color és, en certa manera, conservador, ja que es manté l'ús de molts vocables heretats de la llatinitat romana, alguns testimoniats des d'època arcaica, generalment sense que hagin patit canvis semàntics o morfològics significatius, però sí amb diferències en el seu ús i preeminència. A més, molts d'aquests termes han pervingut en les llengües romàniques, la qual cosa n'evidencia l'estabilitat lèxica. D'altra banda, la influència dels manlleus d'altres llengües, així com de la pròpia llengua parlada, el català, tingué un paper important en la formació del lèxic del color del nostre domini lingüístic. Així doncs, al costat dels mots pròpiament llatins, es testimoniegen diverses innovacions lèxiques, especialment manlleus, que són un bon reflex del vocabulari habitual de la parla d'aquell moment.

A continuació oferim una sèrie de taules en què hem recollit la informació entorn de dos ítems principals: d'una banda, hem procurat identificar els mots més propers a la llengua parlada, tot indicant si es tracta de mots patrimonials, manlleus d'altres llengües o catalanismes. D'altra banda, s'han recollit els que n'estan més allunyats, en una segona categoria, en què, a més, s'ha determinat si corresponen a un ús més erudit de la llengua, a la llum dels testimonis recollits.

[220] Grossmann (1988: 172) els constata des del segle XIII, amb les formes ja romàniques que hem indicat entre parèntesi.

Per dur a terme aquesta tasca només s'han tingut en compte els mots pròpiament de color, deixant de banda les denominacions genèriques, així com els mots que constitueixen la segona part de l'Estudi lèxic[221]. A partir d'aquesta classificació, i amb l'observació d'alguns testimonis documentals específics, es vol deixar constància del fet que alguns mots de color adquiriren usos estilístics particulars, especialment quan eren emprats per escrivents doctes.

1.

BLANC		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
	- erudit	**+ erudit**
blancus *blancardus* *blanchārius*	*albus*	*candidus* *albicans*

La distinció a partir del paràmetre de la lluminositat ha desaparegut en els vocables que al·ludeixen al blanc als nostres diplomes, llevat de comptades ocasions en què el referent lèxic és un objecte metàl·lic[222]. *Albus*, terme patrimonial, conviu amb el germanisme *blancus*[223], i ambdós tenen significats i usos similars. Així, poden referir-se a elements de diversa mena, com ara animals, peces de vestir, i també al vi i alguns objectes[224]. Per bé que *albus* no és un mot pròpiament erudit, n'hem observat alguns usos que, en canvi, no presenta

[221] És a dir, els mots que es troben recollits a cada àmbit cromàtic: *blanc, negre, fosc, vermell, groc, blau, verd, gris* i *multicolor*.

[222] Ens referim a sintagmes del tipus *frenum blancum* (**994** Baraut, *DocUrgell* 238, Urgellia 3, p. 71).

[223] Els dos derivats de *blancus* –*blancardus* i *blanchārius*– són formacions properes a la llengua parlada.

[224] En aquest sentit, *blancus* conserva el significat etimològic del germànic **blank* 'brillant' quan té com a referent lèxic un objecte metàl·lic. Aquest adjectiu fou el mot propi de la llengua d'aquell moment.

blancus, i que denoten que el mot estaria més desvinculat de la llengua vernacla, en què tenia la preeminència l'adjectiu d'origen germànic. Un bon exemple d'aquest fenomen el trobem a un testament que fou redactat pel jove clergue Berenguer (*adolescens*)[225], on s'esmenta la deixa d'un ase qualificat amb l'adjectiu *ferrannum* 'gris', mentre que, en l'adveració sacramental del testament, redactada pel diaca Miró sota dictat del canonge Ermengol Bernat, surt a relluir l'estil propi d'aquesta eminent personalitat[226], que optà per substituir *ferrannum* per *album*[227]. Això no solament ens fa pensar que *ferrandus* i *albus* deurien designar, en aquest context, colors semblants o gairebé idèntics, sinó també que, des del punt de vista estilístic, *albus*, propi del llatí clàssic, es percebia com a mot més culte o erudit que no pas *ferrandus*[228].

Un segon exemple d'aquesta mena el trobem en l'exhaustiu relat que feu el monjo Garsies de Cuixà de les obres promogudes per l'abat Oliba[229], concretament en la descripció de la blancor dels capitells de marbre de l'església: *ex albo marmori capitella statuit*. Unes línies més endavant es llegeix l'adjectiu *candidus*: *spiritus puritate candidi per undam baptismatis uel cruoris sui uenerunt ad incrementa frugum iustitiae Dei*. El primer adjectiu, doncs, designa clarament el color blanc del marbre, mentre que *candidus* té un ús plenament metafòric, en aquest cas. Aquest testimoni corrobora que *albus* és més apte per a un context erudit que no pas *blancus*.

---

[225] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 150).

[226] Quetglas ja assenyalà que, tenint en compte el caràcter formulari d'aquests diplomes, en ocasions molt esporàdiques algun escrivà deixa traslluir la seva bona formació i sentit literari, «aprovechando algún resquicio, y nos deja pinceladas de su buen gusto literario». Vid. QUETGLAS 2005: 280.

[227] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 153).

[228] Alguns apunts sobre l'estil de redacció d'Ermengol Bernat es poden trobar a l'estudi d'Alturo (1998: 401): «el latín que utiliza nuestro canónigo es siempre correcto. Su léxico, aun con las naturales concesiones al latín medieval, es sobremanera clásico, lo que le singulariza y aparta de lo que es corriente en la mayoría de sus contemporáneos».

[229] **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384.

Sobre *candidus*, també patrimonial, queda dir que el mot ha quedat relegat al context de textos de caire erudit i culte, i s'hi estableix una relació de semblança amb la puresa, especialment vinculada a la simbologia religiosa[230]. Només un únic testimoni revela l'ús del mot referit a una peça de vestir, concretament una clàmide[231], la qual cosa ens permet incloure'l en l'àmbit cromàtic del blanc[232].

En aquesta línia, el participi *albicans*, relacionat etimològicament amb *albus*, que hom llegeix en una única ocasió, a l'acta d'elecció d'Oriolf com a abat del monestir d'Alaó[233], és un terme també de caire erudit. El document fou redactat per un escrivà del qual només ens ha arribat el següent: [...]*us presbiter*, i es tracta d'un diploma en què abunden altres formes cultes, així com un considerable nombre d'hel·lenismes[234].

2.

NEGRE		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
	- erudit	**+ erudit**
niger		*ater* *taeter*

[230] Retrobem l'ús metafòric del terme en la consagració de l'església del monestir de Santa Cecília d'Elins (**1080** Baraut, *ActUrgell* 71, Urgellia 1, p. 152), també redactada per Ermengol Bernat: *eos uero qui diuino conpuncti amore locum illum, ubi candida uirginitas florere in sanctimonialibus ibi degentibus uidetur.*

[231] **1192** CSCreus 361, p. 361: *et dimitto ... Arnaldum de Tordera, clamidem meum candidum de Isambru.*

[232] A diferència del que succeeix amb el particpi *canescens*, que només es llegeix als nostres diplomes en una única ocasió i amb un significat metafòric, motiu pel qual s'ha inclòs a la segona part del nostre Estudi lèxic (vid. s. v. *canescens*).

[233] **970** DipPallars 209, p. 394.

[234] Punsola esmenta aquest diploma en diverses ocasions tot al llarg de la seva tesi doctoral (2017: 376, 465, 483, 586).

L'innegable predomini del mot *niger*, existent en etapes anteriors de la llengua llatina i present també a totes les llengües romàniques, es fa evident en aquest àmbit cromàtic. D'aquest mot es registren diverses variants i formes, sobretot en l'àmbit de l'onomàstica, i s'aplica, com hem exposat, a referents lèxics molt diversos, com ara animals, peces de vestir, i fins i tot persones.

En canvi, les aparicions dels mots *ater* i *taeter* són molt escasses, i es troben sempre circumscrites a textos redactats per escrivans cultes que despleguen, en major o menor mesura, el seu estil literari. En efecte, d'*ater* cal ressaltar l'ús que se'n fa, en dues ocasions[235], com a atribut dels mots *elementis* i *litteris*, amb un significat força peculiar. Els dos diplomes que contenen aquestes expressions foren redactats per Ermengol Bernat, i es refereixen, segons el nostre parer, a les lletres redactades amb tinta negra al diploma. Aquesta aplicació d'*ater* sembla haver influit en l'ús que més endavant fa Ermengol mateix de l'adjectiu *taeter*, en un diploma redactat deu anys més tard[236], en referència també a un element de la escriptura (*tetro elemento*). L'aplicació de *taeter* com a adjectiu que designa el color negre constitueix una innovació semàntica, mentre que la resta d'aparicions de l'adjectiu responen, com hem vist, al significat habitual del mot, és a dir, amb l'accepció de 'desagradable' o 'basardós'[237].

En definitiva, el mot habitual per expressar la noció de negre és l'adjectiu *niger*, mentre que *ater* i *taeter*, propis també del llatí clàssic, quedaren relegats al bon domini de la llengua llatina d'escrivents com ara Ermengol Bernat i l'abat Oliba, i s'aplicaren a uns referents lèxics específics. No sembla que pervisqui la diferenciació de brillantor entre *ater* i *niger*.

[235] En una altra ocasió, el mot apareix en un poema en forma d'epitafis redactat per l'abat Oliba, amb el significat de 'funest' (**[ante 1018]** Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305: *quem tulit atra dies*). Vid. Estudi lèxic, s. v. *ater*.

[236] **1090** Ordeig, *Dotalies* 258, p. 282 (Baraut, *ActUrgell* 74, Urgellia 1, p. 161).

[237] En efecte, es testimoniegen altres aparicions del terme en les quals es manté el sentit originari i propi que tingué en llatí clàssic. Vid. Estudi lèxic, s. v. *taeter*.

3.

FOSC		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
badius	**- erudit**	**+ erudit**
baietus		
brunus	*mauricellus*	
brunellus	*morenus*	
fuscus	*fuscatus*	
laurus		

En la categoria del fosc s'ha reunit un abundant nombre de mots, molts dels quals s'apliquen, generalment, al pelatge dels animals. *Badius* és un adjectiu molt present en atribucions d'aquesta mena, especialment en testaments i documents de compravenda. El fet que només es testimoniegi amb la forma pròpiament llatina en una ocasió[238] fa pensar que el mot gaudia de molta vitalitat en la llengua parlada[239]; així, el més freqüent és que aparegui escrit amb formes llatinitzades del català *bai* (*baio*, *baia*), o amb la forma ja romànica *bacz*, *bag*, *baig*. Amb uns usos similars es testimonieja el germanisme *brunus*, si bé amb menor freqüència d'aparició. En canvi, el mot fou molt productiu en la formació d'antropònims i topònims, deixant tot un seguit de noms propis formats a partir d'aquest ètim i dels seus derivats. De manera semblant es testimonieja l'adjectiu *laurus*, que sovint apareix als diplomes amb les formes *lora*, *loro*, o directament amb la forma pròpiament catalana *lor*. El mot sembla haver estat present en la llengua parlada, tal com es desprèn del seu ús als testimonis en què es registra,

[238] **1073** CSCugat II 678, p. 340: *concessit ei pullinum suum badium, cui etiam Ermengaudo iussit reddi caficium I ordei.*

[239] L'adjectiu que en deriva, *baietus*, també sembla un mot proper a la llengua parlada, per bé que es testimoniegi en una única ocasió (**1031** Junyent-Ordeig, *DipVic* 895, p. 219). Vid. Estudi lèxic, s. v. *badius*.

generalment compravendes i testaments, i en la seva pervivència al català de segles posteriors[240].

L'adjectiu *fuscus*, al seu torn, es documenta escassament, tot i que sembla més propi de la llengua parlada[241]. Així ho fa pensar la variant *fosca* que hom llegeix a un diploma, així com la diversitat de derivats romàniques que perviuen d'aquest mot amb significats anàlegs.

Hem detectat dos mots més allunyats de la llengua parlada, segons el nostre parer. Derivats tots dos d'un ètim *maurus*, els adjectius *mauricellus* i *morenus* semblen llatinitzacions pròpies de la llengua dels mossàrabs, i tenen més vitalitat en altres corpus de llatí medieval d'àmbit hispànic.

Cal destacar que no s'ha trobat cap mot pertanyent a aquest grup que presenti un ús estilístic o metafòric. La majoria dels termes, com dèiem, s'usen per identificar o distingir un tipus d'animal de l'altre, amb comptades excepcions. Igualment constatem alguns casos en què els mots s'usen ja com a nom propi de l'animal, però sempre en relació amb el color del seu pelatge, segons el nostre criteri.

4.

VERMELL		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
rubeus	**- erudit**	**+ erudit**
rubianus	*ruber*	*coccineus*

[240] Així es llegeix en alguns textos del segle XV: *un bell rocí de pel baig clar* (cit. DCVB, s. v. *baig*).
[241] El participi de perfet que es llegeix, en una única ocasió, amb la forma *fuscatis* (**1050** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1078, p. 394) sembla igualment un terme més allunyat de la llengua parlada, però sense arribar a ser erudit. És força freqüent trobar als textos i diplomes indicacions que hi ha hagut alguna paraula o lletra ratllada, o fins i tot reescrita, per mitjà de participis d'aquesta mena, com ara *cum litteris fusas uel superpositas* (**955** CSCugat I 38, p. 35), *cum litteris rasis et emendatis* (**959** ACondal 144, p. 308), *cum litteris dampnatis in V uersu* (**996** CSCugat I 314, p. 265), *cum litteris superpositis* (**1032** CSCugat II 524, p. 177), entre molts d'altres.

saurus	*rufus*	*diarhodonus*
uermiculus	*rubicundus*	*roseus*
borrellus		*rubens*
russus		
sauinus		

L'àmbit del vermell presenta una casuística molt completa quant a diversitat d'usos i valors dels mots que el comformen. La multiplicitat de termes en aquesta esfera cromàtica s'explica principalment pel fet que expressen matisos i intensitats diverses, així com àmbits d'aplicació diferents.

En primer lloc, s'observa el predomini de *uermiculus*, un mot que s'aplica principalment a peces de vestir i teixits, però també a èquids, vi, etc. De *uermiculus* sorgí, en efecte, el català *vermell*, que esdevingué el terme bàsic per denominar aquest color. El segueix *rubeus*, un mot força emprat del qual sovintegen les formes romàniques (*roia*, *roig*, *rogio*, etc.), sobretot en l'onomàstica[242]. *Russus*, també patrimonial, s'aplica exclusivament als èquids, però el seu testimoniatge és molt escàs. Aquesta restricció semàntica també la presenta el germanisme *saurus*, escrit sovint *sor* i *sora*, i referit al pelatge dels cavalls. Seguint amb els mots propers a la llengua parlada, hem registrat alguns testimonis de la veu *borrellus*, catalanisme propi dels nostres diplomes, i de *sauinus*, innovació lèxica aplicada al color del pelatge dels bovins.

En l'àmbit dels mots més llunyans a la parla d'aquell moment, n'hem fet dues distincions. Dins la primera, això és, els de caire no erudit, hem inclòs *ruber*, que precisament fou el mot bàsic i més recorrent en llatí clàssic per al·ludir a la noció de vermell. En canvi, als nostres diplomes ha quedat pràcticament suplantat per altres adjectius, com *uermiculus* i *rubeus*. *Rufus* és també un mot patrimonial que s'ha conservat només en la reproducció d'un passatge bíblic, i

[242] Semblantment, *rubianus*, derivat de *rubeus*, és un mot proper a la llengua parlada, com sol succeir amb aquesta mena de derivats que s'apliquen als animals, freqüentment com a nom propi. Vid. Estudi lèxic, s. v. *rubianus* (s. v. *rubeus*).

que de fet es llegeix amb una variant gràfica (*ruphus*), potser amb certa intenció arcaïtzant per part de l'escrivent, el prevere Altemir.

Rubicundus, derivat de *rubeus*, és un mot que s'aplica, en una ocasió, a la identificació d'una pedra o roca (*ipsa petra rubicunda*; *ipsum lapidem rubicundum*), i també a un tipus de vi (*de rubicundo uino*)[243]. D'altra banda, el mot es llegeix a la carta-sermó de Garsies a l'abat Oliba, en què es desplega una al·legoria per mitjà de termes de color en referència a la puresa de l'esperit (*spiritus puritate candidi*) i a la passió del cos i del martiri a partir del color vermell, això és, el color de la sang (*qui corporis passione rubicundi*)[244]. En aquest context, doncs, el mot, sense tractar-se pròpiament d'un terme erudit, s'empra com a recurs estilístic.

La resta de termes es testimoniegen en una única ocasió i, segons el nostre parer, se circumscriuen a un registre lingüístic culte. *Coccineus*, mot d'origen grec, es llegeix en un únic testimoni, que registra la minuta de l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, de l'any 967[245], feta per ordre del bisbe Sal·la. En canvi, a l'acta de consagració no es recull el passatge en què apareix el mot *coccineus*[246]. *Diarhodonus* és també un hel·lenisme documentat un sol cop, al testament de Riculf[247], bisbe d'Elna, diploma que ja hem esmentat a propòsit de *diaprasius*. D'altra banda, es testimonieja també un sol cop l'adjectiu *roseus*, al sermó per a la festa de Sant Narcís de Girona[248], en el context d'un text escrit amb gran erudició. I finalment, *rubens*, participi que es llegeix a la carta de l'abat Cesari dirigida al papa Joan XIII, és clarament també un mot relegat a la funció estilística d'ornat del discurs. De fet, el mot apareix al mateix passatge que

[243] Vid. **1048** Ordeig, *Dotalies* 186, p. 145; Vid. etiam **1095** DACCBarcelona V 1621, p. 2512.
[244] **1043-1046** Junyent, *Oliba* Tex. 28, p. 384. Vid. Estudi lèxic, s. v. *rubicundus* (s. v. *rubeus*).
[245] **967** DipOsona 1023 p. 749 (DipManresa 74, p. 88): *supresit palleum coccineum et Ihericontinam regulam cui dixit Iosue «quia turbasti nos hodie exturbet te Deus de Israel»*. Aquest text no es reprodueix en l'acta de consagració.
[246] La redacció de l'acta de consagració s'ha atribuït a Miró Bonfill. Vid. PUNSOLA 2017: 48.
[247] **915** DipRosselló 189, p. 214.
[248] **[1018-1049]** Junyent, *Oliba* Tex. 25, p. 356.

candentem, un altre participi que, en una mena de joc lèxic, evoca una imatge al·legòrica: *alma candentem ut liliu pudicie, cyngulo rubentem uel rosa*[249].

5.

GROC		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
grogus	**- erudit**	**+ erudit**
faluus	*amarellus*	*croceus*
aureolus	*fuluus*	*deauratus*
	pallidus	*diacitrinus*

La multiplicitat de termes inclosos en aquest grup s'explica per la diversitat de matisos que expressen, així com per las diferències en el seu ús. Tres termes semblen haver gaudit de més vitalitat en la llengua: en primer lloc, *grogus*, catalanisme derivat de *crocum* que coexisteix amb *croceus*, la forma pròpiament llatina, és l'únic d'aquests mots que ha perviscut en la llengua parlada del domini lingüístic del català amb el significat de 'groc'. El mot més proper a la llengua parlada, juntament amb *grogus*, i més emprat dins d'aquesta categoria, és sens dubte l'adjectiu *faluus*, llatinització del català *falb* que, al seu torn, prové del germànic **falu̯-* 'pàl·lid'. D'aquesta arrel han pervingut diversos derivats romànics, que han diversificat llurs significats tot cobrint una àmplia gamma de tonalitats[250]. En darrer terme, per be qué *aureolus* està escassament documentat com a adjectiu de color als nostres diplomes, el mot fou molt comú en l'antroponímia i la toponímia, àmbits en els que es troba freqüentment documentat amb formes romàniques.

[249] **970** Junyent-Ordeig, *DipVic* 404, p. 335. Vid. s. vv. *rubens* (s. v. *ruber*) i *candidus*.
[250] Vid. les formes romàniques i els seus significats a l'Estudi lèxic, s. v. *faluus*.

Amarellus, al seu torn, sembla ser una innovació pròpia del llatí medieval hispànic, que en el context de la nostra documentació hauria identificat el color de les teles precioses importades de l'Espanya mossàrab, motiu pel qual el mot presenta certa restricció semàntica. Amb tot, cal tenir present que l'ètim *amarellus* donà el mot bàsic per designar el color groc en el castellà *amarillo* i al portuguès *amarelo*. Seguint amb els mots més allunyats a la llengua parlada, però que tampoc no són erudits, val a dir que *pallidus* és un mot propi del llatí clàssic que es testimonieja escassament als nostres diplomes, i que entrà per via culta al català (Coromines, de fet, no el documenta a la llengua catalana fins l'any 1805[251]). En una de les ocasions, es troba en el context d'una epístola[252] redactada pel monjo Joan de Santa Cecília de Montserrat, adreçada a l'abat Oliba, en què li dedica fins i tot uns versos. Aquest monjo fou educat des de la seva infància a Ripoll, i més tard fou abat de Santa Cecília de Montserrat. Probablement va ser amic d'Oliba des de la infantesa, pel fet d'haver estat condeixebles a Ripoll.

Finalment, *fuluus* fou un dels adjectius per excel·lència en llatí clàssic per al·ludir a la noció de groc. Al nostre corpus es testimonieja mínimament i cal preguntar-se si, en realitat, el seu testimoniatge es deu a una confusió per *faluus*, el mot que tingué el predomini en aquest àmbit cromàtic, sobretot pel fet que llurs usos són molt similars.

En darrer terme, hem recollit tres mots de caire més erudit que fan referència de manera tangencial al groc, i que apareixen en uns contextos molt concrets. El mot *deauratus* es troba a la Bíblia, i en les tres ocasions en què apareix als nostres diplomes és emprat com a cita bíblica[253]. S'empra, doncs, en el context d'uns textos solemnes, com són l'acta d'elecció d'Eimeric com a abat

[251] Vid. Coromines, *DECat* VI 203b, 21-23.

[252] **1023** Junyent, *Oliba* Tex. 13, p. 324: *sed hilarata nimis ipsa olim leticia uertitur modo in pallidam tristiciam muta[ta]*.

[253] Ens referim a Sl 44, 10: *itit regina a dextris tuis in uestitu deaurato circumdata uarietate*.

de Santa Maria d'Amer[254], l'acta del concili de Narbona[255], i el preàmbul del lliurament per part dels marmessors de Sanç Many a Santa Maria de la Seu d'Urgell[256]. El primer d'aquests diplomes fou redactat pel prevere Ataulf, mentre que els diplomes dels anys 1055 i 1058, per Borrell Guibert[257].

Diacitrinus és un hel·lenisme que es llegeix en la donació dels comtes Sunyer i Riquilda a l'altar de Sant Salvador del monestir de Ripoll[258]; el diploma fou redactat pel prevere Atto (*Atto presbiter*). *Croceus*, al seu torn, es llegeix a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Ripoll, un text d'extraordinària solemnitat, tal com s'evidencia especialment al llarg preàmbul, en què, en paraules de l'editor, sembla que l'escrivà «es complagué a exhibir les seves qualitats de llatinista en la forma més alambinada barrejant-hi alguns hel·lenismes rars, però apreciats al seu temps»[259].

6.

BLAU		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
	- erudit	**+ erudit**
blauus		*hyacinthus*

L'estudi del lèxic de l'esfera del blau revela un clar predomini del germanisme *blauus*, que té com a referents lèxics mots de l'àmbit tèxtil. L'adjectiu sembla d'ús corrent en la llengua, i com a terme de color per designar

[254] **949** DipAmer 10, p. 39.
[255] **1055** Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276.
[256] **1058** Baraut, *DocUrgell* 701 (Urgellia 6, p. 78).
[257] Vid. Estudi lèxic, s. v. *deauratus*.
[258] **925** DipOsona 283, p. 263: *planeta I colore amarella diocodrina, kappa I uermilia ex diorodono.*
[259] **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50: *disparciens eos per quadrifida climata eui quasi titanii croceo fulgentes lumine celi.*

el color blau és el mot que ha pervingut en la majoria de llengües romàniques. En canvi, *hyacinthus* és un hel·lenisme que es llegeix en una única ocasió, a l'acta de consagració del monestir de Sant Benet de Bages. Els préstecs grecs enriquiren la llengua escrita dels nostres diplomes i de vegades els escrivans els empraren amb la voluntat de dotar el document de certa elegància[260]. L'acta solemne de consagració d'aquest monestir fou redactada pel prevere Sunyer (*Sunierius sacerdos*), el 3 de desembre del 972[261], el qual, segons consideren alguns estudiosos[262], hauria actuat sota dictat de Miró Bonfill. En canvi, la resta de documents signats per aquest escrivà anomenat Sunyer no presenten cap de les característiques literàries i estilístiques de l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages.

7.

VERD		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
uiridis	**- erudit**	**+ erudit**
uerdale	*uirens*	*diaprasius*

[260] Hem vist fins i tot un cas excepcional en què un escrivà, que admet no conèxier la llengua grega, signa un document d'Urgell amb el seu nom, tot seguit del títol *upodiachonus*, en lletres gregues. Vid. **1010** Baraut, *DocUrgell* 315(Urgellia 4, p. 31): *Petrus* ΥΠΟΔΗΑΧΟΝΟC *scripsit, quamuis inculto greco sermone, inseruitque presenti scedula decem superscriptiunculas.* En aquest diploma, de fet, es llegeix l'adjectiu *canescens*, i és l'única ocasió en què el mot es testimonieja al nostre corpus documental. Vid. Estudi lèxic (Segona part), s. v. *canescens*.

[261] **972** Ordeig, *Dotalies* 90, p. 212-213.

[262] A l'edició (**972** Ordeig, *Dotalies* 90, p. 212-213), l'editor n'indica el següent: «si és cert que aquelles dues dotalies i tots aquests documents foren redactats, com s'ha afirmat, pel comte-bisbe Miró Bonfill, cal deduir que també fou ell qui dictà la present dotalia al prevere Sunyer, l'escrivà. De fet, és l'únic bisbe que la signa, tot i que no consta la seva presència al monestir bagenc el dia de la consagració».

El recull de testimonis de l'esfera del verd revela que *uiridis* fou el terme genèric i comú a la parla per designar aquest color. Del mot es testimoniegen algunes formes ja pròpies de la llengua vernacla, com ara *uerd*, *uerde* i *uert*. A partir d'aquí es degué format el català **uerdal*, tot distingint una variant d'olivera, que tenim registrat als nostres diplomes amb la forma *uerdale*, en una mena de llatinització.

Al costat d'aquests dos mots hom troba el participi actiu *uirens*, el qual, a banda d'estar escassament documentat –només es llegeix en tres ocasions–, mostra una restricció semàntica, en tant que només s'aplica a elements propis de la natura. Tanmateix, el terme es llegeix, en la forma neutra plural, a l'encíclica anunciadora de la mort de l'abat Oliba[263], expedida al monestir de Sant Martí de Ligugé, de la diòcesi de Poitiers: *florea cuncta gerit et prata uirentia gestat*, a imitació dels versos de Taió de Saragossa (*florea cuncta gerit, prata uirentia gestat*)[264]. Les encícliques, per bé que solen seguir unes fórmules més o menys marcades, en alguns casos presenten l'intent dels autors de donar-los un caràcter o estil particular en funció de la condició i rang del difunt. Aquesta mena de text, doncs, afavoreix l'erudició, i en tractar-se d'un escrit amb cert caire literari els emissors poden permetre's certes llicències[265].

En darrer terme, l'única aparició de la veu *diaprasius* als nostres diplomes, amb la forma *diaprasiam*, es troba al testament de Riculf, bisbe d'Elna, document datat l'any 915[266].

[263] **1046** Junyent, *Oliba* Tex. 24, p. 348.
[264] Vid. Estudi lèxic, s. v. *uirens*.
[265] A la seva tesi doctoral, Punsola feu un llistat dels rotllos mortuoris més destacats que se'ns han conservat (2017: 38). L'autora assenyalà que, a causa del caràcter solemne d'aquesta mena d'escrits, s'hi observa l'ús d'alguns termes d'origen grec.
[266] **915** DipRosselló 189, p. 213.

8.

GRIS		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
grisus	**- erudit**	**+ erudit**
ferrandus		
ferrucius		
liarrus		
saixus		

Els mots de color circumscrits a l'esfera del gris comparteixen la característica de ser tots innovacions pròpies del llatí medieval, ja que cap d'aquests no és existent en etapes anteriors de la llengua llatina. De tots ells, l'únic que té pervivència com a nom de color per designar el 'gris' és el germanisme *grisus*. Els de més aplicació són *grisus*, *ferrandus* i *saixus*; *ferrucius* té certa vitalitat en l'àmbit de l'antroponímia i la toponímia, mentre que *liarrus* és un terme molt poc emprat, del qual ja hem expressat els diversos problemes que afecten tant l'etimologia com el significat[267].

La majoria d'aquests mots s'apliquen al pelatge dels animals, a excepció de *grisus*, que pel seu doble significat també s'aplica a referents lèxics de l'àmbit tèxtil. En qualsevol cas, no es constata la presència de cap mot més o menys allunyat de la llengua parlada.

[267] Vid. Estudi lèxic, s. v. *liarrus*.

9.

MULTICOLOR		
+ proper a la llengua parlada	**- proper a la llengua parlada**	
balzanus	**- erudit**	**+ erudit**
bracatus	*polymitus*	
uarius		

Finalment, els mots del grup anomenat multicolor s'apliquen igualment a referents lèxics de l'àmbit animal i tèxtil. De tots aquests podem dir que *polymitus* és el més allunyat a la llengua parlada, sense tenir, però, aplicacions cultes. El mot s'aplica als teixits i és present també a la Bíblia. *Balzanus*, al seu torn, és una innovació pròpia del llatí vulgar, i *bracatus*, una innovació del llatí medieval, per una mena de translació semàntica (*bracatus* 'que porta bragues' i, a partir d'aquí, 'que té l'entrecuix de diferent color que la resta del cos', per semblança amb la forma).

Línies enrere hem anat esmentant els noms d'alguns dels escrivans més aciençats que redactaren o dictaren aquests diplomes, i que feren un ús particular dels termes de color registrats, bé perquè és l'únic cop que apareixen als nostres textos o perquè s'empren amb una voluntat diferent[268]. Per acabar, doncs, fem un recull dels noms d'aquests escrivans, a propòsit dels mots que apareixen als documents redactats per ells amb un ús estilístic particular:

[268] Així ho hem vist, per exemple, en el cas dels adjectius *albus* i *ferrandus*. Si bé *albus* no és un mot pròpiament culte, sembla que quan el fa servir Ermengol Bernat l'adjectiu té més rang en oposició a *ferrandus*, que devia ser més proper a la llengua parlada.

ESCRIVÀ	MOTS TESTIMONIATS
Oliba	*ater*
Ermengol Bernat	*albus, candidus, ater, taeter*
Garsies de Cuixà	*albus, candidus, rubicundus*
bisbe Sal·la	*coccineus*
Borrell Gibert	*deauratus*
Cesari (abat)	*rubens, canescens*
Sunyer (sacerdot) sota dictat Miró Bonfill	*hyacinthus*
Altemir (prevere)	*rufus*
Atto (prevere)	*diacitrinus*

En definitiva, en resseguir la presència d'aquests mots als documents catalans medievals s'observen clarament dues tendències. En primer lloc, l'ús d'alguns termes respon a una funció pràctica (diguem-ho, doncs, així), mentre que l'aparició d'altres només s'explica en el context dels diplomes redactats per escrivents més doctes, que de vegades deixen traspuntar un estil propi i acurat, tot fent ostentació del seu bon gust i coneixement literari, i desviant-se així del caràcter pròpiament formular d'aquests diplomes. És cert, com han fet palès altres estudiosos, que algunes tipologies documentals afavoreixen el floriment més o menys literari, en els quals es combina un lèxic més distingit, de tall clàssic, amb cites d'autors grecollatins i de passatges bíblics. La tria lèxica, doncs, revela que uns mots estigueren circumscrits no només a una tipologia documental[269], sinó també a l'estil propi d'escrivents lletraferits, que optaren per guarnir els seus escrits de termes d'origen grec, de cultismes i d'arcaismes. Així, tal com hem esmentat al llarg d'aquest treball, alguns mots es llegeixen exclusivament en aquests tipus de textos, de vegades en una única ocasió.

[269] Vid. Conclusions, apartat 2 (Tipologia documental).

Respecte a les innovacions lèxiques, hom conclou que foren les pròpies dels germanismes, entrats a través de la llengua catalana, les que desplaçaren els mots patrimonials. Així s'observa en la pervivència que tingueren els adjectius *blancus*, *brunus*, *blauus* i *grisus*, en front dels propis del llatí clàssic En canvi, els hel·lenismes són presents només en contextos erudits, i el seu ús als nostres textos i diplomes és rar. Habitualment s'utilitzen com a signe d'erudició en el context d'uns textos en què els escrivents mostren el seu bon domini de la llengua. En darrer terme, els manlleus propis d'àmbit hispànic, com ara els mots mossàrabs *mauricellus* i *morenus*, juntament amb l'adjectiu *amarellus*, apareixen en aquests documents amb un ús molt tècnic, i s'apliquen a referents lèxics específics, motiu pel qual s'explicaria la seva no pervivència en la llengua.

Notes conclusives

Schlussbemerkungen

§ 1. *Presentació*

§ 1.1. Al llarg de les pàgines d'aquest treball hem volgut oferir una panoràmica completa de la situació del lèxic del color a la documentació llatina del domini lingüístic del català, alhora que hem posat de manifest les diverses dificultats –etimològiques, morfològiques, però sobretot de caire semàntic– que aquesta tasca comporta. El nostre estudi comença amb la revisió dels principals treballs suscitats entorn del fenomen del color des de fa gairebé dos segles, especialment des del punt de vista del lèxic, juntament amb algunes reflexions i disquisicions fetes en l'Antiguitat sobre aquesta mateixa qüestió. Perquè, en efecte, el principal problema en parlar del lèxic del color és la manca dels referents visuals, així com el fet que l'anàlisi d'aquests vocables només es pot dur a terme a partir de contextos literaris, amb les interferències pròpies dels usos estilístics i dels valors metafòrics. Amb tot, hem procurat salvar les dificultats, tant com hem pogut, i oferir la informació de la forma més profitosa per a l'estudiós o el lector interessat.

§ 2. *Punt de partida*

§ 2.1. El primer que crida l'atenció pel que fa al lèxic del color en el llatí d'època medieval, és la manca d'estudis complets o de conjunt al respecte. És evident que el lèxic del color propi del llatí clàssic ha estat el que ha suscitat més interès entre els estudiosos; d'altres s'han fixat en el fenomen del color a les llengües romàniques, tan diversificat lèxicament en alguns casos. Però la qüestió del color als textos medievals ha estat escassament estudiada, i ha quedat relegada al context d'algunes mencions escadusseres. Per aquest motiu, cal destacar la

rellevància que ha tingut per a nosaltres l'article de Pere Quetglas[1], cabdal per a l'enfocament i propòsit d'aquest estudi, que hem complementat amb els treballs de Varela Sieiro[2] i Maria Grossmann[3]. Esperem, doncs, que el nostre estudi serveixi per ampliar aquest àmbit temàtic, i que a partir d'aquí puguin sorgir igualment noves línies d'investigació, sobretot pel que fa a les qüestions que han quedat irresoltes.

3. *Corpus lèxic*

§ 3.1. En un treball d'aquesta mena ens hem proposat, com dèiem, tot i les adversitats que la mateixa matèria comporta, assolir algunes respostes afirmatives, i corroborar les hipòtesis plantejades a l'inici. El primer que s'ha vist és que la categoria lèxica del color està representada principalment per adjectius. Així, de les 68 veus registrades, 57 són adjectius, als quals se sumen 8 participis i 3 substantius:

ADJECTIUS:	albus, amarellus, ater, aureolus, badius, baietus, balzanus, blancus, blauus, blancardus, blancharius, borrellus, bracatus, brunellus, brunus, candidus, castaneus, ceruunus, coccineus, colorius, croceus, diacitrinus, diaprasius, diarhodonus, faluus, ferrandus, ferrucius, fuluus, fuscus, granatus, grisus, grogus, hyacinthus, liarrus, mauricellus, morenus, niger, pallidus, parduca polymitus, purpureus, roseus, ruber, rubeus, rubianus, rubicudus, rufus, russus, saixus, sauinus, saurus, taeter, tilgus, uarius, uerdale, uermiculus, uiridis.
PARTICIPIS:	albicans, canescens, depictus, deauratus, fuscatus, rubens, tinctus, uirens.
SUBSTANTIUS:	color, pictura, hyacinthus.

[1] QUETGLAS 2019.
[2] VARELA SIEIRO 1996.
[3] MARIA GROSSMANN 1988.

§ 4. *Formes*

§ 4.1. Des del punt de vista morfològic, un fet revelador d'aquest estudi és la multiplicitat de variants i formes documentades de moltes de les veus analitzades. Als testimonis recollits conviuen les formes pròpiament llatines amb les ja catalanes, juntament amb algunes llatinitzacions. Hem volgut fer èmfasi, a més, en el fet que el seu ús o predomini depèn del context escrit en què es troben. L'àmbit de l'onomàstica és on es registren més sovint formes pròpiament catalanes. Hem tractat el cas dels noms propis, en què els termes de color de vegades hi tenen un valor afectiu, i dels noms de lloc. Ens hem fixat especialment en el cas dels pretopònims, on s'observa la presència de l'adjectiu de color diferenciat del nom genèric. En el cas de la toponímia, doncs, abunden els adjectius de color que identifiquen o destaquen un aspecte cromàtic del paisatge que devia cridar l'atenció i ser fàcil d'identificar, i que en alguns casos acabà per donar nom a un indret.

§ 5. *Innovacions lèxiques i semàntiques*

§ 5.1. Innovacions lèxiques: adjectius formats per derivació. Sempre des d'una perspectiva filològica, ens hem fixat en els procediments de formació dels mots de color, en la seva evolució –diacrònica respecte del llatí clàssic, i sincrònica pel que fa als diversos llatins medievals d'àmbit hispànic i europeu–, per la qual es constata un canvi evident en els processos de formació d'adjectius respecte del model clàssic, en què la indicació dels diferents matisos intensius es duia a terme, principalment, per prefixació. Així, i especialment per mitjà de prefixos del tipus *per*, *sub* i *super*, el llatí clàssic desenvolupava diversos derivats dels mots de color, com ara *niger* 'negre', *subniger* 'negrenc', *perniger* 'negre intens'; o *rubeus* 'vermell' i *superubeus* 'vermell intens'. En canvi, el sistema de formació d'adjectius de color del llatí medieval en la nostra documentació és més propens a la derivació per sufixació, com s'observa, per exemple, en

blancus < *blanchарius*, *blancardus*. Hem detectat igualment casos en què el sufix *-ellus*, formalment diminutiu, indica el valor d'una cosa amb un valor aproximatiu, és a dir, "que tira a" un color concret, com en el cas de *borrellus* 'vermellós' o *brunellus* 'marronós'.

§ 5.2. Innovacions lèxiques: manlleus. En termes generals, el lèxic del color dels textos medievals catalans manté molts vocables heretats de la llatinitat clàssica que gaudeixen d'una gran estabilitat lèxica, com ara *albus*, *rubeus*, *niger* i *uiridis*. En canvi, alguns àmbits cromàtics estan formats principalment per innovacions lèxiques que acabaren desplaçant els termes patrimonials, com el cas del blau (*blauus*) i del gris (*ferrandus*, *ferrucius*, *grisus*, *liarrus* i *saixus*). En aquest darrer, per exemple, no perviu cap dels termes propis del llatí clàssic. La presència d'aquestes innovacions lèxiques, sobretot de manlleus d'altres llengües, revela que el lèxic del color es nodrí també de termes nous. La influència dels germanismes, d'un cantó, i dels catalanismes, de l'altre, es fa present arreu del nostre corpus documental, en què molts mots acabaren desplaçant els propis del llatí clàssic, que quedaren relegats a registres lingüístics cultes i erudits.

Les innovacions lèxiques que es troben al nostre corpus, i especialment els germanismes que entraren a través de la llengua vernacla, el català, acabaren per desplaçar els mots patrimonials. Això explica la pervivència dels mots *blancus*, *blauus*, *brunus* i *grisus*, en detriment dels termes propis del llatí clàssic. En canvi, els hel·lenismes només es troben en documents de caire més erudit, i presenten molt poques aparicions. De vegades reprodueixen passatges bíblics, i responen a la voluntat de l'escrivent de guarnir el discurs. Els manlleus propis d'àmbit hispànic, com ara els mots mossàrabs *mauricellus* i *morenus*, i l'adjectiu *amarellus*, tenen un ús molt tècnic, en tant que s'apliquen a referents lèxics específics, com ara bovins, en el cas dels dos primers, i teles procedents de l'Espanya mossàrab, en relació a *amarellus*. Això en deu explicar la no pervivència en la llengua.

§ 5.3. Innovacions semàntiques. El llatí medieval d'aquests textos està impregnat d'innovacions semàntiques, això és, de canvis en el significat de mots ja existents en el llatí dels períodes anteriors. El procés de creació de nous significats respon a la voluntat de definir noves realitats, especialment en l'àmbit del feudalisme. En l'esfera lèxica dels colors, es registren igualment algunes innovacions semàntiques, algunes de les quals han tingut una gran pervivència. És el cas de l'adjectiu *uermiculus* i *balzanus*, per exemple. En d'altres casos, els canvis de significat d'alguns mots devien ser menys populars, i potser responien a una voluntat d'erudició per part de l'escrivà, com ara el cas de l'adjectiu *taeter* amb el sentit de 'negre'.

§ 6. *Tipologia documental*

§ 6.1. D'altra banda, com que aquest treball s'ha dut a terme amb un corpus documental molt específic, això és, el de la documentació de tipus notarial dels segles IX-XII del domini lingüístic del català, hem volgut comprovar fins a quin punt la tipologia dels textos influïa en l'aparició d'uns termes o altres. Així doncs, tenint ben definits els testimonis pel que fa al tipus d'acte jurídic que recullen, hem pogut constatar, en primer lloc, que els documents en què l'aparició de mots de color és més destacada són els testaments, els documents de compravenda i els inventaris de béns mobles. D'altra banda, els textos i diplomes de caire més solemne, com ara les consagracions i dotacions d'esglésies, els nomenaments d'abats, etc., afavoreixen l'aparició d'uns mots que havien desaparegut de la llengua parlada, i que els escrivents més doctes utilitzaren per guarnir i elevar el seu discurs. En aquesta mena de documents, a més, de vegades es revela l'aparició de termes d'ús corrent amb un significat metafòric o abstracte, en oposició a l'ús pròpiament cromàtic de què acostumen a gaudir. En definitiva, aquest corpus lèxic està format per mots propers a la llengua parlada (com ara *blancus*, *niger*,

grogus, *brunus*, *uiridis*, etc.), i d'altres de caire culte o erudit (com *albicans*, *candidus*, *deauratus*, etc.).

§ 6.2. A banda de les comptades ocasions en què l'ús d'un mot de color respon a un ús estilístic a mans d'un escrivà culte, en general el lèxic del color dels diplomes catalans medievals té una funció pràctica. En aquests documents de mena notarial es vol deixar constància per escrit, de vegades de manera molt exhaustiva, d'una sèrie d'objectes, animals i pertinences que es donen, es venen o es lleguen en testament. És d'interès dels atorgants especificar les característiques de l'objecte en qüestió, una especificació que sovint es fa per mitjà de l'al·lusió al color. Per mitjà del color no només es qualifica un element, sinó que també es diferencia d'un altre de similar o igual. Així ho hem vist, per exemple, al testament de Guiu Riculf[4], en què s'esmenten fins a 8 mots de color diferents, en referència a diversos animals del ramat equí: *pullino faluo, mula nigra, somer ferrano, kauallo ferrano, mula baia, pullino lor, kauallo bag, kauallo sor*. De l'anàlisi dels testimonis documentals recollits es desprèn que els àmbits de qualificació semàntica que reben més sovint la qualificació d'un adjectiu són, en primer lloc, el dels animals –sobretot en referència al ramat equí-, seguit de l'àmbit tèxtil, representat per les peces de vestir, tant d'àmbit litúrgic com profà, i de les pells i els teixits. El color atribuït als animals en diferencia la tonalitat del pelatge i, en alguns casos, el dibuix de les parts acolorides. En el cas de les peces de vestir, les que presentaven colors més llampants o extravagants sovint eren considerades peces de luxe, de cert valor.

§ 6.3. Certament, el fet de disposar d'aquest tipus de textos ha estat mol útil per poder, almenys, diferenciar semànticament aquests mots de color. Tanmateix, no és el més habitual trobar testimonis d'aquesta mena, i sovint no és possible determinar de manera absoluta el significat d'un mot. Amb tot, el més interessant resulta constatar que en el context d'aquests diplomes els

[4] **1063** CSCugat II 634, p. 300.

termes de color serveixen principalment per diferenciar o identificar-ne els elements, més que no pas per designar un color específic. Un bon exemple d'això és el cas de l'adjectiu *albus*, al qual generalment donem l'accepció de 'blanc'. Tanmateix, en una ocasió el trobem emprat en substitució de l'adjectiu *ferrandus* 'gris'. Es tracta d'un testament[5] redactat per un jove clergue, de nom Berenguer, en què es fa referència a un ase presumiblement de color gris (*ferrannum*); en l'adveració sacramental del testament[6], escrita pel diaca Miró sota dictat del canonge Ermengol Bernat, aquest adjectiu és substituït per *album*. Pot considerar-se, doncs, que en aquest cas *albus* podria designar un ase 'grisós', si s'entén que *albus* i *ferrandus* els semblaven semànticament similars o intercanviables.

§ 7. *Categories cromàtiques*

§ 7.1. A l'inici de cada capítol de l'Estudi lèxic hem fet un breu repàs a la història de cada color en l'Antiguitat, especialment a partir del lèxic grec i llatí per designar-lo. Així, s'ha vist que els àmbits cromàtics del vermell, del groc, del blanc i del negre van ser els que tingueren una major diversitat lèxica. Tot i les diferències lèxiques i semàntiques que presenta el nostre corpus respecte del llatí clàssic, aquesta situació s'ha mantingut. Hom observa que la categoria cromàtica del vermell és la que presenta més mots, així com la del groc, i la de les tonalitats fosques. Aquesta diversitat de vocables s'explica pels diversos significats i usos que tenen aquests termes. Ja hem incidit en aquesta qüestió en diverses ocasions, però a tall d'exemple, en l'àmbit del groc s'observa clarament el fet que alguns mots s'apliquen a referents lèxics de l'àmbit tèxtil (*amarellus*, *diacitrinus*, *grogus*), i d'altres, a animals (*aureolus*, *faluus*, *fuluus*), mentre que alguns han quedat relegats en ecos literaris o cites bíbliques, contextos, doncs, més erudits (*croceus*, *deauratus*).

[5] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 150).
[6] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 153).

§ 7.2. El paràmetre de la brillantor ha estat una constant en l'estudi del lèxic del color en les llengües clàssiques. Als nostres textos, aquesta diferenciació segueix present només en alguns casos. Per exemple, sembla que ha desaparegut entre *ater* i *niger*, mentre que *ater* ha esdevingut un terme d'ús erudit. En el cas d'*albus* i *candidus*, el segon ha esdevingut un mot que al·ludeix a la puresa, i que es vincula a les referències religioses. En els mots *albus* i *blancus* s'observa el significat de 'brillant' quan es refereixen a objectes metàl·lics. Altres termes relacionats amb l'esfera de la brillantor, com ara *albicans* i *canescens* semblen haver passat de l'expressió d'aquesta noció material a la connotació moral.

§ 7.3. És rellevant la presència de desplaçaments semàntics, com ara els adjectius *castaneus* i *purpureus*, que als textos medievals del domini lingüístic del català han perdut l'accepció de color i han passat a designar un tipus de tela o teixit.

§ 8. *Pervivència*

§ 8.1. En darrer terme, hem volgut oferir un succint panorama general del fenomen del color a les llengües romàniques, en què s'observen al mateix temps processos anàlegs i diferents. Alguns mots han perviscut a la Romània amb gran estabilitat lèxica, com ara *niger* i *uiridis*, que han esdevingut termes panromànics. D'altres, per bé que han evolucionat també a diverses llengües romàniques, ho han fet amb una gran diversificació semàntica, com ara *rubeus* i *laurus*.

* * * *

En definitiva, volem remetre a les paraules d'Aulus Gel·li (2, 26, 3) que molt encertadament va fer dir al filòsof Favorí, a propòsit dels mots de color: *plura ... sunt ... in sensibus oculorum quam in uerbis uocibusque colorum discrimina*. Esperem que aquesta tesi aporti els coneixements necessaris per a la correcta interpretació del color als diplomes medievals catalans, i que serveixi alhora com a testimoni de la complexa història i evolució del lèxic del color, des de l'Antiguitat fins avui dia.

§ 1. *Einleitung*

§ 1.1. Mit dieser Arbeit soll man einen umfassenden Überblick der Situation des Farbwortschatzes in der lateinischen Dokumentation des katalanischen Sprachgebiets bekommen, sowie eine ausführliche Erläuterung der verschiedenen etymologischen, morphologischen und vor allem semantischen Schwierigkeiten mit dieser Forschung verbunden. Am Anfang der Studie wird die Literatur der letzten zwei Jahrhunderten zum Farbphänomen durchgesehen, mit besonderem Augenmerk auf den lexikalischen Aspekt. Die Überlegungen der Antiken zu dieser Frage werden auch betrachtet. Die Hauptprobleme bei der Erkenntnis der chromatischen Lexik sind, einerseits, der Mangel an visuellen Bezugspunkte und, andererseits, die Tatsache, dass die Analyse der lateinischen und griechischen Farbwörtern kann nur in literarischen Kontexten erfolgen werden. Durch diese Studie hat man versucht, diese Schwierigkeiten zu überwinden, um dem Leser die Informationen so vorteilhaft wie möglich zu präsentieren. In den folgenden Seiten werden die Gesamtergebnisse unserer Analyse dargelegt.

§ 2. *Stand der Frage*

§ 2.1. Die geringe Anzahl spezialisierter Studien zum Farbwortschatz des mittelalterlichen Lateins ist was zuerst auffällt. Stattdessen hat offensichtlich der Farbwortschatz des klassischen Lateins stärkeres Interesse gezogen. Andere Autoren haben auch sich mit der Entwicklung der Farbworte in den romanischen Sprachen beschäftigt, aber sehr wenige Studien behandeln speziell den Farbwortschatz im mittelalterlichen Latein. Unter den letzten ist die Veröffentlichung von Pere Quetglas[1] besonders wichtig gewesen für die

[1] QUETGLAS 2019.

Entwicklung dieser Forschung. Die Arbeiten von Varela Sieiro[2] und Maria Grossmann[3] waren auch sehr nützlich für diese Studie. Hoffentlich wird unsere Arbeit das Wissen in diesem Bereich erweitern und zukünftige Forschungen ermöglichen.

§ 3. *Lexikalischer Korpus*

§ 3.1. In einer solchen Forschung hat man versucht, wie gesagt, trotz aller Widrigkeiten unseres Sachbereiches zu einige bestätigende Antworten kommen, die die eingangs aufgestellten Hypothesen bestätigen sollen. Erstens haben wir festgestellt, dass die lexikalische Kategorie der Farbe hauptsächlich durch Adjektive repräsentiert wird: unter den 68 registrierten Begriffe zählt man also 57 Adjektive, zu denen 8 Partizipien und 3 Substantive hinzukommen:

ADJEKTIVE:	albus, amarellus, ater, aureolus, badius, baietus, balzanus, blancus, blauus, blancardus, blancharius, borrellus, bracatus, brunellus, brunus, candidus, castaneus, ceruunus, coccineus, colorius, croceus, diacitrinus, diaprasius, diarhodonus, faluus, ferrandus, ferrucius, fuluus, fuscus, granatus, grisus, grogus, hyacinthus, liarrus, mauricellus, morenus, niger, pallidus, parduca polymitus, purpureus, roseus, ruber, rubeus, rubianus, rubicudus, rufus, russus, saixus, sauinus, saurus, taeter, tilgus, uarius, uerdale, uermiculus, uiridis.
PARTIZIPIEN:	albicans, canescens, depictus, deauratus, fuscatus, rubens, tinctus, uirens.
SUBSTANTIVE:	color, pictura, hyacinthus.

[2] VARELA SIEIRO 1996.
[3] GROSSMANN 1988.

§ 4. *Formen*

§ 4.1 Was den morphologischen Aspekt betrifft, bemerkenswert ist die Vielzahl der Varianten und dokumentierten Formen für viele der studierten Begriffe. In den verwendeten Texten koexistieren lateinische Formen mit Wörter volkssprachlicher Herkunft, zusammen mit einigen Latinisierungen. Außerdem haben wir die Tatsache betont, dass ihre Verwendung hängt von ihrem schriftlichen Kontext ab. Im Gebiet der Onomastik kommen am häufigsten richtig katalanischen Formen vor. Wir haben uns mit dem Fall der Eigennamen befasst, bei denen die Farbbegriffe manchmal einen affektiven Wert besitzen.

Ein Beispiel für die Sonderanwendung von Farbadjektiven ist die Toponymik. Vorhandensein eines Farbadjektivs neben einem Gattungsnamen ist sehr häufig zu beobachten. In diesem Sinne gibt es eine Fülle von Farbadjektiven, die einen chromatischen Aspekt der Landschaft kennzeichnen oder hervorheben, der besondere Aufmerksamkeit erregte und leicht zu identifizieren gewesen sein musste, und der, in einigen Fällen, schließlich einem Ort seinen Namen gab.

§ 5. *Lexikalischer und semantischer Neurungen*

§ 5.1. Lexikalische Neuerungen: *adjektivische Bildungen*. Immer aus philologischer Sicht haben wir die Bildung der Farbworte in diachroner Beziehung zum klassischen Latein untersucht. Unser Korpus ist auch in synchroner Beziehung zu den verschiedenen mittelalterlichen lateinischen Wörtern der spanischen und europäischen Korpora beobachtet. Wir haben eine Veränderung in der Bildung von Adjektiven im Vergleich zum klassischen Modell festgestellt. In der Antike erfolgte die Angabe der verschiedenen intensiven Schattierungen hauptsächlich durch Präfixe. Also entwickelte das klassische Latein weitere Ableitungen von Farbwörtern, wie *niger* ‚schwarz', *subniger* ‚schwärzlich', *perniger*, pechschwarz' oder *rubeus* ‚rot' und

superubeus ‚tiefrot', hauptsächlich durch Präfixe wie *per*, *sub* und *super*. Das Bildungssystem der in unserer Dokumentation sichtbaren mittelalterlichen lateinischen Ableitungen ist jedoch eher zur Ableitung durch Suffixbildung, wie z. B. bei *blancus* < *blancharius*, *blancardus*. Ähnlich liegen die Verhältnisse beim Suffix *-ellus*, formal ein Diminutiv, das den Wert von etwas angibt, das zu einer bestimmten Farbe tendiert, wie in *borrellus* ‚rötlich' oder *brunellus* ‚bräunlich'.

§ 5.2. Anleihen. Die Farblexik der mittelalterlichen katalanischen Texte bewahrt viele der aus dem klassischen Latein übernommenen Begriffe, die eine stärkere lexikalische Stabilität besitzen, wie *albus, niger, rubeus*, und *uiridis*. Dagegen sind einige Farbgebiete vor allem durch lexikalische Neuerung entstanden, die den entsprechenden überlieferten Begriff verdrängt haben, wie z. B. blau (*blauus*) und grau (*ferrandus*, *ferrucius*, *grisus*, *liarrus* und *saixus*). Bemerkenswert ist auch das Vorhandensein von lexikalischen und semantischen Neuerungen, insbesondere von Anleihen aus anderen Sprachen. Der Einfluss von Germanismen und Katalanismen ist in unserem mittelalterlichen Quellen durchgängig präsent, in denen einige Begriffe die des klassischen Lateins eventuell verdrängt haben. Diese Wörter wurden schließlich in Texte aufgenommen, die von kultivierten und gelehrten Notaren und Kopisten verfasst wurden.

Die in unserem Korpus sichtbaren lexikalischen Neuerungen, und insbesondere die Germanismen, die über die Umgangssprache —über Katalanisch— Einzug hielten, führten letztendlich zur Verdrängung der überlieferten lateinischen Wörter. Dies erklärt das Überleben der Wörter *blancus*, *blauus*, *brunus* und *grisus* zum Nachteil der Begriffe des klassischen Lateins. Andererseits kommen Hellenismen nur in Dokumenten gelehrterer Natur vor, und dann auch nur sehr selten. In einigen Fällen wiederholen sie Bibelstellen und gehen auf den Wunsch des Schreibers ein, die Rede zu verschönern. Die für die hispanische Sphäre typischen Lehnwörter wie die mozarabischen *mauricellus* und *morenus*, sowie das Adjektiv *amarellus*, besitzen

eine sehr technische Verwendung, da sie auf bestimmte lexikalische Referenzen angewendet werden, wie z. B. Rinder im Falle der ersten beiden, und Stoffe aus dem mozarabischen Spanien im Falle des *amarellus*. Dies muss die Nicht-Permanenz dieser Wörter in der Sprache erklären.

5.3. Semantische Neurungen. Das mittelalterliche Latein dieser Texte ist durchdrungen von semantischen Neuerungen, also Veränderungen in der Bedeutung von Wörtern, die bereits im Latein früherer Perioden gab. Die Entwicklung neuer Bedeutungen entspricht dem Willen, neue Realitäten zu definieren, insbesondere im Bereich des Feudalismus. Auch im lexikalischen Bereich der Farben verzeichnet es einige semantische Neuerungen, von denen einige eine große Überlebenschance hatten. Dies ist beispielsweise der Fall bei den Adjektiven *uermiculus* und *balzanus*. Zusätzlich, dürften die Bedeutungsänderungen einiger Wörter weniger populär gewesen sein und vielleicht auf den Wunsch des Schreibers nach Gelehrsamkeit zurückzuführen sein, wie zum Beispiel im Fall des Adjektivs *taeter* mit der Bedeutung ‚schwarz'.

§ 6. *Typologie der Dokumente*

§ 6.1. Andererseits, da diese Untersuchung mit einem sehr spezifischen Korpus von notariellen Dokumente katalanischer Herkunft aus dem 9. bis 12. Jahrhundert ausgeführt wurde, daher wollten wir nachweisen, inwieweit die Urkundentypologie das Auftreten des einen oder anderen Begriffs beeinflusst hat. Nachdem wir die dokumentarischen Zeugnisse im Hinblick auf die Art des Rechtsakts genau definiert hatten, stellten wir fest, dass das Auftreten von farbigen Wörtern in Testamenten, Kauf- und Verkaufsdokumente und Inventaren stärker ausgeprägt ist. Urkunden mit stärkerem feierlichem Charakter, wie z. B. Weihen und Stiftungen von Kirchen, werden durch das Auftreten einiger Worte gekennzeichnet, die aus der gesprochenen Sprache schon verschwunden waren und die gebildetsten Schreiber zur Verschönerung und Aufwertung ihrer Rede verwendeten. In Dokumenten dieser Art tauchen

auch Wörter des allgemeinen Sprachgebrauchs auf, die eine metaphorische oder abstrakte Bedeutung besitzen, im Gegensatz zum chromatischen Gebrauch. Kurz gesagt, unser lexikalisches Korpus besteht aus Wörtern (wie *blancus*, *niger*, *amarellus*, *brunus*, *uiridis* usw.), die der gesprochenen Sprache nahe stehen, und aus gelehrten Wörtern (wie *albicans*, *candidus*, *deauratus* usw.), die eher für die klassischen Sprachen typisch sind.

§ 6.2. Abgesehen von der gelegentlichen stilistischen Verwendung einiger Farbworte, die Farblexik der mittelalterlichen katalanischen Urkunden hat im Allgemeinen eine praktische Funktion. In diesen Texten wird der Verkauf oder Schenkung verschiedener Gegenständen, Tieren und Besitztümern schriftlich festgehalten, manchmal sehr ausführlich. Es liegt im Interesse der Schenkenden, die Eigenschaften des betreffenden Objekts zu spezifizieren, oft durch Anspielung auf die Farbe. Mit Hilfe der Farbe wird ein Gegenstand nicht nur qualifiziert, sondern auch von einem anderen ähnlichen oder gleichen Gegenstand unterschieden. Dies zeigt sich z.B. im Testament von Guido Riculf[4], in dem bis zu acht verschiedene Farbwörter in Bezug auf verschiedene Tiere erwähnt werden: *pullino faluo, mula nigra, somer ferrano, kauallo ferrano, mula baia, pullino lor, kauallo bag, kauallo sor*. Die semantischen Qualifikationsfelder, die am häufigsten einen Farbwort erhalten, sind in erster Linie das der Tiere —vor allem in Bezug auf Pferde—, gefolgt vom Bereich der Textilien. Dazu gehören sowohl liturgische und profane Kleider als auch Pelze und Stoffe. Die auf die Tiere angewendeten Farbwörtern unterscheiden sich in solche für die Tonalität des Fells und in einigen Fällen auch in solche die der Zeichnung der gefärbten Teile benennen. Im Falle der Kleidung, die bunteste und farbenprächtigste Kleidungsstücke gelten oft als luxuriöse und wertvolle Kleider.

§ 6.3. Das Verfügen auf derartigen Texten haben wir als sehr nützlich empfunden, zumindest bei der semantischen Unterscheidung der dargelegten

[4] **1063** CSCugat II 634, p. 300.

Farbworte. Es ist jedoch nicht die Norm, auf solche Materialien zugreifen zu können, und deshalb es ist oft unmöglich, die chromatische Bedeutung eines Wortes absolut zu bestimmen. Interessant scheint aber die Feststellung, dass die in diesen Diplomen auftauchenden Farbbegriffe eher zur Unterscheidung oder Identifizierung von Elementen als zur Unterscheidung einer bestimmten Farbe dazu dienen. Ein gutes Beispiel hierfür ist das Adjektiv *albus*, das im Allgemeinen 'weiß' bedeutet, obwohl es wird in einem Fall anstelle des Adjektivs *ferrandus* ‚grau' verwendet. So erscheint es im Testament[5] des jungen Klerikers Berenguer in Bezug auf einen vermutlich grauen Esel (*ferrannum*); in der sakramentalen Beglaubigung des Testaments, die der Diakon Miró unter dem Diktat des Kanonikus Ermengol Bernat verfasst hat[6], wird dieses Adjektiv durch *album* ersetzt. Man kann also davon ausgehen, dass *albus* einen gräulichen Esel bezeichnen könnte, wenn man auch vermutet, dass *albus* und *ferrandus* semantisch ähnlich oder austauschbar verwendet sollten.

§ 7. *Farbgruppen*

§ 7.1. Jedem Kapitel der lexikalischen Studie ist ein kurzer Überblick über die Geschichte dieser Farbworte im Altertum vorangestellt, insbesondere in der griechischen und lateinischen Lexik. Man hat also bemerkt, dass die Farbgebiete des Rotes, Gelbes, Weißes und Schwarzes eine vergleichsweise größere lexikalische Vielfalt aufweisen. Trotz den in unserem Korpus fassbaren lexikalischen und semantischen Unterschiede im Vergleich zum klassischen Latein, die gleiche Situation ist unverändert geblieben. Die Farbkategorie des Rotes ist diejenige die den meisten Wörtern umfasst, ebenso wie die Kategorie des Gelbes und die der dunklen Farbtöne. Die Vielfalt der Wörter in jeder Gruppe erklärt sich aus ihren unterschiedlichen Bedeutungen und Verwendungen. So beziehen sich beispielsweise im Bereich des Gelbes einige

[5] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 150).
[6] **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 153).

Wörter nur auf lexikalische Bezüge im Textilbereich (*amarellus*, *diacitrinus* und *grogus*), andere auf Tiere (*aureolus*, *faluus* und *fuluus*). Einige wurden auch als literarische Anklänge oder Bibelzitate in gelehrteren Kontexten verwendet (*croceus* und *deauratus*).

§ 7.2. Der Parameter der Helligkeit ist in der Untersuchung der Farblexik der klassischen Sprachen eine Konstante gewesen. In unseren Texten ist diese Unterscheidung nur in wenigen Fällen vorhanden. Sie scheint z.B. zwischen *ater* und *niger* verschwunden zu sein, während *ater* zu einem wissenschaftlichen Begriff geworden ist. Im Falle von *albus* und *candidus* wird der zweite auf Reinheit anspielend benutzt und ist mit religiösen Bezügen verbunden. Bei *albus* und *blancus* ist die Bedeutung 'glänzend' vorherrschend, wenn diese Wörter sich auf metallische Gegenstände beziehen. Andere Wörter, wie *albicans* und *canescens*, mit der Helligkeit verbunden haben sich von der Idee der materiellen Helligkeit zu einer positiven moralischen Konnotation entwickelt.

§ 7.3. Auffällig ist auch die umgekehrte Entwicklung von *castaneus* und *purpureus*, die in mittelalterlichen katalanischen Texten ihre ursprüngliche chromatische Bedeutung verloren zu haben scheinen, um schließlich nur eine Art von Stoff oder Gewebe zu bezeichnen.

§ 8. *Weiterleben*

§ 8.1. Schließlich haben wir diese Studie mit einem kurzen Überblick über das Farbphänomen in den romanischen Sprachen versorgt. Zwischen den verschiedenen romanischen Sprachen sind analoge aber auch unterschiedliche Tendenzen in der Bedeutungsentwicklungen der Wörter zu beobachten. Einige Beispiele hierfür sind die Wörter *laurus* und *rubeus*, während andere Farbwörter haben in den romanischen Gebieten mit großer lexikalischer

Homogenität überlebt, wie z. B. *niger* und *uiridis*, die sind in der ganzen Romania erhalten geblieben.

* * * *

Zum Schluss wollten wir auf die genau richtigen Worte des Philosophen Favorinus anspielen, die von Aulus Gellius zitiert werden (2, 26, 3): *plura ... sunt ... in sensibus oculorum quam in uerbis uocibusque colorum discrimina*. Wir hoffen, dass diese Arbeit das nötige Wissen für die korrekte Interpretation der Farben in mittelalterlichen katalanischen Texten beiträgt, und dass sie als Zeugnis der komplexen Geschichte und Entwicklung des Farblexikons von der Antike bis in die heutige Zeit dienen wird.

Bibliografia

1. Fonts documentals

Arxius, cartularis, col·leccions diplomàtiques i obres que contenen documents en apèndix

Abadal, *ECuixà* = R. d'Abadal i de Vinyals, *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*. Abadia de Montserrat, 1954 (extret d'*Analecta Montserratensia*, vol. VIII, 1954-1955).

ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó.

AComtalPerg = G. Feliu, J. M. Salrach (dirs.); M. J. Arnall, I. J. Baiges (coords.); P. Benito, R. Conde, V. Farías, Ll. To, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. I-III. Barcelona, Fundació Noguera, 1999.

AComtalPergCont. = I. J. Baiges, G. Feliu, J. M. Salrach (dirs.); P. Benito, R. Conde, V. Farías, P. Galceran, M. Pons, N. Sadurní, A. Torra, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, vol. I-IV. Barcelona, Fundació Noguera, 2010.

ACondal = F. Udina Martorell, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona, CSIC, 1951.

ACUrgell, *Cart.* = Arxiu Capitular d'Urgell: *Liber dotaliorum ecclesiae Vrgellensis* (cartulari de la Seu d'Urgell).

ACU = Arxiu Capitular d'Urgell.

ACVic = Arxiu Capitular de Vic.

Alturo, *DipAlguaire* = J. ALTURO I PERUCHO, *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista, de 1076 a 1244*. Barcelona, Fundació Noguera, 1999.

Alturo, *Polinyà* = J. ALTURO I PERUCHO, *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985.

Alturo, *Sta. Anna* = J. ALTURO I PERUCHO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*, vol. I-III. Barcelona, Fundació Noguera, 1985. (Se cita pel número del document i la pàgina del volum II).

Álvarez, *Òdena* = M. C. ÁLVAREZ MÁRQUEZ, *La baronia de la Conca d'Òdena*. Barcelona, Fundació Noguera, 1990.

Bach, *ACSolsona* = A. BACH, "Els documents, del s. XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 13 (1996-1997), 37-334. (Continuació de: Llorens, *DocSolsona*).

Bach, *Sta. Maria de Gualter* = A. BACH, "Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'Arxiu Episcopal de Solsona (segles XI-XIII)", *Urgellia* 8 (1986-1987), 211-269.

Bach, *Sta. Maria de Solsona* = A. BACH, *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1987.

Baluze, *Miscellaea* = E. BALUZE, *Stephanii Baluzii miscellaneorum liber primus (-septimus), hoc est, Collectio veterum monumentorum quae hactenus latuerant*

in variis condicibus ac bibliothecis, 7 vols. Paris, Franciscus Muguet, 1678-1715.

Baraut, *ActUrgell* = C. BARAUT, "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia* 1 (1978), 11-182 (doc. 1-90) i *Urgellia* 2 (1979), 481-488 (doc. ap. 1-7). "La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 7 (1984-1985), 515-529 (doc. ap. 1-3).

Baraut, *CartAndorra* = C. BARAUT, *Cartulari de la Vall d'Andorra*, vol. I, *segles IX-XIII* (1988), vol. II, *segles X-XIII* (1990). Lleida, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern d'Andorra.

Baraut, *DipTavèrnoles* = C. BARAUT, "Diplomatari de Tavèrnoles, segles IX-XIII", *Urgellia* 12 (1994-1995), 7-414.

Baraut, *DocUrgell* 70 = C. BARAUT, "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 2 (1979), 7-145 (doc. 1-187); "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 3 (1980), 7-146 (doc. 188-314); "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 4 (1981), 7-186 (doc. 315-489); "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 5 (1982), 7-158 (doc. 490-637); "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 6 (1983), 7-243 (doc. 638-897); "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 7 (1984-1985), 7-218 (doc. 898-1100); "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell" (doc. 1101-1189 i ap. 1-28), *Urgellia* 8 (1986-1987), 7-149; "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 9 (1988-1989), 7-312 (doc. 1190-1508); "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 10 (1990-1991), 7-349 (doc. 1509-1848); "Els documents, dels

anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 11 (1992-1993), 7- 125 (doc. 1849-1906 i ap. 1-74). *Índex onomàstic*, 126-160.

BCatalunya = Biblioteca de Catalunya.

Bisson, *Fiscal accounts* = T. N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, vol. II. Berkeley & Los Angeles & London, University of California, 1984.

BnF = Bibliothèque nationale de France, Paris.

Bolòs, *Serrateix* = J. BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*. Barcelona, Fundació Noguera, 2006.

Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* = J. BOLÒS, M. PAGÈS, *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*. Barcelona, Proa, 1986.

BSB = Bayerische StaatsBibliothek, München.

CDipÀger = R. CHESÉ LAPEÑA, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 2011.

CDipObarra = A. J. MARTÍN DUQUE, *Colección diplomática de Obarra*. Zaragoza, CSIC - Universidad de Navarra, 1965.

CDipSGirona = R. MARTÍ, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1997.

Constans, *DipBanyoles* = Ll. G. CONSTANS I SERRATS, *Diplomatari de Banyoles (822-1299)*, vol. I-II. Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1985-1987.

CPoblación = J. M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I (1-2): *Estudio, Diplomatario*; vol. II: *Estudio, Apéndice*. Madrid & Barcelona, CSIC, 1969-1983.

CPoblet = *Cartulari de Poblet*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1938.

CSCreus = F. UDINA MARTORELL, *El «Llibre Blanch» de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*. Barcelona, CSIC, 1947.

CSCugat = J. RIUS SERRA, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, vol. I-III. Barcelona, CSIC, 1945-1947; *Índices*, vol. IV, Madrid, Ministerio de Cultura, 1981.

DACCBarcelona = J. BAUCELLS I REIG, À. FÀBREGA I GRAU, M. RIU I RIU, J. HERNANDO I DELGADO, C. BATLLE I GALLART, *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, vol. I-V. Barcelona, Fundació Noguera, 2006.

DCBarcelona = A. FÀBREGA I GRAU, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I: *Documents dels anys 844-1000*. Barcelona, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, 1995. Vid. etiam LAntiq. = *Libri Antiquitatum*.

De astrolabio = Anonymus, *Regulae de astrolabio*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 304-305.

De domo proprietatis et possibilitate hereditatis = Anonymus, *De domo proprietatis et possibilitate hereditatis*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 328-329.

De mensura astrolapsus = Anonymus, *De mensura astrolapsus*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 293-295.

De orbem omni terre in quattuor partis, divisum = Anonymus, *De orbem omni terre in quattuor partis, divisum*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS

VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 331.

DipADSolsona = A. BACH RIU, amb la col·laboració de Ramon SAROBE I HUESCA, *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 2002.

DipAmer = E. PRUENCA I BAYONA (ed. J. M. MARQUÈS), *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*. Barcelona, Fundació Noguera, 1995.

DipCervià = Ll. TO FIGUERAS, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*. Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajoana, 1991.

DipGirona = S. SOBREQUÉS I VIDAL, S. RIERA, M. ROVIRA, revisat i completat per R. ORDEIG I MATA, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia,* vol. V/1-2. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003.

DipManresa = A. BENET I CLARÀ, *Diplomatari de la ciutat de Manresa (segles IX-X)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1994.

DipOsona = R. ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia*, vol. IV/1-3. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.

DipPallars = R. D'ABADAL I DE VINYALS, *Els comtats de Pallars i Ribagorça. Catalunya Carolíngia*, vol. III/1-2. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1955.

DipPoblet = A. ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I (960-1177). Barcelona, Abadia de Poblet, 1993.

DipRosselló = P. PONSICH, revisat i completat per R. ORDEIG I MATA, prefaci per A. M. MUNDÓ, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet.*

Catalunya Carolíngia, vol. VI/1-2. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

DipTortosa = A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1997.

Gonzalvo, *Pau i treva* = G. GONZALVO I BOU, *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*. Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994.

Junyent, *DipVic* = E. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, fasc. 1-4. Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987. Vid. etiam Junyent-Ordeig, *DipVic*.

Junyent, *Oliba* Dip. (Junyent, *Oliba* Tex., Junyent, *Oliba* Not.) = E. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (a cura d'A. M. MUNDÓ). Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992.

Junyent-Ordeig, *DipVic* = E. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, fasc. 1-4, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987; R. ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la catedral de Vic (s. XI)*, fasc. 1-2. Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs & Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals, 2000-2003.

LAntiq. = *Libri Antiquitatum* de la Catedral de Barcelona. Arxiu de la Catedral de Barcelona. (Es dona entre parèntesi el número de l'índex de J. MAS: *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, vol. IX-XII: *Rúbrica dels «Libri Antiquitatum» de la Seu de Barcelona*. Barcelona, 1909-1914).

LFeud. = F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, vol. I-II. Barcelona, CSIC, 1945.

Llorens, *DocSolsona* = A. LLORENS, "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 11 (1992-1993), 301-486. Vid. etiam Bach, *ACSolsona*.

Marquès, *Elins* = B. MARQUÈS: "Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)", *Urgellia* 15 (2002-2005), 33-133.

Martí Bonet, *Oleguer* = J. M. MARTÍ BONET, *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona: comentaris als documents de sant Oleguer*. Amb la col·laboració d'A. RICH I ABAD (transcripció de documents) i de J. BELLÉS I SALLENT (traducció de la vida de sant Oleguer del canonge Renall); pròleg de J. GUITERAS VILANOVA. Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona, 2003.

MEBarcelona = M. PARDO I SABARTÉS, *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*. Barcelona, Fundació Noguera, 1994.

Miret, *Templers i hospitalers* = J. MIRET I SANS (2006), *Les Cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de notes i documents històrics*, introducció i edició a cura de Josep Maria Sans i Travé. Lleida, Pagès.

Ordeig, *Dotalies* = R. ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vic, vol. I/1 (1993), I/2 (1994); II/1 (1996), II/2 (1997); III/1 (2001).

Papell, *DipSantesCreus* = J. PAPELL I TARDIU, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, vol. I-II. Barcelona, Fundació Noguera, 2005.

Pons, *Roca Rossa* = J. M. PONS GURI, *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona, Fundació Noguera, 1984.

Puig i Ferreté, *Gerri* = I. M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, vol. I-II. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991.

Puig i Ferreté, *Lavaix* = I. M. PUIG I FERRETÉ, *El Cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*. La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, 1984.

Puig i Ustrell, *DipÈgara* = P. PUIG I USTRELL, V. RUIZ I GÓMEZ, J. SOLER I GIMÉNEZ, *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara Terrassa (anys 958-1207)*. Barcelona, Fundació Noguera, 2001.

Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* = P. PUIG I USTRELL, *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa*, *Diplomatari dels segles X i XI,* vol. I-III. Barcelona, Fundació Noguera, 1995.

Regulae de astrolabio = Anonymus, *Regulae de astrolabio*, s. X (cod. s. XI), ed. J. M. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Barcelona, Patxot, 1931, 304-305.

Rocafiguera, *Aiguafreda* = F. DE ROCAFIGUERA, *La documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*. Aiguafreda, Ajuntament d'Aiguafreda, 1985.

Russell-Gebbett, *MCLT* = P. RUSSELL-GEBBETT, *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*. Oxford, The Dolphin Book, 1965.

Sanahuja, *Àger* = P. SANAHUJA, *Historia de la villa de Áger*. Barcelona, Seráfica, 1961.

Sangés, *DocGuissona* = D. SANGÉS, "Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana", *Urgellia* 3 (1980), 195-305 (doc. 1-87); "Els documents del segle XII (1101-1175), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell", *Urgellia* 14 (1998-2001), 167-313 (doc. 88-208); "Els documents del segle XII (1176-2001), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell", *Urgellia* 15 (2002-2005), 211-336 (doc. 209-299).

Sans Travé, *DipTBarberà* = J. M. SANS I TRAVÉ, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*. Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1997.

Udina, *La successió testada* = A. M. UDINA I ABELLÓ, *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*. Barcelona, Fundació Noguera, 1984.

VViage = J. VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, vol. I-XXII. Madrid-Valencia, 1803-1852.

2. Obres lexicogràfiques

Lèxics, diccionaris i bases de dades citats amb sigles o abreviatures

Blaise, *Dictionnaire* = A. BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, revu spécialement pour le vocabulaire théologique par H. CHIRAT. Strasbourg, 1954.

Blaise, *LLMA* = A. BLAISE, *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*. Turnhout, Brepols, 1975.

Bloch, *Dictionnaire* = O. BLOCH, *Dictionnaire Étymologique de la langue française avec la collaboration de W. von Wartburg,* Paris, Les Presses Universitaires de France, 1932.

Bolòs-Moran, *RAC* = J. BOLÒS I MASCLANS, J. MORAN I OCERINJAUREGUI, *Repertori d'antropònims catalans* I. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994.

Chantraine, *Dictionnaire* = P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, t. I-IV, Paris, Klincksieck, 1968-1980.

Cioranescu, *Dicționarul* = A. CIORANESCU, *Dicționarul etimologic al limbii române*, Bucuresti, Saeculum I. O., 2005.

CODOLCAT = P. J. QUETGLAS (dir.), A. GÓMEZ RABAL (coord. ed.), *Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT)*, v. 11 (2022). ISSN: 2255-0615. Barcelona, CSIC – UB. https://gmlc.imf.csic.es/codolcat.

CODOLGA = J. M. DÍAZ DE BUSTAMANTE (dir.), *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae (CODOLGA)*, v. 15 (2018). ISSN: 1887-5602. http://corpus.cirp.es/codolga.

CODOLHisp = P. J. QUETGLAS (dir.), *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum (CODOLHisp)*, v. 1 (2019). http://codolhisp.imf.csic.es/codolhisp/.

CODOL-LEG = E. PÉREZ RODRÍGUEZ, M. PÉREZ RODRÍGUEZ (dirs.), *Corpus Documentale Latinum regni Legionis* (CODOL-LEG), v. 1 (2019). https://www.codolleg.es/.

CODOLPOR = P. ALBERTO (dir.), *Corpus Documentale Latinum Portucalense* (CODOLPOR), 2015–. Lisboa, Centro de Estudos Clássicos da Universidade de Lisboa. https://codolpor.letras.ulisboa.pt/

CORDE = Real Academia Española, *Corpus diacrónico del español (CORDE)*. http://corpus.rae.es/cordenet.html.

Corominas-Pascual, *DECH* = J. COROMINAS, J. A. PASCUAL, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, vol. I-VI. Madrid, Gredos, 1980-1991.

Coromines, *DECat* = J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. I-X. Barcelona, Curial, 1980-2001.

Coromines, *Onomasticon* = J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, vol. I-VIII. Barcelona, Curial, 1989-1997.

Coromines, *OnCat* = J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, versió digital. https://oncat.iec.cat/.

Corriente, *Diccionario* = F. CORRIENTE, *Diccionario de arabismos y voces afines*, Madrid, Gredos, 2003.

Covarrubias, *Tesoro* = S. DE COVARRUBIAS, *Tesoro de la lengua castellana o española*, Madrid, Luis Sánchez, 1611.

DCVB = A. M. ALCOVER, F. de B. MOLL, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, t. I-X. Palma de Mallorca, Moll, 1930-1962. (Consulta en línia: http://dcvb.iecat.net).

DGEOL = Oriol Riba, *Diccionari de Geologia*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1997. (Consulta en línia: https://cit.iec.cat/DGEOL).

DGLA = X. L. GARCÍA ARIAS, *Diccionario General de la Lengua Asturiana*. Oviedo, Editorial Prensa Asturiana, 2020. (Consulta en línia: https://mas.lne.es/diccionario/).

Diccionario de Autoridades = *Diccionario de Autoridades 1726-1739*, Real Academia Española (Consulta en línia: https://apps2.rae.es/DA.html).

DIEC = *Diccionari de la llengua catalana de l'IEC*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007. (Consulta en línia: https://dlc.iec.cat).

Diez, *EWR* = F. DIEZ, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*. Bonn, Adolph Marcus, 1887.

DLE = Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española*. Madrid, 2014. (Consulta en línia: https://dle.rae.es).

DMLBrit = *Dictionary of Medieval Latin from British sources*, prepared by R. E. LATHAM, under the direction of a committee appointed by the British Academy. London, Oxford University Press, 1975-2018. (Consulta en línia: https://logeion.uchicago.edu/lexidium).

Doccitan = *Diccionari general occitan a partir dels parlars lengadocians*. Cantalausa, Cunac (Tarn), Cultura d'Oc, 2003.

DOM = W-D. STEMPEL, M. SELIG (dirs.), *Dictionnaire de l'Occitan Médiéval*, fasc. 1-7. Tübingen, Niemeyer, 1996–. (Consulta en línia: https://www.dom-en-ligne.de).

DPLP = *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*, 2008–. (Consulta en línia: https://dicionario.priberam.org).

DRAG = M. GONZÁLEZ GONZÁLEZ (dir.), *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña, Real Academia Galega, 2012. (Consulta en línia: https://academia.gal/dicionario).

DSF = VICARIO, F. (dir.), *Dizionario Storico Friulano*, Udine, Cassamassima, 1984-1987. (Consulta en línia: https://www.dizionariofriulano.it/).

DuCange = *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, conditum a Carolo DU FRESNE, domino Du Cange; ed. nova a L. FAVRE, t. I-X. Niort, 1883-1887. (Consulta en línia: http://ducange.enc.sorbonne.fr).

DWB = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, vol. I-XVI, Leipzig, Hirzel, 1953-1960 [1838-1852] (Consulta en línia: https://www.dwds.de/).

Encyclopedia Britannica = *Encyclopedia Britannica*, vol. I-XXIII. 1966 [1768-1771].

Ernout-Meillet, *Dictionnaire* = A. ERNOUT, A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris, Klincksieck, 1959 (4a ed.).

Forcellini = A. FORCELLINI, *Lexicon totius Latinitatis*. Bologna, 1965 [1771].

Gaffiot, *Dictionnaire* = F. GAFFIOT, *Dictionnaire Latin-Français*. Paris, Hachette, 1934.

Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch* = E. GAMILLSCHEG, *Etymologisches Wörterbuch der Französischen Sprache*, Heidelberg, C. Winter, 1970.

GDLI = G. CUSATELLI (dir.), *Dizionario Grande Dizionario Garzanti della lingua italiana*, Milano, Garzanti, 1968.

GEC = *Gran enciclopèdia catalana*, vol. I-XVI. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1970–. (Consulta en línia: https://www.enciclopedia.cat).

Glossari lul·lià = M. COLOM MATEU, *Glossari general lul·lià*, vol. I-V. Palma de Mallorca, Moll, 1982-1985.

GMLC = M. BASSOLS, J. BASTARDAS (dir.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol. I (A-D). Barcelona, CSIC-Universidad de Barcelona, 1960-1985; J. BASTARDAS (dir.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, fasc. 11 (F) i fasc. 12 (G). Barcelona, CSIC, 2001 i 2006; *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol. I (A-D). Barcelona, CSIC-Universidad de Barcelona, 2ª ed., *curatores* A. GÓMEZ RABAL, T. GRÀCIA SAHUQUILLO, P. J. QUETGLAS.

GMLC digital = P. J. QUETGLAS, (dir.), A. GÓMEZ RABAL, (coord. ed.), M. PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, (ed.): *GMLC digital*, v. 2 (2022): https://gmlc.imf.csic.es/glossarium. Barcelona, CSIC & UB & IEC. [ISSN: 2696-841X; e-NIPO: 833-21-181-8].

GMLTransylvaniae = A. RADUTIU, V. RUS (coords.), *Glosar de latina medievala a documentelor care ilustreaza istoria Transilvaniei, Moldovei si Munteniei*, vol. I (A-C). Bucureşti, Academiei Române, 2010.

LewisShort = Ch. T. LEWIS, Ch. SHORT, *A Latin Dictionary*. Oxford, Clarendon, 1879.

LELMAL= M. PÉREZ (dir.), *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis (s. VIII-1230) Imperfectum*. Turnhout, Brepols, 2010.

LHP = M. SECO, *Léxico Hispánico Primitivo (siglos VIII al XII): versión primera del "Glosario del primitivo léxico iberorrománico"*, Real Academia Española & Fundació Ramón Menéndez Pidal & Espasa, 2003.

LItalicaeMAL = *Latinitatis Italicae Medii Aevi inde ab a. CDLXXVI usque ad a. MXXII Lexicon imperfectum*; vol. I (*a-medicamen*), cura et studio Francisci ARNALDI; vol. II (*medicamentum-quum*), moderante F. ARNALDI, cura et studio Mariae TURRIANI; vol. III-IV (*r-zyson*), moderante F. ARNALDI, cura et studio Paschalis SMIRAGLIA. Bruxelles, 1939-1964 (ristampa anastatica: Torino, Bottega d'Erasmo, 1970). Ed. altera aucta addendis quae confecerunt L. CELENTANO, A. DE PRISCO, A. V. NAZZARO, I. POLARA, P. SMIRAGLIA, M. TURRIANI. Firenze, SISMEL & Edizioni del Galluzo, 2001.

LLMAHungariae = *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*, vol. I-VI. Budapest, Argumentum, 1987-1994.

LLMAIugoslaviae = *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, vol. I-II. Zagrabiae, Institutum historicum Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1973-1978.

LMILPolonorum = *Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum*. Vratislaviae – Cracoviae – Varsoviae 1953–.

LSJ = H. G. LIDDELL; R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir H. Stuart JONES with the assistance of R. MCKENZIE. Oxford, Clarendon Press, 1996.

Meyer-Lübke, *REW* = W. MEYER-LÜBKE, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, Carl Winter, 1935.

MLW = *Mittellateinisches Wörterbuch* ... herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. München, 1959–.

Nebrija, *Vocabulario* = A. NEBRIJA, *Vocabulario de romance en latín*. Madrid, Castalia, 1516.

Nebrija, *Dictionarium latino-hispanicum* = A. NEBRIJA, *Dictionarium latino-hispanicum*, Salamanca, Juan de Porras Impresor, 1492.

Niermeyer = J. F. NIERMEYER, C. VAN DE KIEFT, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, ed. remaniée par J. W. J. BURGERS, vol. I-II. Leiden, Brill, 2002.

NGML = *Novum Glossarium Mediae Latinitatis*, edendum curavit Consilium Academiarum Consociatarum. Hafniae, 1957–.

OLD = P. G. W. GLARE (ed.), *Oxford Latin Dictionnary*, fasc. 1-8. Oxford, Clarendon, 1968-1982.

Pokorny, *IEW* = J. POKORNY, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. I-II. Bern – München, Francke, 1959-1969.

Puşcariu, *Etymologisches Wörterbuch* = S. PUŞCARIU, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache:Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen,* Heidelberg, Carl Winter, 1905.

ThLG = M. PANTELIA (dir.), *Thesaurus Linguae Graecae: A Digital Library of Greek Literature*. Irvine, University of California, 1972–: http://stephanus.tlg.uci.edu.

ThLL = *Thesaurus Linguae Latinae*, editus auctoritae et consilio academiarum quinque germanicarum, Berolensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis. Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri, 1900–. https://thesaurus.badw.de/

TLF = P. IMBS (dir.), *Trésor de la langue française : dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)*, vol. I-XVI. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, Gallimard, 1971-1994.

TLIO = P. SQUILLACIOTI (dir.), *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*. ISSN: 2240-5216. (Consulta en línia: http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO).

Vaan, *Etymological Dictionnary* = M. de VAAN, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden, Brill, 2008.

Walde-Hofmann = A. WALDE, J. B. HOFMANN, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. I-III. Heidelberg, 1938-1956.

Wartburg, *FEW* = W. v. WARTBURG, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, vol. I-XXV. Tübingen – Basel, 1922-2002.

3. Estudis

Articles, llibres i estudis monogràfics

AEBISCHER, P. (1950), "Les couleurs de la robe des équidés et des bovidés et quelques noms de chevaux, de mules et de vaches d'après les chartes espagnoles et portugaises du Moyen Âge", *Revista de dialectología y tradiciones populares* 6/1, 28-40.

— (2006) [reimpr.; 1926 1a ed.], *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

AGUILAR, J. (2018), "*Epistula ad Quiricum Barcinonensem antistitem* y *Epigramma operis subsequentis* de Tajón de Zaragoza. Estudio, edición crítica y traducción", *Euphrosyne* 46, 181-204.

ALLEN, G. (1879), *The colour-sense. Its origin and development*. London, Trübner.

ALTURO, J. (1998), "Escritores latinos de Catalunya. El canónigo Ermengol Bernat de la Seu d'Urgell (S. XI)", *Humanitas* 50, 395-419.

ALTURO, J. & ALAIX, T. (2013), "Les inscripcions, figures i símbols en les monedes catalanes medievals", *Gaceta numismática* 186, 111-139.

— (2023), *Lletres que parlen*. Barcelona, La Magrana.

ÁLVAREZ AGUADO, A. (2020), "Jornada *La lexicografia llatina medieval i els corpus documentals. Memorial Joan Bastardas*, 11-12 de juliol de 2019", *Estudis Romànics* 42, 616-617.

ÁLVAREZ BLANCO, A. J. (2021), *Léxico y gramática de* mauru *a* moro*: presencia de su evolución en documentos medievales (siglos VIII-XIII),* Valladolid, Universidad de Valladolid, tesi doctoral.

ALONSO, A. (1935), *El problema de la lengua en América*. Espasa-Calpe, Madrid.

ANDRÉ, J. (1949), *Étude sur les termes de couleur dans le langue latine*. Paris, Klincksieck.

ARBÓS I PASCUAL, A. (2000), "Sobre l'etimologia de Tarrés". *Trobades d'estudiosos de les Garrigues*, 182-187.

ARIAS ABELLÁN, M. C. (1981), *Los adjetivos de color en la prosa de los tratadistas de agricultura (estudio de semántica estructural*). Granada, Universidad de Granada, tesi doctoral.

— (1984), "Acerca del vocabulario técnico en los *auctores rei rusticae* y Plinio", *Estudios humanísticos. Filología* 6, 97-110.

— (1987), "Los tratadistas de agricultura y la *Geórgicas* de Virgilio", *Philologia Hispalensis* 2, 133-140.

— (2006), "Los adjetivos *albus-candidus* en la poesía epigráfica (pagana y cristiana), a ARIAS ABELLÁN, C. (coord.), *Latinc vulgaire-latin tardif VII: Actes du VII Colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Sevilla, 2-6 septembre, 2003*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 53-66.

— (2019), "Análisis y causas de la diversidad semántica y lexicológica del adjetivo *uiridis*", *Lemmata linguistica latina: Words and sounds* 1, 86-100.

ARJONILLA ÁLVAREZ, A. (1992), *Las materias colorantes utilizadas en la época romana a través de los textos clásicos. Los pigmentos naturales*, Sevilla, Universidad de Sevilla, tesi doctoral.

ARMENTEROS, I. (2012), *La esclavitud en Barcelona a fines de la Edad Media (1479-1516). El impacto de la primera trata atlántica en un mercado tradicional de esclavos*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

ARTIGAS, E. (2018), "La mar de Plaute. A propòsit de l'*Ornatus nauclericus* en el *Miles gloriosus*", *Anuari de Filologia: Antiqua et Mediaevalia* 8, 115-116.

BAIST, G. (1905), "Spanische Sprache 1899-1901", a VOLLMÖLLER, K. (ed.), *Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie* 6, 379-400.

BALARI, J. (1899), *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona, Hijos de J. Jesús.

BARAN, N. (1983), *Les caractéristiques essentielles du vocabulaire chromatique latin* (*aspect general, étapes de développement, sens figurés, valeur stylistique, circulation), Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 29/1, 321-441.

BASSOLS DE CLIMENT, M. (1926), *Estudio acerca de los adjetivos y predicados verbales que expresan idea de blancura en los poetas latinos*, Barcelona, Emporium.

BASTARDAS, J. (1970), "Els noms dels dies de la setmana en l'onomàstica catalana", *Estudis Romànics* 13, 225-236.

— (1977), "El català pre-literari", a COLÓN I DOMÈNECH, G. (coord.), *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Basilea, 22-27 de març de 1976,* Montserrat, Abadia de Montserrat, 37-64.

— (1995), *La llengua catalana mil anys enrere.* Barcelona, Curial.

BASTARDAS, J. & QUETGLAS, P. (1990), "Paleografia, lèxic i crítica textual", a *Las abreviaturas en la enseñanza medieval y la transmisión del saber*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 185-196.

BASTARDAS I RUFAT, M. R. (1994), *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres.

— (2015), "El terme pretopònim en el DECat de Joan Coromines", *Quaderns de filologia: estudis lingüístics* 20, 149-162.

BATLLE, C. (1982), "La burguesía de Barcelona en el siglo XII", a *Jaime I y su época, Actas del X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, IFC, 7-19.

BERTONI, G. (1925), "I nomi spagnuoli dei colori del cavallo nel manoscritto di Leida CLXX (231 Scal.)", *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos*, vol. I, 151-154.

BERLIN, B. & KAY, P. (1969), *Basic color terms. Their universality and evolution*. Berkeley & Los Angeles, University of California Press.

BLÜMNER, H. (1889), "Die rote Farbe im Lateinischen", *Archiv für lateinische lexicographie und grammatik mit einschluss des älteren mittellateins,* 399-417.

BOERESCU, P. (2018), *Elementele de substrat (autohtone) ale limbi române (compendiu*). Bucuresti, Editura Academiei Române.

BOLÒS, J. (2000), *Diccionari de la Catalunya medieval (ss. VI-XV),* Barcelona, Edicions 62.

BOLÒS, J. (2004), *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona, IEC.

BONNASSIE, P. (1975-1976), *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle,* vol. I-II. Publications de l'Université de Toulouse, Le Mirail Toulouse.

BONNASSIE (1990), *Le Catalogne au tournant de l'an mil. Croissance et mutations d'une société*, Paris, Albin Michel.

BRADLEY, M. (2009), *Colour and meaning in Ancient Rome*. Cambridge & New York, Cambridge University Press.

BRAN GARCÍA, F. J. (2020), "El lugar de las enmiendas del Pinciano a la *Historia Natural*: aciertos únicos, propuestas olvidadas, nuevas soluciones", *Emérita* 88, 277-302.

BRÜCH, J. (1913), "Der Einfluss der germanischen Sprachen auf das Vulgärlatein", *Sammlung romanischer Elementar- und Handbücher, herausgegeben von W. Meyer-Lübke*, Heidelberg, C. Winter.

— (1922), "Lateinische Etymologien", *Indogermanische Forschungen, Zeitschrift für Indogermanische Sprach und Altertumskunde* 40/1, Berlin & Leipzig.

CAGE, J. (1993), *Color and culture. Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*. Boston, Little Brown & Company.

CALVO, F. (1675), *Libro de Albeitería, en el qual se trata del cavallo, mulo y jumento, 6ª impresión corregida y aumentada*. Madrid, García de la Iglesia.

CASTIÑEIRAS, M. (2009), "Il Maestro di Pedret e la pintura lombarda: mito o realtà", *Arte Lombarda* 156, 48-66.

CATALÀ, P. (1995), "Els colors a la toponímia". *Materials de Toponímia, II: 1089-1096*. València, Denes.

CLARKE, J. (1998), *Imagery of colour and shining in Catulus, Propertius and Horace*, Adelaida, University of Adelaida, tesi doctoral.

CODERA, F. (1901), "*Glossarium latino-arabicum* (del siglo XI). Nota bibliográfica (I)", *Boletín de la Real Academia Española*, 20-24.

COLLIN, F. (2011), "Antonio Telesio de Cosenza, *Petit traité des couleurs latines* (*De coloribus libellus*), éd. Michel Indergand et Christine Viglino", *Cahiers de recherches médiévales et humanistes, Recensions par année de publication*, 1-3.

Colón, G. (1976), *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos.

Crocioni, G. (1906), *Il dialeto di Arcevia (Ancona)*, Roma, Ermanno Loescher.

Cuenca-Solana et al. (2016), "Painting Altamira cave? Shell tools for ochre-processing in the Upper Paleolithic in northern Iberia", *Journal of Archeological Science* 74, 135-151.

Daraki, M. (1982), "ΟΙΝΟΨ ΠΟΝΤΟΣ: la mer dionysiaque", *Revue de l'histoire des religions* 199/1, 3-22.

D'Olwer, N. (1915-1920), *L'escola poètica de Ripoll en els segles X a XIII*, *AIEC* 6, 3-84.

— (ed.) (1932), *La Catalogne à l'époque romane*. Paris, Leroux.

Duncan, R. M. (1968), "Adjetivos de color en el español medieval", *Anuario de Estudios Medievales* 5, 463-472.

Duran-Porta, J. (2015), *L'orfebreria romànica a Catalunya (950-1250)*. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.

Dworkin, S. (2016a), "A diachronic overview of color terms in the romance languages: the lexical stability of the Latin color vocabulary", a Silvestre, J. P., Villalva, A., i Cardeira, E., *Colour and colour naming: crosslinguistic approaches. Dicionarística Portuguesa 5*, Centro de Linguística da Universidade de Lisboa & Universidade de Aveiro, 9-20.

— (2016b), "La estabilidad léxica: la pervivencia de los nombres de los colores del latín en español y en las otras lenguas romances", a López Serena, A; Narbona Jiménez, A. i Del Rey Quesada, S., *El español a través del tiempo: estudios ofrecidos a Rafael Cano Aguilar* 1, Sevilla, Universidad de Sevilla, 245-257

EDGERTON, M. F. (1963), "A Mediaeval *tractatus de coloribus*, together with a contribution to the study of the color-vocabulary of Latin", *Mediaeval Studies* 25/1, 173-208.

EDGEWORTH, R. J. (1978), "What Color is *ferrugineus*?", *Glotta* 56, 297-305.

— (1985), "*Luteus*: pink or yellow?", *Glotta* 63, 212-220.

— (1987), "«Off-Color» allusions in Roman poetry", *Glotta* 65, 134-137.

— (1992), *The Colors of the* Aeneid. New York, Peter Lang.

ERNOUT, A. (1909), *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin*. Paris, Champion.

ESPEJO MURIEL, M. (1996a), *Los nombres de los colores en español. Estudio de lexicología estructural*. Granada, Publicaciones de la Cátedra de Historia de la Lengua Española.

— (1996b), *Los nombres del color en la naturaleza*. Granada, Publicaciones de la Cátedra de Historia de la Lengua Española.

FERRAND, A. (1890), "Termes du patois de Jons (Isère)", *Revue de Philologie Française et provençale* 4, 230-234.

FERWENDA, R. (trad.) & STRUYCHEN, P. (2001), *Aristoteles. Over kleuren*. Damon, Budel.

— (2006) [trad.; 2001], dins de GONZÁLEZ DE DURANA (trad.), ALONSO, J.; FERWERDA, R. (2006), *Pseudo-Aristóteles, Koloreei buruz / Sobre los colores*, Artium - Bassarai, Álava.

FERRINI, M. F. (2008), *Aristotele. I colori e i suoni. Introduzione, traduzione, note e apparati*. Milano, Bompiani.

Fiorucci, F. (2013), "Un'ipotesi interpretativa del valore di *fuscus* in Cic. *progn. fr.* 4, 8–9", *Museum Helveticum* 70/2, 180-189.

Fort, M.ª R. (1994), *Léxico romance en documentos medievales aragoneses (siglos XI y XII)*. Zaragoza, Diputación General de Aragón, Departamento de Educación y Cultura.

Francisco Olmos, J. M. de (2012), "El sello de plomo en la Cancillería pontificia. Origen y evolución", a Galende Díaz, J. C.; Nicolás Ávila, S.; Santiago Medina, B., *De sellos y blasones: miscelánea científica*, 171-254.

Franklin Baum, P. (1922), "Juda's red hair", *The journal of English and Germanic Philology* 21/3, 520-529.

García-Hernández, B. (2013), "Del lat. *coccum*, *cocceus* y *coccinus* al esp. *coco*, *cocho*, *cochino* y *cochinilla*", *Revista de Filología Española* 43, 41-70.

García López, D. & Ricardo Boyano, A. (2002), "Toponimia menor del noroeste de la provincia de Zamora: 3. Santa Cruz d'Abranes (con notas sobre el *machuecu curixegu*)", *Lletres Asturianes* 79, 63-84.

Gascón, C. & Vergés, O. (2017), "L'acta de consagració de la catedral d'Urgell. Un fals del temps del bisbe Ermengol redactat entre 1016 i 1024", *Afers: fulls de recerca i pensaments* 32/86, 191-220.

Geiger, A. (1871), *Zur Entwickelungsgeschichte der Menschheit*, Sttutgart, J. G. Cotta'sche Buchhandlung.

Gering, E. (2014), "Diachronic trends in Latin's Basic Color Vocabulary", *Explorations* 9, 1-15.

Gernet, L. (1957), "Dénomination et perception des couleurs chez les grecs", a Meyerson, I. (dir.), *Problèmes de la couleur. Exposés et discussions du*

colloque du centre de recherche et de psycologie comparative tenu à Paris les 18, 19, 20 mai 1954, Paris, Sepven, 313-324.

GIACALONE RAMAT, A. (1967), "Colori germanici nel mondo romanzo", a *Atti e memorie dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria"*, Firenze, Olschki, 108-211.

GLADSTONE, W. E. (1858), "Homer's perception and Use of Color", *Studies on Homer and the Homeric Age* vol. 3, Oxford, Oxford University Press, 457-499.

— (1877), "The colour sense", *Nineteenth Century* 2, 366-388.

GOETHE, J. W. (2015) [1a ed. 1810], *Zur Farbenlehre*. Altenmünster, Jazybee Verlag.

— *Materialien zur Geschichte der Farbenlehre*, dins de GOETHE, J. W. (2015) [1a ed. 1810], *Zur Farbenlehre*. Altenmünster, Jazybee Verlag.

GOETZ, K. E. (1906), "Waren die Römer blaublind?", *Archiv für lateinische Lexikographie mit Einschluß des älteren Mittellateins* 14/3, 75-88.

— (1908), "Waren die Römer blaublind"?, *Archiv für lateinische Lexikographie mit Einschluß des älteren Mittellateins* 15/1, 527-546.

GÓMEZ RABAL, A. (2005), "Mujeres testadoras y herederas en documentos latinos catalanes de la Alta Edad Media", *Euphrosyne* 33, 261-277.

— (2008a), "La realització d'un projecte lexicogràfic: el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*; la seva història, el seu present, les seves perspectives", *Estudis Romànics* 30, 215-221.

— (2008b), "En torno a las ediciones de la documentación latina catalana altomedieval", *ALMA* 66, 355-366.

GÓNZÁLEZ GONZÁLEZ, M. (2005), "Homérico χλωρὸν δέος. El significado de χλωρός en la poesía griega arcaica", *Minerva, Revista de Filología Clásica* 18, 11-23.

GRÀCIA SAHUQUILLO, T. & QUETGLAS, P. J. (2005), "Interferències del llatí medieval en la formació del lèxic romànic", *ALMA* 63, 207-214.

GRANDGENT, C. H. (1962), *An introduction to Vulgar Latin*. New York, Hafner.

GROSSMANN, M. (1988), *Colori e lessico: studi sulla struttura semantica degli aggettivi di colore in catalano, castigliano, italiano, romeno, latino ed ungherese*. Tübingen, Gunter Narr.

GUERLAC, H. (1986), "Can there be colors in the Dark? Physical Color Theory before Newton", *Journal of the History of Ideas*, 47/1, 3-20.

IRWIN, E. (1974), *Colour terms in Greek poetry*. Toronto, Hakkert.

JACQUESSON, F. (2008), "Les mots de couleurs dans les textes bibliques", a MICHAUD, A. (dir.), *Langues et Civilisations à Tradition Orale* (LACITO), Paris, CNRS (UMR 7107), 1976-. (Consulta en línia: https://lacito.cnrs.fr/wp-content/uploads/2021/10/Couleurs-bibliques2.pdf).

JAIME MOYA, J. M. (2015), *El lèxic d'origen germànic en el llatí medieval de Catalunya*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

— (2017), "Germanismos del catalán a partir del latín medieval", *Revista de filología y lingüística de la Universidad de Costa Rica* 43/1, 103-114.

JUNYENT, E. (1951), "Le rouleau funéraire d'Oliba, abbé de Notre-Dame de Ripoll et de Saint-Michel de Cuixà, évêque de Vich", *Annales du Midi* 63/15, 249-263.

KLUGE, F. (1913), *Urgermanisch: Vorgeschichte der Altgermanischen Dialekte, aus Grundriss der germanischen Philologie*. Berlin, De Gruyter.

KOBER, A. E. (1932), *The use of color terms in the Greek poets, including all the poets from Homer to 146 BC, except the epigrammatists*. Geneva (New York), Humphrey.

KIRCHER-DURAND, C. (2002), "Les dérivés en *-nus*, *-na*, *-num*", a KIRCHER-DURAND, C. (ed.), *Grammaire fondamentale du latin, t. 9. Création lexicale: la formation des noms par dérivation suffixale*, Leuven, Peeters, 125-184.

KRISTOL, A. (1978), *Color: Les langues romanes devant le phénomène de la couleur*. Berna, Francke.

KROUSTALLIS, F. (2011), "*Quomodo decoretur pictura librorum*: materiales y técnicas de la iluminación medieval", *Anuario de Estudios Medievales* 41/2, 775-802.

LAMAS, M. (2019), *El léxico del caballo en el Río de la Plata del siglo XIX y principios del XX. Una aportaicón al léxico hispánico*. La Corunya, Universidade da Coruña, tesi doctoral.

LAUGHTON, E. (1948), "*Flauus pudor*", *The Classical Review* 62, 109-110.

— (1951), "Latin Colour Terms - J. André: *Étude sur les Termes de Couleur dans la Langue Latine*, pp. 427. Paris: Klincksieck, 1949", *The Classical Review* 1 (3-4), 202–205.

LEVANIOUK, O. (2017), "The waters of the Underworld and Ino in the Odyssey", a CHRISTOPOULOS, M.; PAÏZI-APOSTOLOPOULOU, M. (edd.), *The Upper and the Under World in the Homeric and Archaic Epic, Proceedings of the 13th International Symposium on the Odyssey, Ithaca, August 25-29, 2017*, Ítaca, Centre for Odyssean Studies, 264-279.

LLULL MARTÍ, A. (1994), "Els colors en els topònims", a PLANISI GILI, H.; ROSSELLÓ, M. (coord.), *Sobre onomàstica. X Jornada d'Onomàstica i Toponímia 1993-2004*, Inca, Universitat de les Illes Balears, 91-96.

LOPE, E. (2008), *El desenvolupament del vocabulari feudal en els documents de l'Arxiu Comtal de Barcelona*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

LÓPEZ ZAMORA, E. (2007), *Estudio de los materiales y procedimientos del dorado a través de las fuentes literarias antiguas: aplicación en las decoraciones de pinturas castellanas sobre tabla.* Madrid, Universidad Complutense de Madrid, tesi doctoral.

MAGNUS, H. (1877), *Die geschichtliche Entwickelung des Farbensinnes*. Leipzig, Von Veit.

— (1878), *Die Anatomie des Auges bei den Griechen und Römern*. Leipzig, Von Veit.

MARQUÈS, J. M (1984), "La senyoria eclesiàstica de Sant Sadurní de l'Heurà, fins al 1319", *Estudis del Baix Empordà* 3, 71-106

MARTÍ BONET, J. M. (2001), "Roma y Compostela (pergamino del siglo X del archivo episcopal de Vic)", a HEVIA BALLINA, A. (coord.), *Memoria ecclesiae*, 125-138.

MARTÍNEZ GARCÍA, J. (2013), *Cheapening the luxury: some curious recipes with vegetal dyes*, a ALFARO GINER, C. *et al.* (edd.), *Luxury and Dress. Political Power and Appearance in the Roman Empire and its Provinces,* Universitat de València, 151-168.

MARTÍNEZ MELÉNDEZ, M.ª DEL C. (1989), *Los nombres de tejidos en castellano medieval*. Granada, Universidad de Granada.

MARTY, A. (1879), *Die Frage nach der geschichtlichen Entwicklung des Farbensinnes*, Wien, Carl Gerold's sohn.

MATHEU DELGADO, J. A. (2011), *Derechos de vuelo y subsuelo. Doctrina registral y jurisprudencial*. Madrid, Dykinson.

MAXWELL-STUART, P. G. (1981), *Studies in Greek colour terminology*, vol. 1: γλαυκός, vol. 2: καροπός, Leiden, Brill.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1968) [1ª ed. 1926], *Orígenes del español: estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, Madrid, Espasa-Calpe.

MIHAESCU, H. (1993), *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucuresti, Editura Academiei Române.

MILLÀS VALLICROSA, J. (1932), "La introducción del cuadrante con cursor en Europa", *Isis* 17/1, 218-258.

MOREU-REY, E. (1982), *Els nostres noms de lloc*. Mallorca, Editorial Moll.

MUNDÓ, A. M. (1970), "Recherches sur le traité du moine Garsies à l'abbé-évêque Oliba sur Cuxa", *Les cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 63-74.

MÚRCIA, C. (2010), *La llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

MUSSONS, A. (1990), "*Coccus*, *coccinus*, 'cochinilla'?", *Verba: Anuario gallego de filoloxia* 17, 393-404.

NEWTON, I. (1730) [1a ed. 1704], *Opticks, or a treatise of the reflections, refractions, inflections and colour light*. London, Innys.

NIETZSCHE, F. (1887) [1a ed. 1881], *Morgenröthe. Gedanken über die moralischen Vorurteile*, Leipzig, E. W. Fritzsch.

Niñá, M. (2014), *L'escultura del segle XII de la Seu Vella de Lleida*. Lleida, Universitat de Lleida, tesi doctoral.

Ordeig i Mata, R. (2016), "El quadern de Joan de Barcelona, monjo de Ripoll i de Fleury, abat de Santa Cecília de Montserrat (Paris, BnF, lat. 2858, f. 64-71v)", *Miscel·lània Litúrgica Catalana* 24, 33-78.

Ordinas Garau, A. (2018), "Toponímia en color. Una aproximació a l'estudi dels cromotopònims de Mallorca", *Onomàstica. Anuari de la societat d'Onomàstica* 4, 123-154.

Osborne, R. (2000), "Latin terms for pigments and dye-colours", *Journal of the Society of Dyers and Colourists* 116/11, 336-338.

Paniagua, D. (2005), "*Lexicologica*: El *Laterculus* de Polemio Silvio, tormento del *ThLL*", *Voces* 16, 111-124.

Pascual-Barea, J. (2009), "Un nuevo sustantivo latino en Isidoro de Sevilla (*orig.* XII, 55): *mauro*, *mauronis*", 'caballo moro', étimo del español medieval 'morón'", a Conde Parrado, P. i Velázquez Soriano, I. (eds.), *La filología latina: mil años más*, 165-184.

— (2015), "Los veinte nombres de los caballos en Isidoro de Sevilla (*orig.* 12, 1, 48-55)", *Studia Philologica Valentina* 17, 105-108.

— (2016), "*Asinus* y *asellus*: los dos tipos de asno doméstico en latín clásico", *Pallas* 101, 279-291.

— (2018), "La selecció del asno garañón en la antigüedad", *Commentaria classica* 5, 409-425.

Pastoureau, M. (2000) [reed.; 1a ed 2018], *Blue. Histoire d'une couleur*, Princeton, Princeton University Press.

— (2004), *Une histoire symbolique du Moyen Âge Oriental*. Paris, Éditions du Seuil.

— (2008) [trad.; 1a ed. fr. 2008], *Black. The history of a color*. Princeton, Princeton University Press.

— (2017) [reed.; 1a ed. 2013], *Vert. Histoire d'une couleur*. Paris, Éditions du Seuil.

— (2019) [reed.; 1a ed. 2016], *Rouge. Histoire d'une couleur*. Paris, Points.

— (2022) [reed.; 1a ed. 2019], *Jaune. Histoire d'une couleur*. Paris, Éditions du Seuil.

PENNY, R., (2001), *Gramática histórica del español*. Barcelona, Ariel.

PÉREZ GONZÁLEZ, M. (2008), "El latín medieval diplomático", *ALMA* 66, 47-101.

— (2010), *Introducción*, a M. PÉREZ (dir.), *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis (s. VIII-1230) Imperfectum*. Turnhout, Brepols.

— (2019), "Léxico de las vías de comunicación en la diplomática medieval asturleonesa", a PÉREZ RODRÍGUEZ, E. (ed.), *Las palabras del paisaje y el paisaje en las palabras de la Edad Media. Estudios de lexicografía latina medieval hispana*, Turnhout, Brepols, 231-252.

PLATNAUER, M. (1921), "Greek color perception", *Classical Quarterly* 15 (3-4), 153-162.

PONSICH, P. (1932), "*Les problèmes de Saint-Michel de Cuxa d'après les textes et les fouilles*", *Études Roussillonnaises*, 23-66.

PRIETO, C. (2020), *El lèxic dels oficis a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

— (2022), "El *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (CODOLHisp), una plataforma digital d'accés conjunt per a l'estudi del llatí medieval hispànic", *Llengua & Literatura* 32, 204-207.

PRICE, T. R. (1883), "The Color-System of Vergil", *The American Journal of Philology* 4/1, 1-20.

PUIG I CADAFALCH, J. & FALGUERA, A. & GODAY I CASALS, J. (1909), *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

PUIG, M. & FORNÉS, M. A. (2012), "*Berillus grammaticus* o Borrell Guibert: un escribano erudito en la Cataluña altomedieval", *CODOLGA* 9 (A.1), 1-9.

PUIG, M. (2013), *Innovacions lèxiques i semàntiques en la documentació llatina medieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona.

PUIG. M. & QUETGLAS, P. J. (2014), "L'edició de documents medievals: problemes, recursos i solucions. El cas de les dobles edicions". *Anuari de Filologia: Antiqua et Mediaevalia* 4, 85-101.

PUIG, M. & QUETGLAS, P. J. & GÓMEZ RABAL, A. (2018), "Virtuosismes lèxics més enllà de la literatura", *Anuari de Filologia: Antiqua et Mediaevalia* 8, 756-763.

PUNSOLA, M. (2017), *Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

PUNSOLA, M. & QUETGLAS, P. J. & ALLÉS, S. (2017), "La edición digital del *Glossarium mediae latinitatis cataloniae* (GMLC)", a MESA SANZ, J. F. (ed.), *Latinidad Medieval Hispánica*, Firenze, Sismel & Edizioni del Galluzo, 445-454.

QUETGLAS, P. J. (1992), "Nota sobre la cultura dels escrivans medievals a Catalunya", a *Humanitas: in honorem A. Fontán*, Madrid, Gredos, 313-319.

— (2002), "La nueva trayectoria del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*", a *Actas del III Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 26-29 de septiembre de 2001*), vol. 2, 847-850.

— (2005), "La vita Adalbertini d'Ermengol Bernat d'Urgell", *Euphrosyne* 33, 279-287.

— (2015), "Llenguatge jurídic i llenguatge poètic: les gosadies del comte-bisbe Miró Bonfill", *Anuario de Estudios Medievales* 45/1, 185-194.

QUETGLAS, P. J. & GÓMEZ RABAL, A. (2018), "El paisaje inexistente", en PÉREZ RODRÍGUEZ, E. (ed.), *Las palabras del paisaje y el paisaje en las palabras de la Edad Media. Estudios de lexicografía medieval hispana*, Turnhout, Brepols, 315-338.

— (2019), "Para problemas, los colores. Variación e innovación en la terminología cromática de la latinidad altomedieval hispánica", a GÓMEZ RABAL, A.; HAMESSE, J.; PAVÓN, M., *El lenguaje del arte. Evolución de la terminología específica de manuscritos y textos*, Basel, FIDEM (TEMA 94), 49-121.

— (2021), "El *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*: la conversió d'un diccionari artesà en un diccionari de l'era digital", *Estudis Romànics* 43, 367-375.

RABELLA, J. A. (2019), "Els noms dels rius catalans", *Onomàstica. Anuari de la Societat d'Onomàstica* 5, 205-225.

RESNICK, I. (2013), "Race, anti-Jewish polemic, Arnulf of Seéz, and the contested Papal election of Anaclet II (A.D. 1130)", *Études sur le judaïsme médiéval* 60, 45-70

RIQUER, M. de (1953), "Bavieca, caballo del Cid Campeador, y Bauçan, caballo de Gillaume d'Orange", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 25, 127-144.

— (1968), *L'arnès del cavaller: armes i armadures catalanes medievals*. Esplugues de Llobregat, Ariel.

RISCH, E. (1979), "Die idg. Wurzel **reudh-* im Lateinischen", a BROGYANYI, B., *Studies in Diachronic, Synchronic, and Typological Linguistics, Festschrift for Oswald Szemerényi on the occasion of his 65th birthday,* Amsterdam, John Benjamins, 705-724.

ROCA GARRIGA, P. (1954), "Distribución relativa de los topónimos en *albus* y en *blank* en la Península Ibérica", *Revista de Filología Española* 38 (1/4), 251-256.

— (1956), *Los términos de color en la toponimia catalana*. Sallent, Abadia de Sant Cugat del Vallès.

RODÓN, E. (1957), *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña (contribución al estudio del latín medieval)*. Barcelona, CSIC.

RODRÍGUEZ PEINADO, L. (2021), "Origen y difusión de tejidos ricos en los territorios cristianos ibéricos en la Edad Media", *Anuario de Estudios Medievales* 51/2, 851-880.

SACH, G. (ed.) (1936), *El libro de los caballos. Tratado de albeitería del siglo XIII*. Madrid, C. Bermejo.

SANCHIS GUARNER, M. (1992) [1ª ed. 1980], *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.

SANJOSÉ I LLONGUERAS, L. (2017), "Esments d'orfebreria litúrgica en la documentació catalana (segles IX-XIV)", *Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic*, 34-50.

SCHUCHARDT, H. (1894), "*Archiater*", *Zeitschrift für romanische Philologie* 16, 522-523.

SEGARRÉS, M. (2016), De diuersis artibus *de Teòfil: Edició, traducció al català i comentari*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

SEGURA RAMOS, B. (2006), "El color de Virgilio", *Cuadernos de filología clásica: estudios latinos*, 26/2, 37-69.

SMITH, C. & HAWTHORNE, J. G. (1974), "*Mappae Clavicula:* A Little Key to the World of Medieval Techniques". *Transactions of the American Philosophical Society (New Series),* 64(4), 1–128.

STOTZ, P. (2004), *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters* (4 vol.), München, C. H. Beck

— (2006), "Mittelalterliches Latein: ein Haus mit vielen Wohnungen", a *Filologia mediolatina. Rivista della Fondazione Ezio Franceschini* 13, 1-26.

TEROL, A. (2016), *El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

TERRADO, J. (1985), "Los nombres del pelaje de los caballos en un manuscrito turolense del siglo XV", *AFA* 36-37, 79-100.

Thorndike, L. (1959), "Some Medieval Texts on Colours", *Ambix*, *The Journal of the Society for the Study of Alchemy and Early Chemistry* 7/1, 1-24.

Tolrá, J. J. (1797), *Justificación histórico-crítica de la venida del apòstol Santiago el Mayor a España y de su sepulcro en Compostela*. Madrid, Viuda de Ibarra.

Tosatti, B. S. (2009), *Trattati medievali di tecniche artistiche*. Milano, Jaca Book.

Trapero, M. (1995), "La estructura semàntica de los nombres de color en la toponimia. La cromotoponimia de Gran Canaria", *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 50, 93-124.

Traube, L. (1911), *Vorlesungen und abhandlungen*, vol. II. München, Beck.

Trias, L. (2012), *La terminologia tèxtil a la documentació llatina de la Catalunya altomedieval*. Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

Txapartegi, E. (2019), "La doctrina platónica de los colores: una interpretación realista", *Crítica. Revista hispanoamericana de filosofía* 40/118, 79-107.

Uscatescu, A. (1994), Fullonicae *y* tinctoriae *en el mundo romano*. Barcelona, Universitat de Barcelona, PPU.

Väänänen, V. (1981) [1963], *Introduction au latin vulgaire*. Paris, Klincksieck.

Varela Sieiro, J. (1996), "El campo del color en documentos altomedievales de Galicia", a Aldama, A. M.ª (ed.), *De Roma al siglo XX*, vol. I, Sociedad de Estudios Latinos & Universidad Nacional de Educación a Distancia & Universidad de Extremadura, Madrid, 573-579.

VELÁZQUEZ, I. (2003), Latine dicitur, uulgo uocant. *Aspectos de la lengua escrita y hablada en las obras gramaticales de Isidoro de Sevilla*. Logroño, Fundación San Millán de la Cogolla.

VERDAGUER I SERRAT, J. (2015), "Els pigments de la pintura sobre taula romànica del museu episcopal de Vic", *Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú* 3, 71-79.

VENY, J. (202), *Història lingüística dels nostres peixos*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

VILLA, S. (1881), *Exterior de los principales animales domésticos y más particularmente del caballo,* Madrid, Tip. de M. Minuesa.

VILLALBA SALÓ, J. C. (2020), "*Caeruleus*: significado cromático en la poesía latina del s. I a.C.", *Studia Philologica Valentina* 22, 129-142.

WALLACE, F. E. (1927), *Colour in Homer and in Ancient Art*, Northampton, Mass.

WILLIAMSON, D. (1868), *Willian Ewart Gladstone. Statesman and Scholar.* London, Lock & Co. Hatters.

WITTGENSTEIN, L. (1977), *Bemerkungen über die Farben.* Berkeley & Los Angeles, University of California Press.

WRIGHT, R. (1989) [trad.; 1982], *Latín tardío y romance temprano (en España y la Francia carolingia*). Madrid, Gredos.

ZIMMERMANN, M. (2003), *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle), vol. I-II.* Madrid, Casa de Velázquez.

4. Edicions i traduccions

Anònim, *The "Ruodlieb"*, edició i traducció de C. W. Grocock. Warminster, Aris and Phillips & Chicago, Belchazy-Carducci, 1985

AULUS GEL·LI, *Nits àtiques*, *vol. I-II, llibres I-V*, traducció de C. Montserrat. Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1930-1934.

Bíblia catalana, traducció interconfessional de l'Associació bíblica de Catalunya. (Consulta en línia: https://www.bci.cat/).

LUCRECI, *De la naturaleza, vol. II, libros IV-VI*, traducció d'E. Valentí. Madrid, CSIC, 2001.

MARCIAL, *Epigrames, vol. I*, traducció de M. Dolç, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1949.

OVIDI, *Amors,* traducció de J. Parramon. Barcelona, Quaderns Crema, 2000.

OVIDI, *Obra amatoria I: Amores*, traducció de F. Socas i edició d'A. Ramírez de Verger i L. Rivero García. Madrid, CSIC, 1991.

HOMER, *L'Odissea*, *vol. I, cants I-IV*, traducció de C. Riba. Barcelona, Alpha, 1953.

PLAUTE, *Bessons*, traducció d'E. Artigas. Barcelona, Adesiara, 2012.

— *El soldat fanfarró*, traducció d'E. Artigas. Barcelona, Adesiara, 2018.

PLATÓ, *Diàlegs, Teetet*, traducció de M. Balasch. Barcelona, Fundació Bernat Metge (vol. XIV), 1995.

— *Diàlegs, Timeu, vol. XVIII*, traducció de J. Vives. Barcelona, Fundació Bernat Metge, 2000.

PETRONI, *El satiricó i trenta fragments*, traducció de J. M. Pallàs. Barcelona, Quaderns Crema, 1988.

SAFO DE LESBOS, *I desitjo i cremo. Poesies incompletes*, traducció d'E. Creus i Sabater. Barcelona, Proa, 2022.

TELESIO DE COSENZA, *Petit traité des couleurs latines* (*De coloribus libellus*), traducció i edició de M. Indergard i C. Viglino. Paris, Estienne, 2010.

VIRGILI, *Eneida, llibres IV-IX*, traducció de M. Dolç. Barcelona, Fundació Bernat Metge. (vol. II-III)

.

Índex de veus

PRIMERA PART

Colors

1. **Denominacions genèriques**

color, 135
colorius, 140
pictura, 147
tinctus, 155

2. **Blanc**

albus, 171
albicans, 176
blancus, 186
blancardus, 189
blancharius, 190
candidus, 197

3. **Negre**

ater, 213
niger, 218
taeter, 229

4. **Fosc**

badius, 246
baietus, 249

brunus, 257
brunellus, 259
fuscus, 265
fuscatus, 266
laurus, 271
mauricellus, 280
morenus, 288
parduca, 294

5. **Vermell**
borrellus, 314
coccineus, 320
diarhodonus, 325
roseus, 330
ruber, 335
rubens, 336
rubeus, 342
rubianus, 345
rubicundus, 346
rufus, 355
russus, 363
sauinus, 370
saurus, 375
uermiculus, 381

6. **Groc**
amarellus, 405
aureolus, 411
croceus, 415
deauratus, 421

diacitrinus, 425
faluus, 428
fuluus, 435
grogus, 440
pallidus, 444

7. **Blau**
blauus, 460
hyacinthus, 467

8. **Verd**
diaprasius, 485
uirens, 488
uiridis, 493
uerdale, 495

9. **Gris**
ferrandus, 510
ferrucius, 517
grisus, 522
liarrus, 529
saixus, 535

10. **Multicolor**
balzanus, 542
bracatus, 552
polymitus, 560
uarius, 566

SEGONA PART
Colors?

1. **Significat incert**
ceruunus, 586
granatus, 592
tilgus, 600

2. **Ús abstracte i metafòric**
canescens, 606

3. **Desplaçaments semàntics**
castaneus, 615
depictus, 621
purpureus, 626

Index uerborum

A

aereus, 589

aerius, 103, 454

alabaster, 458, 740

alabastrum, vid. *alabaster*

albicans 37, 38, 113, **176-185**, 641, 642, 664, 673, 677, 742, 744, 766, 770, 773, 776

albicolor, 141, 144

albineus, 79, 251, 282, 588

albus, 31, 37, 38, 40, 64, 72, 73, 77, 79, 80, 87, 103, 107, 113, 119, 157, 163-170, **171-185**, 200, 203, 208-210, 223, 227, 242, 251, 268, 282, 309, 319, 331, 349, 350, 352, 388-390, 397, 399, 400, 412, 437, 447, 454, 455, 499, 515, 550, 572, 583, 588, 589, 597, 603, 616, 617, 630, 632, 639, 641, 642, 644, 646, 649, 652, 653, 655, 661, 662, 664, 672, 677, 680, 684, 686, 687, 691-693, 697, 700, 701, 705, 706, 709, 710, 713, 716-718, 724, 725, 731, 735-737, 740, 742, 743, 757, 762, 764, 767, 768, 770, 772, 775, 776

amarel, vid. ***amarellus***

amarellus, 111, 114, 325, 329, 390, 403, 404, **405-410**, 427, 619, 640, 642, 646, 648, 652, 666, 673, 677, 701, 702, 714, 736, 739, 750, 751, 758, 762, 764, 767, 770, 772, 773, 775

amethystinus, 103, 629

aquilus, 103, 210

argenteus, 103, 168, 504, 589, 597

asinusca, 103, 506

assyrius, 103

ater, 31, 64, 72, 87, 96, 103, 166, 173, 181, 207, 208-212, **213-217**, 234, 267, 437, 640, 642, 656, 664, 736, 738, 744-746, 757, 762, 768, 770, 775, 776

atratus, 72

atramentum, 74, 158, 216

auratus, 103, 401

aureolus, 114, 389, 403, **411-414**, 641, 642, 644, 645, 653, 664, 673, 676, 677, 684, 688, 697, 698, 701, 714, 721, 726, 730, 733,

735, 740, 750, 751, 762, 767, 770, 775
aureus, 72, 79, 80, 86, 103, 165, 251, 282, 331, 401, 403, 411, 412, 572, 588, 589, 666, 675
auricolor, 141
aurum, 76, 169, 200, 421, 422, 423, 470, 471, 632, 666
azul, 466, 647
azureus, 457

B

bacz, vid. ***badius***
badeus, 79, 251, 589
bag, vid. ***badius***
bagus, vid. ***badius***
badius, 38, 80, 112, 114, 116, 165, 237, **246-256,** 282, 378, 389, 412, 438, 532, 547, 548, 572, 586, 588, 589, 619, 636, 639-642, 646, 653, 659, 662, 664, 678, 684, 686, 689, 692, 693, 698, 713, 720, 732, 736, 738, 746, 747, 762, 766, 770, 774
baietus, 38, 237, **249-256**, 641, 642, 645, 653, 677, 678, 684, 698, 746, 762, 770
baig, vid. ***badius***
baius, vid. ***badius***
balcanus, vid. ***balzanus***
balcianus, vid. ***balzanus***
balza, vid. ***balzanus***
balzan, vid. ***balzanus***
balzanus, 115, 144, 349, 378, 533, 540, **542-551**, 639, 641, 646, 653, 666, 685, 686, 688, 692, 698, 737, 756, 762, 765, 770, 773
barrus, 368
bicolor, 141
biscolor, 550
blanc, vid. ***blancus***
blancardus, 38, 113, 170, **189-196**, 253, 641, 642, 645, 672, 677, 678, 684, 686, 687, 698, 742, 762, 764, 770, 771
blancharius 38, 113, 170, **190-196**, 640, 642, 659, 663, 672, 677, 742, 762, 764, 770, 771
blancher(s), vid. ***blancharius***
blanchetus, vid. ***blancus***
blanchus, vid. ***blancus***
blancus, 31, 38, 106, 113, 170, 181, 183, 185, **186-196**, 203, 242, 386, 388, 639-642, 646, 659, 661, 670, 671, 684, 692, 700, 701, 706, 709, 712, 713, 713, 717, 718, 723, 730, 731, 736, 737, 741, 742, 744, 758, 762, 764, 766, 768, 770, 771, 772, 773
blangus, vid. ***blancus***
blatteum, 463
blau, vid. ***blauus***
blauus, 106, 114, 156, 456, 457, **460-466**, 499, 639, 641, 646, 651,

652, 663, 671, 672, 703, 707, 722, 730, 733, 737, 740, 741, 753, 758, 762, 764, 770, 772

borellus, vid. ***borrellus***

borelus, vid. ***borrellus***

borrellus, 114, 312, **314-319**, 640, 642, 673, 710, 711, 714, 740, 748, 749, 762, 764, 770, 771

bracatus, 115, 292, 372, 540, **552-559**, 640, 641, 646, 653, 659, 666, 677, 685, 690, 691, 695, 696, 698, 711, 714, 737, 756, 762, 770,

bragadus, vid. ***bracatus***

bragat, vid. **bracatus**

bru, vid. ***brunus***

brunellus, 38, 237, **259-264,** 641, 642, 672, 677, 746, 762, 764, 770, 771

bruneta, 227, 263

brunus, 38, 106, 114, 202, 211, 224, 227, 237, **257-264**, 526, 597, 640-642, 646, 653, 659, 662, 672, 684, 686, 689, 692, 701, 703, 713, 716, 720, 723, 730, 732, 736, 738, 741, 746, 758, 762, 766, 770, 773

burrus, 312-318, 357, 368

burrhus, vid. *burrus*

buxans, 401

buxeus, 401

buxus, 312, 316

C

caeruleus, 103, 206, 437, 450, 453-456, 467, 468, 469, 507, 672

caerulus, 78, 103

caesius, 87, 103, 450, 455, 456

callainus, 103, 481

candedinus (*kandedinus*): vid. ***candidus***

candens, 87, 165, 178, 203, 209, 770

candidans, 208

candidissimus, 79, 282, 588

candidus, 64, 73, 74, 80, 87, 103, 107, 113, 150, 164, 165-169, 178, 180, **197-204,** 208, 210, 223, 224, 231, 235, 251, 268, 352, 398, 412, 446, 447, 505, 572, 589, 603, 604, 640, 642, 646, 655, 656, 662, 664, 672, 701, 713, 718, 731, 736, 737, 742-744, 749, 757, 762, 766, 768, 773, 776

canescens, 603, 604, **606-609,** 641, 642, 655, 664, 673, 757, 770, 776

canus, 79, 80, 87, 103, 165, 251, 496, 504, 505, 572, 588, 589, 606, 608, 647

cardenus, 466, 647

cariorubius, 729, 730, 734

carmez, 647

castanea, 613, 615

castaneus, 115, 526, 613, **615-620,** 640, 642, 643, 647, 664, 667, 668, 705, 762, 762, 768, 770, 776

cerasinus, 103, 307

cereus, 401

cerinus, 401

ceruinus, 79, 80, 165, 251, 282, 572, 584, 586, 587, 588, 589, 590

ceruunus, 115, 116, 583, 584, **586-591,** 642, 643, 664, 707, 736, 737, 762, 770

cholor, vid. ***color***

cineraceus, 506

cinereus, 80, 103, 439, 506, 572

cinericius, 240, 533

citrinus, 425

clarus, 198, 204, 208, 507, 588, 716, 723, 729, 730, 734, 770

cocceus, 321, 322,

coccineus, 103, 114, 307, 312, **320-324**, 327, 642, 643, 656, 664, 666, 672, 675, 676, 677, 707, 736, 748, 749, 750, 757, 762, 770

coccinus, 103, 306, 307, 320-322, 327, 333

coccum, 305, 321, 322, 385, 770

coeruleus, 87 vid. caeruleus

color, 38, 61-63, 72-82, 84-88, 113, 129, 130, **135-146**, 150, 157, 166, 180, 231, 240, 245, 246, 251, 252, 260, 262, 268, 282, 296, 304, 305, 308, 309, 322, 357, 361, 373, 395, 408, 412, 417, 418, 433, 434, 437, 446, 447, 454-456, 464, 469, 470, 473, 487, 493, 505-507, 514, 532, 533, 536, 562, 566, 571, 572, 585, 586, 588, 589, 597, 601-603, 611, 622, 630, 635, 639, 641, 643, 646, 652, 655, 657, 661, 664, 666, 670, 671, 673, 697, 704, 721, 732, 768, 770, 776

colorad, vid. *coloratus*

coloratus, vid. ***color***

colorius, 38, 113, 129, **140-146**, 642, 643, 762, 770

colos, vid. ***color***

columbinus, 103, 506, 589

coracinus, 103, 210, 506

crocatus, 418

croceus, 86, 103, 114, 144, 331, 357, 400, 403, **415-420**, 439, 440, 441, 442, 446, 499, 500, 640, 642, 646, 655, 661, 662, 664, 666, 673, 675, 676, 677, 701, 706, 707, 736, 750, 752, 762, 767, 770, 775

cruentus, 103, 307

cumatilis, 103, 481

cyaneus, 103, 450

D

deauratus, 114, 403, **421-424**, 640, 642, 657, 664, 673, 676, 677, 701, 707, 740, 750, 752, 757, 766, 767, 770, 773, 775

decolor, 103

decoloratus, 141

deorodonus, vid. ***diarhodonus***

depictus, 130, 390, 613, 614, **621-625**, 640, 641, 660, 667, 673, 677, 770

diacitrinus, 111, 114, 325, 329, 403, 408, **425-427**, 642, 643, 646, 672, 676, 701, 702, 707, 750, 752, 757, 762, 767, 770, 775

diaprasius, 107, 115, 328, 483 **485-487**, 642, 643, 646, 672, 675, 676, 702, 703, 707, 740, 750, 754, 755, 762, 770

diarhodonus, 114, 312, 313, **325-329**, 487, 642, 643, 646, 672, 675, 676, 702, 707, 740, 748, 750, 762, 770

diarodinus, vid. ***diarhodonus***

diocodrinus, vid. ***diacitrinus***

dioprasius, vid. ***diaprasius***

discolor, 78, 87, 103, 142

dosinus, 647

E

eburneus, 103, 168

eburnus, 103, 168

eluus, vid. *heluus*

exaurus, vid. ***deauratus***

exsanguis, 397

F

facticius, 74

falauus, vid. ***faluus***

falbus, vid. ***faluus***

falb, vid. ***faluus***

faluus, 106, 112, 114, 116, 277, 378, 389, 403, 404, **428-434**, 547, 639, 641, 646, 649, 653, 659, 661, 672, 685-688, 692, 698, 701, 750, 751, 762, 766, 767, 770, 774, 775

fauus, 434

fenicatus, 80

felleus, 103, 481

ferandus, vid. ***ferrandus***

ferrandinus, vid. ***ferrandus***

ferrandus, 63, 106, 115, 144, 182, 255, 389, 508, **510-516**, 537, 639, 641, 646, 649, 653, 676, 685-688, 692, 697, 698, 714, 737, 743, 755, 762, 764, 766, 767, 770, 772, 774, 775

ferrannus, vid. ***ferrandus***

ferranus, vid. ***ferrandus***

ferreus, 103, 454,

ferricolor, 142

ferrucius, 115, 508, **517-521**, 640, 641, 644, 646, 676, 685, 687, 688, 694, 698, 714, 737, 755, 762, 764, 770, 772

ferrugineus, 72, 87, 102, 103, 307, 463, 468, 469, 506, 507

ferrugo, 103

feruz, 647

flammeus, 307

flauus, 101, 103, 109, 309, 368, 396-400, 402, 435, 437, 439, 463, 733

floreus, 397

foscus, vid. ***fuscus***

foxus, vid. ***fuscus***

fuluidus, 437

fuluus, 87, 103, 114, 166, 181, 309, 337, 396, 399, 400, 403, 433, 434, **435-439**, 505, 532, 640, 641, 664, 685-689, 698, 701, 736, 750, 752, 762, 767, 770, 775

furuus, 103, 210, 238, 267

fuscatus, 38, 237, **266-270,** 642, 643, 673, 677, 746, 762, 770

fuscus, 38, 78, 103, 114, 166, 211, 237, 238, 262, **265-270,** 275, 291, 395, 439, 447, 555, 556, 640, 641, 643, 646, 653, 659, 664, 677, 678, 684, 690, 695, 696, 698, 736, 739, 746, 747, 762, 770

G

galbinus, 103, 395, 396, 401, 481, 482, 740

galbus, 396, 401

gilbus, 79, 282, 588

giluus, 78, 79, 80, 103, 165, 246, 251, 397, 455, 572, 589

gingaue, 647

glaucus, 78, 80, 103, 165, 251, 450, 454, 455, 533, 572, 589

granatus, 107, 115, 116, 583, 584, 585, **592-599**, 640, 642, 646, 661, 729, 730, 734, 735, 737, 762, 770

gris, vid. ***grisus***

grisius, vid. ***grisus***

grisus, 106, 508, 509, **522-528**, 640, 641, 651, 659, 668, 672, 702, 703, 714, 737, 741, 755, 758, 762, 764, 770, 772

grog, vid. ***grogus***

grogus, 114, 403, 404, **440-443,** 640, 641, 659, 662, 663, 673, 676, 701, 737, 740, 741, 750, 751, 762, 766, 767, 770, 775

gualabrunus, vid. ***brunus***

gualabru, vid. ***brunus***

guttatus, 79, 80, 165, 251, 282, 572, 588, 589

H

heluidus, 397

heluolus, 397

heluus, 72, 77, 103, 397, 433, 478

herbaceus, 473, 481

herbeus, 103, 481

herbidus, 481

hyacinthinus, 103, 450, 467, 469, 471

hyacinthus, 114, 457, 458, 459, **467-471**, 507, 562, 635, 642, 643, 657, 664, 672, 673, 714, 753, 757, 762, 770

I

iacinctus, vid. ***hyacinthus***

igneus, 307, 459

inauratus, vid. ***deauratus***

incanus, vid. *canus*

indicum, 74, 597

infuscus, vid. ***fuscus***

isembrunus, vid. ***brunus***

L

lacteus, 103, 168

laurus, 106, 114, 144, 211, 237, 238, 261, **271-279,** 372, 532, 537, 639, 641, 646, 653, 674, 676, 684, 686, 689, 690, 691, 698, 713, 720, 732, 736, 739, 741, 746, 747, 762, 766, 768, 770, 774, 776

lāzaward, 456, 457, 740

lazorius, 83

leucophaeatus, 395,

leucophaeus, 504

leucophaios, 87

liardus, vid. ***liarrus***

liarrus, 109, 115, 144, 438, 508, **529-534,** 640, 641, 646, 660, 672, 685-687, 698, 714, 737, 755, 756, 762, 764, 770, 772

liuidus, 103, 114, 454, 583

lor, vid. ***laurus***

loro, vid. ***laurus***

luridus, 103, 271, 274, 275, 396, 402

luteus, 103, 275, 309, 331, 399-401, 417, 507

M

maculosus, 79, 588

magilinus, 77

magilis, 77, 78

marcenus, 211, 647

marmoreus, 103, 167, 168

mauricellus, 106, 114, 179, 237, 239, 241, 244, 245, **280-287**, 640, 641, 646, 648, 673, 675, 676, 677, 684, 686, 689, 698, 713, 736, 746, 747, 758, 762, 764, 770, 772

maurinus, vid. ***morenus***

maurus, 36, 241, 242, 243, 244, 245, 280, 284, 285, 286, 288, 290, 291, 647, 720, 729, 732

melleus, 401, 418

moro, vid. *maurus*

miniaceus: 307

miniatus, 307

minius, 307

mirteus, 80, 282

mixtus, 79

monocromata, 74, 305

moredo, 211, 647

morenus, 106, 114, 211, 237, 239, 241, 245, **288-293**, 351, 556, 640, 642, 646, 653, 673, 675-677, 684, 690, 691, 695, 762, 696, 698, 713, 732, 736, 741, 746, 747, 758, 762, 764, 770, 772

multicolor, 142, 331, 562

muricellus, 281

murinus, 77, 78, 79, 103, 246, 506, 533, 588

murreus, 401

murteus, 79, 282, 283, 588, 589

myrteus, 80, 103, 165, 251, 252, 481, 572, 589

N

negre, vid. ***niger***

niger, 64, 72, 77-80, 96, 103, 106, 144, 165, 166, 173, 181, 199, 200, 207-211, **218-228**, 231, 235, 240, 242, 250-255, 262, 265, 267, 268, 277, 282, 286, 292, 308, 316, 319, 338, 346, 355, 373, 399, 446, 447, 454, 479, 505, 507, 555, 556, 572, 583, 588, 589, 639, 641, 646, 653, 659, 661, 664, 673, 677, 684, 686- 689, 692, 695-697, 713, 719, 723, 725, 726, 731, 735, 736, 738, 740, 741, 745, 746, 762, 763, 766, 768, 770-774, 776

nigre, vid. ***niger***

nigricans, 262

niualis, 103, 168

niueus, 103, 165, 168, 208, 469

O

obscurior, 79, 588,

oleaginus, 401

oriolus, vid. ***aureolus***

ostrinus, 103, 309

P

pallidus, 103, 114, 199, 226, 275, 396, 402, 403, **444-448**, 636, 641, 661, 664, 677, 701, 750, 751, 762, 770

parduca, 38, 106, 114, 237, 239, **294-297**, 642, 643, 645, 678, 684, 691, 698, 740, 762, 770

pardus, 35, 239, 240, 241, 294-297, 729, 732

pel de gat, 696

peralbus, vid. ***albus***

perniger, vid. ***niger***

perpallidus, vid. ***pallidus***

persus, 388

peruiridis, vid. ***uiridis***

phoeniceus, 372

phoeniciatus, 282

phoenicus, 252

piceus, 103, 210, 211, 647

picinus, 210

piscinus, 466

pictor: 61, 130, 132, 152, 153

pictura: 63, 74, 75, 113, 129, 130, **147-154,** 179, 200, 635, 640, 642, 659, 664, 673, 762, 770

pigmentum, 74, 611, 612, 613

pinctura, vid. ***pictura***

plumbeus, 506

poeniceus, 309, 399

polemites, vid. ***polymitus***

polemitus, vid. ***polymitus***

polimitus, vid. ***polymitus***

polymitus: 115, 470, 540, **560- 565,** 640, 642, 664, 672, 707, 740, 756, 762, 770

porraceus, 103, 481, 486

praecanus, vid. *canus*

praeuiridis, vid. ***uiridis***

prasinus, 103, 486

pressus, 79, 252, 282, 588,

pudoricolor, 142

pullus, 87, 103, 446, 504, 506

puniceus, 87, 103, 306, 310

purpura, 167, 173, 311, 322, 388, 426, 458, 467, 469, 470, 507, 562, 613, 614, 625, 626, 629-632, 651,657, 667, 675, 704

purpureus, 86, 101, 103, 107, 149, 309-311, 389, 468, 469, 566, 613, 616, **626-632,** 640, 642, 646, 664, 667, 668, 675, 676, 705, 737, 762, 768, 770, 776

R

rauus, 103, 439, 504, 505,

rhodinus, 327, 328

robeus, 72, 77, 268, 307, 308, 338, 342, 348

robius, vid. ***robeus***

robus, 306, 307, 308, 337, 338, 342, 348

roia, vid. ***rubeus***

rosaceus, vid. ***roseus***

rosatus, vid. ***roseus***

rosetum, vid. ***roseus***

roseus, 80, 87, 103, 107, 114, 165, 251, 307, 312, 327, 328, **330-334**, 369, 439, 572, 603, 629, 642, 643, 646, 664, 666, 676, 677, 721, 732, 748, 750, 762, 770

rossus, vid. ***russus***

rubellus, 307

rubens, 38, 204, 307, 312, 322, **336-341**, 468, 469, 629, 642, 643, 664, 673, 677, 748, 750, 757, 762, 770

ruber, 31, 38, 87, 103, 107, 114, 301, 306-309, 311, 312, 322, **335-341**, 342, 347, 348, 353, 355, 356, 358, 359, 361, 362, 365, 367, 386, 388, 468, 629, 640, 642, 643, 646, 664, 677, 707, 740, 748, 762

rubeus, 38, 78, 86, 114, 144, 301, 306, 307, 310-312, 341, **342-354**, 356, 365, 369, 388, 389, 418, 439, 499, 500, 546, 547, 550, 583, 597, 619, 639-641, 643, 646, 655, 661, 664, 677, 684, 686, 687, 690, 691, 706, 707, 714, 720, 726-729, 732, 735, 736, 739, 741, 748, 762, 763, 768, 770-772, 776

rubial, 106

rubianus, 38, 312, **345-354**, 642, 643, 645, 678, 684, 691, 698, 748, 749, 762, 770

rubicundus, 38, 144, 150, 180, 200, 306, 307, 312, **346-354**, 355, 357, 359, 456, 603, 640, 642, 653, 655, 661, 664, 678, 709, 710, 748, 749, 757, 762, 770

rubidus, 306, 307, 309, 399

rubius, vid. ***rubeus***

rufeus, 79, 251, 589

rufus, 72, 76, 87, 114, 144, 250, 301, 306, 307, 308, 310, 312, 313, 316, 318, 337, 338, 346, **355-362**, 365, 367, 368, 397, 399, 400, 437, 439, 446, 642, 643, 664, 678, 714, 716, 720, 729, 732, 736, 748, 757, 762, 770

ruphus, vid. ***rufus***

russeolus, 364

russeus, 79, 107, 282, 306, 364, 365, 369, 588, 589, 770

russulus, 364

russus, 114, 301, 306, 308, 312, 317, 338, **363-369**, 402, 507, 640, 641, 646, 659, 664, 678, 684, 692, 694, 698, 713, 714, 720,

729, 732, 736, 739, 741, 748, 762, 770

rutilus, 72, 103, 252, 306, 309, 337, 358, 368, 399, 402, 456

S

saixus, 115, 179, 508, 509, **535-538**, 583, 640, 642, 646, 673, 676, 685-687, 688, 692, 698, 737, 755, 762, 764, 770, 772

sandaracinus, 401

sanguineus, 103, 181, 307, 357, 399, 629

sardone, 647

sarranus, 103, 166

sauinus, 114, 312, 313, **370-374**, 558, 640, 641, 646, 653, 674, 676, 684, 690, 691, 736, 748, 749, 762, 770

saurus, 106, 114, 211, 212, 255, 312, 313, **375-380**, 547, 640, 641, 646, 649, 653, 672, 684, 686, 687, 692, 698, 736, 748, 749, 762, 766, 770, 774

saxus, vid. ***saixus***

scutulatus, 79, 80, 165, 251, 282, 572, 588, 589

semicanus, vid. *canus*

sidonius, 103

silacus, 401

smeragdis, 482

sor (-a), vid. ***saurus***

sorre, vid. ***saurus***

spadix, 78, 80, 252, 282, 309, 399, 455

spanus, 79, 589,

splendidus, 208

spumeus, 79, 588,

subauratus, vid. ***deauratus***

subniger, vid. ***niger***

subpallidus, vid. ***pallidus***

subruber, vid. ***ruber***

subrubicundus, vid. ***rubicundus***

subrufus, vid. ***rufus***

subuiridis, vid. ***uiridis***

suffusculus, vid. ***fuscus***

suffuscus, vid. ***fuscus***

sulfureus, 401

superauratus, vid. **deauratus**

T

taeter, 113, 211, 212, **229-235,** 642, 664, 666, 736, 745, 746, 757, 762, 765, 770, 773

testaceus, 307

teter, vid. ***taeter***

thalassicus, 72, 102, 507,

thalassinus, 103

tilgus, 109, 115, 144, 583, 584, 585, **600-602,** 642, 643, 646, 674,

676, 685, 687, 698, 740, 762, 770

tinctus, 63, 113, 129, 133, **155-158**, 322, 562, 640, 641, 659, 663, 673, 677, 704, 707, 762, 770

tint, vid. ***tinctus***

tyrianthinus, 103

tyrius, 103

V

uair, uaires, ueres, vid. ***uarius***

uairus, vid. ***uarius***

uarius, 79, 80, 115, 144, 338, 411, 470, 509, 524, 525, 528, 540, 541, **566-577**, 588, 639, 641, 649, 651, 657, 659, 668, 685, 686, 688, 692, 704, 706, 737, 756, 762, 770

uarrius, vid. ***uarius***

uenetus, 103, 240, 450, 454

uerd, vid. ***uiridis***

uero (-a), vid. **uarius**

uerde, vid. **uiridis**

uerdale 38, 484, **495-502**, 642, 643, 660, 673, 677, 708, 754, 762, 770

uermei, vid. ***uermiculus***;

uermeil, vid. ***uermiculus***

uermel: vid. ***uermiculus***

uermelius, vid. ***uermiculus***

uermell, vid. ***uermiculus***

uermiculus, 83, 106, 107, 114, 180, 255, 312, 322, 325, 328, 329, 352, **381-391**, 412, 464, 499, 584, 596, 639-641, 646, 651-653, 660-662, 665, 675, 676, 684, 700, 702, 706, 709, 710, 714, 736, 739, 741, 748, 749, 762, 765, 770, 773

uermilius, vid. ***uermiculus***

uert, vid. ***uiridis***

uirens, 107, 115, 399, 481, 483, 484, **488-492**, 640, 642, 646, 673, 677, 754, 755, 762, 770

uiridis, 38, 61, 74, 76, 78, 83, 87, 107, 115, 135, 206, 309, 400, 419, 437, 439, 454, 455, 464, 473, 477-481, 483, 484, 486-490, **493-502**, 597, 632, 640, 642, 643, 645, 646, 651, 652, 660, 662, 666, 677, 703, 706, 714, 715, 722, 733, 737, 740, 741, 754, 762, 764, 766, 768, 770, 772, 773

uiolaceus, 240, 467, 629

uioleceus, 103

uitreus, 103, 481

X

xanthus, 357
xuthos, 436

Z

zumake, 647